

બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેસાસરી  
રચિત

# પૌરાણિક કથાકોશ

આપણા અમર પૌરાણિક પાત્રોની  
વિસ્તૃત કથાઓ સમૈત આશરે  
૧૦,૦૦૦ કરતાં વધુ પાત્રો વિષે  
આવશ્યક પરિચયથી સમૃદ્ધ ગ્રંથ

ઐરિસ્ટર ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી

# પૌરાણિક કથાકોશ

[ખંડ પહેલો]

## ગ્રંથલોક

ત્રીજે માળે, જૂની મોડેલ ટાકીઝ પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

**Pauranik Katha-Kosh - I**  
by Barrister Dahyabhai Pitambardas Derasari

---

મૂલ્ય

પ્રથમ ખંડ : એકસોપચ્ચીસ રૂપિયા  
[બંને ખંડ મળીને રૂપિયા બસોચાળીસ]

---

પ્રકાશક : અંબલોક, ત્રીજે માળે, જૂની મોડેલ ટોકીઝ પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧  
 મુદ્રક : ઉમિયા પ્રિન્ટરી, નારણપુરા ગામ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩  દ્વિતીય આવૃત્તિ : જૂન ૧૯૮૮

## એ શબ્દો

‘પૌરાણિક કથાકોશ’ની આ નવી આવૃત્તિનું પ્રકાશન ઘણી રીતે આવકાયું બની રહેશે એવી આશા છે.

એની પ્રથમ આવૃત્તિના ‘પુરોવચન’માં સાક્ષરશ્રી સ્વ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ એની ઉપયોગિતા અંગે પોતાનું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું હતું. તેમાં તેઓ લખે છે :

વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને આ પુરાણોની વાતો કંઠાંત્રે અને સ્મૃતિપટમાં નિત્ય તરવરતી હતી, એટલે ઊંચરતી પ્રબલ થોડા સમયમાં તે પ્રસંગોની માહિતી સત્વર મેળવી શકતી. પણ વસ્તુસ્થિતિ હાલ બદલાઈ ગઈ છે. ઇતિહાસ-પુરાણોને જાણનાર વૃદ્ધ વર્ગ હવે રહ્યો નથી. માણુભટ્ટીઓની કથાઓ હવે થતી નથી. જૂના કવિઓનાં કાવ્યો અલંકાર અને સાહિત્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયાં છે. આ અભ્યાસકોને ઇતિહાસ-પુરાણના પ્રસંગોનો ખુલાસો સત્વર મળે તેવી યોજનાની ખાસ જરૂર જણાઈ છે. અને આ જુજરાતી અભ્યાસક પ્રબંધની જરૂરિયાત શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ પોતાના આ પૌરાણિક કથાકોશથી પૂરી પાડી છે,

આ કથાકોશનો મુખ્ય આધાર જોકે મારતવર્ષીય પ્રાચીન ઐતિહાસિક કોષ એ નામનો કૈલાસવાસી રઘુનાથ ભાસ્કર ગોડબોલેનો મરાઠી ગ્રંથ છે, તોપણ જુજરાતી આ કોશમાં ખીજા ઘણા ઉમેરા કરવામાં આવ્યા છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઘણે ભાગે ઇતિહાસ અનુસરે છે, જ્યારે આ ગ્રંથ ઇતિહાસ ઉપરાંત પુરાણોને પણ અનુસરે છે. જુજરાતી ગ્રંથમાં તુલસીદાસના રામચરિત માનસ વગેરે ઘણા ગ્રંથોની મદદ લેવામાં આવી છે, અને તેમાં અનેક દેવ, તીર્થ, ઋષિ, મુનિ વગેરેની માહિતી આપવામાં આવી છે. ટૂંકામાં જુજરાતીમાં કોશવર્ગના સાહિત્યમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈના આ ગ્રંથે અપૂર્વ સ્થાન મેળવ્યું છે.

વિશેષમાં, એના કર્તા બેરિસ્ટર સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પીનામ્બરદાસ દેરાસરીએ પોતાની સુદીર્ઘ પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રકારના ગ્રંથની રચનાનો હેતુ વ્યક્ત કરતાં લખ્યું છે :

પુરાણોનું સામર્થ્ય, મહાત્મ્ય અને મહત્ત્વ ઘણું છે. પુરાણો એ પાંચમો વેદ છે એમ કહ્યું છે. વેદ જાણ્યો હોય, ખીજી વિદ્યા અને શાસ્ત્રોમાં વિશારદ હોય, છતાં પુરાણો ન જાણ્યો હોય તેની કશી કિંમત ગણી નથી.

પુરાણોની સંખ્યા અઢારની છે. એ બધાં મહાપુરાણ કહેવાય છે. પછીથી થયેલાં ખીજાં અઢાર ઉપપુરાણ કહેવાય છે. પુરાણોની સંખ્યા આમ વધતી ગઈ છે અને તેઓ સૌ ઉપરાંત છે! મહાપુરાણોનાં કેટલાંક તેમાંના વિષય પરત્વે રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ એવા ત્રણ વર્ગ પાડે છે. ત્રિમૂર્તિમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમને લગતા વિષયો ઉપરથી આ ભેદ ગણ્યા છે. બ્રહ્મનું સંબંધી પુરાણો તે રાજસ, કેમકે બ્રહ્માનો ગુણ રાજસ

છે. વિષ્ણુના સર્વગુણ ઉપરથી વૈષ્ણવ પુરાણો તે સાત્ત્વક અને શિવનો ગુણ તમસ હોવાથી એમને અંગે નીપજેલાં પુરાણો તે તામસ.

અઠાર પુરાણો તે-વિષ્ણુ, પદ્મ, વાયુ, ભાગવત, બૃહ-નારદીય, માર્કંડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, ક્ષિંગ, વારાહ, સ્કંદ, વામન, કૃર્મ, મત્સ્ય, ગારુડ અને બ્રહ્માંડ એ છે.

બ્રહ્મ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય અને વામન એ રાજસ. વિષ્ણુ, ભાગવત, નારદીય, પદ્મ, વારાહ એ સાત્ત્વક; અને શિવ, ક્ષિંગ, સ્કંદ, અગ્નિ, મત્સ્ય અને કૃર્મ એ તામસ પુરાણો કહેવાય છે. પુરાણોની મહત્તા સમજ્યા પછી આપણી જૂની સંસ્કૃતિ, જૂની કર્મભાવના, જૂનો ઇતિહાસ તેમ જ આપણી પૂર્વે આપણી પ્રભમાં થઈ ગયેલા મહાનુભાવોનાં ચરિત્ર જાણવા સારુ એનો અભ્યાસ આવશ્યક જણાશે, એટલું જ નહિ પણ આપણા અર્વાચીન વાક્યમયમાં પણ પુરાણોનાં દષ્ટાન્તો તરવરી રહ્યાં છે. એમને યથોચિત સમજવા સારુ પણ એ અભ્યાસ ઈષ્ટ છે; તેથી આપણી જૂની વાતો, માન્યતા અને રહેણીકરણી એ બધાંનો ખ્યાલ ઠીક ઠીક આવે.

આધુનિક સમયમાં પુરાણોનો અભ્યાસ ગૌણ થઈ ગયો છે. સામાન્ય બીજા તો શું, પણ પુરાણો ઉપર જ નિર્વાહ કરનારા—કથાકારો અને પારાયણ કરનારા પૌરાણિકે, પુરાણીએ, વ્યાસે—પણ સોએ ચારપાંચ જ ભાગવત જેવો સહેલો ગ્રન્થ પણ વાંચી સમજતા હશે. અષો ભક્ત કહે છે તેમ

સો અધામાં કાણો રાવ, અધાને કાણા પર ભાવ,

સૌનાં નેત્રો કુટી ગયાં, ગુરુ આચાર્ય જ કાણા થયા.

વ્યાસો પણ બ્રાહ્મણને આ આપવું અને આ ન આપવું એ બાબતો સિવાય બીજી હકીકતોમાં નમાલાં ભાષાન્તરો અગર એવાં જ નમાલાં 'સાર રૂપ' પુસ્તકો વાંચી અણસમજુ શ્રોતાજનોની આગળ પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યે જાય છે !

અમારા નાનપણમાં વસ્તુસ્થિતિ છેક આવી નહોતી. માબાપની સાથે કથામાં જવાના યોગે, માતા પારાયણ સાંભળવા ખેસે તો એટલા દિવસની છૂટી લઈને ત્યાં ખેસી સાંભળવાના યોગે, માણુભટ્ટોની અને બીજી કથા દ્વારા પૌરાણિક બાબતો અમારા જાણવામાં આવતી. તેનો શતાંશ પણ હાલના તરુણોને ખબર નહિ હોય એમ કહીએ તો ખોટું નથી. હાલના તરુણોની જીણુપ બતાવવાને લઈને અમારું આ કથન નથી. અનેક કારણોને લીધે આવી વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એક કારણની જ વાત કરીએ. અમારી બાલ્યાવસ્થામાં સુભાગ્યે અમને નિશાળની દુગ્ધા એાઈ જ હતી. વર્તમાનકાળમાં તરુણોને આ ખોજે એમ નથી. હાલના અભ્યાસક્રમની જ વાત લક્ષમાં લઈએ — નાનાં છોકરાંથી માંડીને કોલેજના તરુણો ધરાધરી એના ખોજથી એવા લદાઈ ગયા હોય છે કે આંખે યે જાંચી કરાય નહિ. પછી તો બીજી પ્રવૃત્તિની વાત જ શી ! આવી દયાજનક સ્થિતિમાં બિચારા પૌરાણિક બાબતોનો ખ્યાલ ધરાધરી કરવાનો સમય મેળવી શકતા નથી. એમાં એમને વાંક નથી. છતાં જ્યારે પુરાણોનો અભ્યાસ આમ ઉપયોગી છે, મનોરંજક છે, ખોધપ્રદ છે અને આવશ્યક છે, તો તેને સુલભ અને સુગમ કરવાને જેને જેને અનુકૂળતા હોય તેણે પોતાના દેશીબંધુઓ સારુ એ દેશમાં સેવા ઉઠાવવી એ એક કર્તવ્ય જ છે.

મારી તરુણાવસ્થામાં સ્વ. કવિ નર્મદનો નર્મકથાકોષ મારા જીવામાં આવ્યો હતો. એનું વાચન રસિક અને આહ્લાદજનક લાગ્યું હતું, પણ એ ગ્રંથ બહુ જ નાનો અને એમાં હકીકત બહુ જ કમતર છે. ઘણી બાબતોવાળા અને રસપ્રદ થઈ પડે એવો મોટો કોષ લખવાનો અભિલાષ ઘણા વર્ષથી થયો હતો. છેક ઈ. સ. ૧૮૯૨માં રાજકોટની લેંગ જનરલ લાઇબ્રેરીનો હું આનરરી સેક્રેટરી હતો, તે વખત લાઇબ્રેરી તપાસતાં જે પુસ્તકનું એકું લઈને આ કોષ તૈયાર કર્યો છે તેને પરિપૂર્ણ કરવા તરફ બનતું કયું છે. આવા ગ્રંથો કાંઈ કાવ્ય કે નવલકથાની પેઠે વાચન તરીકે સાધનત વાંચાતા નથી. ઉપયોગી અને જરૂરની હકીકત સારુ બપતું હોય તેટલું જ વાંચાય; છતાં કુરસદની વખતે વાચન તરીકે વાંચી શકાય એવી રીતે ઘણાં ચરિત્રો તૈયાર કરવા તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું છે.

આવા ગ્રંથો તૈયાર કરતાં પડતી વિટંબણા અને શ્રમનો ખ્યાલ લખનારને જ આવે; પણ વાંચનારને રસ પડે, આવાં વાચન પ્રતિ તેમને અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એનું વાચન વધે અને પરિણામે પ્રજામાં દિવસાનુદિવસ ગૌણ થતું પૌરાણિક જ્ઞાન સતેજ થાય એ જ લાલસાથી પ્રેરાઈ અંતરાય, મહેનત અને કશી તકલીફને ન લેખવતાં ગ્રંથને મારી પોતાની અદ્ય શક્તિ અનુસાર મનોમત બનાવ્યો છે.

બાદ, ગ્રંથરચના અંગે પોતાનો હર્ષ વ્યક્ત કરતાં દર્શાવ્યું છે :

આ ગ્રંથ રજૂ કરતાં માત્ર એટલી જ વાંચના છે કે મારી કૃતિ વડે આ વિષયના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાયો, વાચકવૃંદની આ બાબતોના અભ્યાસમાં સરળતા થાયો અને તેમને આનંદ પ્રાપ્ત થાયો. જે એમ બને તો મારો આ વ્યવસાયમાં ગાળેલો કાળ સત્કાર્યે વ્યતીત થયો એમ માની, હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય લેખીશ. મારા પરિશ્રમે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધિમાં એક ઉપયોગી ગ્રંથનું ઉમેરણ કરવાનો આનંદ અનેરો છે.

આ ગ્રંથ ઘણા લાંબા સમયથી અપ્રાપ્ય હતો. તેની પુનરાવૃત્તિનું પ્રકાશન જિજ્ઞાસુઓની એક તાતી જરૂરિયાત સંતોષશે એવી એની પાછળ ઉમેદ છે.

પ્રકાશક

## पौराणिक कथाकोशमां आपेला संक्षेप शब्दोनी सूचि

अग्नि०	अग्निपुराण	भार० ६०	,, द्रोण पर्व
अध्याय०	अध्याय	भार० ६०	,, कर्ण पर्व
अध्या० रा०	अध्यात्म रामायण	भार० १०	,, शतय पर्व
धर्मि० जे०	धर्मपरिषद गेजेट ओफ़ धन्डिया	भा० सा०	,, सौप्तिक पर्व
धशि०	धशावास्पोपनिषत्	भा० स्त्री०	,, स्त्री पर्व
कूर्म०	कूर्म पुराण	भार० शां०	,, शान्ति पर्व
गरु०	गरुड पुराण	भार० अनु०	,, अनुशासन पर्व
गी० गे०	गीत गेविंद (के. ड. ड्रुव.)	भार० आश्व०	,, आश्वमेधि पर्व
जैमिनि०	जैमिनि अश्वमेध	भार० आश्रम०	भारत आश्रमवासिक पर्व
देवी० भाग०	देवी भागवत	भार० भौ०	भारत भौसख पर्व
देवी० मान०	देवी मानसपूज	भार० भडा प्र०	भारत भडाप्रस्थानिक पर्व
नर्म० क० डे०	नर्मकथाकोष	भार० स्व०	भारत स्वर्गारोहण पर्व
पद्म०	पद्मपुराण	भार० मत्स्य०	भारत मत्स्य पुराण
भ्रत०	भ्रत पुराण	भनु० स्मृ०	भनुस्मृति
भ्रतांड०	भ्रतांड पुराण	मान० मं०	मानमंजरी कवि नंददासनी
भ्रतोत्तर०	भ्रतोत्तर पुराण	रामा० गी०	गिरधर कवितुं रामायण
भग० गी०	भगवद्गीता	रामा० तु०	तुलसीदासतुं रामचरित मानस
भविष्य०	भविष्य पुराण	खि० ग०	खि० ग० पुराण
भाग०	भागवतपुराण	वराह०	वराह पुराण
,, प्रथम०	,, प्रथम स्कंध	वामन०	वामन पुराण
,, द्वि०	,, द्वितीय स्कंध	वा० रा०	वाल्मीकि रामायण
,, तृ०	,, तृतीय स्कंध	वा० रा० आ०	,, आक्षकांड
,, चतु०	,, चतुर्थ स्कंध	वा० रा० अ०	,, अयोध्या कांड
,, पंचम०	,, पंचम स्कंध	वा० रा० किष्कि०	,, किष्किंधा कांड
,, षष्ठ०	,, षष्ठम स्कंध	वा० रा० सु०	,, सुंदर कांड
,, सप्त०	,, सप्तम स्कंध	वा० रा० क्ष०	,, क्षंका कांड
,, अष्टम०	,, अष्टम स्कंध	वा० रा० युद्ध०	,, युद्ध कांड
,, नवम०	,, नवम स्कंध	वा० रा० उत्तर०	,, उत्तर कांड
,, दशम०	,, दशम स्कंध	वा० रा० अद्भु०	,, अद्भुतोत्तर
,, ऐका०	,, ऐकादश स्कंध	प्रक्षि०	प्रक्षिप्त
,, द्वादश०	,, द्वादश स्कंध	वायु०	वायु पुराण
भार०	भारत, कुरुक्षेत्राणुम आवृत्ति	विष्णु०	विष्णुपुराण
भार० आदि०	,, आदि पर्व	विष्णु० स० ना०	विष्णु संहसनाम
भार० स०	,, सभा पर्व	शक्ति०	शक्ति पूज. (३१० पी० दे०)
भार० वन०	,, वन पर्व	श्लो०	श्लोक
भार० विरा०	,, विराट पर्व	शिव० पु०	शिव पुराण
भार० उद्यो०	,, उद्योग पर्व	स्कंध०	स्कंध पुराण
भार० भी०	,, भीष्म पर्व	सूर्य० सि०	सूर्य सिद्धान्त
		हरिवं०	हरिवंश

पौराणिक कथाकेश  
अंड पढेवो





# પૌરાણિક કથા કોશ

અકકર

અંગ

અ

- અકકર** સર્પ વિશેષ / ભાર૦ આ. ૩૫-૧૬
- અકકમ** પૂર્વે તમસા નદીને તીરે વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ પાસેનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૪
- અકંપન** એ નામનો રાજર્ષિ. એ કયાનો, કયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને કયારે થયેલો એ જાણુમાં નથી. એને હરિયા નામે એક મહાપરાક્રમી પુત્ર હતો. તે દુર્ઘૈવે કોઈ યુદ્ધમાં મરણ પામવાથી રાજ ઘણું દુઃખ પામી શોક કરતો હતો, ત્યાં નારદજી પ્રગટ થયા. તેમણે મૃત્યુ અનિવાર્ય છે એ વિષય ઉપર બોધ કરીને એના મનનું સમાધાન કર્યું હતું. / ભાર૦ શ્રોણ૦ અ૦ ૫૨-૫૪
- અકંપન (૨)** એ નામનો રાવણનો દૂત, એક રાક્ષસ. જનસ્થાનમાં શ્રી રામચન્દ્રે ખરાદિ રાક્ષસોને માર્યાની હકીકત રાવણને એણે કહી હતી. ત્યાર પછી શર્પણખાએ કહી હતી. એ રામ રાવણના સંગ્રામમાં હતો અને પછી હનુમાનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૫૬
- અકપિ** ગયા યોથા તામસ નામના મન્વન્તરમાં જે સપ્તઋષિ થઈ ગયા છે તેમાંનો એક. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯
- અકટમપ** તામસ મનુના દીકરાઓમાંનો એક / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯
- અકૂપાર** ઇન્દ્રદ્યુમ્ન સરોવરમાંનો એક ઘણો પ્રસિદ્ધ કાચબો.
- અકૃતપ્રણુ** જમદગ્ન્ય પરશુરામનો સાથી, એક બ્રહ્મર્ષિ. યુધિષ્ઠિરે કરેલા રાજસૂય યજ્ઞમાં ઉપદ્રષ્ટા નામનો ઋત્વિજ બન્યો હતો તે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૫

- અકોપ** દશરથ રાજના અષ્ટ પ્રધાનમાંનો એક. એનું અશોક એવું બીજું નામ હતું એમ જણાય છે. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૭
- અકિંચ** સોમવંશી આયુ રાજના પાંચમાંથી ચોથા પુત્ર રંભ નામના રાજના કુળમાં જન્મેલા ગંભીર રાજનો પુત્ર. તપ વડે કરીને એની સંતતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.
- અકૂર** વિષ્ણુ ભગવાનનો એક પાર્શ્વ.
- અકૂર (૨)** સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજના યદુ નામના પૌત્રના કુળના સાત્વત વંશમાં જન્મેલા શ્વકલ્ક રાજના તેર પુત્રમાંનો એક. બહુધા એને શ્વકલ્ક નામે કહ્યો છે. એને રત્ના, ઉચ્ચસેના, અશ્વિની ઇ. સ્ત્રીઓ અને દેવવાન, ઉપદેવ પુત્ર હતાં. શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવને ગોકુળમાંથી મથુરા લાવવા કંસે એને જ મોકલ્યો હતો અને એ નંદ-રાજને સમજાવી તેમને લઈ આવ્યો હતો. એની વિશેષ હકીકત શ્યમંતક મણિના પ્રસંગમાં મળે છે. જુઓ શ્યમંતક મણિ
- અક્ષયપાત્ર** જેમાંથી નીકળતો ખોરાક ખૂટે જ નહિ એવું પાત્ર. વનવાસ વખતે સૂર્યે યુધિષ્ઠિરને આપ્યું હતું, જેથી પાંડવો પોતાની જોડે વનવાસમાં ફરતા અનેક ઋષિઓ વગેરેને ભોજન આપી શકતા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૩-૧૧
- અંગ** ઉત્તાનપાદ વંશના ઉદ્ભુક રાજને પુષ્કરિણી નામની સ્ત્રીથી થયેલા છમાં મોટો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સુનીતા. એને વેન નામનો પુત્ર થયો હતો.
- અંગ (૨)** સોમવંશી આયુના કુળમાં, યયાતિના પુત્ર અનુના વંશના બલિના ક્ષેત્રમાં (બલિની સ્ત્રીને પેટે) દીર્ઘતમા નામના ઋષિથી ઉત્પન્ન થયેલા બલિના છ છોકરામાં એ મોટો હતો.

અંગ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક મહેશ્વર રાજા. એ કૃષ્ણનો માંડલિક હતો અને ભીમસેનને હાથે મરણ પામ્યો હતો. /ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૬

અંગ (૪) સરયુ અને ભાગીરથી આ બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ. આ જગ્યાએ રુદ્રના ત્રીજા નેત્રમાંથી નીકળેલા અગ્નિથી કામદેવ બળીને અનંગ થયો હતો. પુનઃ અંગ ધારણ કરવાનું વરદાન પણ અહીં જ મળ્યું હતું. /વા૦ રા૦ સ૦ ૨૩. ● આ દેશનું ખીજું નામ કામાશ્રમ હતું, અને કૃષ્ણ ત્યાંનો રાજા હતો. ઈન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે ધણે દૂર આવેલા મગધની આણીમેર આ દેશ આવ્યાનું ભારતમાં લખ્યું છે. /ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦. ● એની રાજધાની ચંપાનગરી.

અંગદ વાલીને તેની સ્ત્રી તારાની કુખે થયેલો પુત્ર. એ બૃહસ્પતિનો અંશાવતાર હોઈ, રામચન્દ્રની સહાયતા સારુ જન્મ્યો હતો. ભાષણ કરવામાં બહુ કુશળ હતો. વાલીના મરણ કાળે એની ઉંમર નાની હોવાથી એનું રક્ષણ કરવાનું સુગ્રીવને સોંપી એને યુવરાજાને અધિકાર અપાવ્યો હતો. ('વાલી' શબ્દ જુઓ) સીતાની શોધ કરવાને મોકલાયલા મારુતિ વગેરે વાનરોનો પ્રમુખ એને સ્થાપ્યો હતો. વાયદા કરતાં એક મહિનો વધારે વીતી જતાં પણ સીતાની શોધ લાગી નહિ, તેથી એણે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં એને સંપાતિ નામના પક્ષીરાજાનો ભેટો થયો. એનાથી ભાળ મળી કે સીતા લંકામાં છે. મરવાનો વિચાર માંડી વાળી એણે મારુતિને લંકા મોકલ્યો. મારુતિએ ખબર આણ્યા પછી તેઓ રામચન્દ્ર પાસે કિષ્કિંધા પાછા ગયા.

પછી જ્યારે બધા વાનરો સહિત રામચન્દ્રજી લંકા પર ચઢ્યા ત્યારે એ પણ જોડે હતો. લંકામાં રામચન્દ્ર તરફથી રાવણને વિષ્ટિ કરવા અંગદને મોકલ્યો હતો. રાવણે એનો અનાદર કરવાથી એ ત્યાંથી પાછો આવ્યો અને ઉભય પક્ષે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. યુદ્ધમાં એણે કંપન, પ્રબંધ, વિકટ ધૃત્યાદિ અનેક મહાન રાક્ષસોને માર્યા હતા.

રાવણનો વધ કરી રામચન્દ્રજી અયોધ્યા ગયા પછી અગિયાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કરી જ્યારે સ્વધામ પધાર્યા ત્યારે સુગ્રીવ તેમની સાથે ગયો અને અંગદને કિષ્કિંધાનો રાજા બનાવ્યો હતો.

અંગદ (૨) દશરથ રાજાના પુત્ર લક્ષ્મણને બિર્મિલાથી થયેલા બેમાંનો મોટો પુત્ર. એના નામથી સ્થાપેલી અંગદીયા નામની નગરીમાં એ રાજ કરતો હતો. એ નગરીને અશ્વનગર પણ કહેતા. /વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૨

અંગદ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એ યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો. /ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૫.

અંગદીયા લક્ષ્મણપુત્ર અંગદની નગરી. કારુપથ દેશની રાજધાની. એનું ખીજું નામ અશ્વનગર/ભાગ૦ ૯-૧૧-૧૨

અંગના ભારતવર્ષીય મહાનદી /ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

અંગમલજ દેશવિશેષ /ભાર૦ ભી૦ ૯-૫૦

અંગલેખા ભારતવર્ષીય પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી એક નગરી.

અગસ્તિ અગસ્ત્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ એક ઋષિ તેમ જ તેમનું કુળ.

અગસ્તિ (૨) આકાશમાં શિશુમારચક્રની ઉપર આવેલ હતુવટીની ઉપર આવેલો એક તારો./ભાગ૦ ૫-૨૩-૭

અગસ્ત્ય સ્વયંભૂ મન્વન્તરમાં પ્રહમાનસપુત્ર પુલસ્ત્ય ઋષિને કર્દમ પ્રજાપતિની હવિષ્કૃત નામની કન્યાને પેટે થયેલા બેમાંનો મોટો પુત્ર. એના નાનાભાઈનું નામ વિશ્રવા ઋષિ હતું.

અગસ્ત્ય (૨) પૂર્વે કેટલાક અસુરો સમુદ્રમાં સંતાઈ રહીને ઈન્દ્રાદિક દેવોને, ઋષિઓને અને ખીજી પ્રજાને ઘણી પીડા કરતા હતા. સમુદ્રને શોષવાથી આ પીડા ટળશે એમ ધારી ઇન્દ્રે અગ્નિ અને વાયુને આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞાનો તેમણે અનાદર કરવાથી ઇન્દ્રે ક્રોધ કરી બન્નેને શાપ આપ્યો હતો કે તમે મનુષ્યોનામાં જન્મશો. ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં અગ્નિ અને વાયુ બન્નેને મિત્રાવરુણ દ્વારા એક જ

દેહમાં જન્મ મળ્યો એ જ અગસ્ત્ય. અહીં એમના નાનાભાઈનું નામ વસિષ્ઠ ઋષિ હતું. મિત્રાવરુણે પોતાનું તેજ ઘડામાં મૂક્યું હતું. તેમાંથી અગસ્ત્ય અને વસિષ્ઠ જન્મ્યા હતા. આથી એમને મૈત્રાવરુણિક, કુંભયોનિ એવાં નામ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

વસિષ્ઠજીવં ભગવાન બ્રહ્મા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨૧ ॥  
મિત્રાવરુણ્યોઃ પુત્રો વસિષ્ઠત્વં ભવિષ્યતિ ।  
વસિષ્ઠેતિ ચ તે નામ તત્રાપિ ચ ભવિષ્યતિ ॥ ૨૨ ॥  
જન્મદ્વયમતીતં ચ તત્રાપિ ત્વં સ્મરિષ્યસિ ।  
एतस्मिन्नेव काले तु मित्रश्ववरुणस्तथा ॥ ૨૩ ॥  
બદર્યાશ્રમમાસાઘ તપસ્તેપતુરવ્યયમ્ ।  
તપસ્યતોસ્તયોરિવ કદાચિન્માઘવેન્શૃતૌ ॥ ૨૪ ॥  
પુષ્પિતદ્રુમ સંસ્થાને શુભેદયિતમારુતે ।  
उर्वशी तु वरारोहा कुर्वती कुसुमोच्चयम् ॥ ૨૫ ॥  
સુસૂક્ષ્મરક્તવસના તયોર્દૃષ્ટિપથંગતા ।  
तादृष्टवेन्दुमुखीमुद्गं नीलनीरजलोचनाम् ॥ ૨૬ ॥  
उभौचुक्षुभतुर्देवौ-तद्रूपपरिमोहितौ ।  
તપસ્યતોસ્તયોર્વીયમસ્વલલચ્ચ મૃગાસને ॥ ૨૭ ॥  
સ્કન્નં રેતસ્તતોદૃષ્ટવા શાપમીતા વરાપ્સરા ।  
चक्रार कलशे शुक्रं तोयपूणे मनोरमे ॥ ૨૮ ॥  
તસ્માદૃષિવરૌજાતૌ તેજપ્રતિભૌ સુવિ ।  
वसिष्ठश्चाप्यगस्त्य मित्र वरुणयोः सुतौ ॥ ૨૯ ॥  
વસિષ્ઠસ્તૂપયેમંડથ મગિનારદસ્યતુ ।  
अरुन्धती वरारोहांतस्या किमजीवन्त ॥ ૩૦ ॥  
શક્તેઃ પરાશરઃ પુત્રસ્તસ્ય વંશં નિબોધમે ।  
यस्यद्वैपायनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत ॥ ૩૧ ॥  
પ્રકાશો જનિતો યેન લોકે ભારતચન્દ્રમાઃ ।  
येवेशानतमोन्धस्य लोकस्योन्मीलनं कृतम् ॥ ૩૨ ॥

(મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૯ શ્લો૦ ૨૧-૩૨)

આ અગસ્ત્ય મહાતપસ્વી અને વિરક્ત હોવાથી લક્ષ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા ન હતા. પણ પિતૃની આજ્ઞા થવાથી નિરુપાય થઈ તેમણે વિદલ્ભ રાજની કન્યા લોપામુદ્રાની સાથે લક્ષ કર્યું હતું. પુત્રોત્પત્તિની ઇચ્છા થતાં લોપામુદ્રાએ પ્રથમ ઐશ્વર્યવાન થઈ પછી પુત્રોત્પત્તિ કરવાનો હેતુ જણાવતાં એઓ શ્રુતર્વા નામના રાજા પાસે દ્રવ્ય સંપાદન કરવા ગયા. રાજાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી પણ કાંઈ ફળ ન થયું.

પછી એ રાજા સાથે બંધનથી નામના રાજા પાસે જતાં ત્યાં પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. બંને રાજાઓને જોડે લઈને ત્રસદસ્યુ રાજા પાસે ગયા. ત્યાંથી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. પછી બધા મળી વિચાર કરતાં ત્રસદસ્યુ રાજાએ વિનંતી કરી કે ઇલ્વલ નામના અસુર પાસે ઘણી જ સંપત્તિ છે. એને જીતીને એનું બધું દ્રવ્ય આપણે લઈએ. આતાપી, વાતાપી અને ઇલ્વલ આ ત્રણ અસુરો રસ્તામાં બેસતા. એમનામાંનો એક ફળ બની જતો, બીજો જળરૂપે બની જતો અને એક બહાર રહેતો. તે વટેમાર્ગને ભોળવીને ફળ ખાવા આપતો અને પાણી પાતો. પેલા અસુરો પેટમાં જઈને પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરતા અને વટેમાર્ગને આમ મારી એનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતા. અગસ્ત્ય ત્યાં જઈ ચઢ્યા તેમને ફળ-જળ આપ્યાં. ઋષિને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી ખબર પડી કે આ અસુરોનું કપટ છે. એમણે પોતાના પેટ પર હાથ ફેરવતાં પેલા બંને જણા ભસ્મ થઈ ગયા. બહાર રહેલો ત્રીજો ઇલ્વલ નાડો અને સમુદ્રમાં સંતાયો. આથી એમણે સમુદ્રનું આચમન કર્યું. ત્રણે જણાએ જઈને અસુરને જીત્યો અને ઋષિ પોતાને જોઈએ એટલું દ્રવ્ય પોતે લઈ બાકીનું પેલા રાજાઓને આપી વિદાય કરી પોતાને આશ્રમે આવ્યા. આણેલું દ્રવ્ય લોપામુદ્રાને આપી તેને સંતોષ પમાડ્યો.

ત્યાર પછી અગસ્ત્ય લોપામુદ્રાની કુબે, દઢસ્યુ અને દઢાસ્ય એમ બે પુત્ર થયા. દઢસ્યુ એ ઇંધમવાહ નામથી બહુ પ્રસિદ્ધ હતો.

અગસ્ત્ય પોતાનો આશ્રમધર્મ પાળતા હતા. તેવામાં એક કાળકેય નામનો અસુર લોકોને ઘણી પીડા કરતો હતો. ઋષિઓની પ્રાર્થના પરથી અગસ્ત્યે સમુદ્રને શોષી લઈ કાળકેયનો નાશ કર્યો.

એમના કુળમાં એઓ પોતે અને તેમના બે પુત્ર એમ ત્રણ મંત્રદ્રષ્ટા હતા. ઈંદ્રબાહુ, મયોભુવ અને મહેન્દ્ર, એ વળી બીજા ત્રણ મંત્રદ્રષ્ટા હતા. વંશ-વૃદ્ધિ કરનારા અગરિત, પૂર્ણમાસ, સાંભવાહ, સોમવાહ, યજ્ઞવાહ, દર્ભવાહ, સારવાહ, હિમોદક, પાણિક અને ઇંધમવાહ એ દસ હતા. તેમાં પહેલા

અગસ્તિના વંશજ કરંભ, કૌશલ્ય, કરઠ, સુમેધસ; બીજા મયોભુવ, ગાંધારકાયણ, પૌલસ્ત્ય, પૌલહ, અને કૃત્તુ ઋષિના વંશજ ઇત્યાદિ બધા અગસ્ત્ય માહેન્દ્ર અને માયોભુવ એ ત્રણ પ્રવરોવાળા હતા. બીજા પૂર્ણમાસના વંશજે આગસ્ત્ય, પૌર્ણમાસ, અને પારણ એ ત્રણ પ્રવરવાળા હતા. એ જ પ્રમાણે બાકી રહેલાઓના વંશજ ક્રમે કરીને આગસ્ત્ય, દાઢર્યંચ્યુત, સાંભવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યંચ્યુત, સોમવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યંચ્યુત, યજ્ઞવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યંચ્યુત, દર્ભવાહ; આગસ્ત્ય, દાઢર્યંચ્યુત, સારવાહ; આગસ્ત્ય, હૈમવર્ચિ, હૈમોદક; આગસ્ત્ય, પૈનાયક, પાણિક; અને આગસ્ત્ય, દાઢર્યંચ્યુત, ઈધમવાહ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રવરવાળા હતા. કવચિત્ ઇધમવાહ વંશજે આગસ્ત્ય એવા એક પ્રવરવાળા પણ હતા.

ઉપર અગસ્તિ કુળના ઋષિ વર્ણવતાં પૌલસ્ત્ય, પૌલહ અને કૃત્તુ ઋષિના વંશજને આગસ્ત્ય ગોત્રી કહ્યા, પણ તેઓ આગસ્ત્ય ગોત્રના સમજવા નહિ. તેઓમાંનો કૃત્તુઋષિ અનપત્ય હતો અને પુલહની સંનતિ દુષ્ટ હતી, તેથી તેણે તેમનો ત્યાગ કરીને અગસ્ત્યના પુત્ર દઢસ્ચને પુત્ર તરીકે માન્યો હતો. તેથી તે પોતાને અગસ્ત્ય ગોત્રના કહેતાં.

વિન્ધ્યાચળ પર્વત ઘણો જ જાંચો વધ્યો હતો તેથી લોકોને અધકાર વ્યાપી ઘણી હેરાનગતિ થતી હતી. અગસ્ત્ય ત્યાં ગયા. પર્વતે એમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. જેવો એ આડો પડ્યો કે ઋષિએ કહ્યું કે હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આ સ્થિતિમાં જ રહેજે; પછી ત્યાં ગયા જ નહિ. આથી પર્વત લાંબો ને લાંબો રહ્યો. લોકોના હિતને સારુ પોતે કાશીવાસ રહ્યા હતા. રામચન્દ્રજી વનવાસ ગયા હતા ત્યારે પોતાના આશ્રમમાં એમણે એમનું આતિથ્ય કર્યું હતું. અગસ્ત્ય અને લોપામુદ્રા, બન્નેએ રામચન્દ્ર અને સીતાને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. (રામ શબ્દ જુઓ.)

અગસ્ત્ય ઉત્તમ તત્ત્વવેત્તા હતા. ધનુર્વિદ્યામાં ઘણા જ કુશળ હોઈ હમેશ ધનુષ્યની સાથે જ ફરતા. એમને અંગે પરોપકાર પ્રદિ ઘણી હતી.

અગસ્ત્ય (૩) પુલસ્ત્યનો પુત્ર, એક ઋષિ/ભાગ ૪-૧  
અગસ્ત્ય (૪) અપ્સરા ઉર્વશીને જોઈને સ્ખલિત થયેલા મિત્રાવરુણુનું વીર્ય ઘડામાં પડ્યું. તેમાંથી બન્નેલો મિત્રાવરુણુનો પુત્ર./ભાગ ૬-૧૮; મત્સ્ય ૬૧-૨૦૧; પદ્મ ૫-૨૨; /ભાર ૧૧-૧૨, શાં ૨૦૭-૩૧

અગસ્ત્ય (૫) પર્વત. કાલંજર પર્વતનો ઉપપર્વત./ભાર ૧૦ ૮૫-૨૧

અગસ્ત્યતીર્થ નારીતીર્થમાંનું એક. તીર્થયાત્રામાં અર્જુન અહીં ગયો હતો/ભાર ૧૦ આ ૨૩૬-૩  
અગસ્ત્યતીર્થ (૨) દક્ષિણ સમુદ્ર પરનું એક પ્રસિદ્ધ તીર્થ.

અગસ્ત્યવટ હિમાલય ઉપરનું એક પવિત્ર સ્થળ.  
અગસ્ત્યાશ્રમ પંચવટીની પાસે આવેલું પુણ્યક્ષેત્ર વિશેષ. લોમશ ઋષિની સાથે યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા હતા. નાસિકથી આગનેય દિશામાં આવેલી પુરી જે હાલ અગસ્તિપુરી કહેવાય છે તે/ભાર ૧૦ ૬૪-૧  
અંગાર માન્ઘાતાની સાથે યુદ્ધ કરનાર એક રાજા/ભાર ૧૦ શાન્તિ ૨૦ ૨૯.

અંગારક મંગળ નામના ગ્રહનું ખીજું નામ. મંગળ પૂર્વે શિવનો પાર્ષદ વીરભદ્ર રૂપે હતો / મત્સ્ય ૧૦ ૭૧

અંગારક (૨) સૌવીર દેશનો એક સામાન્ય રાજપુત. (જુઓ ૩ જ્યદ્રથ).

અંગારકા એ નામની એક રાક્ષસી હતી.

અંગારપર્ણ એ નામનો એક ગાંધર્વ. એ એક દિવસ રાત્રે પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત પોતાના ક્રીડાવનમાં ક્રીડા કરતો હતો તેવામાં ત્યાં થઈને પોતાની મા સહિત પાંડવોને જતાં જોયાં. પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી નીકળીને કેટલોક કાળ એકચક્રા નામની નગરીમાં રહી કૌરવોને પોતાના અસ્તિત્વની જાણ ન થાય એ હેતુથી જાનામાના નીકળી વેશ પલટી પાંચાળપુર તરફ દ્રૌપદીના સ્વયંવર સમયે જતા હતા. અંગારપર્ણે તેમને ધમકાવીને પૂછ્યું કે તમે મનુષ્યલોક થઈ આ મુસાફરી કરવાનો સમય નથી જતાં અત્યારે કયાં જાઓ છો? જવાબ આપો, નહિતર મારી સાથે યુદ્ધ કરો. હું તમને જવા નહિ

દહિં. આ ઉપરથી અર્જુને આગળ આવી કહ્યું કે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. એમની વચમાં ખોલ્યાલ અને થોડું યુદ્ધ થતાં અંગારપર્ણને લાગ્યું કે આ મોટા યોદ્ધા છે. તેથી તેણે પોતાની સૂક્ષ્મપદાર્થ-દર્શક આંખની વિદ્યા અર્જુનને શીખવી અને એની પાસેથી અગ્નિશિરાસ્ત્રવિદ્યા પોતે શીખ્યો અને સ્નેહી થઈ રહ્યો. પોતાના પુરોહિત વગર આમ કદી પણ મુસાફરીએ ન જવું, એવી શિખામણ આપીને કેટલેક સુધી વળાવી પોતાના ક્રીડાસ્થાનમાં પાછો આવ્યો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૭૦

અંગારપર્ણ (૨) અંગારપર્ણના વનનું નામ.

અંગારવાહિકા ભારતવર્ષની એક નદી. ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

અંગિરસાંવર દ્રોણાચાર્ય તે જ / ભાર૦ આ૦ ૧૪૨-૮૧

અંગિરા સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સારુ બ્રહ્મદેવે પેદા કરેલા દસ માનસપુત્રોમાંનો એક. એ બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભાગ૦ ૩ સ્કં. અ૦ ૧૨. શ્લો. ૨૨-૨૪. ● એ કદંમ પ્રજાપતિની બ્રહ્મા નામની પુત્રી જોડે પરણ્યો હતો. એનાથી એને બહુસ્પતિ, ઉત્તથ્ય અને સંવર્ત એ ત્રણ દીકરા અને સિનીવાલી, કુહૂ, રાકા અને અનુમતિ એમ ચાર દીકરીઓ થઈ હતી. છેક સ્વાયંભુવ-મન્વન્તર પૂરો થતાં સુધી હયાત હતો. એ મન્વન્તરના અંતની લગભગ બધા માનસપુત્રો કાંઈ કારણસર મહાદેવના શાપથી મરી ગયા તેમાં એ પણ મરણ પામ્યો.

અંગિરા (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્મુક રાજાને પુષ્કરિણી સ્ત્રીથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો પાંચમો.

અંગિરા (૩) મહાદેવના શાપથી પૂર્વના બ્રહ્મા માનસપુત્રો મરણ પામેલા હોવાથી ચાલુ મન્વન્તરના પ્રારંભમાં બ્રહ્મદેવે પ્રજોત્પાદન અર્થે પુનઃ ઉત્પન્ન કરેલા માનસપુત્રોમાંનો એક. વરુણના યજ્ઞમાં જે ત્રણ ઋષિઓ નિમાયા હતા તેમાં આ પણ એક હોવાથી એમને વારુણિ અંગિરા એ નામ પણ હતું. યજ્ઞમાંથી અગ્નિએ એમને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૪. ● મુખ્ય અગ્નિ કાંઈ કાળ

પર્યન્ત પૃથ્વી પરથી ગુપ્ત થતાં એમણે પોતે એને અધિકાર ચલાવ્યો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૧૭

આ મન્વન્તરમાં મરીચિ ઋષિની કન્યા સુરૂપા એમની સ્ત્રી હતી. એની કુખે એમને બહુસ્પતિ, ઉત્તથ્ય, પયસ્ય, શાન્તિ, ઘોર, વિરૂપ, સંવર્ત અને સુધન્વા નામે આઠ પુત્રો થયા હતા. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૮૫૦ પ્રસ્તુત મન્વન્તરમાં આ દર શ્રાવણ માસમાં હોનારા આદિત્યની જોડે સંચાર કરે છે. (નભ શબ્દ જુઓ) ભાગ૦ ૧૨-૧૧

આ અંગિરા ઋષિને સુરૂપા નામની સ્ત્રીથી પ્રથમ આત્મા, આયુ, દમ દક્ષ, સદ, પ્રાણ, હવિષ્માન, ગવિષ્ટ, ઋત, અને સત્ય એમ દસ દેવ ઉત્પન્ન થયા હતા. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૫

એમના કુળમાં એમના સુધ્ધાં તેત્રીસ મન્ત્રદ્રષ્ટા થયા હતા. મુખ્ય એઓ પોતે, તૃત, ભરદ્વાજ, લક્ષમણ, કૃતવાચ, ગર્ગ, સ્મૃતિ, સંકૃતિ, ગુરુવીત, માંધાતા, અંબરીષ, યુવનાશ્વ, પુરુકુત્સ, સ્વશ્રવ, સદસ્યવાન, અજમીઠ, અસ્વહાર્યા, ઉત્કલ, કવિ, પૃષદ્ધ, વિરૂપ, કાવ્ય, મુદ્ગલ, ઉત્તથ્ય, શરદાન, વાજિશ્રવા, અપ-સ્યૌષ, સુચિત્તિ, વામદેવ, ઋષિજ અથવા ઉશિજ, વૃહચ્યુકલ, દીર્ઘતમા અને કક્ષિવાન / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪

એમના કુળની કેવલાંગિરસ ગૌતમાંગિરસ, અને ભરદ્વાજાંગિરસ એવી ત્રણ વંશમાલિકા છે. તેમાં પહેલીમાં હારીત, કુત્સ, કણ્વ, રથીતર, વિષ્ણુવૃદ્ધ અને મુદ્ગલ એવા છ ભેદ છે. એ દરેકનાં પ્રવરો આ પ્રમાણે છે :- હારીત કુળોત્પન્ન, આંગિરસ, આંબરીષ, અને યૌવનાશ્વ એ ત્રણ પ્રવર છે. કુત્સના આંગિરસ, માંધાત્ર અને કૌત્સ; કણ્વ કુળોત્પન્નનાં, આંગિરસ, આજમીઠ અને કાણ્વ રથીતર કુળનાં આંગિરસ, વૈરૂપ અને રથીતર; એ કુળનાં ખીજાં પણ ત્રણ પ્રવરો છે; આંગિરસ, વૈરૂપ અને પાર્ષદ્ધ; વિષ્ણુવૃદ્ધ કુળોત્પન્નનાં આંગિરસ. પૌરુકુત્સ અને ત્રાસદસ્ય અને મુદ્ગલ કુળોત્પન્નને આંગિરસ, ભાર્યાશ્વ અને મૌદ્ગલ્ય તેમ જ આંગિરસ, તાવિ અને મૌદ્ગલ્ય એમ ઉભય ભેદનાં પ્રવરો છે.

બીજી ગૌતમાંગિરસ વંશમાલિકાના દસ ભેદ છે. આયાસ્ય, શારદ્વત, કૌમંડ, દીર્ઘતમસ, કરેણુ-પાલિ, વામદેવ, ઔશનસ, રાહુગણુ, સોમરાજક અને બૃહદ્રુકથ, એમનાં પ્રવરો :

૧. આયાસ્યનાં : આંગિરસ, આયાસ્ય અને ગૌતમ.

૨. શારદ્વતનાં : આંગિરસ, ગૌતમ અને શારદ્વત.

૩. કૌમંડનાં : (ક) આંગિરસ, ઔતત્થ્ય, કાક્ષિવત; ગૌતમ અને કૌમંડ.

(ખ) આંગિરસ, ઔતત્થ્ય, ગૌતમ, ઔશિજ અને કાક્ષિવત.

(ગ) આંગિરસ, આયાસ્ય, ઔશિજ, ગૌતમ, અને કાક્ષિવત એમ ત્રણ ભેદ છે. અને દરેકમાં પાંચ પ્રવર છે, અથવા બે ભેદે આંગિરસ, ઔતત્થ્ય, અને કાક્ષિવત, અને ઔતત્થ્ય, ગૌતમ અને કૌમંડ એમ ત્રણ પ્રવરો છે.

૪. દીર્ઘતમસ કુળોત્પન્નનાં પાંચ પ્રવરવાળા અને ત્રણ પ્રવરવાળા એવા ભેદ છે; પાંચવાળાનાં આંગિરસ, ઔતત્થ્ય, કાક્ષિવત, ગૌતમ, દીર્ઘતમસ અને ત્રણ પ્રવરવાળાનાં આંગિરસ, ઔતત્થ્ય અને દીર્ઘતમસ એવાં પ્રવર છે.

૫. કરેણુપાલિકા કુળનાં : આંગિરસ, ગૌતમ અને કરેણુપાલ.

૬. વામદેવ કુળોત્પન્નનાં : આંગિરસ, વામદેવ્ય, અને ગૌતમ, અને આંગિરસ, વામદેવ્ય, અને બાર્હદ્રુકથ એમ બે ભેદ છે.

૭. ઔશનસનાં : આંગિરસ, ગૌતમ અને ઔશનસ.

૮. રાહુગણુ કુળોત્પન્નનાં : આંગિરસ, રાહુગણુ અને ગૌતમ.

૯. સોમરાજકનાં : આંગિરસ, સોમરાજક અને ગૌતમ અને—

૧૦. બૃહદ્રુકથ કુળોત્પન્નનાં : આંગિરસ, બાર્હદ્રુકથ અને ગૌતમ, એવાં ત્રણ પ્રવરો છે.

ત્રીજી ભરદ્વાજાંગિરસ વંશમાલિકાના ચાર ભેદ છે : ભારદ્વાજ, ગર્ગ, ઋક્ષ અને કપિ; એમનાં પ્રવરોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે :

૧. ભારદ્વાજ કુળોત્પન્ન ઋષિ અને તેમનાં પ્રવરો : ઉતત્થ્ય (બીજો), ગૌતમ (બીજો), તૌલ્ય, અભિજિત, સાર્ધનેમિ, લૌગાક્ષિ, ક્ષીર, કૌષ્ટિકી, રાહુકર્ણિ, સૌપુરિ, કૈરાતિ, સામલોમકિ, પૌષણ્તિ, ભાર્ગવત, ઐરીડવ, કારોટક, સજીવી, ઉપબિંદુ, સુરૈષિ, વાહિનીપતિ, વૈશાલિ, ક્રોષ્ટા, આરુણ્યાયનિ, કાસોરુ, કૌશલ્ય, પાર્થિવ, રોહિણ્યાયનિ, રેવામિ, મૂલપ, પાંડુ, ક્ષપાવિશ્વકર, અરિ અને પારિકારારિ આ બધા આંગિરસ ઔતત્થ્ય અને સૌશિજ એ ત્રણ પ્રવરવાળા છે.

૨. ગર્ગકુળોત્પન્ન, આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, શૈન્ય, ગાર્ગ્ય એ પાંચ અને ક્રિવા આંગિરસ, શૈન્ય અને ગાર્ગ્ય એવાં ત્રણ પ્રવરના છે. આમાં વળી આંગિરસ, તૈત્તિરી, કાપિભુવ એવો એક ભેદ પણ છે.

૩. ઋક્ષકુળોત્પન્નને આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય, ભારદ્વાજ, વાંદન, માતવચસ એવાં પાંચ અથવા આંગિરસ, વાંદન, માતવચસ એવાં ત્રણ એમ બે ભેદે પ્રવરો છે.

૪. કપિ કુળોત્પન્નને આંગિરસ, આમહ્ય અને ઔરુક્ષ્ય એ ત્રણ પ્રવરો છે.

આ જ કુળોમાં નીચે પ્રમાણે ઋષિઓનાં નામ મળી આવે છે. જેવાં કે : આત્રેયાયનિ, સૌવેશ્ઠ્ય, અગ્નિવેશ્ઠ્ય શિલાસ્થલિ, બાલિશાયનિ, ઐકેપિ, વારાહી, બાષ્કલિ, સૌટિ, ત્રિકર્ણિ, પ્રાવહિ, આશ્વલાયનિ, બીજા વારાહી, બર્હિસાદિ, શિખાગ્રીવિ, કારાકિ, મહાકાપિ, ઉકુપતિ, કૌચકિ, ધૂમિત, પુષ્પાન્વેષ, બ્રહ્મતન્વિ, સોમતન્વિ, સાલકિ, બાલકિ, દેવરારિ, દેવસ્થાનિ, હારિકર્ણિ, સરહભવિ, પ્રાવેપિ, સાઘસુગ્રીવિ, ગોમેદગધિક, મત્સ્યાચ્છાઘ, મૂલહર, ક્ષલાહાર, ગંગાદધિ, કૌરુપતિ, કૌરુક્ષેત્રિ, નાયકિ, જૈત્ય દ્રોણિ, જૈવ્હલાયનિ, આપસ્તંબિ, મૌજવૃષ્ટિ, માર્ષ્ટપિંગલિ, પૈલ, શાલકાયનિ, દ્વાપખ્યેયવ, અને મારુત. આ બધા ઋષિઓ આંગિરસ, બાર્હસ્પત્ય અને ભારદ્વાજ, એ ત્રણ પ્રવરોના છે.

કપીતર, સ્વસ્તિતર, દ્રાક્ષિ, શક્તિ, પતંજલિ, ભૂયસિ, જલસંધિ, બિંદુ, માદિ, કુસિદકિ, ઊર્વ,

રાજકેશી, વૌષડિ, શંસપિ, શાલિ, કલશીકંઠ, કારીરય, કાટય, ધાન્યાયનિ, ભાવાસ્વાયનિ, ભારદ્વાજ, સૌભુદ્ધિ, લદ્ધિ, દેવમતિ, ખીજ અંગિરા, દમ, ખાલ, ઉરુક્ષય, પરસ્પરાયણિ, અપણિ, લૌક્ષિ, વાગ્ય, હરિ, ગાલવિ, પૂતિમાય અને તાંડિ. આ બધા અંગિરસ, સાંકૃત્ય, અને ગૌરવીતિ એ ત્રણ પ્રવરવાળા છે.

વિષ્ણુવૃદ્ધિ, શિવમતિ, જતૃણ, કતૃણ, પુત્રવ, અને વૈરપરાયણ એ અંગિરસ, માતસ્વદગ્ધ, અને મૌદ્ગલ્ય, એ ત્રણ પ્રવરના હંસજિવ્હ, અગ્નિજિવ્હ, દેવજિવ્હ, વિરાડપ, અપાગ્નેય, અશ્વયુ, પરણ્ય, રતાવિ, ખીજ મૌદ્ગલ્ય, એ અંગિરસ, તાંડિ અને મૌદ્ગલ્ય, એ ત્રણ પ્રવરના અપાંડુ, ગુરુ, શાકટાયન, પ્રાગાય, માનારિ, માર્કંડ, અમરણ, શિવ, કટુ, મર્કટપ, નાડાયન, શ્યામાયન એ અંગિરસ આજ-મીઠ અને કાટય એ ત્રણ પ્રવરના.

અંગિરસ, ભારદ્વાજ, બાહ્સ્પત્ય, મૈત્રાવર, માનવ અને અંગિરસ, બાહ્સ્પત્ય, ભારદ્વાજ, મૌદ્ગલ્ય, શૌશિર, એવાં પાંચ પ્રવરના બે ભેદ માત્ર અંગિરાકુળમાં જ છે. પરંતુ ગાર્ગ્ય, ઋક્ષ, ભારદ્વાજ, હુત, આક્ષીલ અને શૌંગ એ ઋષિઓ પરગોત્રમાંથી અંગિરસ ગોત્રમાં આવેલા હોવાથી તેઓ દ્વા-મુખ્યાયણ એટલે દ્વિગોત્રી સમજવા.

અંગિરા (૪) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ જેઓ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં બ્રહ્મા નામના ઋત્વિજ થયા હતા. (જન્મેજય શબ્દ જુઓ.)

અંગોરિષ્ઠ એક રાજર્ષિ જેમનું કુળ ક્યું તે જણાતું નથી.

અગ્નિ બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલાં પાંચમહાભૂતમાંના તેજ નામના ત્રીજા મહાભૂતના મૂર્તિમાન દેવ. સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના બ્રહ્મમાનસ પુત્ર. દક્ષ પ્રજા-પતિની સોળ કન્યાઓમાંથી સ્વાહા નામની કન્યા એમની પત્ની. સ્વાહાની કુખે એમને સ્વારોચિષ નામે પુત્ર અને સુચાયા નામે કન્યા થઈ હતી. ઉત્તાનપાદના દીકરા ધ્રુવના દીકરા શિષ્ટને એ કન્યા પરણાવી હતી. દીકરો ખીજે મનુ થયો હતો. આ

સિવાય પાવક, પવમાન, અને શુચિ એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા. એઓથી પ્રસિદ્ધ પિસ્તાલીસ અગ્નિ દેવ - જુદા જુદા કાર્ય સરખન્ધે થયા. / ભાગ૦ અષ્ટ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧

ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં આપ નામના મહા-ભૂતના મૂર્તિમાન દેવતા વરુણે બ્રહ્મદેવને ઋત્વિજ નીમી યજ્ઞ કર્યો હતો; તેમાં ત્રણ ઋષિ નિર્માણ થયા હતા. તેમાં ભૃગુ ઋષિને વરુણે, અને કવિ ઋષિને બ્રહ્મદેવે પુત્ર કરી લીધા હતા. એ જ પ્રમાણે અંગિરા ઋષિને અગ્નિએ પુત્ર કરી લીધો હતો. અગ્નિને કલ્પના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે પૂર્વ અને દક્ષિણ એ બે દિશાની વચલી દિશાનું અધિપતિ-પણું આપ્યું હતું. એથી એ દિશાનું આગ્નેયી દિશા એવું પડેલું નામ અઘાપિ ચાલે છે.

પૂર્વે શ્વેતકી રાજ્યે ચોવીસ વર્ષ સુધી અહો-રાત્ર ઘણા યજ્ઞો કર્યાં, તેમાં ઘણું હવિલક્ષણ કરવાથી અગ્નિને મહુ અજીર્ણ થયું અને બહુ જડો થઈ ગયો. એનો ઉપાય પૂછવાને અગ્નિ બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો. તે વખત ભૂમિ પર દ્વાપર યુગ પૂરો થવા આવ્યો હતો. બ્રહ્મદેવે કહ્યું કે પૃથ્વી પર શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન અવતર્યા છે તેમની પાસે જા, અને ખાંડવ નામના વનને ખાવા માગ. એ વન ખાધાથી તારો રોગ જશે. અગ્નિ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પાસે ગયો અને ખાંડવ વન ખાવાની રજ માગી. બન્ને જણાએ તથાસ્તુ કહીને રજ આપી. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને અગ્નિને કહ્યું કે અમારી પાસે રથ અને યુદ્ધનાં સાહિત્યોની ન્યૂનતા હોવાથી અમને એ પૂરાં પાડવાની કૃપા કરો. અગ્નિએ વરુણ પાસેથી કપિની પ્વજાવાળો દિવ્ય રથ અને ગાંડીવ નામે ધનુષ્ય માગી આણીને અર્જુનને આપ્યાં, અને વ્રજનાભ નામનું ચક્ર અને કૌમોદાક નામની ગદા શ્રીકૃષ્ણને આપીને બન્નેને સંતોષ્યા. ત્યાર પછી ખાંડવ વનમાં જઈને યથેચ્છ ખાવા માંડ્યું. આ વાતની ઇન્દ્રને ખબર પડતાં અગ્નિનું નિવારણ કરવાને મેઘને આજ્ઞા આપી. મેઘ આવતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને તેમનો પરાલવ



કરી પંદર દિવસ સુધી અગ્નિને વન બાળવા દીધું. તરંહતરેહની ઔષધિઓ વગેરે ખાવાથી અગ્નિની માંદગી ગઈ અને સ્વાસ્થ્ય થયું. / ભાગ૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૪-૨૨૫.

એક સમયે ઇન્દ્રના કહેવાથી અગ્નિ શિવને યાચવા ગયા. શિવ તે કાળે અંબા સાથે વિહાર કરતા હતા. તેમણે ક્રોધ કરીને અગ્નિને પોતાનું વીર્ય આપ્યું. અગ્નિ એ વીર્ય પી ગયા, પણ સહન ન થવાથી ગંગામાં પાછું કાઢ્યું. એ વીર્યથી કાર્તિકેય થયા.

અગ્નિએ કેટલીક ઋષિ પત્નીઓ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી પણ રખેને ઋષિઓ શાપ દે એ ભયે એની સ્ત્રી સ્વાહાએ જુદી જુદી ઋષિ પત્નીનાં રૂપ ધારણ કરીને એને સંતોષ્યો હતો. રાવણે બધા દેવ વગેરેને પકડીને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા ત્યારે અગ્નિ ત્યાં રસોઈ કરવાના કામ પર હતો.

દેવાને યજ્ઞભાગ પહોંચાડવાનું એને માથે છે. એની સ્ત્રી સ્વાહા યજ્ઞભાગ લે અને અગ્નિ પહોંચાડે. દરેક આહુતિ વખતે સ્વાહાને સંબોધાય છે.

અગ્નિ (૨) થઈ ગયેલા તામસ નામના ચોથા મન્વન્તરમાં જે સપ્તઋષિઓ હતા તેમાં એ નામનો એક ઋષિ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯.

અગ્નિ (૩) ચૌદમા ઇન્દ્રસાવણિ નામના હવે પછી થનાર મન્વન્તરમાં થનાર સપ્તઋષિઓમાં એ નામનો થનાર ઋષિ(ઇન્દ્રસાવણિ) શબ્દ જુઓ).

અગ્નિ (૪) સરસ્વતીને કિનારે આવેલું એક પવિત્ર સ્થળ. અહીં વિદુર તીર્થયાત્રામાં આવ્યો હતો. / ભાગ૦ ૩-૧-૧૨.

અગ્નિ (૫) અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહાને પેટે પાવક, પવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા. તેમના વડે ઉત્પન્ન થયેલા પિસ્તાળીસ અગ્નિઓ. એ સિવાય સ્વારોચિષ નામે પુત્ર અને સુચ્યાયા નામે પુત્રી થઈ હતી, જે ધ્રુવપુત્ર શિષ્ટને દીધી હતી. / ભાગ૦ ૪-૧-૬૦

અગ્નિ (૬) દક્ષકન્યા અને અગ્નિની ધર્મપત્ની વસુને પેટે થયેલા અષ્ટવસુમાંનો પાંચમો પુત્ર અગ્નિ

જન્મ્યો હતો તે. એને વસોર્ધારા નામે પત્ની અને દ્રવિણક નામે પુત્ર હતો. / ભાગ૦ ૬-૬-૧૧

અગ્નિ (૭) વરુણે કરેલા યજ્ઞમાંથી ત્રણ ઋષિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં અંગિરા ઋષિએ આને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ કર્યો હતો. એ આગ્નિથી દિશાનો અધિપતિ હતો. શ્વેતકી રાજાએ કરેલા અપરિમિત યજ્ઞોને લીધે આ અગ્નિને અજીર્ણ થયું હતું. એણે કૃષ્ણ અને અર્જુન પાસે પ્રાર્થણા રૂપે જઈને ખાણડવ વન ખાવા માગ્યું હતું, જે ખાધાથી એનું અજીર્ણ ટળ્યું હતું.

અગ્નિ (૮) શ્રી અવધૂતનો એક ગુરુ / ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩

અગ્નિ (૯) શ્રી ભગવાનનું એક સ્વરૂપ / ભાગ૦ ૧૧-૧૬-૨૩

અગ્નિકેતુ રાવણના પક્ષના બે રાક્ષસો. એ બન્નેને યુદ્ધમાં રામે માર્યા હતા. / વા૦ ૨૦ યુદ્ધ૦

અગ્નિજ્વલુ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિતીર્થ યમુનાના દક્ષિણ ભાગમાંનું એક તીર્થ. અગ્નિદગ્ધા ઋગ્વેદ અને મનુએ ગણાવેલા પિતૃઓના બે વર્ગમાંનો એક. પોતાની હયાતીમાં જેમણે ગાહપત્ય અગ્નિ રાખી તેમાં હોમ કર્યો હોય તે પિતૃઓ, જેમણે ગાહપત્ય અગ્નિ ન રાખ્યો હોય તે “અનગ્નિદગ્ધ પિતૃ” (ડાઉસન, પા. ૮).

અગ્નિદુર્ગ લૌમાસુરની પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરીની પાસે અનેક કિલ્લાઓ હતા, તે પૈકી એક કિલ્લો. શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન વડે એનો નાશ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦-૫૯-૩૪

અગ્નિધારા ગૌતમ વનની પાસે આવેલું એક તીર્થ. અગ્નિભૂ પડાનન (કાર્તિકેય શબ્દ જુઓ)

અગ્નિમાન પ્રાયશ્ચિતાગ્નિ વિશેષ / ભાગ૦ ૧૦-૨૨૩-૩૧

અગ્નિમિત્ર શુંગ રાજાઓમાં પ્રથમ રાજા. હેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહસ્થની પછી ગાદી પર આવ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૧૬

અગ્નિવર્ણ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના ધ્રુવસંધિ રાજના પુત્ર સુદર્શનનો પુત્ર. એને શીઘ્ર નામનો પુત્ર હતો.

અગ્નિવેશ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ, (ભુઓ અંગિરા.)

અગ્નિવેશ્ય (૨) સૂર્યવંશી નારત્વંત કુળના દેવ-દત્ત રાજનો પુત્ર. અન્થેમાં એને ભૃત્કર્ણ અથવા કાનીન એવા બીજા નામે પણ વર્ણવ્યા છે. એ પોતાના તપોબળથી બ્રાહ્મણ થયો હતો. માટે એનો સંતતિને અગ્નિવેશ્યાયન કહેતા.

અગ્નિવેશ્ય (૩) અગસ્ત્ય ઋષિનો એક શિષ્ય. દ્રોણાચાર્ય આની પાસેથી ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા હતા. બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર પણ એમને આની પાસેથી જ મળ્યું હતું. પાંડવો જ્યારે દ્વૈતવનમાં રહેતા હતા ત્યારે અગ્નિવેશ્ય કાંઈ કાળ સુધી તેમની સાથે રહ્યો હતો.

અગ્નિવેશ્ય (૪) મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષે આ સંજ્ઞાના જે રાજા હતા તે પ્રત્યેક.

અગ્નિવેશ્યાયન અગ્નિવેશ્યના કુળના બ્રાહ્મણો / ભાગ ૦ ૯-૨-૨૨

અગ્નિશર્માયણ એક બ્રહ્મર્ષિ અને એના વંશજ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિશિર કામ્યકવનની ઉત્તરમાં આવેલું એક તીર્થ. સૃજ્યપુત્ર સંજ્ય નામના રાજાએ શમ્યાક્ષેપ નામનો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમ ભરત રાજાએ એકસો અડ-તાળીસ યજ્ઞ કર્યા હતા. / ભાગ ૦ વન ૦ અ ૦ ૯૦

અગ્નિશિર (૨) એક તરેહની અસ્ત્રવિદ્યાનું નામ.

અગ્નિષ્ટુત (અગ્નિષ્ટામ શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિષ્ટામ ચક્ષુર્મનુને નડવલાથી થયેલા અગ્નિ-આરમાનો સાતમો પુત્ર. એને અગ્નિષ્ટુત પણ કહે છે. (સ્વાયંભૂમનું શબ્દ જુઓ.)

અગ્નિષ્ટામ (૨) એક તરેહના યજ્ઞનું નામ.

અગ્નિસ્વાત પિતૃગણના એક ભેદનો પિતર. એ કશ્યપ ઋષિનો પુત્ર હોઈને મુખ્યત્વે કરીને દેવોને પૂજ્ય છે / મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૧૪-૧૫

અગ્નિષોમૌ અગ્નિના વંશમાં જન્મેલા અગ્નિ અને સોમ બંને / ભાગ ૦ સ ૦ ૧-૨૧; ૧૦ ૨૨૩-૧૫

અગ્નિહોત્ર સવિતા અને પૃથ્વીનો પુત્ર / ભાગ ૦ ૬-૧૮-૧.

અગ્નિવિશેષ / ભાગ ૦ વ ૦ ૨૨૩-૨૨.

અગ્નિવિશેષ. ક્ષત્રિય. સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક / ભાગ ૦ આ ૦ ૧૩૧-૧૧.

અઘ-અઘાસુર કંસનો એક અનુચર રાક્ષસ. એ બકાસુર અને પૂતના રાક્ષસીનો ભાઈ હતો. એને કંસે ગોકુળમાં કૃષ્ણ અને બળરામનો નાશ કરવા મોકલ્યો ત્યારે એણે ત્યાં જઈને ચાર યોજન લાંબા સર્પનું રૂપ ધારણ કર્યું. કૃષ્ણ અને બીજા ગોપ ગાયો ચરાવતા હતા તે રસ્તામાં પડ્યો. એણે પોતાનું મોં એવું પહોળું કર્યું હતું કે ગોપોને લાગ્યું કે આ કોઈ ગુફા હોઈ ગાયો ચારવાનું સારું સ્થળ છે. આથી પોતાની ગાયો સહિત બધા ગોપ એમાં પેઠા. શ્રીકૃષ્ણે આવેથી જોતાં પોતે ધાઈને ત્યાં આવી મોંમાં પેઠા. અંદર જઈને પોતાનું શરીર મોટું કર્યું જ્યાં રાક્ષસનું મોં ફાટી જઈ તે મરણ પામ્યો. / ભાગ ૦ દશ ૦ અ ૦ ૧૨

અઘમર્ષણ એ નામના ઋષિ અને એમનું કુળ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

અઘમર્ષણ (૨) એ નામના ઋષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

અઘમર્ષણ (૩) વિંધ્યાચળ પાસેનું એક તીર્થ. અહીં પ્રત્યેતસ દક્ષે લાંબા કાળ સુધી તપ કર્યું હતું / ભાગ ૦ ષષ્ટ ૦ સ્કં ૦ અ ૦ ૪

અઘમર્ષણ (૪) એક સૂક્ત “ઋતં ચ સત્ય” (ઋ ૦ મં ૦ ૧૦ સૂક્ત ૧૯૦) અઘમર્ષણ એટલે પાપ-ક્ષાલન. પાણીને આ મન્ત્ર વડે અભિમન્ત્રિત કરી, સૂંઘી અને ડાખી બાજુએ ફેંકી દેવામાં આવે છે. આનો હેતુ શરીરમાંથી પાપપુરુષનો નાશ કરવાનો છે.

અચલા દુર્યોધનના મામા શકુનિનો ભાઈ. એ પોતાના વૃષક વગેરે પચાસ બંધુઓ સહિત મહા-ભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. / ભાગ ૦ દ્રોણ ૦ અ ૦ ૩૦.

અચલા મહેન્દ્ર પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદી / મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૧૧૩

અન્યુત જેને વ્યુતિ એટલે પતન નહિ તે. પરમાત્મા.  
અન્યુતાયુ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.  
એના પુત્રનું નામ દીર્ઘાયુ હતું. એ અર્જુનને હાથે  
મરણ પામ્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૩.

અરછોદ હિમાલય ઉપરનું એક સરોવર. બાણભટ્ટની  
કાદંબરીમાં એનું વર્ણન છે.

અરછોદકા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦  
અ૦ ૯

અરછોદા પિતરોની માનસકન્યા (આમાવસુ શબ્દ  
જુઓ).

અરછોદ (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦  
અ૦ ૯

અજ જેને જન્મ નહિ તે - પરમાત્મા.

અજ (૨) પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળમાં  
જન્મેલા પરિહર્તા રાજાને સ્તુતિ નામની ભાર્યાથી  
થયેલા એ પુત્રમાંનો જ્યેષ્ઠ (સ્વાયંભૂ મ૦ વંશ  
જુઓ).

અજ (૩) એક ઋષિ અને એમનું કુળ (૧ વિશ્વા-  
મિત્ર શબ્દ જુઓ).

અજ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના રઘુરાજાનો  
પુત્ર. દશરથ રાજાનો પિતા.

અજ (૫) વિદેહવંશના ઊર્ધ્વકેતુ નામના જનકનો  
પુત્ર અને પુરુજિત નામના જનકનો પિતા.

અજ (૬) સોમવંશી વિજયકુળના જહ્નુ રાજાના  
પુત્ર પુરુરાજાનું ખીજું નામ.

અજ (૭) ભારત યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક  
રાજા / ભાર૦ ઉલ્લો૦ અ૦ ૧૭૧.

અજક ચન્દ્રવંશના વિજયકુળના બલાકાશ્વ રાજાનો  
પુત્ર અને કુશિકરાજાનો પિતા.

અજક દનુપુત્ર, એક દાનવ.

અજગર શ્રીકૃષ્ણનો નાશ કરવા સારુ અઘાસુરે  
લીધેલું કપટ રૂપ / ભાગ૦ ૧૦-૧૨-૧૬.

અજગર (૨) અવધૂતનો એક યુરુ / ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩.

અજગવ મુખ્યત્વે કરીને મહાદેવના ધનુષ્યનું નામ.

એ સિવાય માંધાતા રાજા, પૃથુરાજા. એમના  
ધનુષ્યનું પણ એ જ નામ હતું. મહાદેવના ધનુષ્યને  
પિનાક એવું ખાસ નામ પણ છે.

અજન તેર સૈદ્ધિક્યમાંના એક અસુરનું નામ.

(૨ સૈદ્ધિક્ય શબ્દ જુઓ).

અજન આઠ દિગ્ગજમાંનો પશ્ચિમ દિશા તરફનો  
દિગ્ગજ. ભારતવર્ષીય એક પર્વત એના ઉપર  
અસિત ઋષિનો આશ્રમ હતો.

અજનપર્વા ભીમસેન પાંડવનો પૌત્ર અને ઘટો-  
તક્યનો પુત્ર. જ્યદ્રથના વધ પછી રાત્રે યુદ્ધ થયું  
તેમાં અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યો હતો. /  
ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬

અજના કુંજર નામના વાનરની કન્યા અને કેસરી  
નામના વાનરની સ્ત્રી. એ પૂર્વે પુન્ડિકસ્થલિ  
નામની અપ્સરા હતી અને શાપને લીધે પૃથ્વી  
પર અવતરી હતી. એ એકદા પર્વતના શિખર  
પર બેઠી હતી તેવામાં પવન વડે એનું વસ્ત્ર સહેજ  
ઊડતાં એના શરીરના અવયવ વાયુદેવતાની દૃષ્ટિએ  
પડ્યા. આથી વાયુદેવને કામાવિભાવ થયો, અને  
એને આલિંગન કરવાને મૂર્તિમાન થઈને એની  
સામે આવીને ઊભા. એણે કહ્યું કે મારું પાતિવ્રત્ય  
ભંગ કરશો નહિ, એનું આ ભાષણ સાંભળી એઓ  
બોલ્યા કે તું ભય રાખીશ નહિ; સ્વસ્થ થા. હું  
તારું પાતિવ્રત્ય ભંગ કરતો નથી. મારા સંકલ્પ  
માત્રથી તને મારા જેવો પરમ પરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન  
થશે. આમ કહીને વાયુ અન્તર્ધાન થયા. પછી કાળે  
કરીને એ પૌતાના પતિ વડે ગર્ભિણી થઈ અને પુત્ર  
પ્રસવ્યો. મારુત એટલે વાયુના પ્રસાદ વડે ઉત્પન્ન  
થયેલા આ પુત્રનું નામ મારુતિ એવું પડ્યું. / વા૦  
રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૬૬

અજનાભ પર્વત જંબુદ્વીપનો એક પર્વત

અજનાભવર્ષ પ્રિયવ્રતના પુત્ર આગ્નિવ્ર રાજાના  
મોટા દીકરા નાભિનો દેશ. એ જ દેશનું નામ  
પછવાડેથી ભારતવર્ષ પડ્યું જે અઘાપિ ચાલે છે.  
(ભારતવર્ષ શબ્દ જુઓ)

અજપાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનો વંશ (કૃષ્ણ  
પરાશર શબ્દ જુઓ).

અજમીઠ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ).

અજમીઠ (૨) પુરુવંશીય સુહોત્રને ઐક્ષવાકીની  
કૃષ્ણે ત્રણ પુત્રો થયા, તેમાંનો મોટો પુત્ર. એને ત્રણ

સ્ત્રીઓ હતી. તે વચ્ચે ચાર પુત્ર હતા. ધૂમિનીલાને ઋક્ષ, નીલીને દુષ્યન્ત અને પરમેષ્ટી અને કેશિનીને જહનુ. આ જહનુએ ગંગાનું પ્રાશન કર્યું હતું.

**અજમીઠ (૩)** હસ્તિનાપુર વસાવનાર સોમવંશી હસ્તિનો પૌત્ર અને વિકુંઠનો પુત્ર. એને ચાર સ્ત્રીઓ હતી : કૈકેયી, ગાંધારી, વિશાલા અને ઋક્ષી. આ બધીઓથી એને ચોવીસ પુત્રો હતા.

**અજમીઠ (૪)** અજમીઠ, દ્વિમીઠ, પુરુમીઠ હસ્તિન રાજના મુખ્ય પુત્રો હતા. અજમીઠનો કણ્વ, તેનો મેઘાધિ; અજમીઠનો ખીજો પુત્ર બૃહદ્રિષુ, ઋક્ષ નામના પુત્રનો સંવરણ તેનો કુરુ. આ કુરુએ કુરુ-ક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું.

**અજમીઠ (૫)** ચન્દ્રવંશી વિજયકુળના જહનુ-રાજના પુત્ર પુરુનું ખીજું નામ.

**અજમીઠ (૬)** ચન્દ્રવંશી નહુપરાજના પુત્ર યથાતિ રાજના પુરુ નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા હસ્તિરાજના ત્રણ પુત્રમાંનો મોટો. એને નીલિની ભૂમિની, ધૂમિની અને કેશિની એ નામની ચાર સ્ત્રીઓ હતી. એ ચારેથી થયેલી સંતતિને સામાન્ય રીતે આજમીઠ કહેતા. પ્રિયમેઘ, ઋક્ષ, બૃહદ્રિષુ અને નીળ એ નામના ચાર પુત્રો વડે એની વંશ-વૃદ્ધિ થઈ હતી. તેમાં પહેલાની સંતતિ તપને યોગે બ્રાહ્મણ થઈ હતી. ખીજાના વંશમાં જરાસંઘાદિ રાજ અને પાંડવ-કૌરવ થયા. ત્રીજાના વંશને બાર્હદિષવ રાજઓ કહેતા હતા; અને ચોથાના વંશમાં દુપદાદિક પાંચાળ રાજઓ અને મુદ્ગલ સંજ્ઞાવાળા બ્રાહ્મણો થયા હતા.

**અજય** શિશુનાગ વંશના દશ રાજઓમાંનો સાતમો રાજ. એનો પિતા દર્ભક અને પુત્ર નંદિવર્ધન / ભાગ૦ ૧૨-૧-૬.

**અજસ્ય** એક ઋષિ.

**અજા શ્રાવણ** વદ અગિયારસ.

**અજાતશત્રુ** જેને કોઈ પણ શત્રુ નહિ તે. ભારતમાં આ સંજ્ઞા યુધિષ્ઠિરને બહુ લગાડાયેલી છે.

**અજામિલ** પૂર્વે કાન્યકુબ્જ દેશમાં રહેનાર એક બ્રાહ્મણ હતો. પોતાનાં માતાપિતા અને વિવાહિત

સ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને એક શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે પ્રેમ બાંધી એની સાથે વિષયમાં પોતાનું આયુષ્ય ગુમાવ્યું. આ સ્ત્રીની સંતતિમાં નાના પુત્રનું નામ નારાયણ પાડ્યું હતું. એક વેળા સાધારણ રીતે નારાયણને હાક મારતો હતો તે સંધિમાં એણે વિષ્ણુદૂત અને યમદૂતનો સંવાદ સાંભળ્યો. એ સંવાદ એના પોતાના સંબંધનો હોઈ એને ઘણો અનુતાપ થયો. પછી આ શુદ્ર સ્ત્રી અને એની સંતતિનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને પોતાનું બાકી રહેલું આયુષ્ય ગંગાદારે જઈને લગવદ્ભવનમાં ગાળ્યું. એથી કરીને એને મરણ પછી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ હતી / ભાગ૦ ૫૫૦ સ્કં૦ અ૦ ૧-૨.

**અજમુખી** લંકામાં અશોકવનમાં સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એ નામની એક રાક્ષસી / વા૦ ૨૧૦ સુ૦ સ-૨૪

**અજિત-અજિત** પરમાત્મા

**અજિત-અજિત (૨)** ચાક્ષુસ મન્વંતરમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર (ચક્ષુર્મનુ શબ્દ જુઓ)

**અજિલ્હકા** લંકાના અશોકવનની એક રાક્ષસી / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૦.

**અજિગર્ત** ભગુકુળમાં જન્મેલો એક બ્રાહ્મણ. એને શુનઃપુત્ર, શુનઃશેષ અને શુનોલાંગૂલ એ નામના ત્રણ દીકરા હતા. એમાંના વચલા શુનઃશેષને વરુણને ભોગ આપવા સારુ એણે હરિશ્ચન્દ્ર રાજને વેચાતો આપ્યો હતો. (હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

**અજૈકપાદ** એ નામનો રુદ્ર (એકાદશ, રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

**અજૈકપાદ (૨)** યજ્ઞ સંબંધી, અગ્નિવિશેષ.

**અટવીપુરી** પાંડવોના સમયમાં કલિંગ દેશની દક્ષિણે આવેલી એક નગરી.

**અટવીશખર** કલિંગ દેશની દક્ષિણે વિદ્યમાન દેશ-વિશેષ. / ભાર૦ ૯-૪૮

**અટહાસ** ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

**અઠિદ** ભારતવર્ષનો એક દેશ/ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**અણિમા** અષ્ટ મહાસિદ્ધિમાંની એક સિદ્ધિ.

**અણિમાંડવ્ય** માંડવ્ય ઋષિનું ખીજું નામ (માંડવ્ય શબ્દ જુઓ.)

અહુહ સોમવંશી નહુષ કુળમાં યયાતિ રાજના પુત્ર પુરુરાજના વંશના વિભ્રાજ અથવા પારરાજનો પુત્ર. એનું ખીજું નામ નીપ. એ પૃથુસેનાનો નાનો ભાઈ થાય. શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વી અથવા કૃત્વિ-મતીને પરણ્યો હતો. (નીપ શબ્દ જુઓ.)

અંતક જગસંહારક પરમેશ્વરની મૂર્તિ યમ-ધર્મને પણ આ નામ લગાડાય છે.

અંતર્ગિરિ અનેક પર્વતો જેમાં છે, એવો દેશ-વિશેષ એને અંતર્ગિરિ; અને જેની ચોતરફ અનેક પર્વતો આવેલા છે એવા દેશવિશેષને ખહિર્ગિરિ કહેતા. આ બે દેશ પાસે પાસે હોવાનું ભારતમાં લખ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭

અંતચાર ભારતવર્ષીય એક દેશવિશેષ / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯

અંતર્ધાન ઉત્તાનપાદ વંશના તેનપુત્ર પૃથુરાજના પાંચ પુત્ર પૌકી વિજિતાશ્વનું ખીજું નામ. એનામાં ગુપ્ત થવાની શક્તિ હોવાથી આ નામ પડ્યું હતું. સ્વાયંભૂ મનુનો વંશજ.

અંતરિક્ષ સ્વાયંભૂ મનુના વંશમાં જન્મેલા ઋષભ-દેવના સોમાંથી જે નવ પુત્રો પ્રહલવેતા હતા તેમાંનો એક (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

અંતરિક્ષ (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પુષ્કર અથવા કિન્નરાશ્વ રાજનો પુત્ર. એને સુતપ, સુમિત્ર અને સુષેણ એમ ત્રણ પુત્ર હતા.

અંતરિક્ષ (૩) મુર નામના અસુરના સાત પુત્રોમાંનો ખીજો. એ કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)

અંતરિક્ષ ચાલુ વૈવસ્ત મન્વન્તરની તેરમી ચોકડીમાં થઈ ગયેલા વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

અતલ સપ્ત પાતાલો પૌકી એક. એ પૃથ્વીથી નીચે ચાર હજાર કોશ હોઈ, ત્યાં સ્વર્ગ જેવું સુખ છે. / ભાગ૦ ૫-૨૪-૭

અતિકાય ધાન્યમાલિની નામની સ્ત્રીથી રાવણને થયેલો પુત્ર. એનું શરીર ખહુ જ સ્થૂલ હોવાથી એનું આ નામ પડ્યું હતું. એણે પ્રહલદેવનું આરાધન કર્યું હતું અને એ પ્રસન્ન થયા એટલે અશ્વ,

કવચ, દિવ્યરથ અને સુરાસુરને હાથે મોત ન થાય એવો વર સંપાદન કર્યો હતો. એણે વરુણને હરાવી એનો પાશ લઈ લીધો હતો. રાવણને એની મોટી સાહ્ય હતી. કુંભકર્ણ મરણ પામ્યો એટલે એ રામ સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. લક્ષ્મણે એની સાથે ધોર યુદ્ધ કરી એને માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ અ૦ ૭૧

અતિથિ અત્રિકુળનો એક ઋષિ અને એનું કુળ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અનિથિ (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન દશરથ રાજના પુત્ર રામચન્દ્રનો પૌત્ર. કુશનો પુત્ર એને નિષધ નામે પુત્ર હતો.

અતિનામા ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

અંતિનાર અંતિભાર રાજનું ખીજું નામ.

અતિખાહુ પ્રાધથી ઉત્પન્ન થયેલા ગાંધર્વોમાંનો એક.

અતિખાહુ (૨) અરિષ્ટાની પુત્રી; એક અપ્સરા / ભાર૦ આ૦ ૬૬-૫૧

અતિભાનુ સત્યભામા અને કૃષ્ણનો પુત્ર.

અંતિભાર સોમવંશી નહુષ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા યયાતિ રાજના પુત્ર પુરુના વંશમાં જન્મેલા રૌદ્રાશ્વ રાજનો પૌત્ર. એના પિતાનું નામ ઋતેયુ. અંતિનાર, મતિનાર એવાં એનાં ખીજાં નામ હતાં એવું ગ્રન્થોમાં મળી આવે છે. એની સ્ત્રીનું નામ મનસ્વિની. એ સ્ત્રીને પેટ એને સુમતિ, ધ્રુવ અને અપ્રતિરથ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

અતિભીમ પાંચજન્ય અગર તપ નામના અગ્નિએ ઉત્પન્ન કરેલા યજ્ઞમાં નાશ કરનારા પંદર દેવો, અસુરોમાંનો એક. સુભીમ, અતિભીમ, ભીમ, ભીમબળ અને અબળ એ પાંચ યજ્ઞ ધ્વંસ કરનારા અસુરો છે. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૦-૧૧૦. આવાં પાંચ પાંચનાં ત્રણ ટોળાં છે. યજ્ઞવિદ્યામાં કુશળ યાજ્ઞિકોએ તેઓને વેદીની બહાર ભાગ આપવાનું ચાલુ કર્યું છે. તેથી તેઓ અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું હોય એ અંતર્વેદીમાં પ્રવેશ કરતા નથી. / ભાર૦ વ૦ ૨૨૦-૧૬. અતિરથ સોમવંશીય મતિનારનો પુત્ર. એને તંત્ર.

મહાન અને દુષ્ટુ નામે ભાઈઓ હતા / ભાર૦ આ૦  
૮૮-૧૨-૧૩.

**અતિરાત્ર** ચક્ષુર્મનુને નડવલાની કુખે થયેલા અગિયાર  
પુત્રોમાંનો આઠમો (સ્વાયંભૂ શબ્દ જુઓ).

**અતિરાત્ર (૨)** એક જાતના યજ્ઞનું નામ.

**અતીતાધ્યાત્મ** યજુર્વેદનું એક ઉપનિષદ.

**અત્યગ્નિષ્ટોમ** એક જાતનો યજ્ઞ.

**અત્રિ** સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા  
સારુ બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલા દસ પુત્રોમાંનો એક.  
એ બ્રહ્મદેવના નેત્રમાંથી થયો હતો. કર્દમ પ્રજા-  
પતિની કન્યાઓમાંથી અનસૂયા નામની કન્યાને  
પરણ્યો હતો. એ સ્ત્રીથી એને દત્ત, દુર્વાસા અને  
સોમ નામે ત્રણ પુત્ર થયા હતા. એ જ મન્વન્તરમાં  
મહાદેવના શાપ વડે સઘળા માનસપુત્રો મરણુ પામ્યા  
તેમાં એ પણ મરણુ પામ્યો હતો. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.)

**અત્રિ (૨)** પૂર્વે પેદા કરેલા સર્વે માનસપુત્રો મરણુ  
પામેલા હોવાથી ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં ફરી  
ઉત્પન્ન કરેલામાંના એક. ખુદ બ્રહ્મદેવે કરેલા  
યજ્ઞના અગ્નિની શિખામાંથી એ ઉત્પન્ન થયા હતા.  
આ અવતારે પણ એમને અનસૂયા જ પત્ની હતી.  
દત્ત, દુર્વાસા, સોમ અને અર્ધમા એવા ચાર પુત્રો  
અને અમળા નામની બ્રહ્મનિષ્ઠ પુત્રી હતી. હાલ  
પ્રતિ જ્યેષ્ઠ માસમાં આવતા આદિત્યની સાથે સંચાર  
કરે છે (શુક શબ્દ જુઓ).

દાશરથિ રામ જ્યારે દંડકારણ્યને વિષે ગયા  
હતા ત્યારે એમને-અત્રિને-આશ્રમે ગયા હતા.  
એમણે રામનું ઘણા આદરપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું  
હતું. એ જ પ્રમાણે અનસૂયાએ સીતાનું આતિથ્ય  
કરી તેમને પાતિવ્રતવિષયક નીતિ સમજાવી હતી.  
રામચન્દ્ર ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે સીતા પણ એમને  
સમાગમે જતાં અનસૂયાએ એમને અંગરાગાદિક  
ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ આપી હતી જેથી સીતાને  
માર્ગમાં શ્રમ ન લાગે અને રાક્ષસોથી ખડીક ન લાગે.  
અત્રિ અને અનસૂયા રામસીતાને દંડકારણ્યનો  
સ્સ્તો બતાવવા વળાવવા ગયા હતાં / વા૦ રા૦  
અયો૦ સ૦ ૧૧૭-૧૧૯. ●એમના કુળમાં એમના

સહિત કુલ છ મન્વન્તરો હતા. મુખ્ય અત્રિ પોતે,  
અર્દ્ધસ્વન, શ્યાવાશ્વ. ગવિષ્ટિર, કર્ણક અને  
પૂર્વાતિથિ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૪.

એમના વંશની વૃદ્ધિ નવ ઋષિઓ વડે થઈ હતી.  
અત્રિ, ગવિષ્ટિર, બાહુતક, મુદ્ગલ, અતિથિ,  
વામરથ્ય, સુમંગલ, ખીજવાપ, અને ધનંજય.

**અત્રિવંશના** ઋષિ અને પ્રવર વ્યવસ્થા આ  
પ્રમાણે છે : ઉદાહરિક, શોણ, કર્ણિરથ, શૌક્રતુ, ગાર  
ગ્રીવ, ગૌરજિન, ચૈત્રાયણ, અર્ધપણ્ય, વામરથ્ય,  
ગોપન, તકિર્ષિદુ, કર્ણજિવ્હ, હરપ્રીતિ, નૈદ્રણિ,  
શાકલાયનિ, તૈલપ, વૈલેય, ખીજ અત્રિ, ગોણિપતિ,  
જલદ, ભગપાદ, સૌપુષ્પિ, અને છંદોગય; આ બધા  
આત્રેય, શ્યાવાશ્વ અને આર્યનાનસ એ ત્રણ  
પ્રવરના હતા.

ગવિષ્ટિર કુળનાં દાક્ષિ, બલિ, પર્ણવિ, જીર્ણનાભિ,  
શિલાદર્શિનિ, ખીજવાપિ, શિરીષ, મૌજકેશ, ખીજ  
ગવિષ્ટિર અને ભલંદન; એ સર્વ આત્રેય, ગવિષ્ટિર  
અને આર્યનાનસ એમ બે ભેદે ત્રિપ્રવરવાળા હતા.

બાહુતક કુળના આત્રેય, આર્યનાનસ અને  
બાહુતક એ ત્રણ પ્રવરના; અને અતિથિ, વામરથ્ય,  
સુમંગલ, ખીજવાપ - આ ચારે કુળના આત્રેય,  
આર્યનાનસ, ગવિષ્ટિર અથવા આત્રેય, આર્યનાનસ  
અને આતિથ્ય એમ બે ભેદે ત્રણ પ્રવરવાળા હતા.  
માત્ર સુમંત્ર સકુળમાં આત્રેય, સુમંગલ અને  
શ્યાવાશ્વ એવાં વિશેષ પ્રવરો હતાં.

કાલેય, બાલેય, વામરથ્ય, ધાત્રેય, મૈત્રેય, કૌંદ્રેય,  
શૌક્રેય ઇત્યાદિ ઋષિઓ અત્રિની દીકરીના વંશમાં  
હતા. તેમને આત્રેય, વામરથ્ય અને પૌત્રી એવાં  
ત્રણ પ્રવર હતાં. આ કન્યાના કુળના ઋષિઓનાં  
વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ કુળમાં લગ્ન થતાં નહિ /  
મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૯૬.

**અત્રિ (૩)** ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરની ઓગણીસમી  
ચોક્કડીમાં થયેલા વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)  
આ વ્યાસિ થયેલા અત્રિ અમુક કથા ઋષિ એ  
નિર્ણય થતો નથી, તેથી અનુમાન થાય છે કે વસિષ્ઠ  
અને અંગિરા આ બે કુળમાં બે અત્રિ થયેલા  
જણાય છે તેમાંનો એક હોવો જોઈએ.

અત્રિ (૪) ચાલુ મન્વન્તરમાં જે સપ્તર્ષિ છે તેમાંનો એક. ઉપર કહેલા બે અત્રિમાંથી એક આ હશે. અત્રિ (૫) ગૌતમ ઋષિના મિત્ર. આ બેના આંકવાળા શુકના ચાર પુત્રોમાંનો બીજો જે અત્રિ છે તે જ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. આ અત્રિ ઋષિ એક વખત વેન કુલોત્પન્ન એક રાજના યજ્ઞમાં દ્રવ્ય માગવા ગયો હતો. ત્યાં એણે રાજની પ્રાર્થના કરતાં તું કેવળ ઈશ્વર જ છે એમ સ્તુતિ કરી હતી. ગૌતમ ઋષિએ આથી એનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું હતું કે રાજને ઈશ્વર સાથે સરખાવી સ્તુતિ કરવી કેવળ અયોગ્ય છે. આ ઉપરથી એ બન્નેમાં કોનું કહેવું ખરું છે એ વિષયે સભામાં તકરાર ઊઠી અને એનો નિર્ણય કરાવવા બધા સભાસદો સનતકુમાર પાસે ગયા. ઋષિઓની તકરાર સાંભળીને સનતકુમારે કહ્યું કે અત્રિનું કહેવું ખરું છે. અત્રિએ પાછા આવીને આ વાત રાજને જણાવવાથી રાજને ઘણો સંતોષ થયો અને અત્રિને એની ધારણા કરતાં પણ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું હતું / ભાર ૦ ૧૦ અ ૦ ૧૮૫.

અત્રિ (૬) જેઠ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનાર ઋષિવિશેષ / ભાગ ૦ ૧૨-૧૧-૩૨. અથર્વાણુ ચાર વેદમાંનો ચોથો તેમ જ એ વેદનો મૂર્તિમાન દેવતા. વેદના સ્થાપત્ય એટલે શિલ્પ-શાસ્ત્ર સહિત એ પ્રહાનના ઉત્તરમુખમાંથી નીકળ્યો છે. (વેદ શબ્દ જુઓ.)

અથર્વાણુ (૨) યજ્ઞમાં વરેલા પ્રાહ્મણોમાં અગ્નિને બહાર આણનાર અને આહુતિ આપનાર પ્રાહ્મણને ઋગ્વેદમાં અથર્વાણુ કહ્યો છે. પૌરાણિક ગ્રન્થોમાં આને જ પ્રહાનો પુત્ર - એક પ્રજાપતિ માન્યો છે. ચોથો વેદ આને જ સ્ફુરી આવ્યો હતો. પ્રહાદેવે આને પ્રહાવિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું હતું.

આગળ જતાં પાછલા વખતમાં અગિરસ અને આ એક જ એમ મનાઈ એના વંશજો અથર્વાણુ કહેવાય છે; અને ઘણી વખત અગિરા તે જ આ, એમ કહ્યું છે / ડાઉસન પા. ૩૧.

અથર્વાણુ (૩) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં થયેલો એ નામનો એક ઋષિ. એ પ્રહા માનસપુત્ર હતો.

કર્દમ પ્રજાપતિની શાન્તિ નામની કન્યા એની સ્ત્રી હતી. તેની કુખે એને ધૃતવ્રત, દધ્યંચ અને અથર્વાશિરા એ ત્રણ પુત્રો હતા. આ ત્રણેને અથર્વાણુ એવું સામાન્ય નામ હતું. પરંતુ બીજા પુત્ર દધ્યંચને દધ્યંગાથર્વાણુ કહેવાની વિશેષ રૂઠિ હતી એમ પ્રાચીનો જણાય છે. આ અથર્વાણુ ઋષિ પ્રહાવિદ્યા સંબંધે તે કાળના યજ્ઞ નામના ઇન્દ્રના સહાધ્યાયી હતા. એઓ અને આ ઇન્દ્ર બન્નેના ગુરુ બ્રહ્મદેવ જ હતા.

અથર્વાશિખા અથર્વાણુ વેદનું એક ઉપનિષદ.

અથર્વાશિર અથર્વાણુ વેદનું એક ઉપનિષદ.

અથર્વાશિરા અથર્વાણુ ઋષિના ત્રણમાંના કનિષ્ઠ પુત્ર.

અથર્વા અથર્વાણુ ઋષિનું જ બીજું નામ.

અથર્વાગિરસ અથર્વાણુ વેદ; મુખ્યત્વે કરીને આ વેદના ઉપનિષદ ભાગને આ નામ લગાડાય છે.

અથર્વાગિરસ (૨) એ નામના એક પ્રહાવિ. નહુપરાજા ઇન્દ્રાસન પરથી બ્રહ્મ થયો અને ઇન્દ્ર જ્યારે ફરીથી પોતાના પદ પર આરૂઢ થયો ત્યારે આ ઋષિએ એનો યજ્ઞ ઉત્તમ પ્રકારે ગાયાથી ઇન્દ્રે સંતુષ્ટ થઈને એને અથર્વાવેદનું આચાર્યપણું આપી યજ્ઞમાં એનો ભાગ પણ નિર્માણુ કર્યો હતો / ભાર ૦ ઉદ્યો ૦ અ ૦ ૧૮. જ્યેનું મૂળ નામ શુ હતું તે જણાતું નથી.

અથર્વાગિરા એક ઋષિ, અગિરસનો પુત્ર. એની માતું નામ સતી / ભાગ ૦ સ્કં ૦ ૬. ●કર્દમપુત્રી શાન્તિ એની સ્ત્રી થાય. શાન્તિનું નામનાંતર ચિતિ પણ હતું. એના પુત્રનું નામ અશ્વશિરા. અશ્વશિરાના દધ્યંગ અને દધ્યંચિ - આ નામાન્તર હોય એમ જણાય છે / ભાગ ૦ સ્કં ૦ ૪ અ ૦ ૧. અથૌજા વૈશાખ મહિનામાં જે સૂર્ય હોય છે તેની સાથે રહેનાર યજ્ઞ / (માધવ શબ્દ જુઓ.)

અદ્વૈતિ કશ્યપ ઋષિની તેર પત્નીઓમાં બેઠક. પ્રાચેતસ દક્ષની એ કન્યા હતી અને એને આદ્વૈત્ય સંજ્ઞાવાળા ચાર પુત્ર હતા. એનાથી દેવતા ઉત્પન્ન થયા હતા.

અદ્વૈતી મૈત્રાવરુણુ વસિષ્ઠના શક્તિ નામના પુત્રની સ્ત્રી અને પરાશર ઋષિની માતા.

અદ્ભુત નવમા દક્ષસાધિણિ મન્વન્તરમાં થનારો ઇન્દ્ર.  
અદ્ભુત (૨) સહ નામના ભુલોક અને ભુવલોકના  
અધિપતિની મુદ્દિતા નામની પત્નીની કૃપે થયેલો  
અગ્નિવિશેષ. આ અદ્ભુત સર્વનો આત્મા અને  
ભુવનનો ભર્તા છે. આ જ અગ્નિ ગૃહપતિ નામથી  
નિત્ય યજ્ઞમાં પૂજ્ય છે અને હૃતદ્રવ્ય દેવતાઓને  
પહોંચાડે છે / ભાગ ૧૦ ૨૨૨-૧-૨૦. અદ્ભુતની  
સ્ત્રીનું નામ પ્રિયા હતું અને એને વિદૂરથ નામે  
પુત્ર હતો.

અદ્ભુતસિંહુ નરસિંહનું નામાન્તર / ભાગ ૧૦-  
૪૦-૯.

અદ્ભુત બ્રાહ્મણ સામવેદનું બ્રાહ્મણ. ચમત્કારો  
અને શુકન વગેરે એમાં વર્ણવ્યા છે. વેબરે આ  
બ્રાહ્મણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે / (ડાઉસન ૨)

અદ્રિકા સ્વર્ગની એ નામની એક અપ્સરા. શાપને  
યોગે એ જળમાં માછલી થઈ હતી. એના ગર્ભમાંથી  
મત્સ્યરાજ નામનો પુત્ર અને મત્સ્યગધિની નામની  
કન્યા એવું જોડકું પેદા થયું હતું. (ઉપરિચર વસ્તુ  
શબ્દ જુઓ).

અંધ ભારતવર્ષીય એક નદ.

અંધક યાદવોની એક શાખા. / ભાગ ૩-૩-૨૫.

અંધક (૨) એક સાત્વતવંશીય રાજા. એના પુત્રનું  
નામ દુંદુભિ / ભાગ ૧૦ ૨-૨૪-૬.

અંધક-અંધકાસુર એ નામનો એક અસુર. એક  
સમય મહાદેવ પાર્વતી સહિત ક્રીડા કરતા હતા  
તે વખતે એણે પાર્વતીનું હરણ કરવાનો પ્રયત્ન  
કરવાથી અવંતીમાં આવેલા મહાકાળ નામના  
વનમાં એનું અને મહાદેવનું ઘોર યુદ્ધ થયું. એના  
ભોંય પડતાં લોહીમાંથી અનેક અંધક ઉત્પન્ન થવા  
લાગ્યા. આ ઉપરથી એનું લોહી ભોંય ન પડતાં  
અધવચમાં જ એનો નાશ કરવાને મહાદેવે માતૃ-  
ગણ ઉપજાવ્યા. પરંતુ એનો તદ્દન નાશ ન થવાથી  
વિષ્ણુએ શુક્રેવતી નામે દેવતા ઉત્પન્ન કરી તેમની  
મારફત લોહીનો સદંતર નાશ કરાવ્યો. આથી ખીજ  
અંધકો નષ્ટ થવાથી માત્ર મૂળ અંધક જ રહ્યો. એનો  
વધ થતો હતો એટલામાં એણે બહુ જ ડરુણ સ્વરે  
મહાદેવનું સ્તવન કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈ મહાદેવે

એને જીવતો રાખ્યો, એટલું જ નહિ પણ પોતાનો  
ગણ બનાવ્યો. / મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૧૭૮ એના પુત્રનું  
નામ આડી એવું હતું.

અંધક-અંધકાસુર (૨) મહિષાસુરની સેનાનો એ  
નામનો એક પ્રમુખ અસુર (મહિષાસુર શબ્દ જુઓ).

અંધક-અંધકાસુર (૩) સોમવંશી નહુષના  
યયાતિના કોષ્ટા નામના યદુપુત્રના વંશમાં જન્મેલા  
સાત્વત રાજાના સાતમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એને કુકુર,  
ભજમાન, શુચિ અને કંબળબહિસ એ નામના ચાર  
પુત્ર હતા. યદુવંશમાં આ અંધકુળ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

અંધક-અંધકાસુર (૪) ઉપર કહેલા અંધક કુળમાં  
જન્મેલા અનુ રાજાનો પુત્ર. એને દુંદુભિ નામનો  
પુત્ર હતો.

અંધકૃષ એ નામનું એક નરક. પશુપક્ષી જેવાં  
અજ્ઞાન પ્રાણીઓને પીડા કરનાર અને હિંસા કરનાર  
આ નરકમાં પડી ત્યાં પોતે દીધું હોય એવું જ  
દુઃખ ભોગવે છે.

અધરણાય ક્ષયપ કુળમાં જન્મેલો એ નામનો એક  
ઋષિ.

અંધતામિસ્ર એ નામનું એક નરક, જે માણસ  
પરસ્ત્રી અગર પરપુરુષની નિંદા કરી સ્ત્રીનો અગર  
પુરુષનો ઉપભોગ કરે છે તે આ નરકમાં જઈ અનેક  
કલેશ ભોગવે છે.

અધર્મ બ્રહ્મદેવના પૃષ્ઠ ભાગમાંથી ધર્મનો વિરોધી  
ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ. એની સ્ત્રી તે મૃષા. એમનાથી  
પેદા થયેલું જોડકું તે દંભ અને માયા. નિઋતિ  
નામનાં રાક્ષસાધિપતિએ પોતાને પ્રજા ન હોવાથી  
આ જોડકાને પોતે લીધું. આ જોડકાથી લોભ અને  
નિકૃતિ નામનું ખીજું જોડકું જન્મ્યું. તેમાંથી વળી  
ક્રમશઃ ક્રોધ અને હિંસા, કલિ અને દુરુક્તિ, મૃત્યુ  
અને ભીતિ અને નિરથ અને યાતના એમ જોડકાં  
ઉત્પન્ન થયાં હતાં / ભાગ ૦ ચતુર્થ અ ૦ ૮.

અધર્મ (૨) જ્યેષ્ઠાની કૃપે વરુણને થયેલો પુત્ર.  
એની સ્ત્રીનું નામ નિઋતિ.

અધિપુરુષ સ્વાયંભૂ મનુનું ખીજું નામ / મત્સ્ય ૦  
અ ૦ ૩.



અધિરથ સોમવંશી યયાતિના પુત્ર અનુરાઝના કુળમાં જન્મેલા સત્કર્મા અથવા સત્યકર્માને વિવાહ વિધિથી પરણેલી બ્રાહ્મણીને પેટ થયેલો પુત્ર. એ સૂતનો ધંધો કરતો અને એને રાધા નામની સ્ત્રી હતી. આ સ્ત્રીને નદીમાંથી કણ્વુ નામનો છોકરો મળ્યો હતો. સત્કર્મા નામ ઉપરથી એણે બ્રાહ્મણથી વિવાહ કર્યો હશે એ અમારી કલ્પના છે. મૂળમાં નથી.

અધિરાજ્ય દેશ ભારતવર્ષનો એક દેશ. આ દેશ દક્ષિણ મત્સ્ય દેશની દક્ષિણે આવેલો હોઈ પાંડવોના વખતમાં તે વખતે ત્યાં દંતવક્ત્ર નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

અધિવંગ ગૌતમ વનની પાસેનું ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અધૃધ્યા ભારતવર્ષનું એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અધૃવ્યુ યજ્ઞમાં વરેલો યજુર્વેદ ભણનારો બ્રાહ્મણ / ભાગ૦ ૪-૪-૩૩.

અધૂર્તરજા સૂર્યવંશી ગયરાજનો પિતા. એનું નામાન્તર અમૂર્તરજા છે. / ભા૦ ૧૦ ૨૩-૨૦.

અધૌક્ષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ. આ નામ પડવાના કારણ સારુ જુઓ. / ભાર૦ ૭૦ ૬૯-૧૦.

અધૌલોક પાતાલ લોક. એના વર્ણનને સારુ જુઓ / ભાર૦ ૭૦ ૬૯-૧૦.

અધ્ર એક વંશ, આ વંશ કલિયુગમાં આંધ્રરાજ કલ્પને મારીને પોતે રાજા થશે. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૨.

અધ્ર (૨) ક્ષત્રિયવિશેષ. દુષ્યન્તપુત્ર ભરતે દિગ્વિજયમાં એને જીત્યો હતો / ભાગ૦ ૯-૨૦-૩૦.

અધ્ર (૩) સોમવંશી યયાતિના અનુરાઝના કુળમાં જન્મેલા બલિ નામના રાજાના છમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

અધ્ર (૪) આંધ્ર શબ્દ જુઓ.

અનંગ મહાદેવે આળીને ભસ્મ કરવા ઉપરથી પડેલું મદન-કામદેવનું એક નામ.

અનંગ (૨) દાશરથિ રામની સેનાનો એ નામનો એક વાનર.

અનંગ (૩) કર્દમ પ્રભાવતિનો એક પુત્ર, ઋષિ / ભાર૦ શા૦ ૫૮-૯૯.

અનંગા ભારતવર્ષનું એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અનગ્નિ પિતૃનો ભેદવિશેષ. દક્ષકન્યા સ્વધા એમની પત્ની થાય. / ભાગ૦ ૪-૧-૬૩

અનંદ એક ગંધર્વ

અનંદ (૨) એક રાજર્ષિ

અનંદા શાકદ્વીપમાંની એક મહા નદી.

અનંત દેશ, કાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદે જેને અંત નથી એવો વ્યાપક, નિત્ય અને સર્વાત્મરૂપ પરમાત્મા તે.

અનંત (૨) કશ્યપ અને કદ્રુ એમના વડે જન્મેલા નાગોમાંનો એક.

અનંત (૩) કેટલીક જગ્યાએ શેષનાગને આ નામ લગાડાય છે

અનંગભાગી એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ)

અનંતવિજય યુદ્ધમાં વગાડવાનો યુધિષ્ઠિરનો શંખ.

અનન્તસેન કોઈ એક દેવ-સ્કન્દ અગર રુદ્ર જેણે ભીષ્મની ઘાત સારુ અખાને માલા આપી હતી તે. / ભાર૦ આ૦ ૧૦૯-૯૭.

અનંતી શતરૂપાનું ખીજું નામ.

અનમિત્ર ઇક્ષ્વાકુ કુળના ઋતુપર્ણુ રાજાના અનરણ્ય નામના પુત્રનો પૌત્ર. એના પિતાનું નામ નિર્ધન.

અનમિત્ર (૨) સોમવંશી યદુકુળમાં જન્મેલા સાત્વત રાજાના વૃષ્ણિ નામના પુત્રના ખેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એને નિર્ધન, શિનિ અને વૃષ્ણ નામે ત્રણ પુત્ર હતા.

અનરક ભારતીય તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ ૧૦ ૮૧-૧૬૮.

અનરણ્ય કાર્તિક માસમાં માંસાહાર વર્જ્ય કરનાર રાજાઓ પૈકી એક.

અનરણ્ય (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મેલા પુરુકુત્સ રાજાના ખેમાંના નાના પુત્ર ત્રસદસ્યુ નામના રાજાનો ખીજો પુત્ર. એને હર્થશ્વ અને વૃહદશ્વ એ નામે બે પુત્રો હતા. આ રાજા જ્યારે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રાવણ પૃથિવી જીતતો ત્યાં આવ્યો. એના રાવણ સાથેના થયેલા ધોર યુદ્ધમાં રાવણનું વિશેષ બળ હોવાથી એની સેના નષ્ટ થઈ. એ પોતે રણાંગણમાં પડ્યો. પ્રાણ છોડતાં એણે રાવણને શાપ આપ્યો કે જે મારું તપ, દાન અને સત્ય યથાર્થ હશે તો મારો વંશજ તારો સકુળ નાશ કરશે. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૯.

અનરુપ્ય (૩) સૂર્યવંશી ધક્વાકુ કુળના ઋતુપર્ણનો પૌત્ર અને સર્વકર્મા અથવા સર્વકામ નામના રાખના એ પુત્રોમાંના મોટાનો પુત્ર. એનું નામ નિધન પણ હતું.

અનર્વા વૃત્રાસુરના અનુયાયી અસુરો. / ભાગ૦ ૫૭૪  
અ૦ ૧૦

અનલ ગરુડપુત્ર

અનલ (૨) યમની સલાનો સદસ્ય એક રાજ

અનલ (૩) એ નામનો એક વસુ. (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) કુમાર, શાખ. વિશાખ અને નૈગમેય નામના એના ચાર પુત્રો હતા. આ ચાલુ મન્વન્તરમાં આગ્નેયી દિશાનો સ્વામી છે. (અષ્ટદિક્ષપાળ શબ્દ જુઓ.)

અનલ (૪) વિભીષણના ચાર રાક્ષસ અમાત્યમાંનો એક. (માલેય શબ્દ જુઓ.)

અનલા બીજી અંકસંગ્રાવાળી રોહિણીની એ કન્યા-માંની નાની. એની દીકરીનું નામ શુક્રી.

અનલા (૨) માત્યવાન રાક્ષસને સુંદરી નામની ભાર્યાથી થયેલી કન્યા. એ વિશ્વાવસુ રાક્ષસને પરણી હતી અને એને કુંભીનસી નામે કન્યા હતી. / વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૧.

અનવદા કશ્યપ અને પ્રાધ. વડે ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

અનસૂય એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

અનસૂયા કર્દમ ઋષિને દેવહૃતીની કુખે થયેલી નવ કન્યાઓમાંની એક. સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં થયેલા બ્રહ્મમાનસપુત્રોમાંના એક અત્રિ ઋષિની સ્ત્રી (અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અનસૂયા (૨) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના માનસ-પુત્રોમાંના અત્રિ ઋષિની સ્ત્રી, એક વખત અનાવૃષ્ટિ થવાને લીધે એણે પોતાના તપોબળ વડે ક્ષણ, મૂળ અને પાણી ઉત્પન્ન કરીને ઘણાં પ્રાણીઓને ઉગાર્યાં હતાં. બીજી એક વાત એવી છે કે માંડવ્ય ઋષિને શળી પર ચઢાવ્યા હતા તે વખતે રાત્રિના અધકારને લીધે એક ઋષિપત્નીના શરીરનો ધક્કો શળીને લાગ્યો. આથી પીડિત ધર્ષ ઋષિએ એને શાપ આપ્યો કે તું સૂર્યોદય થતાં જ વિધવા ધર્ષશ. અનસૂયાએ આ સાંભળી સૂર્યોદય જ થવા દીધો નહિ. અધકાર વડે

પ્રાણીમાત્રનો વ્યવહાર અટકી પડ્યો. હવે શુ કરવું એનો વિચાર કરતાં એ શાપિત ઋષિ પત્ની અનસૂયાની સખી છે એમ જણાયું. પછી દેવોને આગળ કરીને બધા ઋષિઓ અનસૂયાને શરણ આપ્યા અને એને સઘળા હકીકત નિવેદન કરી. બધાની વિનંતા માન્ય કરીને એણે પોતાના તપો-બળ વડે પોતાની સખીને વૈધવ્ય આવતું રોકી સૂર્યોદય થવા દર્ષ જગતને સુખી કર્યું હતું. / વા૦ ૨૧૦ અયો૦ સ૦ ૧૧૭.

અનશ્ચાનસ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય પુરુવંશના કુરુપુત્ર વિદુરથનો પુત્ર. સંપ્રિયા માગધી એની માતા થાય. એની સ્ત્રીનું નામ અમૃતા અને પુત્રનું નામ પરીક્ષિત હતું. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૪૪.

અનાગતવિદ્યા સંકટ આવ્યા પહેલાં જ ઉપાય કરનાર એ નામનું એક માછલું. સંકટ આવ્યા પહેલાં ઉપાય કરનાર, સંકટ આવ્યે તરત ઉપાય ખોળી કાઢનાર અને દીર્ઘસૂત્રી એટલે લાંબી લાંબી ઘડભાગ કરનાર એવાં ત્રણ માછલાં, જે પરસ્પર મિત્રો હતાં. તેમનું ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને દષ્ટાંત આપ્યું હતું. / ભાર૦ શાં૦ ૧૩૭.

અનાદ વિશ્વરૂપના એક મસ્તકનું નામ / ભાગ૦ ૬-૯-૧.

અનાદ (૨) કૃષ્ણપત્ની મિત્રવિંદાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૬.

અનાધૃષ્ટિ સોમવંશીય પુરુવંશના રૌદાશ્વનો પુત્ર. એની માતાનું નામ મિત્રકેશી અપ્સરા. / ભાર૦ આ૦ ૮૮-૧૧.

અનાધૃષ્ટિ (૨) શ્રીકૃષ્ણનો અનુયાયી એક યાદવ. / ભાર૦ આ૦ ૨૪૭-૨૫; સ૦ ૧૪-૬૧; વિ૦ ૭૮-૬; ૩૦-૧૫૧-૬૭.

અનાધૃષ્ટિ ધૃતરાષ્ટ્ર રાખના સોમાંનો એક પુત્ર.

અનિકેત એક યક્ષાવશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૧૯.

અનિકેશ્ય યજ્ઞ સંબંધી એક અગ્નિનું નામ.

અનિમિષ ગરુડનો પુત્ર. / ભા૦ ઉ૦ ૧૦૧-૯.

અનિમિષક્ષેત્ર વિષ્ણુના વિજય વડે પવિત્ર થયેલો પ્રદેશ. / ભાગ૦ ૧-૧-૪.

અનિય ગરુડનો પુત્ર. / ભાર૦ ૧૦૧-૯.

અનિય (૨) વાયુ તે જ.

અનિય (૩) વાયુના ગણો. એઓ સંખ્યામાં યોગણુ-પયાસ છે.

અનિયા એ નામનો ગોવાળ - રાધાનો વર.

અનિરુદ્ધ જેનો નિરોધ થતો નથી એવો પરમાત્મા.

અનિરુદ્ધ (૨) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન વાસુદેવ કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદુમ્નનો પુત્ર. એને ગ્રંથોમાં પ્રાદુમ્નિ એવું બિરુદ કહ્યું છે તે પરથી જાણાય છે કે એ નાગાયુત બલી અને મહારથી હતો. રુકિમ રાજની પૌત્રી રોચના એની સ્ત્રી હતી. આ લગ્નને અંગે જબરો કલહ થયો હતો. (રોચના શબ્દ જુઓ.) રોચનાને પેટે એને વજ્ર નામે પુત્ર થયો હતો./ ભાગ૦ દશ અ૦ ૯૦. ●બાણાસુરની કન્યા ઉષા (ઓષા) એની બીજી સ્ત્રી હતી. એના વિવાહમાં યાદવોને બાણાસુર સાથે મોટી લડાઈ થઈ હતી. (ઉષા શબ્દ જુઓ.)

અનિલ વસુઓમાંનો એક. એની ભાર્યાનું નામ શિવા હતું. એને મનોજ અને અવિજ્ઞાનગતિ એ નામે બે પુત્રો હતા./ભાર૦ આ૦ ૬૭-૧૮. ●એને અનીલ પણ કહ્યા છે.

અનિલ (૨) વૃષાદર્ભિનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. કોઈ શૈખ્ય રાજ્યે પોતાના પુત્રનું દાન કર્યું હતું. રાજપુત્ર માંદો હોવાથી મરી ગયો. એ વર્ષે જબરો દુષ્કાળ હતો અને અન્ન સમૂળ્યું મળતું નહોતું. સપ્તર્ષિ, અરુન્ધતી, પરિચારિકા, ગણ્ડા અને એનો વર પશુસખ ત્યાં ફરતાં ફરતાં આવ્યાં. તેઓ ક્ષુધાતુર હોવાથી મૃત રાજપુત્રનું માંસ રસ્તામાં રાંધતાં હતાં. તેવામાં વૃષાદર્ભિ આવ્યો અને સપ્તર્ષિઓને દક્ષિણા માંગવાનું કહ્યું. પણ તેમણે અનેક યુક્તિઓ છતાં પરિગ્રહ ન કર્યો./ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૯૩.

અનિષ્ટકર્મા કલિયુગમાં કણ્વરાજની પછી કૃષ્ણ-શતકર્ણાદિ જે ત્રીસ રાજ્યો થયા તેમાંનો છઠ્ઠો રાજ. એના પુત્રનું નામ હાલેય/ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૫.

અનીકવિદ્યારણા જ્યદ્રથનો ભાઈ ક્ષત્રિય/ભાર૦ વ. ૨૬૬-૧૩.

અનીલ સર્પવિશેષ/ભાર૦ આ૦ ૩૫-૭.

અનીલ (૨) એ નામનો એક વસુ (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) એ પ્રસ્તુત મન્વન્તરમાં વાયવી દિશાનો સ્વામી છે. (અષ્ટ દિગ્પાળ શબ્દ જુઓ.)

અનીલ (૩) મિત્રવિદાને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

અનીહ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન દાશરથિ રામના વંશમાં જન્મેલા દેવાનીક રાજાના પુત્ર. એનું બીજું નામ અહીનર હતું અને એને પરિચાત્ર અને સહસ્રાશ્વ નામના બે પુત્ર હતા.

અનુ સોમવંશી નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠા-થી થયેલા ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર. યદુની પેઠે એણે પણ પિતાની જરાવસ્થા લીધી નહિ એથી મુખ્ય રાજ્યાધિકાર નહોતાં. એ ઉત્તરમાં મ્લેચ્છોનો અધિ-પતિ થયો હતો. મત્સ્ય૦ અ૦ ૩૪●એને સભાનર, ચક્ષુ અને પરોક્ષ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

અનુ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના મઘકુળમાં થયેલા, કથકુળના કુરુવંશ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પુરુહોત્ર.

અનુ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના મઘકુળના, કથ વંશમાં જન્મેલા સાતવતના પુત્ર અંધક કુળના કપોતરોમા નામના રાજાનો પુત્ર. એને અંધક નામનો પુત્ર હતો.

અનુકરૂપ અનુકંપનનું નામાન્તર

અનુતાપન દક્ષકન્યા અને કશ્યપની પત્ની દનુના અઢાર મુખ્ય દીકરા પૈકી ચૌદમો પુત્ર/ભાગ૦ ૬-૬-૩૧.

અનુપાવૃત્ત ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

અનુમતિ પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણકળા થતાં સહેજ ઝોણી કળા હોય તેવો ચન્દ્ર. આ રૂપે એ એક દેવી તરીકે પૂજાય છે./ડાઉસન પા૦ ૧૮.

અનુમતિ (૨) કદંમ કન્યા શ્રદ્ધાને અગિરા ઋષિથી થયેલી ચારમાં નાની કન્યા/ (અગિરા શબ્દ જુઓ.)

અનુમતિ (૩) બાર આદિત્યમાંના ધાતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

અનુમતિ (૪) શાલ્મલીદીપની એક મહા નદી.

અનુમતિ. (૫) એ નામના એક પ્રહર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અનંધ પ્રહરદેવને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી વરદાન મેળવી સર્વનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર ક્રોધી ખાનાર પ્રાણી વિશેષ. એને પ્રહરદેવે જ આંધળું કર્યું હતું. આ અનંધ શ્વાપદને બલાક નામના શિકારીએ મારી નાખ્યું. તે દિવસે એને કશેા શિકાર મળ્યો ન હતો અને કુટુંબપોષણને સારુ જરૂર હતી, માટે શ્વાપદ અનંધ છતાં બલાકે એને મારીને દોષ કર્યો હતો. આંધળા પ્રાણીને મારવું એ પાપ ભરેલું છે. આમ છતાં આ શ્વાપદને મારવાથી આ શિકારી સ્વર્ગે ગયો હતો, કારણ કે આ શ્વાપદ સર્વનો વિનાશ કરવાને જ જન્મ્યું હતું. આમ હત્યામાંથી સ્વર્ગલાભ ! ખરેખર ધર્મનું સ્વરૂપ દુર્જ્ઞેય છે. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે ઘણો જ ઠપકો આપી અર્જુનને તિરસ્કાર કર્યો અને અર્જુને એમને મારવા ખડ્ગ ખેંચવાની તૈયારી કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મ-અધર્મ, સત્ય-અસત્ય વગેરે સમજાવ્યું હતું; તેમ જ ક્યાં સત્ય કહેવું, ક્યાં ન કહેવું, ક્યાં અસત્ય પણ કહેવું વગેરે સમજાવવા આ આખ્યાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું :

જે સ્થળે સત્યનું પરિણામ અસત્ય રૂપે આવતું હોય, ત્યાં સત્ય બોલવું નહિ; પણ તે સ્થળે સત્ય હોય છતાં અસત્ય બોલવું. આમ કોઈ સ્થળે અસત્યને પણ સત્ય તરીકે માનવું પડે છે. તેથી જ વિવાહ સમયે, રતિ પ્રસંગે, કોઈનો પ્રાણ જતો હોય તેવા સમયે, સર્વ ધન લૂંટાઈ જતું હોય તેવે વખતે તથા બ્રાહ્મણને માટે અસત્ય ભાષણ કરવું - એ પાંચ અસત્યને પાપરૂપ ગણવામાં આવ્યાં નથી. વળી જ્યાં આપણું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જતું હોય ત્યાં અસત્ય જ બોલવું જોઈએ; કારણ કે તેવે પ્રસંગે અસત્યનું પરિણામ સત્યરૂપે આવે છે અને સત્યનું પરિણામ અસત્ય રૂપે આવે છે. આ પ્રમાણે સત્યાસત્યનો નિર્ણય નહિ સમજનારો અજ્ઞાની પુરુષ સર્વ સ્થળે કેવળ સત્યને જ વળગી રહે છે. પરંતુ તેનું પરિણામ અસત્ય - અધર્મભરેલું જ કોઈ વેળા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પરિણામ પર દષ્ટિ

રાખીને સત્ય હોય છતાં તે અસત્ય તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ અને અસત્ય હોય છતાં, સત્ય તરીકે માનવું જોઈએ. અને આ રીતે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરીને પુરુષ ધર્મવેત્તા થઈ શકે છે. એ તો આશ્ચર્ય-રહિત છે કે અતિ કૂર કર્મ કરનારો પુરુષ પણ જો મહાબુદ્ધિમાન હોય તો અતિ મહાન પુણ્યને પામી શકે છે. દષ્ટાંત તરીકે બલાક નામનો મહા કૂર પારધિ એક આંધળા પશુનો વધ કરીને પણ મહાન પુણ્ય પામી શક્યો હતો; તેમ જ કાંઈ આશ્ચર્ય જોવું નથી કે ધર્મની ઇચ્છાવાળો છતાં પણ જો બુદ્ધિહીન હોય તો ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં મૂંઝાઈ જઈને અતિ મહાન પાપનો ભોક્તા થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે કોઈ એક નદીના સંગમસ્થળે ગામની બહાર રહેનારો કૌશિક નામે મુનિ બુદ્ધિહીન હોવાથી ધર્માધર્મના સંબંધમાં મોહિત થઈને પાપનો ભોક્તા થયો હતો.

પૂર્વે બલાક નામનો એક પારધિ હતો. તેને હિંસા કરવાની આંતરિક ઇચ્છા ન હતી, તોપણ પુત્ર, સ્ત્રી આદિ કુટુંબની આજીવિકા માટે નિત્ય મૃગોને મારી તે દ્વારા પોતાનાં વૃક્ષ માતાપિતાનું તથા ખીબાં આશ્રિતોનું ભરણપોષણ કરતો, છતાં પણ પોતાના ધર્મમાં આસક્ત રહેતો. નિત્ય સત્ય વચન બોલતો અને કોઈની અદેખાઈ કરતો નહિ. એટલામાં એણે એક આંધળા શિકારી પશુને પ્રાણી પીટું દીધું. એણે એને કહીએ જોયું ન હતું. એણે બાણ મારીને તે પશુને મારી નાંખ્યું. એ આંધળા પશુના મૃત્યુને ક્ષીધે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ અને અપ્સરાઓનાં ગીત વાદિત્રથી ગાજી રહેલું વિમાન એ પારધિને લઈ જવાને આવ્યું.

એ પારધિએ મારી નાંખેલું પશુ સર્વ ભૂતોનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાથી જન્મ્યું હતું. તપશ્ચર્યા કરી તેણે પ્રહરદેવ પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું અને પ્રહરદેવે જ એને આંધળું કર્યું હતું. આંધળા પશુને મારવું એ પાતક છે, છતાં સર્વ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા આ અંધ પશુને મારતાં વ્યાધને પાપને માટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થઈ. આમ ધર્મનું સ્વરૂપ અતિ દુર્જ્ઞેય છે.

વળી તપસ્વીઓમાં ઉત્તમ અને વેદ-વેદાંગાદિ અનેક શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલો એક કૌશિક નામનો બ્રાહ્મણ ગામની બહાર નદીના સંગમ સ્થળે રહેતો હતો. એણે સર્વદા સત્ય જ બોલવું એવું વ્રત લીધું હતું અને મોટા સત્યવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો.

હવે એક સમયે કેટલાક મુસાફરો લૂંટારાના ત્રાસથી નાસી આવી કૌશિકના આશ્રમમાં વ્રક્ષોની ઘટામાં સંતાઈ પેઠા. ક્રોધાવિષ્ટ બનેલા લૂંટારાઓ પણ તેમને પગલે પગલે કૌશિકના આશ્રમમાં આવ્યા. તપાસ કરતાં પતો ન લાગ્યો, એટલે કૌશિકને પૂછવા લાગ્યા કે હે ભગવન, અહીં ઘણાં માણસો આવ્યાં હતાં, તે કયે માર્ગે ગયાં છે? આપ સત્યવાદી છો માટે આપને પૂછીએ છીએ; માટે જો આપ જાણતા હો તો અમને કહો. ચોરોએ પૂછ્યું એટલે કૌશિકે સત્ય વચન કહી દીધું કે તેઓ પેલાં વ્રક્ષો અને લતઓની ઝાડીમાં ભરાઈ પેઠાં છે. તે સાંભળી લૂંટારાઓ તે વનમાં ગયાં; તેમણે એ ભરાઈ પેઠેલા મુસાફરોને પકડી લૂંટીને મારી નાખ્યા એમ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે કૌશિક બ્રાહ્મણે સત્ય વચનને વળગી રહી પાપભરેલી દુષ્ટ વાણી કહી મહા અધર્મ કર્યો હતો, જેથી તે કષ્ટદાયક ધોર નરકમાં પડ્યો હતો. આનું મૂળ એ હતું કે સૂક્ષ્મધર્મોમાં તે કુશળ હતો; પરંતુ સૂક્ષ્મધર્મોનાં રહસ્યને તે સમજતો ન હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ ૭૨-૩૨-૬૩.

અન્ધક યદુવંશોદ્ભવ, કોણનો પૌત્ર અને અનુનો પુત્ર/હરિવંશ ૧-૩૪; ભાગ૦ ૯-૨૪.

અન્ધકારક કોંચની સમીપ આવેલો પર્વતવિશેષ/ ભાર૦ ભી૦ ૧૨-૨૮.

અન્ધકૂપ એકવીસ મોટાં નર્કમાંનું એક.

અન્ધતામિસ્ત્ર એક મોટું નર્ક.

અનોપમ્યા બાણાસુરની સ્ત્રી.

અન્નપૂર્ણા કાશીક્ષેત્રમાંની એક દેવી.

અન્વગભાનુ સોમવંશી પુરુનો પૌત્ર અને રૌદ્રાશ્વના મિશ્રકેશી નામની અપ્સરાની કૃપે જન્મેલા ઋતેયુ, કક્ષેયુ, કૃષ્ણેયુ, સ્થકયુ, વનેયુ, જલેયુ, તેજેયુ, સત્યેયુ, ધર્મેયુ અને સન્નતેયુ એ નામના દસ પુત્રોમાંથી

પહેલો પુત્ર. આ ઋતેયુનાં જ અન્વગભાનુ અને અનાધૃષ્ટિ એવાં બીજાં બે નામ હતાં / ભાર૦ આ૦ ૯૪-૮-૧૨.

અહન એક વસુ (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ). આપ, સાવિત્ર એવાં એનાં બીજાં નામો ત્રીથોમાં મળી આવે છે.

અનુભોચ્યા એ નામની એક અપ્સરા. (નભસ્ય શબ્દ જુઓ.)

અનુયાર્થી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના સોમાંનો એક પુત્ર.

અનુરાધા સોમ-ચન્દ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

અનુરાધા (૨) નક્ષત્રવિશેષ.

અનુવત્સર સંવત્સરોનો ભેદવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૨-૫-૭.

અનુવ્રા શાકદીપમાં રહેનારી જાતિવિશેષ. એ વાયુની ઉપાસક છે. / ભાગ૦ ૫-૨૦-૨૭.

અનુષ્ટુપ બત્રીસ અક્ષરનો જન્દવિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના સ્નાયુઓમાંથી નીકળ્યો છે. / ભાગ૦ ૩-૧૨-૪૫.

અનુહાદ કયાધૂને પેટે હિરણ્યકશિપુને થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક. એની સ્ત્રીનું નામ સુમિ અને એને પેટે થયેલા વાણ્કલ અને મહિષ નામના બે પુત્ર હતા.

અનુવિંદ વસુદેવની બહેન રાજધિદેવીને તેના પતિ અવંતિરાજ જયસેનથી થયેલા બેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. આ વિંદનો ભાઈ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો અને અર્જુનને હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૯.

અનુવિંદ (૨) કેકય રાજના બેમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એ વિંદનો ભાઈ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષમાં હતો.

અનુવિંદ (૩) ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના સોમાંનો એક પુત્ર.

અનુશાલવ સૌભપતિ શાલવ રાજનો ભાઈ. પોતાના શાલવ નામના ભાઈને કૃષ્ણે માર્યો હતો એ દ્રેપને લીધે એ કૃષ્ણને મારવાનો લાગ જતો હતો. પાંડવો-એ અશ્વમેધ કર્યો ત્યારે કૃષ્ણ સ્ત્રીઓ અને પુત્ર સહ વર્તમાન હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા હતા. તે વખતે અનુશાલવ પોતાના સુતાર નામના સેનાપતિ પાસે લશ્કર તૈયાર રખાવી, પોતે સેના સહિત ગુપ્તરૂપે હસ્તિનાપુર પાસે આવી રહ્યો હતો. ખાતમીદારોથી

એને અખર પડી કે કૃષ્ણ અને પાંડવો પોતપોતાના પરિવાર સહ વર્તમાન અશ્વમેધ સારુ આવેલા સ્યામકર્ણ ઘોડાને જોતાં આનંદમાં ખેડા છે. પછી કાઈએ દીઠો ન દીઠો એટલામાં ત્વરાથી આવીને ઘોડાનું હરણ કરી ગયો. ભીમસેન સેના લઈને એની પૂઠે પડ્યો. એને પકડી લાવવાનું ખીડું પ્રદ્યુમ્ન અને વૃષકેતુએ ઝડપ્યું. પાંડવ વીરો અને અનુશાલ્વ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં પ્રદ્યુમ્ન હાર્યો પણ વૃષકેતુએ ઘેર યુદ્ધ કરી તેને પકડીને કૃષ્ણની પાસે આણ્યો. એણે જાણ્યું કે હવે મરણ વગર છૂટકો નથી એટલે કૃષ્ણની જોડે મેળ કરીને ઘોડો પાછો આણ્યો અને અશ્વમેધમાં સહાયભૂત થવા વચન આપી પોતાને નગર પાછો ગયો. / જૈમિની અશ્વ ૦ અં ૧૨-૧૪.

**અનુબંધ** ભારતવર્ષીય એક નદી. / ભાર ૦ ભી ૦ ની ૦ ૯.

**અનુસર** એક રાક્ષસવિશેષ. / ડાઉસન ૧૮.

**અનુસૂયા** અનસૂયા શબ્દ જુઓ.

**અનુયાના** કશ્યપ અને પ્રાધાથી ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

**અનૂદ્ય** ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક

**અનૂપદેશ** ભારતવર્ષીય દેશ. એની રાજધાની માહિષ્મતી નગરીમાં પૂર્વે સહસ્રાનુન રાજ કરતો હતો. / ભાર ૦ ભી ૦ અં ૯. ● પાંડવોના કાળમાં ત્યાં નીલ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો અને પાંડવોના પક્ષમાં હતો.

**અનૂકદેશ** ભારતવર્ષીય દેશ. એની સીમાનું વર્ણન ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ ત્યાંનો રાજ યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં હતો. / ભાર ૦ ભી ૦ અં ૯.

**અનેના** સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુ રાજના પ્રપૌત્ર વિકુક્ષિ અથવા શશાદ રાજનો પૌત્ર અને કકુત્સ્ય રાજનો પુત્ર. એનાં સુયોધન અને કાકુત્સ્ય એવાં બીજાં નામ છે અને એના પુત્રનું નામ પ્રથુ હતું.

**અનેના (૨)** સોમવંશી પુરુરવા રાજનો પૌત્ર અને આયુરાજના પાંચ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એના પુત્રનું નામ શુદ્ધ હતું.

**અન્તરિક્ષ** પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચે આવેલું આકાશ. એમાં ગંધર્વો, યક્ષ અને અપ્સરાઓ રહે છે. / ડાઉસન ૧૮.

**અન્તક** યમ તે જ. એ મૂએલાં માણસોનો ન્યાય કરે છે. / ડાઉસન ૧૮.

**અન્તર્ગિરિ** ગંગા નદી અને જમના નદીની વચ્ચેનો દોઆખ તે જ. / ડાઉસન ૧૮.

**અન્તર્ગિરિ (૨)** રાજસૂય યજ્ઞ વખતે ઉત્તર દિશાના દ્વિગ્વિજ્ય કાળે અગ્નિને જીતેલો દેશવિશેષ. / ભાર ૦ સં ૨૮-૩.

**અન્તર્ગિરિ (૩)** ભારતીય દેશવિશેષ / ભા ૦ ભી ૦ ૯-૪૯.

**અન્તર્વેદિ** ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ. દોઆખ.

**અન્તર્દ્રીપ** દારકાની પાસેનો બિપદ્રીપ. મહાદેવની યાત્રા નિમિત્તે યાદવો ત્યાં ગયા હતા. / ભાર ૦ આ ૦ ૨૪૧-૭૧.

**અપ્સરા** કશ્યપ અને મુનિની સંતતિ ભાગ ૦ ૬-૬-૨૭.

**અપર્ણા** મહાદેવની પત્ની સતી. દક્ષના યજ્ઞમાં મરણ પામ્યા પછી એ હિમાલયને ત્યાં જન્મી હતી. પોતાના પૂર્વજન્મનો પતિ જ પ્રાપ્ત થાય એ ઉદ્દેશે એણે ઉચ્ચ તપ કર્યું હતું. વૃક્ષનાં પાંદડાં જ ભક્ષ કરીને રહેતી. આથી પોતાને વર પ્રાપ્ત ન થતાં એણે એ આહાર પણ તજી દીધો અને તપ ચાલુ રાખ્યું. આથી એનું આ નામ પડ્યું છે. અંતે એને વર પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

**અપર્ણિ** એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**અપરઉત્તર ઉલૂક** મોઘપુરની ઉત્તરે ભારતવર્ષીય દેશ. ઉત્તરે બે ઉલૂક દેશ હોવાથી એક મૂકીને બીજા દેશને આ નામ આપ્યું છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થને મધ્ય માનીને આ ત્રંથમાં દિશાનો ક્રમ રાખ્યો છે. એટલે કે ઇન્દ્રપ્રસ્થથી ઉત્તરે. / ભાર ૦ સભા ૦ અં ૨૭.

**અપરઉત્તર કુલિંદ** ઉત્તરમાં આવેલા બે કુલિંદ

દેશમાંથી એક મૂકીને ખીજનું આ નામ છે. આ દેશ કાળક્રૂટ અને સુમંડળની વચ્ચે આવેલો છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૬.

**અપરતંગણુ** એક જ દિશામાં આવેલા બે તંગણુ દેશમાંનો ખીજો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**અપરતાલ** ખેમાંનો ખીજો તાલ દેશ. કેકય દેશમાંથી અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં પહેલો આવે છે. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૬.

**અપરદક્ષિણુ કુંતિરાષ્ટ્ર** ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો ખીજો કુંતિરાષ્ટ્ર દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**અપરદક્ષિણુ નિષાદ** પાંડવોના વખતમાં દક્ષિણુ તરફ જે સ્લેચ્છ રાજ હતો તેની દક્ષિણે અને પુરુષાદ લોકોના દેશની ઉત્તરે આવેલો દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

**અપરદક્ષિણુ પાંડય** ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલા પાંડયની દક્ષિણે આવેલો ખીજો પાંડય દેશ. ભારતમાં પાંડવોના સમયમાં આ દેશ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે હોવાનું જણાવ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

**અપરદક્ષિણુ મત્સ્ય** ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણમાં ખીજો મત્સ્ય દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

**અપરદક્ષિણુ સેક** ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલ બે સેક દેશમાંનો ખીજો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

**અપરનંદા** હિમાલય ઉપરનું ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**અપરપૂર્વ વિદેહ** ઇન્દ્રપ્રસ્થના પૂર્વ તરફનો ખીજો વિદેહ દેશ. એની રાજધાની મિથિલા નામની નગરીમાં હતી. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં જનવંશનો બ્રહ્મણ્ય નામનો જનક રાજ્ય કરતો હતો. વિદેહ-વંશીઓનો આ જ દેશ હશે. આ નિશ્ચય કરવાનાં બે સળંગ પ્રમાણુ છે. પોતાના યજ્ઞના સંરક્ષણુ સારુ વિશ્વામિત્ર ઋષિ દશરથ રાજ પાસેથી રામ અને લક્ષમણને લઈને પોતાને આશ્રમે જતા હતા તે વખતે મલદ અને કરુષક નામના બે દેશ એમના રસ્તામાં આવ્યા હતા. ત્યાં જ રામે તાટકાનો વધ કર્યો હતો. પછી એઓ પોતાને આશ્રમે પહોંચ્યા હતા. યજ્ઞ નિર્વિદને પૂરો થયા પછી રામ અને લક્ષમણને પોતાની સાથે લઈને ઋષિ સીતાના સ્વયંવર સંબંધે મિથિલાનગરીમાં ગયા હતા એવું

વર્ણન આવે છે વળી યુધિષ્ઠિર રાજ્યે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે પૂર્વ દિશા તરફ જતા કરવા ભીમસેન ગયો. તેણે પ્રથમ મલદ ઇંદ્ર દેશ જતા પછી વિદેહ દેશમાં ગયો હતો. આમ મલદ, કરુષક અને પછી વિદેહ હોય એમ જણાય છે / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

**અપરપૂર્વસુહ** ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વમાં આવેલો ખીજો સુહ દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

**અપરબલ્લવ** એક જ દિશામાં આવેલા બે બલ્લવ દેશમાંનો છેલ્લો-ખીજો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**અપરસેક** સેક દેશની સમીપનો દેશવિશેષ. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે વિજય યાત્રામાં આ દેશ સહદેવે જત્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૩૨-૯.

**અપરા** વૈશાખ વદ અગિયારસ.

**અપરાચીન** સોમવંશીય પુરુવંશીદ્ભવ જયત્સેનનો પુત્ર. એની માનું નામ સુશ્રવા. મર્યાદા એની પત્ની અને અરિહ એનો પુત્ર હતો / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૧૬.

**અપરાજિત** અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક.

**અપરાજિત (૨)** કૃષ્ણ અને લક્ષમણનો પુત્ર.

**અપરાજિત (૩)** ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક

**અપરાજિત (૪)** ઉત્તરમાં આવેલો દિગ્ગજવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૦-૩૯.

**અપરાજિતા** શાકદીપમાંની એક નદી.

**અપરાંતદેશ** ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

**અપસ્થોષ** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**અપાન્તરતમ** નારાયણનો વાગવતાર-સારસ્વત નામનો બ્રહ્મર્ષિ. એનાં પ્રાચીનગર્ભ અને વેદાયાર્થ એવાં ખીજાં નામ હતાં. / ભાર૦ શાં ૩૫૯-૬૬.

**અપાંડુ** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ / (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**અપાંતરતમ** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. સારસ્વત શબ્દ જુઓ.)

**અપાંહુદ** ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

**અપોહય** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (નીલ પરાશર શબ્દ જુઓ.)

અપ્રતિરથ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુવલાશ્વ નામનું ખીજુ નામ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૦૪.  
અપ્રતિરથ (૨) સોમવંશી યથાતિ પુત્ર પુરુરાજના રૌદ્રાશ્વ પુત્ર ઋતેયુના વંશમાં જન્મેલા અતિભાર રાજના ત્રણ પુત્રમાંનો કનિષ્ઠ. એના પુત્રનું નામ કણ્વ હતું.

અપસરા સ્વર્ગમાં ગાયન અને નૃત્ય કરનારી રૂપ, મોહિની અને ચાતુર્થી સંપન્ન સ્ત્રીઓ. એમની સંખ્યા સાઠ કોટી છે. તેમાં રંભા, તિલોત્તમા, મેનકા એ મુખ્ય છે. તાપસોને છળવા ઇન્દ્ર એમને મોકલે છે. સમુદ્રમંથન કાળે દાસી સહવર્તમાન એ નીકળી હતી.

અપસરો યુગ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

અપ્સુહોમ્ય ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૪-૧૮

અંબર વૃત્રાસુરનો અનુયાયી, એ નામનો એક અસુર/ ભાગ૦ ૫૬૦ અ૦ ૧૦.

અંબરીષ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અંબરીષ (૨) સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના નવમા પુત્ર નભાગનો પૌત્ર અને નાભાગનો પુત્ર. એ પરમ દાનશર તેમ જ ભગવદ્ભક્ત હતો. એ તો એટલો પરાક્રમી હતો કે એણે સાત દિવસમાં જ ભૂમિ જીતી લઈને આધિપત્ય મેળવ્યું હતું / ભાર૦ શાન્તિ૦ અ૦ ૧૨૪ ● એને વિરૂપ, ક્રેતુમાન અને શંભુ એ નામના ત્રણ પુત્રો હતા. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એને કવચિતના ભાગ એવું નામ પણ કહ્યું છે. / ભાર૦ ક્રી૦ અ૦ ૬૪.

એક વખત એના નિયમ પ્રમાણે કાર્તિક માસમાં એણે ત્રિદિનાત્મક નામનું વ્રત કર્યું હતું. બારસને દિવસે એને ઘેર દુર્વાસા ઋષિ અતિથિ તરીકે આવી ચડ્યા. એણે એમની પૂજા કરીને જમવા સારુ રોક્યા. દુર્વાસા પણ તથાસ્તુ કહી ત્યાં રહ્યા. ઋષિવિશેષ આહ્નિક કરવા નદી તીરે ગયા. તે દિવસે બારશ થોડો કાળ હતો એ ઋષિને ખબર નહોતી અને અંબરીષે કહ્યું પણ નહોતું. સખ્ય ઋષિ પોતાનું આહ્નિક નિરાંતે ધીરે ધીરે પૂરું કરીને આવતાં તેમને ખબર પડી કે બારશ થઈ જશે ધારી અંબરીષે દેવને નૈવેદ્ય ધરાવ્યું

હતું અને પોતે વ્રતભંગ ન થાય તે માટે દેવનું ચરણામૃત પ્રાશન કરી વ્રતનું પારણું કર્યું હતું. જોકે ઋષિને મૂકીને પોતે ભોજન કર્યું ન હતું. આમ હોવા છતાં ઋષિ જેઓ રીસના બળા જેવા બાણીતા છે, એમણે ક્રોધ કરીને પોતાની જટામાંથી એક લટ કાપી કૃત્યા ઉપજવી કાઢી અને રાજને મારી. રાજના શરીરને કૃત્યા સ્પર્શ કરે તે પહેલાં વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્રે આવીને કૃત્યાનો નાશ કર્યો અને ચક્ર ઋષિના અંગ પર ધાવ્યું, પરંતુ તેમના તપના પ્રભાવને લઈને તેમના શરીરને સ્પર્શ કરી શક્યું નહિ. ઋષિ ત્યાંથી નીકળ્યા એટલે ચક્ર પણ એમની કેડે પડ્યું. એ જોઈને ઋષિ વિષ્ણુ પાસે ગયા. વિષ્ણુએ કહ્યું કે આપ અંબરીષ પાસે જાઓ. તેણે તમારા વગર ભોજન કર્યું નથી. આ બધો બનાવ બનતાં એક વર્ષ વીતી ગયું હતું. છતાં અંબરીષે ભોજન કર્યું નહોતું. વિષ્ણુના કહેવાથી દુર્વાસા અંબરીષને ત્યાં જતાં એ એમને જોઈને આનંદ પામ્યો અને સુદર્શન ચક્રની બહુ પ્રકારે સ્તુતિ કરી જેથી એણે સંતોષ થઈ ઋષિનો પીછો છોડ્યો. પછી દુર્વાસાને ઉત્તમ પ્રકારે જમાડયા બાદ પોતે જમ્યો અને ઋષિને સંતોષીને સ્વસ્થાને વળાવ્યા. / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૪-૬.

અંબરીષ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન માંધાતા રાજનો બિંદુમતી ભાયાને પેટે જન્મેલા ત્રણમાંનો ખીજો પુત્ર. એનું ખીજુ નામ ધર્મસેન હતું અને એને યૌવનાશ્ર નામે પુત્ર હતો.

અંબરીષ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા ત્રિશંકુ રાજના બે પુત્રમાંનો ખીજો. એને શ્રીમતી નામની કન્યા હતી. આ કન્યા નારદ અને પર્વત ઋષિની તકરારમાં વિષ્ણુને પરણી હતી. આ વિષ્ણુ તે બાર આદિત્યમાંનો એ નામનો આદિત્ય હોવાનું લાગે છે. / વા૦ રા૦ અદ્ભુતોત્તર૦ સ૦ ૩-૪.

અંબરીષ (૫) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના ભગીરથ રાજના પુત્રના ભાગ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સિંધુદ્રીપ હતું.

અંબ૦ ઇન્દ્રપ્રસ્થને અનુલક્ષીને પશ્ચિમ તરફ શિબિ- દેશની પશ્ચિમે પાંડવોના સમયમાં આવેલો એક



દેશ./ભાર૦ સલા૦ અ૦ ૩૨. ●વૈશ્ય જાતિની સ્ત્રીને બ્રાહ્મણથી જે પ્રજા થાય તેને અંબષ્ટ કહેતા. આ દેશનું આ નામ ત્યાં આવા લોકો વસતા હશે તે ઉપરથી પડ્યું હશે.

અંબષ્ટ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા. એ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરાયો હતો./ભાર૦ દા૦ અ૦ ૯૩.

અંબષ્ટ (૩) કંસના કુવલયાપીડ નામના હાથાનો મહાવત. આ હાથાને કૃષ્ણ બળરામ હિપર તત્કાર્યો હતો અને એમણે હાથાને મારીને એના દંતુશળ ઉપાડી લીધા હતા. ખભે આ દંતુશળ મૂકીને કંસવધ વખત રાજસભામાં ગયા હતા./ભાગ૦ ૧૦-૪૩-૨.

અંબા પાર્વતીનું એક નામ.

અંબા (૨) આદિશક્તિ, જગતની જનેતા.

અંબા (૩) એસક જોગણીમાંની એક.

અંબા (૪) સત્ય લોકમાંની એક શ્રેષ્ઠ અપ્સરા.

અંબા (૫) કાશીરાજની ત્રણ કન્યાઓમાંની વડી. ખીજી બે અંબિકા અને અંબાલિકાની બહેન. એ અને ખીજી બન્ને બહેનો એ ત્રણેને માટે સ્વયંવર રચ્યો હતો. અનેક દેશના રાજાઓ કાશીમાં એકઠા થયા હતા. એઓમાં ભીષ્મ પણ હતા. ત્યાં ખીજી કાંઈ ખાસ ગોઠવણ ન હતાં, એવું કરાવ્યું હતું કે જે આ કન્યાઓને હરણ કરી જાય તે પરણે. આથી શાહવાદિ બધા રાજાઓનો પરાભવ કરીને ભીષ્મ ત્રણે કન્યાનું હરણ કરી ગયા. હસ્તિનાપુર આણીને કન્યાઓને સત્યવતીને સોંપી ત્રણેને વિચિત્રવીર્યની સાથે પરણાવવાનો ખેત હતો. પણ દરમ્યાન અંબાએ ભીષ્મ અને સત્યવતીને કહ્યું કે મેં મારા મનમાં શાહવરાજને વરમાળ આરોપી હતી અને હું એને મનથી પરણી ચૂકી છું, માટે મને ત્યાં મોકલી દો તે જ ઉત્તમ. સત્યવતીની સલાહથી ભીષ્મે એને શાહવરાજની પાસે પહોંચતી કરી. પરન્તુ તેણે એનો અંગીકાર કર્યો નહિ. આથી તે હસ્તિનાપુર પાછી આવી, તો અહીં એની બન્ને બહેનોનાં લગ્ન વિચિત્રવીર્યની સાથે થઈ ગયાં હતાં.

શાહવને ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી અંબા ભીષ્મને કહેવા લાગી કે તમે મને જીતીને લાવ્યા છો માટે પરણો. ભીષ્મે કહ્યું કે મેં યાવજીવ લગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોવાથી હું પરણી શકતો નથી. એમ મારા પિતાને આપેલું વચન મારાથી તોડાય નહિ. તું તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર. આવાં ભીષ્મનાં વચન સાંભળ્યા પછી અંબા ખિન્ન થઈને ત્યાંથી નીકળી ચાલી. ભીષ્મે અંબાને વિચિત્રવીર્યને એની ખીજી બહેનોની પેઠે કેમ પરણાવી નહિ હોય એ વિચારવા જેવું છે. વખતે હું મનથી શાહવને વરો ચૂકી છું એમ એણે કહ્યું હતું એટલી એ બ્રહ્મ થઈ ગણીને એ લગ્ન નહિ કર્યું હોય એમ લાગે છે. અંબા ત્યાંથી નીકળી ચાલી પણ એણે જવું ક્યાં? માર્ગમાં એણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના પિતાને ત્યાં પાછું ન જતાં પોતાનું આયુષ્ય તપ કરીને ગાળવું. આમ એ જતી હતી ત્યારે રસ્તામાં શૈખાવત્ય ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. અંબાએ આશ્રમમાં જઈ એ ઋષિને પોતાની સઘળી હકીકત નિવેદન કરી. ઋષિએ એને અલય આપવાથી ત્યાં રહીને તપ કરવાનો આરંભ કર્યો.

એક દિવસ એમ બન્યું કે અંબાનો આજ્ઞે-માતામહ-હોત્રવાહન રાજા શિકાર કરવા નીકળેલો તે થાકી જવાથી આ જ આશ્રમમાં આવ્યો. હોત્રવાહને અંબાને જોતાં જ ઓળખી અને અહીં શી રીતે આવી એવો પ્રશ્ન કર્યો. તને તો ભીષ્મ જીતીને હરી ગયા હતા અને તું અહીં ક્યાંથી? આ ઉપરથી અંબાએ તેમને પોતાની સવિસ્તર હકીકત જણાવી. એ સાંભળીને રાજા અંબાને લઈને તેવો જ જમદગ્નિ પરશુરામ પાસે ગયો અને અંબાની સઘળી વાત તેમને જણાવી તેમને વીનવ્યા કે ભીષ્મ આ કન્યાને પરણે એમ કરવા આપ સમર્થ છો. પરશુરામને પણ એની દયા આવી અને હોત્રવાહનને વચન આપ્યું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કરીશ. હોત્રવાહન પરશુરામના મિત્ર હતા.

પરશુરામ હોત્રવાહનને વિદાય કરોને અંબાને પોતાની સાથે લઈ હસ્તિનાપુર ગયા. શહેર બહાર રહીને પોતાના આવ્યાના સમાચાર ભીષ્મને કહેવડાવ્યા. ભીષ્મ ભેટ લઈને પરશુરામને મળવા આવ્યા. ભેટ સમર્પણ કરીને વિનયપૂર્વક આવવાનું કારણ પૂછ્યું. પરશુરામે આજ્ઞા કરી કે તારે અંબાને પરણવું જ જોઈએ. ત્યારે ભીષ્મે પોતાની ઘોર પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી અને વિનંતી કરી કે મારી પ્રતિજ્ઞા તૂટે નહિ એમ કરવા આપ સમર્થ છો.

ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાની વાત જાણી પરશુરામને પણ ધર્મસંકટ જેવું થયું. પરંતુ હોત્રવાહનને વચન આપ્યું હતું એટલે ભીષ્મને કહ્યું કે તું જો અંબા જોડે લગ્ન ન કરે તો મારાં જોડે યુદ્ધ કર. ભીષ્મ પણ વિચારમાં પડ્યા કે હવે શું કરવું. છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે થવાનું હોય તે થાઓ પણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ ન જ થવી જોઈએ. આમ નિશ્ચય કરીને એમણે પરશુરામના સાથે યુદ્ધ કર્યું. બંનેની વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થયું. કોનો વિજય થશે એ જણાય નહિ. દરમિયાન આ વાતની ભીષ્મના મા ગંગા અને પરશુરામના પિતા જમદગ્નિને ખબર પડતાં એ બંને ત્યાં આવ્યાં. તેમણે પોતપોતાના પુત્રને સમજાવીને યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. પોતાની માતા ગંગાને અને ગુરુ રામને વંદન કરીને ભીષ્મ પોતાના નગરમાં ગયા. આ તરફ પરશુરામ પણ, તારે માટે મેં મારાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો પણ તારા દુર્દૈવને લઈને સિદ્ધિ થઈ નહિ એમ અંબાને કહી, પોતાના પિતાને વંદન કરી પોતાને આશ્રમે પધાર્યા.

આ પ્રમાણે નિરાશાજનક પરિણામને લીધે બિચારી અંબાને ઘણું જ દુઃખ થયું અને ભીષ્મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. એણે રુદ્રની કષ્ટ ભરેલી આરાધના આરંભી. ગંગાને આ ખબર પડવાથી તે અંબાની પાસે ગયાં અને બંનેની વચ્ચે બહુ બોલાચાલી થતાં ગંગા એને શાપ આપીને ત્યાંથી વિદાય થયાં. આમ છતાં પણ અંબાએ પોતાનું તપ છોડ્યું નહિ.

કેટલેક કાળે એનું તપ સમાપ્ત થતાં રુદ્ર પોતે ત્યાં પ્રગટ થયા અને એને કાંઈ વર માગવાનું કહેતાં એણે ભીષ્મને મારવાનું વરદાન માગ્યું. રુદ્રે કહ્યું કે એ કૃત્ય તને આ જન્મે તો અશક્ય છે, પરંતુ આવતે જન્મે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં શિષ્યડિની નામે કન્યારૂપે અવતરીશ. અમુક પ્રસંગે તને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થશે એને એ જન્મે તું ભીષ્મને હણીશ તેમ જ તને આ જન્મનું સ્મરણ રહેશે. આમ વર પ્રદાન કરીને રુદ્ર અંતર્ધાન થયા. એનું પ્રારબ્ધ ક્ષીણ થવાથી અંબાનો દેહ પડ્યો અને રુદ્રના વરદાન પ્રમાણે તેણે દ્રુપદ રાજાને ત્યાં શિષ્યડિની નામની કન્યારૂપે અવતાર લીધો. પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થતાં એનું નામ શિષ્યડી એવું પડ્યું. મહાભારતના યુદ્ધમાં એના બાણ વડે જ ભીષ્મનું મરણ થયું. / મહાભા. ઉદી. ૦ અ. ૧૭૩-૧૮૭.

**અંબાજન્મ** ભારતવર્ષનું એ નામનું એક તીર્થ.

**અંબાયવીયા** સત્યલોકમાંની એક અપ્સરા.

**અંબાલિકા** કાશીરાજની ત્રણમાંની કનિષ્ઠ કન્યા. અંબાની બહેન વિચિત્રવીર્ય રાજાની કનિષ્ઠ સ્ત્રી. વિચિત્રવીર્યના મરણ કાળે એને સંતાન નહોતું. તેથી એની સાસુ અને ભીષ્મની આરમાન માતા સત્યવતીએ ભીષ્મને એની સાથે નિયોગ વડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાનું કહેતાં તેમણે પોતે પોતાના પિતાને આપેલું વચન ભંગ થાય સખખ ના કહી. આ ઉપરથી સત્યવતીએ કૌમાર દશામાં પોતાને પેટે જન્મેલા પુત્ર કૃષ્ણદ્રૈપાયનનું સ્મરણ કર્યું. એ ત્યાં પ્રગટ થયા એટલે સત્યવતીએ તેને વિચિત્રવીર્યના મરણના અને અંબાલિકા સંતતિ વગરની હોવાના સમાચાર કહી એની સાથે નિયોગ વડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણદ્રૈપાયનનું તેજ ન સહન થવાથી ગર્ભાધાન સમયે અંબાલિકા કંપથી ઘોળી ફગ થઈ ગઈ હતી. આથી એને ઘોળો ફગ જેવો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જે પાંડુ નામે પાંડવોનો પિતા હતો. / ભાર. ૦ આદિ. ૦ અ. ૧૦૫-૧૦૬

**અંબિકા** કાશીરાજની ત્રણ કન્યાઓમાં વચલી. એ અંબાથી નાની અને અંબાલિકાથી મોટી

હતી. વિચિત્રવીર્યને એ મોટી-પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રી હતી. પોતાની બહેન અંબાલિકાની પેઠે એ પણ વિચિત્રવીર્યના મરણ સમયે સંતતિ રહિત હોવાથી કૃષ્ણદ્વૈપાયને નિયોગ વડે એનામાં પણ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. ઉગ્ર દેખાવના વ્યાસને જોઈને ગર્ભાધાન સમયે એણે પોતાનાં નેત્ર મીચી દીધાં હતાં તેથી એને જન્મથી અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. દુર્યોધન વગેરે કૌરવોનો પિતા હતો તે ધૃતરાષ્ટ્ર. / ભાર૦ અદિ૦ અ૦ ૧૦૫-૧૦૬.

**અંગિકા (૨)** યશોદાને પેટ આવેલી માયાનું નામ./ભાગ૦ ૧૦-૧૨.

**અંગિકા (૩)** ગોકુળ સમીપ આવેલું વનવિશેષ. આ વનમાં જઈને ગોપોએ દેવીની પ્રાર્થના કરી હતી. / ભાગ૦ ૧૦-૩૪-૨.

**અંગિકા (૪)** દેવીવિશેષ. વિવાહ પૂર્વે રુક્મિણી જેનું પૂજન કરવા ગઈ હતી અને શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંથી એનું હરણ કર્યું હતું તે / ભાગ૦ ૧૦-૫૩-૪૪.

**અંગિકેય** ગણેશનું નામ / ડાઉસન-૧૨.

**અંગિકેય (૨)** સ્કંદનું નામ / ડાઉસન-૧૨.

**અંગિકેય (૩)** ધૃતરાષ્ટ્રનું નામ / ડાઉસન-૧૨.

**અંબુધારા** નવમા દક્ષસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં ઋષભ નામે વિષ્ણુનો જે અવતાર થશે તેની માતા.

**અંબુમતી** ભારતવર્ષનું એક તીર્થ

**અંબુવાહિની** ભારતવર્ષની એ નામની એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

**અમ્યુવીચ** એક માગધ રાજ. એનો મંત્રી મહાકર્ણિ. આ રાજ નેત્રાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત હોતાં કેવળ શ્વાસ જ લેતો અને નિરાધાર હતો. મંત્રી મહાકર્ણિ બધું રાજ્ય ભોગવતો હતો, છતાં એનાથી એનું રાજ્ય દૈવેચ્છાથી લઈ લેવાયું નહોતું. / ભાર૦ અ૦ ૨૨૩-૧૭.

**અમલ અગ્નિવિશેષ** / ભાર૦ વ૦ ૨૨૨-૧૧.

**અભય** સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના ધર્મ નામના ઋષિનો પુત્ર, એની માતાનું નામ દયા.

**અભય (૨)** પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઇધ્મજિહ્વના સાત પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એ પદ્મક્રીપમાં સાતમા વર્ષનો-

દેશનો-અધિપતિ હતો. એ ઉપરથી એ વર્ષનું પણ એ જ નામ પડ્યું હતું.

**અભય (૩)** પદ્મક્રીપ માંહેલો સાતમા વર્ષ-દેશ.

**અભય (૪)** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્ય શબ્દ જુઓ.)

**અભય (૫)** એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**અભય (૬)** ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

**અભયા** કૌંચ દ્વીપની એ નામની નદી.

**અંભિણી** એ નામની એક દેવકન્યા જે સૂયં પાસે બ્રહ્મવિદ્યા ભણી હતી.

**અભિભૂ** કાશી રાજનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષમાં હતો / ભાર૦ દો૦ અ૦ ૨૩.

**અભિજિત** એક શુભ મુહૂર્ત. આ મુહૂર્તમાં વરાહાવતારી વિષ્ણુ ભગવાને હિરણ્યાક્ષનો વધ કર્યો હતો / ભાગ૦ ૩-૧૮-૨૭.

**અભિજિત (૨)** નક્ષત્રવિશેષ. સર્વ નક્ષત્રમાં શ્રેષ્ઠ અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ મનાય છે. / ભાગ૦ ૧૧-૧૬-૨૭

**અભિમતી** આઠ વસુમાંના એક વસૂની સ્ત્રી.

**અભિમન્યુ** યક્ષમનુના પુત્રોમાંનો એક.

**અભિમન્યુ (૨)** સોમવંશી પુરુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અજમીઠ રાજના વંશમાં જન્મેલા કુરુના પુત્ર જહનુ રાજના કુળના પાંડુના પુત્ર અર્જુનનો પુત્ર. એ આઠ વસુમાંના સોમ નામના વસુના પુત્ર વચ્ચેના અંશાવતાર હતો. અર્જુનથી કૃષ્ણનો બહેન સુભદ્રાની કુખે જન્મ્યો હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭. ● જન્મથી જ એ દીર્ઘઆહુ, વીર અને મહાક્રોધી જણાયો હતો; અને એ કારણે જ એનું નામ અભિમન્યુ પડ્યું હતું.

એ અર્જુન પાસેથી દસ પ્રકારની વિદ્યા અને દિવ્ય અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યો હતો. એ વિદ્યાઓમાં એ એટલો કુશળ થયો હતો કે બળરામે એનું હસ્તવ્યાપદ્ય અને અસ્ત્રયોજના પરિજ્ઞાનથી સંતુષ્ટ થઈને એને રૌદ્ર નામનું ધનુષ્ય આપ્યું હતું. એનો ખેસવાનો રથ ઘણો ભવ્ય હોઈને એને કાળા અને પીળા રંગના માંજરા ઘોડા જોડતો. એના રથની

ધ્વજ ઉપર શાર્ફનું ચિત્ર રહેતું અને સુમિત્ર નામનો એનો સારથિ રથ હાંકવામાં ધણું જ કુશળ હતો / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૩.

અભિમન્યુ એના પિતા અર્જુનના જેવો જ પરાક્રમી હતો. ચક્રવ્યૂહ ભેદીને પાછા આવવાની કળા સંપૂર્ણ ન આવડતી હોવા છતાં પણ એણે એ મોટું કામ કરવાનું માથે વહોર્યું હતું એ જ એની સાહસિકતા જણાવે છે. કૌરવ-પાંડવના યુદ્ધમાં ભીષ્મ પડ્યા અને બાણશય્યા પર સૂતા. એટલે દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધનું સેનાપતિપણું લીધું. એક દિવસના યુદ્ધને અંતે જ આચાર્યને જણાયું કે પોતે વૃદ્ધ હોવાથી પાંડવ પક્ષના અર્જુન સામે પોતાથી ટક્કર લઈને ટકાશે નહિ. આચાર્ય આમ વિચારતા હતા તેવામાં દુર્યોધન એમના તંબુમાં આવ્યો. એણે કહ્યું કે આવતી કાલે અર્જુનને સંશપ્તક પાસે લશ્કરની બહાર યુદ્ધમાં રોકવાની મેં યોજના કરી છે; માટે આપ ગમે તેમ કરીને સંપૂર્ણ બળ વડે યુદ્ધ કરીને યુધિષ્ઠિરને પકડીને મારા હાથમાં સોંપો. અર્જુનની ગેરહાજરી આચાર્યને ઇષ્ટ જ હતી. સખ્ય દુર્યોધનને પોતાની સંમતિ આપી આચાર્ય સૂઈ ગયા.

બીજે દિવસે દુર્યોધને આગલી રાત્રે કહ્યું હતું તેવી જ ગોઠવણ કરી છે એવું જોઈને દ્રોણાચાર્યે (અર્જુન સિવાય) બીજા પાંડવ વીરોથી દુર્ભેદ એવા ચક્રવ્યૂહ-ચક્રરાવાની રચના કરી. આ જોઈને અને કૃષ્ણ અને અર્જુન સંશપ્તક ગયા છે જાણી યુધિષ્ઠિરે ભીમસેનને પૂછ્યું કે આપણે શું કરવું ? આ જાતના વ્યૂહને ભેદવાની કળા માત્ર કૃષ્ણ, અર્જુન અને પ્રદ્યુમ્નને જ આવડે છે. તેમાંના બે સંશપ્તક ગયા છે અને પ્રદ્યુમ્ન તો દ્વારકામાં છે, આમ કહીને યુધિષ્ઠિર શાંત રહ્યા. ભીમસેન પણ એમનાં વચન સાંભળીને ચિંતામાં પડ્યો.

આ પ્રમાણે બન્ને જણ ચિંતામાં મગ્ન હતા તેવામાં અભિમન્યુ ત્યાં આવ્યો. એમની ચિંતાનું કારણ પૂછતાં એમણે સવિસ્તર હકીકત જણાવી. આપણી સેનામાં ચક્રવ્યૂહનો ભેદ કરનાર કોઈપણ

નથી, એ શબ્દ સાંભળી તે ખોલ્યો : ચક્રવ્યૂહ ભેદીને તેમાં શી રીતે પ્રવેશ કરવો એ તો મેં સાંભળ્યું છે; પરંતુ બહાર શા તરેહથી નીકળવું એ સંખંધે કશું સાંભળેલું ન હોવાથી મને ખબર નથી. છતાં આપ વડીલો મારી પછવાડી રહેશો તો હું એ વ્યૂહને ભેદીશ. ભીમસેનને આથી ધીરજ આવવાથી ખોલ્યો કે એમ છે તો આપણા કેટલાક વીરોને લઈને તું જઈશ તે જ રસ્તે હું તારી પછવાડી પછવાડી આવીશ. આથી પાછા ફરવાનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં અમે પાસે જ કુમકે હોઈશું એટલે તને કશી અડચણ પડશે નહિ.

ભીમસેનનાં આવાં વચન સાંભળીને અભિમન્યુએ ચક્રવ્યૂહ ભેદીને અંદર જવાનું સ્વીકાર્યું એણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે જો હું અર્જુન અને સુભદ્રાનો પુત્ર હોઈશ તો જરૂર ચક્રવ્યૂહનો ભેદ કરીશ અને દુશ્મનો મારું પરાક્રમ જોશે. યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થઈને એને ભેટ્યા અને આશીર્વાદ દીધો કે વિજયી થઈને વહેલો પાછો વળજે. તેમણે ભીમ વગેરેને એની સાંભાળ રાખવાનું સૂચવીને એને વ્યૂહપ્રવેશની આજ્ઞા કરી.

અભિમન્યુએ યુધિષ્ઠિરને અને ભીમસેનને અનુક્રમે વંદન કર્યું. પછી પોતાના રથમાં ખેસીને સારથિને આજ્ઞા કરી કે વ્યૂહના દ્વાર ઉપર દ્રોણાચાર્યે ઊભા છે ત્યાં મારો રથ લઈ જા. અભિમન્યુ સાથે કેટલીક વાત કરતાં એની બહાદુરી જોઈને સંતોષ પામી સારથિએ એવી ચતુરાર્થ અને ત્વરાથી રથ હાંક્યો કે દ્વારે ઊભેલા આચાર્યને એને રોકવાની તક મળી નહિ. અભિમન્યુ નિર્વિધને ચક્રવ્યૂહમાં દાખલ થઈ ગયો. અભિમન્યુના પેસતાં તરત જ પાછળ પાછળ ભીમસેન વગેરે પણ પેદા. કૌરવસેનાએ આ જોઈ તેમના ઉપર મોટા આવેશ વડે ધસારો કર્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ કેટલાકના હાથ, કેટલાકનાં શિર ઉડાડી દઈ ભોંય પાડ્યા. કેટલાનાં ધનુષ્ય તોડી નાંખ્યાં. કૌરવોની સેના એટલી કપાઈ ગઈ કે મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ ઘવાઈ હવે રણ પરથી નાસી જઈએ એવા વિચાર કરવા લાગ્યા.

અભિમન્યુનું આવું અદ્ભુત યુદ્ધ દૂરથી જોઈને દ્રોણાચાર્ય પડે એ હતો ત્યાં આવ્યા. એમણે બધા વીરોને આજ્ઞા કરી કે તમે દુર્યોધનને સંભાળો, આની જોડે હું યુદ્ધ કરું છું. કેટલાક યોદ્ધા લઈને આચાર્ય અભિમન્યુ સાથે યુદ્ધમાં જોડાઈ ગયા. અભિમન્યુ બધાની જોડે સારી રીતે યુદ્ધ કરતો હતો. એણે અષ્ટક નામના રાજને ઠાર માર્યો. શત્રુને મૂર્છા પમાડી. શત્રુનો ભાઈ આથી એના ઉપર ધસી આવ્યો એને સેનાસહિત હતપ્રાણ કર્યો. આ જોઈને ઘણા કેધ કરીને કર્ણ અભિમન્યુ ઉપર ધાયો. એની જોડે પણ અભિમન્યુએ એવું યુદ્ધ કર્યું કે કર્ણને પણ લાગ્યું કે આની જોડે યુદ્ધપ્રસંગ ન પડે તે જ ઠીક. આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં ધૂમતો થકા અભિમન્યુ ભીમ વગેરે કુમકે પછવાડી આવેલા વીરોથી ઘણા દૂર ગયો. છતાંયે બધા નજર પહોંચે એટલે છેટે હોવાથી ધૈર્ય ન છોડતાં પોતે યુદ્ધ ચલાવ્યે જ ગયો. એણે અસંખ્ય વીરોને કચ્ચરધાણ કાઢી નાંખ્યો એનું વીરત્વ અને યુદ્ધકૌશલ્ય જોઈ દ્રોણાચાર્ય ધૃપાચાર્યને કહેવા લાગ્યા કે મને આ છોકરો અર્જુનના જેવો જ લાગે છે; અને એમ મોહ થાય છે કે એનાં સામાં હથિયાર વાપરું નહિ. દુર્યોધનને આચાર્યનાં આ વચન સાંભળી ચિંતા થઈ કે રખેને આચાર્યની વાણી સત્ય થાય. દુર્યોધનની ચિંતા જોઈને દુઃશાસન ઘણી ત્વરાથી અભિમન્યુ ઉપર ધાયો. અભિમન્યુએ એની જોડે કાંઈ સંભાષણ કરી એને એવો મૂર્ચ્છિત કર્યો કે એના સારથિને લાગ્યું કે એ મરણ પામ્યો. સારથિ એનો રથ પછવાડેથી બાજુ પર લઈને જતો રહ્યો.

દુઃશાસનની આવી દુર્દશા જોઈને પાછો કર્ણ એના ઉપર ધસ્યો. અભિમન્યુએ એને હેરાન કરી નાંખ્યો. એણે એના દેખતાં જ એના ભાઈ રાધેયને એકાએક ઠાર કર્યો. કર્ણ બહુ ખિન્ન અને શોકાકુલ થઈ ગયો. અહીં અભિમન્યુ સહસ્રાવધી યોદ્ધા મારતો થકા વ્યૂહમાં એટલો દૂર ગયો કે ભીમસેન વગેરે એને અને એ એમને દેખતા બંધ થયા. પરંતુ અભિમન્યુએ રસ્તામાંના એટલા યોદ્ધા મારી નાખ્યા

હતા કે ભીમસેન વગેરેને એના પાછળ આવવું સુગમ પડે. એણે બળ્યું કે એ વીરો સત્વર આવી મળશે અને ખરેખર ભીમસેન વગેરે વીરો એને તરત જ આવી મળ્યા હોત, પરંતુ એટલામાં જયદ્રથે વચ્ચે આવી એ લોકોનો પરાભવ કર્યો અને આગળ વધવા દીધા નહિ. જયદ્રથને રુદ્રનું વરદાન હોવાથી એ આ પરાક્રમ કરી શક્યો. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

અહીં અભિમન્યુ ભીમસેન વગેરેની વાટ જુએ છે એટલામાં કર્ણ—પુત્ર વૃષસેન એના ઉપર ધસી આવ્યો. અભિમન્યુએ એનો પરાભવ કર્યો. વૃષસેનનું રક્ષણ કરનારા સાતી સત્યશ્રવા, શત્રુપુત્ર રુદ્રમરથ અને એના સો ભાઈઓ, દુર્યોધનનો પુત્ર લક્ષમણ અને કૃથરાજ જેવા મોટા મોટા યોદ્ધા વૃષસેનની પૂંક પૂરતા હતા છતાં તેમના દેખતાં અભિમન્યુએ એને ઠાર માર્યો. આ ઉપરથી દ્રોણ, કર્ણ, ધૃપ, અશ્વત્થામા, બૃહદ્બળ રાજ અને કૃતવર્મા યાદવ એ છ મહારથી ત્યાં આવ્યા. બધાએ મળી સામટી બાણની વૃષ્ટિ કરી. અભિમન્યુ એનું નિવારણ કરતો હતો અને બધાને હેરાન કરતો હતો. દસ હજાર રથો સહિત બૃહદ્બળ રાજને એણે મારીને ભોંય પાડ્યો.

અભિમન્યુનું આ વિલક્ષણ શૌર્યચુકત કર્મ જોઈ કર્ણ દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યો કે આને આપણે એને હાથે બીગરીએ એમ લાગતું નથી. આ સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે દરેક મહારથીને અર્કકેકું કરવાનું કહ્યું. કહ્યું કે એમ કર્યા વગર એ મરનાર નથી. કાણે શું શું કરવું એનો સંકેત કરી પોતે એના કવચને તોડી ભોંય પાડ્યું. રથના ઘોડા મારી નાખ્યા. એટલામાં કર્ણે એનું ધનુષ્ય તોડ્યું. કૃતવર્માએ એના સારથિ અને ચક્રરક્ષકને માર્યો.

રથ નકામો થવાથી અભિમન્યુ હાથમાં ખડગ અને ઢાલ લઈને ધાયો અને પગભર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. આ જોઈને દ્રોણે એના ખડગનો અને કર્ણે ઢાલનો નાશ કર્યો. અભિમન્યુએ પોતાના રથનું ચક્ર હાથમાં લીધું. દ્રોણે તરત જ એનો નાશ કરવાથી

એણે ક્રોધ કરીને ગદા હાથમાં લીધી. આવેશમાં આવી જઈ એણે અશ્વત્થામાના રથના ઘોડા સારથિ અને ઘણાએક ગાંધારો અને બીજા સૈનિકોના પ્રાણ લીધા.

આમ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે એવામાં દુઃશાસનનો પુત્ર એના ઉપર ધસી આવ્યો. એ બંનેની વચમાં પ્રબળ યુદ્ધ થયું. ઘણું યુદ્ધ કરવાથી અભિમન્યુ થાકી ગયેલો હોવાથી દુઃશાસનના પુત્રની ગદા એના શરીર પર પડતાં એને મૂર્ચ્છા આવી. સાવધ થઈને એ પાછો ઊઠતો હતો એટલામાં એના મસ્તક પર ગદાનો ઘા વાગવાથી એ ભોંય પર પડી મરણ પામ્યો.

અભિમન્યુ પોતાના મામા કૃષ્ણના જોવા જ ઇતિવાન હતો. શૌર્ય અને વીર્યમાં પણ એવો જ હતો. કૃષ્ણને એના પર ઘણી જ પ્રીતિ હતી. કૃષ્ણના કરતાંય બળરામને એ વધારે પ્રિય હતો. બળરામની કન્યા વત્સલા એને વરી હતી. વિરાટ રાજની કન્યા ઉત્તરા એની બીજી સ્ત્રી હતી. એના મરણકાળે ઉત્તરા ગર્ભવતી હતી. એને અભિમન્યુના મરણ પછી જન્મેલો પુત્ર તે પરીક્ષિત રાજ. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૩૫-૪૯. ● અભિમન્યુ પડ્યા પછી અર્જુન એની પાસે આવ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે હું પડ્યો તેનું મને કાંઈ નથી, પણ મને પડ્યા પછી જ્યદ્ધે લાત મારી ને મારું અપમાન કર્યું તે સાલે છે. અર્જુને એના સાંભળતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું જ્યદ્ધને કાલે મારીશ જ. પછી કૃષ્ણના સામું જોઈ અભિમન્યુએ પ્રાણત્યાગ કર્યો.

**અભિમાન** સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં થયેલા ધર્મ ઋષિનો ઉન્નતિને પેટે જન્મેલો પુત્ર.

**અભિમાની** બ્રહ્મદેવનો મોટો પુત્ર, એક અગ્નિ. એને એની સ્ત્રી સ્વાહાને-પેટે પાવક, પાવમાન અને શુચિ એમ ત્રણ પુત્ર હતા. એઓને પિસ્તાળીશ પુત્રો હતા. આ પોતે, એના ત્રણ પુત્રો અને પિસ્તાળીશ પૌત્રો મળીને ઓગણપચાસ અગ્નિ થાય છે. / ડાઉસન ૧.

**અભિસાર** ભારતવર્ષનો એ નામનો એક દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

**અભિસારી પુરી** ચિત્રસેન નામના રાજના અભિસાર દેશની રાજધાની (ચિત્રસેન શબ્દ જુઓ). **અભિયુક્ત** કુશદ્રીપમાંની એક લોકજાતિ વિશેષ. એ અગ્નિ ઉપાસક છે. / ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૬.

**અભિષ્યની** સોમવંશી કુરુપુત્ર ક્ષત્રિય. એની માનું નામ વાહિની / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧-૩૮.

**અલીરુ** એક રાજર્ષિ / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૫૩.

**અલીપાહી** દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૧૧૯-૮૫.

**અભૂતરજસ** રૈવત મન્વન્તરમાંનો એક દેવવિશેષ.

**અંભારુહ** વિશ્વામિત્રના પુત્રમાંનો એક (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**અમર** દેવ, દેવતા, સુર.

**અમરકંટક** ભારતવર્ષમાંનો એક સામાન્ય પર્વત. કલિંગ દેશમાં એ એક ચોરસ-ચોરસ જોજન વિસ્તારમાં આવેલો છે, અને નર્મદા નદી એમાંથી નીકળે છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

**અમરકંટક (૨)** દેવતાઓનું શિખર. વિંધ્યાચલની પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલું તીર્થ વિશેષ. / ડાઉસન-૧૧.

**અમરણુ** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

**અમરહુદ** ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

**અમરાવતી** ઈંદ્રપુરી.

**અમરાવતી (૨)** ઇન્દ્રની સ્વર્ગની નગરી.

**અમર્ક** બીજા અંકસંજ્ઞાવાળા ઉશનઃ નામના ઋષિના એમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. ( શંડામર્ક શબ્દ જુઓ.)

**અમર્ષણુ** સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન રામચન્દ્રના પુત્ર કુશના પુત્ર નભના વંશમાં જન્મેલા સંધિ રાજનો પુત્ર. મહસ્વાન નામનો રાજા એનો પુત્ર થાય.

**અમલ** ધૃત્યુદ્ધિ નામના પ્રધાનનો નાનો પુત્ર. ( ચન્દ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

**અમલા** વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં થયેલા અત્રિઋષિની કન્યા. એ મહાન બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી.

**અમાર્ગપથ** એ નામના એક મહર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**અમાવસુ** પિતરવિશેષ. એ જબરો ઇંદ્રિયનિબ્રહી હતો. એ સંબંધમાં ઇતિહાસ એવો છે કે કાઈ

પિતરની માનસકન્યા—અચ્છોદા એક વખત એના પર મોહી ગઈ અને એને કામેચ્છા થઈ. આમ થતાં પણ આમાવસુ એને વંશ થયો નહિ. આ વાત ખીજા પિતરોને જાણ થવાથી એઓએ એનાં વખાણુ કર્યાં અને પ્રસન્ન અંતઃકરણ્યું, ‘જે તિથિએ એ બ્રહ્મચર્યબ્રષ્ટ ન થયો તે તિથિ સઘળા પિતરોને પ્રિય થાઓ’ એવો આશીર્વાદ આપ્યો; અને એ તિથિનું નામ એના જ નામ ઉપરથી આમાવાસ્યા પાડ્યું. અચ્છોદાને એના અનુચિત કૃત્યને લીધે શાપ આપ્યો કે તું મૃત્યુલોકમાં પડીશ. એ શાપને લીધે એ મૃત્યુલોકમાં મત્સ્યગંધા અથવા સત્યવતી એ નામે ભૂમિ પર જન્મી. હાલ એ અચ્છોદા સ્વર્ગમાં અષ્ટકા નામના દેવનું સ્થાન ભોગવે છે. / મત્સ્યં અં

**અમાવસુ** (૨) સોમવંશી પુરુરવાનો પુત્ર / ભારં આં ૬૯-૨૭.

**અમાવાસ્યા** આમાવસુ નામનો પિતર જબરો ઇન્દ્રિયનિગ્રહી હતો. એક સમય બર્હિષદ નામના પિતરની માનસકન્યા અચ્છોદા એની ઉપર ઘણી આસક્ત થઈ પોતાને સ્વીકારવાને એને પ્રાર્થના કરી, પણ એ વાત કબૂલ કરી નહિ. એના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને આ બનાવ જો તિથિએ બન્યો તે તિથિનું નામ આમાવસુના નામ ઉપરથી આમાવાસ્યા પાડ્યું. અચ્છોદા ઉપર નાખુશ થઈને તેને શાપ આપ્યો. (અમાવસુ શબ્દ જુઓ.)

**અમાહુઠ** સર્પવિશેષ / ભારં આં ૫૭-૧૬.

**અમિત** પુરુરવાપુત્ર રય અને જયાનો પુત્ર / ભાગં ૯-૧૫-૨.

**અમિતૌજા** દેતુમાન નામના અસુરનો અંશાવતાર અને ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા. / ભારં ઉઘોં અં ૧૭૧

**અમત્રજિત** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સુતપા રાજાનો પુત્ર અને અંતરિક્ષ રાજાનો પૌત્ર

**અમૂર્તરજા** સોમવંશી વિજય નામના રાજાના ચારમાંનો ખીજો પુત્ર. કોઈ ઠેકાણે એનું મૂર્તિય એવું નામ પણ આપ્યું છે.

**અમૂર્તરજા** (૨) એક રાજર્ષિ. એનું મુખ્ય નામ ગય. (ગય શબ્દ જુઓ.)

**અમૂર્તરયા** સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના ગય રાજાનો વંશજ

**અમૃત** પ્રિયવ્રતના પુત્ર ઇંદ્રમજિહ્વના સાતમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એના દેશનું પણ એ જ નામ છે.

**અમૃત** (૨) પલ્લક્રીપમાંનો છઠ્ઠો દેશ.

**અમૃત** (૩) ચૌદ રતનમાંનો અમરકારક રસવિશેષ. સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં ચૌદમાંનું એક રતન.

**અમૃતનાદ** યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ. એને નાદ ઉપનિષદ પણ કહે છે.

**અમૃતપ્રભ** આઠમા સાવણિ મન્વન્તરમાં થનારા દેવમાંના એક પ્રકારના દેવ.

**અમૃતખિંદુ** યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ. એને ખિંદુ ઉપનિષદ પણ કહે છે.

**અમૃતૌધા** કૌંચ દ્વીપમાંથી નદી.

**અમોઘ** બૃહસ્પતિથી તારાને પેટે થયેલી સ્વાહા નામની કન્યાના ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

**અય** ખીજો સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાંનો પ્રજાપતિ અને વસિષ્ઠનો પુત્ર. (૧ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**અયતિ** નહુષ રાજાના છમાંનો ચોથો પુત્ર.

**અયન** દેવવિશેષ (સાધ્ય દેવ શબ્દ જુઓ)

**અયપાન** એ નામનું એક નરક. ત્રણે વર્ણના લોકમાંથી જે પુરુષ અગર સ્ત્રી સોમપાન કરે છે અથવા વિધિ વગર સોમપાન કરે છે તેને લોહરસ પાય છે અને આ નરકમાં નાખે છે.

**અયવાહુ** ભારતવર્ષનો એ નામનો એક દેશ. / ભારં ભીષ્મં અં ૯.

**અયઃશિરા** દતુ અને કશ્યપથી જન્મેલા દાનવોમાંનો એક.

**અયાસ્ય** અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ. એના વંશજોને આયાસ્ય કહ્યા છે. હરિશ્ચન્દ્ર રાજાના યજ્ઞમાં ઉદ્દગાતા થયો હતો. / ભારં સભાં અં ૧૨.

**અયુત** સોમવંશ શુરુકુળના અજમીઠ વંશના જહ્નુકુળમાં જન્મેલા રાધિક રાજાનો પુત્ર એના પુત્રનું નામ ક્રોધન રાજા.

અયુતાજીત સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના વંશમાં જન્મેલા સાતવત રાજાના પુત્ર ભજમાન રાજાને તેની બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. અયુતાયુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સિંધુદ્રોપ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઋતુપર્ણ રાજા.

અયુતાયુ (૨) સોમવંશી નહુષકુલોત્પન્ન પુત્ર રાજાના ઉપરિચર વસુરાજાના કુળમાં અવતરેલા શ્રુતશ્રવા રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રવું નામ નિરમિત્ર હતું.

અયોધ્યા વૈવસ્વત મનુષ્યે પોતાને રહેવાને માટે સ્થાપેલી નગરી. અંથોમાં એને બાંધેભારે કોશળ દેશની રાજધાની કહી છે. ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે જુદી જુદી તરફ આવેલા બે કોશળ દેશમાં જે આજનેય દિશામાં આવેલો છે તેની રાજધાની. દશરથ રાજાના સમયમાં એ બાર યોજન લાંબા અને ત્રણ યોજન પહોળાઈના વિસ્તારમાં હતી. / વા૦ ૨૦ બા૦ ૨૦ ૫ • દશરથના મરણ બાદ આ નગરીમાં દાશરથિ રામચન્દ્રે અગિયાર હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી જ્યારે એઓ સ્વધામ ગયા ત્યારે બધી વસ્તીને અને પ્રાણીમાત્રને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા, તેથી ઘણા કાળ પર્યન્ત એ નગરી ઉજ્જડ પડી રહી હતી. આગળ જતાં સૂર્યવંશી ઋષભ નામના રાજાએ ફરી વસાવી / વા૦ ૨૦ ઉત૦ ૨૦ ૧૧૧

અયોબાહુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રોમાંનો એક

અયોમુખ દનુના પુત્ર દાનવોમાંનો એક.

અયોમુખ (૨) ભારતવર્ષમાં દક્ષિણ તરફ એક સામાન્ય પર્વત / વા૦ ૨૦ ક્ષિષ્કિંધા૦

અયોમુખી એ નામની એક રાક્ષસી. પંચવટી-માંથી સીતાનું હરણ થયા પછી તેના શોધ કરવાને રામ અને લક્ષ્મણ કૌંચ અરણ્યમાં જતાં જતાં માતંગાશ્રમ પાસે ગયા હતા. ત્યાં આ રાક્ષસી લક્ષ્મણ પાસે આવી અને શર્પણખાની પેઠે એણે પણ લક્ષ્મણને પરણવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં તેણે શર્પણખાના જેવી જ એની વલે કરવાથી એ ત્યાંથી નાસી ગઈ હતી. / વા૦ ૨૦ અર૦ ૨૦ ૬૯.

અરબ ભયુવંશની ભાર્ગવ કન્યા. દંડક નામના રાજાએ એનું કૌમાર્ય નષ્ટ કર્યું હતું. (દંડક શબ્દ જુઓ.)

અરટ ભારતવર્ષીય (વાહીક શબ્દ જુઓ). ઉત્તમ જાતના ઘોડાને માટે પ્રખ્યાત એક દેશ.

અરણ્યાની ઋગ્વેદમાં કહેલા વન અને જંગલનો અભિમાની દેવતા વિશેષ / ડાઉસન-૨૧.

અરમાન બાંધ રાજ્યમાં થયેલા ત્રીસ રાજાઓ પૈકીનો એક. એનો પિતા મેઘસ્વામિ પુત્ર અનિષ્ટ કર્મ / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૪.

અરતુક એ નામનો એક જાંડો ઝરો. (૨. કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ)

અરાલિ એક વિશ્વામિત્રપુત્ર.

અરિ એક પ્રહારિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

અરિદન રાવણના પક્ષનો એક રાક્ષસ

અરિજિત ભદ્રાને પેટે જન્મેલો કૃષ્ણનો પુત્ર

અરિદ્યોત નહુષ કુળોત્પન્ન યદુના પુત્ર કોષ્ટાના સાતમકુળમાંના અંધક વંશમાં જન્મેલા દુંદુભિ રાજાનો પુત્ર. પુનર્વસુ નામના રાજાનો પિતા.

અરિમર્દન સોમવંશી સાતમકુળોત્પન્ન વૃષ્ણિપુત્ર શ્વકલ્ક રાજાના તેર પુત્રોમાંનો એક.

અરિમેજથ એ નામનો એક યાદવ.

અરિષ્ટ બલિ દૈત્યના સો પુત્રોમાંનો એક.

અરિષ્ટ (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ.

અરિષ્ટ (૩) કંસની આજ્ઞાવડે વૃષભનું રૂપ ધારણ કરીને કૃષ્ણનો નાશ કરવા ગયો હતો તે રાક્ષસ. કૃષ્ણને હાથે એ મરણ પામ્યો હતો. / ભા૦ ૬૧૦ અ૦ ૩૬.

અરિષ્ટ (૪) લંકાનો એ નામનો યોજન વિસ્તાર અને ત્રીસ યોજન જાંચાઈવાળો એક પર્વત. સીતાની શોધ કરીને મારુતિ ક્ષિષ્કિંધા આવવાને આ પર્વત ઉપર જીભો રહીને કૂદ્યો હતો. એના કૂદવાના બળ વડે પર્વત ભોંયમાં પેસી ગયો તે ગયો જ / વા૦ ૨૦ સુદ૦ ૨૦ ૫૬.

અરિષ્ટ (૬) તાક્ષ્ય એવા નામાન્તરવાળો ઋષિ. એના પુત્રનો હૈહય રાજકુમારે ભૂલથી મૃગ ધારી વધ કર્યો હતો. ખરી વાત માલૂમ પડતાં પસ્તાતો



થકા પોતાના પિતા પાસે જઈને કુમારે બનેલી હકીકત કહી. રાજ, કુમાર વગેરે મરેલા મુનિ પાસે જતાં તેને પડયો હતો તે જગાએ ન દીઠો. શોકાગ્રચિત્તે એની શોધ કરતાં કરતાં આના આશ્રમે આવી ચઢ્યા. અર્ધપાઘ આપવા માંડ્યું એટલે મુનિને કહ્યું : અમે ભૂલમાં બ્રહ્મહત્યા કરી છે. સખબં તમારા આતિથ્યને યોગ્ય નથી. મુનિએ પછી પોતાના મૂએલા પણ સજીવન કરેલા પુત્રને બતાવ્યો, અને કહ્યું કે અમને મૃત્યુનો ડર નથી. તમે ભૂલમાં થયેલા કૃત્યને પશ્ચાત્તાપ વડે ઘોઈ નાંખ્યું છે. / ભાર૦ ૧૦ ૧-૮૪.

**અરિષ્ટનેમિ** કશ્યપ ઋષિનું ખીજું નામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૦૮, શ્લો૦ ૮.

**અરિષ્ટનેમિ (૨)** કશ્યપ વડે વિનતાને પેટે થયેલો પુત્ર. એનું ખીજું નામ તાક્ષર્ય. મુખ્યત્વે કરીને ગરુડનું આ નામ છે.

**અરિષ્ટનેમિ (૩)** પૌષ મહિનામાં વારાનાજો ગંધર્વ (સહસ્ય શબ્દ જુઓ)

**અરિષ્ટનેમિ (૪)** પ્રાચેતસ દક્ષની ચાર કન્યાઓનો પતિ.

**અરિષ્ટનેમિ (૫)** વિદેહવંશના પુરુગિત જનકનો પુત્ર. એના પુત્ર તે શ્રતાયુજનક.

**અરિષ્ટનેમિ (૬)** મિત્ર નામના આદિત્યનો પુત્ર. / ભાગ ૬-૨૮-૬.

**અરિષ્ટનેમિ (૭)** યમની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય-વિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૮-૨૨.

**અરિષ્ટનોમિ (૮)** એક બ્રાહ્મણ. એને સગરની સાથે મોક્ષસાધન વિષયે સંવાદ થયો હતો / ભાર૦ શાં ૨૯૪-૨.

**અરિષ્ટનેમિ (૯)** ગુપ્તવાસ વખતે પાંડવોમાંના સહદેવે ધારણ કરેલું નામ. નકુલે તંતિપાળ નામ રાખ્યું હતું. / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧૦.

**અરિષ્ટસેન** મહાભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬

**અરિષ્ટા** કોઈ ગ્રંથમાં મળી આવતું કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીનું નામ. ભારતમાં જે તેર સ્ત્રીઓનાં નામ

આપ્યાં છે તેમાં કોઈનું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાતું નથી.

**અરિષ્ટા** હાહા, હુહુ આદિ ગંધર્વોની અને અલં-બુષાદિ અપ્સરાઓની માતા, કશ્યપની સ્ત્રી / ભાર૦ અ૦ ૬૬-૪૯.

**અરિહ** સોમવંશીય અપરાચીનનો પુત્ર વૈદર્ભી મર્યાદા એની મા, આડગી એની સ્ત્રી અને મહાભૌમ એનો પુત્ર થાય. / ભાર૦ આ૦ ૭-૬૧૩.

**અરુજ** રાવણ પક્ષનો એ નામનો એક રાક્ષસ.

**અરુણ** પાંચમા રૈવત મનુના દશ પુત્રોમાંનો એક.

**અરુણ (૨)** કશ્યપ ઋષિથી વિનતાને પેટે અવ-તરેલો પુત્ર. ગરુડનો મોટો ભાઈ. વિનતાએ એનું ઈંડું પરિપકવ થવાના સમય પહેલાં ઉતાવળ કરીને ફેડવાયા એ પાંગળો જન્મ્યો હતો. અનુરુ અને વિપાદ એવાં એનાં ખીજાં નામો છે. એણે પોતાની માને શાપ દીધો હતો કે તેં મને અપૂર્ણ - સર્વાંગ ઉત્પન્ન થાય તે પૂર્વે - જન્મ આપ્યો માટે તારે શોકચતું દાસીપણું કરવું પડશે. માની પ્રાર્થના ઉપરથી એણે ઉશાપ આપ્યો હતો કે તારે ખીજો પુત્ર થશે તે તારું દાસત્વ ફેડશે. પ્રસ્તુત કાળમાં એ સૂર્યનો રથ હાંકે છે, સૂર્યનો સારથિ છે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૪ એની સ્ત્રીનું નામ શ્યેની; એને સંપાતિ અને જટાયુ નામના બે પુત્ર હતા.

**અરુણ (૩)** ગૌતમ ગોત્રોત્પન્ન એક ઋષિ. કોઈ કોઈ ગ્રંથમાં એને અરુણિ પણ કહ્યો છે. એનો આરુણિ નામનો પુત્ર તે જ ઉદાલક ઋષિને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

**અરુણ (૪)** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના પહેલા અન-રણ્યના નામના રાજાના હવેશ્વ નામના પુત્રથી દષક્રતી નામની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર. એને નિબંધન અગર ત્રિબંધન નામનો પુત્ર હતો.

**અરુણ (૫)** વિપ્રચિત નામના દાનવવંશમાં જન્મેલો એક દાનવ. એણે ત્રીસ વર્ષ સુધી ગાયત્રી પુસ્ત્રચરણ કરીને ઉગ્ર તપ કરીને બ્રહ્મદેવને આરાધ્યા હતા. બ્રહ્મદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને વર માગવાનું કહેતાં એણે હું અમર થાઉં એવું માગ્યું હતું. પરંતુ બ્રહ્મદેવ એમ થવું અપ્રાપ્ત છે કહેતાં એણે ફરી માગ્યું કે

સ્ત્રી, પુરુષ. દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, એમાંથી કોઈ તરફથી મને મૃત્યુ પ્રાપ્ત ન થાઓ. જ્ઞ એમ થશે, એવો વર પ્રદાન કરી બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન થયા. પછી એણે પોતાની અસુર મંડળી જમાવી ત્રીલોકને પીડા કરવા માંડી, દ્વિગ્પાળોને છૂતી તેમનો અધિકાર પોતે લઈ લીધો. આમ થવાથી સર્વેને ત્રાસ થતાં દેવ, ઋષિઓ વગેરે આપસમાં હવે શું કરવું એનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેટલામાં એકાએક આકાશ-વાણી થઈ કે આ દાનવ ગાયત્રીનો ત્યાગ કર્યા વગર મરણ પામશે નહિ. એ સાંભળી બધાએ એ એજના બર લાવવાને બૃહસ્પતિ દાનવ પાસે ગયા. એમને જોઈને દાનવે કહ્યું કે હું આપના પક્ષનો ન છતાં આપ અહીં પધાર્યા એ આશ્ચર્યભરેલું છે. તે ઉપરથી બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે 'હે અરુણ, તું એમ કેમ કહે છે? તું પણ અમારા જ પક્ષનો છે. જે ગાયત્રીદેવીની અમે ઉપાસના કરીએ તેનો તું પણ ઉપાસક છે, માટે ખરેખાર તું પણ અમારા પક્ષનો જ છે.' મોહ વડે કરીને બૃહસ્પતિતું કહેવું એને વિપરીત ભાસ્યું. હું દેવનો વિરોધી છતાં દેવોની ઉપાસ્ય ગાયત્રીની મારે ઉપાસના કરવી એ અયોગ્ય છે, એવી કુબુદ્ધિ એનામાં ઉત્પન્ન થઈ. એણે ગાયત્રીની ઉપાસના ત્યજી દીધી; આથી ગાયત્રીનો એના ઉપર ક્રોધ થયો અને આ દાનવ તત્કાળ મરણ પામ્યો. / દેવી ભા. ૬૨મં અ. ૧૩

અરુણ (૬) કૃષ્ણે મારેલો એ નામનો એક અસુર (નકાંસુર શબ્દ જુઓ.)

અરુણ (૭) એ નામનો કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર. એ મહારથી હતો.

અરુણ (૮) કૈલાસ શિખરની પશ્ચિમે આવેલું હિમાલયનું એક શિખર.

અરુણ (૯) અગિયારમા ધર્મ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

અરુણા કૌરવ-પાંડવની યુદ્ધભૂમિ-કુરુક્ષેત્રમાં હિમ-પ્રસ્થ નામના સ્થળની પાસે વહેતી નદી. સરસ્વતીના સપ્તપ્રવાહ પૈકીનો ઓઘવતી નામનો પ્રવાહ આ નદીની આગળ જ વહે છે. / ભાર. ૨૧૦૧૦ અ. ૫.

અરુણા (૨) લક્ષ્મીપમાંની એ નામની એક નદી.

અરુણા (૩) પ્રધાને પેટે થયેલી અપ્સરાઓમાંની એક. અરુણાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંતિરા શબ્દ જુઓ.)

અરુણિ બ્રહ્મમાનસ પુત્ર / ભાગ. ૦ ચતુ. ૦ અ. ૮.

અરુણિ (૨) ત્રીજા અંકનો સંજ્ઞાવાળા અરુણ ઋષિનું બીજું નામ.

અરુણોદા મન્દાર પર્વત ઉપરનાં આમ્લકોના રસની પાસેથી નીકળી પૂર્વ દિશામાં ધલા-ખંડમાં વહે છે તે ભારતવર્ષીય નદી વિશેષ. / ભાગ. ૦ ૫-૧૬-૧૭.

અરુનુક તીર્થવિશેષ. / ભાર. ૦ વ. ૮૧-૧૫; શ. ૫૪-૫૮.

અરુંધતી સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં થયેલા વસિષ્ઠ ઋષિની પત્ની. એ કર્દમ પ્રજ્ઞપતિ અને દેવહૂતીની નવ કન્યાઓમાંની એક હતી. (૧ કર્દમ શબ્દ જુઓ.)

અરુંધતી (૨) ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના મૈત્રા-વરુણિ વસિષ્ઠ ઋષિની સ્ત્રી. એનાં માતૃપિતાનાં નામ મળતાં નથી, પણ એ નારદની બહેન હતી એટલું જ જણાય છે. (૨ નારદ શબ્દ જુઓ.)

વસિષ્ઠથી એને શક્તિઋષિ નામે પુત્ર થયો હતો. / મત્સ્ય. ૦ અ. ૨૦૦.

અરુંધતી (૩) પ્રતેયા દક્ષની કન્યા અને ધર્મ-ઋષિની દશ સ્ત્રીઓમાંની એક. એનાં બીજાં નામ કકુબ અગર કકુભ એવાં છે. એના પુત્રનું નામ સંકટ અને પૌત્રનું નામ કીકટ હતું. / ભાગ. ૦ ૫૬. સ્કં. ૦ અ. ૬.

અરુંધતીવટ એ નામનું ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અરુપા કશ્યપ વડે પ્રધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરા-ઓમાંની એક.

અર્ક સૂર્યનું એક નામ.

અર્ક (૨) સોમવંશી નહુષ કુલોત્પન્ન યયાતિના પુત્ર પુરુ રાજના અજમીઠ કુલમાંના નીલ રાજના વંશજ પુરુરાજનો પુત્ર. એને ભર્યાશ્વ અગર ભદ્રાશ્વ નામનો પુત્ર હતો.

અર્ક (૩) રામની સેવામાં એ નામનો એક વાનર. / વા. ૦ રામા. ૦ યુ. ૦ સ. ૪.

અર્ક (૪) બળવાન અસુરવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૬૭.  
 અર્ક (૫) આડ વસ્તુ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૬-૬-૧૧.  
 અર્કપણું કશ્યપને મુનિ નામની ભાર્યાથી થયેલા દેવગંધર્વમાંનો એક. એનું 'ગીર્જુ' નામ ત્રણુપ હતું.  
 અર્ચિ વેનરાબ્જના મરણ પછી એના દેહનું મંથન કરવાથી નીકળેલા જ્ઞેડકામાંની કન્યા. એ જ જ્ઞેડકામાંના પુરુષ - પૃથુરાબ્જને જ પરણાવી હતી. (પૃથુ શબ્દ જુઓ.)

અર્ચિ (૨) કૃશાશ્વ ઋષિની બેમાંની પહેલી સ્ત્રી.  
 એના પુત્રનું નામ ધૂમ્રઋષિ.

અર્ચિમાલી સીતાની શોધ સારુ પશ્ચિમમાં ગયેલા વાનરમાંનો એક / વા૦ રા૦ ક્રિક્ષિકં સ૦ ૪૨.

અર્ચિભતી બૃહસ્પતિની બીજી સ્ત્રી. શુભાની સાત કન્યાઓમાં ચોથી.

અર્ચિભન્ત એ નામના પિતર. / ભાર૦ શાં૦ ૨૭૫-૧૫.

અર્ચિભાન રામની સેનામાંનો એ નામનો એક વાનર.

અર્જુન (૧) શ્રી ભગવાનનું સ્વરૂપ / ભાગ૦ ૧૧-૧૬-૩૫.

અર્જુન (૨) પાંચમા રૈવત મનના દીકરાઓમાંનો એક.

અર્જુન (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના હૈહયકુળમાં જન્મેલા ધનક રાબ્જનો પૌત્ર અને કૃતવીર્ય રાબ્જનો પુત્ર. એનાં બીજાં નામ કાર્તવીર્ય અને સહસ્રાર્જુન (કાર્તવીર્ય શબ્દ જુઓ.)

અર્જુન (૪) સોમવંશી નહુષ કુળોત્પન્ન યયાતિના પુરુના અજમીઠ વંશમાં જન્મેલા જહ્નુરાજ કુળમાંના શંતનુના પંડુ નામના પૌત્રને પૃથા અગર કુંતીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રમાંનો નાનો. એ દુર્વાસા ઋષિના મંત્ર પ્રભાવે કરીને ઇન્દ્રના અંશથી કુંતીના ગર્ભમાં પેદા થયો હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૮-૧૨૪.

યુધિષ્ઠિરાદિ પોતાના ચારે ભાઈઓ અને દુર્યોધનાદિ સોએ ભાઈઓની સાથે જ અર્જુને દ્રોણાચાર્ય પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી એ વિદ્યા

સંપાદન કરી હતી. આ વિદ્યામાં એ પરમ નિપુણ હતો. સખ્ય સઘળા શિષ્યો કરતાં દ્રોણાચાર્યનો એના ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. એક વખત સઘળા શિષ્યોની પરીક્ષા લીધી તે વખતે એ સર્વેમાં ઉત્તમ ઠર્યો હતો. બધા રાજકુંવરોનો અભ્યાસ પૂરો થતાં દ્રોણાચાર્યે ગુરુદક્ષિણામાં માગ્યું હતું કે 'દ્રુપદ રાબ્જને બાંધીને મારી પાસે આણો.' સઘળા દ્રુપદ રાબ્જને પકડવા પાંચાળ દેશમાં ગયા હતા. તેમાં અર્જુન પણ હતો. ત્યાં મોટા યુદ્ધ પ્રસંગ થયો પરંતુ દ્રુપદ રાબ્જ મહાપરાક્રમી હોવાથી કોઈથી બંધાયો ન હતો. છેવટે અર્જુને મોખરે થઈને યુદ્ધ કરી એને જીતી પોતાના રથ સાથે બાંધીને દ્રોણાચાર્ય પાસે આણ્યો હતો. (દ્રોણાચાર્ય શબ્દ જુઓ.)

દિવસે દિવસે બધા રાજકુંવરો મોટા થયા એટલે કૌરવ પાંડવોમાં વારંવાર કલ્લ થવા માંડ્યો. આ જોઈ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને વારણાવત નગરીમાં જુદા રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રની જાણ બહાર વારણાવતમાં લાક્ષાગૃહ કરાવી તેમાં પાંડવોને રાખી તેમને બાળી મૂકવાનો યોજના દુર્યોધને કરી. આ વિચારની ખબર વિદુરને પડતાં એણે યુધિષ્ઠિરને બર્બર ભાષામાં બોલીને એતલ્યા હતા. વિદુરે લાક્ષાગૃહમાં આગ લગાડે ત્યારે પાંડવોથી સુરક્ષિત રીતે તેમાંથી નીકળી જવાય એવી સુરંગ તૈયાર કરાવી હતી. એ સુરંગનું મોં નદી કિનારે પાડ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ એમાંથી નીકળી નાસી જવાય તે માટે નદીમાં હોડી પણ તૈયાર રખાવી હતી. પાંડવો વારણાવત જઈ લાક્ષાગૃહમાં રહ્યા એટલે દુર્યોધને ગોઠવણુ પ્રમાણે લાક્ષાગૃહ સળગાવી મૂકતાં પાંડવો કુંતી સહવર્તમાન કુશળ ક્ષેમ સુરંગ વાટે નીકળી નાસી છૂટ્યા હતા. આ પ્રમાણે સુરંગમાંથી નીકળી બ્રાહ્મણનો વેષ લઈને પાંડવો કૌપદીનો સ્વયંવર હતો ત્યાં જતા હતા. તે વખતે અંગારપણું નામનો એક ગંધર્વ મળ્યો. તમે મનુષ્ય હોઈ અત્યારે રાત્રિએ ક્યાં જાઓ છો વગેરે કહીને એણે પાંડવોને દમ ભરાવવા માંડ્યો. મને જવાબ દો નિકર મારી સાથે યુદ્ધ કરો એમ કહેતાં એનું અને અર્જુનનું જખરું યુદ્ધ થયું.

અર્જુને એનો પરાભવ કરવાથી એણે અર્જુન જોડે સખ્ય કર્યું. અર્જુને એને અગ્ન્યાસ્ત્ર વિદ્યા શીખવી અને પોતે એની પાસેથી ચક્ષુષી ગંધવાસ્ત્ર વિદ્યા શીખ્યો (૧ અંગારપર્ણ શબ્દ જુઓ).

ત્યાંથી અર્જુન પોતાના બંધુ સહ વર્તમાન પાંચાલપુરમાં ગયો. દ્રૌપદીના સ્વયંવરના પ્રાહ્લણ-વેશે ગયેલા એણે મત્સ્યવંત્રનો વેધ કર્યો. દ્રૌપદીએ એને વરમાળા પહેરાવી. રાજ્યો છતાં એક પ્રાહ્લણ આવું પરાક્રમ કરી કન્યા લઈ જાય ધારી ખીજ રાજ્યો ક્રોધે ભરાઈ સામા થયા. અર્જુને બાણથી અને ભીમે વૃક્ષ વડે સહુને હંકાવ્યા. પાંડવો લાક્ષા-ગૃહમાંથી જીવતા નીકળી નાસી છૂટ્યા છે એ વાતની કૌરવોને ખબર નહોતી. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં કરેલા પરાક્રમથી એઓ છતા થઈ ગયા અને ધૃતરાષ્ટ્રને એ જાણ થતાં એણે સન્માનપૂર્વક એમને હસ્તિના-પુરમાં પાછા બોલાવ્યા. કૌરવોની સાથે વારેવારે કલહ થતો હતો તે જાણી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને અક્યુ રાજ્ય આપી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં વસાવ્યા. ત્યાં રહેતા હતા તેવામાં એક સમયે એક પ્રાહ્લણે કલ્પાંત કરતાં આવીને જાહેર કર્યું કે એની સવાસો ગાયો ચોરાઈ છે. અર્જુન તેને મદદ કરવા તત્પર થયો અને પોતાનું ધનુષ્ય ચિત્રશાળામાં મૂક્યું હતું ત્યાં લેવા ગયો. ત્યાં યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી એકાંતમાં હતાં. તે એની નજરે પડવાથી પાંચે ભાઈઓએ પોતપોતામાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું એને ભાન થયું. જે ભાઈનો વારો હોય તેના સિવાય ખીજ કોઈએ દ્રૌપદીના અંતઃ-પુરમાં જવું નહિ. જે જાય અને દ્રૌપદીને કોઈપણ ભાઈના સમાગમમાં જુએ તો તેણે બાર વર્ષ વન-વાસ અંગીકાર કરવો, એવા માંહેમાંહે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. અર્જુન તે વખતે તો ધનુષ્ય લઈને ગયો અને પ્રાહ્લણની ગાયો પાછી આણી આપી, પણ પોતે વનવાસ જવા તત્પર થયો. યુધિષ્ઠિરે ધણીએ ના કહી પણ અર્જુન કહે હું મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડું.

વનવાસ નીકળતાં પ્રથમ ગંગાદ્વારમાં ગયો. ત્યાંથી વળતાં ઉલૂપી નામની નાગકન્યાનો સમાગમ થયો.

(ઉલૂપી શબ્દ જુઓ). ઉલૂપીને એનાથી ધરાવાન પુત્ર થયો હતો. પછી અર્જુન બદરીકેદાર ગયો; હિરણ્યબંધુ નામનું તીર્થ કર્યું. પશ્ચિમમાં નૈમિષા-રણ્ય તપોવનનું વંદન કરી તેણે અંગ, વંગ આદિ દેશ જોયા, દક્ષિણમાં મહેન્દ્ર પર્વત જોયો. સમુદ્ર-તીરે મણિપુર નગરમાં કોઈ ચિત્રવાન નામે રાજા રાજ કરતો હતો. તેની ચિત્રાંગદા નામની કન્યાએ અર્જુનને સમુદ્રમાં સ્નાન કરતો જોયો અને એના પર મોહિત થઈ ગઈ, પિતાએ ચિત્રાંગદાને અર્જુન સાથે પરણવી અને અર્જુન ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો. ચિત્રાંગદાને અર્જુનથી થયેલો પુત્ર બ્રહ્મવાહન. ચિત્રસેને બ્રહ્મવાહનને રાજ સોંપ્યું અને અર્જુન ત્યાંથી વિદાય લઈને નીકળ્યો. મણિપુરમાં રહેતો હતો તેવામાં ત્યાંથી દક્ષિણ કિનારે એક દિવસ ફરતો હતો ત્યાં એણે નારીતીર્થ નામે પાંચ તીર્થનો સમૂહ જોયો. એ પાંચ તીર્થ એકખીજની પાસે પાસે હોઈ તેને એક જ નામ હતું. ત્યાં આગળ તદ્દન નિર્જન જોઈ અર્જુને તપાસ કરતાં ત્યાં આગળ એક ઋષિએ એને એ તીર્થમાં નહાવાનો પ્રતિબંધ કર્યો કેમકે એ તળાવોમાં એક મગરી રહેતી હતી. મના છતાં અર્જુન તેમાં નહાયો અને એણે પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.) તીર્થ લયરહિત થયાં તેથી આનંદ પામતો મણિપુર ગયો. મણિપુરનો નીકળ્યો એ કાચ્યકવનમાં આવ્યો. એ શિવનું અનુષ્ઠાન સ્થળ હોવાથી ત્યાં અર્જુન ધ્યાનસ્થ થઈને ખેડો હતો. શંકર ભગવાન ત્યાં પ્રકાશ થયા. અર્જુને શિવ સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં એનું પરાક્રમ દેખી ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને એને કવચ અને કુંડળ આપ્યાં. અર્જુને રામેશ્વરનાં દર્શન કરી હનુમાનને મેંએથી રામચરિત્ર સાંભળ્યું. અર્જુને હસીને હનુમાનને પૂછ્યું કે રામચંદ્રનું સામર્થ્ય હતું તો એમણે બાણ વડે સેતુ કેમ ન બાંધ્યો? હનુમાન કહે બાણ તો ભાંગી જાય. અર્જુન કહે જે હું હોત તો બાણનો સેતુ બાંધત. હનુમાન કહે બાંધો જોઈએ. અર્જુને એક યોજન વિસ્તારનો સેતુ બાંધ્યો અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે સેતુ ભાંગે તો હું કાંઈ ભક્ષણ કરું. હનુમાન

કહે જો હું ભાંગી શકું તો તારી ધ્વજ ઉપર રહીને તને રોજ આધીન રહું. પછી તો હનુમાને કૂદકો મારી સેતુ ભાંગી નાખ્યો. તેથી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લાકડાં એકઠાં કરીને અર્જુન બળી મરવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને કૃષ્ણ ત્યાં આવ્યા. બધી વાત સાંભળી હનુમાનને કૃષ્ણ કહે કે સાક્ષી પ્રાણ છે? ફરીથી સેતુ રચાય અને ફરીથી તું ભાંગે તો ખરી વાત. અર્જુને ફરીથી સેતુ બાંધ્યો પણ એની નીચે કૃષ્ણે છાતું પોતાનું ચક્ર મૂક્યું એટલે હનુમાનથી તે સેતુ ભાંગાયો નહિ. બ્રાહ્મણે હનુમાનને કહ્યું કે પ્રણ પ્રમાણે તું એમની ધ્વજ ઉપર રહી એને સહાય કરજે.

શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચીની યાત્રા કરીને પછી અર્જુન દારકા ગયો. બળરામની ઇચ્છા પોતાની બહેન સુભદ્રા દુર્યોધનને આપવાની હતી; એ વાત કૃષ્ણને અરુચિકર હોવાથી તેમ જ અર્જુન પોતાનો પ્રીતિપાત્ર હોવાથી કૃષ્ણની સહવાદીથી એણે સુભદ્રાનું હરણ કર્યું. સુભદ્રાની જોડે એનું લગ્ન થવા કાળે એનો વનવાસનો સમય પણ પૂરો થયો એટલે સુભદ્રા સહવર્તમાન અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો. સુભદ્રાને દ્રૌપદીએ બહેન કરી માની. થોડે કાળે એને સુભદ્રાથી અભિમન્યુ અને પછી ત્રણચાર વર્ષે દ્રૌપદીથી શ્વેતકર્મા નામે પુત્ર થયો.

ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા પછી એક સમય ગ્રીષ્મઋતુમાં અર્જુન, કૃષ્ણ, સુભદ્રા, દ્રૌપદી અને બીજા સાથે તંબુમાં રહ્યાં હતાં ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ખાંડવવન બાળી ખાવાની આજ્ઞા લેવા અગ્નિ પોતે એની પાસે આવ્યો. આ પ્રસંગ વડે અર્જુનને ગાંડીવ ધનુષ્ય અને દિવ્ય રથની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. (અગ્નિ શબ્દ જુઓ.) આ વખતે એણે કૃષ્ણની સહાયતાથી મયાસુરનું રક્ષણ કર્યું હતું. ઈંદ્રાદિ દેવો યુદ્ધ કરવા આવેલા તેમનો પરાલવ કર્યો હતો. પરંતુ ઈંદ્ર વજરે એના પરાક્રમથી સંતોષ પામી એને વર પ્રદાન કરીને સ્વલોકમાં પધાર્યા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૪-૨૩૪.

અર્જુને કરેલો ઉપકાર સ્મરીને કૃષ્ણની સૂચનાથી મયાસુરે ખાંડવો માટે એક સભામંડપ બાંધ્યો. યુધિષ્ઠિરની ઇચ્છા રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની થઈ પરંતુ તેમાં દ્રવ્ય જોઈએ માટે એમણે પોતાના ચાર ભાઈઓને ચારે દિશાએ જઈ જીત કરી દ્રવ્ય લાવવાની આજ્ઞા કરી.

અર્જુન ઉત્તર દિશા તરફ વિજયયાત્રા કરવા ગયો હતો. એ ઇંદ્રપ્રસ્થથી નીકળી પ્રથમ કુરુદેશને સીમાડે આવેલા કુલિંદ નામના દેશ પર ગયો, અને ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે ઉત્તરઆનર્ત, કાલકૂટ, અપરઉત્તર-કુલિંદ અને સુમંડળ દેશ એણે જીત્યા. ત્યાંથી અગાડી શાકલ્લીપના પ્રતિવિંધ્ય નામના રાજા સાથે એને જખરું યુદ્ધ થયું. એ રાજાને જીતી એને વિજય-યાત્રામાં જોડે લીધો. પ્રાગ્જ્યોતિષપુરીના ભગદત્ત રાજા પાસે અર્જુન ગયો. આ પુરી તે પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશની રાજધાની હોવી જોઈએ. આ દેશ મૂળે જ્યોતિષ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. એ કુરુદેશની ઉત્તરે તો ખરો પણ સહજ પૂર્વ તરફ હોવાથી એનું નામ પ્રાગ્જ્યોતિષ એવું પડ્યું હતું. આ દેશ જો કે ચીનદેશ, અને ફિરાત દેશથી જુદો છે, છતાં તેમના આશ્રયે કરીને બહુ બળાઢ્ય હતો. ભગદત્તે અર્જુન સામે કશું ચાલતું નથી એ જોઈને અર્જુનને કાંઈ નમ્રતાથી પોતે ઇંદ્રનો મિત્ર છે એમ જણાવ્યું. અર્જુને પણ એમ હોય તો હું તને આજ્ઞા કરતો નથી, પણ તું પ્રીતિપૂર્વક યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞ સારુ કાંઈ કરભાગ આપ એમ કહ્યું. આમ વિનયપૂર્વક ભગદત્તની પાસેથી કર લીધો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૬.

આવી રીતે ભગદત્ત રાજાને જીતીને અને એણે પ્રીતિપૂર્વક યજ્ઞ સારુ કર આપ્યો તે સાભાર લઈ અર્જુન પાછો ઉત્તર તરફ આવ્યો. વાટમાં એણે અતર્ગિરિ, બહિર્ગિરિ અને ઉપગિરિ દેશો જીત્યા. ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી કરભાગ લઈ તેમને પણ પ્રીતિપૂર્વક પોતાની જોડે લઈ, ઉલૂક દેશના બૃહત્ નામના રાજા ઉપર ચઢ્યો. અર્જુન આવ્યો બાણતાં જ એ પર્વતવાસી રાજા યુદ્ધ કરવા આવ્યો. પણ પોતાનું યુદ્ધમાં ચાલતું નથી તે જોઈ એણે કરભાગ

આપ્યો. તેને જોડે લઈને અર્જુને સેનાબિંદુ નામના રાજાને જીત્યો. એણે વળી મોદાપુરના વામદેવ અને સુદામાને પણ જીત્યા. અગાડી જતાં અપરઉત્તરકલુક, પંચગણુદેશ, અને દેવપ્રસ્થના સેનાબિંદુ રાજાને જીત્યો. આ સેનાબિંદુ તે પ્રથમ જણાવેલા એ નામના રાજાથી જુદો. એને પણ પોતાની સાથે લઈને અર્જુને પૌરવેશ્વર વિશ્વગથ, પર્વતવાસી દસ્યુ રાજા અને ઉત્સવ સંકેતવાળા સમગ્રણને જીતી તેમની પાસેથી કરભાગ લીધો. કાશ્મીર, દશ માંડલિકા સહિત લોકિતદેશ, ત્રિગર્તદેશ, દાર્વ-કોકદન દેશ, એ બધાના રાજાઓ પાસેથી કરભાગ લીધો. ત્યાંથી વધી અભિસાર દેશની રાજધાની અભિસારીપુરીના ચિત્રસેન રાજાને જીત્યો. ઉરગા-પુરીના રાજામાન રાજાને પણ જીતી તેની પાસેથી કરભાગ લીધો. ત્યાંથી અગાડી જતાં એણે સિંહપુરના ચિત્રાયુધ રાજાને તેમ જ ઉત્તરસુદા અને ઉત્તરચોલ એ દેશ જીત્યા. તેની આગળ મહાશર બાલિહક રાજાને વશ કરી, કાંબોજ દેશ સહિત દરદ દેશના રહેવાસીઓને જીત્યા. એણે ઈશાનકોણમાં આવેલ દસ્યુ રાજાઓને પણ જીત્યા. તે પછી લોકદેશવાસી, પરમકાંબોજ જીતીને અર્જુન ઉત્તરમાં ઋષિક રાજ તરફ ગયો. ઋષિકદેશ હાલ રશિયા નામે પ્રસિદ્ધ છે એ જ. અહીં અર્જુન અને ઋષિક રાજા વચ્ચે ઘણું ભયંકર યુદ્ધ થયું, પરંતુ તેને હરાવીને તેની પાસેથી પોપટના પેટના રંગના અને મચૂર જેવા આઠ ઘોડા કર તરીકે લીધા. આ અશ્વો ઘણી જ ત્વરિત ગતિવાળા હતા. અહીંથી હિમવાન પર્વત અને એના ઉપરના દેશ જીતી શ્વેતપર્વત નામના તેના શિખર પર ચઢ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે મુખ્ય હિમાલય પર્વત ઋષિક (રશિયા) દેશની ઉત્તરે દૂર છે. અને તે કાળમાં ત્યાં જવાનો જળમાર્ગ નહોતો / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

શ્વેતપર્વતનું અતિક્રમણ કરીને અર્જુન કિંપુરુષ વર્ષના દેશમાં ગયો. આ દેશનું રક્ષણ દ્રમપુત્રો કરતા હતા. એમને જીતીને તે હાટક દેશમાં ગયો. એ દેશનું રક્ષણ ગુલકો કરતા હતા.

અર્જુને તેમની પાસેથી સામ ઉપાયો કરીને કરભાગ લીધો. એણે માનસરોવર અને ઋષિકુલ્યા નદીનાં દર્શન કર્યાં. એ પ્રદેશમાં ગંધર્વોથી રક્ષાયેલા દેશો જીતીને તેમની પાસેથી તેતરપક્ષી જેવા વિચિત્ર રંગના મંડુક કહેવાતા ઘોડા કરભાગ તરીકે લીધા. પછી ઉત્તરે આવેલા હરિવર્ષ દેશમાં તે આવી પહોંચ્યો. એ દેશ પર હુમલો કરી જીતવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં મોટા શરીરવાળા અને ઘણા બળવાન એવા દારપાળો દીઠા.

દારપાળો સાથે પરસ્પર સંવાદ થયા પછી એ લોકોએ કર આપ્યો હતો. તે લીધા બાદ અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થ પાછો આવ્યો. આણેલો કરભાગ, દ્રવ્ય, ધાતુઓ વગેરે બધું યુધિષ્ઠિરને અર્પણ કરી પોતે-પોતાને મંદિરે ગયો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૮

રાજસૂયયજ્ઞ નિર્વિધને સમાપ્ત થયાથી દુર્યોધન અદેખાઈથી બળી ગયો. પાંડવોનું એશ્વર્ય એનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. કોઈ પણ રીતે એમનું દ્રવ્ય હરણ કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂગડું રમીને તેમાં પ્રપંચ કરીને પાંડવોની સઘળી સંપત્તિ તેણે હરી લીધી. છેવટે જે હારે તે તેર વર્ષ વનવાસ બન્યો એવું પણ પરકથું. પાંડવો એમાં પણ હારવાથી તેમને વનવાસ જવું પડ્યું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨

પાંડવો દૈતવનના કાચક વનમાં ગયા. પોતાને દિવ્યાસ્ત્ર મળે એ હેતુથી અર્જુન હિમાલય ઉપર તપ કરવા ગયો. મહાદેવના ઉચ્ચ તપને અંતે શંકર એના બળની પરીક્ષા કરવાને અને એને વર આપવાને એની આગળ કિરાત બિલના રૂપે પ્રત્યક્ષ થયા. શિવે બક નામના દૈત્યને એનું તપ ભંગ કરવા મોકલ્યો હતો, તેને અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ્ય વડે મારીને ઉડાવ્યો. શિવે આવીને તકરાર મચાવી કે મારા વનના ભૂંડને તે કેમ માર્યો? પછી બંનેની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અર્જુને ઘણાં બાણ માર્યાં પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, એટલે શિવને ગાંડીવના દંડથી મારવા માંડ્યા. શંકર મોં ઉઘાડી ગાંડીવને ગળી ગયા! પછી મલ્લયુદ્ધ થયું તેમાં અર્જુન મૂર્ચ્છિત થઈને પડ્યો. શિવે એને સાવધ કરી

સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું. અર્જુને એમનું સ્તવન કર્યું. શિવે પ્રસન્ન થઈને એને પાશુપત બ્રહ્મશિર એ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું અને વિજય થાઓ એવો આશીર્વાદ આપ્યો. એ જ વખતે યમ, વરુણ, કુબેરાદિએ પણ પોતપોતાનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર આપ્યાં. ઇંદ્ર પણ ત્યાં આવ્યો હતો. એણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે હું રથ મોકલું તેમાં ખેસીને અમરાવતી આવજો. અર્જુન ત્યાં ગયો ત્યારે ઇંદ્રે એનો ઘણો સત્કાર કર્યો. પોતાના આસન જોડે ખેસાડયો અને પાંચ વર્ષ સુધી પરાણો રાખ્યો. એ દરમ્યાન એણે સ્વર્ગની રચના જોઈ; અને એ ખીજ અસ્ત્રશસ્ત્રની વિદ્યા, ગાયન, વાદન અને નૃત્યકળા શીખ્યો. એક વેળા અર્જુનનું રૂપ જોઈ ઉર્વશીનું હૃદય પ્રેમથી વીંધાયું. તે જોઈ ઇંદ્રે એને આજ્ઞા કરી કે તું જઈને અર્જુનને આનંદ પમાડ. પણ જ્યારે ઉર્વશી અર્જુનને ઉતારે એવી ભાવનાથી ગઈ, ત્યારે એને જોઈને અર્જુને 'આવો માતા' એ ખોલથી એને સંબોધી. આ ઉપરથી ઉર્વશીએ એને શાપ દીધો કે તું નપુંસક થઈશ, અને સ્ત્રીઓમાં વાસ કરીશ, ઇંદ્ર અર્જુનની સત્યનિષ્ઠાથી ખુશી થયો. જ્યારે એણે જાણ્યું કે અર્જુનને શાપ થયો છે, ત્યારે એણે શાપની અવધિ ઓછી કરીને એક વર્ષની કરી; અને કહ્યું કે દ્વિકર ન કરશો. એ શાપ તમને તમારે એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ કરતી વેળા ઉપયોગી થઈ પડશે. (ઇંદ્રક્રીલ શબ્દ જુઓ.)

પછી ઇંદ્રે એને ગંધમાદન પર્વતની પાસે પહોંચતો કર્યો, કારણ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં પાંડવો તે સમયે ત્યાં આવ્યા હતા. / ભાર૦ ૧૦ અ૦ ૧૬૪. પછી અર્જુને નિવાતકવચ, કાલકેય અને હિરણ્યપુરવાસી એ ત્રણ અસુરો જોયો ઇંદ્રના શત્રુઓ હતા તેમને માર્યા. (નિવાતકવચ, અને ૨ કાલકેય શબ્દો જુઓ.)

વનવાસ પૂરો થતાં અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ આવી પહોંચ્યું. પાંડવો વિરાટને ત્યાં છૂપા રહેવાને ગયા. ત્યાં અર્જુને પોતાનું નામ બૃહન્નટા એવું ધારણ કર્યું હતું. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૧. એ નટ

રૂપે વિરાટરાજપુત્રી ઉત્તરાને નૃત્ય, ગાયન શીખવવા રહ્યો હતો. એ વાસ દરમ્યાન એક સમય વિરાટ રાજ સુશમ્ય તરફ ગોબ્રહ્મણ માટે સવારીએ ગયો હતો તે વખત લાગ જોઈ દુર્યોધને વિરાટ નગર આવી ત્યાંની ગાયો હરી લીધી. અર્જુન વિરાટપુત્ર ઉત્તરને તૌધાર કરી તેનો સારથિ થઈ, ગાયો પાછી વાળવા ચઢ્યો. વિરાટ નગર બહાર શમીવ્રક્ષ ઉપર પાંડવોએ પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂક્યાં હતાં, ત્યાંથી ગાંડીવ લઈને પોતે યુદ્ધ કરીને દુર્યોધનને હરાવ્યો અને ગાયો પાછી વાળી (બૃહન્નટા શબ્દ જુઓ.)

અજ્ઞાતવાસની અવધિ પૂરી થતાં પાંડવો છતાં થયા. પાંડવો જેવી મહાન વ્યક્તિઓ મારે ત્યાં દાસત્વ કરીને રહી જાણી વિરાટને બહુ ખેદ થયો. એણે અર્જુનને પોતાની કન્યા ઉત્તરા લગ્નમાં બ્રહ્મણ કરવા વિનંતી કરી. પણ અર્જુને કહ્યું કે મેં એને પુત્રી લેખી નૃત્ય-ગાયન શીખવ્યું છે, માટે મારાંથી વરાય નહિ. પછી એ વિરાટકન્યા ઉત્તરાને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુને વરાવી. / ભા૦ વિરાટ૦ અ૦ ૭૧-૭૨.

પછી યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને દુર્યોધન પાસે સામ કરવા મોકલ્યા. તે વેળા કૃષ્ણે બધા ભાઈઓના વિચાર પૂછી જોતાં અર્જુને કહ્યું હતું કે યુધિષ્ઠિર કહે તેમ કરજો. પણ બને ત્યાં સુધી યુદ્ધ પ્રસંગ આણવો એ મારો મત છે. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૭૮.

સામ પ્રકારથી કાંઈ ફળ પ્રાપ્તિ ન થતાં યુદ્ધને પ્રસંગ આવ્યો. યુદ્ધના આરંભમાં જ સ્વજનોને મારવા એ મોટો અધર્મ છે અને ક્ષત્રિયવટ તથા હું તો ભિક્ષાવૃત્તિ જે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે તે અંગીકાર કરું, એવો અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થયો. એણે પોતાનું ગાંડીવ ભોય પર મૂકી દીધું અને ગળ-ગળો થઈ ગયો. એ કાળે કૃષ્ણે એને ગીતાનો ઉપદેશ કરી, મોહ તબવી, ક્ષાત્રધર્મને અવલખી યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો હતો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૨૫-૪૨. ભીષ્મની સાથે લડતાં એણે શિખંડીને નિમિત્ત માત્ર ઊભો કરીને ભીષ્મને રણભૂમિ પર

પાડ્યા. ભીષ્મની પછી દ્રૌણાચાર્ય યુદ્ધ સારુ આવતાં એણે એમને પણ પાડ્યા હોત, પણ એટલામાં દુર્યોધને અર્જુનને સંશપ્તક તરફ યુદ્ધમાં રોક્યો. દ્રૌણાચાર્યે રચેલા ચક્રવ્યૂહનો ભેદ કરવા એનો પરમ પરાક્રમી પુત્ર અભિમન્યુ ગયેલો. ભીમ વગેરે એની સહાયને સારુ ગયેલા. એને મળી ન શકે તેટલા માટે જ્યદ્રથે પોતાની સેના ભીમ વગેરેના માર્ગમાં આડી આણવાથી અને મોટા મોટા મહારથીઓ તૂટી પડવાથી અભિમન્યુ મરાયો. આ વાત જાણતાં અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આવતી કાલે જ્યદ્રથને મારીશ. ન મારું તો અગ્નિલક્ષણુ કરીશ. અર્જુન પોતાને જરૂર મારશે એવા ભયથી જ્યદ્રથ આખો દિવસ સંતાઈ રહ્યો. થોડોક દિવસ રહ્યો એટલે કૃષ્ણે સાંજ પડી હોય એમ જણાય એવી માયા કરી. પ્રતિજ્ઞાનો અવધિ પૂરો થયો માટે હવે અર્જુન મને મારશે નહિ મારી જ્યદ્રથ બહાર નીકળ્યો. અહીં અર્જુને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા બળી મરવાની તૈયારી કરી હતી તે જોવા બીજાઓ સાથે જ્યદ્રથ પણ આવ્યો હતો. અર્જુને બાણવૃષ્ટિ કરી સહુને ગભરાવી મૂકીને જ્યદ્રથને એક બાણ માર્યું કે તરત જ સૂર્ય પાછો દેખાયો. કેટલાક અંતમાં એમ છે કે જ્યદ્રથ બહાર નીકળે તે માટે કૃષ્ણે પોતાના સુદર્શન વડે સૂર્યને ઢાંકી દીધો. સંધ્યા થઈ એમ જણાયાથી અર્જુને પોતાનાં શસ્ત્ર મૂકી દઈ અગ્નિકુંડની તૈયારી કરી, સ્નાન કરી કૃષ્ણને પ્રણામ કર્યાં. કૃષ્ણે સલાહ આપી કે ધનુષ્ય બાણુ લઈને અગ્નિકુંડની પ્રદક્ષિણા કરો. અર્જુન એમ કરતો હતો તે વખતે પોતાનું સુદર્શન ખસેડી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે જો આ સૂર્ય અને જો પેલો જ્યદ્રથ. અર્જુને તેને લક્ષીને બાણ મારી જ્યદ્રથનું શિર ઉડાવ્યું. (૩ જ્યદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાથે દ્રૌણાચાર્ય મરણ પામ્યા એટલે કર્ણુનો યુદ્ધનો વારો આવ્યો. અર્જુને એની સાથે ઘેર સંત્રામ કરીને એને માર્યો. (કર્ણુ શબ્દ જુઓ.) રાત્રે તંબુમાં સૂતેલાં બાળકો અને વીરોને માર્યા તે બદલ અર્જુને અશ્વત્થામાનો મસ્તકમણિ કાપી

લઈ એને બ્રાહ્મણ અને ગુરુપુત્ર જાણીને જીવતો મૂક્યો હતો. (અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ)

સઘળા કૌરવોનો નાશ થયો. તેમનાં શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા પૂરી થયા પછી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ ગોત્રહત્યાનું મને લાગેલું પાપ કેમ છૂટશે ધારો યુધિષ્ઠિરને ધણો જ શોક થયો. કૃષ્ણે એમને ધણું સમજાવ્યા પરંતુ તેમના મનની શાંતિ ન થતી જોઈને તેઓ તેમને બંધુ સહવર્તમાન ભીષ્મ પાસે લઈ ગયા. ભીષ્મ ઇચ્છામરણી હોવાથી ઉત્તરાયન થયા બાદ મરવું ધારીને બાણુ શય્યા પર સૂતા હતા. ભીષ્મે તેમને ઘણું પ્રકારે નીતિ સમજાવી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા કરીને યુધિષ્ઠિરના મનનું સમાધાન કર્યું હતું. એક વખત ભીષ્મના મુખેથી નીતિનું શ્રવણ કરીને યુધિષ્ઠિર બંધુ સહિત હસ્તિનાપુર આવતાં રસ્તામાં સૂર્યાસ્ત કાળ પાસે આવતો જાણી પાસે જ દષ્ટાંતીનો રમ્ય કિનારો જોઈ કૃષ્ણ અને અર્જુન સહિત ત્યાં જ સંધ્યાવંદન સારુ થોભ્યા અને નિત્ય પૂરું થયા બાદ હસ્તિનાપુરમાં પેઠા હતા.

આ ઉપરથી જણાય છે કે અર્જુન, તેના બંધુઓ અને કૃષ્ણ સમયે સમયે સંધ્યોપાસના કરવામાં કેવા તત્પર હતા. અર્જુન પણ નિત્ય કર્મ કરતો અને ગમે તેવો પ્રસંગ હોય તો પણ ઈશ્વરોપાસના પણ કરતો. કર્ણુનું અને એનું યુદ્ધ થતું હતું ત્યારે એક દિવસ સૂર્ય આઘમવાની વેળા આવી પહોંચી જણાતાં તેમણે સેનાને લઢતી રોકી પોતપોતાના તંબુ ઉપર ગયા. ત્યાં એણે અને કૃષ્ણે પોતપોતાનાં નિત્ય કર્મ કર્યા બાદ નિદ્રા લીધી. બીજે દિવસે સવારે પણ એ જ પ્રમાણે નિત્ય કરીને પછી યુદ્ધે ચઢ્યા. / ભાર૦ કર્ણુ૦ અ૦ ૩૦

થોડા સમય બાદ ઉત્તરાયન થતાં ભીષ્મે દેહત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞદીક્ષા લીધી. તેમણે શ્યામકર્ણુ ઘોડાને પૃથ્વી પર છૂટો મૂક્યો. એ ઘોડાના રક્ષણુ સારુ પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, સાત્યકિ, કૃતવર્મા, મેઘવર્ણુ, વૃષકેતુ, યૌવનાશ્વ, અનુશાલ્વ ઇત્યાદિ વીરોને સાથે લઈને અર્જુન ગયો હતો.



પ્રથમ હસ્તિનાપુરની દક્ષિણે આવેલી માહિષ્મતી નગરીના નીલધ્વજ રાજાએ ઘોડાને બાંધવાથી તેની સાથે યુદ્ધમાં હાર ખાઈને નીલધ્વજ રાજા અર્જુનની સાથે સામેલ થયો. / ભૈમિનિં ૦ અશ્વ ૦ અ ૦ ૧૫. ત્યાંથી નીકળીને માર્ગમાં ઉદ્દાલક ઋષિના આશ્રમ પાસે એક શિલાની સાથે અશ્વ ચોંટી ગયો. અર્જુન ભયભીત થઈ એ વનમાં રહેનારા એક સૌભરી નામના ઋષિને શરણુ ગયો. સૌભરી ઋષિએ એને ઉદ્દાલકનો કથા સંભળાવી. અર્જુનના હસ્તસ્પર્શથી ઘોડો તરત છૂટો થઈ ગયો અને શલ્યા સ્ત્રી રૂપે થઈ ગઈ. આ સ્ત્રી તે ઉદ્દાલક ઋષિની સ્ત્રી ચંડી હતી. (૨ ઉદ્દાલક શબ્દ જુઓ) ત્યાંથી નીકળીને ઘોડો હંસધ્વજરાજાની ચંપકા નગરીમાં ગયો. એ રાજાને અર્જુન જોડે મૈત્રી થવાથી તે અર્જુનની જોડે ઘોડાના રક્ષણુર્થે સામેલ થયો. (હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.) હંસધ્વજ રાજાના પુત્ર સુધન્વાએ અર્જુનને મૂચ્છા પમાડી. અર્જુને કૃષ્ણનું સ્મરણુ કરતાં એઓ ત્યાં આવ્યા અને અર્જુનના સારથિ થયા. અર્જુનના સ્થને સુધન્વાએ આકાશમાં ઉડાડ્યો, પણ અર્જુનને સુધન્વા અને એના ભાઈ સુરથનો શિરચ્છેદ કર્યો. પછી હંસધ્વજ સાથે સલાહ થઈ. કૃષ્ણ પાછા હસ્તિનાપુર ગયા અને અર્જુન અશ્વ સાથે આગળ ગયો. જતાં જતાં અશ્વ સ્ત્રીરાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંની રાણી પ્રમીલાએ ઘોડો બાંધ્યો. અર્જુને સ્ત્રીઓના સૈન્ય પર બાણુ મારવા માંડ્યાં પણ એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે યુદ્ધ ન કરતાં રાણી સાથે લગ્ન કર. એથી અર્જુન પ્રમીલા સાથે પરણ્યો અને એને હસ્તિનાપુર મોકલી દીધી. (પ્રમીલા શબ્દ જુઓ) પછી એક ભીષણુ નામના અસુરને મારી એના નગરમાંથી અસંખ્ય દ્રવ્ય લીધું. ભીષણુને ત્યાં જતાં એને કણુ પ્રાવરણુ ધં ૦ લોહાને દેશ યોગળગેવે પડ્યો હતો. (ભીષણુ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી અગાડી બ્રહ્મવાહનના મણિ-પુરમાં ગયો. પોતાની માતાના કહેવાથી બ્રહ્મવાહન પોતાના પિતાને શરણુ આવ્યો; પણ અર્જુને તેને લાત મારીને કહ્યું કે અર્જુનનો પુત્ર હોય તો

ઘોડો બાંધ્યા પછી યુદ્ધ કર્યા વગર શરણુ આવે જ નહિ. આથી ક્રોધે ભરાઈ એણે યુદ્ધ કર્યું અને અર્જુન અને વૃષકેતુ બંનેનાં માથાં ઉડાડ્યાં. આ વાત ચિત્રાંગદા અને ઉલૂપી જે બંને સાથે રહેતી હતી તેમના જાણવામાં આવવાથી તેમણે બ્રહ્મવાહનને બહુ ઘિક્કાર કર્યો. પછી ઉલૂપીના પિતા શેષ પાસેથી બ્રહ્મવાહન સંજીવકમણિ લઈ આવ્યો જેના સ્પર્શથી બંને સજીવન થયા અને બધું સૈન્ય પણ પાછું ઊઠ્યું. (બ્રહ્મવાહન શબ્દ જુઓ) અર્જુને બંને સ્ત્રીઓને હસ્તિનાપુર મોકલી દીધી. પોતે બ્રહ્મવાહનને સાથે લઈ ઘોડાની પાછળ અગાડી ગયો. તે પછી મયૂરધ્વજ અને એનો પુત્ર તામ્રધ્વજનો ભેટો થતાં કૃષ્ણે એના સત્યની પરીક્ષા કરી. (મયૂરધ્વજ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી અગાડી વીરવર્માની સારસ્વત-પુરીમાં યુદ્ધ થયું (વીરવર્મા શબ્દ જુઓ). તેમાં તે હાર્યો પણ કૃષ્ણ ત્યાં આવી પહોંચતાં તેમણે બંનેનું સમાધાન કર્યું. ત્યાંથી અગાડી ઘોડો ચંદ્ર-હાસ રાજાના નગર કુંતલપુરમાં ગયો. (ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ) ચંદ્રહાસ કૃષ્ણનો ભક્ત હતો તેથી સૈન્ય સહિત શરણુ થયો. પછી ત્યાંથી ઘોડો પાછો ફરી ઉત્તર દિશા તરફ ગયો. ત્યાં બ્રહ્મદલ્ય ઋષિનાં અર્જુનને દર્શન થયાં. (બ્રહ્મદલ્ય શબ્દ જુઓ) ત્યાર પછી વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે જાણીને અર્જુન સિંધુ દેશની રાજધાનીમાં ઘોડાને લઈને આવ્યો અને ત્યાંથી દુર્યોધનની બહેન દુઃશ્રીલા અને તેનો પુત્ર શરણુ આવ્યો. તેમને જોડે લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યો. પોતે આણેલું અસંખ્ય દ્રવ્ય અને રાજાઓ સહિત યુધિષ્ઠિરને મળી અશ્વમેધ પૂરો કરાવ્યો.

અર્જુનને યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણના સમાચાર પૂછવા દારકા મોકલ્યો હતો. એ ત્યાં સાત મહિના રહ્યો હતો. તેવામાં પ્રલાસમાં બદવાસ્થળી થઈ હતી, ને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા હતા. કૃષ્ણે સ્વધામ જતાં પોતાના સારથિ દારુક સાથે અર્જુનને સંદેશો કહાવ્યો હતો કે તેણે ઉગ્રસેન, વસુદેવ તથા સર્વ વિધવાઓને તેમ જ દ્રવ્યાદિ સઘળી સમૃદ્ધિ લઈને હસ્તિનાપુર જવું. કૃષ્ણના સ્વધામ ગયાના સમાચાર

સાંભળીને અર્જુનને જે શોક થયો તે વર્ણવાય નહિ એવો છે. પરંતુ એણે ધણું જ ધૈર્ય ધારણ કરીને દારકા તરફ ગમન કર્યું અને કૃષ્ણની વિધવાઓ અને વજ્ર નામના તેમના પ્રપૈત્રને જોડે લઈને હસ્તિનાપુર તરફ પ્રવાણ કર્યું. રસ્તામાં કાપાઓએ સહુને લૂંટી લીધાં. અર્જુને ઘણાં બાણ માર્યાં પણ અસર ન થતાં એને લાન થયું કે કૃષ્ણની સાથે મારું તેજ પણ ગયું. હસ્તિનાપુર આવતાં બાંધાંએ કૃષ્ણના સમાચાર પૂછતાં તેનાથી રડી જવાયું. તેથી બધાંએ જાણ્યું કે કૃષ્ણ સ્વધામ પધાર્યાં. પછી એણે ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીએ વજ્રને અને હસ્તિનાપુરની ગાદીએ પરીક્ષિતને બેસાડ્યા અને પોતે યુધિષ્ઠિરાદિ બંધુના સમાગમમાં નિજ-ધામ ગયો. / ભાર૦ સ્વર્ગા૦ અ૦ ૨.

અર્જુનની ક્રાંતિ સ્થામવર્ણની હોઈ એની આકૃતિ ગજરાજ જેવી દીર્ઘ હતી. એના ખભા ઉચ્ચ અને છાતી પહોળી અને નેત્ર કમળ જેવાં હતાં./ભાર૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨૫, શ્લો૦ ૭ / એને દ્રૌપદીથી શ્રુત-કાર્ત્તિ, ઉલૂપીથી ઈરાવાન, ચિત્રાંગદાથી બહુવાહન, અને સુભદ્રાથી અભિમન્યુ એમ ચાર પુત્ર હતા. એના ગુણ ઉત્તમ હોઈ એનાં જુદાં જુદાં દશ નામ પડયાં હતાં. એને પૂર્વા અને ઉત્તરા ક્ષાત્ર્યુની એ બેની સંધિમાં જન્મ્યો હતો તેથી ક્ષાત્ર્યુન, ઇંદ્રાદિક દેવગણને જાત્યા માટે જિજ્ઞુ, ઇંદ્રે સુકુટ આપ્યો હતો માટે કિરિટી, યુદ્ધમાં ભયંકર દેખાતો માટે ખીલત્સ, એના રથના ઘોડા ઘોળા હતા માટે શ્વેત-વાહન, બન્ને હાથે બાણ મારી શકતો માટે સવ્ય-સાચી, સર્વદા જીત મેળવતો માટે વિજય, બાળ-પણમાં મટોડીનાં ગાય-ગોવાળ કરી રમતો માટે કૃષ્ણ, રાજ્યોને જીતીને ધન મેળવ્યું હતું માટે ધનંજય અને નિદ્રા જીતી હતી માટે ગુડાકેશ એવાં એવાં નામ હતાં. એના બેસવાના રથનું નામ વિજય; એની ધ્વજ ઉપર સજીવ કપિ રહેતો; એના રથને ચાર અશ્વ જોડાતા; યુદ્ધ સમયે કૃષ્ણ સ્વતઃ એના સારથિ થતા. અભિમન્યુને ધનુર્વેદની શિક્ષા એણે

જ આપી હતી. એ સિવાય સાત્યકિ અને પ્રહુમ્ન એ બન્ને ધનુર્વેદ એની જ પાસે ભણ્યા હતા./ભાર૦ મૌસ૦ અ૦ ૬, શ્લો૦ ૬-૮

અર્જુન (૫) કૃષ્ણ બલરામનો એક મિત્ર. ગોકુળનો ગોપ./ભાગ૦ દશ૦ અ૦ ૨૨, શ્લો૦ ૩૧

અર્જુનક એ નામનો એક શિક્ષારી. એ એક ગૌતમી નામની વૃદ્ધ બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હતો. સર્પદંશને લીધે એ મરણ પામ્યો હતો. ગૌતમી આથી ઘણો જ શોક કરતી હતી તેથી લોકોએ એ સર્પને પકડીને એની પાસે આણ્યો અને ગૌતમીને પૂછ્યું કે એને કેવી રીતે મારીએ ? ત્યારે એણે કહ્યું હતું કે પ્રાણી સંપૂર્ણ કર્મધીન છે, તેથી પરતંત્ર છે. માટે એ સર્પને છોડી દો. મારો પુત્ર એના પોતાના જ કર્મે મરણ પામ્યો છે./ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧

અર્જુનતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

અર્જુનપાલ સોમવંશી વસુદેવના નાનાભાઈ શમીકને સુદામિનીને પેટે થયેલા બેમાંનો એક પુત્ર.

અર્ધનારી નર અને નારી શક્તિસૂચક અરધુ પુરુષ અને અરધુ નારી જેવું શિવનું સ્વરૂપ. આ સ્વરૂપ સંબંધે ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. શિવનાં આવાં શક્તિસૂચકરૂપ ખીળ નામો પણ છે. જેવાં કે અર્ધનારીશ્વર, અર્ધનારીશ, પરાડ્ગદ./ડાઉસન ૨૧.

અર્ધ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં થયેલા ધર્મઋષિને તેમની યુદ્ધિ નામની ભાવાને પેટે થયેલો પુત્ર.

અર્ધ (૨) ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે તેમાંનો ખીજો.

અર્ધસાધક રાષ્ટ્રવર્ધન શબ્દ જુઓ.

અર્ધસિદ્ધિ સાધ્ય નામના દેવનો દીકરો.

અર્ધકીલ એ નામનું એક સરોવર (દર્ભિ શબ્દ જુઓ.)

અર્ધપણ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અર્ધસ્વન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

અર્ધુદ એ નામનો એક યાદવ અને એનું કુળ.

અર્ધુદ (૨) એ નામનું એક તીર્થ.

**અર્થમા** એક આદિત્ય. (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ.) એ વૈશાખ મહિનાનો પ્રમુખ સૂર્ય છે. આ મન્વંતરમાં કદી કદી યમની ગેરહાજરીમાં તેનો અધિકાર ભોગવે છે.

**અર્થમા** (૨) પિતર સમુદાયમાંનો એક પ્રમુખ. કલ્પના આરંભમાં યમની પહેલાં દક્ષિણ દિશાનો દિગ્પાળ એ હતો.

**અર્થમા** (૩) બીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અત્રિ ઋષિનો પુત્ર. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૦૮

**અર્વાવસુ** રૈબ્ય ઋષિના બે પુત્રમાંનો બીજો. એ બહુ જ ઉત્તમ ગુણવાળો હતો. (યવક્રીત શબ્દ જુઓ.)

**અર્ષિ** શ્રવા ઋષિના બેમાંનો મોટો પુત્ર. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

**અર્ષિષેણુ** ભૃગુકુળમાં થયેલો એ નામનો એક ઋષિ / ભાર૦ શલ્ય અ૦ ૪૦ • એ ઋષિનો અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ થયો હતો. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૧૫૬. • એના વંશજો આર્ષિષેણુ કહેવાતા.

**અહુન** ઋષભદેવ રાજર્ષિ અંતર્નિષ્ઠ થઈને નગ્ન, જડ અને ઉન્મતની પેઠે આ દેહનું ભાન પણ ભૂલી જઈને ફરતા હતા. ફરતાં ફરતાં કૃટકાચળના અરણ્યમાં એમનો દેહ દાવાગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થયો હતો. આ વાત સાંભળીને કોકબક અગર કોકબેક નામના દેશના આ રાજાએ પણ અંતર્નિષ્ઠતા સંપાદન કર્યા સિવાય માત્ર બાહ્યકર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને એવી દીક્ષા લીધીને એણે નાસ્તિક મત પ્રવર્તાવ્યો હતો. / ભાગ૦ પંચમ૦ અ૦ ૬, ગદ્ય ૧૦.

**અલકનંદા** ગંગા વિષ્ણુના પગમાંથી નીકળવાના સખ્યે વિષ્ણુપાદોદકી અથવા ભગવત્પદી કહેવાય છે. એ ભગવત્પદીના ચાર પ્રવાહમાંથી આપણી તરફ વહેતો પ્રવાહ. / ભાગ૦ પંચ૦ અ૦ ૧૭, ગદ્ય ૬. • આ પ્રવાહ ઉપર આવેલી કુબેર ભંડારીની અલકાપુરીની બહાર આવેલો છે. અલકનંદાનું બીજું નામ મહાનદી પણ જણાય છે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૨

**અલક** સોમવંશી દિવોદાસ રાજાનો પૌત્ર. પ્રત-

દનના પુત્રામાંનો મોટો. એના પુત્રનું નામ સંતતિ હતું.

**અલક** (૨) એ નામનો એક રાજા. એ કયા વંશનો હતો તે જણાતું નથી. મન મોહું બળવાન છે, એમ ધારી આ રાજા મનનું બળ ક્ષીણુ કરવાને માટે બાણ મારવા લાગ્યો. તે વખત તેણે (એના પોતાના મને) મૂર્તિમાન થઈ આ રાજાને કહ્યું હતું કે “આ બાણ બાણ વડે મને મારતાં હે રાજા તું જ મરીશ. માટે જેથી હું (મન) મરું તેવાં બાણ તપાસ.”

આ અલક મદાલસાનો પુત્ર હશે એમ જણાય છે, કેમકે રાજપત્ની મદાલસા મોટી બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી. એણે બ્રહ્માનો ઉપદેશ કરીને પોતાના કાંઈએ પુત્રોને વિરક્ત કરી અરણ્યમાં કાઢ્યા હતા. પોતાના પતિની પ્રાર્થના ઉપરથી કેવળ અલકને જ ઉપદેશ નહોતો કર્યો. આ અલક જ માતાની પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચારમાં મગ્ન થયો હતો.

**અલક** (૩) એ નામનો એક રાજર્ષિ. એ ઘણો સમર્થ અને ઉદાર હતો. એણે એક અંધ બ્રાહ્મણને પોતાનાં નેત્ર આપીને દેખતો કર્યો હતો. / વા૦ રામા૦ અયો૦ સ૦ ૧૨.

**અલકા** ] હિમાલય પર આવેલી કુબેર  
**અલકાપુરી** ] ભંડારીની નગરી.

**અલંપુર** ભારતવર્ષનું એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

**અલંબુષ** ભારતવર્ષનું એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

**અલંબુષ** બકાસુરનો ભાઈ દુર્યોધન પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ ઉલ્લી૦ અ૦ ૧૬૭. • ભારતના યુદ્ધમાં એ ઘટોત્કચને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૦૬

**અલંબુષ** (૨) જટાસુરના પુત્ર ભીમસેને એના પિતાને માર્યો હતો. એનું વેર લેવા એ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષમાં રહી લડતો હતો. રાત્રિ યુદ્ધમાં ઘટોત્કચે જ એને માર્યો હતો. ઘટોત્કચે રાત્રિ યુદ્ધમાં એનું માથું કાપી હાથમાં લઈ, આલી હાથે રાજાને મળાય નહિ, એમ કહીને દુર્યોધનની આગળ મૂક્યું હતું અને તમને નગર કરવા કર્યું

માથું લાલું છું કહીને ત્યાંથી પાછો ચુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો / ભારં દ્રોં અં ૧૭૪

અલંબુષ (૩) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ. એને સાત્યકિએ માર્યો હતો. / ભારં દ્રોં અં ૧૪૦.

અલંબુષા પ્રધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરાઓમાંની એક.

અલંબુષ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

અલંબુષ એક રાજર્ષિ. એનું કુળ કયું હતું તે જણાતું નથી.

અલંબુષ-અલંબુષ (૨) તે જ. અલંબુષ (૨) જુઓ / ભારં ઉં ૧૭૫-૧૩-૨૪.

અલંબુષુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. / ભારં યું ૮૮-૧૪

અલંબુષ એક રાક્ષસ. ભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણના યુદ્ધના વારા વખતે એક સમયે ઘટોત્કચ અને કર્ણવું રાત્રિયુદ્ધ થતું હતું. દ્રોણ વગેરેને ભય લાગ્યો કે વખતે ઘટોત્કચને હાથે કર્ણવું મોત થશે અને આજે એ ઊગરશે નહિ. એટલામાં આ રાક્ષસ દુર્યોધન પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે જો મને આજ્ઞા આપો તો હું ઘટોત્કચ સહિત પાંચે પાંડવોનો નાશ કરીશ. એ ઉપરથી દુર્યોધને એને આજ્ઞા આપતાં એણે પ્રથમ ભીમની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ઘટોત્કચની પેઠે જ એનો રથ પણ સો ઘોડાનો હતો. એણે ભીમને એવો જર્જરિત કર્યો કે કૃષ્ણે હાક મારીને ઘટોત્કચને એની જોડે યુદ્ધે વળગાડ્યો. ઘટોત્કચે કર્ણુ જોડેનું યુદ્ધ પડતું મૂકી આની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. છેવટે આ રાક્ષસ ઘટોત્કચને હાથે મરણ પામ્યો. / ભારં દ્રોણં અં ૧૭૬-૧૭૮.

અલંબુષી એ નામનો ઋષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

અલંબુષુ ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

અલંબુષુ વૃષ્ણિકુળનો એક યાદવ.

અલંબુષુ વસુદેવનો વૃકદેવીને પેટે થયેલો પુત્ર.

અલંબુષુ એ નામનું એક નરક. જે પ્રાણી ખીજ પ્રાણીને ઊંડા ધરામાં ફેંકી દે છે તે આ નરકમાં જઈ ઘેર દુઃખ ભોગવે છે.

અલંબુષુ એ નામની ભારતવર્ષની એક નદી / ભારં ભીષ્મં અં ૬.

અલંબુષુ એક દેશ. અપરસેક દેશ અને નર્મદાની દક્ષિણે આવેલો દેશવિશેષ. પાંડવોના સમયમાં અહીં વિંદ અને અનુવિંદ નામે બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની તે અલંબુષુ નગરી ભારં સભાં અં ૩૧.

અલંબુષુ અલંબુષુ દેશની રાજધાની.

અલંબુષુ વત્સર શબ્દ જુઓ.

અલંબુષુ બાલક પ્રમાણે ઉન્મત્ત અને પિશાચવૃત્તિ ધારણ કરીને ભૂમિ પર ફરતો હતો તે બ્રાહ્મણ. એનું નામ દત્તાત્રેય હતું. એને પ્રહલાદની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભારં શાંતિં અં ૧૭૬ • તેમ જ યદુરાજની સાથે પણ થયો હતો. / ભાગં એકાદં અં ૭-૮

અલંબુષુ (૨) યજુર્વેદનું એ નામનું મુખ્ય ઉપનિષદ. અલંબુષુ ગય રાજને ગયતીથી થયેલા ત્રણમાંનો નાનો પુત્ર. એ સ્વાયંભૂ વંશનો હતો.

અલંબુષુ ચંદ્રના એક અશ્વનું નામ / ડાઉસન-૨૪

અલંબુષુ (૨) કાલ્પનિક પ્રાણી, અરધું પક્ષી જેવું અને અરધું અશ્વ જેવું પ્રાણી, જેના ઉપર દૈત્યો સવારી કરે છે. / ડાઉસન ૨૪.

અલંબુષુ અલંબુષુ તે જ. / ડાઉસન ૨૪.

અલંબુષુ સરસ્વતીને તીરે આવેલું તીર્થ-વિશેષ / ભારં સં ૪૨-૧૨.

અલંબુષુ એ નામનો એક બ્રાહ્મણ. જ્યેષ્ઠ ઋષિનો શિષ્ય.

અલંબુષુ એ નામનું એક નરક. જે માણસ જૂઠી સાક્ષી પૂરે છે તે આ નરકમાં યાતના ભોગવે છે. એ બહુ ઊંડું હોઈ તેમાં નીચે પાણીની લહેરો ઊઠતી હોય એમ જણાય છે પણ વસ્તુતઃ પાણી-મય ભૂમિ હોય છે.

અલંબુષુ કાશીક્ષેત્રનું ખીજું નામ. એ નામ કુરુક્ષેત્રને પણ લગાડેલું મળી આવે છે. / ભારં વનં અં ૮૩, શ્લોં ૨૪.

અલંબુષુ ભારતવર્ષીય એક નગર

**અવિજ્ઞાન** પ્રયત્ન રાજર્ષિનો પૌત્ર. યજ્ઞબાહુના સાતમાનો નાનો પુત્ર. એના નામથી જ એનો દેશ ઝોળખાયો; એ સ્વાયંભૂ વંશનો હતો.

**અવિજ્ઞાન** (૨) શાલ્મલી દ્વાપમાનો સાતમો દેશ.

**અવિજ્ઞાન** (૩) પુરંજનનો મિત્રવિશેષ. / ભાગ ૪-૨૫-૧૦.

**અવિજ્ઞાનગતિ** અનિમ નામના વસુનો પુત્ર. એની માતું નામ શિવા. / ભાગ ૨૦ આ ૬૭-૨૫.

**અવિંધ** લંકામાં રહેતો એ નામનો એક વૃદ્ધ અને સદાયરણી રાક્ષસ. એણે રાવણને ઘણી વખતે શિખામણ દીધી હતી કે સીતાને પાછી સોંપી દે પણ એણે માન્યું નહોતું. / વા ૨૦ સુ ૬૦ અ ૩૭ • ત્રિજટાની પાસે સીતા રહેતી હતી ત્યાં એ ઘણીવાર રામના કુશળ સમાચાર જણાવતો / ભાગ ૨૦ વન ૨૮૦.

**અવિક્ષિત** સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન કરંધમ રાજર્ષિનો પુત્ર; એને કરંધમ નામે કહ્યો છે. એના પુત્રનું નામ મરુત રાજ. / ભાગ ૨૦ અશ્વમે ૨ અ ૪, શ્લો ૧૬.

**અવિક્ષિત** (૨) સોમવંશીય ક્ષત્રિય, કુરુનો પુત્ર. એનું પ્રસિદ્ધ નામ અશ્વવાન હતું. એની માતાનું નામ વાહિની હતું. એને પરીક્ષિત સખલાશ્વ, આદિરાજ, વિરાજ, શાલ્મલિ, ઉચ્ચૈઃશ્રવા, ભંગકારક અને જીવારિ એમ આઠ પુત્રો હતા. / ભાગ ૨૦ આ ૧૦૨-૩૮-૪૦.

**અવતાર** મનુષ્યદેહ ધરીને પૃથ્વી પર જન્મવું તે. ખસૂસ કરીને દેવ, અને તેમાંયે વિષ્ણુ ભગવાનને અંગે આ શબ્દ વપરાય છે.

અવતાર સંબંધી વેદમાં તો કાંઈ કહ્યું નથી પરંતુ જેના ઉપરથી તે વખતે અવતારની કલ્પના થઈ હોય એવી બાબતો તો વેદમાં છે. એ બાબતો ઉપરથી અગાડી જતાં અવતારની કલ્પના ઉદ્ભવી એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે.

ઋગ્વેદમાં ત્રિપદ - ત્રણ પગલાં સંબંધે લખ્યું છે કે અજિત્ય વિષ્ણુ આ પ્રહાંડ ઉપર ત્રણ પગલાંમાં ફરી વળ્યા.

પ્રથમના ટીકાકારો ત્રણ પગલાંથી પૃથ્વી, વાતાવરણ અને આકાશ સમજવાનું કહે છે. તેઓ કહે છે કે પૃથ્વી પર વિષ્ણુ અગ્નિ, વાતાવરણમાં વિદ્યુત અને આકાશમાં તેજોમય સૂર્યમણ્ડલ રૂપે રહે છે. ઔર્ણવાલ નામના એક ટીકાકારે આનો અર્થ ફિલસૂફીભરી રીતે ઘટાવ્યો છે. એ કહે છે કે 'ત્રણ પગલાં' એટલે સૂર્યની ઉદય, મધ્યાહ્ન અને અસ્ત એમ ત્રણ વખતની સ્થિતિ સમજવાની છે. પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણના વખતમાં ત્રિપુટીમાંના વિષ્ણુની મહત્તા સ્થાપિત થઈ ગયેલી હતી. એ વળી વિષ્ણુએ વામનાવતારમાં ભરેલાં ત્રણ પગલાં સૂચક છે એમ કહે છે. તૈતરીય સંહિતામાં વળી એમ કહ્યું છે કે ઇન્દ્ર શિયાલણીનું રૂપ લઈ ત્રણ ક્ષણમાં પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરી વળ્યો હતો; આ પ્રમાણે પૃથ્વી દેવોને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

#### દશ અવતાર

**વરાહાવતાર** : તૈતરીય સંહિતા અને બ્રાહ્મણમાં, તેમ જ શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, પ્રજાપતિ જે અગાડી જતાં પ્રહા કહેવાયો, તેણે પૃથ્વીને અગાધ જળમાંથી લાવવા સારુ જૂંડનું રૂપ ધારણ કર્યું. સંહિતામાં પૂર્વે પૃથ્વી કેવળ જળ-પ્રવાહીરૂપ હતી એમ કહ્યું છે. પ્રજાપતિ વાસુનું રૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર વાયો. પ્રજાપતિએ પૃથ્વી જોઈ, એણે વરાહ રૂપ ધરીને એને ઉપર આણી. પ્રજાપતિએ વિશ્વકર્માનું રૂપ લઈને પૃથ્વીને લૂછીને કોરી કરી. પૃથ્વી પછી વધી, મોટી થઈ. મોટી થઈ તે ઉપરથી એનું નામ પૃથ્વી પડ્યું. બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે અગાધ જળવાળી પૃથ્વી જોઈ પ્રજાપતિએ, આ જગત ધી રીતે વધે અને સ્થિર થાય એમ ધારીને ઘણું ઉગ્ર તપ કર્યું. પ્રજાપતિએ એક કમળપત્ર દીધું. આ કમળપત્ર કશાને આધારે, કશા ઉપર રહ્યું હોવું જોઈએ એમ વિચારી એણે વરાહરૂપ ધારણ કરીને નીચે જળમાં જેવા સારુ ડૂબકો મારી. જળમાં એણે પૃથ્વી દીઠી. તેમાંથી કકડો ઉખાડી લઈને એ પાણીની સપાટી પર લાવ્યો. પેલા કમળપત્ર પર મૂકીને પૃથ્વીને વિસ્તારી. એણે આમ વિસ્તારવાથી એ વિસ્તીર્ણ બની. આમ

અભૂત બન્યું. તે ઉપરથી પૃથ્વીનું નામ ભૂમિ. તૈતરીય આરણ્યકમાં કહ્યું છે કે 'સો હાથવાળા કાળા રંગના વરાહે પૃથ્વીને પાણી ઉપર કાઢી.' શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે ઇમૂશ નામના વરાહે એને બહાર કાઢી તે વખતે પૃથ્વી એક વેંત જેવડી હતી. પ્રભુ પ્રજ્વલિત્યે એને વધારીને બે વેંત જેવડી કરી. રામાયણમાં બ્રહ્માએ વરાહરૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વીને પાણી ઉપર આણ્યાનું કહ્યું છે.

**કૂર્માવતાર :** શતપથ બ્રાહ્મણમાં છે કે પ્રજ્વલિત્યે કૂર્મ - કાચબાનું રૂપ ધારણ કરીને પ્રજ્વલિત્યે ઉત્પન્ન કરી. એણે જે કથું - અકરોત તે કૂર્મ.

**મત્સ્યાવતાર :** મત્સ્યાવતારનું નામ સૌથી પ્રથમ શતપથ બ્રાહ્મણમાં મળી આવે છે. જળપ્રલય સંબંધે કહેતા ત્યાં મત્સ્યનું વર્ણન કર્યું છે. મનુએ પોતે સંધ્યાવંદન કરવાને માટે આણેલા જળમાં મત્સ્ય-માછલું દીઠું. મત્સ્યે મનુને કહ્યું કે જળપ્રલય થવાનો છે અને પ્રાણીમાત્ર તેમાં તણાઈ જઈ નાશ પામશે; પણ હું તને બચાવીશ. આ માછલું મોટું મોટું થતું ગયું અને એક પછી એક વાસણ અને જગા બદલી બદલી આખરે સમુદ્રમાં મૂકવું પડ્યું. જતાં જતાં માછલું મનુને એક વહાણ તૈયાર કરવાનું કહેતું ગયું. એણે કહ્યું કે પ્રલય થાય, ત્યારે તું વહાણમાં બેસી જજે. માછલાના કલા પ્રમાણે પ્રલય થયો. આખી દુનિયા ઉપર જળ જળ થઈ ગયું. પાણી આવ્યું કે મનુ વહાણમાં બેસી ગયો. પછી પેલું માછલું તરતું તરતું મનુ પાસે આવ્યું. મનુએ પોતાના વહાણને માછલાના શિંગડા સાથે બાંધ્યું. માછલું વહાણને સલામતી ભરેલા સ્થળ ઉપર લઈ ગયું. મહા-ભારતમાં પણ પ્રલયની વાત સહજ ફેરફાર સાથે આવી જ વર્ણવી છે. ઇતર ધર્મગ્રંથોમાં પણ પ્રલયની વાતો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં, મુસલમાની ધર્મમાં પાઠફેર આનું જ વર્ણન આપેલું છે.

પહેલાંના ગ્રંથોમાં વરાહ, કૂર્મ અને મત્સ્યા-વતાર પ્રજ્વલિત્યે - બ્રહ્મા સંબંધે કલા છે. ત્રણ

પગલાં સંબંધી વાત વિષ્ણુના 'વામનાવતાર'નું મૂળ વસ્તુ છે. એ અવતાર ખરું જોતાં કોઈ અમુક દેવનાં વખાણ કે કીર્તિ કરતાં આકાશી પદાર્થ અને કુદરતના ચમત્કારના વર્ણન સંબંધે છે. મહાભારતના સમયમાં વિષ્ણુ એ દેવોમાં અગ્ર-ગણ્ય દેવ મનાતા હતા. એમાં વિષ્ણુના અવતારનાં ઓછાંવત્તાં વર્ણનો આવે છે. પણ પુરાણોમાં તે અવતારોનાં સવિસ્તર અને સંપૂર્ણ વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે.

સામાન્યતઃ અવતાર દસ મનાય છે, અને તે બધા વિષ્ણુના ગણાય છે. રક્ષણ કરનાર દેવ વિષ્ણુ હોવાથી જગતને લય અગર દુઃખમાંથી બચાવવા સારુ વિષ્ણુએ અવતાર ધારણ કર્યાં મનાય છે.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં મત્સ્યાવતાર વિષે આવેલી ઉપર કહી ગયા છીએ તે માછલાની વાત આ અવ-તારને અંગે લેવાઈ છે. જુદાં જુદાં પુરાણોમાં આ વાત સહેજ પાઠફેર છે, એ પણ કહી ગયા છીએ. મનુષ્ય પ્રજ્વલિત્યે કરનાર સાતમા મનુ વૈવસ્વતને જળપ્રલયમાંથી બચાવી લેવાના હેતુથી આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. મનુ પોતે સંધ્યાવંદન કરવા બેઠો હતો તે વખતે એની અંજલિમાં એક નાનું માછલું આવ્યું. એણે દયા કરીને એને જળપાત્રમાં મૂક્યું. પણ થોડી વારમાં એ બહુ મોટું થઈ ગયું. એને ખીબ મોટા વાસણમાં મૂકતાં ત્યાં પણ સમાય નહિ એવડું મોટું થઈ ગયું. તળાવ, નદી અને આખરે એને સમુદ્રમાં મૂકવું પડ્યું. મનુને આ ઉપરથી આ સામાન્ય મત્સ્ય નહિ, પણ દેવાંશી લાગ્યું. આ મત્સ્ય તે એ રૂપે વિષ્ણુ ભગવાન જ હતા. મનુએ તેમની પૂજા કરી. પછી મત્સ્યે પ્રલય થવાની આગાહી કરી અને એક વહાણ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી જ્યારે પ્રલય થયો ત્યારે વૈવસ્વત મનુ, ઋષિઓ અને સઘળા ભૂતપદાર્થો લઈને વહાણે ચઢ્યો. પૃથ્વી માત્ર જળજળબંબાકાર થઈ ગઈ અને બધાનો નાશ થયો, પણ મનુનું વહાણ તરતું રહ્યું. આ વખતે મત્સ્યરૂપે વિષ્ણુ ભગવાન ત્યાં

મનુ પાસે આવ્યા. એ મત્સ્યને કપાળમાં ગેંડાના જેવું શિંગડું હતું. મનુએ સર્પ વડે પોતાનું વહાણુ મત્સ્યને શિંગડે બાંધ્યું. મત્સ્ય વહાણુને લઈને પ્રલય પયોધિમાં સડસડાટ ચાલ્યું, પ્રલયનું જળ ઓસરી જતાં સુધી એણે વહાણુને સલામત રાખ્યું.

શ્રીમદ્ભાગવત આ બાબતમાં જુદું જ કહે છે. પોતાની રાત્રિમાં બ્રહ્મદેવ વિશ્રાંતિ લે છે. એવી એક રાત્રિમાં પૃથ્વી અને ખીજા આકાશી ગાળકો મહાસાગરના અગાધ જળમાં લુપ્ત થઈ ગયા. તે વખતે હયગ્રીવ નામનો દૈત્ય ત્યાં આવ્યો અને બ્રહ્મદેવના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા વેદોનું ઊરણ કરી ગયો. આ વેદોને પાછા આણવાને વિષ્ણુ ભગવાને મત્સ્યાવતાર ધારણ કર્યો અને મનુને ઉગારી લીધો. ભાગવત પુરાણમાં કહ્યું છે કે વિષ્ણુએ મનુને અને ઋષિઓને બ્રહ્મવિદ્યાશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યા. પછી જ્યારે બ્રહ્મદેવ નિદ્રામાંથી જાગ્યા ત્યારે વિષ્ણુએ હયગ્રીવને મારીને વેદ તેમને પાછા સોંપ્યા.

**કચ્છાવતાર :** શતપથ બ્રાહ્મણમાં કૂર્મની વાત કહી છે તે ઉપર આ અવતારનું મંડાણ છે. વધીને થયેલે રૂપે આ વાત આ પ્રમાણે છે : જળ-પ્રલયમાં મૃત્યવાન પદાર્થનો નાશ થયેલો તેની શોધને લઈને વિષ્ણુએ કૂર્મનું રૂપ ધારણ કર્યું. કૂર્મ રૂપે એઓ ક્ષીરસાગરને તળિયે બેઠા અને સમુદ્રમંથન સારુ રવૈયો બનાવેલા મન્દરાચળ પર્વતને પોતે પોતાની પીઠ પર ધારણ કર્યો. દેવો અને દૈત્યો બન્નેએ મળીને વાસુકિ નાગનું નેતરું બનાવ્યું અને મોંની તરફ દૈત્યો અને પૂંજડાની તરફ દેવો એમ રહીને તેમણે ક્ષીરસાગરનું મંથન કર્યું. મંથન કરતાં તેમાંથી (૧) અમૃત, (૨) અમૃત ભરેલા પાત્ર સહિત દેવોનો વૈદ્ય ધન્વંતરિ, (૩) ધન અને સુન્દરતાની અભિમાની દેવી લક્ષ્મી, (૪) માદકપેયની અભિમાની સુરા, (૫) ચન્દ્ર, (૬) સ્વરૂપવાન અને પ્રેમપાત્ર સ્ત્રીઓની અધિષ્ઠાત્રી રંભા નામની અપ્સરા, (૭) ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો

શ્રેષ્ઠ અને સુંદર અશ્વ, (૮) સુપ્રસિદ્ધ રત્ન કૌસ્તુભ, (૯) સ્વર્ગીય વૃક્ષ પારિખત, (૧૦) ઇચ્છિત આપનારી કામધેનુ સુરભી, (૧૧) સર્વાંગ-સંપૂર્ણ હસ્તી ચૈરાવત, (૧૨) ધ્વનિ કરનાર શંખ, (૧૩) પ્રસિદ્ધ ધનુષ્ય, અને (૧૪) હલાહલ-વિષ એમ ચૌદ રત્ન નીકળ્યાં.

**વરાહાવતાર :** બ્રાહ્મણમાંની વરાહની જૂની પૃથ્વીને સમુદ્રને તળિયાથી ઉપર આણવા સંબંધી હકીકત જ માત્ર વિષ્ણુને લાગુ કરી દીધી છે. હિરણ્યાક્ષ નામનો દૈત્ય પૃથ્વીને સમુદ્રને તળિયે ખેંચી ગયો હતો. એની સાથે હજાર વર્ષ સુધી યુદ્ધ કરી વિષ્ણુએ પૃથ્વીને ઉપર આણી હતી.

**નરસિંહ અથવા નૃસિંહાવતાર :** હિરણ્યકશિપુ નામનો દૈત્ય બ્રહ્માનું વરદાન મેળવીને દેવ, મનુષ્ય અગર પ્રાણીમાત્રને પીડાદાયક બન્યો હતો. એનો પુત્ર પ્રહ્લાદ વિષ્ણુનો ભક્ત હતો. આથી આ દૈત્યે બહુ ક્રોધે ભરાઈ પોતાના પુત્રને ઘણી ઘણી રીતે મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ એને મારી નાખી શક્યો નહિ. આ દૈત્યના ત્રાસથી જગત માત્રને તેમ જ પોતાના ભક્ત પ્રહ્લાદને મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશે વિષ્ણુએ નૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો. વાત એમ બની કે એક વખત હિરણ્ય-કશિપુએ પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદને પોતાની રૂબરૂ બોલાવીને બહુ ગુસ્સે થઈ ઠપકો આપ્યો. વાતમાં એણે પૂછ્યું કે તું જેની ભક્તિ કરે છે તે તારો વિષ્ણુ કયાં છે ? પ્રહ્લાદે કહ્યું કે સર્વવ્યાપક છે અને એના સિવાય કિંચિત્માત્ર જગા પણ ખાલી નથી. દૈત્ય ક્રોધ કરીને મસ્કરી કરતો હોય એમ પૂછ્યું કે આ સ્તંભમાં છે કે ? પ્રહ્લાદ કહે બેશક, સ્તંભમાં પણ છે. જો ત્યારે, હું તારા વિષ્ણુને લાત મારું છું ; કહી એણે સ્તંભને લાત મારતાં જ કડકડાટ થઈને સ્તંભ ફાટ્યો અને એમાંથી નૃસિંહાવતારની અબ્જયબ આકૃતિ નીકળી !

બ્રહ્માની પાસે વરદાનમાં દૈત્યે માગ્યું હતું કે મારું મૃત્યુ દિવસે ન થાય, તેમ રાત્રિએ પણ ન થાય. ઘરમાં ન થાય, તેમ ખુલ્લામાં પણ ન થાય

માણસ વડે ન થાય, તેમ જનાવર વડે પણ ન થાય, આકાશમાં પણ ન થાય, તેમ પૃથ્વી પર પણ ન થાય, અને કોઈપણ અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર વડે પણ ન થાય. બ્રહ્માનું આપેલું આ વરદાન જળવાય તે માટે આ તૃસિંહાવતારનું શરીર અને પગ માણસ જેવા હતા, પણ મોં સિંહ જેવું હતું. એણે સ્તંભમાંથી નીકળી ભયભીત થયેલા દૈત્યને ઝાંચકી લીધા. લઈને રાજગૃહના ઉંબરા ઉપર બેસી દૈત્યને પોતાના ખોળામાં લીધા. બ્રહ્માના વરદાનની યથાર્થતા સચવાઈ છે એ બતાવવા દૈત્યને કહ્યું : 'આ જો, દિવસ નથી, તેમ રાત્રિ પણ નથી; પણ સંધ્યાકાળ છે. આકાશ નથી, ભૂમિ નથી પણ મારો ખોળો છે; ધરમાં નથી તેમ બહાર પણ નથી પણ ઉંબરા ઉપર છે, અને તને અસ્ત્ર કે શસ્ત્રથી મારતો નથી, એમ કહી પોતાના તીક્ષ્ણ નખ વડે એનું પેટ ચીરી નાખી એને ગતપ્રાણ કર્યો. તૃસિંહ ભગવાને પછી પ્રહલાદને આશ્વાસન આપી ગાદી પર બેસાડ્યો અને એની તેમ જ પ્રાણી માત્રની પીડા ટાળી.

આ ચારે અવતારો સત્યયુગમાં થયા હતા.

**વામનાવતાર :** વેદમાં ત્રણ પગલાં સંબંધી જે હકીકત છે તેના ઉપર આ અવતારનું મંડાણ છે એ અમે કહી ગયા છીએ. ત્રેતાયુગમાં બલિ નામનો એક દૈત્યરાજ પોતાના તપ અને ભક્તિને યોગે ત્રિલોકનું રાજ સંપાદન કરી શક્યો હતો. એની આગળ દેવોની પદવી ઊંતરી ગઈ હતી અને દેવો શક્તિરહિત બની રહ્યા હતા. દેવોનું પદ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, તેઓ બળવાન થાય અને દૈત્યો ચડી ન વાગે, એ હેતુથી વિષ્ણુ ભગવાને આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો. કશ્યપ વડે અદિતિની કૃપે એક નાના ઠીંગણા સ્વરૂપે એમણે જન્મ લીધો હતો. વેદ-વેદાંગના સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો આ વામન, ઠીંગણો બટુ, બલિ ઈન્દ્રપદને સારુ સોમો યજ્ઞ કરતો હતો ત્યાં આવ્યો. બલિએ એનો સત્કાર કર્યો અને કંઈક માંગવાનું કહ્યું. બટુ કહે, 'સંકેત કરીને મારા હાથમાં જળ મૂક.' રાજ્ય

પાણી આપવાને ઝારી હાથમાં લેતાં દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યે એને ઘણો વાર્યો, એણે કહ્યું : 'આમાંથી અનિષ્ટ પરિણામ નીપજશે. પણ બલિ કહે : 'ના, બ્રાહ્મણને તો હું ના શબ્દ નહિ જ કહું અને જે માગશે તે આપીશ. વામને માત્ર 'ત્રણ ડગલાં જમીન આપ' કહેતાં જ, રાજ્ય સંકેત કરીને પાણી આપવા જતો હતો, એટલે શુક્રાચાર્યે પોતાના તપોબળ વડે નાળચામાંથી પાણી પડવા ન દીધું. વામને ઝારીના નાળચામાં દર્ભની સળી ઘોંચી જેથી શુક્રાચાર્યની એક આંખ ફૂટી. તે કાણા થયા. પરિણામે બલિએ સંકેત કરીને બટુ વામનના હાથમાં જળ મૂક્યું. જળ મૂકતાં જ વિષ્ણુએ વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું. એક પગલે પૃથ્વી અને ખીજે પગલે આકાશ માપી લીધું. પછી માગ્યું કે 'હવે ત્રીજું પગલું ક્યાં મૂકું ? વચનના અંધારેલા બલિએ કહ્યું કે 'મારા પોતાના મસ્તક પર મૂકો.' વામને ત્રીજું પગલું એને માથે મૂકી એને છેક પાતાળમાં દાબી દીધો. બલિ સદ્ગુણી અને ભક્તિમાન હોવાથી એને પાતાળનું રાજ્ય આપ્યું. એના વચનપ્રતિપાલકત્વ વગેરેથી ખુશી થઈ વામને વર માગવાનું કહ્યું. બલિએ કહ્યું કે : 'આપ મારે ત્યાં હર વખત પધારતા રહો.' આથી વિષ્ણુ દેવપોઠી અગિયારસથી તે દેવગીઠી અગિયારસ સુધી દર વર્ષે પાતાળમાં જઈ બલિદારે દ્વારપાળ તરીકે રહે છે.

આ પાંચે અવતારોનું વસ્તુ પૌરાણિક હોઈ, ત્યારપછીના ત્રણ અવતારો વીરત્વ ભરેલા પરાક્રમ કરનારા છે

**પરશુરામ :** પરશુ - કુહાડીવાળા રામ. એ ભૃગુ-વંશીય જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર તરીકે રેણુકાને પેટે જન્મ્યા હતા. એમણે બ્રાહ્મણોની પેઢીને ધ્વંસ કરનાર ક્ષત્રિય ભક્તિનો ખોડો કાઢી નાખ્યો હતો. એકનીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રીય કરી બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા પુનઃ સ્થાપિત કરી હતી. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

**રામાવતાર :** રામાયણમાં જેમના ચરિત્રનું ગાન કરાયું છે, તે રામચન્દ્ર ભગવાન અયોધ્યાના



સૂર્યવંશી દશરથ રાજના પુત્ર હતા. સદ્ગુણ અને પતિભક્તિની મૂર્તિમાન દેવી સીતા જનકની પુત્રી એમની સ્ત્રી હતાં. રાવણ નામના બળવાન અને દુષ્ટ રાક્ષસનો વધ કરવા જ વિષ્ણુએ આ અવતાર લીધો હતો.

**શ્રીકૃષ્ણ :** શ્યામ સદ્ગુણી મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કંસરાજના કાકાની દીકરી દેવકીના ગર્ભમાં વસુદેવજીથી ઉત્પન્ન થયા હતા. પાછળના સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સઘળા દેવોમાં કૃષ્ણ ભગવાન બહુ જ લોકપ્રિય દેવ ગણાય છે. બધા અવતારો અંશાવતાર પણ આ અવતાર સોળે કળા સંપૂર્ણ હોઈ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મનાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ઈશ્વરરૂપ માનનારાઓ એમના ભાઈ બલરામને આઠમો અવતાર માને છે.

**બુદ્ધાવતાર :** દૈત્યો અને નહારા માણસોને વેદનિંદક બનાવવા, ભતિભેદ તોડવા અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર શીખવવા વિષ્ણુ ભગવાને આ અવતાર ધારણ કર્યો હતો, એમ કરીને એવાઓનો વિનાશ કરવો એ જ એ અવતારનો ઉદ્દેશ છે.

**કલકી અવતાર :** કલિયુગને અન્તે વિષ્ણુ ભગવાનનો આ અવતાર થશે. એ અવતાર સ્વેત અશ્વારૂઠ થઈ, ધૂમકેતુના જેવી પ્રકાશમાન તલવાર ધારણ કરશે. પાપીઓ અને અધર્મીઓનો સંહાર કરી સદ્ધર્મની પુનઃસ્થાપના કરશે.

દસે અવતારના ગુણાનુવાદ ગાતી જયદેવ કવિની અષ્ટપદીનું સુંદર ભાષાન્તર વાંચનારને મોહ ઉપજાવશે માની અહીં આપીએ છીએ :

પ્રલય પયોનિધિ મધ્ય અસુર સંહારી  
શ્રુતિ નૌકા ભવતારક તારી.  
જય કેશવ મત્સ્ય સ્વરૂપ જય જગદીશ હરે ! ૧  
ચૌદ ભુવનમય ધર્મ પ્રહાંડ અખંડે  
વણ આંટણુ ધન પીઠ પ્રચંડે  
જય કેશવ કચ્છપરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૨  
શશિખિંબે ભગમગતા એક શી દંતે  
ધરી ઉદ્ધારી ધરા ભગવંતે  
જય કેશવ વરાહરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૩

કીટ હિરણ્યકશિપુ કરકમળે અણીએ  
નખકંટકતણીહણિયો તીણીએ  
જય કેશવ નરહારરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૪  
બટુક બની બલિ છળી અદ્ભુત ડગલે ત્રણ  
પાવન ધર્મ પદપયથી ત્રિભુવન  
જય કેશવ વામનરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૫  
ક્ષત્રિય દુર્મદ ઢળી રુધિરે હ્રદ ભરિયા  
શુચિ તીથે ને ભવભય હરિયા  
જય કેશવ ભાગવરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૬  
રણુયજ્ઞે રાવણનાં શિર દશ કાપી  
તર્પ્યા દિગ્પાળો બળિ આપી  
જય કેશવ રાઘવરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૭  
સુહવી નિજ તનમાં પટકુળે નીલા  
શરણાગત યમુનાની લીલા  
જય કેશવ હળધરરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૮  
નિંદી હિંસા વિધિ પશુવધ અટકાવી  
દયા ધર્મની ધ્વજા ઝગાવી  
જય કેશવ બુદ્ધસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૯  
ધૂમકેતુવત વિતત વિકટ તલવારે  
નળ સ્લેષ્ઠકૂળ દુષ્ટ વિદારે  
જય કેશવ કલ્કસ્વરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૦  
સ્તુતિ આ જયદેવે રસદેવ ! કવેલી  
ઉર ધરિયે નમીને વીનવેલી  
જય કેશવ દશવિધરૂપ ! જય જગદીશ હરે ! ૧૧  
(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ઉદ્ધારી શ્રુતિ, ધારી પીઠ જગતી, તારી દધીથી મહી,  
પ્રહ્લાદ સ્તુતિ સાંભળી, બળિ છળી, ભન્મત છેત્રે ઢળી,  
ચોળી રાવણ રૌદ્ર, રોળી યમુના, બહોળી દયા વિસ્તરી,  
મારી સ્લેષ્ઠ અભંગ મંગળ કરે, તૂંહી તૂંહી શ્રીહરિ.

(ગીતગોવિંદઃ દીવાનબહાદુર કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ)

ઉપર વર્ણવી ગયેલા દસ અવતાર મુખ્ય ગણાય છે. પરન્તુ વિષ્ણુ મહાત્મ્યનું જ ગાન કરનાર ભાગવત પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે બાવીસ અવતાર ગણાવ્યા છે :

(૧) પુરુષ-પ્રભવતિ, (૨) વરાહ, (૩) નારદ, (૪) નરનારાયણ, (૫) કપિલ, (૬) દત્તાત્રય, (૭) યજ્ઞ, (૮) ઋષભ, (૯) પૃથુ, (૧૦) મત્સ્ય, (૧૧) કૃર્મ, (૧૨-૧૩) ધન્વંતરિ, દેવનો વૈદ્ય, (૧૪) નૃસિંહ, (૧૫) વામન, (૧૬) પરશુરામ, (૧૭) વેદવ્યાસ, (૧૮) રામ, (૧૯) બળરામ, (૨૦) શ્રીકૃષ્ણ, (૨૧) બુદ્ધ, અને (૨૨) કલ્કી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એમ પણ કહ્યું છે કે મહાન અને અગ્રાધ જળવાળા સરોવરમાંથી જેમ અનેક ઝરણાં નીકળે છે તેમ શ્રી વિષ્ણુના અવતાર અનેક છે. ઋષિઓ, મનુષ્યો, પ્રભવતિના પુત્રો સઘળા વિષ્ણુના અંશો જ છે. / ડાઉસન - ૩૭

ખીજે મતે વળી અવતાર એવીસ છે : (૧) સનક, સનન્દન અને સનતકુમાર : એ પ્રભદેવના નાકમાંથી ઉત્પન્ન થયા, (૨) વરાહ : એણે હિરણ્યાક્ષને મારી પાતાળમાંથી પૃથ્વીને આણીને પાણી પર સ્થિર કરી. (૩) યજ્ઞપુરુષ : એણે સંસારી જીવોને યજ્ઞકર્મ શીખવ્યાં. (૪) હયગ્રીવ : એણે મધુકૈટભ દૈત્ય જે વેદને પાતાળમાં ચોરી ગયો હતો તેને મારી નાંખી વેદ પાછા આણી પ્રહાને આપ્યા હતા. (૫) નારાયણ : એણે ઋષિનો ધર્મ ધારણ કરી, પોતે ઉત્તરખંડમાં તપ કરી સંસારી જીવોને તપ કરતાં શીખવ્યું. (૬) કપિલ મુનિ : એણે પોતાની મા દેવહૃતીને સાંખ્ય-શાસ્ત્રનો ખોધ કરી તેને મુક્ત કરી. (૭) દત્તાત્રય : એણે ગોદાવરીના તટ ઉપર યદુરાજને જ્ઞાન આપી મુક્ત કર્યો. એણે પોતે એવીસ ગુરુ કર્યા હતા : ૧. પૃથ્વી ૨. પવન ૩. આકાશ ૪. પાણી ૫. અગ્નિ ૬. ચન્દ્રમા ૭. સૂર્ય ૮. કબૂતર ૯. અજગર ૧૦. સમુદ્ર ૧૧. પતંગ ૧૨. મધમાખી ૧૩. હાથી ૧૪. મધુહા ૧૫. હરણુ ૧૬. માછલી ૧૭. પિંગળા વેશ્યા ૧૮. સમડી ૧૯. અજ્ઞાન બાળક ૨૦. કુમારી કન્યા ૨૧. તીર ઘડો ૨૨. સાપ ૨૩. કરોળિયો અને ૨૪. ભિંગારી ભમરી. એ દત્તાત્રયનાં ગુરુ એટલે એમની પાસેથી એણે એક એક ગુણ સંગ્રહ કર્યો હતો. (૮) ઋષભદેવ : એણે જૈન

૭

ધર્મ ચલાવ્યો હતો. (૯) પૃથુરાજ : એણે પોતાના પિતા વેનરાજને નરકમાં જતો ઉગાર્યો અને ગૌરૂપ-વાળી પૃથ્વીને દોહીને વનસ્પતિ આદિને દૂધરૂપે બહાર કાઢ્યાં. તેમ સર્વ પહાડોને ઉત્તરખંડમાં મૂકી મોટાં નગરો અને ગામો વસાવ્યાં. (૧૦) મચ્છા-વતાર : એણે સત્યવ્રત રાજને અને ઋષિઓ, વન-સ્પતિ વગેરેને પ્રલયમાંથી ઉગાર્યાં. (૧૧) કચ્છપ : એણે રવૈયા રૂપે મન્દરાચળ પર્વતને પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરીને સમુદ્રમંથન કરાવી તેમાંથી ચૌદ રતનો કઠાવ્યાં (૧૨) ધન્વંતરિ : એણે સમુદ્રમાંથી ઔષધિ વગેરે કાઢી. (૧૩) મોહિનીરૂપ : એણે દૈત્યોને મોહિત કરી તેમને વળે કરી દેવોને અમૃત પાચું. (૧૪) નૃસિંહ : એણે હિરણ્યકશ્યપુને માર્યો. (૧૫) વામન : એણે બલિને છળી એની પાસેથી ત્રણ પગલાં પૃથ્વી દાનમાં લઈ દેવોને આપી. (૧૬) હંસપક્ષી : એણે સનતકુમારને જ્ઞાન શીખવી એનો અહંકાર તોડ્યો. (૧૭) નારાયણ : એણે ધ્રુવને દર્શન આપ્યું. (૧૮) હરિ : એણે ગજેન્દ્રને ગ્રાહથી છોડાવ્યો. (૧૯) પરશુરામ : એણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી (૨૦) રામ : એણે રાવણાદિ અધર્મી રાક્ષસોને સંહાર્યા. (૨૧) વેદવ્યાસ : એણે જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા ચાર વેદો સંગ્રહ, વેદાન્ત, મહાભારત અને અઠાર પુરાણો રચ્યાં. (૨૨) કૃષ્ણ : એણે કંસ, શિશુપાલ વગેરે અધર્મીઓને મારીને ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો. (૨૩) બુદ્ધાવતાર : એણે યજ્ઞક્રિયાઓ બંધ કરી દેવોની અડચણ મટાડી, અને (૨૪) કલ્કી : એ હાથમાં ધૂમ-કેતુના જેવી ભયંકર તલવાર લઈ લીલે ઘોડે ખેસી અધર્મીઓને મારી સંસારમાં પુનઃ સત્યુગ ધર્મ ચલાવશે. / નર્મ. કથાકોષ.

કલ્કી અવતાર સંભલ નામના ગામમાં બ્રાહ્મણ-ના પવિત્ર ઘરમાં મહાવીર્યવાન, મહાબુદ્ધિમાન અને મહાપરાક્રમી એવા વિષ્ણુયશા નામના બ્રાહ્મણ રૂપે થશે. એ મનમાં વિચાર કરશે એટલે જ સર્વ વાહનો, આયુષો, યોદ્ધાઓ, શસ્ત્રો અને બખ્તરો એની પાસે આવી પહોંચશે, અને એ ધર્મ પ્રમાણે

વિજય કરીને ચક્રવર્તી રાજ્ય થશે. લોકક્ષયનો અંત લાવનારા, ઉદ્ધાર યુદ્ધિવાળા, સર્વ અધર્મીઓનો સંહાર કરનારા અને યુદ્ધનું પરિવર્તન કરનારા તે કલ્કી બ્રાહ્મણ આ એકાકાર થઈ ગયેલા લોકોને યોગ્ય વ્યવસ્થામાં મૂકશે તથા બ્રાહ્મણોથી વીંટાઈને પર્યાટન કરતાં તે સર્વત્ર રહેલા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોને તથા સ્લેષ્ઠગણોને નાશ પમાડશે / ભાર૦ ૧૦ અ૦ ૧૬૦

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વિષ્ણુયશા બ્રાહ્મણ્યથી એટલે એના પુત્ર રૂપે કલ્કી અવતાર થશે એમ કહ્યું છે; પણ મહાભારતમાં પ'ડે કલ્કીનું નામ જ વિષ્ણુયશા આપેલું છે,

**અવતારણુ** રાક્ષસોને રહેવાનું એક સ્થળવિશેષ / ડાઉસન ૩૮.

**અવન્તી** સેક, અપરસેક નર્મદાની દક્ષિણે, હાલના માળવામાં આવેલો દેશવિશેષ. ત્યાં વિંદ અને અનુવિંદ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને રાજસૂય યજ્ઞની વિજયયાત્રામાં સહદેવે જીત્યા હતા. એની રાજ્યધાની અવતિકા (હાલના ઉજ્જૈણ)માં હતી. આચાર્ય સાન્દીપનિને ત્યાં કૃષ્ણ-બળરામે વિદ્યાભ્યાસ અહીં જ કર્યો હતો / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૪૬; ભાર૦ ૧૦ ૮૭-૧; સ૦ ૩૨-૧૧; હરિવંશ ૨-૨૩; વિષ્ણુ ૫-૨૧.

**અવ્યક્ત સામવેદનું** એ નામનું એક ઉપનિષત્. અવ્યય બાર ભાગવ દેવોમાંનો એક (૩ ભૂગુ શબ્દ જુઓ.)

**અશના** બલિની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૬-૧૮-૧૭.

**અંશ અંશુમાનનું** ખીજું નામ.

**અંશનિબ્રેભ** રાવણ પક્ષનો એ નામનો એક રાક્ષસ. યુદ્ધમાં દ્વિવિદ નામના વાનરે એને માર્યો હતો / વા૦ ૨૧૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

**અંશુ** ગોકુળનો કૃષ્ણ-બળરામનો એક મિત્ર / ભાગ૦ ૧, સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

**અંશુધાનપુર** ભાગીરથીને તીરે આવેલું એક પુર.

**અંશુમતી** ભારતવર્ષીય એક નદી. આ નામ કાલિંદીનું જ ખીજું નામ હોય એમ લાગે છે / વા૦ ૨૧૦ અયો૦ સ૦ ૫૫, શ્લો૦ ૬.

**અંશુમાનુ** એક આદિત્ય (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ). એની સ્ત્રીનું નામ ક્રિયા.

**અંશુમાન (૨)** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા સગર રાજાનો પૌત્ર, અને અસમંજનો પુત્ર. અસમંજ વનમાં ગયા પછી અશ્વમેધને છૂટો મૂકેલો અશ્વ યોગી લાવવાની આને આજ્ઞા કરી હતી. ઘોડાની શોધ સારુ જતો હતો ત્યારે એણે કપિલનો આશ્રમ દીઠો તેમ જ ત્યાં પૌતાના કાકા, ભાણેજ વગેરે સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોને બાળીને રાખ થયેલા જોયા. (સગર શબ્દ જુઓ.) એમનો ઉદ્ધાર કરવાની વાંછનાથી એણે કપિલ સમક્ષ જલાં રહીને એમની સ્તુતિ કરવા માંડી. પરંતુ કપિલ સમાધિસ્થ હોવાથી એની સ્તુતિ એમણે સાંભળી નહિ. એટલામાં ગરુડ ત્યાં આવ્યો અને એણે કહ્યું કે ભાગીરથીના જળના સ્પર્શ સિવાય આમનો ઉદ્ધાર થશે નહિ. ગરુડ આ સગરપુત્રોનો મામો થતો, પણ કેવી રીતે એ વિશે કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ગરુડના ગયા પછી કપિલમુનિ સમાધિમાંથી જગ્યા. પૌતાની સન્મુખ સ્તુતિ કરતા અંશુમાનને દીઠો અને પ્રસન્ન થયા. એમણે કહ્યું કે 'તારા પિતામહ અજનો ઘોડો આ રહ્યો તે લઈ જ અને યજ્ઞ સમાપ્ત કરાવ. તારા આ પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર શી રીતે થશે એ પૂછતો હોય તો ભાગીરથીની પ્રાર્થના કર. તેના જળના સ્પર્શથી એમનો ઉદ્ધાર થશે.' કપિલની આવી પ્રસન્નતાભરેલી વાણી સાંભળી, ઘોડો લઈ, તેમને નમસ્કાર કરી, જઈને પૌતાના પિતામહનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરાવ્યો. પછી સગરને જ રાજ પર સ્થાપી પોતે અરણ્યમાં ગયો. સગરે પણ પૌતાના પ્રધાનો પર રાજ્યભાર નાખી પોતે ભાગીરથીની પ્રાપ્તિ સારુ પૌતાનું અવશેષ આયુ ગાળ્યું; પરંતુ કુળપ્રાપ્તિ પહેલાં જ એનું મૃત્યુ થયું. એ પૌતાના પિતૃની જ કન્યા યશોદાને પરણ્યો હતો. યશોદાની કુખે જન્મેલો દિલીપ નામનો પુત્ર હતો. એના પછી દિલીપ ગાદી પર બેઠો / ભાર૦ ૧૦ અ૦ ૧૦૭. અને વા૦ ૨૧૦ બાલ૦ સ૦ ૪૧-૪૨.

**અંશુમાન (૩)** દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલો એ નામનો એક રાજા.

અંશુમાન (૪) પાંડવ પક્ષનો એક રાજા, ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે એને માર્યો હતો.

અશોક અકોપ પ્રધાનનું જ ખીજું નામ / વાં ૨૦ રાં યુદ્ધં સં ૧૨૯, શ્લોં ૧૧.

અશોક (૨) દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભારં આદિં અં ૬૭.

અશોક (૩) ભારતવર્ષમાં કાચક વનની દક્ષિણે આવેલું એ નામનું તીર્થ.

અશોકવર્ધન મૌર્યવંશીય ચન્દ્રગુપ્તનો પૌત્ર, અને વાકિસારનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુદશ / ભાગં ૧૨-૧-૧૩.

અશોકવનિકા સ્વાદિષ્ટ ફળ અને સુંદર પુષ્પોવાળું અને સ્ત્રીઓ સહિત વિહાર કરવા યોગ્ય, એ નામનું એક રમણીય સ્થળ. યથાતિ રાજા દેવયાની સાથે અહીં રહ્યો હતો / મત્સ્યં અં ૩૧.

અશોકવનિકા (૨) રાવણે સીતાને રાખી હતી તે સ્થળ.

અશોકવનિકા (૩) અયોધ્યામાં સીતા સહિત વિહારાર્થે રામે કરાવેલું સ્થળ / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૪૨.

અશ્મ એકની સંજ્ઞાવાળો અશ્મક શબ્દ જુઓ.

અશ્મક એક બ્રાહ્મણ. સુખદુઃખની નિવૃત્તિ શી રીતે થાય એ સંબંધે એને અને જનકરાજને સંભાષણ થયું હતું / ભારં શાંતિં અં ૨૮.

અશ્મક (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના મિત્રસહ રાજાનો પુત્ર. એ રાજાને પછીથી કલ્પમાષપાદ એવું નામ મળ્યું હતું, એક બ્રાહ્મણીના શાપને લઈને મિત્રસહ રાજાથી સ્ત્રીસંગ થાય એમ નહોતું. છતાં રાજાને તે અધિકારી જોઈએ, માટે રાજાએ પોતાના ક્ષેત્રમાં વસિષ્ઠ ઋષિ પાસે ગર્ભાધાન કરાવ્યું. સાત વર્ષ થયાં પણ પ્રસવ ન થયો. મદ્યંતી રાણીએ છેવટે પથ્થર વડે પેટ ફાડીને પુત્ર બહાર કાઢ્યો તે આ અશ્મક રાજા. અશ્મ એટલે પથ્થર, તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે / ભાગં નવમં અં ૯ • આ રાજાએ મોટા થયા પછી પૌદન્ય નામની નગરી વસાવી હતી. એની સ્ત્રીનું નામ ઉત્તરા અને એની

કુખે થયેલા પુત્રનું નામ મૂલક હતું. આ પુત્રનું પછવાડીથી નારીકવય એવું નામ પડ્યું હતું.

અશ્મક (૩) દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા જેને અભિમન્યુએ માર્યો હતો / ભારં દ્રોં અં ૩૮.

અશ્મક (૪) ભારતવર્ષનો એ નામનો એક દેશ-વિશેષ / ભારં ભીષ્મં અં ૯.

અશ્મકેશ્વર અશ્મક નામના દેશનો રાજા.

અશ્મકુટ્ટો ઋષિવિશેષ / ભારં અનું ૪૭-૪૧.

અશ્મનગર કાલેકય અસુરનું પુર / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૨૩.

અશ્મરથ્ય એ નામનો એક ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ). એના વંશજો તે આશ્મરથ્ય.

અશ્મુતાયુ દુર્યોધન પક્ષનો ક્ષત્રિય. એને ક્રિયુતાયુ નામે પુત્ર હતો. એ અશ્મુનને હાથે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો. એને અશ્મુતાયુ એવું ખીજું નામ હતું / ભારં દ્રોં ૯૩-૭-૨૪.

અન્વિ દનુપુત્ર એક દાનવ.

અન્વિ (૨) દિવ્ય અશ્વની જાતિવિશેષ. તેઓ જમીન ઉપર તેમ જ આકાશમાં ગતિ કરી શકે છે. તેમની સંખ્યા સોની છે. જ્યારે તેમાંથી કોઈ મરી જાય છે કે, તરત જ તેની જગાએ ખીજો એ જાતિનો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે / ભારં ઉં ૫૬.

અન્વિકન્દ અમૃતનું રક્ષણ કરનાર એક દેવવિશેષ / ભારં આં ૩૨-૧૮.

અન્વિકેતુ દુર્યોધન પક્ષનો મગધ દેશનો એક રાજા.

અન્વિચીવ દનુપુત્ર એક દાનવ.

અન્વિચક કૃષ્ણ પુત્ર શાંભે મારેલો એ નામનો એક રાજા / ભારં વનં અં ૧૨, શ્લોં ૧૪.

અન્વિનર કદુપુત્ર એક નાગ. (૭૪ શબ્દ જુઓ.)

અન્વિતીર્થ નૈમિષારણ્યમાંનું ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

અન્વિત્યામા ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર દ્રોણાચાર્યને શરદાન ઋષિની કન્યા કૃપીની કુખે જન્મેલો પુત્ર. જન્મકાળે ઘોડાના જેવો અવાજ કરવાથી એનું આ નામ પડ્યું હતું. કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં એને દ્રોણિ પણ કહ્યો છે. એ ઉત્તમ પ્રકારે વેદવેદાંગ

પારંગત હતો તેમ જ પોતાના પિતાની પાસે ધનુર્વેદ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે શીખ્યો હતો. કૌરવપાંડવોને ધનુર્વેદ શીખવવાના સંબંધે દ્રોણ ભીષ્મનો આશ્રિત હતો, તેમ જ પણ છેવટ સુધી હતો.

કાલાંતરે મહાભારતનું યુદ્ધ થતાં દ્રોણ જૈમ કૌરવ પક્ષમાં રહ્યો હતો, તેમ જ પણ રહ્યો હતો. જૈ પક્ષમાં રહીને પાંડવના વીરો સાથે જોણે યુદ્ધ કર્યું હતું. યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય યોગવિદ્યાથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરતા હતા. તે વખત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જૈમનો વધ કર્યો હતો. અશ્વત્થામાથી આ સહન ન થતાં જોણે ક્રોધ કરીને પાંડવ અને જૈની સેના ઉપર નારાયણાસ્ત્ર મૂક્યું હતું. આથી બધા જરૂર મરત, પણ જૈ માણસ શસ્ત્ર તજીને સ્વસ્થ બેઠું હોય તેના ઉપર નારાયણાસ્ત્રનું બળ ચાલતું નથી જૈ મર્મ કૃષ્ણને ખબર હોવાથી પાંડવો અને તેમની સેનાએ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો ભોંય પર મૂકી દીધાં. આમ થવાથી અશ્વત્થામાનું નારાયણાસ્ત્ર નિરર્થક ગયું. આમ કેમ થયું જૈમ જૈ આશ્ચર્ય પામીને વિચારતો હતો, તેટલામાં વ્યાસ (કૃષ્ણ દ્વૈપાયન) ત્યાં પ્રકટ થયા. જૈમણે અશ્વત્થામાને મર્મ સમજાવીને જણાવ્યું કે કૃષ્ણ અને અર્જુન સાક્ષાત્ નરનારાયણના અવતાર હોઈ ભૂમિનો ભાર ઉતારવા જ અવતર્યા છે; માટે કોઈનાથી જૈમને અપાય ધર્મ શકશે જ નહિ. માટે તારે આશ્ચર્ય પામવાનું કશું કારણ નથી. સ્વસ્થ થા. આમ કહીને પોતે અંતર્ધ્યાન થયા / ભાર૦ ડ્ર૦ અ૦ ૨૦૧.

અશ્વત્થામાને યુદ્ધ કરતાં બરાબર આવડતું નહિ હોય જૈમ જણાય છે. / ભાર૦ ડ્ર૦ અ૦ ૮૮૦; સંજય-ધૃતરાષ્ટ્ર સંવાદ.

પોતે મરણના ભયથી આમ કહે છે જૈવું દુર્યોધનને ન જણાય માટે બીજા સ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં હું અને મારો મામો કૃપાચાર્ય ચિરંજીવી હોવાથી અમને મરણનો ભય નથી જૈવી સૂચના કરી છે. પરંતુ જૈનાં આ વચન દુર્યોધને કાને ધર્યાં નહિ.

સમય જતાં જ્યારે શક્ય અને કર્ણ રણમાં પડયા, દુર્યોધન અને ભીમનું યુદ્ધ થયું, દુર્યોધન

રણમાં પડ્યો અને જૈનામાં અવશેષ પ્રાણ રહ્યા હતા ત્યારે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા સહિત રાત્રે એક વડના ઝાડની નીચે હવે થું કરવું જૈનો વિચાર કરવાને બેઠા હતા. તે વેળા જૈમને કીધે કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય ઝાંઘી ગયા. માત્ર અશ્વત્થામા જ જાગતો હતો. તેવામાં જૈ ઝાડ ઉપર રાત્રે રહેલા કાગડાના ટાળામાં એક ધ્રુવે આવીને હજારો કાગડાને મારી નાખ્યા અને પોતે નાસી ગયું. અશ્વત્થામાને લાગ્યું કે આપણે પણ આમ કર્યું હોય તો ઠીક. પેલા બંનેને જગાડીને પોતાનો મનસૂબો જણાવતાં તેમણે તે પસંદ ન કર્યો. જૈ જૈઈને પોતે એકલો જ ત્યાંથી નીકળ્યો, ને પાંડવોના તંબુ પાસે પહોંચી ગયો. પરંતુ ત્યાં કોઈ દિવ્ય પુરુષને જોલેલો જૈઈને તેને વટાવીને તંબુમાં પેસવાની જૈની હિમ્મત ચાલી નહિ. એટલે જૈણે દિવ્ય પુરુષ ઉપર પોતાનું અસ્ત્ર ફેંક્યું. પણ તે પેલા માણસે પકડી લીધું. જૈ જૈઈને જૈણે બીજાં કેટલાંક અસ્ત્રો ફેંક્યાં. જૈ પણ પેલાએ પકડી લીધાં એટલે જૈને લાગ્યું કે જૈ રુદ્ર પોતે છે. જૈણે જૈની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો, જૈથી પેલાએ પ્રસન્ન થઈ જૈને એક ઉત્તમ ખડ્ગ આપી, તંબુમાં પેસવાનો રસ્તો પણ આપ્યો. એટલામાં કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા ત્યાં આવી પહોંચ્યા; તેમને જૈઈને તેઓને દારનું રક્ષણ કરવા બિલા રહેવાનું કહી, પોતે એકલો જ અંદર પેઠા.

અંદર જૈઈને જુએ છે તો જૈને એક પણ પાંડવ નજરે પડ્યો નહિ. પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ વીરો અને પાંડવોના કુમાર માત્ર જણાયા. જૈ સઘળા ભર-ઝાંઘમાં પડેલા હતા. ઉતાવળ કરવી ધારી જૈણે પ્રથમ પોતાના પિતાનો વેરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને, જૈને ઝાંઘતો માર્યો ન કહેવાય એટલા સારુ જ માત્ર. સહેજ જગાડ્યો. જૈ અરધો જગ્યો અને 'કોણ છે, થોભ' એટલું કહેતામાં તો અશ્વત્થામાએ જૈનું માથું ખડ્ગ વડે કાપી નાંખ્યું. જૈ જ પ્રમાણે ઉત્તમોજ, યુધામન્યુ, ધૃત્યાદિ વીર અને દ્રૌપદીન પાંચે પુત્રોની પણ જૈવી જ વલે કરી. તંબુમ આથી ગરબડ મચી રહી. કેટલાક સાધારણ વી:

બહાર જતાં તેમને કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્યે રોકીને ઠાર કર્યાં.

ત્યાર પછી મારેલાં વીરોનાં માથાં દુર્યોધનને ખતાવવાને એણે ઉતાવળથી લઈ લીધાં. અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા સાથે દુર્યોધન પાસે જઈને બોલ્યો કે ‘પાંડવ સુધ્ધાં તેમના વીર સાત અને આપણા ત્રણ એ જ માત્ર જીવતા રહી બાકીના સર્વ મરણ પામ્યા.’ ભાર૦ સૌમિક૦ અ૦ ૯. ● આપું અશ્વત્થામાનું ભાષણ સાંભળીને દુર્યોધનને સંતોષ થયો. છતાં દ્રૌપદીનાં ઊંઘમાં મરેલાં બાળકોનાં મસ્તક જોઈને એને સંતોષ થયો નહિ.

અહીંયાં રાત્રે બનેલા આ બનાવની પ્રાતઃકાળે અર્જુનને જાણ થતાં જ તે રથમાં બેસીને અશ્વત્થામાની પૂંઠે પડ્યો. અશ્વત્થામા પણ રથમાં બેસીને નાસી છૂટ્યો. પરંતુ એના રથના ઘોડા ઘણા થાકેલા હતા તેથી અર્જુને એને પકડી પાડ્યો અને દ્રૌપદી પાસે આણ્યો. દ્રૌપદીને અર્જુને પૂછ્યું કે આને મારું કે શું કરું? દ્રૌપદીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ગુરુપુત્ર છે એટલે હણવા યોગ્ય નથી; વળી જેમ હું મારાં બાળકોના મરણને માટે શોક કરું છું, એમ એને મારશો તો એની માતા પણ શોક કરશે. માટે એને ન મારો એ જ ઉત્તમ છે. આ ઉપરથી અર્જુને અશ્વત્થામાના મસ્તક ઉપર સ્વતઃસિદ્ધ ભૂષણરૂપ દિવ્યમણિ હતો તે કાપી લીધો, અને એને ઘણું અપમાન કરીને તંબુની બહાર કાઢી મૂક્યો.

આમ અપમાન પામીને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી અશ્વત્થામાને અનિવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. એ આવેશમાં જ એણે પાંડવોનો સમૂળો નાશ કરવાને તેમના પર બ્રહ્મશિરાસ્ત્ર છોડ્યું. / ભાર૦ સૌમિક૦ અ૦ ૧૩. ● એ અસ્ત્રે ઉત્તરાના ગર્ભમાં પણ પ્રવેશ કરીને તેના નાશ કરવા લાગ્યાની કૃષ્ણને જાણ થતાં તેમણે પોતાના સામથ્યે કરીને એ અસ્ત્રનો પરાજય કર્યો અને ગર્ભનું રક્ષણ કર્યું. / ભાર૦ સૌમિક૦ અ૦ ૧૫.

અશ્વત્થામાના ગુણ બહુ વર્ણવવા જેવા નથી. બળિયામાં બળિયો તે હું, એવી એનામાં અભિ-

માનની પરાકાષ્ઠા હતી. એ એક વખત દારકા ગયો હતો ત્યારે કૃષ્ણે એનું પૂજન કરી એને આસન પર બેસાડ્યો હતો. પછી આગતા-સ્વાગતાની વાતચીત થયા પછી એણે કૃષ્ણને કહ્યું હતું કે તમે પોતાના હાથમાં ચક્ર લઈને ફેરો છો તે શોભતું નથી, માટે તે મને આપો! કેવા ભાવથી એ બોલ્યો હતો તે લક્ષમાં લઈને કૃષ્ણે એની આગળ પોતાનું ચક્ર મૂક્યું, અને કહ્યું કે આપ એને લઈ જાઓ. પછી તે લેવા જતાં એનાથી ઊપડ્યું નહિ એટલું જ નહિ, પણ એણે બળ કર્યા છતાં એને હલાવી ધરાધરી શક્યો નહિ! આથી લાજ પોતે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો / ભાર૦ સૌમિક૦ અ૦ ૧૨.

અશ્વત્થામા ચિરંજીવી હોવાને લીધે ભૂમિ પર છે. કૃષ્ણે કહ્યું હતું કે તું ઘેર રણમાં પિશાચ રૂપે થઈને રહીશ. તને ગળત કોઠ નીકળશે અને કોઈ સત્પુરુષનાં દર્શન થયા વગર એકલો ભટક્યા કરીશ. ઉત્તરપ્રદેશમાં એવે રૂપે એ ભટક્યા કરે છે. હાલ પણ, સાતપૂડા પર્વતમાં ભીલડાને અને કોઈ કોઈ જાત્રાળુને, માથે બણબણતી માંખીઓવાળો અને સવા ગજનાં પગલાંવાળો વૃદ્ધ ક્વચિત્ દેખા દે છે તે અશ્વત્થામા છે, એવી લોકોની માન્યતા છે. પ્રસ્તુત કલ્પિયુગ પૂરો થતાં કૃતયુગ અને ત્રેતાયુગ થશે, ત્યાર પછીના દ્વાપર યુગમાં એ દ્રૌણી નામે વ્યાસ અને આઠમા સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં અશ્વત્થામા એ નામથી તે વખત થનારા સપ્ત ઋષિઓ-માંનો એક થશે. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) / મત્સ્ય૦ અ૦ ૯.

અશ્વત્થામા (૨) અકૂર યાદવના પુત્રમાંનો એક.

અશ્વત્થામા (૩) માલવ દેશાધિપતિ ઈંદ્રવર્માનો નામાંકિત ગજ. એ ભારત યુદ્ધમાં મુઓ હતો. યુધિષ્ઠિરે ‘અશ્વત્થામા પડ્યો - નરો વા કુંજરો વા’ એવું કહેતાં સાંભળીને પોતાનો પુત્ર પડ્યો એવું ઊલટું સમજી દ્રોણે પોતાનાં શસ્ત્ર ભોંયે મૂકી દીધાં હતાં ને યોગધારણા કરી, તે વખત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમને ઠાર કર્યા હતા.

અશ્વત્થામા અંગદીયા પુરીનું ખીજું નામ.

અશ્વિનદી કુંતીએ ક્યુંને જે નદીમાં મૂકી દીધી હતો તે નદી.

અશ્વિપતિ દનુપુત્ર, એક દાનવ.

અશ્વિપતિ (૨) મદ્ર દેશનો પ્રાચીન કાળનો એક રાજા. સાવિત્રીનો પિતા. (૪ સાવિત્રી શબ્દ જુઓ.)

અશ્વિપતિ (૩) કેકય દેશનો રાજા. એને યુધાન્જિત્ નામે પુત્ર અને કૈકેયી નામે કન્યા એમ બે સંતાન હતાં. આ જ કૈકેયી તે રામચંદ્રના પિતા દશરથની સ્ત્રી / વા૦ રા. અયો૦ સ૦ ૧. ● આ રાજાની સ્ત્રી એટલે કૈકેયીની માતા પરમ સાહસી હતી. એને માટે કહેવાય છે કે આ રાજાને પક્ષીઓની ભાષા સમજાતી. એણે એક દિવસ જૂંલ પક્ષીની કાંઈક ચમત્કારી ખોલી સાંભળીને હાસ્ય ક્યું તે વખત રાણી પાસે હતી. એણે હસવાનું કારણ પૂછતાં રાજા કહે : કહેવાય નહિ. કહેતાં વેંત જ મારું મૃત્યુ થાય એવું છે. રાણીએ કહ્યું : ભલે ફિક્કર નહિ, પણ મને કહો. એનું આ ભાષણ સાંભળી રાજાએ એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૩૫.

અશ્વિમેધ ઘોડાનો યજ્ઞ. એનો વિધિ આ પ્રમાણે છે : ઘોળું શરીર, કાળા કાન અને ચંદ્રના જેવા તેજસ્વી મેંવાળો અશ્વ જોઈએ. તેને લીલા જવનો ચારો કરાવવો અને ગંગાજળ પાવું. એક સ્વચ્છ ઘર બાંધી તેમાં પોચી ભોંય ઉપર અશ્વને પોઢણ કરાવવું. નિત્ય એની તહેનાતમાં ચાર સેવકો બારણે બેસા જ રાખવા. વળી જ્યાં એ લાદ-મૂત્ર કરે ત્યાં નિત્ય હોમ કરી છ હજાર ગૌદાન આપવાં. પછી ચૈત્ર સુદ પૂનમને દહાડે અશ્વને શણગારી એના કપાળ ઉપર સોનાનું પતરું બાંધી છૂટા મૂકવો. પતરામાં લખવું કે અમુક ચક્રવર્તી યજ્ઞ કરે છે, માટે જે કોઈ આ અશ્વને બાંધે તેણે યુદ્ધ આપવું અને નમે તેણે યજ્ઞમાં પધારવું. આ અશ્વ જ્યાં જ્યાં સ્વચ્છાએ બચ તેની પાછળ પાછળ સેનાએ જવું. માર્ગમાં એ જ્યાં જ્યાં ખરી ઠોકે ત્યાં ત્યાં ફૂવા અને આળોટે ત્યાં ત્યાં વાવ બંધાવતા જવું. આ પ્રમાણે ફરતાં બધી પૃથ્વીના રાજા જિતાય તો જ આ યજ્ઞ કરાય, નિકર નહિ.

યજ્ઞ સારુ કોઈ મોટા ક્ષેત્રમાંથી મારી મંગાવી તેની ઘંટ કરીને તેનો દક્ષિણ દિશાએ કુંડ સ્થાપવો. ને તેની આજુબાજુ ચોરી બાંધવી. તેમાં ખાખરા, ખેર અને સમડીના લાકડાના સ્તંભ કરવા. પછી ચોસઠ વરવહુના છેડા ગાંઠી તેમની પાસે ગંગાજળ મંગાવી તેના વતી અશ્વને મંત્ર સહિત સ્નાન કરાવવું. એનો ડાબો કાન દાખવાથી દૂધની ધારા નીકળે તો જાણવું કે એ શુદ્ધ થયો. પછી એને કુંડ સમીપ લઈ જઈ એનું માથું તરવારથી કાપી નાંખી વેદ વિધિએ એનાં અંગોની આહુતિઓ આપવી.

અશ્વમેધ કરનારને અસિધારા નામનું વ્રત કરવું પડે છે; એ વ્રત કરનારને અષ્ટભોગ તજવા પડે છે. રાત્રે ધણીધણિયાણીએ દર્ભની પથારી ઉપર, જોડે વચ્ચે ઉઘાડી તલવાર મૂકીને સૂઈ રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે એક વર્ષ અગાઉથી કર્યા બાદ યજ્ઞનો આરંભ થાય છે. યજ્ઞમાં વીસ હજાર બ્રાહ્મણોની વરણી કરી તેમને ખાનપાન પૂરાં પાડવાં. દક્ષિણમાં એકેક બ્રાહ્મણને સહસ્ર ગાય, એક શણગાર સહિત હાથી અને અશ્વ, સવા મણુ સોનું અને એક પાયલી રત્ન આપવાં. યજ્ઞમાને યજ્ઞ કરતી વખત મૃગયર્મ પહેરવું જોઈએ. સૌ અશ્વમેધ કરનારને ઈશ્રાસન મળે છે. (નર્મ કથાકોષ, પા. ૩૩)

વૈદિક કાળમાં સંતતિની કામનાવાળા રાજાએ અશ્વમેધ કરતા. અમુક ક્રિયાઓ કરી અશ્વને મારી નાખતા અને રાજાની રાણીઓને મારેલા ઘોડાની જોડે રાત્રે સૂઈ રહેવું પડતું તેમ જ ન વણવાય એવી બીજી ક્રિયાઓ કરવી પડતી. પાછળથી મહાભારતના કાળમાં આ યજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા ઘણી વધી હતી. / ડાઉસન, પા. ૨૮.

ડાઉસનનું કહેવું યથાર્થ નથી. અશ્વમેધના મંત્રોનો અશ્લીલતાભર્યો ખોટો અર્થ કરવાથી આ ક્રિયાઓ હશે એવી માન્યતા થઈ છે. એ મંત્રોનો અર્થ મહર્ષિ શ્રીમદ્દયાનંદે જુદો જ આપેલો છે. અશ્વમેધક સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન સહસ્ત્રાનીક રાજાનો પુત્ર. એને અસીમકૃષ્ણ નામે પુત્ર હતો. અશ્વમેધદત્ત સોમવંશીય શતાનીકનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. જન્મેજ્યનો પૌત્ર, એની માનું નામ વૈદેહી /

ભાર૦ આ૦ ૬૩-૮૮.

**અધ્યયનપુસ્તક** પૂર્વ દશાણુ દેશની પૂર્વ આવેલી એક નગરી. કયા દેશની રાજધાની હતી તે જણાતું નથી. પરંતુ પાંડવોના સમયમાં ત્યાં રાજમાન નામે રાજા હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

**અધ્યયન** કિન્નરો તે જ.

**અધ્યયન** હિમાલય ઉપરની એક નદી / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૬૦.

**અધ્યવતી** ભારતવર્ષની એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**અધ્યવાન** સોમવંશીય કુરુપુત્ર એક ક્ષત્રિય. વિશેષ સારુ અવિક્ષિત શબ્દ જુઓ. / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧-૩૮.

**અધ્યવશંકુ** દનુપુત્ર, દાનવોમાંનો એક.

**અધ્યવશિરા** દધ્યંચ નામના જે ઋષિને ઘોડાનું માથું ચોંટાડીને અશ્વિનીકુમારોએ જેની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવી હતી તે ઋષિ.

**અધ્યવશિરા (૨)** દનુપુત્ર, એક દાનવ.

**અધ્યવશિરા (૩)** બદરિકાશ્રમમાં રહેનાર એક ઋષિ. એ નિરંતર-અહોરાત્ર-વેદાધ્યયન જ કરી રહ્યા છે / ભાર૦ શા૦ ૧૨૭-૩. ● એ અથર્વાંગિરસનો પુત્ર હતો / ભાગ૦ ૪-૧.

**અધ્યવસેન** કદુપુત્ર તક્ષક નામના નાગનો પુત્ર. અર્જુને પાંડવ વન અગ્નિને ખાવા આપ્યું તે કાળે જ્યારે અગ્નિ લાગેલો જોયો ત્યારે એની માતા એ નાનો હોવાથી એને મોંમાં લઈને વનની બહાર નીકળી જતી હતી. તેને અર્જુને દીઠી અને મારી નાખી. એ પોતે શી રીતે ભગ્યો તે કાણ જાણે. આ વેર મનમાં લાવીને કહ્યું અને અર્જુનના સંગ્રામ કાળે ગુપ્ત રૂપે જઈને કહ્યુંના બાણ પર એ ખેઠો હતો. પરંતુ કૃષ્ણને તે ખબર હોવાથી જેવું કહ્યુંનું બાણ આવ્યું કે કૃષ્ણે અર્જુનના ઘોડાને ઘૂંટણિયે ખેસાડી દીધા. બાણ તેથી અર્જુનના ગળા ઉપર સાધેલું હતું છતાં ત્યાં ન વાગતાં એના મુગટ પર વાગ્યું. મુગટ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હતો.

**અધ્યવસેન (૨)** કૃષ્ણથી સત્યાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. એ મોટો મહારથી હતો.

**અશ્વિની** ચન્દ્રની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

**અશ્વિની (૨)** અકૂરની સ્ત્રીઓમાંની એક.

**અશ્વિની (૩)** નક્ષત્રવિશેષ.

**અશ્વિનીકુમાર** અશ્વિનેય શબ્દ જુઓ.

**અશ્વિનીતીર્થ** ભારતવર્ષીય એક તીર્થ

**અશ્વિનો** દેવના બે વૈદ્યો. ત્વષ્ટાની પુત્રી ત્વાષ્ટ્રી, સૂર્યની ભાર્યા, ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરીને સંતાઈ ગઈ હતી. તેની સાથે ઘોડાનું રૂપ ધારણ કરેલા સૂર્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલા બે પુત્રો. / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૩૫; ભાગ૦ ૬-૬; વરાહ ૨૦; વાયુ ૮૪ હરિવં. ૧-૯; બ્રહ્મ ૬; પદ્મ ૫-૮; વિષ્ણુ ૩-૨ શિવ પુ૦ ઉમા સંવાદ ૩૫. ● દેવોમાં એઓ શુદ્ધ ગણાતા હોવાથી એમને યજ્ઞભાગ નહોતો મળતો. એઓ વ્યવનના આશ્રમમાં ગયા હતા અને વ્યવનને યૌવન અને ચક્ષુ આપ્યાં હતાં. એ ઉપકારમાં વ્યવને એમને યજ્ઞભાગ મળે એમ કહ્યું હતું / ભાર૦ વ. ૧૨૪-૬. ● પાંડુ રાજાની ભાર્યા માદ્રીને એમણે બે પુત્રો આપ્યા હતા / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૬૬. ● આંકડાનાં પાંદડાં ખાઈને રહેવાથી આંધળા બનેલા ઉપમન્યુ ઋષિને પણ એમણે નેત્ર આપ્યાં હતાં / ભાર૦ આ૦ ૩-૫૬.

**અશ્વિનોતીર્થ** તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૧૭.

**અષ્ટદ્વીપ.** ક્ષાર સમુદ્રમાં જંબુદ્વીપની આજુબાજુ આઠ ઉપદ્વીપ છે તે. તેમનાં નામ: સ્વલ્યુપ્રસ્થ, ચન્દ્રશુક અથવા શુકલ, આવર્તાન, રમણુક, મંદર-હરિણ, પાંચજન્ય, સિંહલ અને લંકા / ભાગ૦ પંચ૦ અ૦ ૧૯, શ્લો૦ ૩૦ / દેવી ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૩૦-૩૨.

**અષ્ટક** વિશ્વામિત્ર ઋષિને માધવીથી થયેલો પુત્ર. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ.) એ ધણો વેદ-વેદાંગ પારંગત હતો. એક વખત એણે પોતે યજ્ઞ કર્યો હતો. તે કાળે એના યજ્ઞમાં ઘણા ઋષિઓ અને રાજા-રજવાડાં આવ્યાં હતાં. યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી પોતાના ત્રણે ભાઈઓ, પ્રતર્દન, વસુમના અને શિખિની સાથે રથમાં ખેસીને કચાક જતો હતો. રસ્તામાં એને નારદ મળ્યા. તેમને પોતાની જોડે લઈ



લીધા. એ નારદને પૂછવા લાગ્યો કે અમારા ચારેમાંથી સ્વર્ગમાં ગયા પછી કોણ વહેણું પડશે? નારદે કહ્યું કે તેં બહુ ગૌદાન આપ્યાં છે. પરંતુ મેં બહુ ગૌદાન આપ્યાં છે, એવો તારા મનમાં અહંકાર છે, સબળ સહુથી પહેલો તું પડીશ.

પ્રતર્દનની પાસે એક બ્રાહ્મણે માર્ગમાં અશ્વ માગ્યો હતો. એણે કહ્યું કે આપીશ, પણ બ્રાહ્મણે તત્કાળ માગવાથી પોતાના રથમાંથી છૂટા કરીને બ્રાહ્મણને આપ્યો હતો. એને ખીજા ત્રણ બ્રાહ્મણોએ એવી જ યાચના કરવાથી, તેમને પણ આપી દીધા હતા. અને પોતે હાથે રથ ખેંચીને ઘેર આવ્યો હતો. છતાં એના મનમાં તે કાળે એમ વિચાર આવ્યો હતો કે ક્યે વખતે શું માગવું એનું આ બ્રાહ્મણોને જ્ઞાન નથી. એના મનમાં આવું આવ્યા માટે તે તારી (અષ્ટકની) પછી પડશે.

વસુમનાએ પોતાના રથનાં બ્રાહ્મણે વખાણ કર્યાં તેથી એ રથ ઉપર એનું ચિત્ત ચોંટ્યું એમ ખબર પડી છતાં એણે રથ આપ્યો નહિ, માટે પ્રતર્દનની પછી એનું પતન થશે, કેવળ શિષિં જ સ્વર્ગમાં રહેશે, એવું નારદે કહ્યું હતું / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૮.

આ અષ્ટક વિશ્વામિત્ર કુળમાં પ્રવર-પ્રવર્તક અને મંત્રદ્રષ્ટા હતો. એ પોતાના ત્રણે ભાઈઓ સાથે વનમાં તપ કરતો હતો. તેવામાં યયાતિ રાજા આત્મસ્થાધાના દોષને લીધે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડ્યો હતો. તેને પોતાના પુણ્યનું ફળ આપી એણે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો. (યયાતિ શબ્દ જુઓ.)

**અષ્ટકા** એક શ્રાદ્ધ દેવતા, હાલ તે દેવતાત્વ અચ્છેદાક્રમે છે.

**અષ્ટકુલાચળ** ભારતવર્ષીય ભરતખંડમાં જે આઠ ઉપપર્વત આવેલા છે તે, તેમનાં નામ : ઉપગિરિ, હિમાલય, પારિયાત્ર, ઋષ્યવાન અથવા ઋક્ષવાન, વિંધ્યાદ્રિ, સહ્યાદ્રિ, મલય, મહેન્દ્રાચલ અને શુક્રિમાન.

**અષ્ટદિગ્પાલ** કલ્પના આરંભમાં પૂર્વદિશાથી માંડીને ઈશાન દિશા પર્યંત ઇન્દ્ર, અગ્નિ, પિતર, નિર્કર્તિ,

વરુણ, વાયુ, સોમ કિંવા વૈશ્રવણ અને ઈશાન એ દિગ્પાલો હતા. એ ઉપરથી જ આજ પર્યંત એ દિશાએ એમનાં નામ વપરાય છે. પરંતુ ચાલુ મનવન્તરમાં છે તે દિગ્પાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : આર આદિત્યો માંહેલો ઈન્દ્ર અથવા શુક્ર નામનો આદિત્ય, અનલ નામનો વસુ, સૂર્યપુત્ર યમ, નિર્કર્તિ નામનો રુદ્ર, વરુણ નામનો આદિત્ય, અનિલ નામનો વસુ, વૈશ્રવણ અથવા કુબેર. અને ઈશ્વર નામનો રુદ્ર, પૂર્વથી અનુક્રમે, આઠે દિશાનાં આ આઠ દિગ્પાલ છે.

**અષ્ટદિગ્ગજ** એરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ, અને સુપ્રતીક એ નામના પૂર્વથી માંડીને આઠે દિશાના પૃથિવીના આધારભૂત આઠ હાથીઓ છે તે.

**અષ્ટનાગ** અનંત, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટક, શંપના, કુલિક, પદ્મ અને મહાપદ્મ, આવી આઠે નાગની જાતિઓ છે તે.

**અષ્ટભૈરવ** અસિતાંગ, રુરુ, ચંડ, ક્રોધ ઉન્મત્ત કુપતિ અથવા રૂપાલી, ભીષણ અને સંહાર.

**અષ્ટમર્યાદાગિરિ** હિમાલય, હેમકૂટ, નિષધ, ગંધ-માદન, નીલ, શ્વેત, શંગવાન અને માત્યવાન, આ આઠ મહાગિરિ વડે ભરતાદિ જંજીરીપના નવ દેશમાં વિભાગ પડે છે.

**અષ્ટમહાસિદ્ધ** અણિમા, મહિમા, ગરિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્યા, ઇશિત્વા, અને વશિત્વા. આ આઠે સિદ્ધિઓ માત્ર ઈશ્વરમાં જ છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરવા સારુ, ગુણાનુસાર પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને મહેશ એવાં નામ ધારણ કરતાં જ તેનામાં સહજ જ આવે છે.

**અષ્ટમૈથુન** સ્ત્રી પુરુષનો આઠ પ્રકારે થતો આનન્દ.

**અષ્ટયોગની** દુર્ગાની આઠ પરિચારિકા રાક્ષસીઓ. એમનાં નામ મંગળા, પિંગળા, ધન્યા, બ્રામરી, ભદ્રિકા, ઉત્કા, સિદ્ધા અને સંકેટા.

**અષ્ટવાયન** હળકુંડ, સોપારી, દક્ષિણ, ખણ્ડ, કંકણ, ધાન્ય, સૂપકું અને કાચમણિ; સૌભાગ્ય

પ્રાપ્તિ સારુ નવવધૂને આપવાની આઠ વસ્તુઓ.  
 અષ્ટહૃદય વૈદ્યક સંખંધી ગ્રન્થવિશેષ.  
 અષ્ટવસુ ચાલુ મન્વન્તરના ધર્મઋષિથી પ્રાચેતસ  
 દક્ષકન્યા વસુને થયેલા - વસુ નામના આઠ દેવ. દેવના  
 સાત પ્રકારોમાં આ દેવની ગણુના પાંચમાંમાં થાય  
 છે. તેમનાં ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહૂન, અનિલ, અનલ,  
 પ્રત્યુષ અને પ્રભાસ એવાં નામ છે / ભાર૦ આદિ૦  
 અ૦ ૬૬. ●પુરાણોમાં આમાંના કેટલાકનાં નામ તેના  
 તે અને કેટલાકનાં જુદાં નામ મળી આવે છે. આમ  
 જુદાં નામ પડવાનું કારણ માલુમ પડતું નથી.  
 માત્ર આઠની સંખ્યામાં કશી ગોટાળો નથી.

અષ્ટાવકં કહોડ અથવા કહોલ નામના ઋષિને  
 પુત્ર - એ કયા કુળનો હતો તેનો પત્નો લાગતો નથી.  
 કહોડ પોતાની સુખતા નામની સ્ત્રી સાથે આશ્રમ  
 ધર્મ ચલાવતો હતો. એક વખત અષ્ટાવકનાં  
 માતા - સુખતા - ગર્ભિણી હતી. કહોડ ઋષિ  
 અધ્યયનની આવૃત્તિ કરતા હતા તે સાંભળી અષ્ટાવકે  
 ઉદરમાંથી પિતાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તમારે હજુએ  
 આવૃત્તિ કરવી પડે છે કે ? આ સાંભળી કહોડને ક્રોધ  
 ચઢ્યો અને શાપ દીધો કે તું આઠે અંગે વાંકો  
 થઈશ. આમ આઠ અંગે વાંકો હોવાથી એનું  
 અષ્ટાવક નામ પડ્યું હતું.

વરુણ પુત્ર બંદીએ કહોડ ઋષિને વાદમાં જીતીને  
 પાણીમાં બુડાડયા તેથી સુખતા પોતાના પિતા  
 ઉદાલક ઋષિને ત્યાં પોતાના પુત્રને લઈને રહી  
 હતી. અષ્ટાવક પોતાના મામા શ્વેતકેતુની જોડે  
 રમતો હતો તેવામાં શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતાને  
 'તાત' એમ કહ્યું; એટલે અષ્ટાવકે પણ તેમને તાત  
 કહી સંખોધ્યા. આ સાંભળીને શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે  
 એ તો મારા તાત છે, તારા નહિ. માટે તું મારા  
 તાતના ખોળામાં ખેસીશ નહિ. મામાનું આ કહેવું  
 એને વિપરીત ભાસ્યું, કેમકે એનામાં આ તાત,  
 આ માતામહ એવી ભેદબુદ્ધિ હતી જ નહિ.

મામાની વાણી સાંભળી અષ્ટાવક તરત જ  
 પોતાની મા પાસે ગયો અને પૂછવા લાગ્યો કે

મારો પિતા કોણ ? આ સાંભળીને સુખતાને ધણું  
 જ રડવું આવ્યું. એણે કહોડ ઋષિને બંદીએ  
 પાણીમાં બુડાડયાની બંધી હકીકત કહી; તેમ જ  
 બંદી હજી પણ જનકરાજની સભામાં છે એવું  
 પણ કહ્યું. અષ્ટાવક પોતાના મામાને સંગાથે  
 લઈને અંદ્રદ્યુમિન નામના જનકરાજના નગરમાં  
 ગયો. જેવો દ્વારમાં પેસે છે કે દ્વારપાળે એને રોક્યો.  
 એની સાથે વાદ થયો તેમાં અષ્ટાવકે શાસ્ત્રસંમત  
 વાક્યો વડે દ્વારપાળનાં વચનોનું ખંડન કર્યું  
 એટલે દ્વારપાળે મામાભાણેજ બંનેને અંદર જવા  
 દીધા. સભામાં જઈને અષ્ટાવકે બંદીની જોડે વાદ  
 કરીને એને હરાવ્યો. હારનારને પાણીમાં બુડાડવાની  
 શરત હતી અને પોતે હાર્યો માટે પાણીમાં બુડાડશે  
 એમ લાગવાથી બંદીએ અષ્ટાવકને કહ્યું કે તારા  
 પિતા મરણ પામ્યા છે એવી ધાસ્તી રાખીશ નહિ.  
 જે હજાર બ્રાહ્મણોને મેં વાદને બહાને પાણીમાં  
 બુડાડયા છે તે સર્વને મારા પિતા વરુણના યજ્ઞ  
 સારુ મોકલ્યા છે અને બધા સુખમાં છે. હવે યજ્ઞ  
 સમાપ્ત થયો છે. એટલે બધા બ્રાહ્મણો પાછા આવશે,  
 તેની સાથે તારો પિતા પણ પાછો આવશે. આ  
 સાંભળીને જનકરાજએ અષ્ટાવકને સારો સત્કાર  
 કરી પોતાને ત્યાં રાખ્યો. એના મામાને પણ એની  
 સાથે જ રાખ્યો. થોડા જ વખતમાં બંદીના  
 કહેવા પ્રમાણે બધા બ્રાહ્મણો પાછા આવ્યા, તેમાં  
 કહોડ ઋષિ પણ હતા. જનક રાજની સન્માન  
 પામી પોતાના પિતા અને મામા સહિત અષ્ટાવક  
 ઘેર આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મધુવિક્ષા નામની  
 નદી આવી એટલે કહોડે અષ્ટાવકને એ નદીમાં  
 સ્નાન કરવાની આજ્ઞા કરી. સ્નાન કરતાં જ એનાં  
 અંગ જે વાંકાં હતાં તે સરલ થઈ ગયાં. તે  
 દિવસથી એ નદીનું બીજું નામ સભંગા એવું  
 પડ્યું. અષ્ટાવક પિતા સહિત આવી પોતાની  
 માતાને મળ્યો અને પોતાના માતામહની આજ્ઞા  
 લઈ પોતાના પ્રથમના આશ્રમે ગયો. એ જેવો  
 પરમ સમર્થ તેવો જ બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાન-સંપન્ન પણ  
 હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૩૨-૧૩૪.

અષ્ટાવક (૨) સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૭.  
અષ્ટાંગ આયુર્વેદના કર્તા ઋષિ / ભાર૦ સ૦ ૧૧-૨૫  
અષ્ટાંગ (૨) શરીરના આઠ અવયવો જેના વડે  
બહુમાન પુરસ્કાર નમસ્કાર કરાય છે એ.

અસકૃત પુલોમાને ભૂગુ ઋષિથી થયેલા પુત્રોમાનો  
એક. પુલોમાના વ્યવનાદિ સાત પુત્રોમાંથી આ  
કથા પુત્રનું નામ તે જણાતું નથી.

અસમંજા સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના સગર રાજાને  
તેની કેશિની નામે ભાર્યાથી થયેલો પુત્ર. એ મૂળ  
યોગબ્રહ્મ થયેલો હોવાથી એની વૃત્તિ દુનિયામાં  
રહેવાની નહોતી. બુદ્ધિપૂર્વક અયોગ્ય વર્તણૂક  
કરીને ગાંડો ઠરે તો નગરમાંથી જતાં રહેવાની  
આજ્ઞા થાય એમ ધારીને એ એવી રીતે વર્તતા.  
નગરજનોનાં છોકરાંને રમવા જવાને બહાને નદીએ  
લઈ જઈને બુકાડતો. ગામમાંથી ઘણાં છોકરાંની  
આવી વલે થવાથી નગરજનોએ રાજાને ફરિયાદ  
કરી. તેથી રાજાએ એને શહેર છોડી જવાની  
આજ્ઞા કરી હતી. સરયૂ નદીને કાંઠે જઈ પોતાના  
યોગસામર્થ્ય વડે બુકાડેલાં છોકરાંને બહાર કાઢી  
શહેરમાં મોકલી દીધાં અને પોતે અરણ્યમાં ચાલ્યો  
ગયો. એને અંશુમાન નામે પુત્ર હતો.

અસમંજા (૨) યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળમાં જન્મેલા  
- સાતવતના પુત્ર અંધકનો પૌત્ર. એના બાપનું  
નામ કંબલબર્હિ અને પુત્રનું નામ તમોભ હતું.

અસિકની પ્રાચેતસ દક્ષની સ્ત્રી. એ પંચજન  
બ્રહ્મપતિની કન્યા હતી. એને પાંચજની પણ કહેતા. /  
ભાગ૦ ૫૪ અ૦ ૪

અસિકની (૨) ભારતવર્ષની એ નામની એક  
નદી/ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯. ● હાલની સતલજ નદી.

અસિત મરીચિ કુજોત્પન્ન એક ઋષિ. હિમાલયની  
કન્યા એકપણાં એની સ્ત્રી હતી.

અસિત (૨) માંધાતા રાજાને હાથે હાર ખાધેલો એક  
રાજા. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૯

અસિત (૩) જન્મેજયે કરેલા સર્પપત્રમાં વરેલો  
એક ઋષિ.

અસિત (૪) કામ્યક વનની પશ્ચિમે આવેલો એક  
પર્વત. એ પર્વત પર કક્ષસેન ઋષિનો આશ્રમ હતો.  
અસિતા એ નામનો એક અપ્સરા.

અસિતાંગ આઠ ભૈરવમાંનો એક.

અસિપત્રવન એ નામનું એક નરક. ત્યાંનાં ઝાડનાં  
પાંદડાં તલવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ કહેવાય છે.  
વેદમાર્ગ વિહીન પાખંડ માર્ગને અનુસરનારા  
આ નરકમાં યાતના ભોગવે છે.

અસિલોમા દનુપુત્ર, એ નામનો એક દાનવ.

અસી એ નામની એક નદી જે કાશીક્ષેત્રમાં  
ભાગીરથી ગંગાને મળે છે.

અસીમકૃષ્ણ સોમવંશી જન્મેજયના વંશના અશ્વ-  
મેધક રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિમિચક  
હતું.

અસુર એક જાતનો અગ્નિ. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૯૯

અસુરથ એ નામનો એક યાદવ.

અસુરાયણ એક ઋષિ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. / ભાર૦  
અનુ ૭-૫૬

અસૂર્યા ઘેર અંધકારથી વ્યાપ્ત એવા લોકવિશેષ,  
જેમાં પાપીઓને જવું પડે છે.

અસુરા પ્રાધાની કન્યા, એક અપ્સરા.

અસૂરજસ મૂર્ત્ય રાજાનું બીજું નામ (મૂર્ત્ય  
શબ્દ જુઓ.)

અસિત જરાસંઘ રાજાની બે કન્યાઓમાંની મોટી.  
એની બીજી કન્યાનું નામ પ્રાતિ. આ બન્નેને  
મથુરાના કંસ વેરે દીધી હતી. કૃષ્ણે કંસને માર્યા  
પછી આ બન્ને બહેનો પોતાને પિયર જરાસંઘને  
ઘેર રહેતી / ભાર૦ દશ૦ અ૦ ૫૦

અસ્વાહાર્ય એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા  
શબ્દ જુઓ.)

અહ્યાપતિ સોમવંશી પુરુ કુજોત્પન્ન સંયાતિ  
રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રૌદ્રાશ્વ હતું.

અહ્યાતિ સોમવંશીય ત્રિશંકુની દીકરી વરાંગને  
પેટ થયેલો શય્યાતિનો પુત્ર એક ક્ષત્રિય. કૃતનીર્થની  
દીકરી ભાનુમતી આની સ્ત્રી થાય. એના પુત્રનું  
નામ સાર્વાભામ હતું. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૧૩

અહુ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૧૦૦

અહુ (૨) ધર્મ પ્રબળપતિનો પુત્ર, આઠ વસુઓમાંનો એક. એની માતાનું નામ રતા. / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૨૦. ● એનું બીજું નામ સવિતા હતું / ભાર૦ અનુ૦ ૨૫૫-૧૭. ● એને જ્યોતિ, શમ, શાન્ત અને મુનિ એ ચાર પુત્રો હતા / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૨૩

અહુર દનુના પુત્ર દાનવોમાંનો એક

અહુદ્યા બ્રહ્મદેવની માનસકન્યા. ગૌતમ ઋષિની સ્ત્રી, એ પાંચ સતીઓમાંની એક છે. એ ઘણી જ સૌંદર્યવાળી હતી. એને પરણવાને દેવતાઓ માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા, એવું જોઈ બ્રહ્માએ કહ્યું કે જે કોઈ એક દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી આવે તેની સાથે પરણાવીશ. એ સાંભળી ઈંદ્ર ઐરાવત લઈને અને બીજા પોતપોતાનાં વાહનો લઈને દોડ્યા. એ વાત ગૌતમ ઋષિના જાણ્યામાં આવવાથી પોતે ત્રણ વાર ગાયત્રી પ્રદક્ષિણા કરી ગાય પૃથ્વીનો અવતાર છે માટે એણે બ્રહ્મા પાસે આવી કહ્યું કે હું ત્રણવાર પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો, માટે મને પરણાવો. બ્રહ્માએ એને પરણાવી. પછી ઈંદ્ર આવ્યો અહુદ્યાને ગૌતમ પરણી ગયો એ જાણી તે ઘણો ખિન્નયો. રામાયણમાં પાઠાન્તર છે કે એણે ઈંદ્રની સાથે સંબંધ કર્યો હતો અને એ વાતથી બહુ ગર્વ આવ્યો હતો. પણ એ હકીકત બીજી પાઠકેર આપી છે. પોતાને એ કન્યા ન મળવાથી ઈંદ્રે એને ભોગવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ચન્દ્ર એ કાવતરામાં સામેલ થયો. એક દિવસ મધરાત્રે ચન્દ્ર ગૌતમના આશ્રમ પાસે જઈ ફૂકડો થઈને વાસ્યો. ગૌતમ જાગી જઈયો અને સવાર થયું ધારી પોતે નિત્યકર્મ કરવા ગંગાતટ પર ગયા એટલે ઈંદ્ર એનો વેશ લઈને આવ્યો અને કહ્યું કે મને તાવ ભરાયો છે માટે ખારણું ઉઘાડ. અહુદ્યાએ ખારણું ઉઘાડ્યાં અને ઈંદ્રે છળ કરીને એની સાથે સંભોગ કર્યો. એટલામાં ગૌતમ આવ્યો. ઈંદ્ર બિલાડો થઈ એક ખૂણે ભરાયો, ગૌતમે જ્ઞાનથી આ વાત જાણીને ઈંદ્રને શાપ દીધો કે તારે શરીરે સહસ્ર ભગાકાર છિદ્ર પડશે અને તું નપુંસક થઈ

હમશે કામથી બળ્યાં કરીશ. અહુદ્યાને શાપ દીધો કે તું શલ્યા થઈને પડીશ. અહુદ્યાએ કાલાવાલા કરવાથી ઉશાપ આપ્યો કે દાશરથિ રામચંદ્રના ચરણનો સ્પર્શ થતાં તારો ઉદ્ધાર થશે. ઈંદ્રની તરફથી દેવતાઓએ સ્તુતિ કરવાથી એને પણ ઉશાપ આપ્યો કે તારાં છિદ્રોની જગાએ સહસ્ર આંખો થશે. એમ થવાથી ઈંદ્રનું સહસ્રાક્ષ એવું નામ પડ્યું. એ જ પ્રમાણે પછી અહુદ્યાનો ઉદ્ધાર થયો. એના પુત્રનું નામ શતાનંદ. શતાનંદ વિદેહવંશી જનકનો ઉપાધ્યાય હતો. / વા૦ ૨૧૦ બાલ૦ સ૦ ૪૮-૪૯, વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૩૦

અહુદ્યા (૨) સોમવંશી પુરુકુળમાં જન્મેલા વિધ્યાશ્વ નામના રાજાને મેનકા આસરાથી થયેલા જોડકા માંની કન્યા. એ જ જોડકામાં જન્મેલા દિવોદાસની બહેન અને કોઈ ગૌતમ નામના ઋષિની સ્ત્રી હતી, એના પુત્રનું નામ પણ શતાનંદ. એનો બીજો પુત્ર તે ચિરકારિ.

અહુદ્યાહુદ ભારતવર્ષમાં ગૌતમ વનમાં આવેલું એ નામનું એક તીર્થ.

અહિ સર્પ. વેદમાં કહેલા દુષ્કાળ લાવનારા દૈત્ય વૃત્રનું નામાન્તર. કેટલીક જગ્યાએ 'અહિ' અને 'વૃત્ર' જુદા હોય એમ પણ જણાય છે. ઘણું કરીને જુદી જુદી ભતનાં વાદળોને માટે આ નામ વપરાતાં હશે. / વિદ્સન ડાઉસન ૫૧-૯

અહિચત્ર ઉત્તર પાંચાલ દેશ. દુપદની પાસેથી દ્રોણાચાર્યે પડાવી લીધેલો દેશ તે જ. બરેલીની પશ્ચિમે વીસ માઈલ પર આવેલું રામનગર તે. એ ઉત્તર પાંચાલ (રોહિલખંડ)ની રાજ્યધાની હતી.

અહિચત્રા દુપદ રાજની પૂર્વ નગરી.

અહિયુદ્ધન્ય અગિયાર રુદ્રમાંનો એક (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

અહિયુદ્ધન્ય (૨) યજ્ઞમાંનો એક અગ્નિવિશેષ.

અહિક્ષત્ર ભારતવર્ષીય એક નગર. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

અહીન સોમવંશી આયુકુળના ક્ષત્રવૃક્ષ રાજાના વંશમાં જન્મેલા સહદેવ નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ જયસેન હતું.

અહીનગુ અનીહ રાજનું પીજુ' નામ.  
 અહીનર અનીહ રાજનું પીજુ' નામ.  
 અહોવીર્ય એ નામનો એક ઋષિ.  
 અક્ષ મંદોદરીને પેટે રાવણને થયેલો પુત્ર. હનુમાને  
 અશોકવાડીનો ભાંગ કર્યો તે કાળે એને પકડવા  
 પાંચ સેનાપતિઓને રાવણે મોકલ્યા હતા. એઓ  
 મરાયા પછી અક્ષને મોકલ્યો હતો. એ આઠ  
 ઘોડાના રથમાં બેસી અશોકવાડીમાં ગયો અને એણે  
 હનુમાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. છેવટે એ હનુમાનને  
 હાથે જ મરાયો. / વાં ૨૧૦ સુંદ૦ સં ૪૭.  
 અક્ષમાળા ખીબ અંક સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ ઋષિની  
 સ્ત્રી.  
 અક્ષમાલિકા ઋગ્વેદનું એ નામનું એક ઉપનિષત  
 અક્ષયવટ ભારતવર્ષીય એક પવિત્ર તીર્થ.  
 અક્ષસૂત્ર રુદ્રાક્ષની માળા.  
 અક્ષીણ એ નામનો એક ઋષિ (૧ વિશ્વામિત્ર  
 શૃદ્ધ જુઓ.)  
 અક્ષૌહિણી ૨૨, ૮૭૦ રથ, એટલા જ હાથી, ૬૫, ૬૧૦  
 ઘોડા, ૧,૦૬૩ પદાતી મળીને ૨,૧૮,૭૦૦ ની  
 સંખ્યાવાળું લશ્કર.

૨મા

આકર્ષ દેશવિશેષ / ભાર૦ સં ૩૭-૧૪  
 -આકર્ષ (૨) આકર્ષ દેશવાસી.  
 આકાશગંગા હિમાલય પર બદરીમાંથી નીકળેલી  
 નદી વિશેષ. / ભાર૦ આં ૨-૩૭૬  
 આકાશગંગા (૨) ઈન્દ્રે જે ગંગાના જળ વડે  
 શ્રીકૃષ્ણને અભિષેક કર્યો હતો તે / ભાગ૦ ૧૦-૨૭-૨૨  
 આકૃતિ સ્વાયંભૂ મનુની ત્રણમાંની પહેલી કન્યા.  
 એ વરરુચિ ઋષિની સ્ત્રી હતી. એને યજ્ઞ અને  
 દક્ષિણા એ નામના પુત્ર અને કન્યાનું બેડકું  
 અવતર્યું હતું. / ભાગ૦ તૃતીં ૨૦ ૧૨  
 આકૃતિ (૨) પ્રિયવ્રત રાજના વંશમાં જન્મેલા  
 ઋષભ દેવના કુળના પ્રસિદ્ધ વિભુ રાજના પુત્ર  
 પૃથુસેનના પુત્રની સ્ત્રી. એને નકત નામે પુત્ર હતો.  
 આકૃતિ (૩) ઉતાનપાદ રાજના વંશમાં વ્યુષ્ટ  
 રાજની પુત્રવધૂ. એના વરનું નામ સર્વતેજસ.

એના પુત્રનું નામ ચક્ષુ. એ જ અગાડી જતાં  
 છદ્ધો મનુ થયો હતો. / ભાગ૦ ચતુર્થં ૦ સ્કં. અ૦ ૧૩  
 આકૃતિ એ નામનો એક કૌશિકાચાર્ય - ગારુડી  
 વિદ્યાનો આચાર્ય. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે  
 સમયે સહદેવ દક્ષિણ દિશા તરફ દિગ્વિજય કરવા  
 ગયો હતો. એણે આકૃતિને હરાવી એની પાસેથી  
 કર ભાગ લીધો હતો. / ભાર૦ સભાં ૨૦ ૩૧.  
 આકૃતિ (૨) એક અસુર. ધર્મગુરુ / ડાઉસન ૧૦  
 આકૃતિ (૩) લીલમકનો ભાઈ ભોજરાજ તે જ.  
 આંગરિષ્ટ એ નામનો એક રાજર્ષિ. કોઈ પણ  
 ગ્રંથમાંથી એના કુળની ખીના મળી આવતી નથી.  
 એનો કામંદ ઋષિની સાથે સંવાદ થયો હતો  
 એટલી હકીકત માત્ર મળે છે (કામંદ શૃદ્ધ જુઓ.)  
 આંગિરસી પ્લક્ષદ્રીપમાં જે સાત મહાનદીઓ છે  
 તેમાંની એક.  
 આગ્રાપ્રાસેવ્ય એ એક બ્રહ્મર્ષિ હતો. (૨ કશ્યપ  
 શૃદ્ધ જુઓ.)  
 આગ્નિધ્રશાળા યજ્ઞમંડપમાં આગ્નિધ્ર નામે ઋત્વિજ  
 સારુ તૈયાર કરેલો એક ભાગ. દક્ષના યજ્ઞમાં શિવ-  
 ગણોએ ત્યાંની આગ્નિધ્રશાળાને વિધ્વંસ કર્યો હતો. /  
 ભાગ૦ ૪-૫-૧૪.  
 આગ્નીધ્ર પ્રિયવ્રત રાજને બહિષ્કારીને પેટે થયેલા  
 દશ પુત્રોમાંનો મોટો. ક્ષાર સમુદ્રથી વીંટાળાયેલા  
 જંબુદ્વીપનો એ અધિપતિ હતો. એણે પૂર્વચિત્તિ  
 નામની અપ્સરા સાથે દશકોટિ વર્ષ પ્રયંત થયેલ  
 સમાગમ કર્યો હતો. એનાથી એને નાલિ, કિંપુરુષ,  
 હરિ, ઈલાવ્રત, રમ્યક, હિરણ્યમય, કુરુ, ભદ્રાશ્વ  
 અને કુતુમાળ એ નામના નવ પુત્ર થયા હતા.  
 કોઈ કાળે એ અપ્સરા દિવ્યલોકમાં જતી રહેવાઈ  
 એના વિરહથી એ ઘણો જ દુઃખી થયો હતો. એણે  
 પોતાના દ્વીપના નવ ભાગ પાડી એનાં વર્ષ એવ  
 નામ પાડી, એકેક પુત્રને એકેક વર્ષનું અધિપતિ  
 પહુ આપ્યું હતું. પછી પોતે અરણ્યમાં તપ  
 કરવા ચાલ્યો ગયો હતો. / ભાગ૦ પંચં ૨૦ ૧-૨  
 આગ્નીધ્રક હવે પછી થનારા બારમા રુદ્રસાવર્ધિ  
 મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

આગ્નેય સ્કંદ / ભાર૦ વ૦ ૨૩૩-૩.

આગ્નેય (૨) અઢાર મહાપુરાણમાંનું એક. આ પુરાણનું પૂર અઢાર હજાર શ્લોકનું છે. / ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૫.

આગ્નેયકલ્પ બ્રહ્માના મહિનાના અઢારમા દિવસ એટલે કલ્પમાં અગ્નિનો થયેલો પહેલો અવતાર. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

આગ્નેયકોશાલ ઇન્દ્રપ્રસ્થની અગ્નેય દિશામાં આવેલો કોશાળ દેશ. એની રાજધાની અયોધ્યા. એ સરયૂ નદીને કિનારે આવેલી છે. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં બુહદ્વજ્જ્વાલા નામનો સૂર્યવંશી રાજા હોઈ, એ રાજાનો ભાઈ દીર્ઘયજ્ઞ તે યુવરાજા હતો / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦, વા૦ ૨૦ અયોધ્યા૦ સ૦ ૬૮.

આગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨૩-૧૩.

આગ્નેય ભારતવર્ષનો એક દેશ. એની સીમાનું વર્ણન મળતું નથી / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

આંગિરસો પિતૃવિશેષ / કાઉસન ૧૭.

આંગિરસી એક બ્રાહ્મણી, જેણે પોતાની સાથે મૈથુનમાં રોકાયેલા પોતાના સ્વામીને મારી નાંખવા બદલ સૌદાસ (કલ્માષપાદ) રાજાને શાપ આપ્યો હતો કે તું પણ તારી સ્ત્રી સાથે મૈથુન સમયે મરણ પામીશ તે / ભાર૦ આ૦ ૧૯૯-૨૪.

આર્યુણી સોમવંશીય અપરાચીનના પુત્ર અરિહની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ મહાભૌમ / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૧૮.

આંદ્રિક એ નામનો એક ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)

આચાર્ય દ્રોણાચાર્યનું નામાન્તર / ભાર૦ આ૦ ૧૪૪-૨૨.

આચાર્ય (૨) ઉપનયન સંસ્કાર પછી વેદ શીખવનાર. યદુઓનો આચાર્ય ગર્ગ હતો. શ્રીકૃષ્ણનું નામ ગર્ગ જ પાડ્યું હતું / ભાગ૦ ૧૦-૮-૭.

આચાર્યપુત્ર અશ્વત્થામા તે જ / ભાર૦ આ૦ ૧૫૫-૧૬.

આજગર કાવેરી તીરે રહેનાર બ્રાહ્મણ-વિશેષ, જે અજગર વૃત્તિથી જે આવી મળે તેટલા ઉપર

સંતોષથી રહેતો હતો તે. એને પ્રહલાદ સાથે સંવાદ થયો હતો / ભાર૦ શાં ૧૭૭; ભાગ૦ ૭-૧૪.

આજગવ પૃથુરાજાનું ધનુષ્ય / ભાર૦ દ્રો૦ ૬૯-૩૦.

આંજનેય અંજનાનો પુત્ર, મારુતિનું બીજું નામ.

આજમીડ સોમવંશી અજમીડ રાજાના વંશજોને આ નામ સંબોધન પ્રસંગે વાપરેલું જણાય છે. પણ મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરને લગાડેલા વિશેષ પ્રસંગ મળી આવે છે.

આજિહાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ ક્ષયપ શબ્દ જુઓ)

આજ્ય પિતૃગણોમાંના એક ભેદવિશેષમાંના પિતર. એ બ્રહ્મ માનસપુત્ર પુલહના વંશજો છે. યજ્ઞમાં એઓ આજ્યનું જ પાન કરે છે. તે ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. બકરીના દૂધમાંથી વલોવી કાઢેલા ધીને આજ્ય કહે છે. કોઈ કોઈ જગાએ એમને સુસ્વધા એવું નામ પણ કહેલું જણાય છે. બહુધા વૈશ્ય જાતિને આ પિતર પૂજ્ય હોય છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫.

આજ્ય ક્ષત્રિય શકુનિનો નાનો ભાઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રનો સાજો. એને યુદ્ધમાં ધરાવાને માર્યો હતો. / ભાર૦ ભી૦ ૯૦-૩૦.

આર્જુનીયા પંબળની બિયાસ નદીનું નામ.

આર્જુનિ અભિમન્યુ તે જ / ભા૦ ભી૦ ૫૫-૧૫.

આડી અંધકાસુરનો પુત્ર. એણે ઉગ્ર તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા. બ્રહ્મદેવની પાસે અમરત્વ માગતાં એ દુર્લભ છે એમ કહ્યું એટલે એણે ફેરવીને વર માગ્યો કે હું રૂપાંતર થયા વગર મરું નહિ. તથાસ્તુ કહીને બ્રહ્મદેવ સ્વલોકમાં પધાર્યા. પછી આડી પોતાના પિતાને મારનાર શિવનું વેર મનમાં આણીને પોતે કૈલાસ ગયો. શિવના દ્વાર ઉપર વીરક નામનો શિવગણ ચોકી પર હતો તે પોતાને અડચણ ન કરે એમ ધારીને આડી સર્પનું રૂપ ધારણ કરીને ગુપ્તરૂપે ઘરમાં પેઠો. પછી સર્પરૂપ તણને એણે પાર્વતીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને શિવની પાસે જતો હતો. આ કપટ શિવે જાણતાં એ રૂપાંતર થયેલો હતો સખ્ય એણે પોતે જ મેળવેલા વરદાનને અનુસરી એમણે એને તટકાળ મારી નાંખ્યો / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૫.

આતપ પ્રાચેતસ વંશના વિભાવસુ અને ઉષા એમનો પુત્ર. એનો પુત્ર પંચયત્ર / ભાગ૦ ૬-૬-૧૬.  
આર્તાયનિ ઋતાયન નામના મદ્રાધિપતિનો પુત્ર શલ્ય તે જ / ભા૦ ભી૦ ૬૨-૧૪.

આર્તિમાન એક ઋષિ જેના સ્મરણુ માત્રથી જ સર્વ પાપા વિનાશ થાય છે તે / ભાર૦ અ૦ ૫૮-૨૩.

આત્મભૂ- } સ્વયંભૂ-બ્રહ્મદેવનાં જ આ નામ છે.  
આત્મયોનિ }  
આત્મવાન એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ જગુ શબ્દ જુઓ)

આત્મા શરીરસ્થ જીવ અથવા કૂટસ્થ.

આત્મા (૨) એક દેવવિશેષ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આત્રેય સામાન્ય રીતે અત્રિ કુળોત્પન્નને આ નામ લગાડાય છે.

આત્રેય (૨) વામદેવ ઋષિનો એક શિષ્ય (૧ પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ)

આત્રેય (૩) જન્મેજયના સર્પસત્રમાં વરેલો એક સભ્ય.

આત્રેય (૪) હંસ-પરિવાજક રૂપે ફરતા એક ઋષિ. એણે સાધ્યદેવાને નીતિનો બોધ કર્યો હતો. / ભાર૦ ઉ-૩૬.

આત્રેય (૫) દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૬૮.

આત્રેય રામના સમયમાં હતી એ, એ નામની તાપસીવિશેષ.

આત્રેયાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ)

આત્રેયી ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભી૦ ૫૦ અ૦ ૯.

અથર્વાણુ અથર્વાણુ ઋષિના ધૃતવ્રતાદિક ત્રણ પુત્રમાંનો પ્રત્યેક.

આદિકવિ બ્રહ્મદેવ અને વાલ્મીકિ બન્નેને આ નામ કહેવાય છે.

આદિત્ય સર્વના પહેલા, એવા પરમાત્મા.

આદિત્ય (૨) સ્વર્ગમાં આદિતિના પુત્ર, ખાર દેવ છે તે પ્રત્યેક.

આદિત્ય (૩) સૂર્ય તે જ.

કસ્યપ અને આદિતિને થયેલા ખાર પુત્રો જેઓ આદિત્યો કહેવાય છે તેમનાં નામ, ધાતા, મિત્ર, અર્થમા, શક, વરુણ, અંશ, ભગ, વિષ્ણવન, પૂષા, સવિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ / ભાર૦ આ૦ ૬૬-૧૪; શાં૦ ૨૦૭-૧૭.

પરંતુ ખીજે મતે: અંશ, ભગ, મિત્ર, વરુણ, ધાતા, અર્થમા, જ્યન્ત, ભાસ્કર, ત્વષ્ટા, પૂષા, ચન્દ્ર અને વિષ્ણુ એવાં નામ છે. / ભાર૦ અનુ૦ ૨૫૫-૧૫; વિષ્ણુ૦ ૧-૧૫; ભાગ૦ ૬-૬.  
● આદિત્યોની સ્ત્રીઓ અને પુત્રોની હકીકત સારુ જુઓ ભાગ૦ ૬-૧૮.

વેદકાળમાં આદિત્યોની સંખ્યા ૬ અથવા બહુધા સાતની ગણાતી હતી, અને તેમાં વરુણ એ મુખ્ય હતો. આમ હોવાથી વરુણ એ મુખ્ય આદિત્ય મનાતો હતો. આદિત્યો આદિતિના પુત્રો હતા; આદિતિને આઠ પુત્રો હતાં એમાંના એકને તજ દર્દને એ દેવો રૂપે આવી હતી. એ તજેલો પુત્ર તે માર્તંડ-સૂર્ય. આગળ જતાં, આદિત્યોની સંખ્યા ખારની ગણવામાં આવી અને વર્ષના દરેક મહિનાનો અકકેકો એમ ખાર મહિનાના ખાર આદિત્ય મનાયા. સૂર્યનું આદિત્ય એવુંયે નામ છે. ડા૦ મ્યૂર પ્રો૦ રોહનાં લખાણોમાંથી ઉતારો કરી લે છે કે: ત્યાં, આકાશમાં આદિત્ય એવા સમાન્ય નામવાળા દેવો વસે છે. પાછળના કાળમાં અને મહાભારતમાં એ દેવાને માટે જે વર્ણન આવે છે તે ધ્યાનમાં ન લેતાં એ કલ્પનાનું મૂળ તપાસવા જઈએ. દરેક મહિના પરત્વે અકકેકો એમ ખાર દેવ કલ્પ્યા છે, એ સમજવાને એ દેવાનાં જે નામે કહેવામાં આવે છે તેના અર્થ ઉપર આપણે ધોરણ રાખવું ઘટે છે. એમનાં નામોના અર્થ 'અનાશવંત', 'શાશ્વત' અને 'અનાદિ' એવા છે.

એવા અર્થવાળી આદિતિ તે અનાશવંત અનાદિ તત્ત્વ અને એ તત્ત્વને નિભાવનાર અગર એ તત્ત્વ વડે નભનાંર તે. આ અનાશવંત અનાદિ તત્ત્વ તે સ્વર્ગીય તેજ છે. બ્રહ્માંડમાં જણાતાં તેમનાં ચિહ્નો - તેજસ્વી પદાર્થો તે સ્વતઃ આ દેવો નથી.

સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ, ઉપા જે આપણે દેખીએ છીએ તે આ દેવો નહિ પણ આ સ્વર્ગીય દેખાવ જેના વડે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને જેને લીધે છે તે 'ક'ઈક' એ આ દેવો છે.

છ આદિત્યનાં મિત્ર, અર્થમા, ભગ, વરુણ, દક્ષ અને અંશ એવાં નામ છે. આગળ જતાં દક્ષની ગણતરી આદિત્યોમાંથી કરી થઈ, અને ઇન્દ્ર, સવિત્ અને ધાતુ ઉમેરાયા. બાર આદિત્યોનાં નામ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં પાઠાક્રેર મળે છે, પરંતુ તે બધાં સૂર્યનાં નામો છે / ડાઉસન ૩.

આદિત્યકેતુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

આદિત્યતીર્થ સરસ્વતી તીરે આવેલું તીર્થવિશેષ. તીર્થયાત્રા કરતાં બલરામ આ તીર્થમાં આવ્યા હતા. પૂર્વે દેવો, ઇન્દ્ર, વિશ્વદેવોઓ, મરુતો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, વ્યાસ, શુક, કૃષ્ણ, યક્ષો, રાક્ષસો, પિશાચો અને બીજા ઘણાંએ હજારો યોગસિદ્ધ પુરુષો આ તીર્થમાં પરમ સિદ્ધિ પામ્યા હતા. પૂર્વે મધુકૈટભ નામના અસુરનો વધ કરીને વિષ્ણુ ધરાધરી, તેમ જ મહાતપસ્વી અસિત દેવલ ઋષિ પણ અહીં પરમ યોગનો આશ્રય કરીને સિદ્ધિ પામ્યા હતા / ભાર૦ શાં૦ ૪૯.

આદિત્યાશ્રમ ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ ૧૦ ૮૧-૧૧૪.

આદિત્ય હિરણ્યાક્ષનું આ નામ છે, કારણ કે તે કલ્પના આરંભમાં કર્યો હતો. એ વરાહને હાથે મૃત્યુ પામ્યો હતો.

આદિરાજ પૃથુરાજનું નામનંતર / ભાગ૦ ૪-૨૨-૪૮.

આદિવરાહ ચાલુ કલ્પના આરંભમાં હિરણ્યાક્ષને મારવા સારુ વિષ્ણુએ ધારણ કરેલો અવતાર. એને શ્વેતવરાહ પણ કહે છે.

આદિશેષ શેષ એ જ.

અધિરથી કર્ણનું નામનંતર

આદ્ય ચાક્ષુષ મન્વન્તરના પાંચ પ્રકારના દેવોમાંનો એક પ્રકાર.

આદ્ય (૨) એ નામના એક બ્રહ્મર્ષિ. (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.) એ એક સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચરના સોળ ઋત્વિજમાંનો એક હતો.

આંધ્ર ભારતવર્ષીય એક દેશ. હાલ જેને તૈલંગણ કહીએ છીએ તે. ક્વચિત્ એને આંધ્ર પણ કહ્યા છે / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

આધૂર્તરજ ગય રાજનો પિતા અમૂર્તરથ તે / ભાર૦ ૧૦ ૯૩-૧૯.

આન્ધ્રક કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચે આવેલો વિદ્યમાન પ્રદેશ / ભાર૦ ભી૦ ૯.

આનક સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન શર રાજનો મારીપાથી થયેલા દશ પુત્રોમાંનો ચોથો. એની સ્ત્રીનું નામ કંકા. એને પેટે એને પુરુજિત અને સત્યજિત એમ બે પુત્ર થયા હતા.

આનકદ્વંદ્વલિ કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું એક નામ. એના જન્મકાળે દેવોએ દ્વંદ્વલિવાદન કર્યું હતું તેથી આ નામ પડ્યું છે.

આનંદક ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

આનંદવન કાશીપુરીનું એક નામ

આનર્ત વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર અને શર્પાતિ રાજનો મધ્યમ પુત્ર. એના નામ ઉપરથી આનર્ત દેશનું નામ પડ્યું છે. રેવત રાજ તે આનો પુત્ર થાય.

આનર્ત (૨) ભારતવર્ષીય એક દેશ. ઈદ્રપ્રસ્થની ઉત્તર અને પશ્ચિમ બંને દિશાએ આવેલો હોવાથી એ દેશના બે વિભાગ કહેવાય છે.

આનીક સિંધુદેશાધિપતિ જયદ્રથના છ ભાઈઓમાંનો એક / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૫.

આપ અહૂન વસુને જ પુરાણાંતરે આ નામ આપ્યું છે. એની સંતતિની સંખ્યા સંબંધે મતભેદ છે.

આપ (૨) સ્વારોચિષ મન્વન્તરમાંનો વસિષ્ઠ પુત્ર પ્રજાપતિ તે.

આપ (૩) અગ્નિ વિશેની એની ભાર્યા તે મુદ્ધિતા / ભાર૦ ૧૦ ૨૨૪-૧.

આપ (૪) કૌંચદ્રીપના રહેવાસીઓનો ઉપાસ્ય દેવ / ભાગ૦ ૫-૨૦-૨૨.

આપ (૫) શ્રી ભગવાનની એક વિભૂતિ / ભાગ. ૧૧-૭-૩૩.

આપગા નદી. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને ભાગીરથીને માટે વપરાય છે.



**આપવ** વસિષ્ઠ ઋષિનું ખીજું નામ. સહસ્રાજીને એના આશ્રમને બાળી નાખ્યો હતો, તેથી 'તારા હજારે હાથ કપાઈ જશે' એવો એણે શાપ આપ્યો હતો / મત્સ્યં અં ૪૪.

**આપસ્તંબ** ભૃગુકુલોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ. એ તૌતીરીય શાખાનો હતો. એટલું જ નહિ પણ એ શાખાનો સૂત્રકાર હતો. એના સૂત્રોના અનુગામીઓને આપસ્તંબ કહે છે. કશ્યપ ઋષિએ દિતિ પાસે પુત્રકામેષ્ટિ કરાવી હતી, તેમાં આ આચાર્યપદે હતો. એ ઇષ્ટિમાંથી મરુદ્ગણ્ય નામના દેવ ઉત્પન્ન થયા હતા / મત્સ્યં અં ૭. ● આ ઉપરથી ચાલુ મન્વન્તરમાં એ ઘણો જ પ્રાચીન છે એમ જણાય છે. કલ્પના આરંભે જ હતો, સબળ બહુ પુરાતન છે. એની ગણના સ્મૃતિકારોમાં છે.

**આપસ્તંબી** આપસ્તંબ કુલોત્પન્ન ઋષિ.

**આપસ્તંબી (૨)** અંગિરા કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.  
**આપસ્થૂણ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)  
**આપાગ્નેય** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**આપિકાયની** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
**આપિશાલિ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
**આપોદ** ધૌમ્ય નામના બ્રહ્મર્ષિ તે જ. એમને ત્રણ શિષ્યો હતા : ઉપમન્યુ, આરુણિ અને વૈષ / ભારં અં ૩-૨૧.

**આપ્નોર્યામ** એક દેવવિશેષ.

**આપ્નોર્યામ (૨)** એક યજ્ઞવિશેષ.

**આપ્નુવાન** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**આપ્ય** ચાક્ષુષ મન્વન્તરમાંના દેવવિશેષ.

**આપ્યાયન** પ્રિયવ્રત રાજર્ષિનો પૌત્ર. યજ્ઞબાહુના સાતમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર. એનો દેશ એના નામ વડે જ પ્રસિદ્ધ છે. એ સ્વાયંભૂવંશનો હતો.

**આપ્યાયન (૨)** કૌંચદ્રીપમાંનો પહેલો દેશ.

**આપ્યાયન (૩)** કૃષ્ણનો સત્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

**આપ્રવતી** નગરીવિશેષ.

**આલીર** દેશવિશેષ / ભારં બીં ૯; ભાગં ૧૦-૧૦-૩૫.

**આલીર (૨)** વંશવિશેષ. કલિયુગમાં સાત શ્દ્ર રાજ આ વંશના અને સંસ્કારહીન થયા હતા. / ભાગં ૧૨-૧-૨૭.

**આલીર (૩)** આલીરનો શબ્દાર્થ ગોવાળ થાય છે. એઓ બ્રાહ્મણ પુરુષ અને અમ્મણ - વૈષ જાતિની સ્ત્રીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલ સંતતિ છે એમ મનુએ કહ્યું છે. સિંધુને કાંઠે કાંઠે ઉત્તરમાં આ જાતિ વસતી. ગ્રન્થકારોએ પોતે જ્યાં જ્યાં રહેતા હોય તે તે સ્થાનની ઉત્તરે કે પશ્ચિમે આ જાતિ રહેતી હતી એમ લખ્યું છે. વિદેશી ભાષાન્તરકારોએ ભુલાવો ખાઈને તેને પડોશમાં વસનારી ખીજી શ્દ્ર જાતિ સાથે સેળભેળ કરી દીધી છે. શ્દ્ર જાતિને સુર કહેતા. બહુધા આ જાતિનું નામ 'સુરા-ભીરા' એવું આપ્યું છે! હાલના આહીરો તે આ જાતિના વંશજો છે. માત્ર પડોશ સિવાય 'શ્દ્ર' જાતિ સાથે આહીરોને વિશેષ સંબંધ હોય પણ ખરો. કેટલાક ગ્રન્થકારો એમ પણ સૂચવે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રમાં 'ઓફિર' નામના સ્થળની વાત આ વે છે તે આ આલીરોના પ્રદેશ અગર નગરને અંગે પણ હોય / ડાઉસન ૨.

**આમ** કૌંચદ્રીપમાંનો ખંડવિશેષ.

**આમ (૨)** ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાગં ૫-૨૦-૨૧.

**આમ (૩)** નામજાતિની કૃષ્ણે થયેલો શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર / ભાગ ૧૦-૬૧-૧૩.

**આમલકી** કાગળ સુદ અગિયારસ.

**આમ્બિકેય** ધૃતરાષ્ટ્ર તે જ / ભારં અં ૧૬૨-૭૬.

**આમનાય** ધર્મ સંબંધી આખ્યાયિકાઓ. સામન્ય રીતે વેદને માટે આ શબ્દ વપરાય છે.

**આમ્રાતકેશ્વર** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**આયતાયન** એક બ્રહ્મર્ષિ / (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**આયતિ** સોમવંશી નહુષનો પુત્ર અને યયાતિનો ભાઈ / ભારં અં ૬૬-૩૩.

**આયતી** એ મેરુની કન્યા, નિયતિની બહેન અને ધાતા નામના ઋષિની સ્ત્રી હતી.

આયાસ્ય ગૌતમાંગિરસ વંશમાંનું એક કુળ / (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આયુ સોમવંશી પુરુરવા રાજને ઉર્વશીથી થયેલા છમાંનો મોટો પુત્ર. એને નહુષ, ક્ષત્રવૃધિવ, રાજ, રંભ અને અનેના એમ પાંચ પુત્રો હતા.

આયુ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રૌષ્ટાના વંશના પુરુ-હોત્ર રાજનો પુત્ર. સાતવત રાજ એનો પુત્ર થાય.

આયુ (૩) વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંના પ્રહ્લપુત્ર કતુ-ઋષિનું બીજું નામ (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

આયુ (૪) દશ અંગિરસ દેવોમાંનો એક (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

આયુ (૫) મંડૂકાનો એ નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજ (૧ પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ.)

આયુ (૬) કૃષ્ણને ભદ્રાથી થયેલો પુત્ર. એ મહા-રથી હતો.

આયુ (૭) પ્રાણુ નામના વસુનો ઊર્જસ્વતીને પેટ થયેલો પુત્ર / ભાગ ૬-૬-૪૨.

આયુ (૮) શ્રીકૃષ્ણને રોહિણીને પેટ થયેલો પુત્ર / ભાગ ૧૦-૬૧-૧૭.

આયુર્દા શાકદ્વીપ માહેલી એક નદી.

આયુર્વેદ એ નામનો એક ઋષિવિશેષ / ભાર ૦ સં ૧૧-૨૫.

આયુર્વેદ (૨) વૈદ્યક સંબંધી ગ્રન્થવિશેષ. એ ધન્વન્તરિનો કરેલો કહેવાય છે, અને કેટલીક વખત અથર્વવેદની પુરવણીરૂપે મનાય છે. / ડાઉસન ૩૯

આયુર્વેદ (૩) ઋગ્વેદનો એક ઉપવેદ તેમજ તેનો મૂર્તિમાન દેવતા. આ ઉપવેદ, પ્રહ્લદેવના પૂર્વ મુખમાંથી નીકળ્યો છે.

આયુષ્યમાન પ્રહ્લાદ દૈત્યના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો.

આયુષ્યમાન (૨) દક્ષસાવણિ નામના હવે પછી થનારા મન્વન્તરમાં વિષ્ણુનો જે અવતાર થવાનો છે તેનો પિતા.

આયોદ આપોદ શબ્દ જુઓ.

આરબ્ધ સોમવંશી દુહ્યુકુલોત્પન્ન સેતુ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ગાંધાર રાજ.

૯

આરબ્ધ (૨) અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ.

આરદ્ર દેશવિશેષ. (ખાહ્યાંક શબ્દ જુઓ) / ભાર ૦ ભી ૦ ૯.

આરણીય અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ.

આરણ્ય અરણીની જગાએ ઉત્પન્ન થવાથી પડેલું શુક્રાચાર્યનું નામ / દેવી ૦ ભાગ ૦ અ ૦ ૧૭.

આરુણિ અરુણિ ઋષિનો પુત્ર. એ ધૌરમ ઋષિનો શિષ્ય હતો. આગળ જતાં તેનું ઉદ્દાલક નામ પડ્યું હતું. (ઉદ્દાલક શબ્દ જુઓ.)

આરુણિ (૨) સામવેદનું એ નામનું ઉપનિષત.

આરુણિ (૩) સર્પવિશેષ / ભાર ૦ આ ૦ ૫૭-૧૯.

આરુણિ (૪) વિનતાનો પુત્ર / ભાર ૦ આ ૦ ૬૬-૪૦.

આરુણિ (૫) દુષ્યંતપુત્ર ભરતના વંશના દુરિત-ક્ષયનો પુત્ર. એ પ્રાહ્લણુ થયો હતો. / ભાગ ૦ ૯-૨૧-૨૧.

આરુપી ચ્યવન ઋષિની બે પત્નીઓમાંની મોટી. ઉર્વશીની માતા.

આર્યનાનસ એક પ્રહ્લપિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ).

આર્યીક ઋચીક ઋષિના જમદગ્નિ પ્રભૂતિનો વંશજ તે / ભાર ૦ ઉદી ૦ અ ૦ ૧૧૭.

આર્યીક (૨) ઋચીક ઋષિ જે પર્વત પર રહેતા હતા તે પર્વતનું પણ એ જ નામ પડ્યું હતું.

આર્જવ ગાંધારદેશાધિપતિ શકુનિના છ ભાઈઓ-માંનો એક. એને ભારતના યુદ્ધમાં ઈરાવાને માર્યો હતો / ભાર ૦ ભીમ ૦ અ ૦ ૯૦.

આર્તભાગ જરતકારુ ઋષિનો પુત્ર. આ નામ આસ્તિક ઋષિનું જ હોય એમ જણાય છે. જે આર્તભાગે દૈવરાતિ જનકની સભામાં યાજ્ઞવલ્ક્યની જોડે વાદ કર્યો હતો તે બીજો હોય એમ લાગે છે.

આર્તવ બહિર્ષદ નામના પિતરનું બીજું નામ.

આર્દ્ર સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુ કુલોત્પન્ન ઈદુ રાજનું બીજું નામ.

આર્દ્રક સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુવંશના વિશ્વગોશ્વનો પુત્ર.  
એનો પુત્ર તે યુવનાશ્વ / ભાર૦ વ૦ ૨૦૬-૩.

આર્દ્રા ચન્દ્રની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

આર્દ્રા (૨) નક્ષત્રવિશેષ

આર્દ્રક કદુપુત્ર એક નાગ. એની કન્યાનું નામ મારીષા અથવા ભોભ; ભોભ યદુકુલોત્પન્ન શૂર નામના રાબની સ્ત્રી હતી. શૂર રાબને એનાથી પૃથા નામની કન્યા થઈ હતી. પૃથાનું જ નામ પછીથી કુંતી પડ્યું હતું (કુંતીભોજ શબ્દ જુઓ). પૃથા એ આર્દ્રકની પૌત્રી થતી હતી. તેના પુત્ર ભીમ-સેનને દુર્યોધનાદિ સોએ કૌરવ ભાઈઓએ વિષયુક્ત ભોજન કરાવી પ્રમાણુકોટી તીર્થમાં છુડાડ્યો હતો ત્યારે નદીમાંના નાગોએ દંશ કરવાથી એનું વિષ ઊતરી ગયું હતું. પરંતુ નાગોએ મૂળે એને મારવા સારુ જ દંશ કર્યો હતો. ભીમે સાવધ થયા પછી નાગ એની પાસે આવ્યા ત્યારે એ મને કરડવાને આવે છે જાણી તેમને મારવા માંડ્યા. આ વૃત્તાંત કોઈ નાગે આર્દ્રકને જાણાવ્યાથી એ ભત્રે ત્યાં આવ્યો. એણે ભીમસેનને પોતાના દોહિત્ર તરીકે ઓળખ્યો. એ પછી ભીમસેનને પાતાળમાં લઈ ગયો અને ત્યાં એને યથેચ્છ અમૃતપાન કરાવ્યું. પછી તેને દશ સહસ્ર નાગનું બળ પ્રાપ્ત થયો એવો આશીર્વાદ આપીને ઉસ્તિનાપુર પાસે પહોંચાડ્યો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૨૮.

આર્દ્રક (૨) ધર્મસાવર્ણિ નામે થનારા મન્વન્તરમાં જે વિષ્ણુનો અવતાર થશે તેનો પિતા.

આર્દ્રકા કૌંચ દ્વીપની એક નદી.

આર્દ્રા પાર્વતીનું એક નામ.

આર્દ્રા (૨) સ્કંદોત્પન્ન માતૃગણ્યમાંની એક

આર્દ્રાવર્ત પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી - પૂર્વાપર - અને ઉપગિરિ હિમાલયથી વિંધ્યાચળ સુધી ઉત્તર - દક્ષિણ જેટલો ભારતવર્ષીય દેશ છે તે. / મનુ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨. શ્લો૦ ૨૨. વા૦ ૨૧૦ બાલ૦ ૩૯મા સર્ગમાં એવા જ અર્થનું વાક્ય છે.

આર્દ્રભ ઋષભ દેવના ભરતાદિ સો પુત્રોની સંજ્ઞા.

આર્ષશૃંગી ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાક્ષસ. એને અર્જુનના પુત્ર ધરાવાને માર્યો હતો.

આર્ષિષેણ અર્ષિષેણ ઋષિના પુત્ર અગર વંશજ. એનો આશ્રમ હિમાલય ઉપર નરનારાયણના આશ્રમ પાસે હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૬.

આર્ષિષેણ (૨) એ નામનો એક રાજર્ષિ.

આલમ્બ યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ / ભાર૦ સ૦ ૪-૨૦.

આલમ્બાધન ઇંદ્રનો સખા. એણે રુદ્ર મહાત્મ્ય કહ્યું છે. / ભાર૦ અનુ૦ ૪૯-૫.

આલક્ષિત કિષ્કિંધાની પશ્ચિમ તરફ આવેલું એ નામનું વન / વા૦ ૨૧૦ કિષ્કિં.

આવન્ય અવંતિ દેશનો સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણવિશેષ / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૮.

આવન્ય (૨) સુકર્માનો શિષ્ય. એણે સામવેદનું અધ્યયન કરીને તેની શાખાઓ શિષ્યોને શીખવી હતી. / ભાગ૦ ૧૨-૬-૭૭.

આવરણ સ્વાયંભૂ મનુના વંશજ ભરતને પંચજની સ્ત્રીથી થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

આવર્તન આઠ ઉપદ્વીપમાંનો ત્રીજો.

આવશિર ભારતવર્ષીય એક દેશ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

આવસથ્ય પવમાન અગ્નિનો પુત્ર.

આર્વહોત્ર ઋષભદેવના નવ સિદ્ધપુત્રોમાંનો એક. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

આર્વિષ્ઠાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ ક્ષયપ શબ્દ જુઓ.)

આર્વીક્ષિત સૂર્યવંશી અર્વીક્ષિત-પુત્ર મરુતનું બીજું નામ. એ દિષ્ટકુળનો હતો.

આર્વેદ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

આશાવહુ એક યાદવ.

આશાવહુ (૨) વિવસ્વતનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧-૧૫.

આશમરથ્ય અશ્મરથ્યનો વંશજ. તેમ જ તે કુળ.

આશમાકી પ્રાચીનવતની ભાર્યા, એક યાદવ. એનો પુત્ર શર્યાતિ / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૧૨.

આશ્રમ આર્ચના જીવનના ચાર વિભાગ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ,

ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ. પ્રહ્લદેવે આ આશ્રમે ઉત્પન્ન કર્યા છે. / ભા૦ ૩-૧૨-૪૧. ભગવદ્ભક્તોએ એને અનુસરવું ઉચિત છે / ભાગ૦ ૧૧-૧૦-૧. તેમના ધર્મ સંબંધે જુઓ / ભાર૦ આ૦ ૮૫-૮૬; શાં ૬૩-૬૫-૧૮૯, ૨૪૧-૨૪૮-૨૫૧; અનુ૦ ૨૦૮ અને અશ્વ૦ ૪૫-૪૭. આશ્રાયણ એક પ્રહ્લપિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.) આશ્રાયણ ઇન્દ્રની સલાનો એક ઋષિ / ભાર૦ સ૦ ૭-૧૮.

આશ્લેષા ચંદ્રની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક. આશ્લેષા (૨) સત્તાવીશમાંનું એક નક્ષત્રવિશેષ. આશ્લેષ અગર આશ્વલાયન એક ઋષિ. એ શાકલ્ય શાખાનો હોઈ તે શાખાનો સૂત્રકાર હતો. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

આશ્વલાયનિ એક પ્રહ્લપિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ). આશ્વલાયનન એક પ્રહ્લપિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

આશ્વયાનિ પ્રહ્લપિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ).

આશ્વિનેય અશ્વિનીરૂપ ધારી સૂર્યપત્નીને વિષે અશ્વરૂપ ધારી સૂર્ય ઉત્પન્ન કરેલા એ પુત્રો. એમને આશ્વિનીકુમાર કહેવાની રીત છે. એ બંને અશ્વિનીના નસંકારામાંથી નીકળ્યા હતા. એ ઉપરથી એમને નાસત્ય પણ કહે છે. ચાલુ મન્વન્તરમાં એઓ સપ્તદેવમાં છઠ્ઠા દેવની પદવી પર છે; અને દેવાના વૈદ્ય છે. વૈદ્ય હોવાને કારણે કાળ પર્યાંત એમને યજ્ઞભાગ મળતો નહોતો, તે વ્યવન ભાર્ગવે ચાલુ કર્યો. (વ્યવન શબ્દ જુઓ). એ બંને રૂપે સુંદર છે.

સાધારણ રીતે બંનેને નાસત્યો, અશ્વિનો અને દસ્રો કહેવામાં આવે છે; પણ એમાંના મોટાનું નામ નાસત્ય અને નાનાનું નામ દસ્ર છે એમ જણાય છે. / ભાર૦ અનુશા૦ અ૦ ૧૫૦ શ્લો૦ ૧૮. આષાઠ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

આસંગ ઋગ્વેદના કેટલાક મન્ત્રોનો દ્રષ્ટા. એ પદ્યોગનો પુત્ર હતો, પરંતુ દેવાના શાપથી સ્ત્રી થઈ ગયો હતો. પશ્ચાત્તાપ કરીને અને મેધાતિથિ

ઋષિને અનર્ગળ દ્રવ્ય આપીને અને તેમને મન્ત્ર ઉદ્દેશીને પ્રસન્ન કરવાથી એમની કૃપા વડે પાછો પુરુષત્વ પામ્યો હતો. / ડાઉસન ૨૫.

આસંગ (૨) શ્વેતક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો ખીજો. અકરનો નાનો ભાઈ.

આસેમની અસમજના પુત્ર અંશુમાનનું ખીજું નામ.

આસર રાક્ષસ જાતિ વિશેષ. / ડાઉસન ૨૫.

આસારણ યક્ષવિશેષ. (નલસ્ય શબ્દ જુઓ.)

આસુરાયણ એક પ્રહ્લપિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

આસુરાયણીય સામવેદની એક શાખા-વિશેષ / ભાગ૦ ૧-૪-૨૩.

આસુરિ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાંનો એક ઋષિ. આસુરી ઋષભદેવ વંશના દેવતાજિત નામના રાજાની સ્ત્રી. દેવદ્યુમ્નની માતા.

આસ્તિક ભૃગુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો જરતકારી ઋષિ. એ કશ્યપની મનસા નામની કન્યાને પરણ્યો હતો. તેને પેટે પ્રસવેલો પુત્ર મનસાના જરદ્ગૌરી અને જરતકારુ એવાં ખીજાં નામ હતાં. (જરતકારુ શબ્દ જુઓ.) જરતકારુ અરણ્યમાં જતો રહ્યો તે વખતે એની સ્ત્રી ગર્ભિણી હતી. એ બિચારીને સંતાપ થયો કે હવે શું કરવું. પરંતુ ધૈર્ય રાખીને પોતાનો આશ્રમ તજી હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર ગઈ. ત્યાં શિવ અને પાર્વતીની સેવામાં રહી એની સેવાથી શંકર સંતાપ પામ્યા; અને એમણે એને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. પૂરા દહાડા થતાં તેને કૈલાસ ઉપર પુત્ર પ્રસવ્યો. શિવે કરેલો ઉપદેશ ગર્ભમાં રહ્યે રહ્યે એણે ગ્રહણ કર્યો છે એ જાણીને એ પુત્રનું નામ આસ્તિક પાડવામાં આવ્યું. પોતાની માતા પાસે રહીને છોકરો મોટો થતો હતો. શંકરે પોતે એને ઉપવીત આપ્યું અને વેદ-વેદાંગમાં નિષ્ણાત બનાવ્યો. વળી એણે મૃત્યુંજય મંત્રનો અનુગ્રહ કર્યો. એણે આ મંત્રનું વિધિપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કર્યું. આના પ્રભાવે એ ઘણો તેજસ્વી થઈ દિવસાનુદિવસ પ્રખ્યાત થવા લાગ્યો. પછી શંકરે જરતકારુને કહ્યું કે તું હવે તારા આ પુત્રને

લઈને તારા પિતાના આશ્રમમાં જા. શંકર ભગવાનની આજ્ઞા માથે ચડાવી એ પોતાના પિતા કશ્યપના આશ્રમમાં ગઈ અને ત્યાં સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી. / દેવી૦ ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૪૭-૪૮.

વખત જતાં જન્મેજય રાજ્યે સર્પસત્રને આરંભ કર્યો: એણે હનરો નાગનાં કુટુંબોને બાળી નાંખ્યાં. આથી મોટા મોટા નાગ વિચારવા લાગ્યા કે આસ્તિક કોઈ રીતે આપણું સંરક્ષણ કરે. આસ્તિક નાગોનો ભાણેજ થતો હતો. એટલામાં તક્ષક નાગના ઉપર જ મરણનો પ્રસંગ આવ્યો. તક્ષક સર્પસત્રથી ડરીને ઇન્દ્રને શરણે જઈ તેના સિંહાસનને વળગી છુપાઈ બેઠો હતો. જન્મેજયની આજ્ઞાનુસાર સર્પસત્રના ઋત્વિજ્ઞેએ હોમવા સારુ તક્ષકનું આવાહન કર્યું, છતાં તક્ષક આવ્યો નહિ. અંતર્દષ્ટિથી તક્ષકના ન આવવાનું કારણ ઋષિઓએ જાણ્યું. હવે શું કરવું તેનો ઋત્વિજ્ઞે વિચાર કરતા હતા એટલે જન્મેજયે કહ્યું કે મારા પિતાના વેરીને લાવો. એ ગમે તે મોટા માણસને શરણે ગયો હોય તેની ચિંતા નહિ, આ ઉપરથી ઋત્વિજ્ઞેએ ઇન્દ્ર સહિત તક્ષકનું આવાહન કર્યું. ઇન્દ્રે તક્ષકને તણ દીધો. એકલો તક્ષક ખિન્ન વદને કુડંબી ઉપર આવી બેલો.

બીજી તરફ એમ બન્યું હતું કે બધા નાગ એકઠા થઈ કશ્યપ પાસે, તક્ષક અગ્નિકુડ પર આવે તે પહેલાં જ સર્પસત્ર બંધ કરાવવા, પોતાની બહેન જરતકારુના પુત્ર આસ્તિકને મોકલે, એવી વિનંતી કરવા સારુ ગયા હતા. આ ઉપરથી આસ્તિકે જન્મેજયની સ્તુતિ કરી એને પ્રસન્ન કર્યો. જન્મેજય ખુશી થયો અને આસ્તિકની ઇચ્છા પૂરી કર્યા બાદ બીજું જે કરવું હોય તે કરવું એવું એના મનમાં આવ્યું. આસ્તિકની વાણી ઉપર જન્મેજય તેમજ ઋત્વિજ્ઞે મોહ પામી ગયા હતા, એટલામાં તક્ષક આવી યજ્ઞકુડની ઉપર આઠાશમાં આવી બેલો. તક્ષકને જોઈને શત્રુ આવ્યો જાણી જન્મેજયને બહુ આનંદ થયો, અને આસ્તિકને પૂછ્યું કે

તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો તે હું આપું. આસ્તિકે માગ્યું કે સર્પસત્ર આ ક્ષણથી જ બંધ રાખો, એટલું જ માગ્યું છું. આ ઉપરથી રાજા વિમનસ્ક થઈ ગયો અને બીજું કોઈ માગવાની વિનંતી કરી, પણ આસ્તિકે બીજું કશું માગ્યું જ નહિ. છેવટે જન્મેજયે સર્પસત્ર બંધ કર્યો, તક્ષક બેઠો ગયો અને આસ્તિક પોતાની માતા પાસે પાછો ગયો / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૫૧-૫૩.

**આસ્તીક** આસ્તિક ઋષિ તે જ.

**આહ્વનીય** અગ્નિહોત્રીની યજ્ઞશાળામાં પૂર્વ તરફના કુડમાં હોય છે તે અગ્નિ.

**આહિચ્છત્ર** અહિચ્છત્ર જુઓ.

**આહુક** સોમવંશી યદુરાજાના સાત્વત નામના કુળમાં જન્મેલા પુનર્વસુ રાજાનો પુત્ર. એને અનેક પુત્ર હતા, પણ તેઓમાં દેવક અને ઉગ્રસેન એ જ નામાંકિત હતા.

**આહુક** (૨) એક યાદવ. એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સ્વમેતપચક ક્ષેત્રમાં ગયો હતો. સામ્યને ઋષિએ આપેલા શાપને લઈને ઉત્પન્ન થયેલા મૂશળનું ચૂર્ણ કરીને એણે સમુદ્રમાં નાંખી દીધું હતું / ભાગ૦ ૧૦-૨૨-૫; ૧૧-૧-૨૧.

**આહુકી** પુનર્વસુ રાજાની કન્યા, આહુકની ભગિની. એનો પતિ કોણ હતો તે જણાતું નથી.

**આક્ષીય** ભરદ્વાજગિરસ વંશ માલિકામાંના દ્વિગોત્રીય ઋષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઇ

**ઇશુદા** નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૧૭.

**ઇજ્યા** અધ્વર્યુ નામના ઋત્વિજ્ઞને કરાવવાનાં કર્મ-હવન, પૂજન ઇં એ બ્રહ્મદેવના દક્ષિણ મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

**ઇંડવિંડ** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળના શતરથ રાજાનું બીજું નામ. એને ઇલવિલ પણ કહ્યો છે. એના પુત્રનું નામ એંડવિંડ.

**ઇંડવિંડા** (ઇલવિલા શબ્દ જુઓ.)

**ઇસ્કપતિ** તુષિત નામના બાર દેવોમાંનો એક (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

ઇંડા ઋગ્વેદમાં ઇંડા શબ્દ પ્રથમ ખાદ્ય ઉપાહાર-  
અગર અર્પણ કરેલ દૂધના અર્થમાં વપરાયો છે.  
ત્યાર પછી વાણીની દેવીરૂપે 'સ્તવન'ને ઇંડા કહે-  
વામાં આવતું. ત્યાર પછી ઇંડાને મનુની શિક્ષિકા  
કહી છે. મનુને યજ્ઞવિધિ પ્રથમ શીખવનાર આ  
જ હતી. ઇંડા એ પૃથ્વી પર જેની સત્તા છે એવી  
દેવી છે એમ સાચાં કહ્યું છે. મનુએ પ્રજા મેળવવા  
કરેલા યજ્ઞમાંથી ઇંડા ઉત્પન્ન થઈ, એવી શતપથ  
બ્રાહ્મણમાં આખ્યાયિકા છે. ઇંડા ઉપર પોતાનો હક્ક  
છે એમ કહી મૈત્રાવરુણે માંગણી કર્યા છતાં ઇંડા  
પોતાના જનક પાસે જ રહી, મનુએ પ્રજાને માટે  
પ્રાર્થના અને ઉપવાસ કરી તપ કરતાં છતાં ઇંડાથી  
પોતાના વંશની વૃદ્ધિ કરી.

ઇંડા (૨) પુરાણોમાં ઇંડાને વૈવસ્વત મનુની કન્યા,  
બુધની સ્ત્રી અને પુરુરવાની માતા કહી છે. પોતાને  
પુત્ર થયા પૂર્વે, પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ એણે મિત્ર અને  
વરુણ પ્રીત્યર્થે યજ્ઞ કર્યો હતો. એ યજ્ઞને પરિણામે  
ઇંડા અથવા ઇલાનો જન્મ થયો. મિત્ર અને વરુણ  
બંને દેવાની કૃપા વડે ઇંડાની જાતિ બદલાઈ,  
ને તે પુત્રરૂપે બની. એ પુત્ર તે સુદ્યુમ્ન. શિવના  
શાપને લીધે સુદ્યુમ્ન પાછો સ્ત્રી બની ગયો. સ્ત્રી  
રૂપે એનું નામ ઇલા હતું. આ ઇલા બુધને  
પ્રણી. એને પેટે પુરુરવા નામના પુત્રનો જન્મ  
થયો. ત્યારબાદ વિષ્ણુની કૃપા વડે સુદ્યુમ્નને પાછું  
પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું. પુરુષ તરીકે એને ત્રણ પુત્રો  
થયા હતા.

બીજા આખ્યાયિકાનુસાર મનુના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું  
નામ ઇલ હતું. પાર્વતીના મના કરેલા વનમાં  
પ્રવેશ કરવાથી ઇલ સ્ત્રી બનીને ઇલા થઈ ગયો.  
ઇલાના મિત્ર અને સંબંધીઓની વિનંતી ઉપરથી  
પ્રસન્ન થઈ શિવ અને પાર્વતીએ વરદાન આપ્યું  
હતું કે ઇલા એક મહિનો સ્ત્રી અને એક મહિનો  
પુરુષ થશે.

આ જૂની આખ્યાયિકાના આ પ્રમાણે બીજાંયે  
પાઠાકર છે.

ઇંડાવત્સર સંવત્સરોનો એક ભેદવિશેષ / ભાગ ૦  
૫-૨૨-૭.

ઇંદ્રિય લક્ષ્મી.

ઇંદુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના વિશ્વગ રાજાનો પુત્ર.  
એને ચંદ્ર અને આદ્ર એવાં બીજાં નામ પણ હતાં.  
એના પુત્રનું નામ યુવનાથ.

ઇંદુમતી સિંહલદ્વીપના ચંદ્રસેન રાજાની કન્યા.  
(૨ મંદોદરી શબ્દ જુઓ.)

ઇંદુમૌલિ ભૂષણ તરીકે મસ્તક પર ચંદ્ર હોવાથી શંકરનું  
પહેલું નામ.

ઈન્દ્ર આ સામાન્ય નામ છે. બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં  
- એટલે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં - સ્વર્ગમાં  
ચૌદ ઈન્દ્ર થઈ જાય છે. દરેક મન્વન્તરે એટલે  
૩૦,૬૭,૨૦,૦૦૦ વર્ષે ઈન્દ્ર બદલાય છે. આ દરેક  
ઈન્દ્રને જુદાં જુદાં નામ હોય છે; જેમકે; ૧ યજ્ઞ, ૨  
રાચન, ૩ સત્યજિત, ૪ ત્રિશિખ, ૫ વિભુ, ૬  
મંત્રદ્રુમ, ૭ પુરંદર, ૮ બલિ, ૯ અદ્ભુર, ૧૦ શંભુ,  
૧૧ વૈવૃતિ, ૧૨ ઋતધામા, ૧૩ દિવસ્પતિ, ૧૪  
શુચિક્ષ્પના. આરંભથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં ૭  
ઈન્દ્ર થયા છે. બલિથી માંડીને શુચિ પર્યાંત સાત. હવે  
પછી કલ્પ પૂરો થતાં સુધીમાં થશે. ઈન્દ્રની સ્ત્રીનું  
નામ ઈન્દ્રાણી. એ પણ સામાન્ય નામ જ છે.  
જયંત, ઐન્દ્રિ અને વાલી એ ત્રણ પુત્રો છે. એની  
કન્યાનું નામ દેવસ્યેના છે. ઈન્દ્ર દેવતાઓમાં મુખ્ય  
અને સ્વર્ગનો રાજા છે. એ વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત,  
ગર્જન-વૃષ્ટિ અને પૂર્વ દિશાનો આધિપતિ છે.  
એ બાર આદિત્યમંત્રો અને આઠ મરુતમંત્રો એક  
છે. યજ્ઞમાં અને કેટલાક શ્રાદ્ધમાં એને આરાધન છે  
અને બલિ અપાય છે. એ જળરો વૈભવવાળો  
છે. પોતાની નગરી અમરાપુરીમાં નંદનબાગમાંના  
વૈજયંત નામના મહેલમાં રહે છે. એ બાગમાં  
પારિજાત અને કલ્પવૃક્ષ વગેરે છે. એની પાસે ઇચ્છા  
હોય તે આપનારો કામદુધા નામની ગાય છે. એના  
સાત સૂંઢવાળા હાથીનું નામ ઐરાવત છે. એના  
સારથિનું નામ માતલિ અને આયુધનું નામ વજ્ર  
છે. વજ્ર પર્વતોના ચૂરેચૂરા કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે  
છે. આકાશમાં મેઘધનુષ્ય થાય છે એ એનું ધનુષ્ય  
છે. જ્યારે એ ધનુષ્ય ચઢાવેલું નથી હોતું, ત્યારે

રોહિત કહેવાય છે. એને આઠ માથાંવાળો લીલા રંગનો ઘોડો છે. ખીજા ઘોળા ઘોડા પણ ધણા છે. એની સભામાં ગાનારા ગંધર્વ અને નાચનારી અપ્સરા હોય છે. એનાં વસ્ત્રના રંગ નિરંતર બદલાયા કરે છે.

અસુર અને દાનવો સાથે એને ઘણીવાર યુદ્ધ કરવાં પડે છે. યુદ્ધમાં એ હાથીઓને કામે લગાડે છે. એ કોઈવાર હારે છેય ખરો. અર્જુનથી એક વાર અને રાવણના પુત્રથી સત્તર વાર હાર્યો હતો. ઇન્દ્રજિત - રાવણનો પુત્ર એને હરાવી ઐરાવત લઈ ગયો હતો. આવાં યુદ્ધોમાં એને ઘણીવાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ મદદ કરે છે.

એણે દિતિની સાથે સંબંધ કરવાથી તેને ગર્ભ રહ્યો હતો. એ ગર્ભના એણે પોતાના વજ્રથી ઓગણપચાસ કટકા કર્યા હતા, તેમાંથી ઓગણપચાસ મરુત થયા છે. ગૌતમ ઋષિની સ્ત્રી અહત્યા સાથે છેતરીને કરેલા સમાગમને લઈને એને શરીરે હબ્બર ભગાકાર ચિહ્ન નીકળે એવો શાપ આપી નપુંસક બનાવી દીધો હતો. પછીથી ઉશાપ આપી એ ભગનાં ચિહ્નની આંખો કરી દીધી હતી, તેથી એ સહસ્રાક્ષ કહેવાય છે. મરુત, અગ્નિ વગેરે દેવોની પ્રાર્થના ઉપરથી એને પુરુષાતન પાછું મળ્યું હતું. એણે પુલોમની કન્યા ઉપર બલાત્કાર કરી પુલોમ શાપ દેશે એ ભયથી એને મારી નાંખ્યો હતો. પોતાના ગોર વિશ્વરૂપને પણ એણે માર્યો છે.

પોતાની પદવી ટકાવી રાખવાને એ સતત ચોંકતો જ રહે છે. કોઈ અશ્વમેધ કરે કે અતુલ તપ આદરે કે ઇન્દ્ર એમાં ભંગાણુ પાડવા ધણી ધણી યુક્તિ કરે છે. પોતાની અપ્સરાઓ મોકલી તેમના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરાવે છે.

કૃષ્ણે ઇન્દ્રની પૂજા બંધ કરાવી ત્યારે એણે કોપ કરીને વ્રજ ઉપર દિવસોના દિવસ હુમલો કર્યો હતો. તે વખતે કૃષ્ણે પોતાની ટચલી આંગળીએ ગૌવર્ધનને ઉપાડી વ્રજ ઉપર ધરી લઈ એમનું રક્ષણ કર્યું હતું. આમ હાર ખાધાથી કૃષ્ણ વિષ્ણુના અવતાર છે એ સમજવાથી શરણે આવ્યો હતો. સગર રાજ

અશ્વમેધ કરતો હતો ત્યારે ઇન્દ્ર એનો અશ્વ ચોરી જઈ તેને પાતાળમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતાં તેમની પાછળ ખાંધી આવ્યો હતો. સહસ્રાક્ષ, શચીપતિ, વૃદ્ધશ્રવા, વૃત્રારિ, મધવા, માતલીસુત, પાકશાસન, સુરેન્દ્ર, શુક, પુરંદર વગેરે એનાં ખીજાં નામ છે.

ઇન્દ્ર (૨) આદિત્યમાંનો પહેલો (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ). એનું શક એવું નામ પણ છે. ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં એ પૂર્વ દિગ્પાળ છે. દર વર્ષે શ્રાવણ માસમાં સૂર્યમંડળ પર એનો અધિકાર હોય છે. (નલ શબ્દ જુઓ.) પૌલોમી નામની સ્ત્રીથી એને જયંત, ઋષભ અને મીઠુષ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

ઇન્દ્ર (૩) શ્રી ભગવાનની એક વિભૂતિ / ભાગ૦ ૧૧-૧૬-૧૩.

ઇન્દ્ર (૪) શ્રાવણ મહિનાના સૂર્યનું નામ / ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૩૭.

ઇન્દ્રકીલ હિમાલય પર્વતનું શિખર-વિશેષ. અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરને કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે પ્રતિસ્મૃતિ નામની વિદ્યા આપી હતી. તે તેમની પાસેથી ગ્રહણ કરી, ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરીને તેની પાસેથી કાંઈક નવાં અસ્ત્રશસ્ત્ર મેળવીએ એવી ઇચ્છાથી તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી, એઓ કામ્યક વનમાંથી નીકળ્યા. તેઓ હિમાલય પર્વતના ગંધમાદન આદિ શૃંગ ઓળંગીને ઇન્દ્રકીલ પર આવ્યા. ઇન્દ્ર અહીં વૃદ્ધ તપસ્વીનું રૂપ ધારણ કરીને બેઠો હતો, તેને અર્જુને દીઠો. અર્જુને એને વંદન કરતાં એણે કહ્યું કે તારી શી ઇચ્છા છે? અર્જુન કહે, મને ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થાય અને શસ્ત્ર આપે એવી ઇચ્છા છે, માટે તપ કરવાને આવ્યો છું. તે વખતે ઇન્દ્રે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કર્યું અને અર્જુનને દર્શન આપ્યું / ભાગ૦ વન૦ અ૦ ૩૭.

પછી ઇન્દ્રે અર્જુનને કહ્યું કે અહીં શિવનું આરાધન કર અને પ્રથમ એની કૃપા સંપાદન કર. પછી હું તને મારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર આપીશ. આમ કહીને ઇન્દ્ર અંતર્ધાન થયો. અર્જુને ત્યાં તપનો આરાંભ

કર્યો. ચાર મહિના પછી શિવે વિચાર્યું કે અર્જુનની પાસે જઈએ. પછી અંતર્દૃષ્ટિથી જોતાં શિવે જાણ્યું કે એક મૂક નામનો દાનવ વરાહનું રૂપ ધારણ કરીને અર્જુન પાસે જતો હતો. એનાથી અર્જુનને પીડા ન થાય તેમ જ અર્જુન પોતાને જાળખે નહિ માટે કિરાતનો વેશ પલટી પોતે પર્વત પર પ્રગટ થયા. એટલામાં એમણે જોયું કે પેલો કપટી દાનવ અર્જુન સુધી પહોંચી ગયો હતો. આથી કિરાતરૂપ ધારી શિવે વરાહના ઉપર પોતાનું બાણ ફેંક્યું. અહીંયાં એ જ સંધિમાં અર્જુને પણ વરાહ ઉપર પોતાનું બાણ ફેંક્યું. શિવના બાણથી જ આ અસુર તો મરી ગયો હતો. અર્જુને શિવને જાળખ્યા નહોતા માટે કોના બાણથી વરાહ મૂઓ, એ સંબંધી કિરાત જોડે ઘણી તકરાર કરી. કિરાતે પણ સામા પ્રત્યુત્તર ઠીક આપ્યા. તેથી બંને વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો વખત આવ્યો. બંને જણે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. અર્જુને કિરાત ઉપર જે જે અસ્ત્રો ફેંક્યાં તે બધાં કિરાતે પકડી લીધાં. એણે છેવટે ગાંડીવ ધનુષ્ય માર્યું, તે પણ કિરાતે ગ્રહણ કરી લીધું. આ જોઈ અર્જુનને આશ્ચર્ય થયું, પણ ધૈર્ય ધરીને બાહુયુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં પણ એનો દેહ જર્જર થઈ લોહીલુહાણ થઈ ગયો. મારો વિનાશકાળ સમીપ આવ્યો છે એમ ધારીને એણે પોતાના આરાધ્ય દેવની માનસિક પૂજા કરી. પૂજા સમાપ્ત થતાં આંખ ઉઘાડીને જુએ છે તો પોતે માનસિક પૂજા વખતે જે જે મનોમય પુષ્પો છુટ દેવતાને ચઢાવ્યાં હતાં તે બધાં સાક્ષાત્ કિરાતના મસ્તક પર હતાં! ચક્રિત થઈને અર્જુને મનમાં ધાર્યું કે અરે, આ શંકર ભગવાન પોતે છે અને મેં અજાણ્યે એમનો કેટલો અનાદર કર્યો! આમ ધારી પોતે કિરાતવેશધારી શંકરને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. શિવે પણ કિરાત વેષ ત્યજી પોતાના દિવ્યરૂપે એને દર્શન આપ્યું. પોતાનો અમૃતમય-હસ્ત અર્જુનને શરીરે ફેરવ્યો અને એને ક્ષતરહિત કરી આલિંગન આપી, પાશુપતાસ્ત્ર તેને આપ્યું. શિવે વર આપ્યો કે તું કોઈથી જિતાય નહિ એવો વીર થઈશ. આટલું કહી પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપે અંતર્ધાન થયા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૮.

અર્જુનને શિવનું દર્શન, સ્પર્શન અને વરદાન થવાથી એ આનંદમાં મગ્ન થયો હતો. તેવામાં જ ત્યાં લોકપાલો પ્રકટ થયા. તેમણે એને પોતપોતાનાં અસ્ત્ર આપ્યાં. યમે દંડ, વરુણે પાશ, કૃષ્ણે કૌભેરાસ્ત્ર આપ્યાં અને ઇન્દ્ર માતલી સારથિને આજ્ઞા કરીને મંગાવેલા રથમાં ખેસાડી તેને પોતાના લોકમાં લઈ ગયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૪૨. ● ઇન્દ્રે અર્જુનને આપણાં પાંચ વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં રાખ્યો. એણે એને નાનાવિધ શસ્ત્રાસ્ત્ર આપ્યાં અને ચિત્રસેન ગાંધર્વ મારફત ગાયન અને નૃત્યકળામાં નિષ્ણાત બનાવ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૪૪.

વળી અર્જુનને સ્વર્ગલોકના ભોગ ભોગવાવવા ધારી એણે ઉર્વશીને આજ્ઞા કરી કે તેણે અર્જુન પાસે જવું. પણ જ્યારે ઉર્વશી અર્જુન પાસે ગઈ, ત્યારે ઇન્દ્રની સ્વર્ગાંગના એટલે માતા બરોબર એવી અર્જુનની માન્યતા હોવાથી, એની જોડે પૂજ્ય બુદ્ધિથી જ વર્ત્યો. આથી ઉર્વશીને ગુસ્સો ચડ્યો અને એણે અર્જુનને શાપ દીધો. અર્જુને શાપ ગ્રહણ કર્યો, પણ પોતાના નિશ્ચયથી ચલ્યો નહિ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૪૬. ● એનો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ જોઈ ઇન્દ્ર એના પર પ્રસન્ન થયો અને ઉર્વશીએ આપેલા નપુંસક થવાના શાપની અવધિ ઘટાડીને માત્ર વર્ષની રાખી અને સમજણ પાડી કે એ શાપ તારે ગુપ્ત રહેવાના વર્ષમાં બહુ ઉપકારક થશે.

પછી અર્જુનને વસ્ત્રાલંકાર આપી, સંતોષ પમાડી, પોતાના રથમાં ખેસાડી યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો યાત્રા કરતાં કરતાં ગંધમાદન પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા. તેમની પાસે સાતલીની સાથે વિદાય કર્યો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૬૪.

ઇન્દ્રકીલ (૨) ભારતવર્ષનું એ નામનું એક તીર્થ.

ઇન્દ્રકીલ (૩) એ નામનો એક પર્વત.

ઇન્દ્રકૌશિક એક બ્રહ્મર્ષિ અને એનું કુળ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રભાનુ રામની સેનાનો એક વાનર. એ અગિયાર કોટિ વાનરોનો સ્વામી હતો.

ઇન્દ્રજિત મંદોદરીને પેટ થયેલો રાવણનો પુત્ર. જન્મતાં જ એણે મેઘના જેવી ગર્જના કરી હતી,



તેથી એને મેઘનાદ એ નામ મળ્યું હતું / અધ્યાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૨. ● મેઘનાદ સ્વભાવતઃ ભયંકર હતો. મોટો થયા પછી શુક્રાચાર્યની સહાયતાથી એણે નિકુંભિક્ષામાં અશ્વમેધ, અગ્નિષ્ટોમ, બહુ-સુવર્ણિક, રાજસૂય, ગોમેધ, વૈષ્ણવ અને માહેશ્વર એવા સાત યજ્ઞ કર્યા હતા. શિવની કૃપાથી એને દિવ્ય રથ અને ધનુષ્યબાણ તેમ જ ખીજાં શસ્ત્રો, તામસી માયા વગેરે પ્રાપ્ત થયું હતું. એના મનમાં ખીજા પણ કેટલીક જાતના યજ્ઞ કરવાનું હતું; પરંતુ રાવણ દેવનો દ્વેષી હોવાથી દેવને હવિર્ભાગ આપવો પડે માટે એણે ઇન્દ્રજિતને કરવા નહોતા દીધા. / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૨૫.

જ્યારે રાવણ સ્વર્ગને જીતવા ગયો હતો અને ઘેર સંગ્રામમાં રાવણનો આજ્ઞે સુમાલી પડ્યો અને રાક્ષસોનો પરાજય થશે એમ લાગવા માંડ્યું ત્યારે મેઘનાદ મોખરે આવ્યો. ઇન્દ્રનો પુત્ર જ્યંત અને એનો સારથિ ગોમુખ એના ઉપર ચઢી આવ્યા, પણ પરાભવ પામીને પાછા ફરતાં જ, ઇન્દ્ર પોતે એના ઉપર ચઢી આવ્યો. આ વેળા પોતાની માયાના બળથી મેઘનાદ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો, અને પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રથી ઇન્દ્રને જજ્જર કરી નાંખી બાંધી લીધા. રાવણ બહુ આનંદ પામ્યો અને જય જયકાર કરી ઇન્દ્રને લાંકા લઈ ગયો. અહીં ઇન્દ્રના પકડાવાથી બધા દેવ ચિંતામાં ખૂટીને બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા. તે ઉપરથી બ્રહ્મદેવે પોતે લાંકામાં ઇન્દ્રજિતને પ્રત્યક્ષ થઈને કહ્યું કે તું ઇન્દ્રને છોડી દે. મેઘનાદે કહ્યું કે મને અમરત્વ આપો તો હું છોડું. બ્રહ્મદેવે કહ્યું કે સાકાર પદાર્થ માત્ર નાશવંત છે; માટે અમરત્વ દુર્લભ્ય છે. કાંઈ ખીજું માંગ. તે ઉપરથી એણે માગ્યું કે હું અગ્નિમાં હોમ કરું, તેમાંથી અશ્વસહિત દિવ્ય રથ નીકળે અને એ રથ પર હોઉં ત્યાં સુધી હું વિજયી અને અમર થાઉં એવો વર આપો. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહીને ઇન્દ્રને છોડાવ્યો અને પુનઃ પદાર્થ કર્યો. એ દિવસથી મેઘનાદનું નામ ઇન્દ્રજિત પડ્યું. / વાં ૨૦ ઉત્તં સં ૩૯-૩૦.

રાવણે સીતાને લાંકામાં આણ્યા પછી અશોક-

વાટિકામાં રાખી હતી. સીતાની શોધ કરવાને ગયેલા હનુમાને અશોકવાટિકાનો ભંગ કરીને અનેક રાક્ષસોને માર્યા હતા. રાવણનો નાનો પુત્ર અક્ષ એ વખત મરાયો હતો. એના મૃત્યુથી રાવણને ઘણું દુઃખ થયું હતું. એના શમનને અર્થે મેઘનાદે અશોકવાટિકામાં જઈ હનુમાનને બ્રહ્માસ્ત્ર વડે બાંધી રાવણની સલામાં આણ્યો હતો. / વાં ૨૦ સુંદરં સં ૪૨.

સીતાની શોધ કરીને મારુતિ કિષ્કિંધામાં ગયા પછી, વાનરસેના સહિત રામ લાંકામાં આવ્યા અને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે પહેલે દિવસે મેઘનાદ લઢવા ઊભો હતો. અંગદે આગળ પડીને એની જોડે અનિવાર યુદ્ધ કર્યું હતું. બહુ જ શ્રમ લાગવાથી યુદ્ધમાંથી એકાએક અંતર્ધાન થઈ તેણે રામની સેના પર શાસ્ત્રાસ્ત્રની વૃષ્ટિ કરી હતી અને કેટલોક સમય સ્તબ્ધ રહીને રાત્રિ પડતાં જ રામ અને લક્ષ્મણને નાગપાશથી બાંધી, બધા વાનરોને શરવૃષ્ટિથી મૂર્ચ્છિત કરી, પોતે પાછો લાંકામાં ગયો હતો. / વાં ૨૦ યુદ્ધં સં ૪૫.

લાંકાના યુદ્ધમાં દેવાંતક, નરાંતકાદિ રાવણના પુત્રો, તેમ જ કુંભકર્ણુ, મહાપાર્શ્વ અને મહોદર વગેરે મરાયા, ત્યારે રાવણને અત્યંત દુઃખ થયું હતું. એને સાંત્વન કરવાને મેઘનાદ યુદ્ધે ચઢ્યો હતો. પ્રથમ એ નિકુંભિક્ષા ગયો અને ત્યાં પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર અભિમંત્રિત કરી પછી યુદ્ધભૂમિ પર આવ્યો હતો, ત્યાં આવીને એણે રામની સેના પર ગુપ્તરૂપે મારો ચલાવ્યો. એણે ગંધમાદન, ગજ, નલ, મેંદ, જાંબવાન, નીલ, સુગ્રીવ, ઋષભ, અંગદ, દ્વિવિદ, વેગદર્શી, હરિલોમા, વિદ્યુદ્દંષ્ટ, સૂર્યાનન, પાવકાક્ષ, કેસરી, જ્યોતિર્મુખ અને હનુમાનાદિ પ્રમુખ વાનરોને અતિશય પીડિત કરીને મૂર્ચ્છિત કરી ભોંય સુવાડયા.

કોટિ વાનરોને એક જ પ્રહારમાં માર્યા હતા. પછી રામ અને લક્ષ્મણને મૂર્ચ્છિત કરી હર્ષ પામતો રાવણ પાસે લાંકામાં ગયો હતો. / વાં ૨૦ યુદ્ધં ૭૩.

ત્યાર પછી મહારાક્ષ યુદ્ધે ચઢ્યો અને મરાયો; ત્યારે પણ રાવણે મેઘનાદને ફરી યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. તે વખતે પણ પૌતાની રીત પ્રમાણે નિકુલિલામાં જઈ રથમાં બેસી રામની સેના ઉપર ચઢ્યો હતો. વાનરસેનાને અતિશય પીડા કરી બેથી એ બધા વ્યથિત હતા. તેવામાં એણે પૌતાના રથમાં દીન શબ્દે “રામ, રામ”, ઉચ્ચારતી માયિક સીતા ઉપજવી અને વાનરસેનાના દેખતાં તેનો વધ કર્યો. સુગ્રીવાદિકાને એ ખરી સીતા જ હતી, એમ લાગવાથી સઘળા શોકાકુળ થઈ ગયા બાણી આનંદે ગર્જના કરતો મેઘનાદ લાંકા ગયો. / વાં ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં ૮૧.

અહીં વિભીષણે સુગ્રીવાદિક વાનરોને સાંત્વન કરીને સમજણ પાડી કે એ ખરી સીતાનો વધ નહોતો. એ તો માત્ર મેઘનાદની આસુરી માયાની કૃતિ જ દેખાડી હતી. આ પ્રમાણે સમાધાન કરવાથી વાનરસેના સ્વસ્થ થતી હતી, તેટલામાં મેઘનાદ નિકુલિલામાં ગયો અને બ્રહ્માએ આપેલા વરદાન પ્રમાણે હવન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. હવનમાં ભંગ ન થાય અને ત્યાં કોઈ પણ આવી ન શકે માટે ઠેર ઠેર રાક્ષસોની ચોકી મૂકી. વિભીષણને આ વાતની ખબર પડી એટલે એણે રામની આજ્ઞા લઈને મોટી વાનરસેના સહિત લક્ષમણને ત્યાં મોકલ્યા. પાછળથી પોતે પણ ત્યાં ગયો. હનુમાન વગેરે પ્રમુખ વાનરોને એણે ચેતવ્યા કે જો આ યજ્ઞ પૂર્ણ થશે તો મેઘનાદ અજિત બનશે; માટે ઉતાવળા એનો ભંગ કરો. આ ઉપરથી એમણે આસપાસના રાક્ષસોને મારી નાંખી યજ્ઞને ભંગ કર્યો. એનો યજ્ઞ લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હોવાથી આટલી ખુવારી થતાં પણ એણે એ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ વાનરોએ એના શરીર પર અનેક રીતે પ્રહાર કર્યા અને પાષાણની વૃષ્ટિ કરીને યજ્ઞના અગ્નિને ઓલવી નાંખ્યો, ત્યારે નિરુપાય થઈ મેઘનાદ, ક્રોધ કરીને ભઠ્યો. એણે વાનરોને મારવા માંડ્યા અને બહુ પીડા કરી. પછી પાસે

જ અદશ્ય થવાનું વડનું આડ હતું તે તરફ એણે જવા માંડ્યું. પરંતુ વિભીષણે એને ત્યાં જવા ન દેશો એવી સૂચના કર્યા પરથી મારુતિ વગેરેએ એને એ બાજુ જવા ન દીધો. આ ઉપરથી મેઘનાદે બાણ્યુ કે મારુ હવનસ્થળ તેમ જ વટવૃક્ષ વગેરે ગુપ્ત વાત વિભીષણે જ શત્રુઓને જણાવી દીધી છે, એમાં શક નથી. ભલે પહેલો એને જ મારવો યોગ્ય છે ધારો એણે વિભીષણનો ધિક્કાર કરી એની નિંદા કરવા માંડી. મેઘનાદ કહે, અરે, વિભીષણ તું લાંકામાં નાનેથી મોટો થયો અને આ યુદ્ધપ્રસંગમાં સ્વજનનો ત્યાગ કરીને શત્રુને શરણ ગયો! તું મારા પિતાનો ભાઈ સખ્ય મારો કાકો થાય, એથી હું તારા પુત્ર જેવો છતાં તું મારો દ્રોહ કરે છે, તો ભૂમંડળમાં તારા જેવો પાપી ખીજે કોઈ નહિ હોય. વિભીષણે કહ્યું કે તમે બધા રાક્ષસો દુષ્ટ અને અધર્મી છો. માટે જ મેં તમારો પક્ષ તબ્બો છે. આ પ્રમાણે બંનેનું સંભાષણ થતું હતું એટલામાં લક્ષમણે આગળ આવી મેઘનાદ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. લક્ષમણે એના સારથિને મારી નાખ્યો એટલે એણે ઘોડા પૌતાના હાથમાં લઈને પણ યુદ્ધ કર્યું. પ્રમાથી, રભ, શરભ અને ગંધમાદન નામે ચાર વાનરોએ મેઘનાદના રથના ચારે અશ્વને મારી નાખ્યા. મેઘનાદ ખીજ રથમાં બેસીને આવ્યો એટલે વિભીષણે લક્ષમણને કહ્યું કે એની સાથે બહુ સાવધતાથી યુદ્ધ કરજો. મેઘનાદે એને લક્ષમણને આમ પ્રોત્સાહન આપતો સાંભળ્યો એટલે એના ઉપર ક્રોધ કરીને શક્તિ ફેંકી, પણ લક્ષમણે તેને અધવચમાં જ કાપી નાખી. મેઘનાદે ખીજ યમદત્ત શક્તિ ફેંકી તેનો પણ લક્ષમણે નાશ કર્યો. એનું અને લક્ષમણનું ત્રણ અહોરાત્ર યુદ્ધ થયું. આમ છતાં પણ મેઘનાદ મરતો નથી તે જોઈને લક્ષમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો રામ ધર્માત્મા અને સત્યપ્રતિજ્ઞ હોય તો મેઘનાદ આ બાણ્યથી મરણ પામે. આમ પ્રતિજ્ઞા સાથે બાણ્ય છોડતાં જ મુકુટ અને કુંડળ સહિત મેઘનાદનું માથું તત્કાળ છૂટું થઈ જમીન પર પડ્યું. / ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૨૮૮-૨૮૯.

આ જોઈને મહર્ષિઓને અને દેવોને ઘણો હર્ષ થયો અને એમણે લક્ષમણ પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મેઘનાદ મરતાં જ વાનરોએ રાક્ષસોમાંથી કેટલાકને માર્યા, કેટલાક નાસી લાંકામાં ગયા. તેમણે મેઘનાદના મૃત્યુના સમાચાર રાવણને જણાવ્યા, આ તરફ શ્રીરામને ખતાવવા મેઘનાદનું મસ્તક વાનરો સુવેળાયળ લઈ ગયા / વાં ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં ૮૬-૯૨. ● મેઘનાદને સુલોચના નામની સ્ત્રી હતી.

ધંદ્રજિત (૨) દ્વુપુત્ર, એક દાનવ.

ધંદ્રજિહ્વ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વાં ૨૦ સુદ ૦ સં ૬.

ધંદ્રતાપન વરુણલોકમાંનો એક અસુર-વિશેષ

ધંદ્રતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર ૦ સં ૪૯-૧૮; ૫૦-૧.

ધંદ્રદમન સોમવંશોત્પન્ન એક રાજર્ષિ / ભાર ૦ શાંતિ ૦ અં ૨૩૫.

ધંદ્રદ્રમિ ઋષિવિશેષ / ભાર ૦ શાં ૦ ૨૪૦-૧૮.

ધંદ્રદેશ વિદેહકુળના રાજ્યોનો ધંદ્ર પર્વત પાસેનો દેશ. એની મુખ્ય નગરીનું નામ સાંકાસ્થા. પૂર્વે ત્યાં સુધન્વા નામનો રાજા હતો, એને જીતીને વિદેહ રાજ્યે પોતે દેશ લઈ લીધો હતો. (૩ સુધન્વા શબ્દ જુઓ.)

ધંદ્રદ્યુમ્ન એક રાજર્ષિ. સ્વર્ગમાંથી એનું પતન થયું હતું. એ માર્કંડેય ઋષિના આશ્રમમાં ગયો અને એમને પૂછવા લાગ્યો કે તમે ચિરંજીવી છો એટલે મને ઝોળખતા હશો. એમણે કહ્યું કે હું તો તમને ઝોળખતો નથી, પરંતુ હિમવાન પર્વત પર પ્રાવારકર્ણુ નામનું ધ્રુવડ રહે છે તે વખતે ઝોળખતું હશે, માટે એને પૂછો. રાજ્યે અશ્વનું ૩૫ ધારણ કરીને માર્કંડેયને પોતાની પીઠ પર બેસાડયા અને પ્રાવારકર્ણુ પાસે લઈ ગયો અને પ્રાવારકર્ણુને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એણે કહ્યું કે ધંદ્રદ્યુમ્ન નામના સરોવરને કાંઠે નાડીજંઘ નામનો એક બગલો રહે છે, તે તને ઝોળખતો હોય તો પૂછી જો. હું તો તને ઝોળખતો નથી. આ સાંભળી રાજા એને પણ જોડે લઈ નાડીજંઘ પાસે ગયો. એને એનો એ પ્રશ્ન પૂછતાં એણે કહ્યું કે આ સરો-

વરમાં અકૂપાર નામનો મારાથી પણ વૃદ્ધ કાચ્યો રહે છે તેને હું બોલાવું છું. તે તને ઝોળખે છે કે નહિ તે કહેવાય નહિ. એણે અકૂપારને હાક મારી એટલે એ બહાર આવ્યો. રાજાએ એને એ જ પ્રશ્ન પૂછતાં, અકૂપાર બોલ્યો કે હા, હા, હું તને ઝોળખું છું. પછી એણે સર્વને કહ્યું કે આ રાજાએ મોટા મોટા ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા. એ યજ્ઞો વખતે દક્ષિણા આપતી વખત મૂંડલા પાણીનું જ આ સરોવર બન્યું છે. એવો આ રાજા પુણ્યવાન છે. આવું કહેતાં જ સ્વર્ગમાંથી વિમાન આવતું જણાયું. એ જોઈને રાજાએ માર્કંડેય ઋષિ, ધ્રુવડ, એમને પોતાને સ્થળે પહોંચાડયાં અને પોતે સ્વર્ગમાં ગયા. જે માણસ પોતાની સ્તુતિ કરે છે તેને નહિ, પણ ખીજા જેની પ્રશંસા કરે છે તેને મોટાઈ મળે છે. જાતે સ્તુતિ કર્યાંથી તો હલકાઈ આવે છે. / ભા ૦ વન ૦ સં ૧૯૯.

ધંદ્રદ્યુમ્ન (૨) સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાં અગસ્ત્ય ઋષિએ જેને 'તુ' ગજયોનિમાં જન્મીશ' એવો શાપ આપ્યો હતો તે રાજા, એ પાંડચદેશનો અધિપતિ હતો. ગજયોનિમાંથી એની મુક્તિ, એથા તામસ મન્વન્તરમાં થયેલા હરિ નામના વિષ્ણુના અવતારે કરી હતી. (૩ હરિ શબ્દ જુઓ.)

ધંદ્રદ્યુમ્ન (૩) વિદેહવંશી એક જનક. ઐંદ્રદ્યુમ્ન નામના જનકનો પિતા. વંશાવળીમાં આ રાજાનું નામ આપ્યું નથી.

ધંદ્રદ્યુમ્ન (૪) દ્વૈતવનમાં પાંડવોની પાસે રહેલો એક ઋષિ.

ધંદ્રદ્યુમ્ન (૫) એક સરોવર-વિશેષ (૧ ધંદ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

ધંદ્રપર્વત ધંદ્રદેશ સંબંધી પર્વત. પાંડવોના સમયમાં એના પર કિરાતાધિપતિ સાત રહેતો હતો. / ભાર ૦ સભા ૦ અં ૩૦.

ધંદ્રપ્રમિતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ધંદ્રપ્રમિતિ એક ઋષિ. એણે વ્યાસના શિષ્ય પૈલની પાસે ઋગ્વેદનું અધ્યયન કરીને તેના ચાર ભાગ કરી પોતાના શિષ્યોને શીખવ્યા હતા. / ભાગ ૦ ૧૨-૬-૫૪.

ઇન્દ્રપ્રમદ ભીષ્મ જે વખતે શરપંજર પર પડ્યા હતા, તે વખતે ત્યાં આવેલો ઋષિ-વિશેષ / ભાગ૦ ૧-૯-૭.

ઇન્દ્રપ્રમદિ એનાં કાપજ્ઞ્ય, ત્રિમૂર્તિ એવાં ખીજાં નામ હતાં. ભદ્ર નામનો ઋષિ એનો પુત્ર હતો.

ઇન્દ્રપ્રસ્થ પુરવિશેષ. દ્રીપદીનો સ્વયંવર થયો અને પાંડવો દુપદપુરમાં પ્રકટ થયા. તે બાણી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને હસ્તિનાપુરમાં તેડાવ્યા; અને પોતાના પુત્ર અને પાંડવો વચ્ચે કલહ વધે નહિ તે માટે તેમને અરધું રાજ્ય આપી પાંડવપ્રસ્થ નામના વનમાં વસાવી રહેવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી પાંડવો ત્યાં ગયા અને કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસના આપેલા મુહૂર્તે ત્યાં નગર વસાવ્યું. એ નગર ઘણું સુશોભિત થયું તેથી તેનું નામ ઇન્દ્રપ્રસ્થ અથવા શુક્રપ્રસ્થ પાડ્યું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૭. • મયાસુરે બાંધેલો સભા-મંડપ અહીં જ હતો. યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ પણ અહીં જ કર્યો હતો. આ નગર હસ્તિનાપુરથી કેટલું દૂર હતું તે અંથોમાં જણાવું નથી. પણ કુરુદેશની રાજધાની જેમ હસ્તિનાપુર તેમ આ નગર પણ હતી.

ઇન્દ્રખાહુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રમાર્ગ ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ ૧૦ ૮૧-૧૮૧.

ઇન્દ્રમાદી ઉપરિચર રાજનું ખીજું નામ (૨ ઉપરિચરવસુ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રવર્મા ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એની પાસે અશ્વત્થામા નામનો એક નામાંકિત હાથી હતો (૩ અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રવાદ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ રાજનો પૌત્ર અને વિકુક્ષિ રાજનો પુત્ર. એનું ખીજું નામ કકુત્સ્થ હતું (કકુત્સ્થ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રશત્રુ આ નામ ઘણું કરીને વૃત્રાસુરને લગાડાય છે.

ઇન્દ્રસાવર્ણિ ચાલુ શ્વેતવારાહ કલ્પને અતે થનારો ચૌદમો મનુ. વિશ્વસેન એવું એનું ખીજું નામ પણ કહેવાશે. ઉરુ અને ગંભીરશુદ્ધિ એ નામના એને પુત્ર થશે. એના સત્તાકાળને ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વન્તર એ નામ અપાશે. એ સમયમાં અગ્નિ, બાહુ, શુચિ, શુદ્ધ, માગધી, વગેરે સત્ત ઋષિઓ થશે. પવિત્ર, ચાક્ષુષ વગેરે દેવ, અને તેનો સ્વામી

સ્વર્ગમાં શુચિ નામનો ઇન્દ્ર થશે તેમજ સત્રાયણ ઋષિ વડે વિતાનાને પેટે બૃહદ્ભાનુ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે. એ મન્વન્તર પૂરો થતાં બ્રહ્મદેવની રાત પડશે અને કલ્પ પૂરો થશે. / ભાગ૦ અષ્ટ૦ અ૦ ૧૨.

ઇન્દ્રસેન ધર્મઋષિને ભાનુ નામની સ્ત્રીની પેટે થયેલા દેવઋષભનો પુત્ર (દેવઋષભ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રસેન (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંતકુળમાં થયેલા કૃર્ષ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિતિહોત્ર.

ઇન્દ્રસેન (૩) સોમવંશી પુરુકુળમાં જન્મેલા અજ-મીઠ પુત્ર નીલવંશના મુદ્દગલ રાજનો પૌત્ર બ્રહ્મિષ્ઠાનો પુત્ર અને વિધ્યાશ્વ રાજનો પિતા

ઇન્દ્રસેન (૪) નળ રાજને દમયંતીને પેટે થયેલો પુત્ર (૫ નળ શબ્દ જુઓ.)

ઇન્દ્રસેન (૫) સુતલમાં એક દૈત્યવિશેષ / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૮૫.

ઇન્દ્રસેન (૬) પદ્મક્ષત્રીપનો એક પર્વત.

ઇન્દ્રસેન (૭) યુધિષ્ઠિરનો સારથિ.

ઇન્દ્રસેના મુદ્દગલ ઋષિની સ્ત્રી નારાયણીનું ખીજું નામ.

ઇન્દ્રસેના (૨) નળરાજને દમયંતીથી થયેલી કન્યા.

ઇન્દ્રસ્પૃક ઋષભદેવના નવખંડાધપતિ પુત્રોમાંનો એક. એનો ખંડ એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ઇન્દ્રસ્પૃક (૨) ભારતવર્ષ સંબંધી જે નવ ખંડ છે તેમાંનો આઠમો.

ઇન્દ્રાણી ઇન્દ્રની સ્ત્રી. આ સામાન્ય નામ છે. આજ પર્યંત જે છ ઇન્દ્ર થયા તેમનાં જુદાં જુદાં નામ મળી આવે છે, તેમ ઇન્દ્રાણીનાં મળી આવતાં નથી; છતાં તેમનાં જુદાં જુદાં નામ હોવાં જેઈએ, કારણ કે હાલના ઇન્દ્રની સ્ત્રી-ઇન્દ્રાણીને-શચી એવું નામ છે.

ઇન્દ્રાણી (૨) સપ્ત માતૃગણમાંની છઠ્ઠી.

ઇન્દ્રાભ સોમવંશીય અવિક્ષિતવંશોદ્ભવ જન્મે-જયનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧-૪૬-૪૭.

ઇન્દ્રૌત:શૌનક એક ઋષિ. જન્મેજય નામના એક રાજને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી તેની નિવૃત્તિ કરવા સારુ એણે પોતાના પુરોહિતને પ્રાર્થના કરી, પણ તેમણે અમાન્ય કરી. તેથી રાજ આ ઋષિને શરણ ગયો, એણે રાજ પાસે યજ્ઞ કરાવી, પાપરહિત-પુનિત

કરી સ્વર્ગે મોકલ્યો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૫૨.  
ઇન્દિરા ભાદ્રપદ વદ અગિયારસ.

ઇક્ષ્વાર તુષિત દેવમાનો એક (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

ઇક્ષ્વૃષ્ટિ પ્રિયવ્રત રાજર્ષિના દશ પુત્રોમાંનો બીજો.

એ ઈક્ષ્વરસોદથી વીંટાયેલા પ્લક્ષદ્રીપનો માલિક હતો.

એણે પોતાના દ્વીપના સાત દેશમાં ભાગ પાડ્યા હતા

અને તેમનાં શિવ, યવયા, સુભદ્ર, શાંત, ક્ષેમ, અમૃત

અને અભય એવાં નામ પાડ્યાં હતાં અને એ જ

નામના સાતે પુત્રોને એકેક એમ વહેંચી આપ્યા હતા.

ઇક્ષ્વાહુ અગત્ય્ય પુત્ર દઢસ્યુતું બીજું નામ (દઢસ્યુ શબ્દ જુઓ.)

ઇરા કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી, ઈલાતું બીજું નામ.

ઇરા અપ્સરા વિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૧૨.

ઇરાગર્ભશિરા દનુનો પુત્ર, એક દાનવ.

ઇરાવતી ભવ નામના રુદ્રની પત્ની / ભાગ૦ ૩-

૧૨-૧૩.

ઇરાવતી (૨) બ્રહ્મદેશની નદી-વિશેષ. એ મખી અને મલિખા નામે બે નદીઓના સંગમ વડે બની જાય છે. નવસો માર્ઠલ વહીને એ બંગાળના ઉપ-સાગરને મળે છે.

ઇરાવતી (૩) અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિતની સ્ત્રી. એ વિરાટના પુત્ર ઉત્તરની કન્યા હતી.

ઇરાવતી (૪) ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૪, શ્લો૦ ૩૨.

ઇરાવાન અર્જુનને ભૂલૂપીને પેટ થયેલો પુત્ર.

ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવપક્ષમાં હતો / ભાર૦ ભીષ્મ૦

અ૦ ૪૫. ● એને દુર્યોધન પક્ષના આર્ષશૃંગી

નામના રાક્ષસે માર્યો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦.

ઇલ વૈવસ્વત મનુનો કૃત્સિત પુરુષત્વ પામેલો પ્રથમ

પુત્ર. એ એક સમયે ઘોડેસવાર થઈને વનમાં મુગયા

રમવા સારુ ગયો હતો. તે ભૂલથી શરવણ નામના

વનમાં પેઠો. પરંતુ પાર્વતીનો એવો શાપ હતો

કે એ વનમાં જ પુરુષ પેસશે તે સ્ત્રી થઈ જશે.

આથી કરીને ઈલ, પોતે બેઠો હતો તે ઘોડો અને

બધા સૈન્ય સહિત સ્ત્રીત્વ પામ્યો. આથી પોતાના

સૈન્ય સહિત ભ્રમણુ કરતો હતો ત્યાં સોમના પુત્ર

બુધે એને ઠીકો. એણે વનની બહાર એક દિવ્ય

આશ્રમ નિર્માણુ કર્યો અને ઈલને કહેવા લાગ્યો કે

હે સ્ત્રી, હોમનો વખત થયો છે. અને તું આશ્રમમાં

કેમ આવતી નથી. શું પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ સૂર્યાસ્ત

કાળે આશ્રમ છોડીને કદીએ બહાર ન જવું એ

સદાચાર તને ખબર નથી? આવાં બુધનાં ભાષણુ

સાંભળીને હું પૂર્વે કોણુ એની સ્મૃતિ ન રહેતાં

એને લાગ્યું કે હું સ્ત્રી છું અને આની જ ધર્મ-

પત્ની છું. એવો મોહ ઉત્પન્ન થયો, એટલે

આશ્રમમાં જતાં જ બુધ એની સાથે પરણ્યો. બુધના

સંગથી અત્પ કાળમાં એને પુરુરવા નામે પુત્ર થયો.

આ પુરુરવા જ સોમવંશી રાજાઓનો મૂળ પુરુષ.

ઉપર નિંઘ-કૃત્સિત પુરુષત્વ પામેલો પુત્ર લખ્યો

છે, તેનું કારણુ કે વૈવસ્વત મનુને ઘણા કાળ સુધી

પુત્ર નહોતો. એણે મિત્રાવરુણને ઉદ્દેશી પુત્ર કામેષ્ટિ

કરાવી. પરંતુ એની શ્રદ્ધા નામની સ્ત્રીએ પોતાને

કહ્યું હતું કે મારે કન્યા થાય એમ કરજો. આથી

ઇષ્ટિમાં હોતા એ કન્યા પ્રસવકારક મંત્ર લાણીને

અગ્નિમાં હોમ કર્યો. એણે કરીને રાજાને કન્યા

જન્મી. રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને પૂછ્યું કે આમ

કેમ? એમણે સમજવ્યું કે હોતાના મંત્રોચ્ચારમાં

વિપરીતપણું હોવાથી આમ કન્યા થઈ છે. હવે

બે તારે પુત્ર જ જોઈતો હશે તો હું એ કન્યાને

પુરુષત્વ મળે એમ કરીશ. પછી એમણે આદિ-

પુરુષની સ્તુતિ કરી અને તેથી કન્યાને પુરુષત્વ

પ્રાપ્ત થયું. આ ઈલ સૌથી મોટો હતો. એ સિવાય

મનુને ઈક્ષ્વાકુ પ્રભૃતિ દશ પુત્ર થયા હતા.

ઈલ રાજા શરવણમાં જવાથી સ્ત્રીપણું પામ્યો છે

એ વાત ઈક્ષ્વાકુ વગેરે તેના ભાઈઓને ખબર ન

હોવાથી તેમણે એની બહુ કાળ પર્યંત વાટ જોઈ.

પરંતુ એ આવ્યો નહિ. તેથી તેઓ એની શોધ

કરવા નીકળ્યા. ઘણી ઘણી જગાએ ફરતાં પણ

એનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ફરતાં ફરતાં શરવણ

વનની પાસે આવ્યા. ત્યાં ઘોડી થઈ ગયેલો ઈલનો

અંદ્રપ્રભા ઘોડો એકાએક એમની નજરે પડ્યો. બધા

આશ્ચર્ય પામ્યા કે આમ કેમ! પછી આ શું થયું

એની તપાસ કરતાં અંતે જાણ્યું કે પાર્વતીના

શાપને લઈને આ બિના બની છે.

બધા ભાઈઓએ પોતાના ભાઈની સ્થિતિ પૂર્વ-વત્ થાય અને એ પુરુષત્વ મેળવે એવી શિવની આરાધના કરી. એમની પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે પાર્વતીને શાપ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ એ પુરુષત્વ મેળવશે એમ કહી પણ થશે નહિ. છતાં તમારા તપ વડે હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે તમારો ભાઈ એક માસ સ્ત્રી અને એક માસ પુરુષ એમ બનશે આમ શ્રીસુખે કહીને ઇલને પુરુષ કરી ઇક્ષ્વાકુ પ્રભૃતિ એના ભાઈઓને સોંપી શિવ અંતર્ધાન પામ્યા.

ઇલ રાજને સુદ્યુમ્ન એવું બીજું નામ પણ હતું. પુરુષ કાળમાં એને ઉત્કલ, ગય અને વિમલ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૧.

**ઇલવિલ** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના શતરથ રાજનું બીજું નામ.

**ઇલવિલા** વૈવસ્વત મન્વંતરમાં વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રીઓમાંની એક. એડવિડ અથવા એલવિલ નામે પ્રખ્યાત થયેલા પુત્રની માતા-બાપના સંબંધે એલવિલને વૈશ્રવણુ પણ કહેલો છે.

**ઇલા** વૈવસ્વત મનુની કન્યા. (ઇલ શબ્દ જુઓ.)

**ઇલા (૨)** ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવની બીજી સ્ત્રી. એ વાયુની કન્યા હતી અને એને ઉત્કલ નામનો એક જ પુત્ર હતો.

**ઇલા (૩)** ઇરા શબ્દ જુઓ.

**ઇલા (૪)** વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

**ઇલાવત** ઋષભદેવના સો પુત્રમાંના નવ, જેઓ ખંડાધિપતિ હતા તેમાંનો એક. એનો ખંડ એના જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

**ઇલાવત (૨)** ભારતવર્ષમાં જે નવ ખંડ છે, તેમાંનો એક.

**ઇલાહુત** પ્રિયવ્રત રાજનો પૌત્ર અને આશીધાનો પુત્ર. મેરુની કન્યા હતા એની સ્ત્રી હતી. એનો દેશ એને નામે જ પ્રસિદ્ધ હોઈ એ ત્યાંનો અધિપતિ હતો.

**ઇલાહુત (૨)** જંબુદ્વીપના નવ દેશમાંનો એક દેશ. એ મેરુની આસપાસ ઘણા પાસે સમયતુસ્ર આકૃતિ-વાળો છે. એની આજુબાજુ નીલ, નિષધ, માલ્યવાન અને ગંધમાદન એવા ચાર મહાપર્વત આવ્યા છે.

**ઇલાસ્પદ** ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

**ઇલિન** સોમવંશીય તંસુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિયવિશેષને સારુ ઇલિલ શબ્દ જુઓ / ભાર૦ આ૦ ૮૮-૧૫.

**ઇલિલ** સોમવંશીય ત્રશ્નુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય. એનો માનું નામ કાલિન્દી અને સ્ત્રીનું નામ રથન્તરી. ઇલિન, ઇતિ, ત્રશ્નો, તંસુ એવાં એનાં નામાન્તરો હતાં. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૨૮; આ૦ ૮૮-૧૫. ● કુશ્યંત, શુર, ભીમ, પ્રવસુ અને વસુ એમ એને પાંચ પુત્રો હતા / ભાર૦ આ૦ ૮૮-૧૭.

**ઇલવલ** હિરણ્યકશિપુનો પૌત્ર. હ્રાદાસ અને ધમનીથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

**ઇલવલ (૨)** હિરણ્યકશિપુનો બહેન સિંહિકાના તેર પુત્રોમાંનો પાંચમો. એ અને એનો ભાઈ વાતાપી બંને મળીને વારંવાર બ્રાહ્મણોને મારતા, કારણ કે એક વખત ઇલવલે કોઈ ઋષિની પ્રાર્થના કરી હતી કે મને ઈંદ્રના જેવો પરાક્રમી પુત્ર આપો. ઋષિએ પ્રાર્થનાનો અંગીકાર ન કરવાથી એ બ્રાહ્મણમાત્ર ઉપર દ્રેષ કરવા લાગ્યો. આતિથ્યને બહાને બ્રાહ્મણોને મારતા. એવી રીતે કે કોઈ બ્રાહ્મણ આવ્યો કે પોતે મનુષ્યરૂપે એનો આદરસત્કાર કરે. બકરાનું રૂપ ધારણ કરેલા વાતાપીને રાંધીને તેને જમાડે. બ્રાહ્મણ જમીને જવા માંડે કે વાતાપી એનું પેટ ફાડીને બહાર આવે અને બ્રાહ્મણ મરણ પામે. આમ એમણે સહસ્રાવધિ બ્રહ્મહત્યાઓ કરી હતી.

એક સમયે અગસ્ત્ય ઋષિને પૈસાની જરૂર પડવાથી તેઓ અનુક્રમે શ્રુતવાં, બ્રધનશ્વ, અને ત્રસદસ્યુ એ ત્રણે રાજ પાસે ગયા, પરંતુ ત્યાંથી દ્રવ્ય ન મળવાથી અને ઇલવલ ઘણા ધનવાન છે એ જાણીને પેલા રાજઓ સહિત ઇલવલ પાસે આવ્યા. એમને જોઈને પોતાની રીત પ્રમાણે એણે કપટપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું. એમની પૂજા કરીને જમવા સારુ રાખી લીધા. બકરાનું રૂપ લીધેલા, વાતાપીને રાંધી ત્રણે રાજઓ અને અગસ્ત્ય ઋષિને ભોજન કરાવ્યું. રાજઓએ ઋષિના સામું જોયું એટલે ઋષિ કપટ જાણી ગયા અને બધાને માટે કરેલો પાક

પોતે એકલા જ જમી ગયા અને વાતાપીને પેટમાં જ પચાવી દીધા.

ઘડી થઈ, બે ઘડી થઈ, પણ વાતાપી બહાર નીકળતો નથી, એવું જોઈને ઇલ્લ સમજ્યો કે આજ વાતાપી નિઃસંદેહ મરણ પામ્યો. હવે આ ઋષિ પોતાને મારશે એમ ધારી, ભયભીત થઈ કહેવા લાગ્યો કે હું અપરાધી છું, મને ક્ષમા કરો. મને પ્રાણદાન આપવાની કૃપા કરો. ઋષિએ કહ્યું કે તને અભય છે, પણ અમારે ચારેને દ્રવ્ય જોઈએ છે તે આપી અમને પહોંચતા કર. એણે તથાસ્તુ કહીને ત્રિવર્ગી રાજને અસંખ્ય ગાયો અને સુવર્ણ આપ્યું. રાજાએને આપ્યું તેનાથી બમણું ઋષિને આપી બધાને સન્માનપૂર્વક વિદાય કર્યા. ત્યાર બાદ બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ તજીને સુખે રહ્યો. એને બલ્લભ નામે પુત્ર હતો. / ભારત વન ૦ અં ૬૮.

ધશાની માયાનું નામ / ભાગ ૦ ૧૦-૧૨.

ધષ ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથી નામની સ્ત્રીથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

ધષ (૨) ઉત્તમ નામના મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ધષ (૩) વર્ષના બાર મહિનામાં અનુક્રમે બારમે — ચૈત્રી વર્ષારંભ ગણતાં સાતમે — મહિનો. એની પૂર્ણિમા અશ્વિની નક્ષત્રયુક્ત હોવાથી એને અશ્વિન કહે છે. બાર આદિત્ય માંબલો ત્વષ્ટા નામનો આદિત્ય આ મન્વન્તરમાં પ્રતિવર્ષ આ મહિનામાં સૂર્ય-મંડળનો અધિપતિ હોય છે અને જમદગ્નિ ઋષિ, તિલોત્તમા અપ્સરા, ધૃતરાષ્ટ્ર ગંધર્વ, કંબધ નામનો નાગ, શતજિત નામનો યક્ષ, અને બ્રહ્માપેત નામનો રાક્ષસ — એટલાં એની સાથે હોય છે / ભાગ ૦ દ્વાદશ અં ૧૧.

ધષંધર શાલ્મલી દ્વીપના લોકોનો ભેદવિશેષ / ભાગ ૦ ૫-૨૦-૧૧.

ધષાકાસ પાંડવોના વધને સારુ અશ્વત્થામાએ ખાસ બનાવેલું અસ્ત્ર-વિશેષ / ભારત સૌ ૦ ૧૩-૧૮-૧૯.

ધષકહસ્ત એ નામનો એક ઋષિ અને તેમનું કુલ. (શ્વેતપરાશર શબ્દ જુઓ.)

ધષીક ગંગાદારે રહેનારો એક બ્રાહ્મણ. એણે શિખણ્ડીને પુરુષત્વ મળવા સારુ ગંધર્વની પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યું હતું / ભારત આં ૧૧૦-૨૩.

ધષુપાત દત્તના પુત્ર દાનવોમાંનો એ નામનો એક. ધષુમાનુ સોમવંશી યદુકુલમાં થયેલા સાતવત કુળના દેવશ્રવાને કંસવતી નામની ભાયાને પેટે જન્મેલા બેમાંનો બીજો પુત્ર.

ધક્ષુ ભારતવર્ષીય ધક્ષુદા નામની નદીનું બીજું નામ. ધક્ષુ (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી. (૨ મહેંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ધક્ષુદા ભારતવર્ષીય નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.) ધક્ષુમતી સંકાસ્યા નગરી સમીપ આવેલી ભારતવર્ષીય એક નદી / વા ૦ રાં.

ધક્ષુરસોદ સપ્ત મહાસાગરોમાંનો બીજો. ધક્ષુદીપની ચોતરફ આવેલો છે અને એની પહોળાઈ બે લાખ ચોજન છે.

ધક્ષુહદ સુપાર્શ્વ પર્વત ઉપરનો એક હદ વિશેષ / ભાગ ૦ ૫-૧૬-૧૩.

ધક્ષવાકુ વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રોમાંનો મોટો. (ક્ષુત્ર) છોકમાંથી પેદા થવાને ક્ષીધ એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાગ ૦ નવમં ૦ અં ૬, શ્લો ૦ ૪; દેવી ભા ૦ સ્કં ૦ ૭, અં ૨, શ્લો ૦ ૨૦. ● એને સો પુત્ર હતા. તેઓ પૈકી વિકુક્ષિ, નિમિ, દંડક અને દશાશ્વ એ ચાર ઘણા શ્રેષ્ઠ હતા. પોતાના પુત્રોને ચારે દિશાએ વસાવી પોતે ધક્ષવાક મધ્યે રહ્યો હતો. પરંતુ વિકુક્ષિ યૌવરાજપદ પર હોઈ બીજા પણ બહુધા એની પાસે જ રહેતા.

ધક્ષવાકુ રાજ ઘણો પ્રખ્યાત હોઈ એનું કુળ સૂર્યવંશમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ છે. વસિષ્ઠ પાસેથી બ્રહ્મ-વિદ્યા સંપાદન કરીને એણે પરમપદ મેળવ્યું હતું. એની પછી વિકુક્ષિ, જેનું શશાદ એવું બીજું નામ પડ્યું હતું તે મુખ્ય રાજ્યાધિકારી થયો હતો.

ઈ

ઈતિહાસિક ભારતવર્ષીય એક દેશ / ભારત ભીષ્મ ૦ અં ૯.

ઈડય આઠમા સાવણિ મનુના હવે પછી થનારા દશમાંનો એક પુત્ર.

ઈશિ ઈશ્વર

ઈશિ (૨) મહાદેવ.

ઈશિ (૩) ઈશાવાસ્થ ઉપનિષત્.

ઈશિાન મહાદેવ.

ઈશિાન (૨) શાકદ્વીપ માંહલો એક પર્વત.

ઈશિાનકલ્પ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસનો દશમો દિવસ. એ કલ્પના આરંભે આ ઈશિાનનો અવતાર થવાને લીધે આ નામ પડ્યું છે. (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.)

ઈશિાનકોસલ ઇન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વે આવેલા એ કોસલ દેશમાં જે ઈશિાન કોણમાં આન્યા છે તે દેશ - ઉત્તર કોસલ, કાશી કિંવા કાંતિકોસલ એવાં પણ એનાં ખીળાં નામ છે. / ભાર૦ સભ:૦ અ૦ ૩૦. • એની રાજધાની શ્રાવસ્તી નગરી.

ઈશિાવાસ્થ યજુર્વેદનું એ નામનું ઉપનિષત્.

ઈશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનારા માયોપાધિક પરમાત્મા.

ઈશ્વર (૨) ઈશિાન્ય દિશાનો દિગ્પાલ. એક રુદ્ર (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ઈશ્વર (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા. એ ક્રોધવશ નામના અસુરના અંશથી જન્મ્યો હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

ઉ

ઉકથ ચાલુ મન્વંતરમાં બૃહસ્પતિની કન્યા સ્વાહાનો પુત્ર.

ઉકથ (૨) સામવેદનું એક નામ.

ઉકથ (૩) એ નામનો એક યજ્ઞવિશેષ.

ઉકથ (૪) સૂર્યવંશી એક રાજા. વંશમાલિકામાં એનું નામ નથી.

ઉખ તૈત્તિરીય શાખાનો એક ઋષિ.

ઉચ મહાદેવ.

ઉચ (૨) વારુણિ કવિના આઠમાંનો નાનો પુત્ર.

ઉચ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ઉચકર્મા સાલ્વ રાજા. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને હણ્યે હતો. / ભાર૦ ક૦ ૨-૪૪.

ઉચતીર્થ ભારતી યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા, ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

ઉચદષ્ટિ મેરુની કન્યા અને આગ્નીધ્ર રાજાના ત્રીજા પુત્ર હરિવર્ષની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૨.

ઉચમન્યુ ભારતી યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે મરણ પામેલે દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ કર્ણુઅ૦ ૭૦

ઉચવીર્થ મહિષાસુરનો અનુયાયી એક અસુર (મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

ઉચશ્રવા સૂત સંજ્ઞાવાળા પુરાણિક લોમહર્ષણને પુત્ર. એનાં સૌમિ અને લોમહર્ષણી એવાં ખીળાં નામ પણ છે.

ઉચશ્રવા (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ઉચ્ચસેન કશ્યપની મુની નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા દેવગંધર્વોમાંનો એક. એ સૂર્યનો સહચર છે. (નભસ્ય શબ્દ જુઓ.)

ઉચ્ચસેન (૨) સોમવંશી યદુકુળના સાલ્વત રાજાના અંધક નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા આહુ! રાજાના એ પુત્રોમાંનો ખોજો. એને કંસ સુનામા ન્યગ્રોધ, કંક, શંક, સુહ, રાષ્ટ્રપાલ, સ્પિટ અને તુષ્ટિમાન એવા નવ પુત્ર હતા. તેમજ કંસાવતી કંકા, શરભૂ અને રાષ્ટ્રપાલિકા એવી પાંચ કન્યાઓ હતી. આ પાંચે વસુદેવના દેવભાગાદિ નવમાંના પાંચ ભાઈઓને વરાવી હતી. એનો મોટો પુત્ર કંસ ધણો જ દુષ્ટ હોવાથી તેણે ઉચ્ચસેનને ખંડીવાન તરીકે રાખ્યો હતો. કૃષ્ણે કંસને મારી ઉચ્ચસેનને છોડાવી પુનઃ પાટ પર સ્થાપ્યો હતો / ભાગ૦ સ્કં૦ ૧૦, અ૦ ૪૫.

ઉચ્ચસેન (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ઉચ્ચસેન (૪) ભારતી યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ઉચ્ચસેન (૫) પાંડવોમાંના અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો નાનો.

ઉચ્ચસેન (૬) દેવકીનો એક પુત્ર. / ભાગ૦ ૯-૨૪-૨૫

ઉચ્ચસેન (૭) સ્વર્ભાનુના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો એક ક્ષત્રિય / ભા૦ આ૦ ૬૮-૧૩.

ઉચ્ચસેન (૮) ભાદ્રપદ મહિનામાં વિવરવાન નામન



સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર ગંવર્ વિશેષ. /  
ભાગ૦ ૧૧-૩૮.

ઉત્કલ અકુર યાદવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

ઉત્કલ યદ્રવંશીય પુરુકુળના હસ્તી રાજાના દેવ-  
મીઠા નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા નીચ રાજાનો  
પુત્ર. એને ક્ષેત્ર્ય નામનો પુત્ર હતો.

ઉત્કલ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંની એક,

ઉત્કલ (૩) ભારતી યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો  
એક રાજા.

ઉત્કલ (૪) કર્ણને હાથે મરણ પામેલો પાંડવ-  
પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

ઉત્કલ મહિષાસુર પક્ષનો એક અસુર. (૨ મહિષા-  
સુર શબ્દ જુઓ.)

ઉત્કલ અંગિરસનો પુત્ર, એક ઋષિ. એને બૃહસ્પતિ  
અને સંવર્ત એમ બે ભાઈ હતા. / ભાર૦ આ૦  
૬૭-૫, અનુ૦ ૧૩૨-૪૨. ● એની સ્ત્રીનું નામ  
મમતા. મમતાને ઉત્કલ વડે ગર્ભ રહ્યો હતો છતાં  
એના નાના ભાઈ બૃહસ્પતિએ, મમતાના બહુ વાર્યા  
છતાં, એની સાથે સંભોગ કર્યો. મમતાને ઉત્કલના  
સંભોગથી દીર્ઘતમ અને બૃહસ્પતિના વીર્યથી  
ભદ્રાજા નામે પુત્રો થયા હતા. સોમની પુત્રી ભદ્રા  
એની ખીજી સ્ત્રી હતી. વરુણ યમુના કિનારા  
ઉપરના વનમાં આવેલા ઉત્કલના આશ્રમમાંથી  
એની ગેરહાજરીમાં ભદ્રાને હરી ગયો હતો. ઋષિને  
નારદથી આ વાતની ખબર પડતાં એણે નારદની  
સાથે કહેણું કહાવ્યું. પણ વરુણે માન્યું નહિ.  
આથી ક્રોધે ભરાઈ ઉત્કલે જળમાત્રને પોતાના  
તપોબળે કરીને શોષી લીધું અને દેશને નિર્જન  
અને શુષ્ક કરી દીધો. આથી હારી વરુણ ભદ્રાને  
લઈને આવીને ઋષિને ક્ષમ્યો અને ભદ્રાને પાછી  
આપી. / ભાર૦ અનુ૦ ૨૫૬-૧૦; ૨૫૬-૨; આ૦  
૧૧૩-૬; ૬૭-૫; ભાગ૦ ૯-૨૦; વિષ્ણુ૦ ૪-૧૬;  
મત્સ્ય ૪૬. ● એનું ખીજું નામ ઉત્કલ હતું.

ઉત્કલ સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૬.

ઉત્કલ યજ્ઞમાંથી વધેલો શેષભાગ. ઋગ્વેદમાં એ  
પદાર્થોમાં દિવ્ય શક્તિ આવે છે એમ કહ્યું છે. /  
હિસન ૩૨૪.

ઉત્કલ:શ્રવા સમુદ્રમંથન સમયે નીકળેલાં ચૌદ  
રત્નોમાંનું એક - અશ્વરત્ન / ભાગ૦ અષ્ટ૦ અ૦ ૮

ઉત્કલ:શ્રવા (૨) સૂર્યના રથના ઘોડાનું નામ.  
મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૪૬

ઉત્કલવિદ્ય વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉત્કલવિદ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલો પ્રભાસ સમીપનો  
પર્વતવિશેષ; જૂનાગઢ પાસેનો ગિરનાર તે જ /  
ભાર૦ વ૦ ૮૬-૨૧

ઉત્કલચિની અંવતિકા નગરીનું પ્રસ્તુત વપરાતું નામ.

ઉત્કલનક કાશ્મીર સમીપે આવેલું એક તીર્થ-  
વિશેષ. આ જગ્યાએ સ્કંદે પોતાનો ક્રોધ શાંત  
કર્યો હતો / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૧૩૦

ઉત્કલલક મરુધન્વ દેશ સમીપે આવેલા સમુદ્રના ભાગનું  
નામ. આ જગ્યાએ ઉત્કલ ઋષિનો આશ્રમ હતો.

ઉત્કલહાના દક્ષિણ કોસલ દેશની એક નદી.

ઉત્કલ નક્ષત્રનો અધિપાત - ચન્દ્ર

ઉત્કલ (૨) એ નામના એક પ્રભાષિ (૩ અંગિરા  
શબ્દ જુઓ.)

ઉત્કલ હાલનો ઓડિયા પ્રાન્ત તે જ.

ઉત્કલ દ્રવિડ દેશની દક્ષિણે આવેલો ભારતવર્ષીય  
દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧

ઉત્કલ હિરણ્યકશિપુની સભાનો એક સદસ્ય, દૈત્ય-  
વિશેષ / ભાગ૦ ૭-૨-૧૮

ઉત્કલ દક્ષિણ દિશાનો રાજા, સુદુમ્નનો પુત્ર / ભાગ૦  
૯-૧-૪૧.

ઉત્કલ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં અંગિરા ઋષિના ત્રણ  
પુત્રોમાંની ખીજી.

ઉત્કલ (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના વારુણિ અંગિરા  
ઋષિના આઠ પુત્રોમાંની ખીજી. એણે સૂર્યવંશી  
માંધાતા રાજાને રાજનીતિ સંભળાવી હતી. /  
ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૮૬-૬૧. ● એની સ્ત્રી સોમકન્યા  
ભદ્રા હતી.

ઉત્કલ ઉત્તાનપાદ પુત્ર કુવથી ઈલાને થયેલો પુત્ર.  
જ્યારે કુવ અરણ્યમાં તપ કરવા ગયો હતો ત્યારે  
આને રાજા પ્રાપ્ત થયું હતું. પરંતુ એ અંતર્નિષ્ઠ  
અને ઉદાસીન વૃત્તિવાળો હોવાથી એણે સ્વીકાર્યું  
નહોતું. / ભાગ૦ ૪, સ્કં૦ અ૦ ૧૩

ઉત્કલ (૨) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉત્કલ (૩) વૃત્રાસુરનો અનુયાયી એક અસુર. સમુદ્ર-મંથન પછી થયેલા દેવ અને દૈત્યના યુદ્ધમાં એણે માતૃગણો સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું હતું. / ભાગ ૮, સ્કં ૨૦ ૧૦, શ્લો ૩૩

ઉત્કલ (૪) વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર. ઇક્ષ્વાકુ રાજાના ત્રણ પુત્રમાંનો મોટો.

ઉત્કલ (૫) ભારતવર્ષીય એક દેશ / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ ૨૦ ૬

ઉત્કલા ઋષભદેવ વંશના સમ્રાટ રાજાની સ્ત્રી અને મરીચિ રાજાની માતા.

ઉત્કાચલા પાંડવોના પુરોહિત ધૌમ્ય ઋષિના તપસ્થાનની પાસે આવેલું એ નામનું એક તીર્થ.

ઉત્ક એક પુરાતન ઋષિ, સૂર્યવંશી કુવલાશ્વ રાજાએ એની સહાયતા વડે ધુંધુ નામના દૈત્યને માર્યો હતો. (કુવળાશ્વ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્ક (૨) એક પુરાતન ઋષિ, એ ગૌતમ કુળના ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય હતો. એણે પોતાની ગુરુ-પત્નીની માગણીથી સૂર્યવંશી સૌદાસ અથવા મિત્રસહ નામના રાજાની રાણીનાં કુંડળ આણી આપ્યાં હતાં. આથી પ્રસન્ન થઈને ધૌમ્ય ઋષિએ એને પોતાની કન્યા પરણાવી હતી. / ભાર ૦ અશ્વ ૦ ૨૦ ૫૩. ● ધુંધુ દૈત્યને મારવાને કુવલાશ્વ રાજાએ ઉત્કની સહાયતા લીધી હતી એવો લેખ છે પણ તે અસંભાવ્ય છે, કારણ કુવલાશ્વ રાજા ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં અગિયારમો રાજા હતો, અને સૌદાસ અથવા મિત્રસહ એ અડતાલીસમો હતો. અર્વાચીન રાજાની રાણીનાં કુંડળ આણીને ગુરુપત્નીને આપનાર પ્રાચીન રાજાને સહાય આપનાર શી રીતે હોય? માટે કોઈ બીજો ઉત્ક હોવો જોઈએ.

ઉત્ક (૩) વેદ નામના ઋષિનો શિષ્ય. એનું મૂળ નામ ઉપમન્યુ હતું. એ જ્યારે ગુરુકુળમાં રહ્યો હતો ત્યારે વેદ ઋષિએ એને આચાર્ય કરી હતી કે એણે રોજ સવારે ગાયો વનમાં લઈ જઈને ચરાવવી

અને રોજ સંધ્યાકાળે ઘેર લાવવી. એ પ્રમાણે એ રોજ કરતો હતો. પોતાના નિર્વાહ સારુ અરણ્યમાંના ઋષિઓને આશ્રમેથી મધુકરી માગતો. એક વખત ગુરુએ 'પૂછ્યું કે તું તારો નિર્વાહ શી રીતે કરે છે? એણે કહ્યું કે મધુકરી માગીને ખાઉં છું. ગુરુએ કહ્યું કે શિષ્યે મધુકરી લાવી ગુરુને અર્પણ કરવી જોઈએ. તેમાંથી ગુરુ કૃપા કરીને જે આપે તે શિષ્યે ખાવી જોઈએ. આમ રીત હોવા છતાં તું આમ અવિધિ કર્મ કેમ કરે છે? એણે તથાસ્તુ કહીને ત્યાર પછી રોજ મધુકરી ગુરુને સમર્પણ કરવા માંડી, પણ ગુરુએ એને કાંઈ આપ્યું નહિ. કેટલાક દિવસ જતાં ભૂખ નિવારણ સારુ એણે ફરીથી મધુકરી માગીને ખાવા માંડી. આ વાતને પણ ધણુ દિવસ થયા અને એને બિલકુલ નિસ્તેજ ન થયેલો જોઈને ગુરુએ પાછું 'પૂછ્યું કે, તું શી રીતે નિર્વાહ કરે છે તે બોલ. આ ઉપરથી એણે ખરી હકીકત કહી. ગુરુએ કહ્યું કે ફરીથી એમ કરીશ નહિ, કેમકે અરણ્યવાસી ઋષિઓને આપણા તરફથી એમ પીડા થાય. આ ઉપરથી એણે મધુકરી માગવી મૂકી દીધી, અને અપવાસ કરવા માંડ્યા. પણ બહુ જ ભૂખ લાગવાથી ગાયોના ટોળામાંથી એક ગાયને દોહીને દૂધ પીવા લાગ્યો. ગુરુને જાણ થવાથી એનો પણ પ્રતિબંધ કર્યો એટલે ધાવતા વાહરડાને મોઢે જે દૂધનું ફીણ ચોંટ્યું હોય તે ચાટીને નિર્વાહ કરવા માંડ્યો. જ્યારે ગુરુએ એનો પણ નિષેધ કર્યો, અને ભૂખે તો રહેવાય નહિ એમ થયું, ત્યારે એણે આકાડાનું દૂધ પીને રહેવા માંડ્યું. આથી કરીને એની આંખે ઝાંખ વળવા માંડી, અને એક દિવસ ગાયોને લઈને ગયો ત્યાં તો એની આંખો એકાએક ગઈ. આવી સ્થિતિમાં સંધ્યાકાળે ગાયો લઈને ઘેર આવતાં ન દેખાવાથી એ કૂવામાં પડ્યો.

ગાયો બધીયે ઘેર આવી પણ ઉપમન્યુ આવ્યો નહિ. એ જોઈને ગુરુ એની શોધ કરવા ગયા. એને બોલાવવાને 'હે ઉપમન્યુ, હે ઉપમન્યુ' એમ બૂમ પાડતા હતા. એ બૂમ સાંભળીને ઉપમન્યુએ કૂવામાંથી

‘ઓ’ કરીને જવાબ દીધો. ગુરુએ પૂછ્યું કે ખેટા, તું ક્યાં છે? હું કૃવામાં છું, ઉપમન્યુએ કહ્યું. ગુરુ કૃવા સમીપ આપ્યા અને એને કહ્યું, બહાર આવ. ઉપમન્યુએ કહ્યું કે હું આંધળો થયો છું, શી રીતે બહાર આવું? આ સાંભળીને ઋષિએ અશ્વિની-કુમારનું આવાહન કર્યું અને એ ત્યાં તત્કાળ પ્રકટ થયા. ઉપમન્યુની દઠ ગુરુભક્તિ ભ્રેષ્ઠ પ્રસન્ન થઈ એની આંખો પૂર્વવત્ સાજી કરી અને બહાર કાઢ્યો. એને ભંધ આગળથી ઊંચકીને બહાર કાઢ્યો માટે એને ઉત્તક નામ આપ્યું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૩

આ પ્રમાણે ગુરુને ઘેર રહી વેદ, વેદાંગ વગેરેમાં નિબળાત થવાથી ગુરુએ એને ઘેર જવાની રજા આપી. એણે પ્રાર્થના કરી કે કાંઈ ગુરુદક્ષિણા માગો. પણ ગુરુએ કહ્યું કે મારે કાંઈ ઇચ્છા નથી. પછી એ ગુરુપત્ની પાસે ગયો અને એવી જ વિનંતી કરી. ગુરુપત્નીએ કહ્યું, બીજું તો કાંઈ નહિ પણ જો આપે તો સૂર્યવંશી પુષ્પ રાજના પુત્ર પૌષ્ટ ધ્રુવસંધિની સ્ત્રીનાં કુંડળ આણી આપ. આ ઉપરથી ઉપમન્યુ રાણી પાસે ગયો અને પોતાની ગુરુપત્નીને દક્ષિણા આપવા કુંડળની યાચના કરી. રાણીએ કુંડળ આપ્યાં તે લઈને એ પાછો આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં એણે આણેલાં કુંડળ તક્ષકે ચોરી લીધાં અને એક દરમાં પેસી ગયો. પછી ઇન્દ્રની કૃપાથી ઉપમન્યુ પણ દરમાં થઈને પાતાળમાં ગયો. અગ્નિ અને ઇન્દ્રની સહાયતાથી કુંડળ પાછાં મેળવી પોતાની ગુરુપત્ની પાસે જઈ એણે કુંડળ આપ્યાં. પછી સ્વગૃહે ગયો. પરંતુ ગુરુપત્નીએ કહેલી અવધિમાં કુંડળ લાવવામાં વાર થતાં ગુરુપત્ની વખતે ગુસ્સે થાય એવું વિદ્વ નાખ્યું માટે તક્ષકના ઉપર એને બહુ દંશ રહ્યો. આગળ જતાં જ્યારે તક્ષકના દંશથી પરીક્ષિત રાજનું મૃત્યુ થયું એમ એણે સાંભળ્યું ત્યારે એ જન્મેજ્ય રાજ પાસે ગયો અને એને ઉશ્કેરીને એના પાસે સર્પસત્ર કરાવ્યો (૬ જન્મેજ્ય શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તમ સ્વાયંભૂ વંશના પ્રિયવ્રત રાજને બીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. પ્રસ્તુત શ્વેતવારાહ-કલ્પમાં જે ચૌદ મનુ પૃથિવી ઉપર થવાના તેમાં થઈ ગયેલો ત્રીજો. એને ઈષ, ઊર્જ, તર્જ, શુચિ, શુક, મધુ, માધવ, નભસ્ય, નભ અને સહ એવા પવન, સંજય ઈત્યાદિ નામાન્તરે દશ પુત્ર હતા. તેમાંનો નાનો સહ ધણો જ ઉદાર અને કીર્તિમાન હતો. એની કાલસતાનું ઔત્તમી મન્વંતર એવું નામ હોઈ તેમાં કૌકુરુડિ, દાલભ્ય, શંખ, પ્રવહણ, શિવ, સિત્ત અને સસ્મિત એ પ્રમદાદિ નામાન્તરે સપ્તર્ષિ હતા. સત્ય, વેદ, શ્રુત, ભદ્ર ઇત્યાદિ ભાવન સંજ્ઞાના દેવ હોઈ તેમનો સ્વામી સત્યજિત નામનો ઈન્દ્ર તે વેળાએ સ્વર્ગમાં રાજ કરતો હતો. ધર્મ નામના એક ઋષિથી એની સુવ્રતા નામની ભાર્યાને પેટે સત્યસેન નામે વિષ્ણુનો એક અવતાર થયો હતો, જેણે ઈન્દ્રને સહાય કરી હતી. / ભાગ૦ ૮, સ્કં૦ અ૦ ૧; મત્સ્ય૦ અ૦ ૯

ઉત્તમ (૨) સ્વાયંભૂ મનુ વંશના ઉત્તાનપાદ રાજની બીજી સ્ત્રી સુરુચિનો પુત્ર. ધ્રુવનો ઔરમાન ભાઈ. એ એનું લગ્ન થવાની પહેલાં અરણ્યમાં મૃગયા સારુ ગયો હતો ત્યાં યક્ષને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (૧ ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તમ (૩) ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઉત્તમા ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની એકનીસમી ચોકડી-માં જે વ્યાસ થઈ ગયો તે. હયાતમા એવું એનું નામાન્તર હતું. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તમાળ પાંચાળ દેશનો એક રાજપુત્ર. ભારતીય યુદ્ધમાં એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો. ભારતી યુદ્ધ સંપૂર્ણ થતાં એ પાંડવોના તંત્રુમાં સૂતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાએ એને મારી નાંખ્યો હતો. (૧ અશ્વ-ત્થામા શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તર કશ્યપ કુળનો એક ઋષિ.

ઉત્તર (૨) પૂર્વ મત્સ્ય દેશાધિપતિ વિરાટ રાજના ભેમાંનો નાનો પુત્ર. ભૂમિજ્ય એવું એનું બીજું નામ પણ હતું. / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૩૫,

શ્લોક૦ ૬. ● એ નાનો હતો ત્યારે એક વખત વિરાટ રાખની ગાયો કૌરવો લઈ જતા હતા. વિરાટ રાખ સૈન્ય લઈ તેની પૂઠે ગયો હતો. તેવામાં ખુદ દુર્યોધન ખીજ દિશામાંથી આવી ગાયો હરી જઈ વિરાટનગર પર આવતો હતો. આ વાત ગોવાળિયાઓએ નગરમાં આવીને જણાવી. ઉત્તર તે વખતે ઓઆના ટોળામાં ખેડો હતો. ગોવાળિયાઓની વાત સાંભળી ઉત્તર કહેવા લાગ્યો કે મારે સારથિ નથી, તો હું એકલો શું કરું? જે મને સારથિ મળે તો હું હાલ જ શત્રુઓને ખાંધી આણું. આ ઉપરથી બુહનન્ટે એનું સારથિપણું કરવાનું કબૂલ્યું અને એ યુદ્ધ કરવા ગયો. યુદ્ધમાં બુહનનટની સહાયતાથી વિજયી થઈ પાછો આવ્યો. (બુહનનટ શબ્દ જુઓ.)

ભારતી યુદ્ધમાં એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. ઘણા યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરી છેવટે શલ્ય રાખને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૭. ● એ મરી ગયો તે વખતે એની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી. તેને પછી ઈરાવતી નામે કન્યા જન્મી હતી. આ કન્યા અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિત રાખને વરાવી હતી.

ઉત્તર આનર્ત ભારતવર્ષીય કુલાદ દેશની ઉત્તરે દેશ. અર્જુનના દિગ્વિજયની વાત જુઓ.

ઉત્તર ઉસ્વસકેત ભારતવર્ષીય એક દેશ. (અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉત્તર કાંબોજ ખાલ્હિક અને દરદની ઉત્તરે આવેલો કાંબોજ દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

ઉત્તર કિરાત ભારતવર્ષીય દેશ. (અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉત્તર કુંડુ જંબુદ્વીપના કુંડુ નામના દેશનું ખીજું નામ.

ઉત્તર કોશળ ઈશાન્ય કોસલનું ખીજું નામ.

ઉત્તર ત્રિગર્ત ભારતવર્ષીય દેશ. (અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉત્તર પાંચાલ હાલનો રોહિલખંડ તે જ.

ઉત્તર માનસ હિમાલય ઉપરનું માનસરોવર.

ઉત્તર માલવ ભારતવર્ષીય ઉત્તરે આવેલો માલવ દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

ઉત્તર વેદી કુરુક્ષેત્રનું જ ખીજું નામ (૨ કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ.) હાલ એને અંતવેદી કહે છે.

ઉત્તર શ્રવણ ભારતવર્ષીય એક ખંડ, પરંતુ કયા ખંડનું આ નામ છે તેનો નિર્ણય થતો નથી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

ઉત્તર મુજ્ઞ ભારતવર્ષીય દેશ (અર્જુનનો દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉત્તરા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સત્તાવીસ કન્યામાંની એક.

ઉત્તરા (૨) મત્સ્ય દેશાધિપતિ વિરાટ રાખની કન્યા. એ નાનપણમાં બુહનનટા પાસે ગાન અને નૃત્યકળા શીખી હતી. પાંડવો અજ્ઞાતવાસમાં વિરાટને ત્યાં રહ્યા હતા. તે જ્યારે પ્રકટ થયા ત્યારે અર્જુને ઉત્તરાને પરણવું એવી વિરાટે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. અર્જુને એ વાત કબૂલ નહોતી કરી, પરંતુ પોતાના પુત્ર અભિમન્યુ સારુ એ કન્યા માગી લીધી હતી. એથી એનું લગ્ન અભિમન્યુ સાથે થયું હતું. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૭૧-૭૨.

ભારત યુદ્ધમાં અભિમન્યુ મરાયો ત્યારે એ ગર્ભિણી હતી. જ્યારે અશ્વત્થામાએ પૃથ્વીને નિષ્પાંડવી કરવા સારુ બ્રહ્માસ્ત્ર મૂક્યું ત્યારે એના ગર્ભને ઘણી પીડા થઈ. આથી એણે જ્યારે કૃષ્ણ દ્વારકા જવા નીકળ્યા તે તાકડે તેમની પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કે મારા ગર્ભના સંરક્ષણની ગોઠવણ કર્યા સિવાય હું તમને દ્વારકા જવા નહિ દઉં. આથી કૃષ્ણને દયા આવી અને પોતાના ચક્રને એના ગર્ભનું સંરક્ષણ કરવા માટે રાખ્યું. ત્યારથી એની પીડા મટી અને એણે થોડે કાળે સ્વસ્થ મને પરીક્ષિત નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. / ભાગ૦ સ્ક૦ ૧, અ૦ ૮.

ઉત્તરા (૩) મેરુ પર્વત આવ્યો છે તે દિશા.

ઉત્તરા (૪) નક્ષત્રવિશેષ.

ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રવિશેષ.

ઉત્તરા ભાદ્રપદા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલ સત્તાવીસ કન્યામાંની એક.

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રવિશેષ.

ઉત્તરાષાઢા પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સત્તા-  
વીસ કન્યામાંની એક.

ઉત્તાનપાદ સ્વાયંભૂ મનુના બે પુત્રમાંના કનિષ્ઠ  
પ્રિયવ્રત રાજનો નાનો ભાઈ. / મત્સ્યં અં ૪ ●  
એને સુનતા અથવા સુનીતિ અને સુરુચિ એવી બે  
સ્ત્રીઓ હતી. પહેલીને કીર્તિમાન્ અને ધ્રુવ નામે બે  
પુત્ર અને બીજીને ઉત્તમ નામે એક પુત્ર હતો /  
ભાગં સ્કં ૪, અં ૯. ● બીજી સ્ત્રી સુરુચિ  
એને અત્યંત પ્રિય હતી (૧ ધ્રુવ શબ્દ જુઓ.)

ઉત્તાનબહિ વૈવસ્વત મનુનો પૌત્ર અને શર્પાતિ  
રાજના ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર.

ઉત્પલારણ્ય હાલના કાકુપુર અને બિહારની વચ્ચેનો  
પાંચાળનો પ્રદેશ તે.

ઉત્પલાવતી ભારતવર્ષીય એક નદી. (૪ મલય  
શબ્દ જુઓ.)

ઉત્પલાવન ભારતવર્ષીય પાંચાળ દેશમાંનું એક  
તીર્થ. એ જગાએ વિશ્વામિત્રે ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા.

ઉત્પલાવર્તક ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્રવિશેષ.

ઉત્પલિની હિમાલયના પાર્શ્વ ભાગે આવેલા  
નૈમિષારણ્યમાંની એક નદી.

ઉત્સવસકૈત ભારતવર્ષીય એક દેશ. ઉત્તર અને  
પશ્ચિમ એમ દિશાભેદે એના બે ભાગ ગણાય છે.

ઉદંક શુલ્વ ઋષિનો પુત્ર. એને શૌલ્વાયન અથવા  
શૌલ્વાયન તરીકે પણ વર્ણવ્યો છે.

ઉદકસ્વન સોમવંશી પુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા  
અજમીઠના પુત્ર બૃહદ્વિષુના વંશમાં જન્મેલા વિશ્વક-  
સેન રાજનો પુત્ર. એને ભલ્લાદ નામે પુત્ર હતો.

ઉદ્ગાતા યજ્ઞકાળે સામગાન કરનારો વરાયેલો બ્રાહ્મણ /  
ડાઉસન ૩૨૫.

ઉદ્ગ્ર એ નામનો એક અસુર (૨ મહિષાસુર શબ્દ  
જુઓ.)

ઉદ્ગ્રજ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગપાન ભારતવર્ષીય એક તીર્થ. (૪ ત્રિતા શબ્દ  
જુઓ.)

ઉદ્યગિરિ પૂર્વ દિશામાં આવેલો પર્વત જેની  
પહવાડીથી સૂર્યોદય થાય છે તે. / ડાઉસન ૩૨૪.

ઉદ્ગરશાંડિલ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ.

ઉદ્ગરેણુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગવહિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગન શરીરમાં વસનારા પંચપ્રાણ પૈકી કંઠસ્થાનમાં  
વસનારો પ્રાણવાયુ.

ઉદ્ગનકલ્પ દિવસોના ક્રમમાં બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિના-  
માં તેરમો દહાડો. (૪ કલ્પશિષ્ય જુઓ.)

ઉદ્ગપેક્ષી વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

ઉદ્ગવસુ વિદેહવંશના મિથિ નામના જનકનો પુત્ર.  
એના પુત્રનું નામ નંદિવર્ધન.

ઉદ્ગવાહિ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર  
શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગાતા સ્વાયંભૂ વંશના ઋષભદેવ કુળમાંના પ્રતીહ  
રાજના ત્રણમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર. એને યજ્ઞકર્મ  
પ્રિય હોવાથી તેમ જ એ એમાં પરમ નિપુણ  
હોવાથી એનું નામ પાડ્યું હતું. / ભાગં વસ્કં ૦  
૫, અં ૧૫.

ઉદ્ગહિ એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ  
જુઓ.)

ઉદ્ગીથ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના મારીચિ ઋષિને બિણ્ણિને  
પેટે થયેલા છ પુત્રોમાંનો બીજો. એ અગાઉ  
જન્માંતરમાં કૃષ્ણના બંધુવર્ગમાં જન્મ્યો હતો. (૧  
બિણ્ણિ શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગીથ (૨) સ્વાયંભૂવંશના ઋષભદેવ કુળમાં થયેલા  
ભૂમારાજને ઋષિકુલ્યા નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર.

ઉદ્ગીલ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉદ્ગાલક ગૌતમગોત્રોત્પન્ન અરુણિ ઋષિનો પુત્ર અને  
ધૌમ્ય ઋષિનો શિષ્ય. એ બ્યારે ગુરુને ત્યાં રહેતો

હતો ત્યારે એક સમયે ગુરુએ આજ્ઞા કરી કે  
બેતરમાં જઈને પાણી જતું ન રહે માટે એક

બંધ બાંધવો. આજ્ઞાનુસાર એ ગયો અને બંધ તો  
કર્યો પણ પાણીના વેગને લીધે માટી રહે નહિ

અને પાણી વહી જાય. આમ થવાથી એ પોતે  
ઘોવાઈ ગયેલા બંધની આડે જાતે સૂતો અને પાણી

થંભાવ્યું. પણ એનાથી ત્યાંથી ખસાય નહિ. સખ્ય  
ગુરુને ત્યાં જવાયું નહિ. ઘણા દિવસ વીતતાં ધૌમ્યને

આરુણિતું સ્મરણ થયું કે એ કેમ જણાતો નથી.

તેથી પોતે ખેતરમાં ગયા તો એને આડો સૂઈને પાણી રોકી રાખતો દીઠો. ઋષિ એનું આજ્ઞાનુકારીપણું અને ભક્તિ જોઈ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે જાઈ, મારી પાસે આવ. એ જાઈએ કે પાણી પાછું વહેવા માંડ્યું. પોતે ધૌમ્ય ઋષિએ પાણીનો બંધ ઠીક કર્યો. પરંતુ તે દિવસથી આરુણિને ઉદાહરક એવું નામ આપ્યું. કોઈ કાળે પરિપૂર્ણ વેદવેદાંગ પારંગત ધર્મ ગુરુની આજ્ઞાથી પોતાને ઘેર આવ્યો અને વિવાહ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. એને શ્વેતકેતુ અને નચિકેતા એવા બે પુત્ર અને સુખતા નામે એક કન્યા હતી. આ સુખતા તે કહોડઠઋષિની સ્ત્રી હતી. આ જ ઉદાહરક જેમણે યજ્ઞ કરતાં બ્રાહ્મણને આપવા કાઢેલી ગાયોમાં ધરડી વસૂકી ગયેલી અને વાંઝણી ગાયોને જોઈને એના પુત્ર નચિકેતાએ પિતા મારી તરફની શુભ ભાવનાને લીધે બ્રાહ્મણને સારું દાન આપતા નથી ધારી, પોતે નિર્લોભી છે તે બતાવવા એમને પૂછ્યું હતું કે આપ મને કોને આપો છો ? બે-ત્રણ વાર એમ પૂછવાથી ક્રોધ કરીને ઋષિએ કહ્યું કે તને યમને આપું છું. પિતાની આજ્ઞા શિરસાવંધ ગણીને નચિકેતા યમને ત્યાં ગયો અને યમે પ્રસન્ન ધર્મ એને બ્રહ્મવિદ્યાનો ખોધ કર્યો હતો એ કઠોપનિષદનો વિષય છે.

**ઉદાહરક (૨)** એ નામના એક ઋષિ. એમનું કુળ ક્યું હતું તે જણાતું નથી. એમને ચંડી નામની સ્ત્રી હતી. એ કદીએ કહેલું કાને ધરે જ નહિ અને કહ્યું હોય એનાથી જલદુઃ જ કરે એવી હતી. આ સ્ત્રીથી એને એટલો ત્રાસ થતો હતો કે એ ન હોય તો સારુ એમ એને લાગતું. એક દિવસ પોતે કહ્યું હતું એનાથી સ્ત્રીએ વિપરીત જ કરવાથી સ્ત્રી ઉપર ગુસ્સે ધર્મ ખિન્ન ધર્મને ખેઠો હતો. તેવામાં કૌડિન્ય નામના ઋષિ એના આશ્રમમાં આવ્યા. કૌડિન્ય ઋષિને આ હકીકત માલૂમ પડતાં એમણે એને એક યુક્તિ બતાવી કે, તું તારી ઇચ્છા હોય કે તારી સ્ત્રીએ અમુક કરવું તો એને એવી જ આજ્ઞા કર કે તારે અમુક ન કરવું; અથવા નહારું કરવું. આમ જલદુઃ જ કહેવાથી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે

બધું થશે. કૌડિન્ય ઋષિના ગયા પછી એણે જલદી જ આજ્ઞા કરવા માંડી કે ચંડી એનાથી જલદુઃ એટલે ઋષિના મનમાં ઇચ્છા હોય એવું કરવા લાગી. આમ ઋષિને સુખ થયું. કેટલેક કાળે પિતૃતિથિ આવી એટલે પોતાની નવી રીત પ્રમાણે ચંડીને કહ્યું કે કાલે શ્રાદ્ધ છે પણ તે કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. અગર જે કરીએ તો કાણા, કૃબડા, અને અનાચારી બ્રાહ્મણોને જ નોતરવા, તેમ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા તો સમૂળગી આપવી જ નહિ. આ ઉપરથી ચંડીએ ખીજે દિવસે વિદ્વાન અને સદાચારી બ્રાહ્મણોને નોતર્યા, તેમને ઉત્તમ ભોજન કરાવ્યું અને પતિ પાસેથી તેમને વસ્ત્ર, આભૂષણ અને સારી દક્ષિણા અપાવી. ઉદાહરક આ પ્રમાણે પોતાની મરજી માફક શ્રાદ્ધ થવાથી આનંદિત થઈ ગયા અને ભાન ન રહેતાં સ્ત્રીને કહ્યું કે આ શ્રાદ્ધના પિંડ ભાગીરથીમાં નાખજો. ચંડીએ એમ ન કરતાં પિંડને નહારી જગાએ નાખી દીધા. આ જોતાં જ ઋષિને ક્રોધ ચઢ્યો અને ઘોડયા કે દુષ્ટા! તું શિલા ધર્મને પડીશ. ચંડીએ ઘણી પ્રાર્થના કરી કે હવે એમ નહિ કરું, એટલે ઉશાપ આપ્યો કે કાલાંતરે પાંડવો અશ્વમેધ કરશે ત્યારે એ અશ્વના પગ ચાલતાં ચાલતાં તને ચોંટી જશે. તે વખતે અર્જુન અશ્વને છોડાવવા યત્ન કરશે. એમ અર્જુનના હસ્તનો સ્પર્શ થતાં તારો ઉદ્ધાર થશે. આ પ્રમાણે આગળ જતાં બનતાં એનો ઉગ્ર સ્વભાવ સુધરી ગયો અને એ પોતાના પતિને જ પ્રાપ્ત ધર્મ / જૈમિં ૦ અશ્વમે ૦ અ ૦ ૧૬. ● આ ઋષિની કન્યા અષ્ટાવકની માતા થાય.

**ઉદાહરકી એક બ્રહ્મર્ષિ.** (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

**ઉદાહરકી (૨)** ઉદાહરકના પુત્રોનું સામાન્ય નામ ઉદ્રંક હરિશ્ચન્દ્રનું ગગનસ્થ નગર. / સૌભ શબ્દ જુઓ. ઉદ્રવ વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

**ઉદ્રવ (૨)** સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણના પિતા વસુદેવના નાનાભાઈ દેવભાગનો કંસા નામની સ્ત્રીને પેટ થયેલો પુત્ર. એ પરમ બુદ્ધિમાન અને નીતિમાન હતો. કાંઈપણ શુભ વાર્તા કરવાની હોય તો કૃષ્ણ એને પૂછ્યા વગર નહોતા કરતા. એ કૃષ્ણનો સખા

અને પરમ ભક્ત હોતો. એ સર્વકાળ કૃષ્ણના સમા-  
ગમમાં જ રહેતો તેથી એ ઉભયમાં અત્યંત પ્રેમ  
હતો. કૃષ્ણ ગોકુળથી મથુરામાં આવ્યા ત્યારે એમણે  
નંદ-જસોદા એમના વિયોગને લીધે દુઃખ પામતાં  
હતાં તેમનું સાંત્વન કરવાને ઉદ્ધવને મોકલ્યા હતા.  
ગોપીઓને પણ બોધ કરીને જ્ઞાન સમબલવાનું કહ્યું.  
ઉદ્ધવે નંદ-જસોદાને બોધ કરી તેમનું સમાધાન  
કર્યું હતું. પણ ગોપીઓને બોધ કરવા ગયા ત્યારે  
તેઓ એમની સાથે બિલતસ લાપણુ કરવા મંડચા  
અને એ પોતે પણ પ્રેમભક્તિના ચેલા બની ગયા  
અને મથુરા પાછા આવી બધી વાત કૃષ્ણને નિવે-  
દન કરી. / ભાગ ૧૦, સ્કં ૦ અં ૪૬-૪૭.

ઢાઈ કાળે હવે કૃષ્ણુ નિજધામ જશે એવું  
સાંભળી, ઉદ્ધવે કૃષ્ણુની પ્રાર્થના કરી કે આપની  
સાથે લઈ જાઓ. કૃષ્ણે ઉદ્ધવની અનન્ય ભક્તિ અને  
જ્ઞાનાધિકાર જોઈને એમને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ  
કરી બ્રહ્મજ્ઞાન સમબલવીને શાન્તિ આપી. કૃષ્ણુની  
આજ્ઞાનુસાર ઉદ્ધવ બદરીવન જવાને નીકળ્યા ને  
કૃષ્ણુ નિધન પામ્યા પછી ત્યાં ચાલી ગયા. / ભાગ ૦  
સ્કં ૧૧ અને ભાગ ૦ ૩, સ્કં ૦ અં ૩-૪.

ઉદ્દલાયન કશ્યપ કુળમાં થયેલા એક ઋષિ.

ઉદ્દહુ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ.  
ઉન્નતિ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિની તેર  
સ્ત્રીઓ પૈકી એક. એના પુત્રનું નામ અભિમાન.  
ઉત્તાદ મિત્રવંદાની કુખે જન્મેલો કૃષ્ણનો પુત્ર. એ  
મહારથી હોતો.

ઉન્મત્ત આઠ ભૈરવમાંનો એક.

ઉપક્રીચક કેકય નામના સુતાધીપના પુત્રો. ક્રીચકના  
ભાઈઓ. એમની માતાનું નામ માલવી. એમને  
ભીમસેને મારી નાખ્યા હતા. સૈરંધ્રી (દ્રૌપદીના  
અપમાન સખ્યે ક્રીચકનો વધ કરીને એના બધા  
ભાઈઓને ભીમસેને મારી નાખ્યા હતા. / ભાર ૦  
વિં ૨૧-૧૩; ૨૭-૧૬.

ઉપગહન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉપગિરિ ઉત્તરદિશામાં આવેલો પર્વતવિશેષ. રાજ-  
સૂય યજ્ઞકાળે દિગ્વિજય કરતો અર્જુન ત્યાં ગયો  
હતો. / ભાર ૦ સં ૨૮-૩.

ઉપશુ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપશુમ્ વિદેહવંશના સત્યરથ જનકનો પુત્ર. એના  
પુત્રનું નામ વસ્વન્ત હતું.

ઉપશુરુ સત્યરથ રાજનો પુત્ર / ભાગ ૦ ૯-૧૩-૧૪.

ઉપચિત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના સો પુત્રમાંનો એક.

ઉપદાન એક પુણ્યતીર્થ-કૃપવિશેષ / ભાર ૦ વ.  
૮૨-૨૨૬.

ઉપદાનવી મયાસુરની ત્રણ કન્યાઓમાં મોટી. એ  
હિરણ્યાક્ષના સ્ત્રી હતા.

ઉપદેવ સોમવંશી દેવકરાજના ચારમાંનો ખીજો પુત્ર.

ઉપદેવ (૨) અકૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

ઉપદેવ (૩) રુદ્રસાવણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ઉપદેવા દેવક યાદવની કન્યા, કૃષ્ણના પિતા વસુ-  
દેવની સ્ત્રી. એને કલ્પ, વર્ષ ઈ. ૧૦ પુત્ર હતા.

ઉપનંદ નંદની ગોકુળમાં રહેનારા તેના સખ્યા વગેરે  
પ્રમુખ ગોપવિશેષ. / ભાગ ૦ ૧૦ સ્કં ૦ અં ૧૧.

ઉપનંદ (૨) વસુદેવને મંદિરા નામની સ્ત્રીને પેટે  
થયેલા ચારમાંનો ખીજો દીકરો.

ઉપનંદક ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

ઉપનંદક (૨) સર્પવિશેષ. / ભાર ૦ ઉં ૫૦૩-૧૨.

ઉપપ્લવ્ય વિરાટનગરી પાસેનું એક સ્થળવિશેષ.  
અજ્ઞાતવાસમાંથી પ્રગટ થયા પછી પાંડવો આ  
સ્થળે રહ્યા હતા, અને કૌરવો સામવડે રાજ  
આપતા નથી એમ નક્કી થયા પછી અહીં રહીને  
જ એમણે યુદ્ધની ગોઠવણ કરી હતી. / ભાર ૦  
ઉઘી ૦ અં ૮.

ઉપખર્દિષુ કૌંચદ્રીપમાંનો એક મહાપર્વત.

ઉપખિંદુ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉપમન્યુ વસિષ્ઠકુળના વ્યાઘ્રપાદ નામના ઋષિના  
બેમાંનો મોટો પુત્ર. એ ધૈમ્ય ઋષિના મોટા ભાઈ  
થાય. એઓ નાના હતા ત્યારે બહુધા પોતાના  
ભાઈઓ સાથે ઘેર જ રમતા. એક સમયે પોતાના  
ભાઈ સાથે ખીજ ઋષિના આશ્રમે રમતા હતા  
ત્યાં તેમણે ગાયોને દોહતાં જોઈ. ગાયો દોહીને  
એ છોકરાની માએ પોતાના છોકરાને દૂધ આપ્યું.  
ઉપમન્યુના ભાઈને અને એને પણ આપ્યું. દૂધ

પાને પછી બન્ને ભાઈ પોતાને આશ્રમે આવ્યા. એણે ઘેર આવીને માતા પાસે દૂધ માંગ્યું. માએ પોતે નિત્ય કરતી હતી તેમ લોટમાં પાણી નાખી ડહોળીને એની આગળ મૂક્યું. એ ન ખાતાં એણે કાલે પેલા છોકરાની માએ આપ્યું હતું એવું દૂધ આપો એવી હઠ કરી. માતા ખિન્ન થઈને બેઠી કે એવું દૂધ મેળવવા જેવાં તમારાં સુકૃત નથી, કેમકે ગત જન્મમાં તમે ઈશ્વર-આરાધન કર્યું જ નથી. આ ઉપરથી ઉપમન્યુએ ઈશ્વરનું આરાધન કરીને કલ્પનું આયુષ્ય અને ક્ષીરસાગરનું અધિપતિપણું એવા વર મેળવ્યા હતા. એ શૈવ ગણાતો હતો. કૃષ્ણે પણ એની પાસે શૈવી દીક્ષા લીધી હતી. / ભા૦ અનુ૦ અ૦ ૧૪. • એ તંડિ ઋષિનો શિષ્ય હતો.

ઉપમન્યુ (૨) વેદઋષિનો શિષ્ય. (૩ ઉત્તક શબ્દ જુઓ.)

ઉપમન્યુ (૩) વસિષ્ઠકુળના ભદ્ર ઋષિનો પુત્ર.

ઉપમન્યુ (૪) કૃષ્ણ દ્રૌપદન વ્યાસનો પુત્ર અને શુકાચાર્યનો બંધુ.

ઉપવય એ નામના એક ઋષિ. (સ્વેતપરાશર શબ્દ જુઓ.)

ઉપયાજ કાશ્યપ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ. (યાજ્ઞેપયાજ શબ્દ જુઓ.)

ઉપરિચર સ્વાયંભૂ વંશના ઉત્તાનપાદ કુળમાં જન્મેલો એક રાજર્ષિ. એક સમયે દેવરાજ ઇન્દ્ર અને મહર્ષિની વચ્ચે એવી તકરાર પડી કે યજ્ઞમાં પશુહિંસા કરવી તે વિહિત કે અવિહિત? વિહિત છે એમ ઇન્દ્ર કહેતા હતા અને અવિહિત છે એમ મહર્ષિ કહેતા હતા. આમ વાદ થતો હતો તેવામાં ઉપરિચર સહસ્રા ત્યાં જઈ ચઢ્યો. બન્ને પક્ષોએ પોતપોતાની તકરાર એને કહી સંભળાવી અને એનો પોતાનો મત કેવો છે તે પૂછ્યું. એણે કહ્યું કે વેદમાં જે મંત્રો છે તે ઉપરથી પશુહિંસા સ્પષ્ટ જણાય જ છે, માટે ઇન્દ્રનું કહેવું સત્ય છે. આ સાંભળીને મહર્ષિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. એમણે કહ્યું કે તે કામ્યપક્ષ ઉપર માત્ર નજર રાખીને જવાબ આપ્યો છે; જોકે એ ઉત્તર યથાર્થ તો છે, પણ કામ્ય એ નિષિદ્ધ અને વિવર્જિત છે, એમ

મોક્ષપક્ષનું કહેવાનું છે, તે જોતાં પશુહિંસા જરૂરની જ છે એમ નથી. તે શું છે તે ન વિચારતાં કેવળ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ ઉત્તર આપ્યો, માટે જ, અધો-લોકમાં પડીશ. આમ કહેતાં જ ઉપરિચર રસાતળમાં પતન પામ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૪૨. • એનું નામ વંશાવળીમાં નથી. પરંતુ એને યજ્ઞ પર ઘણી પ્રીતિ હોવાથી એણે અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૩૬.

ઉપરિચર (૨) સોમવંશી આયુકુળના પુત્ર રાજાના અજમીઠ કુળમાંના સુધનુ વંશમાં જન્મેલા કૃતિ રાજાનો પુત્ર. એનું મૂળ નામ વસુ. પાછળથી એનું ઉપરિચર નામ કેમ પડ્યું તેનું કારણ કે— એણે પોતાના તપ વડે ઇન્દ્રને સંતુષ્ટ કર્યો હતો. ઇન્દ્રે એને પોતાના કંઠમાંથી માળા અને વિમાન આપ્યાં હતાં. આ માળા ધારણ કરીને એ વિમાનમાં બેસીને સર્વત્ર ફરતો માટે એને ઉપરિચર વસુ કહેતા.

એ એક સમયે વિમાનમાં બેસીને જતો હતો ત્યારે એણે શુકિતમતી નામની નદીને કોલાહલ નામના પર્વતે રોકેલી જોઈ, આ ઉપરથી એ પર્વતની સમીપ ગયો, એનો નિગ્રહ કર્યો અને નદીને છૂટી કરી. આ ઉપરથી એ નદી મૂર્તિમાન થઈને એની સામે આવીને ઊભી રહી અને પોતાના ઉદરમાં નિર્માણ થયેલું બાળકનું જોડકું એને અર્પણ કર્યું. એમને લઈને એ ઘેર આવ્યો. જોડકામાંના છોકરાને એણે પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો અને ગિરિકા નામના જે કન્યા હતી તેને પોતે પરણ્યો.

ઘણાક સમય પછી એ એક સમય મૃગયા સાડુ અરણ્યમાં ગયો હતો. ત્યાં કામનો આવિર્ભાવ થવાથી વીર્ય પતન થયું. એ વીર્ય એક પડિયામાં મૂકી એક બાજુપક્ષીની જોડે પોતાની સ્ત્રીને મોકલ્યું. બાજુ ઊડતો ઊડતો જતો હતો તેવામાં કાંઈ ખીજે બાજુ સામેથી આવ્યો, અને એ કાંઈ ખાવાનું માંસ લઈ જાય છે ધારી પડિયો લેવા ધાયો. પડિયામાંથી વીર્ય નીચે નદીમાં પડતાં નદીમાં અદ્રિકા નામની અપ્સરા, જે શાપને લીધે મત્સ્ય-



યોનિ પામી હતી, તેના ઉદરમાં ગયું. આથી એને ગર્ભ રહ્યો અને પુરે સમયે જોડકું તૈયાર થયું. એ સર્ધિમાં એ માછલી માછીની જાળમાં સપડાઈ માછીએ એને વેચવાને માટે કાપી એટલે એમાંથી જોડકું નીકળ્યું. આ અદ્ભુત બનાવથી હરખાતો હરખાતો એ માછી ઉપરિચર રાજ પાસે ગયો અને એને પેલું જોડકું અર્પણ કર્યું.

રાજને પણ માછલીના પેટમાંથી બાળકનું જોડકું નીકળ્યું સાંભળીને અને પ્રત્યક્ષ જોઈને બહુ ચમત્કારી લાગ્યું. એણે એમાંથી જે પુત્ર હતો તેને પોતે રાખી લીધો અને પુત્રી હતી તે માછીને પાછી આપી. છોકરાનું નામ એણે મત્સ્યરાજ પાડ્યું. માછીએ છોકરીનું નામ મત્સ્યગંધા જેને આગળ જતાં પરાશર ઋષિના પ્રસાદથી યોજનગંધા નામ મળ્યું હતું; અને એ આગળ જતાં શાંતનુ રાજની સ્ત્રી થઈ અને સત્યવતી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. (૪ સત્યવતી શબ્દ જુઓ.)

આ વસ્તુ રાજને ગિરિકાને પેટ બૃહદ્રથ અથવા મહારથ, પ્રત્યગ અથવા સત્યશ્રવા, માવેલ કિંવા હરિવાહન, કુશ અથવા કુશાંબ તેમજ મણિવાહન, એદ્રિપ અને મત્સ્યરાજ એ પુત્રો હતા. બૃહદ્રથને એણે મગધ દેશનું રાજ્ય આપ્યું હતું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩.

ઉપરિમંડળ ભૃગુકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપલય વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપલોમ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપવેદ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને સ્થાપત્યવેદ, આ બધા ઋગ્વેદાદિ લઈને અનુક્રમે દરેક વેદના ઉપવેદ છે; અને એ એ વેદો પ્રમાણે જ બ્રહ્મવેદના પૂર્વાદિ ચાર મુખમાંથી નીકળ્યા હતા / ભાગ૦ ૮, સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

ઉપશ્રુતિ રાત્રીના અભિમાની દેવતા / ભાર૦ ઉદ્ધ૦ અ૦ ૧૩.

ઉપશ્લોક બ્રહ્મસાવર્ણિ નામના દસમા મનુના પિતા (બ્રહ્મસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ).

ઉપસુદ એક અસુર (સુદૌપસુદ શબ્દ જુઓ.)

ઉપસ્થળ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપાનત્ પાવડી-જોડા. એના પ્રચારના ઇતિહાસ સારુ, તેમ જ એના દાનના ફળ સારુ જુઓ. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૫.

ઉપાવૃત્ત ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ સ૦ ૯.

ઉપાવૃદ્ધિ વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉપાસંગધર એક યાદવ.

ઉપેન્દ્ર ઇન્દ્રને સહાય કર્યાના કારણથી વિષ્ણુને મળેલું નામ.

ઉપેન્દ્ર (૨) જે પ્રમાણે મુખ્ય રાજની પછી ગાદીએ આવનાર યુવરાજ હોય છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રની પછી થનાર ઇન્દ્રપદવીના અધિકારીને આ નામ કહેવાય છે. સાંપ્રત સ્વર્ગમાં પુરંદર નામનો ઈન્દ્ર છે. એની પછી બલિ દૈત્ય ઇન્દ્ર થનાર છે, માટે હાલ બલિને ઉપેન્દ્ર નામ લગાડાય છે.

ઉપેન્દ્રા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઉભયજાત ભૃગુ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

ઉભયસ્પૃષ્ટિ શાકડીપમાંની એક નદી.

ઉમા શિવ જ મારો પતિ થાય એવી ધારણાથી પાર્વતી ધોર તપ કરતાં હતાં. એમની માતા એમને વારંવાર એમ શરીર કષ્ટ કરવાની મનાઈ કરતાં હતાં, એ ઉપરથી પડેલું પાર્વતીનું નામ. એમાં 'ઉ' એ સંબોધનાર્થી શબ્દ ગણીને 'મા'એ નિષેધાર્થી શબ્દ છે.

ઉમાવન ચંપકા નગરી પાસેનું સરોવર / જૈમિની અશ્વ૦ અ૦ ૨૧.

ઉમાક્ષાત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ઉમ્લોચા એક અપ્સરા.

ઉરગાપુરી રોચમાન રાજની નગરી. (અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ.)

ઉરુ ઇન્દ્રસાવર્ણિ મનુના દીકરામાંનો એક.

ઉરુકમ જગદ્વ્યાપી પરમાત્મા.

ઉરુકમ (૨) બાર આદિત્ય માંહેલો એક. પરંતુ ભારતમાં કહેલા આદિત્યોમાંથી આ ક્રિયાનું નામ છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી.

ઉરુક્ય સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુ કુલોત્પન્ન બૃહદ્બળ રાજનો પૌત્ર, અને બૃહદ્બળનો પુત્ર. એને ઉરુક્ષય એવું ખીજું નામ હતું અને વત્સવૃદ્ધ અથવા વત્સદ્રોહ નામનો પુત્ર હતો. બૃહદ્બળને ભારત યુદ્ધમાં અભિમન્યુએ માર્યો હતો.

ઉરુગાય ત્રેતાયુગનો એક.

ઉરુવદક ઇલાની કુખે થયેલા વસુદેવના પુત્રોમાંનો મોટો.

ઉરુશૃંગ શાકદીપમાંનો મહાપર્વત.

ઉરુશ્રવા સોમવંશી નરિષ્યંત કુળના સત્યશ્રવાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દેવદત્ત.

ઉરુક્ષવ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઉરુક્ષવ (૨) ઉરુક્ય રાજનું ખીજું નામ.

ઉર્મન દેવવિશેષ (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

ઉર્મિલા એક ગર્ધર્વી. સોમદાની માતા.

ઉર્મિલા (૨) સીરદ્વજ જનકની ઓરસ કન્યા. દશરથના પુત્ર લક્ષ્મણની સ્ત્રી.

ઉર્વરા એક અપ્સરા.

ઉર્વશી અપ્સરાવિશેષ. નરનારાયણ ઋષિ બ્રહ્મિ-શ્રમને વિશે તપ કરતા હતા; તેમના બ્રહ્મચર્યની પરીક્ષા કરવાને ઇન્દ્રે કામ, વસંત અને કેટલીક અપ્સરાઓને મોકલી હતી. એઓએ ત્યાં જઈને નૃત્ય, ગીત, હાવભાવ વગેરે ઘણે પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો. અપ્સરાઓને સિદ્ધિ મળી નહિ તે જોઈને કામાદિ સઘળાંએ તેમની સ્તુતિ કરવા માંડી. નરનારાયણે એમને મૃદુ વાણી વડે આતિથ્ય કરી પૂછ્યું કે આ તરફ કેમ આવવું થયું છે? કામ વગેરે સઘળા લબ્ધ ગયા અને સ્તબ્ધ બિભા રહ્યા. એટલામાં એમની નજરે કેટલીક સ્ત્રીઓ પડી. આ સ્ત્રીઓ ઇન્દ્રે મોકલેલી અપ્સરાઓ કરતાં ઘણી જ સ્વરૂપવાન હોવાથી અપ્સરાઓ એમની આગળ નિસ્તેજ જણાતી હતી. આ ઉપરથી વળી વિશેષ લાજને બધાંએ સ્વર્ગમાં જવાનું મન કર્યું. એમના મનની આ ઇચ્છા નરનારાયણે જાણી એમને કહ્યું કે સ્વર્ગમાં જાઓ તો અમારા આશ્રમમાંથી એકાદ સ્ત્રી ઇન્દ્રને

સારુ લઈ જવી હોય તો ખેલાશક લઈ જાઓ. આ સાંભળી કામાદિકેને હર્ષ થયો, અને નારાયણના ઉરુ સમીપ ખેટેલી સ્ત્રીને લઈ જઈએ એવી ઇચ્છા દર્શાવતાં જ નરનારાયણે કહ્યું, આ રહી, લઈ જાઓ. પછી બધાં એ સ્ત્રીને લઈ ઋષિને નમસ્કાર કરી સ્વર્ગે ગયાં. એમણે ઇન્દ્ર પાસે જઈને નરનારાયણના અદ્ભુત સામર્થ્યનું વર્ણન કર્યું. એમણે આણેલી સ્ત્રી ઇન્દ્રને ભેટ કરી. નરનારાયણના ઉરુ સમીપ સ્થિતા હતી માટે ઇન્દ્રે એનું નામ ઉર્વશી પાડ્યું. / ભાગ ૧૧, સ્કં ૨૦ ૪.

ઉર્વશી (૨) પ્રાધાની કન્યા, એક અપ્સરા. (૪ સહ શબ્દ જુઓ.) કેશી દૈત્ય એનું હરણ કરી નાસી જતો હતો, તેની પાસેથી પુરુવાએ એને છોડાવી હતી.

ઉર્વશી (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન જદુવંશના પ્રતીપ રાજ અરણ્યમાં તપ કરતા હતા ત્યારે ગંગા એના પર મોહિત થઈ હતી. તે મૂર્તિમાન બનીને એમની પાસે આવી સ્વેચ્છાએ એમના જમણા ખોળામાં ખેઠી. આ ઉપરથી એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાર ૦ શાંતિ ૦ ૨૯.

ઉર્વશી (૪) એક અપ્સરા. જેને જોવાથી મિત્રાવરુણનું વીર્ય સ્ખલિત થયું હતું. મિત્રાવરુણના શાપને લીધે એણે પુરુવાની સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો. / ભાગ ૦ ૯-૧૪-૧૭.

ઉર્વશી (૫) એક અપ્સરા જે અંશુ નામના સૂર્યની સાથે માગશર મહિનામાં સંચાર કરે છે તે. / ભાગ ૦ ૧૨-૧૧-૪૧.

ઉર્વશીતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર ૦ ૧૦ ૮૨-૧૫૬.

ઉર્વશીપુલિન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ઉર્વી અધર્મને યોગે પૃથ્વી રસાતળમાં જવા લાગી ત્યારે તેને ક્ષયપ ઋષિએ પોતાની જાતી ઉપર ધારણ કરી હતી તેથી પડેલું પૃથ્વીનું નામ / ભાર ૦ શાંતિ ૦ ૪૯૦.

ઉલૂક ખીજા હિરણ્યાક્ષ દૈત્યના ચારમાંનો મોટો પુત્ર.

ઉલૂક (૨) વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો મોટો. / ભાર ૦ શાંતિ ૦ ૪૭.

ઉલ્ક (૩) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૬.

ઉલ્ક (૪) શકુનિનો પુત્ર. દુર્યોધને એને યુદ્ધના આરંભ પહેલાં પાંડવો પાસે ઉપપલ્લવ્ય નગરીમાં મોકલ્યો હતો. / ભાર૦ ઉલ્ક૦ અ૦ ૧૬૦-૧૬૩.

● એ જ્યારે ત્યાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે સહદેવે પ્રતિજ્ઞા કરી કહ્યું હેતુ કે હું યુદ્ધમાં તને અને તારા પિતાને મારીશ. એ જ પ્રમાણે એ સહદેવને હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ સલ્ક૦ અ૦ ૨૮. એને કૈલવ પણ કહેતા હતા.

ઉલ્ક (૫) ભારતવર્ષીય દેશ. અર્જુન દિગ્વિજય જુઓ. પાંડવોના સમયમાં અહીં સેના-બિંદુ નામે રાજા હતો.

ઉલ્ક (૬) ઉલ્ક દેશ સમીપનો એક પર્વત. પાંડવોના કાળમાં અહીં બૃહત્ નામે રાજા હતો.

ઉલ્ક (૭) અમૃતકલશનો રક્ષક દેવવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૩૨-૧૯

ઉલ્ક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

ઉલ્ક એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઉલ્કી એરાવત નામના નાગકુલના કૌરવ્ય નાગની કન્યા. એ અર્જુનને પરણી હતી. જે વખતે પાંડવો ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા તેવામાં એક બ્રાહ્મણની ગાયો ચોર લોકો રાત્રે હરી ગયા. આ બ્રાહ્મણે અર્જુન પાસે આવીને કહ્યું કે મારી ગાયો હરી ગયા છે તે આણી આપો તો તમે ક્ષાત્ર ખરા. આ સાંભળીને અર્જુન પોતાના ધનુષ્ય બાણ શોધવા લાગ્યો. તે જડયાં નહિ. ધર્મરાજ અને દ્રૌપદી જ્યાં એકાંતમાં છે તે સ્થળે પોતાના ધનુષ્યબાણ છે એવું સાંભરી આવતાં, પોતે વિચારમાં પડ્યો. જે ન જાય તો બ્રાહ્મણોને મદદ ન કરાય. જે જાય તો ભાઈ-ભાઈમાં થયેલી ગોઠવણ અને નારદે કરેલા નિયમાનુસાર બાર વર્ષ તીર્થયાત્રા કરવા જવું પડે. આવા સંયોગમાં એણે પોતે તીર્થયાત્રાનું કષ્ટ વેઠી લઈને પણ બ્રાહ્મણોને મદદ કરવી એમ નિશ્ચય કરી પોતે એમના એકાંતમાં જઈ ધનુષ્યબાણ લઈ આવ્યો અને ચોરોની પછવાડે

પડી બ્રાહ્મણની ગાયો પાછી વાળી. બ્રાહ્મણને ગાયો મળવાથી સંતોષ થયો અને એણે અર્જુનને આશીર્વાદ દીધો. અર્જુન ઘેર આવી સૂઈ ગયો. સવાર થતાં જ એણે રાત્રે બનેલી હકાકત યુધિષ્ઠિરને નિવેદન કરી અને પોતે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તીર્થ કરતાં કરતાં તે હરદ્વાર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તે વખતે ઉલ્કીના જોવામાં આવતાં એ અર્જુન પર મોહિત થઈ ગઈ. એણે અર્જુનને રોક્યો ને પાતાળમાં લઈ ગઈ. અર્જુને પૂછ્યું કે તે મને અહીં કેમ આણ્યો છે? ઉલ્કીએ કહ્યું કે હું નાગકન્યા છું અને તમે મને વરો એ હેતુથી અહીં આણ્યો છે. અર્જુન કહે કે મારે બાર વર્ષનું વ્રત છે. માટે મારાથી તમારા કહેવા પ્રમાણે કરાય નહિ. પણ ઉલ્કી ચતુર હતી. એણે અર્જુનને ફરી ફરી વિનંતી કરી અને તોડ કાઢ્યો કે જે તમારું કહેવું ખરું હોય તો પણ તમારું વ્રત દ્રૌપદી સંબંધે હોવાથી, મને લાગુ પડે જ નહિ. આ ઉપરથી અર્જુન એને પરણ્યો. એને આ વેળા રહેલા ગર્ભમાંથી ઇરાવાન નામે પુત્ર જન્મ્યો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૪.

યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો તે વખતે શ્યામકર્ણુ અશ્વની રક્ષા સારુ અર્જુન ગયો હતો. મણિપુર નગરીમાં યુદ્ધ પ્રસંગ સમયે અર્જુન મરણ પામ્યો હતો તે વખતે ઉલ્કીએ જ એને પુનઃ સજીવન કર્યો હતો. અર્જુન પોતાના બંધુ સહિત જ્યારે મહાપ્રયાણ માટે હિમાલય પર ગાળવાને ગયો ત્યારે ઉલ્કીએ ગંગામાં પડીને પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો. / ભાર૦ મહા૦ પ્ર૦ અ૦ ૧.

ઉલ્કામુખ રામની સેનાનો એક વાનર. અંગદ જ્યારે સીતાની શોધ સારુ દક્ષિણ દિશામાં ગયો હતો ત્યારે એ એની જોડે ગયો હતો. / વા૦ રા૦ ક્રિષ્કિં૦ સ૦ ૪૧.

ઉલ્કા સ્વયંભૂ મન્વંતર માંભલા સપ્ત વસિષ્ઠ પુત્રોમાંનો ચોથો. (જર્ન શબ્દ જુઓ.)

ઉલ્ક સ્વયંભૂ વંશના ચક્ષુર્મનને નર્મલાને પેટ થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો નાનો. એની સ્ત્રીનું નામ

પુષ્કરિણી હતુ અને એને પેટે અંગ, સુમના, ખ્યાતિ, ક્રતુ, અંગિરા અને ગય એમ છ પુત્રો થયા હતા. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦.

ઉદ્ભુક (૨) વૃષ્ણિકુળનો એક યાદવ. ભારત યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષમાં હતો / ભાર૦ દ્રોણુ૦ અ૦ ૧૧.

ઉશંગવ એક રાજર્ષિ. એના સંબંધી વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

ઉશંગુ એ નામનો એક ઋષિ. જ્યેષ્ઠ પૌતાને વૃક્ષ-વસ્થા થયેલી જાણી સરસ્વતી પર આવેલા પૃથૂદક તીર્થને વિશે દેહત્યાગ કરી વૈષ્ણવપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે. અને ખીજું નામ રુશંગુ એવું હતું. / ભાર૦ શ૦ ૪૦-૨૭. ● એના આશ્રમમાં આષ્ટિષેણુ, વિશ્વામિત્ર, સિન્ધુદ્રીપ, દેવાપિ વગેરે ઘોર તપ કરી બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા હતા. તીર્થયાત્રા સારુ બલરામ અહીં આવ્યા હતા અને એમણે પૃથૂદક તીર્થમાં સ્નાન કર્યું હતું. / ભાર૦ સ૦ ૩૯-૨૪-૪૮.

ઉશના સ્વાયંભૂ મન્વંતરના ભૃગુપુત્ર કવિનો પુત્ર. એનું ખીજું નામ કાવ્ય હતું. પ્રિયવ્રત રાજની કન્યા ઉર્જસ્વતી એની સ્ત્રી હતી. એને ભાર્ગવ કહેવાની રૂઢિ હતી, કારણ કે એ ભૃગુનો વંશજ હતો.

ઉશના (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો એથો. એને પણ કાવ્ય એવું ખીજું નામ હતું. કોઈ કોઈ જગાએ એને શુક પણ કહ્યો છે. આ ચાલુ મન્વંતરની ત્રીજી એકાદીમાં વ્યાસ હતો. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.) હિરણ્યકશિપુના સમયમાં એ દૈત્યોનો પુરોહિત હતો, અને પ્રહલાદને અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થને અંગે જ શિક્ષા આપવાને પ્રસંગે એ તપ કરવા ગયો હતો. તેથી એનો શંકામર્ક નામનો પુત્ર પુરોહિતપણું કરતો.

અહીં આને ભૃગુકુળની જોડે કરી સંબંધ ન હતાં, એના પુત્ર શંકામર્ક હિરણ્યકશિપુની જોડે વાત કરતાં એને 'ભાર્ગવ' કેમ કહ્યો એ મોટી શંકા છે. આ ગ્રંથ વાંચનારાઓએ સુતપા રાજના પુત્ર બલિ સંબંધી લખાણમાં આવેલા શ્લોકોનું તાત્પર્ય વાંચવું અને ઉપર કહેલી શંકાનું સમાધાન કરી લેવું.

ઉશના (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશમાં જન્મેલા ધર્મ નામના રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે રુચક અગર રુકમકવચ.

ઉશિક સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘકુળમાંના રોમપાદ અથવા લોમપાદ નામના રાજનો કૃતિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. એને એદિ નામનો પુત્ર હતો.

ઉશિજ અંગિરા કુલોત્પન્ન મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ. એનું ખીજું નામાન્તર ઋષિજ એવું જણાય છે (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ). એને મમતા નામની સ્ત્રી અને એનાથી થયેલો દીર્ઘતમા નામનો પુત્ર હતો. ઉશીનર ભોજનગરીના રાજ. એને યયાતિકન્યા માધવીથી શિખિ નામનો પુત્ર થયો હતો. (૩ ગાલવ શબ્દ જુઓ.)

ઉશીનર (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન મહામના રાજના બેમાનો મોટો પુત્ર. એને સુરથા નામની સ્ત્રીથી શિખિ, વન, શમિ અને દક્ષ એમ ચાર પુત્રો થયા હતા.

ઉશીનર (૩) ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

ઉશીરખીજ હિમાલયની પાસેનું તીર્થવિશેષ. અહીં મરુતે યજ્ઞ કર્યો હતો. આ જગાએ જ જમૂત ઋષિના આગળ હિમાલયના સુવર્ણનો ભંડાર સાક્ષાત્ પ્રકટ થયો હતો; અને અહીં જ જમૂત ઋષિનું સ્થાન, જન્યુનદ નામનું સરોવર આવેલું છે. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૧૧-૨૩.

ઉષસ્ત ચક્રાયણ ઋષિનો પુત્ર. એને ચાક્રાયણ પણ કહ્યો છે.

ઉષા બિપા શબ્દ જુઓ.

ઉષાન દેવવિશેષ. (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

ઉણ્ણતોયવહા બદરીમાં આવેલી નદીવિશેષ./ભાર૦ વ૦ ૮૮-૨૫

ઉણ્ણાંગ ગ ભારતવર્ષીય તીર્થ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૩૫.

ઉભમપ પિતરવિશેષ.

ઉભા અગ્નિવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૨૨-૩૪.

ઉહાક વસિષ્ઠ કુલોત્પન્ન એક ઋષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

૭

૭૪ ક્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વવીરિય નામની સ્ત્રીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

૭૪ (૨) સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંના સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક ઋષિ.

૭૪ (૩) વર્ષમાંના બાર મહિનામાં અનુક્રમે આઠમે મહિનો. એની પૂર્ણિમા કૃતિકા નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે, સબખ એને કાર્તિકી કહે છે. એમાં વિષ્ણુ નામના આદિત્ય સૂર્યમંડળના અધિપતિ હોય છે અને તેની સાથે સંચાર કરનાર વિશ્વામિત્ર ઋષિ, રંભા નામની અપ્સરા, મયોપેત નામે રાક્ષસ, અશ્વતર નાગ, સત્યજિત યક્ષ અને સૂર્યવર્ચા ગંધર્વ હોય છે. / ભાગ ૧૨, સ્કં ૦ અ ૧૧.

૭૪થોનિ વિશ્વામિત્ર કુલોત્પન્ન ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

૭૪સ્વતી પ્રિયવ્રત રાજને બહિષ્મતીથી થયેલી કન્યા. એ ભૃગુપુત્ર કવિના ઉશના નામના પુત્રની સ્ત્રી હતી. / ભાગ ૫, સ્કં ૦ અ ૧.

૭૪સ્વતી (૨) આઠ વસુઓમાંના એકની સ્ત્રી.

૭૪ સ્વાયંભૂમન્વંતર માંદલા વસિષ્ઠ ઋષિની બીજી સ્ત્રી. એને ચિત્રકેતુ, સુરોચિ, વિશ્વામિત્ર, ઉદ્વણુ, વસુભૂત, યાન અને દ્યુમાન એ નામના સાત પુત્રો હતા.

૭૪િત સોમવંશના યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશમાં જન્મેલા કાર્તવીર્ય રાજના સહસ્ર પુત્રોમાંના પ્રમુખ પાંચ પુત્રોમાંનો નાનો.

૭૪ એ નામનો એક યક્ષ. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

૭૪નાભ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

૭૪નાભિ અત્રિકુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

૭૪ સ્વાયંભૂમન્વંતરમાંના મરીચિ ઋષિની બીજી સ્ત્રી. એને સ્મર, ઉદ્ગીથ, પરિષ્વંગ, પતંગ, ક્ષુદ્રભૂત અને ધૃષ્ટિ એમ છ પુત્ર હતા. એ છયે પુત્રોએ એક વખત પ્રહલદેવની નિષ્કારણ હાંસી કરી તેથી તેમણે શાપ આપ્યો કે તેમને દુષ્ટ યોનિ પ્રાપ્ત થશે. આથી તે બધા પહેલા જન્મમાં

અનુક્રમે હિરણ્યકશિપુના પુત્ર થઈ અવતર્યા અને જન્મીને તત્કાળ મરણ પામ્યા. બીજે જન્મે કાલનેમીના પુત્રો થઈ એવી જ રીતે મરણ પામ્યા. ત્રીજે જન્મે વસુદેવ વડે દેવકીની કુખે કૃષ્ણની પહેલાં અવતરી એક પછી એક એમ કંસને હાથે મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાર પછી ઉત્તમ લોકમાં ગયા. / ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ અ ૮૫ અને દેવી ભા ૦ ૪ સ્કં ૦ અ ૨૨

૭૪િ (૨) સ્વાયંભૂવંશના ઋષભદેવ કુળના ચિત્રરથ રાજની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ સમ્રાટ હતું / ભાગ ૫, સ્કં ૦ અ ૧૫

૭૪િયુ પ્રાધાને પેટે થયેલા દેવ ગંધર્વમાંનો એક. (દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.) એની સ્ત્રીનું નામ મેનકા / ભાગ ૦ ઉદી ૦ અ ૧૧૭

૭૪િવકેતુ વિદેહવંશના સનદાજ જનક રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અજનામા જનક.

૭૪િવરેત (૨) યાજ્ઞવલ્કય ઋષિના ગુરુ.

૭૪િવગ લક્ષમણને પેટે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

૭૪િવબાહુ પાંચમા રૈવત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

૭૪િવભાક અગ્નિવિશેષ. વડવાનલ તે જ. / ભાગ ૦ વ ૦ ૨૨૧-૨૮.

૭૪િવરામા કુશદ્રીપમાંનો એક મહાપર્વત.

૭૪િભિલા ભિમિલા શબ્દ જુઓ.

૭૪િ વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંના મોટા વ્યવન ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઔર્વ ઋષિનો પિતા

૭૪િવ (૨) એક પ્રહર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

૭૪િવશી ઉર્વશી શબ્દ જુઓ.

૭૪િયા બલિ દૈત્યના પુત્ર બાણાસુરની કન્યા. યૌવ પ્રાપ્ત થયેલી એ (ઓખા) એક સમયે પોતાન મંદિરમાં સૂતી હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં એક તરુણ અને અતિ સુંદર એવા પુરુષ જોડે એનો સંબંધ થયો. એ જાગી જીઠી અને થયેલા વિરહને અંગે કાંઈ બોલતી હતી તે એની સખી ચિત્રલેખાએ સાંભળ્યું. ચિત્રલેખા એને પૂછવા લાગી કે તુ

કાના વિરહનો શોક કરતી હતી? આ ઉપરથી એણે સ્વપ્નની બધી હકીકત કહી અને કહ્યું કે જો હું એ જ પુરુષને પરણીશ તો ઠીક, નીકર મરીશ. ચિત્રલેખાએ એને ત્રિલોકના પુરુષ માત્રનાં ચિત્ર કાઢી બતાવતાં દરેકને માટે એ નહિ, એમ એ કહે એટલે વળી ખીબાં ચિત્ર કાઢે. એમ કરતાં એક વખત ચિત્રલેખાએ યાદવકુળ ચીતરવા માંડ્યું. પ્રલુભનું ચિત્ર જોતાં એ લાજ પામી અને એના જોવા જ પણ એ નહિ, એમ કહ્યું. પછી જ્યારે એણે અનિરુદ્ધનું ચિત્ર કાઢ્યું એટલે લલજથી મોં નીચું કરી, હા એ જ, એમ બોલી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ચિત્રલેખા સમજી ગઈ કે એ તો કૃષ્ણનો પૌત્ર અને પ્રલુભનો પુત્ર અનિરુદ્ધ. પછી યોગબળે ચિત્રલેખા દ્વારકા ગઈ અને રાત્રે અનિરુદ્ધ જે પલંગ પર સૂતો હતો તે પલંગ સહિત એને શોણિતપુર લઈ આવી. એને ઊષા (ઓખા)ના મંદિરમાં આણી ઊષાને જગાડી અને કહ્યું કે આ તારો પ્રિય પુરુષ. ઊષાના આનંદની સીમા રહી નહિ. એ ચિત્રલેખાના સામર્થ્યથી આશ્ચર્યચક્રિત બની ગઈ. પછી ઊષાએ અનિરુદ્ધ સાથે ગાંધર્વ-વિવાહ કર્યો. આમ ચાર મહિના ગુપ્ત રીતે એની જોડે આનંદથી વ્યતીત કર્યાં.

એક દિવસ એવું બન્યું કે બાણાસુરે ઊષાના મંદિરના રક્ષકો નીચ્યા હતા, તેમની સહજ દષ્ટિએ એ પડી. એનાં શારીરિક ચિહ્ન જોઈને એમને લાગ્યું કે જરૂર એને પુરુષનો સમાગમ થયો છે. એમને લાગ્યું કે જો આ વાત છાની રાખીશું તો આગળ જતાં આપણને ભારે પડી જશે. આથી એમણે બધી હકીકત બાણાસુરને નિવેદન કરી. એમણે કહ્યું કે અમે નિરંતર સાવધપણે ચોકી કરીએ છીએ. છતાં સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર વિચિત્ર છે. અમને વહેમ આવે છે કે નિશ્ચય કુંવરીના મહેલમાં કોઈ પુરુષ છે. આપ એની શોધ કરો. સેવકોની આ વાત સાંભળીને એ ઘણા કોપાયમાન થયો અને ઊષાને મંદિર આવ્યો. અનિરુદ્ધને જોઈને ભડકે

બળી ગયો અને એના ઉપર ધાયો. અનિરુદ્ધે જોયું કે આ સ્વસ્થ બેસી રહેવાનો સમય નથી. તેથી પોતે હાથમાં પરિધ લઈને સામો થયો. બન્નેની વચ્ચેમાં સારું યુદ્ધ થયું. બાણાસુરે અનિરુદ્ધને નાગ-પાશથી બાંધી કેદમાં રાખ્યો. ઊષાના મહેલ પર વધારે જાપતો મૂકી, પોતે પોતાને મહેલ આવ્યો.

અહીં દ્વારકામાં, પલંગ સહિત અનિરુદ્ધ જોય થવાથી યાદવમાત્રને ઘણો જ શોક ઉત્પન્ન થયો. એમણે એની ઘણી શોધ કરી પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. આથી સઘળા નિરાશ થઈને બેઠા હતા તેવામાં નારદ ઋષિ ત્યાં પધાર્યાં. યાદવોના પૂજવાથી ઋષિએ કહ્યું કે એને શોણિતપુરમાં બાણાસુરે કેદમાં પૂર્યો છે. આ સાંભળીને પ્રલુભ, યુયુધાન, ગદ, સાંબ, સારણ, નંદ, ઉપનંદ અને ભદ્ર વગેરે યાદવો કૃષ્ણ બલરામ સહિત ત્રાર અક્ષૌહિણી દળ લઈને શોણિતપુર પર ચઢ્યા. એમણે આવીને શોણિતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વાતની જાણ થતાં જ બાણાસુર પોતાના સેનાપતિ કુંભાડ સહવત્તમાન નગર બહાર ચુક કરવા આવ્યો. મહાદેવે બાણાસુરના નગરના સંરક્ષણ સારુ મૂકેલો રુદ્ર પણ એની જોડે હતો. ઉભય સેનાની વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ થયું. બાણાસુરનું ઘણુંખરું સૈન્ય કપાઈ ગયું અને કૃષ્ણે એના હબરમાંથી ચાર હાથ રાખી બાણાના કાગી નાંખ્યા, એ જોઈને બાણાસુરની માતા કોટરા કૃષ્ણની પાસે આવી. પોતાના પુત્રને પ્રાણદાન આપવાની એના પ્રાર્થના ઉપરથી હું એને મારીશ નહિ એમ કહીને અભય આપી પોતે બાણાસુરને મુક્ત કર્યો.

બાણાસુરે નગરીમાં જઈને અનિરુદ્ધને પાશ-મુક્ત કર્યો, અને વસ્ત્રાલંકાર વડે એનો સત્કાર કરી ઊષા સહિત રથમાં બેસાડી કૃષ્ણની પાસે આણીને સોંપ્યો. કૃષ્ણ અને બલરામ સંતુષ્ટ થઈને બાણાસુર સાથે હળીમળી વધૂવરને લઈને દ્વારકા પાછા આવ્યા / ભાગ ૧૦ સ્કં ૨૦ ૬૨-૬૩.

૭૫મા ૭૫મા તે જ.

ઋ

ઋચીક ઋગ્વેદ.

ઋગ્વેદ ચાર વેદ પૈકી પહેલો. એ બ્રહ્મદેવના પૂર્વ મુખમાંથી નીકળ્યો છે અને એનો ઉપવેદ તે આયુર્વેદ છે. પોતાના ઉપવેદ સહિત આ વેદ સત્ય લોકમાં સર્વદા મૂર્તિમાન રહે છે. (વેદ શબ્દ જુઓ.)

ઋક્ષ એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય ઋચનો પુત્ર. એ તક્ષકની કન્યા જવલંતીને પરણ્યો હતો. એને અન્યનાર નામે પુત્ર હતો. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૨૫.

ઋક્ષ (૨) રીંછ. ક્રોધાને પેટે થયેલી મૃગમન્દાથી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણી / ભાર૦ આ૦ ૬૬-૬૨.

ઋક્ષા અજમીઠની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ સંવરણ / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૪૦.

ઋચ્ય એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય પુરુવંશના દેવાતિથીનો પુત્ર. એની માતા મર્યાદા નામની વૈદભી હતી. એ સંગરાજની કન્યા વામદેવીને પરણ્યો હતો. એનો પુત્ર તે ઋક્ષ. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૨૪.

ઋચીક ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં વારુણિ ભૃગુના ચાર પુત્રોમાંના મોટા ગ્વવન ઋષિનો પ્રપૌત્ર ઊર્વ ઋષિનો પૌત્ર અને ઔર્વ ઋષિનો પુત્ર. પોતાનો બાલ્યાવસ્થા વેદાનુષ્ઠાન અને તપમાં ગાળ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની ઇચ્છા થવાથી વિવાહ સારુ કન્યા માગવા એ ગાધિ રાજ પાસે ગયો. રાજ્ય એ એનો સત્કાર કરી કેમ આવવું થયું પૂછતાં એણે પોતાનો હેતુ રાજને જણાવ્યો. રાજ એ સાંભળી વિચારમાં પડ્યો કે હવે શું કરવું. એને યુક્ત સૂઝી અને કહ્યું કે જો આપ મને એક હજાર શ્યામકર્ણ ઘોડા આણી આપો તો હું મારી સત્યવતી નામની કન્યા આપને તત્કાળ આપું. રાજના મનમાં કે હજાર શ્યામકર્ણ અથવા એનાથી અપાશે નહિ અને મારે કન્યા આપવીયે નહિ પડે. આ સાંભળી ઋચીક તરત જ વરુણ પાસે ગયો. વરુણ એનો પૂર્વજ હોવાથી એણે એને તે જ ક્ષણે હજાર ઘોડા આપ્યા. તે લઈને એણે આજાને રાજને અર્પણ કર્યાં. આથી રાજને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ

સતોષ પામીને પોતાની સત્યવતી કન્યા એને પરણાવીને બધા અથ પણ પાછા આપ્યા. ઋચીક ઋષિ પોતાની ભાર્યા સત્યવતીને લઈને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા લાગ્યા. ઘણા દિવસો વીતતાં એના મૂળ પુરુષ ભૃગુઋષિ સ્વેચ્છાએ ફરતાં ફરતાં એને આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ઋચીક અને એની સ્ત્રીએ ઋષિને ઘણા સતોષથી પોતાને ત્યાં કેટલાક દિવસ રાખ્યા અને એમની એવી સારી સેવા કરી કે એમણે સત્યવતીને આજ્ઞા કરી કે મારી પાસે કાંઈ માંગ. સત્યવતીએ નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરી કે મારી મા અપુત્ર હોવાથી મારા પિતા ગાધિ ઘણા દુઃખી છે. આમ હોવાથી મારી માને અને મને પુત્ર થાય એવી કૃપાની યાચના છે. આ વિનંતીથી સંતુષ્ટ થઈને તેમણે વિરાટ પુરુષ અભિમંત્ર વડે બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થવાને એક અને ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થવાને એક, એમ બે ચરુડા સિદ્ધ કરીને સત્યવતીને આપ્યા. સત્યવતીએ પોતાને ખાવાનો પોતે રાખી, માતાને ખાવાનો ચરુડો એને આપ્યો. પણ એટલામાં એના માતાના મનમાં આવ્યું કે સત્યવતીના ચરુડામાં કાંઈ વિશેષ હશે, તેથી પોતાનો ચરુડો સત્યવતીને આપી તેનો પોતે બદલી લીધો. આમ ચરુડા બદલી તેમણે તેની અંદરનો પદાર્થ ભક્ષ કર્યો. મા અને દીકરી બંનેને ગર્ભ રહ્યો. ચરુડા બદલ્યાની વાત જાણતાં ભૃગુએ કહ્યું કે તમે આ ઠીક ન કર્યું. પણ આથી એવું થશે કે તારો માતાને બ્રાહ્મણના લક્ષણવાળો અને તારે ક્ષત્રિયના લક્ષણવાળો પુત્ર થશે. સત્યવતીએ પ્રાર્થના કરી કે આપ સમર્થ છો મારે મારે એવા લક્ષણવાળો પુત્ર ન થાય એમ કરવા કૃપા કરો. ભૃગુએ કહ્યું કે જી, તારો પુત્ર સારો થશે, પણ તારો પૌત્ર ક્ષત્રિ જવો થશે. આમ કહીને ઋષિ અંતર્ધાન થયા. સત્યવતીને જન્મદશિ પ્રભુતિ અને સો પુત્ર થયા. એ બધા ઋષિના વરદાન પ્રમાણે શાંતિ, દાંતિ વગેરે બ્રાહ્મણોનાં લક્ષણવાળા હતા. પણ જન્મદશિને રોહુકાને પેટે થયેલા પરશુરામ ઉગ્ર સ્વભાવના હતા. અહીં ગાધિને ત્યાં વિશ્વામિત્ર જન્મ્યા. એઓએ

પોતાના તપ પ્રભાવ વડે બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કર્યું. આ ઋચીક ઋષિના કુળમાં જે જે ઋષિઓ નિર્માણ થયા તે બધાને પ્રાયઃ આચીક કહ્યા છે. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૫૦-૫૧.

**ઋચીક** વિવસ્વતનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧-૧૫.

**ઋચીક** (૨) એક ક્ષત્રિય. સોમવંશી દુષ્યંતના પૌત્ર ભુમન્યુનો પુત્ર. એની માનું નામ પુષ્કારિણી હતું. / ભાર૦ આ૦ ૨૦૧-૧૩.

**ઋચેયુ** એક ક્ષત્રિય. સોમવંશીય રૌદ્રાશ્વનો અપ્સરાને પેટે જન્મેલો પુત્ર. કક્ષેયુ વજેરે એને નવ ભાઈઓ હતા. અનાદ્યુષ્ટિ એવું એનું નામાન્તર છે. એના પુત્રનું નામ મતિનાર હતું. / ભાર૦ આ૦ ૮૮-૯.

**ઋજુ** વસુદેવ દેવકીનો કંસે મારેલો પુત્ર

**ઋણંજય** એક બ્રહ્મર્ષિ.

**ઋણત્રય** દરેક જણને માથે નિર્માયેલાં ત્રણ ઋણ-દેવ : (૧) ક્રિયાઋણ (૨) બ્રહ્મચર્યઋણ અને (૩) પ્રજ્ઞઋણ. આ ઋણોને દેવઋણ, ઋષિઋણ અને પિતૃઋણ પણ કહે છે. / ભાર૦ આ૦ ૨૫૫-૧૧.

**ઋત** દેવવિશેષ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**ઋત** (૨) વિદેહ વંશના વિજય નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શુનક જનક.

**ઋત** (૩) બારમા રુદ્રસાવર્ણિ મનુનું નામાન્તર.

**ઋત** (૪) ચક્ષુર્મનુ અને નકુવલાને થયેલા બાર પુત્રો પૈકી, પાંચમો પુત્ર / ભાગ૦ ૪-૧૩-૧૬.

**ઋત** (૫) ખેતર અગર દાણાપીઠમાંથી દાણા વીણી તેના ઉપર ગુળરો કરવો તે.

**ઋતધામા** શ્રીમન્નારાયણ તે જ / ભાર૦ શાં ૩૫૨-૪.

**ઋતધામા** (૨) ઋતંજય એક બ્રહ્મર્ષિ. કંસને કર્ણિકાથી થયેલા બેમાંનો પ્રથમ પુત્ર. કૃષ્ણનો મોળાઈ ભાઈ.

**ઋતધામા** (૩) ઈન્દ્ર સાવર્ણિ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં થનાર ઈન્દ્ર.

**ઋતધામા** (૪) તેરમા દેવસાવર્ણિ મનુનું નામાન્તર

**ઋતધ્વજ** એક બ્રહ્મર્ષિ.

**ઋતંભરા** પદ્મકદ્રીપ માંભલી એક મહા નદી.

**ઋતસેન** એક ગંધર્વ (૪ સહ શબ્દ જુઓ.)

**ઋતુ** એક યક્ષ (૧ તપસ્ય શબ્દ જુઓ.)

**ઋતુપણ્** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના અયુતાયુ રાજાનો પુત્ર. એ અક્ષવિદ્યામાં ધણો નિપુણ હતો. વીરસેનનો પુત્ર નળરાજા આનો પરમ મિત્ર હતો. (નલ શબ્દ જુઓ.) એના પુત્ર સર્વકામ અથવા સર્વકર્માને નામાંતરે નલ કહેતા.

**ઋતુમત્** વરુણનું ઉપવન / ભાગ૦ ૮-૨-૯

**ઋતુસ્થળા** અપ્સરાવિશેષ.

**ઋતેષુ** સોમવંશી પુરુકુળના રૌદ્રાશ્વ રાજાને ધૃતાચી નામની અપ્સરાથી થયેલા દશમાંનો મોટો પુત્ર. પુરાણોમાં એનું આચેયુ એવું નામ મળે છે. તક્ષક કન્યા જવલના એની સ્ત્રી હતી. એનાથી જવલનાને અંતિભાર નામે પુત્ર થયો હતો.

**ઋત્વા** ગંધર્વ વિશેષ.

**ઋત્વિક્** સોમવંશી સહદેવના પુત્ર સોમક રાજાનો મંત્રી. (૧ સોમક શબ્દ જુઓ.) આ ઋત્વિક્ વિશેષ નામ હોય એમ લાગતું નથી.

**ઋત્વિક્** કુબેરની સ્ત્રી (૧ વૈશ્રવણ શબ્દ જુઓ.)

**ઋભ** ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના પંચવિધ દેવોમાં ત્રીજા.

**ઋભુ** એક બ્રહ્મમાનસપુત્ર / ભાગ૦ ૪ સ્કં ૦ અ૦ ૮.

**ઋભુ** (૨) ચાક્ષુષ મન્વંતરમાંના પંચવિધ દેવોમાંના ખીજા.

**ઋભુ** (૩) શિવગણોનો નાશ કરવાને, દક્ષયજ્ઞ કાળે ભુગોએ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૪-૪-૩૩.

**ઋભુ** (૪) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ / ભાગ૦ ૯-૧૩-૪.

**ઋશ્યકેતુ** કૃષ્ણપૌત્ર અનિરુદ્ધનું ખીજું નામ.

**ઋશ્યશૃંગ** કશ્યપ કુળના વિભાંડક ઋષિનો પુત્ર. એકદા વિભાંડક ઋષિ ગંગાસ્નાન સારુ ગયા હતા ત્યાં તેમણે ઉર્વશી અપ્સરાને દીઠી. ઋષિને કામાવિભાવ થયો અને તેમનું વીર્ય પાણીમાં પડ્યું. એટલામાં શાપને લઈને મૃગયોનિ પામેલી કોઈ દેવકન્યા પાણી પીવા આવી હતી તેણે પાણી પીધું. તેની સાથે ઋષિનું વીર્ય તેના પેટમાં ગયું. તે



वीर्यथी आ भृगीने चेठे ऋश्यशृंगनी उत्पत्ति थर्ध. ऐमनी अधी आकृति माणुस जेवी छतां भृगना जेवुं माथे शृंग छतुं. आ उपरथी ऐमनुं नाम पडयुं छतुं. ऐमने जन्म थतां ज भृगीने उद्धार थर्ध ते स्वर्गमां गर्थ. पुत्रने विलांडके आश्रमे आखीने पाणी भोटा कर्यो. विलांडके ऐने वेद अने वेदांगमां प्रवीण्यु जनाव्यो छतो. मातृथेनिनी असरथी ऋश्यशृंग पीकण्यु छतो, तथा सोण वर्षनेा थयो त्यां सुधी पोताना पिता सिवाय पीण्ण कर्ध पुरुषने जेयो न छतो. स्त्री ते शुं ऐ तो समजते ज नहि.

केटलोक काणे अनुकुणना अंगराजना वंशना अहृद्रथ अथवा धर्मरथ नामना अंगदेशना राजना पुत्र अित्ररथ राजना देशमां अनावृष्टि थर्ध दुष्काण पडयो. ऐ राजनां रोमपाद अथवा लोमपाद जेवां पीण्ण नाम पण्यु छतां. दुष्काण संप्रधे राज्जे आह्वण्येने पूछयुं के शुं करीऐ तो वृष्टि थाय ? आह्वण्येने कहुं के ऋश्यशृंगने अडीं क्षावीने तेनुं पूजन करे, तो तत्काण वृष्टि थाय. ऋश्यशृंगना पिता विलांडक अति क्रोधे होध ऐने शी रीते क्षाववे ऐनेा विचार राज्ज करतो छतो. तेवामां केटलीक वारांगनाऐने ऐने आणुवातुं माथे क्षीधुं. विलांडक न होय जेवे क्षाग जेध, ऐ स्त्रीऐा ऐमना आश्रममां गर्थ अने युक्ति करीने तेने राज्ज-सत्तामां आण्यो. राज्जने धण्ये आनंद थयो अने पोतानी शान्ता नामनी कन्या विवाहविधिथी ऋषिने आपी, तेमनुं पूजन कर्युं. ते करतां ज देशमां वृष्टि थर्ध. अडीं विलांडक अहारथी आव्या ने जुऐ छे तो पुत्र आश्रममां न भणे. तथा धण्ये गुस्से थर्धने पोते राज्ज पासे आव्या. पण्यु राज्जने तेमनुं धण्ये सन्मान करीने तेमना पुत्र ऋश्य-शृंगने अने पुत्रवधू शान्ताने ऋषिने पजे क्षगाडवा आण्यो. ऐमने जेधने ऋषिनेा कोप शांत थयो. ऐमण्ये पुत्रने कहुं के तने ऐक पुत्र थाय के सत्वर आश्रममां आवणे. ऐम कडी राज्जने आशीर्वाद दर्थ, पोते पोताने आश्रम आव्या. कांठ काणे शान्ताने पुत्र थतां ज ऋश्यशृंग उतावणे पितानी पासे

आश्रममां गया. / लार० वन० अ० ११०-११३. ● ऋश्यशृंगने दशरथ राज्जने पण्यु पुत्र कामेष्टि करवाने अयोद्धा आण्यो छता. ऐमने क्षाथे छष्टि थतां ज राज्जने पुत्र थया छता. / अध्या० २० पाद० स० ३ ● अगाडी छवे पछी थनारा आठमा सावर्ण्यु मन्वंतरमां आ ऋश्यशृंग ते वप्पते थनार सप्तर्षि-मांने ऐक ऋषि थरो.

**ऋषभ** ऐक भडातपस्वी ऋषि; ऐ हेमकूट पर्वतना ऋषभकूट नामना शिपर उपर रहेता छता, त्यारे केटलाक माणुसे निरर्थक ऐमनी पासे जता छता. आथी पोताने उद्देग थवाथी ऐमण्ये पर्वत अने वायुने आज्ञा करी छती के जे केध आवे तेना उपर पाषाण्युष्टि करी पाछां जतां रहे ऐम करणे. आस थवा मांडयुं ऐटले त्यां केध ज्य ज नहि. आथी ऋषिने उद्देग थतो अध पडयो. / ला० वन० अ० ११०.

**ऋषभ (२)** ऐ नामना ऐक प्रहर्षि. ऐण्ये सुमित्र राज्जने 'आशा केवी अलवान' छे ऐ विषय पर निरपण्यु कर्युं छतुं. / लार० शांति० अ० १२५-१२८.

**ऋषभ (३)** वृत्रासुरनेा अनुयायी ऐक असुर.

**ऋषभ (४)** आर आदित्यमांना छन्द नामना आदित्यनेा पुत्र.

**ऋषभ (५)** रामनी सेनानेा ऐक वानर. ऐण्ये भडापार्श्वनेा भार्यो छतो. / वा० रा० यु० स० ७०.

**ऋषभ (६)** जरासंधना पुत्र अहृद्रथ राज्जने जेने मारी जेना यामडातुं दुंदुभी कराव्युं छतुं ते असुर.

**ऋषभ (७)** राम सधणा अयोध्यावासीऐने क्षर्धने निजधाम गया पछी केटलोक काण अयोद्धा नगरी वस्ती वगरनी उल्लेख रखी छती. ऐ नगरीने करी वसावनार सूर्यवंशी राज्ज. (अयोद्धा शब्द जुऐा.) आ राज्जनुं नाम वंशावलीमां भणतुं नथी.

**ऋषभ (८)** सोमवंशी पुरुकुणना अहृद्रथ राज्जना भेमांना नाना पुत्र कुशाभ राज्जनेा पुत्र. ऐने सत्यहित नामे पुत्र छतो.

**ऋषभ (९)** मेरुकण्डिका पर्वतमांनेा ऐक

**ઋષભ (૧૦)** હિમાલયનું ઔષધિયુક્ત એક શૃંગ-વિશેષ. જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ લંકામાં યુદ્ધ પ્રસંગે મૂર્ચ્છિત થયા હતા ત્યારે મારુતિ આ શૃંગને ત્યાં લઈ ગયો હતો; અને એના પરના ઔષધિ વડે તેમને સાવધ કર્યા હતા. / વાં ૨૦ યુદ્ધ સં ૭૪

**ઋષભ (૧૧)** ભારતવર્ષીય દક્ષિણ દિશામાં આવેલો એક પર્વત. એના ઉપર સૌલુષ, ગ્રામણી, શિક્ષ, શુક, અને ખલ્લુ એવા પાંચ ગંધર્વ રહીને ગોશીર્ષક ઈં ૦ ચાર જાતનાં ચંદનોની રક્ષા કરે છે. / વાં ૨૦ ક્રિકં ૦ સં ૪૧.

**ઋષભ (૧૨)** કૃષ્ણ બલરામનો એક સખા, ગોપ-વિશેષ. / ભાં ૧૦ સ્કં ૦ અં ૨૨.

**ઋષભ (૧૩)** ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

**ઋષભ (૧૪)** દક્ષસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર. (દક્ષસાવર્ણિ શબ્દ જુઓ.)

**ઋષભ (૧૫)** પાંડવ દેશમાં હાલના મદુરા જિલ્લામાં આવેલા અલાગિરિ ડુંગરો. લોમેશ ઋષિનાં સાથે યુધિષ્ઠિર ત્યાં ગયા હતા. / ભાં ૨૦ વં ૮૩-૨૧.

**ઋષભ (૧૬)** મગધ દેશમાં આવેલ પર્વતવિશેષ / ભારં ૨૦ સં ૨૧૨.

**ઋષભ (૧૭)** ઉત્તર સાગર સમીપ આવેલો પર્વત-વિશેષ. એના ઉપર શાણ્ડલી નામે બ્રાહ્મણીએ તપ કર્યું હતું. અને ઋષભકૃટ પણ કહે છે. / ભારં ૭૦ ૧૧૩૧.

**ઋષભ (૧૮)** ઋષભકૃટ પર રહેનાર એક વિપ્રિર્ષિ / ભારં ૫૦ ૧૧૦-૯.

**ઋષભ (૧૯)** કોશલદેશમાં આવેલું તીર્થવિશેષ / ભારં ૫૦ ૮૩-૧૦.

**ઋષભ (૨૦)** સર્પવિશેષ / ભાગં આં ૫૭-૧૭.

**ઋષભકૃટ હેમકૃટ પર્વતનું** શિખર. એના ઉપર ઋષભ ઋષિનો આશ્રમ હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. એના ઉપર કાંઈ કાળ પર્યંત દેવોએ રહીને ધણી યજ્ઞ કર્યા હતા.

૧૩

**ઋષભતીર્થ** ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

**ઋષભદેવ** સ્વયંભૂવંશના પ્રિયવ્રત રાજાના મોટા પુત્ર અગ્નિદ્ધ રાજાના નવમાંના મોટા પુત્ર નાભિ નામના રાજર્ષિને મેરુદેવી નામના તેની ભાર્યાની કુખે જન્મેલો પુત્ર. એ મહાન યોગી અને તત્ત્વ-વેત્તા હતા. તે સમયના સ્વર્ગમાંના યજ્ઞ નામના ઇન્દ્રે પોતાની જયંતી નામની કન્યા આને પરણાવી હતી. એને પેટે ભરતપ્રભૃતિ સો પુત્ર થયા હતા. તેમાંના ૮૧ કર્મભાગી આચરણ કરનારા ઋષિ હતા. કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રભુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિહોત્ર, તુમિદ્ધ, ચમસ અને કરલાજન એ નવ પરબ્રહ્મનિષ્ઠ હતા. જનક રાજાની સાથે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે એનો અત્યુત્તમ સંવાદ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. / ભાગં ૧૧ સ્કં ૦ અં ૧-૫. ● બાકીના પુત્રો ભરત, કુશાવર્ત, ઇલાવર્ત, બ્રહ્માવર્ત, મલ્લય, કેતુ, ભદ્ર-સેન, ઇન્દ્રસ્પૃક, વિદલ્હ અને કીકટ એ દશ, તેમાં કુશાવર્તાદિ નવને ઋષભદેવે, પોતાના પિતાને નામે ચાલનારા જંબુદ્વીપના નવ દેશમાંના અજ નામના દેશના નવ ભાગ કરી એકેકે દેશ આપી અધિપતિ સ્થાપ્યા હતા. એ પુત્રોનાં નામથી જ દેશનાં નામ પાડ્યાં હતાં. બાકી રહેલા સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભરતને સાર્વભૌમપણું આપ્યું હતું. ભરતનું આ સાર્વ-ભૌમપણું માત્ર ગૌણ જ સમજવાનું છે, કારણ સપ્તદ્વીપ પર સત્તા હોવા સિવાય પૂર્ણ સાર્વ-ભૌમપણું હોય નહિ. થઈ ગયેલા અને હવે પછી થનારા મનુને માત્ર સાર્વભૌમપણું હોય.

ઋષભદેવે પોતાના પિતા નાભિરાજાની પછી અને પોતાને પુત્ર થવા અગાઉ અજનાલ દેશ તે કર્મભૂમિ છે, માટે ત્યાં યજ્ઞાદિક અને ગુરુ ઉપસત્તિ-સેવા આદિ કરીને લોકોને કર્મકાણ્ડને પ્રચાર બતાવ્યો હતો, સઘળી પ્રજાને ધર્મવર્તી બનાવી હતી. પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી બધી પ્રજાને તેમ જ પોતાના પુત્રોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ઇન્દ્રાદિક પ્રકારે ભારતાદિકને ઉપદેશ કરીને બ્રહ્મા-વર્ત નામના પુત્રના ખંડમાં જઈને રહ્યો હતો.

त्यां आत्मानुसंधान वडे देहंतुं लान छूटी जवाथी, नग्न, मुक्तकेश, ज'ड अने उन्नत पिशाचनी पेटे ओखे पृथ्वी पर रभडवा मांड्युं. इरतां इरतां कोकवेक प्रदेशमां थर्धने दक्षिण कर्णाटकमां आच्यो. त्यां कुटकायलने लगता वनमांथी जतां जतां, ऐनी जटा वांसनी आडीमां गूंच्यावाथी त्यां ज ओलो रळो હતો. કાંઈ કાળે વાંસના પરસ્પર ઘસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી વાંસની આડી બળી ગઈ તેની સાથે એ પણ બળી ગયો હતો. / ભાગ૦ ૫ સ્ક૦ અ૦ ૩-૬.

**ઋષભયોગી** ભૂમિ પર સંચાર કરનાર શિવનો અંશાવતાર, એક યોગી / સ્કંદ૦ પ્રહોત્તર૦.

**ઋષભસ્કંધ** રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૬.

**ઋષભા** ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

**ઋષભાદ્રિ** દક્ષિણનો પર્વતવિશેષ.

**ઋષિક** ભારતવર્ષીય દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

**ઋષિક (૨)** ભારતવર્ષીય ભરતખંડમાં એક દેશ. પરમ કાંબોજની ઉત્તરે હોઈને એની ઉત્તરે હિમાલય મહાપર્વત આવેલ છે. (હાલ એને રશિયા કહે છે.) અહીં હિમાલય ક્ષો છે તે પ્રસ્તુત હિમાલય ઉપગિરિ છે તે નહિ, પણ મુખ્ય હિમાલય સમજવો / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯, શ્લો૦ ૨૫-૨૯.

**ઋષિકુલ્યા** ઋષભદેવ વંશના ભૂમા નામના રાજાની ખેમાંની પહેલી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ ઉદ્ગીથ.

**ઋષિકુલ્યા (૨)** મુખ્ય હિમાલયની ઉત્તરે આવેલી એક નદી.

**ઋષિકુલ્યા (૩)** ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી (૨ મહેન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

**ઋષિગરિ** મગધ દેશનો સીમાભૂત એક પર્વત.

**ઋષિજ** ઉશિજ ઋષિનું ખીજું નામ.

**ઋષિવાન** એક પ્રહાર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**ઋષ્ટિક** ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ / વા૦ રા૦ ક્ષિકં૦.

**ઋષ્ય** સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠ વંશના

જહ્નુ રાજાના કુલના દેવતિથિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દ્વિલીપ.

**ઋષ્યકેતુ** (ઋષ્યકેતુ શબ્દ જુઓ.)

**ઋષ્યમૂક** ભારતવર્ષીય ભરતખંડના પંપા સરોવર પાસેના સામાન્ય પર્વતનું શિખર. અહીં મતંગ ઋષિનો આશ્રમ હતો. શાપને લીધે ત્યાં વાલ્મીકી જવાતું નહિ, માટે પોતાના સચિવો સહિત સુગ્રીવ અહીં રહીને કાળક્રમણ કરતો હતો. ઋષ્યમૂકની પેઠે મતંગ પર્વતને ખીજું મલ્લય નામનું શિખર હતું / વા૦ રા૦ ક્ષિકં૦ સ૦ ૧-૨.

**ઋષ્યવાન** ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક ઉપપર્વત. (અષ્ટકુલાચલ શબ્દ જુઓ.) મંદાકિની, દશાર્ણા, ચિત્રકૂટા, તમસા, પિપ્પલી શ્યેની, ચિત્રાપલા, વિમલા, ચંચલા, ધૂતવાહિની, શુક્તિમતી, શુની, લજ્જવતી, મુકુટા અને હૃદિકા ઇ૦ નદીઓ અહીંથી નીકળતી કહી છે. ઋક્ષવાનનું જ આ નામાન્તર છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

**ઋષ્યશૃંગ** સાવર્ણિ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક / ભાગ૦ ૮-૧૩-૧૫.

**ઋષ્યશૃંગ** ઋષ્યશૃંગ શબ્દ જુઓ.

**ઋષ્યશૃંગાશ્રમ** હાલના ભાગલપુર જિલ્લામાં સિદ્ધેશ્વર આગળ કુશી નદી(કૌશિકી નદી)ને તીરે આવેલું ક્ષેત્રવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૧૧૧-૧.

**ઋષિકા** ઉત્તરમાં કાંબોજ સમીપ આવેલો દેશ. રશિયાનો મુલક / ભાર૦ સ૦ ૨૮-૨૫; ભી૦ ૯-૬૪.

**ઋક્ષ** ભરદ્વાજગિરિસ કુળનો એક પ્રહાર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**ઋક્ષ (૨)** સોમવંશી પુરુ કુળના અજમીઠ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ સંવરણ રાજા.

**ઋક્ષગરિ** ભારતવર્ષીય પર્વત.

**ઋક્ષદેવ** સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઠ વંશના પાંચાલ કુળમાં જન્મેલા દ્રુપદ રાજાના પુત્ર શિખંડીના ખે પુત્રમાંનો એક. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. યુદ્ધ સમયે એ પોતાના રથને સોનેરી રંગના અશ્વે જોડાવતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

ઋક્ષરાજ એકદા સત્યલોકને વિશે બ્રહ્મદેવ સમાધિસ્થ હતા, આત્મસ્વરૂપમાં દીન થઈ ગયા હતા, તે વખતે એમને અદ્ભુત આનંદ થયો. એ આનંદને યોગે ઉત્થાન થતાં, એમનાં નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ નીકળ્યાં એ આંસુ પોતે અંજલિમાં લઈ ભોંય પર નાખ્યાં. તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર એક વાનર. એને બ્રહ્મદેવે કેટલાક કાળ સુધી પોતાની પાસે જ રાખ્યો હતો. બ્રહ્મદેવને સારુ ફળ, મૂળ, પુષ્પ વગેરે રોજ લાવીને તેમની ઘણી સેવા કરતો હતો. એક વખત એ ફળ-પુષ્પ લેવાને મેરુ પર્વત પર ગયો હતો ત્યાં એના જોવામાં એક સરોવર આવ્યું. સરોવરમાં જોતાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ એને લાગ્યું કે કોઈ ખીજે વાનર છે, તેથી માંહી દેખાતા વાનર પર એ એકદમ કૂદી પડ્યો. પરંતુ પાણીમાં પડ્યા પછી કોઈ ખીજે વાનર ત્યાં નથી, એવી પ્રતીતિ થતાં બહાર આવ્યો. બહાર આવી જુએ છે તો એની પુરુષાકૃતિ જતી રહીને એ સ્ત્રી થઈ ગયો હતો ! આથી લજ્જા અને ભય બંને ઉત્પન્ન થયાં. ઘણા લજ્જાવાતો હવે શું કરવું એનો ત્યાં જ ખેસીને વિચાર કરતો હતા તેવામાં ઇન્દ્ર અને સૂર્ય બ્રહ્મદેવનાં મધ્યાહ્ન સમયનાં દર્શન કરી પાછા વળતા હતા, તેમનાં જોવામાં એ સ્ત્રી આવી. એને જોઈ એ બંનેનો કામસંકલ્પ એ સ્ત્રીના વાળ ઉપર અને એની શ્રીવા ઉપર પડ્યો. એમ થતાં જ તત્કાળ વાલિ અને સુગ્રીવ એવા બે વાનર ઉત્પન્ન થયા. એઓને બંનેએ માલા ધત્યાદિ આપી ત્યાંથી ગમન કર્યું. સ્ત્રી થયેલા ઋક્ષરાજએ એ બે બાળકો સાથે એ રાત તો ત્યાં જ કાઢી. ખીજે દિવસે ઋક્ષરાજ જુએ છે તો પોતે પાછો પુરુષ થઈ ગયો હતો. પછી એ પુત્રોને લઈને બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો અને બનેલી બધી હકીકત નિવેદન કરી. એ સાંભળીને બ્રહ્મદેવે તરત એક દૂતને હાક મારી, અને તે આવ્યો એટલે આજ્ઞા કરી કે તું ભૂલોકમાં જ. ત્યાં કિષ્કિંધા નામની નગરી છે તેમાં એને રાજ્યાભિષેક કર. એ પ્રમાણે દૂતે એને કિષ્કિંધાના રાજ્ય પર સ્થાપન કર્યો. એણે પોતાના પુત્ર વાલિને યુવરાજ

કરાવ્યો, અને સુષેણ નામની વાનર કન્યા તારાની જોડે એનું લગ્ન કર્યું. તારા નામના બાળ વાનરની કન્યા રુમા સાથે સુગ્રીવનું લગ્ન કર્યું. કાલાન્તરે ઋક્ષરાજ મરણ પામતાં વાલિને તેનું રાજ્ય મળ્યું. એણે સુગ્રીવને પોતાનો યુવરાજ નીચ્યો. / વાં ઉત્તં પ્રક્ષિપ્ત સં ૧.

ઋક્ષરાજ (ઋણવાન શબ્દ જુઓ.)

એ

એક સોમવંશી પુરુરવાના છ છોકરામાંથી ચોથા પુત્ર રથનો પુત્ર.

એકચક્ર દનુપુત્ર એક દાનવ.

એકચક્રા ભારતવર્ષીય ભરતખંડમાં કાચકના દેશની એક નગરી. લાક્ષ્યાગૃહમાંથી બચીને પાંડવો એ નગરીમાં વ્યાસની સલાહથી બ્રાહ્મણને વેષે રહ્યા હતા. / ભારં આદિં અં ૧૪૬. ● પાંડવો ત્યાં રહેતા હતા તે સમયે કોઈ બકાસુર નામના રાક્ષસે નગરીમાંથી રોજ અકકેક ઘેરથી એને અમુક અન્નાદિ આપવું એવો કર નાંખ્યો હતો. જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં પાંડવો ગિતર્યા હતા તે બ્રાહ્મણને કર આપવાની વારી તે સમયે આવી. કુંતીએ ભીમને કહીને તેની પાસે બકાસુરનો વધ કરાવી તે બ્રાહ્મણ તેમ જ આખી નગરીનું દુઃખ ટાળ્યું હતું. બ્રાહ્મણ ભીમનું તે નગરીના રાજ્યએ સન્માન કર્યું હતું. / ૨ બકાસુર શબ્દ જુઓ.

એકજટા સીતાના સંરક્ષણ સારુ મૂકેલી રાક્ષસીમાંની એક / વાં રાં સુદરં સં ૨૩.

એકત બ્રહ્મદેવનો એક માનસપુત્ર. દ્વિત અને ત્રિતનો મોટો ભાઈ. એ ત્રણે ભાઈઓ ઉપરિચર વસુના યજ્ઞમાં સદસ્ય વરાયેલા હતા / ભારં શાંતિં અં ૩૩૬.

એકત (૨) ગૌતમ ઋષિના ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર. એમનાં નામ પણ આવાં જ હતાં. / ભારં શલ્યં અં ૩૬.

એકંત ગણપતિ.

એકપણી હિમવાનને મેનાથી થયેલી ત્રણમાંની ખીણ કન્યા. અપણી અને પણીની બહેન. એ અસ્તિત્વ ઋષિની સ્ત્રી હતી.

એકપર્વત ઈન્દ્રપ્રસ્થથી માગધપુર જતાં રસ્તામાં આવતો પર્વતવિશેષ / ભાર૦ સ૦ ૨૦-૨૭.

એકપાદા સીતાના સંરક્ષણ સારુ મૂકેલી રાક્ષસીમાંની એક / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૦.

એકલ શ્રીકૃષ્ણ અને કાલિન્દીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૪.

એકલવ્ય હિરણ્યધેનુક નામના નિષાદધિપતિનો પુત્ર. ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ પુત્રોને ધનુર્વેદ શીખવવા સારુ ભીષ્મે દ્રોણાચાર્યને નીમ્યા હતા અને તેમને પોતાની જ પાસે હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યા હતા. પાંડવો અને કૌરવો એમની આગળ પોતાનો અભ્યાસ કરતા હતા, એ વાત દેશેદેશમાં ફેલાવાથી ઘણા રાજપુત્રો દ્રોણાચાર્ય પાસે આવીને અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. આ સાંભળીને એકલવ્ય પણ ત્યાં આવ્યો અને પ્રાર્થના કરી કે મને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી વિદ્યાદાન આપો. પણ આચાર્યે એનો અંગીકાર કર્યો નહિ. તેથી એણે આચાર્યની પાસે તેમની પાદુકા માંગી. એને છેક જ વિમુખ કાઢવો નહિ, ધારી એમણે એને પાદુકા આપી. એણે પોતાને ઘેર આવી ભક્તિપુરઃસર આચાર્યની માટીની મૂર્તિ કરી. એની આગળ પોતે આણેલી પાદુકા મૂકી, તેની રાજ નિયમપૂર્વક પૂજા કરી, પોતાનાં ધનુષ્ય બાણ લઈ મૂર્તિ સામે ઊભા રહી, હું આમ જ બાણ છોડું કે નહિ, એમ શુરુને પૂછતો હોય તેમ મનમાં પ્રશ્ન પૂછી, પાછો પોતે ને પોતે મનમાં હા હા એમ જ છોડ, એવો ઉત્તર પણ કરતો. આમ પોતે જાતે જ અભ્યાસ કરતાં વિમોક્ષ, આદાન, સંધાન વગેરે ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ થઈ ગયા.

અહીં કૌરવો, પાંડવો તેમજ બીજા રાજપુત્રો ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ થઈ ગયા હતા. તેઓ એક સમય મૃગયા સારુ ગયા હતા. તેઓ મૃગની પાછળ પડ્યા હતા, પણ તેમનો શિકારી કૃતરો રસ્તો ભૂલી પાછળ રહી ગયો હતો. તે એકલવ્યની પાસે આવી

ચઢ્યો. સુંદર પોશાકવાળા રાજપુત્રને રાજ જોતારે કૃતરો વિચિત્ર વેષવાળા એકલવ્યને જોઈને ભસવા લાગ્યો. એનું ભસતાં પહોળું મોં જોઈને એકલવ્યે નાનાં નાનાં બાણની ઝૂડી ધનુષ્ય પર ચઢાવી એવી આબાદ મારી કે એના પહોળા મોંમાં પેંસી ગઈ! કૃતરાથી ન ભસાય કે ન મોં બિડાય એવું કરી દીધું. કૃતરો ત્યાંથી નાઠો ને રાજપુત્રો હતા ત્યાં ગયો. રાજપુત્રોએ એને દીઠો અને એના મોંમાં સજ્જડ ખેસાડેલી નાનાં નાનાં બાણની ઝૂડી પણ દીઠી. એ જોઈને એમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું કે આ કરનાર કોઈ જાણે ધનુર્ધર હોવો જોઈએ. આવા અરણ્યમાં કોણ આવો ધનુર્ધર હશે! તેની શોધ કરતાં કરતાં એઓ જતા હતા એટલામાં હાથમાં ધનુષ્યબાણ સહિત એકલવ્યને તેમણે દીઠો. આ માણસ કૃતરાના મોંમાં બાણ મારનાર હશે એમ ધારી તેઓ ઊભા રહ્યા.

રાજકુમારોમાંથી એકે આગળ પડીને એકલવ્યને પૂછ્યું કે તું કોણ છે? અને કોનો શિષ્ય છે? એણે કહ્યું કે હું નિષાદધિપતિ હિરણ્યધેનુકનો પુત્ર, અને દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય છું. બધાના મનમાં આથી વિષાદ ઉત્પન્ન થયો અને ઘેર આવ્યા. આચાર્યને કહ્યું કે આપે અમને ન જાણવા દઈને શુભપણે એક નિષાદને આટલો બધો પ્રવીણ કર્યો એ શું? દ્રોણાચાર્યને એ કોણ હશે, એ કોઈ ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. પછી એ કોણ છે એ જોવાને રાજપુત્રોને સાથે લઈને પોતે હસ્તિનાપુરથી અરણ્યમાં ગયા. દ્રોણાચાર્યને જોતાં જ એકલવ્યે એમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા; અને હાથ જોડી એમની આગળ ઊભો રહ્યો. દ્રોણાચાર્યે એની અભિવિદ્યાની પરીક્ષા કર્યા ઉપરથી એ ઘણો જ ઉત્કૃષ્ટ રીતે પ્રવીણ છે એ જોઈને પૂછ્યું, તું મારી પાસેથી શી રીતે વિદ્યા ભણ્યો? એકલવ્યે પૂર્વવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. એ સાંભળીને રાજપુત્રોને સંશય દૂર થયો; અને એકલવ્યની ભાવના અને આચાર્યનો પુણ્યપ્રભાવ નિહાળીને એમને પરમ આશ્ચર્ય થયું. બધા માંહોમાંહે વાર્તાલાપ કરતા હતા ત્યાં

આચાર્યના મનમાં આ માણસ વખત છે ને અર્જુનને પણ ભારે ધર્ષ પડશે, આમ વિચારીને એમણે એકલવ્યની પાસે ગુરુદક્ષિણા માગી, કે તું આજથી બાણ છોડતી વખતે પોતાનો અંગૂઠો કદીયે બાણને અડકાડીશ નહિ. પેલાએ તથાસ્તુ કહ્યું અને ત્યારથી બાણને અંગૂઠો અડકાડવાનું મૂકી દીધું. આ વૃત્ત-આપેલું વચન-અઘાપિ પર્યન્ત કિરાતો પાળે છે. દ્રોણાચાર્યે આ પ્રમાણે એને બંધણીમાં લીધો હતો, છતાં એ અર્જુનને ભારે પડે એવો હતો. ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં કહેવા માત્ર જ હતો. યુદ્ધ સમયે સમૂળગો આવ્યો જ નહોતો. / ભા૦ આદિ૦.

શ્રી. ડાઉસન એકલવ્યને વસુદેવના ભાઈ દેવ-સેનનો પૌત્ર કહે છે. એ શત્રુઘ્નનો ભાઈ હતો. નાનપણમાં એને ફેંકા દેવાથી નિષાદોએ એને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. પછી એ નિષાદનો રાજા થયો હતો. દ્વારકા ઉપર રાત્રે હુમલો કરવામાં એણે મદદ કરી હતી અને એને આખરે કૃષ્ણે એના ઉપર બાણ ફેંકાને મારી નાખ્યો હતો. / ડાઉસન કલાસિકલ ડિક્શનેરી.

એકલશૃંગી શૃંગી ઋષિનું નામાન્તર.

એકલોચના સીતાના સંરક્ષણ સારુ રાખેલી રાક્ષસીઓ- માંની એક. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૮૦.

એકવીર સોમવંશી તુર્વસુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હરિવર્મા નામના રાજાને વિષ્ણુના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર. વાણ-અશ્વત્થુ ણ ધારણ કરેલા વિષ્ણુથી ઘોડીનું ણ ધારણ કરેલાં લક્ષ્મીને પેટે ઉત્પન્ન થવાના કારણથી હૈહય એવું એનું નામ હતું. યદુકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા હૈહય રાજાથી આ ભિન્ન છે. એને એકાવલી અને યશોવતી એવી બે સ્ત્રીઓ હતી. એકવીરા નામની દેવી એની ઉપાસ્ય હતી. / દેવી૦ ભા૦ સ્કં૦ ૬ અ૦ ૧૭-૨૩.

એકવીરા એકવીર રાજાની ઉપાસ્ય દેવી.

એકશય તક્ષકપુત્ર અશ્વસેન. એક સર્પ / ભાર૦ ક૦ ૯૭-૧૯.

એકસાલા ગ્રામવિશેષ. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૭૧.

એકહંસ એક દાનવ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૨૦.

એકાક્ષ એક દાનવવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૬૬-૨૯.

એકાદશરુદ્ર ચાણુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના બ્રહ્મ- માનસપુત્ર સ્થાણુના અનેક પુત્રોમાંના અગિયાર મુખ્ય. પ્રસ્તુત જે સાત જાતના દેવ મનાય છે તેમાં ત્રીજા કહેવાય છે અને ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, રાક્ષસ, ઇત્યાદિના અધિપતિ છે. મૃગવ્યાધ, સર્પ, નિર્ઝંતિ, અજૈકપાત, અહિર્બુદન્ય, પિનાકી, દહન, ઈશ્વર, કપાલિ, મહાદ્યુતિ અને ભર્ગ એ રુદ્રોનાં નામ છે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૫. ● પુરાણોમાં જોતાં કેટલાંક નામો મળે છે અને કેટલાંક મળતાં નથી આવતાં. આમ ફેર કેમ પડે છે એનું કારણ સમજાવું નથી. પણ એટલું તો નિર્વિવાદિત છે કે રુદ્રની સંખ્યા અગિયાર જ હતી. સંખ્યામાં કોઈપણ અંતમાં ફેરફાર પડતો નથી.

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મદેવના કપાળ- માંથી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો. બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી તેણે પોતાની જાતને વિભાગીને તેમાંથી સ્ત્રી અને પુરુષ પેદા કરી, તેમના સંયોગથી દરેકના અગિયાર-અગિયાર બનાવ્યાં. એમાંનાં કેટલાંક શુભ અને નમ્ર અને કેટલાંક શ્યામ અને ક્રોધી હતાં. વળી ખીજ જગાએ એમ પણ કહ્યું છે કે એકાદશરુદ્ર તે કશ્યપ અને સુરભિના પુત્ર હતા. એ જ પુરાણના ખીજ અધ્યાયો- માં કહ્યું છે કે, બ્રહ્માની ઇચ્છા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની ધર્ષ અને એક તરુણ ઉત્પન્ન થયો. જન્મતાં જ એ રોયો અને મારુ નામ શું એમ પૂછ્યું. એ રોયો માટે એમણે એનું નામ રુદ્ર પાડ્યું. પણ એ ફરી ફરીથી રડ્યો જેથી એનાં ખીજાં સાત નામ પડ્યાં. બધાં પુરાણો ભવ, સર્વ, ઈશાન, પશુપતિ, ભીમ, ઉગ્ર અને મહાદેવ એ આ સાત નામો સંબંધે તો સંમત થાય છે. પણ અગિયાર નામોમાં તેમનામાં તફાવત છે. કેટલીક વખત આ નામ ખુદ શિવને પણ લગાડાયાં છે અને કેટલીક વખત શિવના પુત્રો છે, એમ પણ કહ્યું છે. / ડાઉસન

એકાનંગા યશોદાની પુત્રી. શ્રીકૃષ્ણની ભગિની. / ભાર૦ સ૦ ૫૬-૯.

એકાનેકા અંગિરસની પુત્રી. એનું ખીજું નામ કુહુ હતું./ ભાર૦ વ૦ ૨૧૨-૬.

એકાંભક ભારતવર્ષીય એક ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

એકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

એકાવલી એકવીર રાજની સ્ત્રી. રમ્ય રાજને રુકમ-રેખાથી થયેલી કન્યા.

એકાક્ષ દનુપુત્ર એક દાનવ.

એરક સર્પવિશેષ./ ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૩.

એરકા એક જાતનું ઘાસ. ઋષિના શાપને લઈને સામ્બના પેટે બાધેલા તાંસળામાંથી નીકળેલા મૂશળને યાદવોએ ધસી, ભૂકા કરી સમુદ્રમાં નાંખ્યું હતું તેમાંથી ઉદ્ભવેલું. આ ઘાસ તોડી તોડીને કાપાકાપી કરી યાદવો માહોમાંહે વિનાશ પામ્યા હતા./ ભાગ૦ ૧૧-૩૦-૨૦.

એલપત્ર સર્પવિશેષ./ ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૦.

એલાપત્ર શ્રાવણ મહિનામાં ઈન્દ્ર નામના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરનાર નાગવિશેષ./ ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૩૭.

એલાપત્ર કદુપુત્ર એક નાગ. (૫ નભ શબ્દ જુઓ.)

એલાપુર ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર.

### ઐ

ઐકેપિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિર શબ્દ જુઓ.)

ઐડવિડ ઇડવિડ અથવા ઇલવિલનો પુત્ર કુબેર.

ઐડવિડ (૨) શતરથ રાજ જેનું ખીજું નામ ઈડવિડ હતું તેનો પુત્ર. આ રાજ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુળનો હતો. એના પુત્રનું નામ વૃહશર્મા હતું.

ઐતરેય ઋક્ષાખાનો એક ઋષિ.

ઐતરેય (૨) ઐ નામનું ઋગ્વેદનું ઉપનિષત્.

ઐન્દ્રધુમ્નિ વિદેહ વંશનો એક જનકવંશી રાજ ઈન્દ્રધુમ્નનો પુત્ર હોવો જોઈએ. વંશમાલિકામાં એનું નામ નથી. અષ્ટાવકના સમયમાં હતો. (અષ્ટાવક શબ્દ જુઓ.)

ઐન્દ્રદાહુ રૈવત મન્વંતર માહેલા સપ્તઋષિઓમાંનો એક.

ઐન્દ્ર ઈન્દ્રપુત્ર.

ઐન્દ્ર (૨) અર્જુન/ ભાર૦ આ૦ ૧૪૫-૮.

ઐરંડી નર્મદાને મળનારી એક નદી.

ઐરાવણ ઐરાવત નામના હાથીનું જ ખીજું નામ હોય એમ જણાય છે.

ઐરાવત એક નાગ (૧ તપસ્ય શબ્દ જુઓ) એ કદુનો પુત્ર હતો. એને ઉલૂપી પરણી હતી. રાંડયા પછી અર્જુનને વરી હતી.

ઐરાવત (૨) પૃથ્વીની આડે દિશામાં જે દિગ્ગળે છે તેમાંનો પૂર્વ તરફનો દિગ્ગળ. એ સર્વ દિગ્ગળેનો સ્વામી અને ઈન્દ્રનું વાહન છે. એનો રંગ ધોળો અને એને સાત સૂંઢ અને ચાર દાંત છે.

ઐરાવત (૩) સમુદ્રમંથન વખતે નીકળેલાં ચૌદ રત્નમાંનો એક. એ ઈન્દ્રને ભાગ આપ્યો હતો.

ઐરાવત (૪) દેવગજ-ભદ્રમનનો પુત્ર./ ભાર૦ આ૦ ૧૮-૫૨; ૬૭-૬૩.

ઐરાવતકુંભ કદુપુત્ર એક નાગ. જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એનાં પારાવત, પારિયાત, પાંડુર, હરિણુ, કૃશ, વિહંગ, શરભ, મેદ, પ્રમેદ અને સંહતાપન એ દશ કુળો બળીને નાશ પામ્યાં હતાં.

ઐરાવતવર્ષ કુરુદેશનું ખીજું નામ.

ઐરાવતી ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ઐરીડવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઐલ ઇલાના પુત્ર પુરુવનું ખીજું નામ.

ઐલવિય કુબેરનું એક નામ.

ઐલધાન ભારતવર્ષીય નગરવિશેષ.

ઐલાવ્ય ઐડવિડ શબ્દ જુઓ.

ઐક્ષ્વાકી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાનું સાધારણ નામ.

### ઓ

ઓં-ઓંકાર મંત્રયુક્ત ઈશ્વરનું નામ.

ઓં-ઓંકાર (૨) આહવાનાત્મક, નિશ્ચયાત્મક, આશીર્વાદાત્મક અને સંમતિદર્શક પવિત્ર શબ્દ. એવો પવિત્ર દે કોઈથી સંભળાય નહિ એમ બોલવાનો પ્રાર્થના અને ધાર્મિક ક્રિયાને આરંભે ઉચ્ચારણીય. બહુધા ગ્રંથની શરૂઆતમાં લખાય છે. એ ત્રણ અક્ષર ઓ, ઉ, ને મૂનો બનેલો છે. એ

ત્રણ અક્ષરો ત્રણ વેદ સૂચક છે. ઉપનિષદોમાં એ પ્રથમ વાપરેલો જણાય છે. ત્યાં એ આધ્યાત્મિક-શક્તિવાન હોઈ મનન કરવા યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે. પાછલા કાળમાં એ શબ્દ હિન્દુ ત્રિપુટી, એટલે ત્રણે દેવ મળીને થયેલા એક પરમેશ્વર સૂચક ગણાયો છે. અ તે વિષ્ણુ, ઉ તે શિવ અને મ તે બ્રહ્મા. એને ઉદ્દગીથ કહેવામાં આવે છે. / ડાઉસન ઓંકાર (૩) ઇંદોર રાજ્યમાં નર્મદા ઉપર આવેલું એક ભયોતિલિંગ.

**ઓધરથ** સૂર્યવંશના નૃગકુળોત્પન્ન ઓધવાન રાજનો પુત્ર. એને નૃગ નામનો પુત્ર હતો.

**ઓધવતી** સૂર્યવંશી નૃગકુળોત્પન્ન ઓધવાન રાજની કન્યા. ઓધરથની બહેન. એ સુદર્શન રાજને પરણી હતી.

**ઓધવતી (૨)** સરસ્વતી નદીના સાત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ, નદી. આ નદીની સમીપ જ કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. / ભાર૦ શ્લ્ય૦ અ૦ ૬૨; અને ભાર૦ શાંત૦ અ૦ ૫૦).

**ઓધવન** ઓધવાન રાજનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૯-૨-૧૮.

**ઓધવાન** સૂર્યવંશી નૃગકુળના પ્રતીક રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઓધરથ અને કન્યાનું નામ ઓધવતી. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૨

**ઓજ** લક્ષ્મણને પેટે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

**ઓજસ** વૈશાખ મહિનામાં અર્ધમા નામના સૂર્યની સાથે સંચાર કરનાર યજ્ઞવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૩૪.

**ઓડ્ર** દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૯-૫૭. ઓરિસા તે જ.

**ઓષધિપ્રસ્થ** હિમાલય પર આવેલું નગરવિશેષ.

**ઓષ્ઠકર્ણક** એક જાતિના જનવિશેષ, જેમના ઓઠ કાન સુધી પહોંચે એટલા મોટા થતા તે.

ઓ

**ઓઝસેની** ઊઝસેનના કંસાદિ નવ પુત્રોમાંનો દરેક.

**ઓધરથ** સૂર્યવંશી ખીજે નૃગ રાજ. ઓધરથનો પુત્ર. **ઓચેયુ** (ઋતુયુ શબ્દ જુઓ.)

**ઓડ્ર** ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભી૦ અ૦ ૯.

**ઓત્તમી** ઉત્તમ મનુનો પુત્ર અને એનો મન્વંતર.

**ઓતાનપાદી** ઉતાનપાદ રાજનો પુત્ર, ધ્રુવ.

**ઓદુગ્ધર** દેશવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૭૮-૮૯. હાલનો કચ્છ દેશ તે જ. એની જૂની રાજધાની કોટશ્વર અગર કચ્છેશ્વર નામે હતી.

**ઓદાલક** તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૮૬-૧૬૦.

**ઓદ્દલિક** કૌચ્છીપમાં આવેલો દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨-૧૨.

**ઓપગવિ** ઉદ્ધવનું નામાન્તર. / ભાગ ૩-૪, ૨૭.

**ઓપયહય** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**ઓરગ** સર્પોનું કપટ અને માયા તે. / ભાગ૦ ૧૦-૫૫-૨૩.

**ઓર્વ** ખીજ સ્વરોચિષ મન્વંતરના સપ્તર્ષિમાંનો એક.

**ઓર્વ (૨)** વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**ઓર્વ (૩)** વારુણિ ભૃગુના પુત્રમાંના મોટા વ્યવનના પુત્ર ઉર્વઋષિનો પુત્ર. કોઈ જગાએ વર્ણુવ્યુ છે કે એ પોતાની માતાની ઝાંધનો ભેદ કરીને પ્રસવ્યો, માટે એનું આ નામ પડ્યું છે. આમ બે રીતે એના નામના અર્થ કરાય છે. એ મોટા થતાં એને જાણ થઈ કે હૈહયકુળના રાજાએ વ્યવ લેવા સારુ એના કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષોને બહુ જ સંતાપ્યાં હતાં. માટે હૈહયેનો નાશ કરવાને એણે મોટું ઉગ્ર તપ આરંભ્યું. એમાંથી ભયંકર અગ્નિ પેદા થયો, તે આ હૈહય ક્ષત્રિયોને બાળવા લાગ્યો. આ ઉપરથી હૈહયે એના પિતાને શરણે ગયા. એઓએ આવીને ઓર્વને કોપાનળ સમુદ્રમાં નંખાવ્યો. / ભાર૦ આ૦ અ૦ ૧૨૭-૧૨૮.

**ઓર્વ (૪)** પરીક્ષિતને મળવા આવનાર એક ઋષિ. એના કહેવા ઉપરથી સગરે અશ્વમેધ અને તાલજંઘ નામના ક્ષત્રિય કુળનો સંહાર કર્યો હતો. / ભાગ ૧-૧૯-૧૦; ૯-૮-૮ અને ૯-૨૩-૨૮.



**ઔર્વ** (૫) ભૃગુનો પૌત્ર અને ચ્યવનપુત્ર ઉર્વ અને અરુષીનો પુત્ર, એક સુપ્રસિદ્ધ ઋષિ. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે કાર્ત્તવીર્યના પુત્રોએ ભૃગુના વંશજોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. ગર્ભમાંનાં બાળકોનો પણ નાશ કર્યો. પણ એક સ્ત્રીએ પોતાના ગર્ભને ગંધમાં સંતાડ્યો. આ બાળકનું, આ કારણથી જન્મ્યું ત્યારે ઉરુ-ગંધ ઉપરથી ઔર્વ એવું નામ પડ્યું. એને જોતાં જ કાર્ત્તવીર્યના પુત્રો આંધળા થઈ ગયા અને આના ક્રોધ વડે જે અગ્નિ થયો તે આખી દુનિયાને બાળી નાંખશે એમ જણાયું. પણ એના પિતૃઓ-ભાગવોની ઈચ્છા વડે એણે પોતાના ક્રોધાગ્નિને સમુદ્રમાં નાખ્યો. ક્રોધાગ્નિનું મુખ ઘોડા જેવું બન્યું અને એ સમુદ્રમાં સંતાઈ રહ્યો એ વડવામ્મિ કહેવાયો. ઔર્વ સગરનો પુરોહિત બન્યો હતો. (ઉર્વનો પુત્ર માટે એક અને ઉરુ ક્રાડીને જન્મ્યો માટે એમ બે રીતે એનું નામ સાધિત થાય છે. / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૪૯, ૧૯૪-૨૧, ૧૯૫-૯, ૧૯૬ ઔશન ઉશિકનો સુતક ક્ષીવાન તે એક ઋષિ. / ભાર૦ સ૦ ૪-૨૩; અનુ૦ ૨૭૧-૩૭.

**ઔશનસ** ઉશના ઋષિના પુત્રો તે. (શંડામર્ક શબ્દ જુઓ.)

**ઔશનસ** (૨) ભારતવર્ષીય તીર્થ. અહીં ઉશના ઋષિએ તપ કરીને નીતિવિષયક અનેક સૂત્ર બાંધ્યાં હતાં. આ તીર્થનું ખીજું નામ કપાળ-મોચન પણ હોય એમ મળી આવે છે. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૯.

**ઔશનસ** (૩) ગૌતમાંગિરસ વંશમાલિકાનો એક ઋષિ અને તેનું કુળ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**ઔશનસચ્યુહ** એક રીતની સૈન્યની રચના. શુક્રાચાર્યની સૂચનાથી રાવણે રામની સાથે લડતાં પોતાના સૈન્યની એકઠા આવી રચના કરી હતી. / ભાર૦ વ૦ ૨૮૬-૬.

**ઔશીનર** ઉશીનર રાજથી માધવીને થયેલો પુત્ર, શિક્ષિ / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૫૮.

**ઔક્ષી** ઉક્ષઋષિનો પુત્ર. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**ઔષદાન્ધ** વસુમાન તે જ. / ભાર૦ આ૦ ૮૭-૧.

ક

કં: પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ કોણ. આ 'ક' નું મહાત્મ્ય બહુ વધી જઈને એ પોતે દેવની પદવી પામ્યો છે. પ્રા૦ મેકસમૂલર કહે છે કે બ્રાહ્મણ લખનારાઓએ વેદની કવિત્વભરેલી રચના, કવિઓની અવ્યક્તને ઓળખવાની તીવ્ર ઈચ્છા અને પાછલી વાત ભૂલી જઈને આ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ 'ક' ને દેવની પદવી આપી દીધી છે! તૈત્તરીય બ્રાહ્મણમાં અને કૌશિતકી બ્રાહ્મણમાં, જ્યાં જ્યાં આ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ 'ક' આવે છે ત્યાં ત્યાં તેને 'ક' એ પ્રજ્વલિત છે; 'ક' એ પ્રાણીમાત્રના પ્રભુ છે, એવું કહ્યું છે! એઓ એટલાથીયે અટક્યા નથી. જ્યાં જ્યાં આ શબ્દ આવ્યો છે, તેને 'કદ્વત્' એવું નામ આપ્યું છે, ત્યાર પછી વળી નવું વિશેષણ ઉત્પન્ન થયું. આને માત્ર પ્રાર્થના જ નહિ પણ 'કાય' દેવતા નામ આપીને હવિ પણ આપવા માંડ્યો! પાણિનિના કાળમાં આ શબ્દનું મહત્ત્વ એટલું વધ્યું હતું કે એને સાધિત કરવા ખાસ સૂત્ર લખાયું છે! ટીકાકારો 'ક'ને બ્રહ્મન કહે છે. પાછલા વખતમાં પુરાણોમાં આ 'ક' ખાસ સર્વોપરી દેવ મનાઈ, એની સ્ત્રી અને વંશજો ધરાધરી નિર્માણ થયા છે! મનુએ આપેલા લક્ષના પ્રકારમાં કાય નામે પ્રકાર દાખલ થઈ, એને 'પ્રાન્ત પત્ય' લક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં 'ક' તે દક્ષ એમ કહ્યું છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં વખતે પ્રજ્વલિતની પેઠે ઉત્પાદક શક્તિ હોવાથી 'ક' તે કુશ્યપ એમ કહ્યું છે!

કં પ્રાચેતસ દક્ષનું ખીજું નામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૦૮ શ્લો૦ ૯.

કંક સ્લેચ્છ રાજવંશ. દુષ્યંતપુત્ર ભરતે આનો પરાભવ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૯-૨૦-૩૦.

કંક (૨) દેશવિશેષ. શ્રીકૃષ્ણ આ દેશમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંના લોકોએ એમનું સ્વાગત કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૦-૮૬-૨૦.

કંક (૩) કલિયુગના સોળ રાજઓ. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૯.

કંક (૪) સોમવંશી યદુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શર રાજના મારીષા અથવા ભોજને પેટે થયેલા દસમાનો સાતમો પુત્ર. વસુદેવનો ભાઈ. એને કલ્પિકાને પેટે ઋતધામા અને જ્ય એવા બે પુત્ર હતા.

કંક (૫) સોમવંશી ઉત્સેનના નવમાનો ચોથો પુત્ર, કંસનો નાનો ભાઈ.

કંક (૬) અજ્ઞાતવાસના સમયમાં વિરાટને ત્યાં જતાં યુધિષ્ઠિરે પોતે ધારણ કરેલું નામ. / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧ અને ૭. ● યુધિષ્ઠિર વિરાટના સભાસદ હોઈને તેમની સાથે પાસાથી રમતા. દક્ષિણ તરફ ગાયો વાળવાની સવારી વખતે વિરાટ રાજ સુશર્મા સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો, ત્યારે બંધુઓ સહિત કંક પોતાની જોડે લઈ ગયો હતો. એ વખતે સુશર્મા વિરાટને પકડીને બાંધીને લઈ જતો હતો ત્યારે કંકે પોતાના ભાઈઓ દ્વારા એને છોડાવ્યો હતો. (૩ વિરાટ શબ્દ જુઓ.)

કંક (૭) ભારતવર્ષીય મહાદેશ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૫૬.

કંકા ઉત્સેનની કન્યા, કંસની બહેન, વાસુદેવના ભાઈ આનકની સ્ત્રી. આનકથી એને પુરુજિત અને સત્યજિત એવા બે પુત્ર થયા હતા.

કંકુત્સ્થ સૂર્યવંશના ઈક્વાકુ રાજર્ષિના પુત્ર વિકુસીનો પુત્ર. વર્તમાન સ્વર્ગસ્થ પુરંદર ઈંદ્રને દૈત્યોની જોડે યુદ્ધ ચાલતાં તેણે કંકુત્સ્થને પોતાની સહાયતા સારુ બોલાવ્યો હતો. તે વખતે એણે ઈંદ્રને વૃષભ બનાવી એના પર સવારી કરી, દૈત્યોનાં પૂર જત્યાં હતાં. તે ઉપરથી એનું આ નામ પડ્યું છે. એનાં ઈંદ્રવાહ અને પુરંજય એવાં ખીજાં નામ પણ મળી આવે છે. ઈંદ્રે ધારણ કરેલા શુભ વૃષભરૂપ પર એનું આસન હતું, માટે કોઈ કોઈ ગ્રન્થમાં એને ચંદ્રવાહ પણ કહ્યો છે. / દેવી ભાગ૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૯.

કંકુમાન હિમાલયનું શિખરવિશેષ. આ શિખર કૈલાસ શિખરની વાયવ્ય દિશામાં આવેલું છે, અને નંદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૨૦.

કંકુવિ રેવ રાજનું ખીજું નામ.

કંકુભૂ(-ભૂ) ધર્મ ઋષિની સ્ત્રી, અરુંધતીનું ખીજું નામ. (૩ અરુંધતી શબ્દ જુઓ.)

કંકુભ દક્ષકન્યા અને ધર્મપત્ની. / ભાગ૦ ૬, ૬-૪. કવ્ય ચાલુ મનવન્તરમાંના અંગિરાપુત્ર બૃહસ્પતિનો પુત્ર. એની મા કોણુ તે કોઈ ગ્રન્થમાંથી જણાતું નથી. બૃહસ્પતિની શુભા અને તારા બન્ને સ્ત્રીઓની સંતતિના વર્ણનમાં આતું નામ છે જ નહિ. એને ઈન્દ્રે એક વખત વૃષપર્વ દાનવના પુરોહિત શુક્રાચાર્ય પાસે સંજીવની વિદ્યા સંપાદન કરવા મોકલ્યો હતો. ઈંદ્રની પાસેથી એ શુક્રાચાર્ય પાસે આવ્યા અને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી, બદ્ધાંજલિ થઈ, એમની સન્મુખ બેસી રહ્યો.

એને જોઈને શુક્રાચાર્યે પૂછ્યું કે તું કોણુ છે અને ક્યાંથી આવ્યો છે? એણે નમ્રતાથી કહ્યું કે હું બૃહસ્પતિનો પુત્ર, આપની પાસે વિદ્યા સંપાદન કરવા આવ્યો છું. એમણે કહ્યું કે હું અને બૃહસ્પતિ જુદા નથી. તું અહીં સ્વસ્થ રહે અને વિદ્યા સંપાદન કર. આ ઉપરથી એ નિષ્કપટ યુદ્ધિથી ગુરુની સેવા કરતો ત્યાં રહ્યો. રોજ સવારે આચાર્યના બેઠકા પહેલાં બેઠે. ગાયોની ચાકરી કરે, પછી ફળ, મૂળ, પુષ્પ, દર્ભ વગેરે સમિધિ નવી નવી આણીને આચાર્યને આપે. પછી ગાયોને લઈ અરણ્યમાં ચરાવવા જાય અને સૂર્યાસ્તે પાછી લાવી પોતે સૂએ. ખીજો દિવસે પણ એમ જ કરે, પણ કોઈ દિવસ મને લણવાનો પાઠ આપો, એમ કહે જ નહિ. જો આચાર્ય કૃપા કરીને બોલાવીને પાઠ આપે તો લે. આ પ્રમાણે એણે ગુરુ શુક્રાચાર્યની તેમ જ તેમની પ્રિય પુત્રી દેવયાનીની બ્રહ્મચર્ય-વૃત્તિ સહિત બિલકુલ બીણુપ પડવા દીધા સિવાય, ઉત્તમ પ્રકારે જબરી સેવા ઉઠાવી. એમ હોવાથી આચાર્ય એના ઉપર ઘણા જ પ્રસન્ન થયા, એટલું જ નહિ પણ દેવયાનીને પણ એ પોતાના પ્રાણ સમાન થઈ પડ્યો.

દેવગુરુ બૃહસ્પતિનો પુત્ર કવ્ય આપણા આચાર્ય પાસે લણવા આવી રહ્યો છે, તે માત્ર મૃતસંજીવની

વિદ્યા સારુ જ આપ્યો હશે એવું દૈત્યોને લાગ્યું. એને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને કેટલાક દૈત્યો એ અરણ્યમાં ગાયો લેવા ગયો હતો તેનો પાછા આવવાનો રસ્તો શક્તિને ગુપ્તપણે તાકીને ખેંચી રહ્યા. જેવો એ આવ્યો કે એને પકડી એના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી, પોતપોતાના ઘેર જતા રહ્યા.

હવે અહીં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો તોપણ કચ્છ ઘેર આવ્યો નહિ, એ જોઈને દેવયાનીએ પોતાના પિતાને જણાવ્યું. એમણે અંતર્દષ્ટિએ જોયું તો દૈત્યોએ એને મારી નાખ્યાની ખબર પડી. શુક્રાચાર્યે મૃતસંજીવની મંત્ર ભણીને 'કચ્છ સજીવ થાયો' કહેતાં જ, અરણ્યમાં કચ્છમાં જીવ આવ્યો; અને જુએ છે તો રાત્રિ પડી ગઈ છે. એથી ઉતાવળો ઉતાવળો ઘેર આવી શુક્રાચાર્ય અને દેવયાની બંનેને વંદન કરી, એમની સન્મુખ ઊભો રહ્યો. કચ્છ આવ્યો જાણી આચાર્યે પૂછ્યું, 'કચ્છ, આજે વાર કેમ લાગી?' એણે દૈત્યોના કૃત્યનું વર્ણન આચાર્ય આગળ કર્યું. આચાર્યે બધું સાંભળીને કહ્યું, તું આજથી અરણ્યમાં બહુ જઈશ નહિ. કાર્યવશાત્ જો જવું જ પડે તો જઈને પાછો આવતો રહેજો. જેવી આજ્ઞા, કહી કચ્છે તે પછી ઘેર રહેવા માંડ્યું. એક વખત એને અરણ્યમાં જવાનો પ્રસંગ પડ્યો. અરણ્યમાં દૈત્યોએ એને દીઠો એટલે એમની ખાતરી થઈ કે આપણે એને માર્યો છતાં આચાર્યે એને જીવતો કર્યો. તે સંજીવની વિદ્યા આપવાને અર્થે જ. એઓએ પછી કચ્છને મારી નાખી એના શરીરના ટુકડા કરી શિયાળિયાં, વાઘ વગેરેને ખવરાવી દીધા. હવે એ જીવતો નહિ થાય એમ મનમાં નક્કી કરી, પોતપોતાને સ્થળે જતા રહ્યા. આ વખતે દેવયાનીએ પ્રથમની પેઠે પોતાના પિતા પાસે કચ્છને સજીવન કરાવ્યો.

આ પછી તો કચ્છ ઘણી મુદત સુધી અરણ્યમાં ગયો જ નહિ. છતાં એક દિવસ જવાનો પ્રસંગ પડ્યો. પોતે અરણ્યમાં જઈને જો કાર્ય કરવાનું હતું તે સત્વર કરી આશ્રમમાં આવવા નીકળ્યો. એટલામાં એ દૈત્યોની દષ્ટિએ પડ્યો. દૈત્યો એને

જોઈને ઘણા ક્રોધાવિષ્ટ થયા કે વારે વારે આચાર્ય આને સજીવન કરે છે, તો હવે કરવું શું? એમણે ધાર્યું કે આપણે એને મારી, બાળી, એની રાખ કરી મઘમાં ભેળવી આચાર્યને જ પાઈએ. પછી એ શી રીતે સજીવન થશે? આ યુક્તિ એમણે અમલમાં મૂકી પણ ખરી. આચાર્ય કાંઈ નિત્ય મઘ લેતા ન હતા. પણ એ દુષ્ટોએ યુક્તિપુરઃસર આચાર્યને કચ્છની રાખવાળું મઘ પાયું. એમ કરીને હરખાતાં હરખાતાં પોતાને ઘેર ગયા.

દિવસ પૂરો થયો અને રાત્રિ પડી તોપણ કચ્છ આવ્યો નહિ. એ જોઈને દેવયાનીએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે કચ્છ આવ્યો નથી, માટે મને લય લાગે છે કે દૈત્યોએ એને જરૂર મારી નાખ્યો છે. માટે એને સજીવન કરીને હાલ ને હાલ આશ્રમે ખોલાવો. આચાર્યે કહ્યું કે દૈત્યો વારે વારે મારી નાખે છે, તો હું એને કેટલી વાર જીવતો કરું? તું એ વાતનો ખેદ મૂકીને શાંત થાય તો સારું. દેવયાની કહે, એમ બને જ નહિ. જે માણસ કાયિક, વાચિક અને માનસિક એકનિષ્ઠા અને પાપરહિત મનથી આપણી આટલી સેવા કરે છે એની આમ ઉપેક્ષા કરવી એ આપણને ઘટતું નથી; માટે એને જીવતો કરવો જ જોઈએ. આમ પોતાની કન્યાનો ઘણો આગ્રહ દેખી, આચાર્યે દિવ્યદષ્ટિથી કચ્છ ક્યાં છે તે જોયું, તો જાણ્યું કે કચ્છ તો એમના પોતાના પેટમાં છે. પછી દેવયાનીને બધી હકીકત કહી અને કહ્યું કે આજે કચ્છ સજીવન થવો અશક્ય છે. કદાચ જો હું એને સજીવન કરીશ તો મારું મૃત્યુ થશે; માટે જો તારે મારો ખપ હોય તો કચ્છ તને નહિ મળે, અને જો કચ્છનો ખપ હોય તો હું તને નહિ મળું. આની વસ્તુ-સ્થિતિ છે.

પિતાની આવી વાત સાંભળી દેવયાની પણ વિચારમાં પડી. પરન્તુ તે ઘણી બુદ્ધિશાળી હોવાથી તેણે પિતાને કહ્યું કે મારે તો તમારા બંનેનો ખપ છે. મને એક યુક્તિ સૂઝી છે, જેથી તમે બંને જીવતા રહો. તે એ કે આપ પ્રથમ સંજીવની-

મંત્ર જપી કચ્ચને ઉદરમાં જીવતો કરો. પછી એને સંજીવની વિદ્યાનો ઉપદેશ આપો. કચ્ચ પછી આપનું ઉદર ફાડીને બહાર આવે અને આપને મૃત્યુ પામેલા જોઈ એ જ વિદ્યાના બળે આપને સજીવન કરે. આચાર્યને એ વાત પસંદ પડી, કે તેમણે તરત જ કચ્ચને સજીવન કર્યો અને કહ્યું કચ્ચ! આજ મારી ગુણવિદ્યા તારે અર્થે પ્રકાશું છું. તું બહાર આવીને મને સજીવન કરજે. આમ કહીને એમણે કચ્ચને મૃતસંજીવની વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. જે ઉદ્દેશથી પોતે ગુરુની સેવા ઉઠાવતો હતો તે અર આવ્યો જાણી કચ્ચને ઘણા આનંદ થયો. એ તરત જ આચાર્યનું પેટ ફાડી બહાર આવ્યો અને એ જ વિદ્યાના પ્રાપ્ત્યે આચાર્યને સજીવન કર્યાં. આ પ્રમાણે દૈવ્યોએ કરેલું અપકૃત્ય એને સુખદ નીવડ્યું. આમ દૈવ્યોએ અપાય કરવાથી સંજીવની વિદ્યા સ્વર્ગમાં ગઈ. યુદ્ધિમાન મનુષ્યો બીજાનું અપાય કરવાની આથી જ કદી ઈચ્છા કરતા નથી.

પોતાના પિતા અને કચ્ચ બન્નેને જીવતા થયેલા જોઈને દેવયાનોના હર્ષની સીમા રહી નહિ. એણે પછીથી કચ્ચને કોઈ દિવસ પણ અરણ્યમાં જવા દીધો નહિ. આચાર્યે વિચાર કર્યો કે હવે એને અહીં રહેવા દેવા એ નિર્ભય નથી. માટે એમણે કચ્ચને આજ્ઞા કરી કે હવે તું તારા પિતા પાસે જા. તે જ દિવસે એમણે પોતે મઘપાન સંબંધે નિર્ભય કર્યો.

આચાર્યે કચ્ચને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી કે તે તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી ત્યાંથી નીકળી દેવયાની પાસે ગયો અને એની પાસે ઘેર જવાની આજ્ઞા માગી. દેવયાની કહે તું જા્ય છે તે ઠીક, પરંતુ ગયા પહેલાં મારું પાણિગ્રહણ કરી, મને જોડે લઈને જા્ય એવી મારી ઈચ્છા છે. એ જ હેતુથી મેં તને પિતા પાસે ત્રણ વાર સજીવન કરાવ્યો, એટલું જ નહિ પણ ઘણી જ અપ્રાપ્ય એવી મૃતસંજીવની વિદ્યા પણ મેં તને અપાવી. એ બધું તું જાણે જ છે તેમ જ મારા પ્રહાયર્થ

પ્રતની પણ તને ખબર જ છે. વળી તું દેવગુરુનો પુત્ર અને હું દૈવ્યગુરુની પુત્રી - આમ આપણાં બેનાં કુળ, શીલ, સમાન છે. માટે મારું પાણિગ્રહણ કર્યાં સિવાય હું તને જવાની રજા આપનાર નથી.

દેવયાનીનાં આવાં વચન સાંભળીને કચ્ચે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે તેં કહ્યું તે બધું સત્ય છે. તું મારે પાણિગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એ પણ ખરું છે. અને હું પણ તારા જેવી સ્ત્રીનો લાભ તજીને કદી જાત નહિ, પણ જે ઉદરમાંથી તારો જન્મ થયો છે તે જ ઉદરમાંથી હવે હું પણ નીકળ્યો, તેથી તું અને હું સહોદર થયાં એટલે તારું પાણિગ્રહણ કરવું મને, અને એવી ઈચ્છા કરવી એ તને, ઘટિત નથી. માટે તું આ બાબતનો વિચાર કરી મને જવાની આજ્ઞા આપ. તું જ્ઞાનવાન છે માટે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવાને સમર્થ છે.

આમ કચ્ચનું સચુકિતક અને સશસ્ત્ર કહેવું સાંભળી દેવયાની નિરુત્તર થઈ ગઈ; છતાં પોતાના ઘણા કાળના મનોરથ ભંગ થવાથી એણે કચ્ચને શાપ આપ્યો કે જે મૃતસંજીવની વિદ્યા તને પ્રાપ્ત થઈ છે તે ક્ષણભૂત નહિ થાય. આમ કહીને એણે કચ્ચને જવાની આજ્ઞા આપી. કચ્ચને પણ ખેદ ઉત્પન્ન થયો કે તેં મને વ્યર્થ શાપ આપ્યો માટે તને પણ બ્રાહ્મણ પતિ નહિ મળે. આમ કહીને તે સ્વર્ગમાં ગયો. ઇન્દ્રે એનું ઘણું સન્માન કર્યું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૭૬-૮૩ / મત્સ્ય

કચ્ચ (૨) એક પ્રહાયર્ષિ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૮  
કચ્ચ દેશવિશેષ. અમદાવાદ અને ખંભાત વચ્ચે આવેલું ખેડા તે. / ભાર૦ ભી૦ ૪-૫૬

કચ્ચનિલય દક્ષિણમાં એ નામનો પાણી અને કળણવાળો પ્રદેશ. ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧

કચ્ચનીર એક નાગ. (૨ માધવ શબ્દ જુઓ.)

કચ્ચપ કુબેર ભંડારીના મૂર્તિમાન નવ નિધિમાંનો પાંચમો.

કચ્ચી નારદ પોતાના હાથમાં રાખે છે તે વીણા / ભાર૦ શત્ય૦ અ૦ ૫૪ શ્લો૦ ૯

કળનના દાશરથિ રામના પુત્ર લવની સ્ત્રી.

કટય કટુ.

કટરેશ દેશવિશેષ, ત્યાંના રાજા સુનામને રાજસૂય યજ્ઞની વિજયયાત્રામાં અજુને હરાવ્યો હતો. / ભાર ૦ સં ૨૭-૧૨.

કટાયનિ એક પ્રહાર્ષિ. (ભુશુ શબ્દ જુઓ.)

કટુ એક પ્રહાર્ષિ. એને કટય પણ કહ્યો છે.

(૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કટોદક મૃત સંબંધી ક્રિયાવિશેષ. / ભાગ ૭-૨-૧૭.

કઠ એક પ્રહાર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કઠ (૨) કઠવલ્લિ શબ્દ જુઓ.

કઠરુદ્ધ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

કઠવલ્લિ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

કંડરીક પ્રહાર્ષિ રાજાના મંત્રપુત્રમાંનો પહેલો.

(પિતૃવતી શબ્દ જુઓ.)

કંડુ એક પ્રહાર્ષિ. એનો એક દસ વર્ષનો પુત્ર જે વનમાં મરી ગયો હતો તે વનને એણે વૃક્ષ અને ઉદક રહિત કર્ચું હતું / વા ૦ રા ૦ કિષ્કિંધા ૦ સં ૪૮.

કંડુક એક ઋષિ; એને મારીષા નામની કન્યા હતી.

(મારીષા શબ્દ જુઓ.)

કણ્જિલુવ એક પ્રહાર્ષિ. (અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કણ્વાદ વૈશેષિક ન્યાયશાસ્ત્રના કર્તા. વૈશેષિક એ જ દર્શનમાંનું એક દર્શન છે. એ દર્શનમાં પદાર્થ-માત્રના જ ભાગ પાડ્યા છે. તેમાં વિશેષ આ એક પદાર્થ છે, એમ પ્રતિપાદિત કરાને 'કણ્'-'અણ્-વાદ'નો અંગિકાર કરવાથી આ દર્શનને કિંચિત્ હાસ્યાસ્પદ એવું 'કણ્વાદ' (કણ્ આનારા) નામ પ્રાપ્ત થયું છે. દ્રવ્યમાત્રને 'અણ્'-'કણ્' છે એવી કલ્પના પશ્ચિમની (Dalton's Atomic Theory) પરમાણુની કલ્પના ઉદ્ભવ થયા પૂર્વે ઘણાંયે કાળથી પ્રચલિત, એ કલ્પના જેવો આ વૈશેષિકનો પરમાણુવાદ છે.

કણ્વીક ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રાહ્લણ મંત્રી. એણે પાંડવોની વિરુદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રને ભંભેર્યો હતો / ભાર ૦ આદિ ૦

અં ૧૪૦.

કણ્વ કશ્યપ કુળનો એક પ્રહાર્ષિ. એનો આશ્રમ માહિના નદીને તીરે હતો. એને એક કન્યા મળી આવી હતી તે જ શકુન્તલા. (શકુન્તલા શબ્દ જુઓ.)

કણ્વ (૨) કેવલાંગિરસ વંશમાહિકામાંનો એક ઋષિ અને એનું કુળ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કણ્વ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના પુત્ર ઋતેષુના વંશના અપ્રતિરથ રાજાનો પુત્ર. એને મેઘાતિથિ નામનો પુત્ર હતો.

કણ્વ (૪) કલિયુગનો એક રાજવંશ. એઓ અદ્વપણી હોવાથી એમણે ત્રણસો પિસ્તાળીસ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું હતું. / ભાગ ૦ ૧૨-૧-૧૯.

કણ્વકાવન મહારૌરવ નરકના કરતાં યોગણી પીડા જ્યાં ભોગવવી પડે છે તેવું નરકવિશેષ. / ભાર ૦ અનુ ૦ ૨૩૦-૧૦.

કણ્કુ અક્રોધની લાર્યા કલિડગની. એના પુત્રનું નામ દેવતિથિ. / ભાર ૦ આ ૦ ૬૩-૨૨.

કણ્વાશ્રમ અયોધ્યાની પશ્ચિમે લખનૌ પ્રાન્તમાં આવેલું બિજનીર તે જ. પૂર્વે એ અરણ્ય હતું. / ભાર ૦ વ ૦ ૮૦-૪૬.

કત એક ઋષિ અને તેનું કુળ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કતમ્ર વિદ્યાધરના જેવી એક જાતિવિશેષ. / ડાઉ-સન ૦ ૧૫૩.

કતુણ્ એક પ્રહાર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કથક એક પ્રહાર્ષિ અને એનું કુળ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કદલી ભરતખંડની એક નદી / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯. મત્સ્ય ૦ અં ૧૧૩.

કદલીવન કદલી ખણ, જ્યાં હનુમાનનો વાસ હતો. / ભાર ૦ વ ૦ ૧૪૮-૬૩, ૧૫૨-૪.

કન્દર્પ મદન - કામદેવનું નામાન્તર.

કન્દર્પ (૨) મદન, કામદેવ (કામ શબ્દ જુઓ.)

કન્દર્પક્રંદપ દિવસના અનુક્રમમાં પ્રહાર્ષિના ચાલુ માસનો આઠમો દિવસ. આ કલ્પના આરંભમાં

મદનનો જન્મ થયો હતો માટે એ કલ્પને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કદ્મ સ્કન્દ ગ્રંથ. એ ભૂત જેને વળગ્યું હોય તે બે ગર્ભિણી હોય તો તેને સર્પ પ્રસવે છે. / ભાર ૦ વ ૦ ૨૩૦-૩૭.

કદ્મ કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા. એ સઘળા સર્પોની માતા છે. એના સો પુત્રોમાંથી મુખ્ય આ પ્રમાણે : શેષ, વાસુકિ, કોર્ટક, શંખ, ઐરાવત, કંબલ, ધનંજય, મહાનીલ, પદ્મ, અશ્વતર, તક્ષક, એલાપત્ર, મહાપદ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, બલાહક, શંખપાળ, મહાશંખ, પુષ્પદંત, શુભાનન, શંકુસેમા, બહુલ, વામન, પાણિન, કપિલ, દુર્મુખ, પતંગલ, કૂર્મ, કુલિક, અનંત, આર્યક, લોહિત, પદ્મચિત્ર વગેરે, અને મનસા નામની કન્યા હતી. સૂર્યના રથના ઘોડાની પૂંજડી કાળી છે કે ઘોળી એ વિશે એને અને એની શોક્ય વિનતાને શરત થઈ હતી. એના પુત્રો દ્વારા એ શરતમાં જીતવાથી એની શોક્ય એની દાસી બની હતી. (૧ વિનતા શબ્દ જુઓ.)

આ કદ્મ અને એની બહેન વિનતા બે શોક્યો થતી. કશ્યપે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું હતું કે કદ્મને હજાર પુત્ર થશે અને વિનતાને બે અતિ બળવાન પુત્ર થશે. પછી બન્ને ગર્ભવતી થઈ. વિનતાએ બે અને કદ્મએ હજાર ઈંડાં પ્રસવ્યાં. પાંચ હજાર વર્ષે કદ્મનાં ઈંડાં ફૂટ્યાં તેમાંથી શેષ, વાસુકિ, તક્ષક, કોર્ટક, ધનંજય, ઐરાવત આદિ નાગ નીકળ્યા. વિનતાએ અદેખાઈથી પોતાનું કાચું ઈંડું ફેડ્યું. એમાંથી ઘૂંટણુ સુધી અંગવાળો, પાંગળો, લોહી નીગળતો પુત્ર નીકળ્યો, જે અરુણના નામથી ઓળખાય છે. કાચું ઈંડું ફેડવા સારુ પુત્રે એને શાપ દીધો કે તે જેની અદેખાઈ કરી તેને જ ઘેર દાસી થઈને સહજ અયન સુધી રહેજે.

એક સમયે કદ્મએ કપટથી વિનતાને કહ્યું કે ચાલ આપણે સૂર્યના ઘોડા બેઈએ. પછી ઘેર આવીને પૂંજડી કે સૂર્યના ઘોડાનું પૂંજ કાળું હતું કે ઘોળું? કદ્મ કહે કે બે ઘોળું હોય તો હું

હજાર અયન સુધી તારી અને કાળું હોય તો હજાર અયન સુધી તું મારી દાસી થઈને રહે. કાલે સવારે આપણે નિશ્ચય કરીશું. પછી એણે પોતાના પુત્રો સર્પને કહ્યું કે બન્નેઓ વિષથી સૂર્યના ઘોડાનું પૂંજ કાળું કરો. એઓ કહે અમને સૂર્ય બાળી નાખે. ગુસ્સે થઈને કદ્મએ કહ્યું બન્નેઓ, તમને જન્મેજ્ય સત્ર કરીને બાળશે. પછી ભય પામીને બધા નામ જઈને પૂંજડાને વાળની જગાએ બાઝ્યા. ખીજે દહાડે કદ્મએ વિનતાને કહ્યું કે બતાવ ઘોળું કયાં છે? વિનતા અંખવાઈ ગઈ. કદ્મએ એને દાસી કરી પોતાને ત્યાં રાખી એક હજાર વર્ષ પછી વિનતાનું ખીજું ઈંડું ફૂટ્યું, તેમાંથી સૂર્ય સરખો તેજસ્વી ગરુડ નીકળ્યો. એ તરત જ પોતાની માનું દર્શન કરવા કદ્મને ત્યાં ગયો. માની દુર્દશા બેઈ ગરુડે કાંઈ માગવાનું કહ્યું. વિનતાએ કદ્મના સામું બેધું, એટલે એ બોલી કે બે તું મને અને મારા પુત્રોને અમૃત આણી આપે તો હું તારી માતાને મુક્ત કરું. પછી ગરુડે યુદ્ધ કરી ઈન્દ્ર પાસેથી અમૃત કળશ લીધો.

પણ એને ઈન્દ્રે સમજાવ્યો કે દુષ્ટ નાગો અમર થશે તો સહુને પીડા કરશે. ગરુડે કહ્યું હું કળશ લઈ જઈ નાગોને બતાવી દર્શના વનમાં મૂકીશ. ત્યાંથી તમે કોઈ ન બહો એમ લઈ જાઓ. ગરુડે કળશને દર્શના વનમાં મૂક્યો અને નાગોને કહ્યું કે સ્નાન કરીને પ્રાશન કરજો. નાગ નહાવા ગયા. કદ્મએ વિનતાને મુક્ત કરી. નાગ નહાઈને આવ્યા ત્યારે ઈન્દ્ર કળશ ચોરી ગયો હતો, તે ત્યાં મળે નહિ. કળશ મૂક્યો હતો તે જગા સર્પો ચાટવા લાગ્યા. આથી એમની જીભ ચિરાઈ ગઈ, અને અણી આગળથી બે પાંખવાળી થઈ. / નર્મ કથા-કોષ ૦ પૃ. ૦ ૫૧-૫૩.

કદ્માર એક રાજર્ષિ.

કનકાંગદ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના સોમાંનો એક પુત્ર.

કનકાચુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના સો પુત્રોમાંનો એક.

કનખલ ભરતખંડમાંનું એક તીર્થ.

કનખલ (૨) એ નામનો એક પર્વત.

કન્યક એક પ્રહારિણી (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)  
 કન્યકા દેવતાવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૨.  
 કન્યકા (૨) દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૮-૫૨.  
 કન્યકાગુણુ ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ /  
 ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.  
 કન્યાગભા. કણુ તે જ / ભાર૦ આ૦ ૧૪૬-૩.  
 કન્યાદુર્ગા દેવીનું નામ. એનું સ્થાન દક્ષિણ સમુદ્રને  
 કાંઠે છે. બળરામ અહીં તીર્થયાત્રા સારુ આવ્યા  
 હતા. / ભાગ૦ ૧૦-૭૦-૧૧.  
 કન્યાભર્તા સ્કન્દ / ભાર૦ વ૦ ૨૩૩-૬.  
 કન્યાસવેદ્ય તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૩૬.  
 કન્યાતીર્થ ભરતખંડનું એક તીર્થ.  
 કન્યાશ્રમ ભરતખંડનું એક તીર્થ.  
 કપ દેવવિશેષ. એણે પૂર્વે સ્વર્ગનું હરણુ કર્યું  
 હતું. પણ પ્રાહ્લણેએ ઈન્દ્રનો પક્ષ કરીને એનો  
 નાશ કર્યો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૭.  
 કપટ દનુપુત્ર એક દાનવ.  
 કપટ (૨) લંકાનો એક રાક્ષસ.  
 કપટી સર્વદા મસ્તક ઉપર જટામુકુટ રાખવાને  
 લીધે પડેલું મહાદેવનું એક નામ.  
 કપટૈય એક પ્રહારિણી. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)  
 કપટ દનુપુત્ર દાનવવિશેષ.  
 કપટ (૨) લંકામાંનો રાક્ષસવિશેષ.  
 કપન લંકાનો એક રાક્ષસ. એને અંગદે યુદ્ધમાં  
 માર્યો હતો / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૫-૭૬.  
 કપન (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦  
 અ૦ ૯; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૪.  
 કપાલભોચન ઔશનસ તીર્થ. હત્યા કરવાને લીધે  
 પછવાડી થયેલું કપાળ. અહીં નહાવાથી નાશ  
 પામવાને લીધે પડેલું નામ.  
 કપાલિ એક રુદ્ર. (એકાદશરુદ્ર શબ્દ જુઓ.)  
 કપાલિ (૨) અષ્ટભૈરવમાંનો એક. એનું કુપતિ  
 એવું ખીજું નામ પણ છે.  
 કપિ તામસ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક.  
 કપિ (૨) ભરદ્વાજગિરસ વંશમાલિકામાંનો એક  
 ઋષિ અને એનું કુળ.

કપિ (૩) અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
 કપિંજલ એક પ્રહારિણી (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)  
 કપિંજલતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૭૪.  
 કપિંજલાદ ચાણક્યથી ઉત્પન્ન થયેલો એક પ્રહારિણી /  
 ભાર૦ અનુ૦ ૫૩-૧૬.  
 કાપંજલા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી /  
 ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.  
 કપિંજલ્ય ઈન્દ્રપ્રમિતિ ઋષિનું ખીજું નામ.  
 કપિંદ્રવજ રથની ધ્વજા ઉપર હનુમાન-કપિ-હોવાથી  
 પડેલું પાંડવ અર્જુનનું નામ.  
 કપિભૂ એક પ્રહારિણી. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
 કપિલ દેવહૂતીને કદંમ પ્રભવપતિથી થયેલો પુત્ર.  
 એ મહામુનિ કહેવાય છે અને એની ગણના સિદ્ધ  
 નામના દેવોમાં થાય છે. એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રણેતા  
 હતો. એણે પોતાની માતા દેવહૂતીને પ્રભવતત્ત્વ-  
 જ્ઞાનનો ખોધ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦  
 ૨૫-૩૩.  
 સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રો એના જ કોપા-  
 સિથી બળીને ભસ્મીભૂત થયા હતા. (સગર શબ્દ  
 જુઓ.) ત્રંથોમાં એનું અધધનુ એવું ખીજું નામ  
 પણ મળે છે / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૦૯.  
 કપિલ (૨) રુદ્ર ગણમાંનો એક.  
 કપિલ (૩) વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક. (૧ વિશ્વા-  
 મિત્ર શબ્દ જુઓ.)  
 કપિલ (૪) દનુપુત્ર એક દાનવ.  
 કપિલ (૫) કદ્મુપુત્ર એક નાગ.  
 કપિલ (૬) અશ્વશાસ્ત્રના પ્રણેતા શાલિહોત્ર ઋષિનો  
 પિતા.  
 કપિલ (૭) વિંધ્યપર્વતમાં રહેનાર એક વાનર.  
 કપિલ (૮) સુતનુ નામની ભાર્યાથી થયેલો વસુદેવ  
 નો પુત્ર. એ પુત્રમાંનો કનિષ્ઠ.  
 કપિલ (૯) મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક પર્વત.  
 કપિલ (૧૦) કુશદ્રીપના સપ્ત પર્વતમાંનો એક.  
 કપિલ (૧૧) એક યતિ, એણે ગાયના શરીરમ  
 પ્રવેશ કરીને સ્યુમરશ્મિ નામના ઋષિની જોડે યજ્ઞમ  
 ગાય અવધ્ય છે એવો સંવાદ કર્યો હતો. / ભાર૦  
 શાં૦ ૨૭૪-૨૭૬.

કાંપલા એક ગાયવિશેષ. / ભાર૦ અશ્વ૦ ૧૦૬.  
 કાંપલા (૨) પ્રાચેતસ દક્ષીની કન્યા અને કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક.  
 કાંપલા (૩) એક બ્રાહ્મણી, પંચશિખ ઋષિની માતા.  
 કાંપલા (૪) ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.  
 કાંપલાહલ વારાણસી ક્ષેત્રમાંનું એક તીર્થ.  
 કાંપલાવટ ભારતવર્ષીય તીર્થ.  
 કાંપલાશ્વ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુવલાશ્વ રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. એને કવચિત્ ધૌધુ-મારી પણ કહી છે.  
 કાંપલોદક ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.  
 કાંપિવતી ભારતવર્ષીય એક નદી. / વા૦ રા૦ અયોધ્યા૦ સ૦ ૭૧.  
 કાંપિશ દનુપુત્ર એક દાનવ.  
 કાંપિશા તામ્રલિપ્તી પાસેની નદીવિશેષ.  
 કાંપિષ્ઠલ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)  
 કાંપિસુખ એક બ્રહ્મર્ષિ. (કૃષ્ણપરાશર શબ્દ જુઓ.)  
 કાંપીતર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
 કાંપોત ગરુડપુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩.  
 કાંપોત (૨) એક આત્મચાની રાજ. / ભાગ ૧૦-૭૨-૨૧.  
 કાંપોત (૩) અવધૂતનો એક ગુરુ. / ભાગ ૧૧-૭-૩૩.  
 કાંપોતરેતસ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)  
 કાંપોતરૌમા સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત રાજના પુત્ર અંધકના વંશના વિલોમ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અનુ હતું.  
 કાંપોતરૌમા (૨) એક રાજર્ષિ ઔશીનર શિબિનો પુત્ર. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૯૭.  
 કાંપંથ દંડકારણ્યમાં રહેનાર એક અસુર. સ્થૂલશિરા નામના ઋષિના શાપને લઈને વિશ્વાવસુ ગંધર્વને આ યોગિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઇન્દ્રના વજ્રના પ્રહારથી એનું માથું ધડમાં પેસી ગયું હતું. આથી એનો આંખો દેખાતી નહોતી. પણ એનો નિર્વાહ થવાના હેતુથી ભક્ષ મેળવવા સારુ એના હાથ યોજન યોજન લાંબા કર્યા હતા. ઇન્દ્રે વર આપ્યો હતો કે તારા હાથમાં જે આવશે એ તારું ભક્ષ થશે.

સીતાની શોધને સારુ કરતા હતા ત્યારે એક સમયે રામ-લક્ષ્મણ એના સપાટામાં આવી ગયા. રામ એના હાથ કાપતા હતા તે વખતે બન્નેની વચ્ચે બહુ ખોલાચાલી થઈ હતી. જેવા રામે એના હાથ કાપ્યા, કે એના શરીરમાંથી એક દિવ્ય પુરુષ નીકળ્યો અને એણે રામની સ્તુતિ કરીને સીતાની ભાળ ખતાવી; પછી પોતે સ્વર્ગમાં ગયો. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૭૯. વા૦ રા૦ અ૨૦ સ૦ ૬૯-૭૩.

કાંમંધી બ્રહ્મવિદ્યાને અંગે પિપ્પલા ઋષિનો શિષ્ય.  
 કાંમલ કદ્રપુત્ર એક નાગ.  
 કાંમલ પાતાળમાંના નાગના અધિપતિ પૈકી એક. / ભાગ૦ ૫-૨૪-૩૭.

કાંમલ (૨) કુશદ્વીપમાં આવેલો દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨-૧૩.

કાંમલબર્હિષ્ સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના સાત્વત રાજના પુત્ર અંધક રાજના ચાર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એના પુત્રનું નામ અસમંજ.

કાંમ્યુ શ્રી ભગવાને પોતાના જે વેદરૂપ શંખ વડે ધ્રુવને સ્પર્શ કર્યો હતો તે શંખવિશેષ. / ભાગ૦ ૪-૯-૪.

કાંમ્યુગ્રીવ ઇન્દ્રદેશના સુધન્વા રાજનો પુત્ર.  
 કાંમ્યોજ હિમાલયની ઉત્તરમાં અને કાશ્મીરની પૂર્વે આવેલો દેશવિશેષ. ત્યાં ડાંગર ઉત્તમ થાય છે અને ત્યાંના ઘોડા વખણાય છે.

કામલા લક્ષ્મી.  
 કામલાયજ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)  
 કામલાલય ભારતવર્ષીય ક્ષેત્રવિશેષ.  
 કામલાક્ષ ત્રિપુરામાંના સુવર્ણપુરનો અધિપતિ અસુર-વિશેષ. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૦૨.

કામઠ એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ સ૦ ૪-૨૮.  
 કામપન નદીવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૪-૨૮.  
 કામપના નદીવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૧૬; ભી૦ ૯-૨૫.

કામપલપાલિકા ભીમસેનની ભાર્યા, હિડિમ્બાનું બીજું નામ / ભાર૦ આ૦ ૧૬૯-૨૧.  
 કાયાધુ જંભાસુરની કન્યા અને હિરણ્યકશિપુની સ્ત્રી.



પ્રહ્લાદાદિક ચાર પુત્રોની માતા. એ જ્યારે પ્રથમ ગર્ભવતી હતી અને પ્રહ્લાદ પેટમાં હતો ત્યારે હિરણ્યકશિપુ તપ કરવા ગયો હતો. એ સુધીમાં ઇન્દ્રે આવીને દૈત્યોને હરાવ્યા અને કયાધુને લઈને સ્વર્ગમાં જતો હતો તેવામાં માર્ગમાં એને નારદ મળ્યા. નારદે ઇન્દ્રને કહ્યું કે એ બાઈના ઉદરમાં જે બાળક છે, તે વિષ્ણુતેજવાળો હોઈ તારો દ્વેષી નથી. આમ કહી ઇન્દ્રની પાસેથી એને છોડાવીને ભાગીરથાને તીરે આશ્રમ કરીને રહ્યા અને બાઈને જ્ઞાનેપદેશ કર્યો. પ્રહ્લાદે આ ઉપદેશ ગર્ભમાં રહ્યું રહ્યું સાંભળ્યો અને પરિણામે મોટો ભગવદ્-ભક્ત થયો. સ્ત્રી સ્વભાવને લઈને કયાધુ મુનિનો ઉપદેશ ભૂલી ગઈ. પછી થોડે સમયે હિરણ્યકશિપુ અરણ્યમાંથી પાછો આવ્યો એટલે નારદે એને સોંપી દીધી; અને પોતે ફરવા નીકળી પડ્યા./ ભા૦ ૬ સ્ક૦ અ૦ ૧૮.

**કયાધુ** (૨) યયાતિ વંશના ત્રિભાનુનો પુત્ર. એ ધણો ઉદાર યુદ્ધિનો હતો./ ભાગ ૯-૨૦-૧૭.

**કરક** ભારતવર્ષીય દેશ./ ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**કરકર્ષ** સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના રોમપાદવંશના શિશુપાળ રાજના ચાર પુત્રોમાંનો એક. ચેકિતાન યાદવ જોડે એને અત્યંત સ્નેહ હતો.

**કરકાયુ** ક્ષત્રિય. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંનો એક./ ભાર૦ આ૦ ૨૦૧-૨.

**કરકાક્ષ** ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ

**કરક** ભારતવર્ષીય એક દેશ./ ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**કરગેયા** નદીવિશેષ./ ભાર૦ સ૦ ૯-૨૬; વ૦ ૮૩-૩

ભી૦ ૯-૩૫; ● દીનાજપુર અને રંગપુરના જિલ્લામાં થઈને વહેતી એક પવિત્ર નદીવિશેષ. બંગાળા અને કામરૂપની સીમારૂપ.

**કરતોયા** ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. એનું બીજું નામ સદાનીરા છે. (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

**કરંધમ** સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના ખનિનેત્ર રાજર્ષિનો પુત્ર, અવીક્ષિત રાજનો પિતા, અને મરુત રાજનો પિતામહ./ ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭. ● એક સમયે કેટલાક રાજઓએ મળીને એને અતિશય ઉપદ્રવ કર્યો હતો. એ ઉપરથી એણે પોતાના હાથ કંપિત

કરીને સૈન્ય ઉત્પન્ન કર્યું અને બધાનો પરાભવ કર્યો. આ ઉપરથી એનું મૂળ નામ સુવર્યા એવું હતું છતાં આ નામ પડ્યું હતું./ ભાર૦ અશ્વ અ૦ ૧૬.

**કરંધમ** (૨) યયાતિના પુત્ર તુર્વસુના કુળના ત્રિભાનુ રાજનો પુત્ર. એને મરુત નામે પુત્ર હતો.

**કરંભ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

**કરંભ** (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ. (રંભ કરંભ શબ્દ જુઓ.)

**કરંભ** (૩) ભારતવર્ષીય કરુષક દેશનો રાજ.

**કરભંજકા** દેશવિશેષ./ ભાર૦ ભી૦ ૯-૬૯.

**કરભાજન** ઋષભદેવના નવ સિદ્ધપુત્રોમાંનો એક. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

**કરંભિ** સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘકુળના કથવંશમાં થયેલા શકુનિ રાજનો પુત્ર. દેવરાત રાજનો પિતા.

**કરવીર** મેરુની આજુબાજુના પર્વતોમાંનો દક્ષિણ તરફનો પર્વત.

**કરવીર** (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડનું એક ક્ષેત્ર. હાલ જેને કોલ્હાપુર કહે છે તે.

**કરવીર** (૩) સર્પવિશેષ./ ભાર૦ આ૦ ૩૫-૧૨.

**કરવીરાક્ષ** પરવીરાક્ષ (પરવીરાક્ષ શબ્દ જુઓ.)

**કરહાટ** (કટક શબ્દ જુઓ.)

**કરાલ** એક ગંધર્વ.

**કરાલ** (૨) લંકાનો એ નામનો રાક્ષસ.

**કરાલ** (૩) વિદેહ વંશનો એક જનક. વંશાવળીમાં એનું નામ નથી. વસિષ્ઠ ઋષિની સાથે એને સંવાદ થયો હતો./ ભાર૦ અ૦ શાંતિ૦ ૩૦૨.

**કરાલકંઠ** એક બ્રહ્મર્ષિ.

**કરીત** ભારતવર્ષીય દેશ./ ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**કરીરાશ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**કરીષ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**કરીષક** ભારતવર્ષીય દેશ.

**કરીષણી** ભારતવર્ષીય નદી.

**કરુષ** (કરુષક શબ્દ જુઓ.)

**કરુષક** સોમવંશી વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક. એની સંતતિ કારુષક નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. એમનું અધિપતિપણું ઉત્તરમાં હતું.

કરુષક (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ મલદ દેશને લગતો છે. / ભા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૨૪. • પૂર્વે ત્યાં કરંભ નામનો રાજા હતા. પરંતુ પાંડવોના સમયમાં જરાસંઘના પ્રધાન હંસ અને ડિંભક નામના બે સહોદરો ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. વૃદ્ધશર્મા રાજા અને તેનો પુત્ર દંતવક એના જ ખોળે લીધેલા પુત્રો હતા (મલદ શબ્દ જુઓ.)

કરેણુપાલિ ગૌતમાંગિરસ માલિકામાંનો ઋષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કરેણુમતી પાંડુપુત્ર નકુલની સ્ત્રી. શિશુપાળની કન્યા. એના પુત્રનું નામ નિરમિત્ર.

કર્કખંડ ભારતવર્ષીય દેશ./ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.

કર્કર સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૧૬.

કર્કોટ (કર્કોટક શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ મૌસલ૦ અ૦ ૪.

કર્કોટક ભગ નામના સૂર્યની સાથે પોષ મહિનામાં સંચાર કરનાર નાગવિશેષ. / ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૨.

કર્કોટક (૨) કદૂપુત્ર એક નાગ. એ નારદના શાપને લીધે દવમાં બળતો હતો તેમાંથી નળ રાજાએ બહાર કાઢી એને ઉગાર્યો હતો. એના ઉપકારમાં એણે નળને દંશ કરીને કેવળ વિરૂપ બનાવી દીધો હતો. કલિથી એને પીડા ન થાય અને વનવાસમાં એને કોઈ આળખે નહિ એ હેતુ હતો. વનવાસ પૂરો થતાં નળનું રૂપ પૂર્વવત્ કરીને એ સ્વસ્થાને ચાલ્યો ગયો હતો. (અનલ શબ્દ જુઓ.)

કર્કોટક (૩) ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીખમ૦ અ૦ ૯૦.

કર્ણ વસુદેવની બહેન પૃથા - જેનું નામ કુંતી પણ હતું - તેની કુખે સૂર્યના મંત્રપ્રભાવથી, એ બ્યારે કૌમાર અવસ્થામાં હતી ત્યારે થયેલો પુત્ર. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૧. • એના જન્મ વખતે કુંતીનું લગ્ન થયું નહોતું, એથી એને ઘણી જ લજ્જા આવી અને થયેલા આ પુત્રનું નાળછેદન કર્યા વગર એક પેટીમાં મૂકી અશ્વનદીમાં તરતી મૂકી. (કુંતી શબ્દ જુઓ.) નદીના પ્રવાહમાં તરતી પેટી જતી હતી તેવામાં, યથાતિના પુત્ર અનુરાજના ૧૫

કુળના સત્કર્મા અથવા સત્યકર્માના અધિરથ નામના પુત્રના જોવામાં આવી. એણે એ પેટી લીધી અને એમાં શું હશે તે જોવા ઉઘાડી. માંડી સુંદર બાળક દષ્ટિએ પડ્યું. આ અધિરથ તે વેળા સંતતિ રહિત હોવાથી આ બાળકને જોઈને એને ઘણો જ આનંદ થયો. એ બાળકને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને તેને પોતાની રાધા નામની સ્ત્રીને આપ્યો. રાધાને પણ પરમ હર્ષ થયો. એણે પોતાના પતિ પાસે એનો નાળ વધેરાવી તેનું જાતકર્મ કરાવ્યું અને એ પુત્રનું નામ વસુષેણુ પાડ્યું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૦૯. • દિવસે દિવસે વસુષેણુ મોટો થતો હતો. રાધાને પોતાને ત્યાર પછી પુત્ર થયો, એનું નામ રાધેય પાડ્યું હતું. ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવો દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યાં ખીજ પણ દેશદેશના રાજપુત્રો અભ્યાસ કરવા ભય છે, એ અધિરથે ભણ્યું એટલે તેણે ઉમ્મરે મોટા થયેલા વસુષેણુ અને રાધેયને પણ દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસ સારુ મૂક્યા. પોતાના ભાઈ સાથે અભ્યાસ કરતાં કરતાં વસુષેણુ અર્જુનની હારનો થઈ પડ્યો. અર્જુન જે જે અસ્ત્ર, જેવી જેવી રીતે વાપરે તે તે અસ્ત્ર એ પણ વાપરે અને સમયે સમયે અર્જુન કરતાં વિશેષતા પણ બતાવે. આમ થવાથી એ અને અર્જુન બંને વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. આથી દુર્યોધનને આનંદ થયો અને તેણે વસુષેણુ ઉપર અત્યંત મમતા બતાવવા માંડી. વસુષેણુ પણ દુર્યોધન ઉપર મમતા રાખતો એટલે દુર્યોધને એને પોતાના આશ્રયમાં લીધો.

કેટલેક કાળે યુદ્ધ પ્રસંગવશાત્ વસુષેણુને જરાસંઘ સાથે સ્નેહભાવ થયો. આ વાત જાણી એટલે સમય ઉપર આ આપણને વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે ધારી દુર્યોધને વસુષેણુને અંગદેશનું આધિપત્ય આપ્યું. / ભાર૦ આ૦ આદિ૦ ૧૩૬. • વસુષેણુ જબરો સૂર્યોપાસક હતો, અને સૂર્યના મંત્ર પ્રભાવે જ જન્મ્યો હતો, તેથી સૂર્ય એના ઉપર પુત્ર પ્રમાણે ભાવ રાખતો. એક વખત બ્રાહ્મણનું

૩૫ લઈને સૂર્ય એની પાસે આવ્યો. એણે કહ્યું કે ઇન્દ્ર તારી પાસે બ્રાહ્મણ્યુ ૩૫ લઈને આવીને તારાં કવચ અને કુંડલો માગશે; પણ તું તે એને આપીશ નહિ. વસુષેણુ જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે એના શરીર પર કવચ અને કાનોમાં દેદીપ્યમાન કુંડલો સહિત જન્મ્યો હતો. આ કવચ અને આ કુંડળો ન આપવાને સૂર્ય સમભવતો હતો. પરંતુ એણે કહ્યું કે બ્રાહ્મણુ મારી પાસે માગે અને હું ન આપું એમ કહી બનનાર નથી. પછી તે વેશધારી બ્રાહ્મણુ હોય તોયે શું થયું? સૂર્યે કહ્યું કે તું જ્યારે હું કહું છું તે માન્ય કરતો નથી તો એટલું તો કરજે જ કે કવચ-કુંડળો આપતી વખતે એની પાસેથી એક અમોઘ શક્તિ (એક અસ્ત્રવિશેષ) માગી લેજે. એથી તારું પુષ્કળ હિત થશે. એણે 'લલે એમ કરીશ' કહેતાં સૂર્ય અંતર્ધાન થયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૦૦-૩૦૨. ● આ વાતને કેટલાક દિવસ વીત્યા એટલે બ્રાહ્મણુ વેષે ઇન્દ્ર એની પાસે આવ્યો અને કવચ-કુંડળોની ચાચના કરી. વસુષેણુને પેલા બ્રાહ્મણુ કહેલું યાદ આવ્યું. એણે એની પાસે અમોઘશક્તિ માગી લીધી, અને પોતાના શરીર પરથી કવચ-કુંડળો કાઢતરી આપ્યાં; આથી એનું નામ કર્ણ પડ્યું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૧૦. ● કવચ-કુંડળો ગયા પછી વસુષેણુના મનમાં આવ્યું કે હું જમદગ્ન્યરામ - પરશુરામ - પાસે જઈ વિશેષ વિદ્યા સંપાદન કરું. તેથી પોતે તેમની પાસે ગયો. હું બ્રાહ્મણુ છું એવું અસત્ય બોલીને એમની પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ત્યાં રહ્યો. પરશુરામ બીજમ સિવાય બીજા કોઈ પણ ક્ષત્રિયને વિદ્યા શીખવતા નહિ માટે એણે કહ્યું કે હું બ્રાહ્મણુ છું. પરંતુ એનું આ કપટ ધણી કાળ સુધી છાનું રહ્યું નહિ. એવું બન્યું કે એકદા પરશુરામ વસુષેણુના બોળામાં માથું મૂકીને નિદ્રિત થયા હતા; ત્યારે તીક્ષ્ણ કીટ-યોનિ પામેલા એક દૈત્યે એની સાથળ કોરવા માંડી. તેથી કરીને એને બહુ જ વેદના થઈ, પણ ગુરુ નિદ્રા કરતા હતા તેમાં ખલેલ ન પહોંચે માટે ધૈર્ય ધારણુ કરીને એ બોલ્યા-ચાલ્યા વગર ખેસી રહ્યો.

એને નીકળતા લોહીનો પ્રવાહ ચાલ્યો અને ગુરુના મસ્તકને ભિન્નું લાગવાથી તે જાગી ઊઠ્યા. જુએ છે તો આની સાથળમાં કાટે મોટું કાણું પાડ્યું હતું અને તેમાંથી લોહી વહેતું હતું. આવી ગુરુ-ભક્તિ જોઈ પરશુરામ એના ઉપર અતિ પ્રસન્ન થવા જોઈતા હતા, તે ન થતાં, એમના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે આ બ્રાહ્મણુ નથી. પરશુરામે વિચાર્યું કે આટલી બધી વેદના છતાં પણ એ ક્ષત્રિય હાલ્યોયે નહિ, માટે એ કોમળ હૃદયવાળો બ્રાહ્મણુ નહિ, પણ વજ્રતુલ્ય હૃદયવાળો ક્ષત્રિય જ હોવો જોઈએ. એમણે પૂછ્યું કે ખરું કહે, તું કાણ છે? વસુષેણુ હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું કે, હું સતપુત્ર છું (બ્રાહ્મણુને પેટ ક્ષત્રિયથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે સૂત, અને એનો પુત્ર તે સતપુત્ર). પરશુરામ કહે ત્યારે તે હું બ્રાહ્મણુ છું એમ શા ઉપરથી કહ્યું? વસુષેણુ કહે કે ગુરુ એ શિષ્યના પિતા જ છે, માટે ગુરુની જાતિ તે શિષ્યની એમ સમજ, મેં હું બ્રાહ્મણુ છું એમ કહ્યું. આ સાંભળીને રામ કાંઈ વિશેષ બોલ્યા નહિ. પણ કહ્યું કે જા, જે વિદ્યા તું અહીં ભણ્યો છે તે યુદ્ધ પ્રસંગે તને સૂઝશે નહિ. તું અહીંથી સત્વર ચાલ્યો જા! આ સાંભળીને એ અંતઃકરણમાં ખિન્ન થઈ, ત્યાંથી દુર્યોધન પાસે ગયો અને કહ્યું કે વિદ્યા સંપાદન કરી આવ્યો. / ભાર૦ ઉદી૦ અ૦ ૧૬૮. આમ જ એ એક સમયે શિકાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં અનેક પશુઓને મારતાં મારતાં, એનું બાણ ચૂકીને એક બ્રાહ્મણુની હોમધેનુ ચરતી હતી તેને વાગ્યું, તેથી તે મરી ગઈ. આ ઉપરથી એને અત્યંત ખેદ થયો અને ગાયના માલિક બ્રાહ્મણુ પાસે જઈને મારાથી થયેલો આ અપરાધ ક્ષમા કરો અને એ ગાયને બદલે તમે માગો તેટલી ખીજ ગાયો આપું તે લો એમ કહ્યું. પણ તે બ્રાહ્મણુ કબૂલ ન રાખતાં એને શાપ આપ્યો કે જા, યુદ્ધ પ્રસંગે તારા રથનું પૌડું જમીનમાં કળી જશે. ટૂંકામાં અજુનથી ચઢિયાતો થવાને એ જે જે પ્રયત્ન કરતો હતો, તેમાં નિષ્ફળ જઈ ઊલટી એને હાનિ જ થતી હતી.

પાંડવો જ્યારે વનવાસમાં હતા ત્યારે આને જોડે લઈને ધૌપયાત્રાને બહાને દુર્યોધન પાંડવો હતા તે વનમાં તેમનો છળ કરવા ગયો હતો, ત્યારે પણ ગાંધર્વોએ કર્ણને હરાવ્યો હતો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૪૧. ● એક વખત દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને વસુદેવે એકઠા બેસીને પાંડવોની નિંદા કરતા હતા. તે સાંભળીને ભીષ્મને એટલો ક્રોધ ચઢ્યો કે તેમણે એ બધાની ધૂળ કાઢી નાંખી અને તુચ્છકારી નાંખ્યા. આથી આને ઘણી ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ અને હું પણ કાંઈક છું એ બતાવવા દિગ્વિજય કરવા ગયો અને અપરિમિત દ્રવ્ય લઈ આવ્યો. એ દ્રવ્ય દુર્યોધનને આપી એની પાસે વિષ્ણુયાગ કરાવ્યો. (૨ દુર્યોધન શબ્દ જુઓ.) અગ્નાત અવસ્થામાંથી પાંડવો પ્રગટ થયા પછી યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને દુર્યોધન પાસે સામ કરવા મોકલ્યા. તે ઉપરથી કૃષ્ણે ત્યાં જઈ દુર્યોધનને ઘણે પ્રકારે બોધ કર્યો કે યુદ્ધ કરવું એ ઠીક નથી; કારણ તેમાં ઘણા જાણુનો નાશ થશે. માટે પાંડવોને યથાયોગ્ય જે ભાગ હોય તે આપીને સુખમાં રહેા. કૃષ્ણના બોધને ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી એ બધાંની સંમતિ હતી પણ તે દુર્યોધને કાને ધર્યો જ નહિ. છેવટ પોતાનો પ્રયત્ન સફળ ન થયો જોઈને કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા જવા નીકળ્યા. તે વખતે ભીષ્મદિક મંડળ તેમને વળાવવા નગર બહાર ઘણે દૂર સુધી આવ્યું. એમાં કર્ણ પણ આવ્યો હતો, પછી બધા ઘણે દૂર આવ્યા જોઈને કૃષ્ણે કર્ણ સિવાય બધાને પાછા વાળ્યા અને કર્ણને પોતાના રથમાં લઈને તેને કહેવા લાગ્યા કે કર્ણ, હું જે કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળ! તે દુર્યોધનનો આશ્રય કર્યો છે એ વાત ખરી; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તું એના પક્ષનો નથી. તારો જન્મ કુંતીને પેટ થયેલો હોવાથી તું યુધિષ્ઠિરનો મોટો ભાઈ છે. અમારું વૃષ્ણકુળ એ તારી માતાનાં પિયેરિયાં, અને સઘળા પાંડવો એ તારા ભાઈઓ છે. તું એમનો મોટો ભાઈ છે એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ખબર પડશે, ત્યારે તે લાગલા જ એટલા પ્રસન્ન થશે કે બધા

બંધુઓ સહિત તારા સેવક જ બની રહેશે. હાલ જેમ ખીજા ભાઈઓની દ્રૌપદી સેવા કરે છે, તેમ તે તારી પણ કરશે. માટે મારું કહું મારીને પાંડવો પાસે ચાલ. કૃષ્ણ આ પ્રમાણે કહીને થોભ્યા, એટલે કર્ણે કહું કે કૃષ્ણ ! તમે જે જે કહું તે ખરું હોઈ મને પણ વિદિત છે. પરંતુ તેનો હવે શો ઉપયોગ ? કુંતીએ મારો ત્યાગ કર્યો અને અધિરથે મને પાળ્યો. રાધાએ મને ધવરાવ્યો અને મારાં મળમૂત્ર ધોયાં. એને નામે લોક મને રાધેય તરીકે ઓળખે છે. વળી અધિરથે મારાં લગ્ન કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ મારે સંતતિ પણ થઈ છે. ખીજું તમે જુઓ છો કે દુર્યોધને મારા બળ ઉપર ઝૂઝીને પાંડવોનો દ્વેષ કર્યો છે. હું એને હવે શી રીતે ત્યજું ? એણે જે હાલ યુદ્ધની તૈયારી કરી છે તે મારા વિશ્વાસથી કરી છે. હું જે એનો વિશ્વાસ-ઘાત કરું, તે લોક મને શું કહેશે ? ખીજું તે શું, તમે ધરાધરી મારું ભૂડું બોલશો. માટે પાંડવો પાસે હવે આવવું એ મને શ્રેયસ્કર નથી. મને હવે કાંઈ વધારે ન કહેતાં તમે પાંડવો પાસે જાઓ અને યુદ્ધની તૈયારી કરો. યુદ્ધ થતાં આ સર્વ ઉન્મત્ત ક્ષત્રિયો કપાઈ જશે; અને મરીને સ્વર્ગે જશે. દુર્યોધન પણ પરમદુષ્ટ છે. એ જે યુદ્ધમાં મરશે તે પૃથ્વી પર અધિક પાપ થતું અટકશે. એ જે ઊગરશે તે અધર્મની જ વૃદ્ધિ થશે. આ બધું મનમાં વિચારો. મારી અને તમારી વચ્ચે થયેલી આ વાત યુધિષ્ઠિરને તમે લગીરે પણ જણાવશો નહિ. જે જણાવશો તે એ બિલકુલ યુદ્ધની ઇચ્છા જ નહિ કરે. માટે આ બધી વાત ગુપ્ત રાખજો. આ યુદ્ધ કરીને પાંડવો જ્ય પામો, એ જ મારી ઇચ્છા છે. આ પ્રમાણે કહી રહ્યા પછી કૃષ્ણ અને કર્ણ પરસ્પર આલિંગન કરી છૂટા પડ્યા. કર્ણે કૃષ્ણના રથમાંથી ઊતરી પોતાના રથે આશ્લ થઈ હસ્તિનાપુરમાં પાછો ગયો. / ભાર૦ ઉલ્લો૦ અ૦ ૧૪૨-૧૪૩. ● પાંડવ અને કૌરવ બંને પક્ષે સૈન્ય મેળાવો કરવા માંડ્યા. સૈન્ય એકઠાં થયાં અને હવે થોડા સમયમાં જ યુદ્ધનો આરંભ થશે

બાણીને કુંતીના મનમાં તીવ્ર ઇચ્છા થઈ કે કર્ણ આ યુદ્ધમાં મરાય નહિ અને પાંડવોના પક્ષમાં આવે. એ હેતુથી પોતે ગુપ્ત રીતે કર્ણ પાસે ગઈ અને તું મારો પુત્ર છે માટે અમારા ભેગા આવ એમ કહ્યું. કર્ણે કહ્યું તે પોતાની લાજ બળવવા ખાતર મારો ત્યાગ કર્યો. તારું તો સારું જ થયું, પણ મારો જન્મ વૃથા ગયો. હું ઉત્તમ ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મેલો છતાં મારો ત્યાગ કરવાથી મને ક્ષત્રિય કુળના ઉત્તમ સંસ્કાર પ્રાપ્ત ન થયા. હું સૂતના પુત્ર તરીકે ઊંછર્યો. માટે કાંઈ વિશેષ ન કહેતાં તું પાછી બા. મેં યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો તે કર્યો જ. હવે પાંડવો મને મારશે કે હું તેમને મારીશ; આ સિવાય બીજું કાંઈ બનશે નહિ. કર્ણનો આવો નિશ્ચય જોઈને કુંતીએ કહ્યું કે ધતુર્વિદ્યામાં અર્જુન તારો બરોબરિયો છે તેવા બીજા પાંડવો નથી. તેથી યુદ્ધમાં તું બીજા પાંડવોને હાથ અડાડીશ નહિ. મારું કહ્યું આટલું તો માન. કર્ણે કુંતીનું કહેવું માન્ય કર્યું અને એને વિદાય કરી. / ભાર૦ ઉદી૦ અ૦ ૧૪૪-૧૪૬.

પછી જ્યારે કૌરવ-પાંડવોનાં સૈન્ય રણભૂમિ પર આવ્યાં અને ભીષ્મને સેનાધિપતિપણું મળ્યું ત્યારથી દસ દિવસ સુધી યુદ્ધ થયું. તેમાં કર્ણે બિલકુલ શસ્ત્ર ધારણુ જ કર્યાં નહિ, કેમકે એણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ભીષ્મ હશે ત્યાં સુધી હું યુદ્ધ નહિ કરું. ભીષ્મના પડચા પછી દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિપણું સ્વીકારી, પાંચ દિવસ યુદ્ધ ચલાવ્યું તેમાં કર્ણે ઠીક યુદ્ધ કર્યું. દ્રોણાચાર્યે પણ પડચા એટલે સોળમે દિવસે દુર્યોધને કર્ણને સેનાપતિ ઠરાવ્યો. સોળમે દિવસે તો કર્ણે મહા આવેશથી યુદ્ધ મચાવ્યું. પણ સૂર્યાસ્ત થતાં પોતાને મનપસંદ સારથિ નહોતો એ વિશે વિચાર કરતો પોતાના તંબુમાં ખેડો હતો ત્યાં દુર્યોધન આવ્યો. એણે બહુ સારી રીતે યુદ્ધ કર્યું એમ કહીને હવે આવતી કાલે પણ આવા જ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરી પાંડવોને મરણુ પમાડ, મારો બધો આધાર તારા ઉપર છે, એવું કહ્યું. કર્ણે કહે એ તો હું કરીશ, પણ મારે

જોઈએ એવા સારથિની ખોટ છે. પાંડવ સૈન્યમાં અર્જુનના સારથિ કૃષ્ણ પોતે થયા છે. એની કુશળતાની બરાબરી કરે એવો આપણા સૈન્યમાં હું માત્ર શલ્ય સિવાય બીજા રાજાને દેખતો નથી. જો શલ્યરાજા મારા સારથિ થવાનું સ્વીકારે તો નિઃસંશય હું આવતી કાલે પાંડવોને મારી તને રાજ્યાભિષેક કરીશ; એમ નહિ બને, તો હું જાતે મરીશ.

આ ઉપરથી કર્ણને સાથે લઈને દુર્યોધન લાગલો જ શલ્યના તંબુએ ગયો અને મારી કાંઈ વિનંતી છે એમ બોલ્યો. શલ્ય કહે આપ કૃપા કરીને કાલનો દિવસ કર્ણનું સારથિપણું સ્વીકારશે તો ઉત્તમ, કારણુ કૃષ્ણ કરતાં પણ આપ એ કાન્નમાં વધારે કુશળ છો. માટે મારી આ વિનંતી માન્ય કરો તો કૃપા. આ સાંભળીને શલ્યને અનિવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને પોતે રિસાઈને દુર્યોધન પ્રત્યે બોલ્યો કે, મને લાગે છે કે તે મને અહીં બોલાવ્યો તે મારું આવું અપમાન કરવા? હું અભિષિક્ત રાજા હોઈને સારથિપણું અને તે પણ સૂતપુત્રનું સારથિપણું કરું? હું સ્વતંત્રપણે જ યુદ્ધ કરીને પાંડવોને મારવા સમર્થ છું તો મને તેમ કરવાનું કહેવાને બદલે, કર્ણનું સારથિપણું કરવાનું કહે છે! મારે તારા યુદ્ધની ગરજ નથી. હું હાલ જ મારે મદદેશ જવા નીકળું છું, યાદ રાખજો. દુર્યોધન ભયભીત થઈ દીનતાથી કહેવા લાગ્યો કે મને ખબર જ છે કે આપ જાતે જ પાંડવોને મારવા સમર્થ છો. પણ કેવળ નિરુપાય હોવાથી જ આપને આવી વિનંતી કરવી પડી છે. તેથી આપ ક્રોધ ન કરતાં મારા સામું જોઈ જે કરવું ઘટે તે કરો. આથી શલ્ય કાંઈ શાંત પડ્યો અને બોલ્યો કે વારુ, હું સારથિ બનું તો, હું સારુ-નહારુ જે કહું તે કર્ણે સાંભવું પડશે. કર્ણે એ વાત કબૂલ રાખી અને સઘળા પોતપોતાના તંબુમાં ગયા. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૩૨.

બીજે દિવસે વચન પ્રમાણે શલ્ય આવીને કર્ણના રથ ઉપર સારથિ થઈને ખેડો. આથી ઘણો જ

આનંદ પામી કર્ણુ રથારૂઢ થઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. એણે ઘણી સેનાને મારીને ત્રાસ પમાડ્યો. પણ અર્જુન દેખાતો નહોતો માટે વારંવાર પૂછતો હતો કે અર્જુન ક્યાં છે, અર્જુન ક્યાં છે. આ જોઈને શલ્યે એને કહ્યું કે કર્ણુ! અર્જુનને તું હવે સત્વર જોઈશ! પણ જે વેળા એ તારી દષ્ટિએ પડશે, ત્યારે તારું ધૈર્ય આટલું રહેશે કે નહિ એ શંકા છે. અરે, અર્જુન તે અર્જુન જ. એનો ખરોખરિયો એ પોતે જ, એ મનમાં સમજી રાખજે. મને કહે જોઈએ, પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે ગંધર્વોએ દુર્યોધનને બાધ્યો હતો તે વખતે તું ત્યાં હોવા છતાં એને કોણે છોડાવ્યો હતો? તે કે અર્જુને? વળી વિરાટનગરીમાં ઉત્તર-ગોત્રહણ વખતે તું ત્યાં હાજર હતો કે નહિ? જો હતો તો ત્યાંથી કેમ નાસી આવ્યો? અરે, મહાયોદ્ધો અર્જુન ક્યાં, અને એક તુચ્છ મગતરા જેવો તું ક્યાં, એનો વિચાર કરીને ખોલ! ત્રથા અર્જુન ક્યાં, અર્જુન ક્યાં, એમ શું બખડે છે? એમાં શું તાત્પર્ય?

શલ્યની આવી મર્મભેદક વાણી સાંભળી કર્ણુને ક્રોધ આવ્યો. પણ જે પોતે કાંઈ અધિક ખોલશે તો શલ્ય સારથિપણું તજી દે, એ બાકે થોડીવાર સ્તબ્ધ થઈને ચૂપ રહ્યો. છતાં એનાથી ખોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. એ શલ્ય પ્રતિ ખોલ્યો કે, શલ્ય, તેં મને જે કાંઈ કહ્યું, તેમાં તારો દોષ નથી. પરંતુ જે મદ્રદેશનો તું રાજા હોઈ ત્યાંની પ્રજા પાસેથી પશ્ચાંશ લઈ તે ઉપર ઉપજીવિકા કરે છે તેનો વાંક છે.

કર્ણુ કહે હિમાલય ઉપગિરિ, ગંગા, સરસ્વતી, યમુના અને કુરુક્ષેત્ર એ પાંચની બહારના પ્રદેશને, તેમ જ શતદ્રુ, વિપાશા, ધૈરાવતી, ચંદ્રલાગા, વિતસ્તા અને સિંધુ આ છ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશને “વાહીક અરટ્ટ” એ નામ કહેવાય છે. એવા પ્રદેશમાં આર્ય લોકોએ બે દિવસ પણ રહેયું ન જોઈએ. પણ શલ્ય! તું પ્રથમ વર્ગના પ્રદેશમાં રહેનારો છે. તારો દેશ બહિષ્કૃત ગણાયેલો

એટલે ત્યાજ્ય છે, એને માટે તો શું વધારે કહેવાની જરૂર? (વાહીક શબ્દ જુઓ.) વળી તારા દેશના લોકો પણ બહુધા સંસ્કાર રહિત, ગોળનો દારૂ પિનારા, એમના આંગણમાં ડાખા જમણી સુરા-પાત્ર અને ગોવધને સારુ નિર્માણ કરેલી જગાઓ હોય છે એવા હોય છે. વળી તારા દેશની સ્ત્રીઓ વસ્ત્રવિહીન નૃત્ય અને ગાન કરનારી અને બહાર ખુલ્લામાં આંગણે બેસી શરીરે પુષ્પાદિ ધારણ કરનારી બેશરમ હોય છે. વળી તારા દેશની સ્ત્રીઓ ધમ્લામાં આવે તેની સાથે મૈથુન કરનારી હોય છે. એટલું જ નહિ, પણ તારા દેશમાં ગધેડાં, અચ્ચર અને ઊંટ ઉપર સવારી કરવી; મેઠાં, કુકર અને કૂકડાનું માંસ અને શેકેલા સાથવા ખાવા, અને ગધેડી, મેઠી અને ઊંટડીનું દૂધ પીવું, આ બધું નિત્યની પેઠે જ ચાલુ. વળી તારા દેશના લોકોની નફટાઈ કેટલી! એમ કહેવું કે અમે કરીએ છીએ એમ જેઓ કરતા નથી તેમના જન્મ વ્યર્થ છે. શલ્ય! શું વધારે કહું? પ્રસ્થળ, ગાંધાર, અરટ્ટ, ખશ, વસાતી, સિંધુ, સૌવીર, કારસ્કર, માહિષક, કલિંગ, કેરલ, કર્કોટક, વીરક, જર્તિક એ બધા દેશની પેઠે તારો પોતાનો મદ્રદેશ પણ કુત્સિત હોવાને લીધે તું મદ્રદેશાધપતિ એટલે તું એ કુત્સિત. અને માટે જ તું મારી સાથે કુત્સિત ભાષણ કરે છે.

મદ્રદેશની સંગત કરવી એ અયોગ્ય છે માટે હે વૃશ્ચિક, તારા કરડેલા મનુષ્યનું ઝેર ઊતરે, આવા અધર્વાણુમંત્ર વડે માંત્રિકા વિષ ઉતારે છે, તે ઓ શલ્ય, તારી વર્તણૂક ઉપરથી મને સત્ય જ જણાય છે. પોતાને નિરર્થક કહેલાં હલકાં વચનોથી ગુસ્સે થઈ કર્ણુથી આટલું ખોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ. આમ ખોલીને એ જાનો રહ્યો કે શલ્યે કહ્યું: તારા અંગદેશની વાત કેમ ભૂલી જાય છે? તારા લોકો માંદા માણસનો પરિત્યાગ કરે છે, અને પોતાની સ્ત્રીઓ અને બાળકોને વેચે છે. આવાં હીણુ કર્મો તારા દેશમાં થતાં હોવાથી જે તું પણ એવો નહારો હોય, તો હું મારા દેશના વ્યવહાર વડે

નહારો હોઈ. પણ એ વાસ્તવિક નથી. દેશના વ્યવહાર ઉપરથી રાબતને વગોવવો એ યથાર્થ નથી. વળી પ્રબંધમાં કોઈએ કાંઈ કુત્સિત કર્યું; માટે સઘળી પ્રબંધને વગોવવી એ પણ વાજબી નથી. માટે મારા વિશે તે જે જે કહ્યું છે, તે મને લાગુ પડતું નથી; તેમ મારી બધી પ્રબંધને એ લાગુ પડતું નથી.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને સાધવી સ્ત્રીઓ અને પોતાનો સ્વધર્મ પાળીને દુષ્ટ મનુષ્યોને નિગ્રહ કરનારા ધાર્મિક રાબત સર્વત્ર હોય છે. માટે કણ્, તારું કહેવું એકદેશી જ છે. આમ આ બંનેની ટપાટપી ચાલતી હતી તેવામાં દુર્યોધન ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને બોલ્યો કે આ સમય આપ બંનેનો વાદ કરવા યોગ્ય નથી. મારા હિત તરફ જ લક્ષ રાખો. તે ઉપરથી કણ્ શલ્યને કહ્યું કે જ્યાં યુધિષ્ઠિર અને ભીમ હોય ત્યાં મારો રથ લઈ જાઓ. શલ્ય તેમની આગળ રથ લઈ ગયો કે કણ્ ઘણું જ અનિવાર્ય યુદ્ધ કર્યું. એણે શતાવધિ રથીઓને મારી નાખ્યા. યુધિષ્ઠિર, સહદેવ, નકુળ વગેરેને એણે એમના ગળામાં ધનુષ્ય ઘાલીને પોતાની આગળ ખેંચી આણ્યા પણ તે વખતે જ પોતે કુંતીને વચન આપ્યું હતું તે યાદ આવતાં છોડી દીધા. ભીમ એની આગળ આવ્યો. એને કહ્યું, તું માત્ર ગદાયુદ્ધમાં જ કુશળ છે; માટે મારા સામે ન આવતો જા. એટલામાં અર્જુન કણ્ની સામે આવેલો જોઈને શલ્યે કહ્યું; કણ્, તું કચારનો અર્જુન ક્યાં, અર્જુન ક્યાં એ પૂછવાને નાદે ચઢ્યો હતો તે જો, આ અર્જુન હવે તારા સામે જ આવ્યો છે.

પછી કણ્ અને અર્જુન વચ્ચે ધોર સંગ્રામ થયો. અર્જુને કણ્નું યુદ્ધકૌશલ તે દિવસે જ બરોબર જોયું. એમ એણે પોતે પણ એવું જ કૌશલ્ય બતાવીને એને એવો જર્જર કરી નાખ્યો કે એના મનમાં આવ્યું કે ઈંદ્રની આપેલી શક્તિ - વાસવી શક્તિ - અર્જુન ઉપર છોડું. પણ એ શક્તિ તો એણે અભિમન્યુ ઉપર છોડી દીધી હતી. આથી

એણે બીજા જ અસ્ત્રની યોજના કરી. (ધટોત્કચ શબ્દ જુઓ.) કણ્ જે અસ્ત્ર ફેંક્યું તેના ફણિયા ઉપર કણ્ ન જાણે એમ તક્ષકપુત્ર બેઠો હતો. પણ કૃષ્ણને આ વાતની ખબર હોવાથી જેવું અસ્ત્ર આવ્યું કે, એમણે અર્જુનના રથના ઘોડાને ઘૂંટણિયે બેસાડી દીધા; જેથી અસ્ત્ર જોકે અર્જુનના કંઠ ઉપર સાધ્યું હતું, પણ ત્યાં ન વાગતાં એનાં મુકુટ પર પડ્યું અને મુકુટ બળી ગયો. તક્ષકપુત્ર - અશ્વસેને કણ્ને કહ્યું કે હું તારા ન જાણતાં તારા બાણ ઉપર બેઠો હતો તે મારો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો. માટે મને ફરી તારા બાણ પર બેસવા દે. કણ્ કહ્યું કે મેં તારા બળ ઉપર યુદ્ધ આદર્યું નથી, માટે મારે એમ કરવાની ગરજ નથી. અહીંથી જતો રહે. આથી અશ્વસેન નિરુપાય થઈ પોતાને સ્થાને ચાલ્યો ગયો. (અશ્વસેન શબ્દ જુઓ.)

કણ્ ફરી ફરીથી યુદ્ધ કરવા માંડ્યું; પણ એ દિવસે કણ્નું મોત નિર્માણ થયું હતું, સખબ એને અસ્ત્રની યોજના કરવામાં વિસ્મૃતિ થતી ગઈ. અને એવામાં એના રથનાં પૈડાં જમીનમાં કળીને ચોંટી ગયાં. એ રથથી નીચે ઊતર્યો, અને ખૂંપી ગયેલાં પૈડાં કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, તે વખતે અર્જુને એના ઉપર નિર્વાણ નામે બાણ સાધ્યું. એ જોઈ કણ્ કહ્યું કે, અરે, ક્ષણભર થોભ, હમણાં બાણ મારીશ તો અધર્મયુદ્ધ થશે. અર્જુને કહ્યું કે તમે મોટા મોટા જ મહારથીઓએ મળીને અભિમન્યુને માર્યો, તે વખતે ધર્મ ક્યાં ગયો હતો? માટે હું પણ હમણાં કાંઈ એની દરકાર કરતો નથી. આમ કહીને અર્જુને કણ્ના ઉપર બાણ ફેંકતાં જ એનું મસ્તક છૂટું થઈ, એ ગતપ્રાણ થઈ રણભૂમિ પર પડ્યો. / ભાર૦ કણ્ ૦ અ૦ ૯૦-૯૨.

ગુણે કરીને કણ્ બહુ સારો હતો. પણ દુર્યોધનની સોબતથી એની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ હતી. એ જબરો દાનેશ્વરી હતો. એ ગુણુ એનામાં કેટલો પ્રબળ હતો તે પોતાના શરીરને ત્વચાની પેઠે લાગેલાં કવચ-કુંડળ ચામડીથી કાતરીને પણ બ્રાહ્મણ રૂપ ધારણ કરેલા ઇન્દ્રને આપ્યાં હતાં, તે ઉપરથી જણાય

છે. કર્ણ શાપિત હતો માટે જ અર્જુનને હાથે એ મરણ પામ્યો. એને અનેક સ્ત્રીઓ હોઈ સત્યસેન, પ્રસેન, ભાનુસેન, પૃથુસેન, વૃષસેન, ચિત્રસેન, શત્રુ-જય અને વૃષકેતુ ઇંડ પુત્રો હતા. તેઓમાં માત્ર વૃષકેતુ નાનો હતો, સખળ ભગ્યો હતો. બાકીના બધા એના જીવતાં જ ભારતના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા. કર્ણ મરી ગયો એ જોઈને દુર્યોધનને ઘણો જ પરિતાપ થયો અને રોતો રોતો પોતાના તંબુએ ગયો.

કર્ણ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

કર્ણક એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કર્ણનિર્વાક ઋષિવિશેષ.

કર્ણવેષ્ટ પાંડવ પક્ષનો એક રાજ. / ભાર૦ ઉદી૦ અ૦ ૪.

કર્ણશ્રવા એક ઋષિ. પાંડવો જ્યારે દ્વૈતવનમાં હતા ત્યારે એમની પાસે હતો.

કર્ણાટક ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

કર્ણિકા એક અપ્સરા.

કર્ણિકા (૨) વસુદેવના ભાઈ કંકની સ્ત્રી. એને ઋત-ધામા અને જય એવા બે પુત્ર હતા.

કર્ણિકા (૩) એકની સંજ્ઞાવાળા કંકની પત્ની / ભાગ૦ ૬-૨૪-૨૬

કર્ણિકાર જટાયુના પુત્રોમાંનો એક.

કર્ણિરથ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

કર્દમ બ્રહ્માની છાયાથી સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મામાનસ પુત્ર એ એક પ્રજાપતિ હતા. પ્રજા નિર્માણ કરવાના હેતુથી એમણે સરસ્વતીને તીરે ઘણું દુર્ઘટ તપ આરંભ્યું હતું. તે વખતે ભગવાન પ્રત્યક્ષ થઈને વરદાન રૂપે ખોલ્યા હતા કે, તને સ્વાયંભૂ મનુ પોતાની ત્રણ પૌત્રી એક કન્યા વિવાહવિધિથી આપશે. તેનું પાણિગ્રહણ કરીને તું પ્રજા નિર્માણ કરજે. આમ કહીને પોતે અંતર્ધાન થયા. પછી થોડે જ કાળે સ્વાયંભૂ મનુએ પોતાની કન્યા એને પરણાવી. એ કન્યાનું નામ દેવહૂતી હતું. કર્દમને એ સ્ત્રીને પેટે કલા, અન-સૂયા, શ્રદ્ધા, હવિર્ભુવા, ગતિ, ક્રિયા, ખ્યાતિ,

અરુંધતી અને શાંતિ એમ નવ કન્યાઓ થઈ. એ નવ કન્યાઓ મહર્ષિઓને પરણાવી હતી. કલા મરીચીને. અનસૂયા અત્રિને, શ્રદ્ધા અંગિરાઋષિને, હવિર્ભુવા પુલસ્ત્યને, ગતિ પુલહાસને, ક્રિયા ઋતને, ખ્યાતિ ભૃગુને, અરુંધતી વસિષ્ઠને અને શાંતિ અથર્વણ ઋષિને એમ આપી હતી. આ કન્યાઓ પછી એક પુત્ર થયો હતો. તે કપિલ મહામુનિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. / ભાર૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૨૧-૨૪.

કર્દમ (૨) પુલહ ઋષિનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સિનીવાલી હતું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૩. (૨ પુલહ શબ્દ જુઓ)

કર્દમ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કર્દમ (૪) એક રાજર્ષિ.

કર્દમ (૫) સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૧૬.

કર્દમાલ ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ તીર્થવિશેષ.

અહીં ઋષિઓએ ભરત રાજને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૩૫.

કર્દમિલ કર્દમાલ શબ્દ જુઓ.

કર્મજિત્ સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વંશના બૃહત્સેન રાજનો પુત્ર. એને સૂતાંજય નામે પુત્ર હતો.

કર્મશ્રેષ્ઠ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના પુલહ ઋષિના ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર.

કર્માચન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભગુ શબ્દ જુઓ.)

કર્મી શુક્રાચાર્યના ચારમાંનો નાનો પુત્ર. (૨ શુક શબ્દ જુઓ.)

કર્વટ ભારતવર્ષીય ભરતખંડ દેશ. આ દેશ પૂર્વમાં બંગદેશની આગળ આવેલો અને તેમાં પાંડવોના સમયમાં તામ્રલિપ્ત નામે રાજ હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

કલશ સર્પવિશેષ. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૧.

કલશતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૮૦.

કલશપોતક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૭.

કલશીકંઠ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કલા કર્દમ પ્રજાપતિની નવમાંની પહેલી કન્યા. મરિચી ઋષિની સ્ત્રી. એને કશ્યપ અને પૂર્ણિમા એમ બે પુત્ર હતા.



કલા (૨) વિભીષણની મોટી દીકરી. એ વારંવાર અશોકવનમાં જઈ સીતાને રામના કુશળ વર્તમાન કહેતી હતી. / વાં ૨૦ સુંદં ૨૦ ૩૭

કલાવતી કાશીપતિની કન્યા. સોમવંશના યદુકુળના દશાર્હ રાજાના પુત્ર વ્યોમ અગર દાશાર્હની સ્ત્રી. એ દુર્વાસા ઋષિની શિષ્ય હોઈ ઘણી જ પવિત્ર હતી. વ્યોમરાજ એનું પાણિગ્રહણ કરીને પોતાને નગર લઈ ગયા અને રાત્રે પોતાના મંદિરમાં એને આલિંગન આપતાં એનું શરીર ખડુ વ્યથિત થઈ દુઃખ પામવા લાગ્યું. એનો પતિ પૂછવા લાગ્યો કે આમ કેમ? એણે કહ્યું કે તમે અલક્ષ્ય પદાર્થ ખાધા હશે તેથી એમ થયું હશે. તે ઉપરથી તે ભર્ગમુનિને શરણ ગયો અને શરીર શુદ્ધ કરાવ્યું. પછી એને એનું શરીર ચંદન જેવું શીતળ લાગવા માંડ્યું. / સુંદં પ્રત્યોત્તરં.

કલિ કશ્યપ ઋષિને મુની નામની ભાર્યાથી થયેલા દેવગંધર્વમાંનો એક. (૧ દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

કલિ (૨) ચાર યુગમાંનો એથો તેમ જ તેનો મૂર્તિમાન દેવ. દેવને માપે એ યુગ ૧,૨૦૦ વર્ષનો છે; અને મનુષ્યને માપે ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષનો છે. એની સંધ્યા અને સંધ્યાંશ કાળ દેવમાને ખસો વર્ષનો અને આપણે માપે ૩૬,૦૦૦ વર્ષનો છે. / મત્સ્યં ૨ અં ૧૬૪. ● જ્યારે સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રમાં આવે છે ત્યારે કલિનો આરંભ થાય છે. / ભાગં ૧૨ સ્કંં ૨ અં ૩. ● હાલ કલિયુગનાં ૫૦૨૮ સૌર વર્ષ ગયાં છે. ચાલુ મન્વંતરમાં આ યુગ ૨૮મો છે.

કલિંગ ભારતવર્ષીય ભરત ખંડસ્થ દેશ. એ ઇન્દ્ર-પ્રસ્થની દક્ષિણે હોઈ એની રાજધાની રાજપુર કહેલી છે. પૂર્વે ત્યાં ચિત્રાંગદ નામે રાજા રાજ કરતો હતો. / ભારં શાંતિં ૨ અં ૪. ● પાંડવના સમયમાં ત્યાં ભાનુમંત નામે રાજા હતો. (ભાનુ-મંત શબ્દ જુઓ.)

કલિંગ (૨) એક નગર અને તેના સંબંધનો દેશ. એ ઇન્દ્રપ્રસ્થની કાંઈક નૈઋત્ય દિશામાં આવેલ છે અને એમાં અમરકંટક નામે પર્વત આવેલો છે. / વાં ૨૦ અયોં ૨૦ ૭૧.

કલિંગ (૩) સોમવંશી યયાતિ પુત્ર અનુરાજના

કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બલિના છ પુત્રો પૈકી ત્રીજો. સુંતપા રાજાનો પૌત્ર.

કલિંગ (૪) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક ક્ષત્રિય / ભારં આં ૨૦૧-૧૩.

કલિયુગ ખીજ અંકની સંજ્ઞાવાળો કલિ શબ્દ જુઓ.

કલિસંતરણ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્.

કલિક કલિને અંતે સંભલ ગામમાં રહેનાર વિષ્ણુ-યશી નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં થનારો વિષ્ણુનો અવતાર / ભારં વનં ૨ અં ૧૯૦.

કલકી શ્રીમન્નારાયણનો અવતાર / ભારં ૨ સં ૫૦-૪૭; વં ૧૯૨-૯૩; ભાગં ૧૨-૨.

કલ્પ ઉત્તાનપાદના પુત્ર ક્રુવને ભમી નામની ભાર્યાને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર.

કલ્પ (૨) તેર સૈંહિકામાંનો એક. (૨ સૈંહિકેય શબ્દ જુઓ.)

કલ્પ (૩) વસુદેવ વડે ઉપદેવાને થયેલો પુત્ર.

કલ્પ (૪) બ્રહ્મદેવના દિવસનું સાધારણ નામ. આપણા માણસોની ગણતરીના મહિનામાં જેમ ત્રીસ દિવસ હોય છે, તેમ બ્રહ્મદેવના મહિનામાં ત્રીસ કલ્પ હોય છે. કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ ચાર યુગની એક ચોકડી થાય છે. એવી હજાર ચોકડી થાય એટલે બ્રહ્મદેવનો સવારથી સંધ્યાકાળ પર્યંતનો કેવળ દિવસ થાય. એટલા જ સમયની એમની રાત્રિ. આમ એક બહારાત્રને કલ્પ એવું નામ આપ્યું છે. બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં સ્વર્ગમાં ચૌદ ઇન્દ્ર અને પૃથ્વી પર ચૌદ મનુઓ થાય છે. દરેક મનુનો આપણી માણસની ગણતરીનાં ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષનો સમય મન્વંતર કહેવાય. ઉપર લખેલા માપ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું સૌ સંવત્સરનું આયુષ્ય છે. તેમાં પચાસ એટલે પ્રથમ પારાઈ પૂરું થયું અને ખીજું પારાઈ ચાલે છે. એમાં કેટલાં વર્ષ થયાં, અને કયા વર્ષનો કયો માસ ચાલે છે, એ કાંઈ અંથોમાંથી જણાતું નથી. પરંતુ જે માસ ચાલુ છે તેમાં પરચીસ કલ્પ (બ્રહ્મ દિવસ) થઈ ગયા છે અને હાલ જીવીસમો દિવસ ચાલે છે. હવે ચાર દિવસ થવાના છે. આ કલ્પ-વ્યવસ્થા ભારતદિ અંધમાં મૂળે જ નથી. પરંતુ

મત્સ્યપુરાણમાં હોવાથી પ્રધાનપણે તેમાંથી લીધી છે. કલ્પનાં નામ ૧. પ્રવેત, ૨. નીલલોહિત, ૩. વામ-દેવ, ૪. સ્થાંતર, ૫. રારવ, ૬. દેવ, ૭. બૃહત, ૮. કંદર્પ, ૯. સઘ, ૧૦. ઈશાન, ૧૧. તમ, ૧૨. સારસ્વત, ૧૩. ઉદાન, ૧૪. ગરુડ, ૧૫. કાર્મ, ૧૬. નારસિંહ, ૧૭. સમાન, ૧૮. આગ્નેય, ૧૯. સામ, ૨૦. માનવ, ૨૧. તત્પુરુષ, ૨૨. વૈકુંઠ, ૨૩. લક્ષ્મી, ૨૪. સાવિત્રી, ૨૫. ધોર, ૨૬. વારાહ (આ ચાલુ કલ્પ છે), ૨૭. વૈરાજ, ૨૮. ગૌરી, ૨૯. માહેશ્વર અને ૩૦. પિતૃ એવાં છે. પંદરમો કાર્મકલ્પ તે પ્રહ્લદેવની પૂર્ણિમા અને ત્રીસમો પિતૃકલ્પ તે અમાવાસ્યા સમજવી. કલ્પના આરંભમાં જે અવતાર હોય તે ઉપરથી કલ્પનાં નામ પડ્યાં જાય છે. ચાલુ કલ્પના આરંભમાં વરાહાવતાર હતો માટે એનું નામ વારાહકલ્પ છે / મત્સ્યં અં ૨૮૯.

**કલ્માપપાદ** સૂર્યવંશી ધક્વાકુકુળના સુદાસ રાજાના પુત્ર મિત્રસહ, વીર્યસહ અથવા સૌદાસ રાજાનું જ બીજું નામ. એ આ નામે કરી વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો. આ નામ પડવા સંબંધમાં એમ છે કે એ એક સમય મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. ત્યાં એણે બે રાક્ષસો જોયા. એમાંના એકને તે એણે માર્યો પણ બીજાને મારે તે પહેલાં તે નાસી છૂટ્યો. એ પણ પેલા નાસનાર રાક્ષસની પછવાડે ન જતાં પોતાના નગરમાં પાછો આવ્યો. અહીં આ નાસી છૂટેલો રાક્ષસ, હું મારું વેર ક્યારેક પણ લઈશ એમ ધારી, લાગ જ શોધતો હતો. એક સમયે કોઈ યજ્ઞના કારણસર વસિષ્ઠ ઋષિ રાજાને ત્યાં આવીને ધણાક દિવસ ત્યાં રહ્યા હતા. તેવામાં એક દિવસ વસિષ્ઠ સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મ કરવા નદીતીરે ગયા હતા. એ જોઈને આ રાક્ષસ વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો અને રાજાને કહ્યું કે આજે માંસ સહિત ખાવાનું બનાવડાવ. રાજાએ ‘ભલે’ એમ કહીને રસોઈયાને બોલાવીને આજ્ઞા કરી. રસોઈ થતી હતી તેવામાં આ રાક્ષસે શુપ્ત રીતે કેટલુંક માંસ કાઢી લઈ તેને બદલે તેમાં નરમાંસ ભેળવી

દીધું અને પોતે ચાલતો થયો. રસોઈયાને આ વાતની ખબર ન હોવાને લીધે એણે એ વાપરી રસોઈ તૈયાર કરીને મૂકી. વસિષ્ઠ સ્નાનસંધ્યાથી પરવારીને આવ્યા એટલે જમવાની તૈયારી થઈ. રાણી મદ્યંતીએ બીજા અન્નની સાથે પેલા માંસવાળા પદાર્થ પણ પીરસ્યા. વસિષ્ઠે તરત જ નરમાંસ ઝોળખ્યું અને ગુસ્સે થઈને રાજાને શાપ આપ્યો કે તું રાક્ષસ થઈશ! અલક્ષ્ય એવું નરમાંસ તે કેમ પીરસાવ્યું? રાજાને આ નરમાંસની વાતની ખબર નહોતી, તેથી એણે પણ વસિષ્ઠને શાપ આપવા હથેલીમાં પાણી લઈ અભિમંત્રિત કર્યું. એટલામાં મદ્યંતી રાણીએ રાજાને કહ્યું કે આપ કુલગુરુને શાપવા તૈયાર થયા એ શું? સાધારણ માંસ હોત તો વસિષ્ઠ કાંઈ કહેત નહિ, પણ નરમાંસ હોવાથી જ એમણે તમને શાપ્યા માટે તપાસ કરો. રાજાએ તપાસ કરતાં રસોઈયાઓનું કપટ ન જણાયું, છતાં નરમાંસ હતું એ વાત નક્કી થઈ. રાજાની ખાતરી થઈ કે આ કૃત્ય કોઈ રાક્ષસનું હોવું જોઈએ. પછી એણે ઋષિને શાપવા મંત્રિત કરેલું જળ પોતાના પગ ઉપર જ મૂક્યું. આથી એનો પગ કાળો થઈ ગયો અને એનું ‘કલ્માપપાદ’ એવું નામ પડ્યું. વસિષ્ઠે એને રાક્ષસ થવાનો આપેલો શાપ એ બાર વર્ષ રાક્ષસ થાય અને પછી પાછો રાજા થાય એવો હતો. એ પ્રમાણે એ પાછો પૂર્વવત રાજા થયો, પરંતુ એ જ્યારે રાક્ષસ યોનિમાં હતો ત્યારે વિશ્વામિત્રે એના શરીરમાં કિંકર નામના રાક્ષસને પ્રવેશાવી એને હાથે વસિષ્ઠના શક્તિ આદિ સો પુત્ર મરાવ્યા તેમ જ એક બ્રાહ્મણનું જોકું અરણ્યમાં જતું હતું. તેમાંના પુરુષને આણે માર્યો. તે ઉપરથી એ બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ એને શાપ આપ્યો હતો કે તું મદ્યંતીનો સમાંગમ કરીશ કે તત્કાળ મરણ પામીશ. / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૬૫. • એને અગાડી જતાં પુત્ર થયો તે અશ્મક નામે પ્રસિદ્ધ છે. (અશ્મક શબ્દ જુઓ.)

**કલ્માપા** ભારતવર્ષીય નદી / ભારં બીજમં અં ૯; મત્સ્યં અં ૧૧૩.

કલ્યાણિની ધર નામના વસુની સ્ત્રી. એને દ્રવિણ અથવા રમણ નામનો પુત્ર હતો.

કવચી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કવષ યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તેમાં હોતા નામનો ઋત્વિજ હતો. / ભાગ૦ દશ૦ અ૦ ૭૪.

કવષ (૨) ઇલ્યુસનો દાસીપુત્ર, એક ઋષિ. ઋગ્વેદના દસમા મણ્ડલમાંના કેટલાક મન્ત્રોનો ધ્રુષ્ટા. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં છે કે સરસ્વતીને તીરે ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા, ત્યાં આ કવષ ગયો હતો; પણ એ દાસીપુત્ર હોઈને સરસ્વતીના પવિત્ર જળ પીવાનો અનધિકારી હોવાથી ઋષિઓએ એને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. એ ત્યાંથી વનમાં ગયો અને એકલો પડ્યો તે વખતે એને સ્ફુરણા થવાથી એણે એક પ્રાર્થના રચી. સરસ્વતી આથી પ્રસન્ન થઈ. એ વનમાં એ હતો ત્યાં સરસ્વતીનાં પાણી આવી એની આજુ-બાજુ ફરી વળ્યાં. ઋષિઓ આ જોઈને સમજ્યા કે આ દેવોની ખાસ કૃપાનું પરિણામ છે. તેથી તેમણે આને પોતાના મણ્ડલમાં દાખલ કર્યો. / ડાઉસન ૧૫૫.

કવષએલૂષ ઉપર કહેલો કવષ તે જ

કવષા કોઈ ઋષિપત્ની. તુર નામના ઋષિની માતા. /

(તુર શબ્દ જુઓ.)

કવિ દેવવિશેષ (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૨) સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મપુત્ર ભૃગુઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો; ઉશના ઋષિનો પિતા.

કવિ (૩) પ્રિયવ્રત રાજર્ષિને બહિષ્કૃતીથી થયેલા દસ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ એ બાહ્યાવસ્થાથી જ વિરક્ત હતો. / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧.

કવિ (૪) તામસ મન્વંતરમાં થયેલા સપ્તઋષિમાંનો એક. (તામસ મનુ શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૫) રૈવત મનુના દસ પુત્રોમાંનો પાંચમો. (રૈવત મનુ શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૬) ઋષભદેવના નવ સિદ્ધ પુત્રોમાંનો મોટો. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૭) વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એ વિરક્ત હોઈ અરણ્યમાં ચાલ્યો ગયો હતો. / ભાગ૦ નવમ૦ અ૦ ૨.

કવિ (૮) એક બ્રહ્મર્ષિ (અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કવિ (૯) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના બ્રહ્મપુત્રને વારુણિ કવિ કહેતા. / ભાર૦ અનુશા૦ અ૦ ૮૫. ● એને કવિ, કાવ્ય, ધૃણુ, ઉશના, ભૃગુ, વિરજ, કાશિ અને ઉગ્ર એમ આઠ પુત્ર હતા.

કવિ (૧૦) બ્રહ્મપુત્ર વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો મોટો / ભાર૦ અનુશા૦ અ૦ ૮૫, શ્લો. ૧૩૨-૧૩૪.

કવિ (૧૧) સોમવંશી પુરુ કુળના રૌદ્રશ્વવંશના ભરત રાજાના કુળના દુરિતક્ષય રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો વચ્ચો. તપે કરીને એ બ્રાહ્મણ થયો હતો.

કવિ (૧૨) કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક / પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.

કવિ (૧૩) કૃષ્ણના કાર્દ્દિદીથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

કવિ (૧૪) કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર. એ મહારથી હતો.

કવિરથ સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવ વંશમાં થયેલા ચિત્રરથ રાજાનો પુત્ર, એને વૃષ્ટિમાન નામે પુત્ર હતો. કવ્યચાલ પિતરવિશેષ / દેવી ભાગ૦ ૧૧ સ્કંધ૦ અ૦ ૧૫.

કશેરુક યક્ષવિશેષ.

કશેરુક (૨) એક ક્ષત્રિય. એને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ સ૦ ૬૧-૬.

કશેરુમાન ક્ષત્રિય. એને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ ૧૦ ૧૨-૧૩.

કશ્યપ ભીષ્મ શરપંજરમાં સૂતા હતા ત્યારે એમની પાસે આવેલો એક ઋષિવિશેષ. / ભાગ૦ ૧-૯-૮.

કશ્યપ (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક / ભાગ૦ ૮-૧૨-૫.

કશ્યપ (૩) પરશુરામે નિઃક્ષત્રિય પૃથ્વી કરીને યજ્ઞમાં પૃથ્વીનો મધ્યભાગ જેને દાનમાં આપ્યો હતો તે ઋષિ. / ભાગ૦ ૯-૧૬-૧૨.

કશ્યપ (૪) વૈદ્યશાસ્ત્ર-પ્રવીણ એક બ્રાહ્મણ. પરીક્ષિત રાજાને તક્ષકે દંશ કર્યો હતો. તેને નિર્વિષ કરવા ચિકિત્સા કરવા જતો હતો, ત્યારે જેને વાટમાં જ ધન આપીને તક્ષકે પાછો વાળ્યો હતો તે. / ભાગ૦ ૧૨-૬-૧૧.

કશ્યપ (૫) આકાશમાં એ નામનો તારકવિશેષ / ભાગ૦ ૪-૯-૨૧.

કશ્યપ (૬) અથર્વાણુવેદનો આચાર્ય જે પારાણિક નામે પ્રસિદ્ધ છે તે / ભાગ૦ ૨-૭-૪.

કશ્યપ (૭) અંશુ નામના સૂર્યના સમાગમમાં માગશર મહિનામાં સંચાર કરનાર એક ઋષિ-વિશેષ / ભાગ૦ ૧૨-૧૧-૪૧.

કશ્યપ (૮) સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના પ્રહ્લમાનસપુત્ર મરીચિ ઋષિને કર્દમની કન્યા કલાને પેટે થયેલા બે પુત્રમાંનો જ્યેષ્ઠ. એ સ્વરોચિષ મન્વંતરમાં સપ્ત-ઋષિ હતા.

કશ્યપ (૯) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના પ્રહ્લપુત્ર મરિચિ ઋષિનો પુત્ર તે. એને પ્રાચેતસ દક્ષે પોતાની ૬૦ કન્યામાંથી તેર કન્યા પ્રબ્રવૃદ્ધિ કરવા આપી હતી. એ તેરનાં નામ : અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાલા, દનાયુ, સિંહિકા, ક્રોધા, પ્રાધા, ઇલા, વિનતા, કપિલા, મુની અને કદ્મ. આમાં કાષ્ઠા, સુરસા, ક્રોધવશા, તામ્રા ઇં કેટલાંક નામોમાં જુદા જુદા ગ્રંથોમાં ફેરફાર પડે છે. પણ તેરની સંખ્યામાં તફાવત પડતો નથી. આ તેરની સંતતિ, તેમનાં નામો જુદાં જુદાં આપ્યાં છે ત્યાં આપી છે તે જોવી. ભારતમાં આ તેરમાં 'વિશ્વાનુ' નામ છે. તેમ જ પ્રાચેતસ દક્ષે ધર્મઋષિને આપેલી દસ કન્યાની ગણતરીમાં પણ 'વિશ્વાનુ' નામ છે. એટલે ઉપર જણાવેલી તેરમાં એ ગણાઈ નહિ.

એના કુળમાં એ પોતે અને એના બે પુત્ર અવત્સાર અને અસિત મળીને ત્રણ મંત્રદ્રષ્ટા થયા છે. અવત્સારને નિદ્રુવ અને રેલ એવા બે, અને અસિતને શંડિલ નામે એક પુત્ર હતો. નિદ્રુવની સંતતિને નૈદ્રુવ, રેલનીને રૈભ્ય, અને શંડિલનીને શંડિલ્ય કહ્યા છે. અવત્સારની સ્ત્રીનું નામ મળતું નથી. પરંતુ અસિતની સ્ત્રીનું નામ એકપર્ણા હતું. નિત્ય ઋષિ અને દેવલ એ શંડિલ્યના પ્રખ્યાત વંશજ હતા. એ બંને મંત્રદ્રષ્ટા હતા, એવું મત્સ્ય-પુરાણમાંથી નીકળે છે. / લિંગ૦ અ૦ ૬૩

કશ્યપની મુખ્ય નિદ્રુવ, રેલ અને શંડિલ એમ ત્રણ વંશમાલિકા જણાય છે. તેમાંની પહેલીમાં

ઋષિની પ્રવર વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી : આશ્રાયણિ, મેષ, કિરીટકાયન, ઉદ્યજ, માંડર, ભોજ, શાલાહલેય, કૌરિષ્ઠ, કન્યક, આસુરાયણ, મંદાકિન્ય, વૈમૃગય, શ્રુતિ, ભોજપાયન, દેવયાન, ગોમયાન, અધન્ચાય, અભય, કાત્યાયન, શાક્ટપાણ, બર્હિયોગ, ગદાયન, ભવનંદિ, મહાચક્રી, દાક્ષપાયન, યોધયાન, કાર્તિવય, હસ્તિદાન, વાત્સાયન, નિદ્રુતજ, આશ્વાલાયનિન, પ્રાગ્રાયણ, પૌલમૌલિ, આશ્વવાતાયન, કૌવેરક, શ્યાકાર, અગ્નિશર્માયણ, મેષજ, કૈકરસપ, બહુ, પ્રાચેય, જ્ઞાનસંજ્ઞેય, આમા, પ્રાસેવ્ય, શ્યામોદર, વૈવશપ, ઉદલાયન, કાષ્ઠાહારિણ મારીચ, આજિહાયન, હાસ્તિક, વૈકર્ણેય, કશ્યપેય, સાસિસ, હારિતાયન, માતંગિન, અને ભગુ. આ બધા કાશ્યપ, આવત્સાર, નૈદ્રુવ, એ ત્રણ પ્રવરના હતા. રેલ કુળવાળાને કાશ્યપ, આવત્સાર અને શૈલ્ય તથા શંડિલ કુળનાને કાશ્યપ, આવત્સાર અને શંડિલ્ય એવાં ત્રણ પ્રવરો હોય છે. / મત્સ૦ અ૦ ૧૪૪.

સંયાતિ, નલ, પિપ્પલ્ય, જલધર, ભુજતપુર, પૂર્થ, કર્દમ, ગર્દભિમુખ, હિરણ્યબાહુ, કૈરાત, કાશ્યપ, ગોલિલ, કુલહ, વૃષકંડ, મૃગકેતુ, ઉતર નિદાધ, મસુણુ, ભત્સ્ય મહાન્ત, શંડિલ્ય, દાનવ, દેવજ્ઞતિ, પૈપલ્ય, અને દિત્સ એ બધા શંડિલ-વંશમાલિકાના હોઈને તેમનાં કાશ્યપ, આવત્સાર અસિત; કાશ્યપ, આવત્સાર, દેવલ અથવા કાશ્યપ, અસિત, દેવલ, એવાં ત્રણ પ્રવરો હોય છે. અન-સૂય, નાકુરય, સ્નાતપ, રાજવર્તપ, શૈશિર, ઉદ્દલિ, સૈરંધ્રિ, રોપસેવકિ, ચામુનિ, કાદૂ, પિંગાક્ષિ, સંજ્ઞતંબિ, દિવાવષ્ટાશ્વ, આ ઋષિઓ દ્વાચામુખ્યાયણ છે. એમને કાશ્યપ, આવત્સાર અને વાસિષ્ઠ એવાં ત્રણ પ્રવરો હોય છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૯૮

કશ્યપ ઋષિ મરીચિ ઋષિના પુત્ર હોવાથી તેમને કોઈ કોઈ ઠેકાણે મારીચ પણ કહ્યા છે. એમનું વળા અરિષ્ટનેમિ એવું એ નામ મળી આવે છે. દર વર્ષે માગશર મહિનામાં સૂર્યના સમા-ગમમાં એઓ સંચાર કરે છે. / ૪ સહ શબ્દ જુઓ.

કંસ સોમવંશી યદુકુળના સાતવનના પુત્ર અંધકના વંશમાં જન્મેલા મથુરાના ઉગ્રસેન રાજાના નવ પુત્રોમાંનો મોટો. એ કાળનેમિ નામના અસુરના અંશથી જન્મ્યો હતો. ઉગ્રસેનની સ્ત્રી પવનરેખા એક દિવસ પોતાની સાહેલીઓ સાથે વનવિહાર કરવા ગઈ હતી. ત્યાં તેમનાથી છૂટી પડી એકલી ઝાડની ઘટામાં ચાલી ગઈ. એવામાં કોઈ દ્રુમલિક્ષક રાક્ષસે ઉગ્રસેન રૂપે આવીને ભોગવવાથી એને ગર્ભ રહ્યો તે કંસ. એ સ્વભાવતઃ દુષ્ટયુદ્ધિનો હતો. નાનો હતો ત્યારથી જ એણે પ્રજાને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. છોકરાંને પકડીને વનમાં લઈ જઈ મારી નાંખતો, અને પહાડની ખોમાં પૂરી આવતો. પ્રજામાં જ્યારે બહુ ગભરાટ થયો ત્યારે રાજાને કાને વાત આવતાં એમણે કંસને બહુ સમજવ્યો. પણ વ્યર્થ. માત્ર આઠ વર્ષની વયે એકલો મગધ ગયો અને જરાસંધની જોડે કુસ્તી કરી એને જીત્યો. જરાસંધે જ્યેષ્ઠ કે આ મારાથી જિતાય એવો નથી અને તે કામનો છે. સખ્ય એને પોતાની બે દીકરીઓ—અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ—પરણ્યાવી પોતાનો સંબંધી કર્યો. એ પ્રથમ કાંઈક અંશે સારોયે હતો. પોતાના કાકા દેવક રાજાની દીકરી દેવકીને એણે પાળીને મોટી કરી હતી. એનો વિવાહ વસુદેવ યાદવ સાથે મોટા સમારંભથી કર્યો. વરકન્યા વળાવતી વખતે પોતે એટલું સૌજન્ય અને વહાલ બતાવ્યું કે તેમના રથનો સારથિ થઈને બેઠો. એ પ્રમાણે કન્યાને સાસરે વળાવવા જતાં માર્ગમાં દેવવાણી થઈ કે ‘હે કંસ ! આ દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તને મારશે !’ તે ઉપરથી એની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. તત્કાળ એણે ખડ્ગ કાઢ્યું અને દેવકીને મારી નાંખવા ધાર્યું. પણ વસુદેવ વચ્ચે પડ્યા અને કહ્યું કે આવા સમારંભમાં આમ કરવું તને ઘટવું નથી. તારી પાળેલી બહેન, સ્ત્રી જાતિ એને મારવી યોગ્ય નથી. એ કાંઈ તારી શત્રુ નથી. એનાં જે જે સંતાન થશે તે હું તને આણી આપતો જઈશ. આથી એ કાંઈક શાંત થયો, દેવકીને મારવી મૂકી, અને સમારંભ પૂરો કર્યો.

થોડી જ વારે એના મનમાં આવ્યું કે વસુદેવ સત્યવચની તો છે, પણ પુત્રલોભ મોટો કંઈ જ છે. મને એનાં છોકરાં આણી આપશે કે નહિ એનો ભરોસો શો ? માટે એને અને દેવકીને મારી નજર આગળ કેદમાં રાખવાં એ ઠીક છે. પછી ઉગ્રસેન આ વાત માને ન માને માટે પ્રથમ તો ઉગ્રસેનને જ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી નજરકેદ કર્યા. પછી વસુદેવ-દેવકીને પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે પોતાની સમીપ આણી પ્રતિબંધમાં રાખ્યાં.

આમ પ્રતિબંધમાં રહેતાં હતાં તેવામાં દેવકીને પ્રથમ પ્રસવમાં પુત્ર થયો. પોતે આપેલા વચન પ્રમાણે વસુદેવે એ પુત્ર કંસને આણી આપ્યો. એના મનમાં પ્રથમ તો આવ્યું કે એને મારવો નહિ, પણ વળી મન ફરી જતાં એને મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે એણે દેવકીના છ પુત્રોને મારી નાખ્યા. દેવકી સાતમી વાર ગર્ભિણી થઈ. દેવમાયાએ દેવકીના ઉદરમાંથી આ ગર્ભને લઈને વસુદેવની સ્ત્રી રોહિણી ગોકુળમાં રહેતી હતી તેના ઉદરમાં મૂક્યો. રોહિણી ગર્ભિણી થઈ. આ સાતમો ગર્ભ ગળી ગયો જાણીને કંસે આઠમા ગર્ભને માટે અતિશય ચોકસી રાખવા માંડી. છતાં આઠમું બાળક જન્મ્યું અને વસુદેવે એને સુરક્ષિત ગોકુળમાં નંદને ઘેર પહોંચાડવ્યું. અને ત્યાં થયેલી કન્યા બંદીશાળામાં આણી. કન્યાના રડવાથી કંસને ખબર થઈ કે દેવકીને બાળક પ્રસવ્યું. તેવો જ એ બંદીખાના તરફ ધાયો અને દેવકી પાસેથી કન્યાને લઈ લીધી. દેવકીની આ પુત્રી છે, એ તને શું કરી શકશે એવી દીનવાણી કાને ધર્યા વગર, તેને પથ્થર સાથે પછાડી. પણ કન્યા એના હાથમાંથી છૂટી આઠાશમાં અદસ્ય થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે સાતમો અને આઠમો બંને ગર્ભ બલરામ અને કૃષ્ણ રૂપે ગોકુળમાં ઊછરવા લાગ્યા. આગળ જતાં જ્યારે કંસને માલૂમ પડ્યું કે દેવકીના બે પુત્ર ગોકુળમાં ઊછરે છે, ત્યારે એ અબળવ્ય થયો કે એ શી રીતે બન્યું ? એના મનમાં આવ્યું કે ઈશ્વરી લીલા અગાધ છે, પણ

પોતે જાતે એ બાળકોને મારવા જવું એ ઠીક લાગ્યું નહિ. માટે એણે પૂતના, અઘાસર, કેશી ઇત્યાદિને ક્રમે ક્રમે ગોકુળ મોકલ્યા. એ બધાનો નાશ થવાથી એને ખાતરી થઈ કે એ દેવકીના જ પુત્રો છે. પછી પોતે ધનુર્યાગ કરવાને બહાને એ છોકરાઓને મથુરામાં આણવા અકૂરને મોકલ્યો. અકૂરે એ છોકરાઓને મથુરામાં આણ્યા. કંસે ચાણુર, મુષ્ટિક વગેરે મદ્દલને અંદરખાનેથી મારી નાખવાની સૂચના કરીને છોકરાઓ જોડે તેમની કુસ્તી કરાવી. એ બંનેને મારીને કૃષ્ણે તત્કાળ કંસને પકડ્યો. એનું પોતાનું જ ખડ્ગ કાઢીને એના શિરચ્છેદ કર્યો. તે જ વખતે બલરામે એના આઠે ભાઈઓને પણ મારી નાખ્યા. / ભાગ૦ દશમ સ્કં૦ અ૦ ૩૬-૪૪.

'સવતી ઉગ્રસેનની કન્યા, કંસની બહેન અને વસુદેવના નાનાભાઈ દેવશ્રવાની સ્ત્રી હતી. એને સુવીર અને ઈષુમાન એમ બે પુત્ર થયા હતા.

'સા ઉગ્રસેનની કન્યા. વસુદેવના ભાઈ દેવભાગની સ્ત્રી. એને ચિત્રકેતુ, બૃહદ્બલ અને ઉદ્ધવ એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા.

'સાવતી કંસવતી શબ્દ જુઓ.

હોડ એક ઋષિ. એ ઉદ્દાલક ઋષિનો શિષ્ય હતો. ગુરુને ઘેર રહીને ગુરુની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા કરવાથી એના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગુરુએ પોતાની કન્યાને પરણાવી હતી. પોતાની પત્નીને લઈને એણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો. એક સમયે એ અધ્યયન કરતો હતો. તે વખતે એ અભ્યાસમાં જ રહી પોતાની સ્ત્રીની અવગણના કરતો હતો. તેથી નારાજ થઈ એની સ્ત્રીના ગર્ભે એની ટકોર કરી હતી, કે હજુ તમારે આવૃત્તિ કરવી પડે છે કે ? તે ઉપરથી ક્રોધ કરી એણે ગર્ભને શાપ આપ્યો કે તું અષ્ટાંગે વાંકો થઈશ. કાંઈ કાળ પછી કહોડ જનક રાજ પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા ગયો હતો. ત્યાં વરુણપુત્ર બંદીએ અનેક ઋષિઓને વાદમાં જીતી પાણીમાં ઘુડાડયા હતા; તેમાં એને પણ ઘુડાડયો હતો. એના પુત્રે બંદીની સાથે વાદ

કરી તેને જીતીને કહોડને છોડાવી આણ્યો હતો. (અષ્ટાવક શબ્દ જુઓ.) ત્રીથોમાં એને કાષીતક્ય પણ કહ્યો છે.

કહોડ કહોડ ઋષિનું જ ખીજું નામ.

કક્ષસેન અસિત પર્વત ઉપર રહેનાર એક રાજર્ષિ / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭

કાકવર્ણુ પ્રઘોતની પછી ગાદી પર આવેલા શિશુનાગનો પુત્ર. કલિના રાજ્યોમાં આ મહાન હોઈ એણે ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમધર્મા હતું. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૫.

કક્ષીવાન એક ઋષિ.

કક્ષેષુ કુક્ષેયુ શબ્દ જુઓ.

કાકી કશ્યપ વડે તામ્રાને થયેલી કન્યામાંની એક.

કાકી (૨) સ્કંદના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી માતરોમાંનો એક દેવતા.

કાકુત્સ્થ કકુત્સ્થ રાજાનો પુત્ર. અનેના અગર સુયોધનનું જ ખીજું નામ.

કાકેયસ્થ એક બ્રહ્મર્ષિ (કૃષ્ણપરાશર શબ્દ જુઓ.)

કાર્કોટક કર્કોટક શબ્દ જુઓ.

કાંચન વ્યવન ભાર્ગવનું ખીજું નામ. / વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૬.

કાંચન (૨) સોમવંશી વિજય કુલોત્પન્ન ભીમ-રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હોત્રક રાજ.

કાંચનષ્ટ્રીવિ સુવર્ણષ્ટ્રીવિ શબ્દ જુઓ.

કાંચનાક્ષી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ સરસ્વતી નદીના પ્રવાહમાંનો એક પ્રવાહ.

કાંચીપુરી ભરતખંડસ્થ એક નગરી. / દેવી૦ ભા૦ ૭ સ્કં૦ અ૦ ૩૮.

કાટ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાકુષ્પ એક ઋષિ (ગૌર પરાશર શબ્દ જુઓ.)

કાણ્વ કણ્વવંશના રાજાઓ. એમને કણ્વાયન પણ કહેતા. એ વંશે ૩૪૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વિષ્ણુપુરાણમાં એકલાં ૪૫ વર્ષ કલાં છે. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૧.

કાણ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કાણ્વાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાંતિકોશલ ઈશાન્ય કોશળનું ખીજું નામ.  
 કાત્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ ક્ષયપ શબ્દ જુઓ.)  
 આ યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્ત્રી કાત્યાયનીના પિતા.  
 કાત્યાયન (૨) દાશરથિ રામની સભામાંના આઠ  
 ધર્મશાસ્ત્રીઓ પૈકી એક.  
 કાત્યાયની પાર્વતીનું ખીજું નામ.  
 કાત્યાયની (૨). યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિની ખીજી સ્ત્રી.  
 કાદ્રવેય કર્ણપુત્ર જે સંપૂર્ણ નાગ, સર્પ તે.  
 કાદ્રુપંગાક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ ક્ષયપ શબ્દ જુઓ.)  
 કાનીન અગ્નિવેશ્ય ઋષિનું નામ. વ્યાસ, કર્ણ  
 ઈં ને કન્યાથી ઉત્પન્ન થયાને લીધે પડેલું નામ.  
 કાન્યકુબ્જ ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. હાલ  
 એને કનોજ કહે છે. દેશનું આ નામ કેમ પડ્યું  
 તે જાણવા કુશનાભ શબ્દ જુઓ.  
 કાપત્ય દશ્યૂનો અધિપતિ, નિષાદ જાતિનો. /  
 ભાર૦ શાં ૧૩૫-૩. એને કાયવ્ય પણ કહેતા.  
 કાપવ્ય જાતિવિશેષ. / ભાર૦ સં ૭૮-૮૮.  
 કાપી ભરતખંડની નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ અં ૯  
 કાંપિલી બ્રહ્મદત્ત રાજની નગરી.  
 કાંપિલેય પંચશિખ ઋષિનું નામ.  
 કાંપિલ્ય સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠવંશના  
 ભર્યશ્ચ અથવા ભરાશ્ચ રાજના પાંચમાંનો  
 ચોથો પુત્ર.  
 કાંપિલ્ય (૨) દક્ષિણ પાંચાળમાં આવેલી દુપદ  
 રાજની નગરી.  
 કાંપ્ય પતંજલિ ઋષિનું, તેઓ કપિવંશમાં ઉત્પન્ન  
 થયેલા હોવાથી પડેલું નામ.  
 કાંપોજ ઉત્તર અને પશ્ચિમ એમ દિશાભેદથી આ  
 દેશના બે પ્રકાર છે. પશ્ચિમે એક કાંપોજ હોઈ ઉત્તર  
 તરફ બે કાંપોજ છે. તેમાં એકનું ઉત્તર કાંપોજ  
 અને ખીજનું પરમ કાંપોજ એવું નામ છે. ઈન્દ્ર-  
 પ્રસ્થને મધ્ય ગણીને આ દિશાઓ કહેલી છે. / ભાર૦  
 સમાં અં ૨૭; ભાર૦ ભીષ્મં અં ૯. • અહીં  
 પાંડવોના સમયમાં સુદક્ષિણ નામે રાજ રાજ્ય  
 કરતો હતો.  
 કામ કામદેવ. પ્રેમ-પ્રીતિનો દેવ. ઋગ્વેદમાં (દસ

૧૨૯માં) કહ્યું છે કે ઉત્કટ પ્રણિધાન વડે અસ્તિત્વમાં  
 આવેલા બ્રહ્મમાં આન્દોલન થઈને તેમાં મનનું  
 પૂર્વરૂપ એવી 'ઈચ્છા' સૌથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થઈ.  
 ઋષિમુનિઓએ પોતાની ખુદ્ધિ વડે મનન કરીને  
 એ ઈચ્છા-કામ તે સત્ અને અસતને જોડનાર  
 છે એમ નિર્માણ કર્યું છે. આ ઈચ્છા-કામ-તે  
 ઈન્દ્રિયસ્વાદની ઈચ્છા નહિ, પણ સામાન્યતઃ દરેક  
 સત્કર્મની ઈચ્છા. એ કામને માટે અથર્વાણુવેદમાં  
 એક મઝાનું સૂકત છે. એ સૂકતમાં કામનું સત્કર્મની  
 ઈચ્છાનું - શ્રેષ્ઠદેવ, અથવા સરજનહાર તરીકે  
 વર્ણન છે. "પ્રથમ કામ ઉત્પન્ન થયો. દેવ, પિતૃઓ  
 કે મનુષ્યો કોઈ એની બરાબરી કરી શકતું નથી.  
 હે કામ ! તું એ બધાંથી શ્રેષ્ઠ છે. તું મહાન છે."  
 એ જ વેદના ખીજ ભાગમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન  
 થયેલો ઈચ્છાને, તેમ જ એ ઈચ્છા પૂરી પાડવાની  
 શક્તિને પણ કામ નામ આપ્યું છે. વળી  
 એ જ વેદમાં કામ એ અગ્નિ જ છે, એમ  
 કહ્યું છે. છતાં એમ પણ કહ્યું છે કે અગ્નિ અને  
 કામને બે છૂટાં પાડીએ તો અગ્નિના કરતાં કામ  
 શ્રેષ્ઠ છે.  
 તૈતરેય બ્રાહ્મણમાં કામને ન્યાયના અધિષ્ઠાતા  
 દેવ ધર્મ અને આસ્થાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી શ્રદ્ધાનો  
 પુત્ર કહ્યો છે. હરિવંશમાં કામને લક્ષ્મીનો પુત્ર  
 અને ખીજ અંથોમાં એને બ્રહ્માનસપુત્ર કહ્યો છે.  
 એના જન્મ સંબંધી ચોથી એ વાત છે, જેમાં  
 એનો જન્મ પાણીથી થયો છે એમ વર્ણવ્યું છે.  
 એથી એનું નામ 'ઈરાજ' એવું છે. એ સ્વતઃ  
 ઉદ્ભવ્યો છે અને અન્યથી જન્મ્યો નથી, માટે  
 એને 'અજ' અને 'અનન્યજ' એમ પણ કહ્યો છે.  
 દક્ષને ત્યાં યજ્ઞ વખતે દહન થયા પછી સતીએ  
 હિમાલયને ઘેર અવતાર લીધો હતો. પાર્વતી  
 પૂર્વજન્મના પતિ શંકરને જ પતિ ઈચ્છતી હતી.  
 પણ શ્રીશંકર પોતે તપ કરવા જઈને સમાધિસ્થ  
 હતા. તે સમયે તારકાસુરનો દેવો ઉપર અને પૃથ્વી  
 ઉપર ઘણો જુલમ હતો. બે શંકરના વીર્યથી  
 થયેલ કોઈ હોય તો જ તે એને જીતી શકે એમ

હોવાથી, બધા દેવોની વિનંતી ઉપરથી કામે શંકરનું ચિત્ત સમાધમાંથી ચળાવી પાર્વતીની જોડે લગ્ન કરવા તરફ પ્રેરવાનું મહાભારત કાર્ય માથે લીધું. આ દુર્ઘટ કામમાં પોતાના જીવનીયે હાનિ થવાનો સંભવ છતાં, પરમાર્થ તરીકે શંકર ભગવાન પર જય મેળવવા પોતાનું બાણ સંધાન ક્યું. ભગવાનના ચિત્તમાં ક્ષોભ થયો અને સમાધિ છૂટી ગઈ. પાર્વતી સાંભર્યાં. છતાં પોતાની સમાધિ તૂટવાથી ગુસ્સે થઈને એમણે પોતાનું ત્રીજું નયન ઉઘાડી કામના સાચું જોયું. ભગવાનના જોતાં જ નયનમાંથી નીકળેલા અગ્નિ વડે કામ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ ગયો.

કામની સ્ત્રી રતિએ એના દહનકાળે કરેલા વિલાપ અને પ્રાર્થનાથી દયા કરીને શંકર ભગવાને એને વરદાન આપ્યું કે જ, તારો પતિ અનંગ છતાં બધી સૃષ્ટિમાં ફેલાશે અને તું સંબર અસુરને ત્યાં જઈને રહે. પ્રલુમ્ન તરીકે જન્મી તારો વર તને ત્યાં પ્રાપ્ત થશે. ભસ્મીભૂત થયેલા કામે કૃષ્ણ વડે રુક્મિણીના પેટે પ્રલુમ્ન તરીકે જન્મ લીધો. જન્મથી જ જ દિવસે સંબરાસુરે પ્રલુમ્નનું હરણ કરી એને દરિયામાં ફેંકી દીધો. ત્યાં એક માછલી એને ગળી ગઈ. એવું બન્યું કે, એ માછલી જળમાં સપડાતાં માછલીએ સંબરાસુરને ત્યાં જ ભેટ કરી. કામની સ્ત્રી રતિ, માયાવતી અગર માયાદેવી રૂપે, સંબરાસુરના ઘરની સંભાળ રાખતી હતી. રસોડામાં આવેલી આ માછલીને ચીરતાં માયાદેવીએ એક સુંદર બાળક દીધું. એ પ્રલુમ્ન જ હતો. નારદે આવીને માયાદેવીને એ પોતે અને આ સુંદર બાળક કોણ છે વગેરે વૃત્તાંત કહ્યું. એથી એણે ઘણી માવજતથી એને ઉછેર્યો. એ જ્યારે મોટો થયો ત્યારે માયાદેવી એના પર મોહિત થઈ ગઈ. એણે પ્રલુમ્નને પોતે, તેમ જ એ કોણ છે, વગેરે નારદે કહેલી બધી વાત કહી. પ્રલુમ્ન સંબરાસુર સાથે યુદ્ધ કરીને એને મરણ પમાડ્યો અને પોતે માયાદેવીને લઈને ઊડ્યો. તે કૃષ્ણના અંતઃપુરમાં જઈને પડ્યો. કૃષ્ણે આ કામનો

અવતાર, તમારો પ્રલુમ્ન અને આ એની પૂર્વ-જન્મની સ્ત્રી રતિનો અવતાર અને હાલની સ્ત્રી, માયાદેવી, કહી રુક્મિણીને સોંપ્યો.

જેમ પુરુષોમાં સૌંદર્યમાં કામથી કોઈ અધિક નથી, તેમ જ સ્ત્રીમાં સૌંદર્યમાં રતિથી કોઈ અડિયાતું નથી. કામ ઘણો જ સ્વરૂપવાન અને સોહામણો છે. અપ્સરાઓનો એ અધિષ્ઠાતા છે, સ્ત્રીઓ માત્ર એની સેના છે. એનું ધનુષ્ય શેરડીનું બનેલું હોઈ એની પણજ મધમાખીઓની બનેલી છે. એ પાંચ બાણ રાખે છે અને એના દરેક બાણની અણીએ અકંકેકું ફૂલ હોય છે. આ પાંચ બાણ વડે એ મનુષ્યોની પંચેન્દ્રિય ઉપર સત્તા ચલાવે છે. એના બાણ પરનાં ફૂલનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. કમળ, ૨. આસોપાલવનું ફૂલ, ૩. સરસવનું ફૂલ, ૪. કેવડો, અને ૫. ભૂ રુડું કમળ. બીજે મતે-ચંપાતું ફૂલ, આંબાનો મોર, નાગકેસર, કેવડો અને બીલીનું ફૂલ છે. કામદેવનું વાહન પોપટ કે તૂરી છે. મોહિનીઓથી વીંટાયેલો, પોતાના વાહન પર બેસીને એ ફેરે છે ત્યારે એના સંગાથમાંની સ્ત્રીઓમાંથી એકના હાથમાં એની ધજા હોય છે. એની ધજા રાતા રંગની અને તેમાં ઘોળા રંગનું માછલીનું ચિત્ર હોય છે. વસન્ત (ઋતુ) એનો ઘણો ઈષ્ટ મિત્ર છે. ચાંદનીમાં એ ઘણી વાર પોતાની મા અને સ્ત્રી સાથે વાતોમાં તલ્લીન થાય છે; કોઈ કોઈ વાર ઉપવનોમાં સહેલ કરવા ઊતરી પડે છે. જુદા જુદા સંયોગોને લઈને એનાં જુદાં જુદાં ઘણાં નામ પડ્યાં છે જેમકે, મન્મથ, મદન, દર્પક, મકર-ધ્વજ, મીનકેતન, સ્મર, કન્દર્પ, સંબારારિ, પંચશર, પુષ્પધન્વા, માર, રતિપતિ, મનસિજ, કુસુમાયુધ, અનંગ વગેરે / ડાઉસન પા. ૧૪૫ અને નર્મ કથા કોષ

કામ (૨) ચાર તરેહના પુરુષાર્થમાં ત્રીજો.

કામ (૩) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના ષ્ઠસ્પતિનો દોષિત્ર (કન્યાનો પુત્ર)

કામ (૪) સંકલ્પનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૬-૧૦.

કામકાવ્યન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)



કામગમ ધર્મસાવર્ણિ મન્વંતરમાંના ત્રણ વિધના દેવ સંબંધી દેવવિશેષ.

કામગિરિ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત / વાં ૨૦ ક્રિષ્કંધાં સં ૪૨. ● એનું ખીજું કામશૈલ એવું નામ પણ છે.

કામંદ એક બ્રહ્મર્ષિ. અંગરિષ્ટ રાજ્યે આને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે શુદ્ધ ધર્મ, અર્થ અને કામ તે ક્રિયા તે મને કહે. આ ઉપરથી એણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે જોનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય તે ધર્મ, જોનાથી મોક્ષ-પુરુષાર્થ સધાય તે અર્થ અને દેહનિર્વાહ પૂરતી જ ધંધલા તે કામ / ભારં શાંતિં અં ૧૨૩.

કામદા ચૈત્ર સુદ અગિયારસ.

કામદેવ કેતુમાલ અણ્ડના લોકનો ઉપાસ્ય દેવવિશેષ / ભાગં ૫-૨૮-૧૫.

કામદુધ સુસ્વધા નામના પિતર લોક.

કામન્દ એક ઋષિ. એને અરિષ્ટ નામના રાજ સાથે ધર્મત્યાગના પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયે સંવાદ થયો હતો. / ભારં શં ૧૨૩-૧૧.

કામધેનુ હવિર્ધાની શબ્દ જુઓ.

કામશૈલ કામગિરિ શબ્દ જુઓ.

કામાત્રમ ચારની અંક સંજ્ઞાવાળો અંગ શબ્દ જુઓ.

કામ્યકવન દુર્યોધને ઘૂત મિષે બધી સમૃદ્ધિ હરી લીધા પછી યુધિષ્ઠિર ક્રૌપદીને લઈને બંધુસહિત પ્રથમ દ્વૈતવનમાં ગયા હતા / ભારં વનં અં ૨.

● એમની સાથે ત્યાં ધૌમ્ય ઋષિ પુરોહિત અને ખીજે પણ બ્રાહ્મણોનો સમુદાય હોવાને લીધે યુધિષ્ઠિરને એ બધાંના નિર્વાહની મોટી ફિકર પડવા માંડી; એટલે એ વનમાંથી નીકળી બધાને લઈને આ કામ્યક વનમાં આવ્યા. અહીં હતા ત્યારે સૂર્યની પાસેથી થાળા (અક્ષયપાત્ર)ની પ્રાપ્તિ થતાં એમની સાથે અસંખ્ય બ્રાહ્મણો રહેતા અને ખાઈ-પીને આનંદ કરતા. પછી કેટલોક કાળ વાત્રા કર્યા બાદ ફરીથી આ વનમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલોક કાળ દ્વૈતવનમાં રહીને વળી પાછા આ વનમાં આવ્યા હતા / ભારં વનં અં ૨૫૮. ● આ વન હસ્તિનાપુરની કઈ દિશામાં હતું એનો ઉલ્લેખ ભારતમાં મળતો નથી.

કામ્પિટ્ય ધ્રુમાકન્દની પાસે આવેલું નગરવિશેષ. દક્ષિણ પાંચાળની રાજધાની હોઈ દ્રુપદ ત્યાંનો રાજ હતો / ભારં આં ૧૪૪-૭૮. ● વાયવ્ય પ્રાન્તમાં ફરકાબાદ જિલ્લામાં ફતેહગઢથી ઇશાનમાં અઠ્ઠાવીસ માઈલ પર આવેલું છે.

કાનિકા અષાઠ વદ અગિયારસ.

કામ્યા એક અપ્સરાવિશેષ.

કાર્યાનિ એક બ્રહ્મર્ષિ / ૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.

કાયવ્ય કાપવ્ય તે જ.

કાયવ્ય (૨) એક નિષાદ હતો. અરણ્યમાંના બધા દસ્યુઓનો અધિપતિ હતો. બહુ શૂરા હતો તે સાથે પરમ ધાર્મિક હતો. એક વખત એની ભતના લોકોએ એને પૂછ્યું કે તું ધર્મતત્ત્વ સારી રીતે સમજે છે, માટે કહે કે અમે કેવાં આચરણ કરીએ તો અમારી ઉત્તમ ગતિ થાય. તે ઉપરથી એણે કહ્યું કે તમે બ્રાહ્મણોનો કદીએ દ્વેષ કરશો નહિ. સઘળા સદ્-ભાવથી એમની જોડે વર્તો અને નાનાં બાળક, સ્ત્રીઓ, ભયભીત થયેલા, નાસી જતા, નિરાચુબ એવાને મારવા નહિ. બ્રાહ્મણના શત્રુ હોય તેને મારવા. આમ વર્તશો તો ઉત્તમ ગતિ પામશો. / ભારં શાંતિં અં ૧૩૬.

કાયશોધન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કાયાધવ ક્યાધૂના પ્રહ્લાદિક પુત્ર તે. મુખ્યત્વે પ્રહ્લાદને માટે વપરાય છે.

કાયાવરોહણ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

કારકિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કારંધમ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુવર્યા અથવા કરંધમ રાજના પુત્ર અવીક્ષિતનું ખીજું નામ.

કારંધમ (૨) દક્ષિણ સમુદ્રનું તીર્થ (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)

કારસ્કર ભારતવર્ષીય ભરત ખંડસ્થ દેશ. (૧ કણ્વી શબ્દ જુઓ.)

કારસ્કાર કરસ્કર દેશનો રાજ, આ રાજ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરને સામાન્ય કામોમાં બહુ ખપ લાગ્યો હતો. એ કુકુરવંશનો હોવાથી એને કૌકુર પણ કહેતા.

કારીરય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
 કારીષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)  
 કારુકાચન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)  
 કારુપ મનુનો પુત્ર, એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ આ૦  
 ૬૯-૧૯.

કારુપથ ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક દેશ. એની  
 રાજધાની અંગદિયા (અંગદિયા શબ્દ જુઓ.)  
 કારુપક કરુપક દેશનો રાજા વૃદ્ધશર્મા તે. એના પુત્રનું  
 નામ દંતવક્ર. આ રાજા ભારતના યુદ્ધ વખતે દુર્યોધનના  
 પક્ષમાં હતો.

કારોટક એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
 કાર્ત્વીર્ય સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશમાં  
 જન્મેલા કૃતવીર્ય રાજાના પુત્ર અર્જુનનું જ ખીલું  
 નામ. એણે દત્તાત્રયની ઘણી જ ઉત્તમ સેવા કરીને  
 હજાર હાથ પ્રાપ્ત કર્યા હતા, ત્યારથી એ સહસ્રા-  
 જ્ઞાન કહેવાતો. અનૂપ દેશમાંની માહિષ્મતી નગરીમાં  
 પોતાની રાજધાની કરી, એ સંપૂર્ણ ભારતવર્ષ  
 પર રાજ કરતો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૫, અને  
 ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૫૨. \* એ ધર્મશાસ્ત્રને  
 અનુસરનારો હોવાથી એના રાજ્યમાં પાપ થતું જ  
 નહિ. આમ એણે પંચ્યાશી હજાર વર્ષ ઉત્તમ પ્રકારે  
 રાજ્ય કર્યું. પોતાને બહુ બળવાન સમજનાર  
 રાવણને પણ એણે બાંધ્યો હતો. (રાવણ શબ્દ જુઓ.)  
 અગ્નિના માગવાથી એણે ભક્ષણ કરવાને એક વન  
 આપવાથી અગ્નિની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.  
 પરંતુ એ વન બળતાં વસિષ્ઠ ઋષિનો આશ્રમ બળી  
 જવાને લીધે 'તારા હજારે હાથ ભાંગી પડશે' એવો  
 શાપ થયો હતો. આ શાપ જ અગાડી જતાં એના  
 મરણનું કારણ થઈ પડ્યો. (આપવ શબ્દ જુઓ.)  
 એને હજાર છોકરા હતા; પરંતુ તેમાં જયધ્વજ,  
 શરસેન, વૃષભ, મધુ અને જિજ્ઞિત એ પાંચ શર,  
 ધૃષ્ટ, ક્રોષ્ટ, વૈકર્તા, અવંતિ, એવે નામે પ્રસિદ્ધ  
 અને મુખ્ય હતા.

એક વખત એ મૃગયા રમવા અરણ્યમાં ગયો  
 હતો. ત્યાં જ મદગ્નિ ઋષિનો આશ્રમ જોઈને ત્યાં ગયો.  
 ૧૭

જમદગ્નિ પાસે કામધેનુ હોવાથી તેની સહાયતાથી  
 તેમણે કાર્ત્વીર્યનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો.  
 આતિથ્યથી સંતોષ પામીને સ્વસ્થાને જવું યોગ્ય  
 હતું, તેમ ન કરતાં તેણે ઋષિની કામધેનુ બળાત્કારે  
 લઈ લીધી. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે સામોપચારથી  
 પાછી માગી, પણ એણે આપી નહીં. આથી બન્ને  
 વચ્ચે યુદ્ધ થયું. પરશુરામે એના હજાર હાથ  
 કાપી નાખ્યા અને એ મરણ પામ્યો / ભાર૦ વન૦  
 અ૦ ૧૧૭.

કાર્તિકેય પ્રથમતઃ મહાદેવનું રેત શરવણ નામના  
 વનમાં પડેલું તે. આગળ જતાં ગંગાએ અને અગ્નિએ  
 ક્રમે ક્રમે કેટલોક કાળ ધારણ કર્યું. તેમની પછી જ  
 કૃત્તિકાએ ધારણ કર્યું. તે વખતે એનો જન્મ  
 થયો. આમ હોવાથી એનાં અનુક્રમે સ્કંદ, ગાંગેય,  
 અગ્નિભૂ અને કાર્તિકેય એવાં નામ પડ્યાં. એક  
 મુખ અને બે હાથ સહિત છયે કૃત્તિકાને પેટે એક  
 જ કાળે જન્મેલા હોવાથી એમને છ મોં અને બાર  
 હાથ છે; તેમ જ એમનું નામ ષષ્ઠમુખ, ષડાનન  
 એવું પડ્યું છે. આગળ જતાં એ દેવના સેનાપતિ  
 થવાથી, તેમને સેનાની પણ કહેતા. ગુહામાં વાસ  
 કરવાને લીધે ગુહ પણ કહેવાતા. / ભાર૦ વન૦  
 અ૦ ૨૨૩-૨૨૬, અને ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૮૫.  
 કાર્મ્બોજ ધન્વન્તરી ઉત્તરે અને પશ્ચિમે આવેલો  
 દેશ. એને ઉત્તરકાર્મ્બોજ અને પરમકાર્મ્બોજ  
 કહેતા. ત્યાંનો રાજા સુદક્ષિણ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય  
 યજ્ઞમાં આવ્યો હતો / ભાગ૦ ૧૦-૮૨-૧૩.

કાર્તિવય એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)  
 કાર્દમાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
 કાર્પણિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
 કાર્ણાચન એક ઋષિ. (કૃષ્ણ પરાશર શબ્દ જુઓ.)  
 કાળિણી કશ્યપની સ્ત્રી મુનીની કુબે થયેલા દેવગંધર્વો-  
 માંના એકનું નામ (૧ દેવગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)  
 કાળિણી (૨) પ્રધાનપણે કરીને કૃષ્ણપુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું  
 ખીલું નામ / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૫૬, સ્ત્રી૦ ૯.  
 કાળિણી (૩) અભિમન્યુનું એક નામ. (ભાર૦ ભી૦  
 ૪૭-૧૫)

કાલ (૧) મૃત્યુનો અભિમાની દેવ-કાળ. એને સર્પ, પ્રાહ્લણ, પાર્ધી અને મૃત્યુની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૧-૭૦.

કાલ (૨) ક્રુવ નામના વસુના પુત્રનું નામ

કાલ (૩) એ નામના એક ઋષિ

કાલ (૪) એક અસુર (મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

કાલ (૫) એ નામનો એક યોદ્ધો (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

કાલ (૬) એ નામનો એક પર્વત / વા૦ રા૦ ક્ષિષ્કંધા૦ સ૦ ૪૩.

કાલકંઠ રુદ્રગણુ વિશેષ.

કાલવૃક્ષીયમુનિ આ મુનિની પાસે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણનારું એક પક્ષી હતું. એક વખત એ પોતે ફરતા ફરતા કોસળ દેશના ક્ષેમદર્શી રાજાને ત્યાં આવી ચઢ્યા. એમના પક્ષીમાં આવો ગુણ છે, એ જાણ્યું એટલે રાજાએ મુનિને પૂછ્યું કે મારા મંત્રીઓ મારા વિષે કેવો ભાવ રાખે છે, એ આપના પક્ષી પાસે કહેવડાવો. પક્ષીએ એક મંત્રીની હકીકત કહી અને ખીજની ખીજે દિવસે કહીશ એમ કહ્યું. પક્ષી ખરેખરી હકીકત કહે છે, એ જોઈને બાકીના મંત્રીઓએ રાત્રે પક્ષીને મારી નાખ્યું. આ ઉપરથી રાજાએ ધાર્યું કે આ સઘળા મંત્રીઓ મારું અનિષ્ટ ઇચ્છનારા છે એમાં સંશય નથી. પછી મુનિની સહાયતા વડે સઘળાઓને યોગ્ય શાસન કરીને સુખી થયો. / ભા૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૦૧

કાલકાંઠ વૈશ્વાનર દાનવની કન્યા અને મારીચ નામના અસુરની સ્ત્રી.

કાલકામ એક વિશ્વદેવ

કાલકામુક-કામુક ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યમાંનો એક (ખર શબ્દ જુઓ.)

કાલકાલ મહાદેવ

કાલકાક્ષ ગરુડે મારેલો એક અસુર

કાલકીર્તિ ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા

કાલકૂટ ભારતવર્ષીય ઉત્તર આનર્તની ઉત્તરે આવેલો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૬

કાલકૂટ (૨) મગધ દેશમાંનો એક સામાન્ય પર્વત  
કાલકૂટ (૩) સમુદ્રમથન કાળે નીકળેલું દુર્ધર વિષ.  
કાલકેતુ અસુરવિશેષ. એકવીર નામના હૈહય રાજાએ એને માર્યો હતો.

કાલકેય (૧) કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રી કાળાનો પુત્ર અને તેના વંશજ. એઓ વૃત્રાસુરના બળે દેવોની સાથે લડતા હતા. પછી જ્યારે ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરને માર્યો તે વખતે આ બધા સમુદ્રમાં સંતાઈ રહ્યા. દહાડે સમુદ્રમાં સંતાઈ રહે અને રાત્રે બહાર નીકળી મુનિઓને ખાઈ જાય. વ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં રહેનાર સો, અને ભરદ્વાજને આશ્રયે રહેનારા વીસ, એમ અસંખ્ય ઋષિઓને ખાધા. તેણે કરીને ઉર્વરિત ઋષિ ભય પામીને ગ્રહામાં સંતાઈ રહ્યા. પણ આમનો ઉપદ્રવ શાન્ત પડ્યો નહિ. યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓ અટકી પડી. ઇન્દ્રને મોખરે કરીને બધા ઋષિઓ પ્રહ્લદેવને શરણે ગયા. તેમણે કહ્યું કે તમે બધા અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે જાઓ. બધાએ અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે જઈને કાલકેયના આપેલા ત્રાસનું વર્ણન કર્યું. તેમણે બધાને અભય આપીને પોતે સમુદ્રતીરે ગયા અને પોતાના તપોબળ વડે સમુદ્રનું આચમન કર્યું. સમુદ્રની સાથે જ બધા કાલકેયો ઋષિના ઉદ્ધરમાં ગયા અને ત્યાં જ મરણ પામ્યા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૦૨-૧૦૫.

કાલકેય (૨) મારીચ નામના અસુરની સ્ત્રી કાલકાના છોકરા. એમને કાલખંજ પણ કહ્યા છે. એ સઘળા હિરણ્યપુરમાં રહેતા અને ઇન્દ્રને ભારે ત્રાસ આપતા હતા. પરંતુ ઇન્દ્ર એમને કાંઈ કરી શકતો નહોતો. પછી દ્વાપરયુગના સમાપ્તિકાળમાં પાંડુપુત્ર અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો તે વખતે ઇન્દ્રે એને આ કાલકેયને જીતવા મોકલ્યો. અર્જુનનું અને એમનું ધણા કાળ પર્યંત યુદ્ધ થયું. છેવટે એ બધા, તેમ જ પૌલોમ અર્જુનને હાથે મરણ પામ્યા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૭૩

કાલકોટિ નૈમિષારણ્યમાંનું તીર્થવિશેષ.

કાલખંજ બેની સંજ્ઞાવાળા કાલકેયોનું ખીજું નામ  
કાલગૌતમ એક ઋષિ (૧ પ્રહ્લદત્ત શબ્દ જુઓ.)

કાલઘટ જન્મેજ્ય રાજ્યએ કરેલા સર્પસત્રમાં વરેલો એક સદસ્ય ઋષિ

કાલજર મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક પર્વત

કાલજર (૨) ભરતખંડસ્થ એક સામાન્ય પર્વત (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

કાલજિત લક્ષ્મણનો સેનાપતિ. (કુશી લવ શબ્દ જુઓ.)

કાલજિહ્વ એક રુદ્રગણ

કાલતોયક ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ટ

કાલદંટૂ દૈત્યવિશેષ

કાલદન્તક સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૬

કાલદ્વા દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૬૩.

કાલનર સોમવંશી યયાતિપુત્ર અનુરાજનો પૌત્ર અને સભાતર રાજનો પુત્ર. એના પુત્ર નામ સંજય રાજ.

કાલનાભ તેર સૈદ્ધિકામાંની એક (૨. સૈદ્ધિક્ય શબ્દ જુઓ.)

કાલનેમિ (૧) એક અસુરવિશેષ. (૩ તારક શબ્દ જુઓ.)

કાલનેમિ (૨) લંકાનો એક રાક્ષસ. જ્યારે યુદ્ધમાં લક્ષ્મણ મૂર્છિત થયા તે વખતે દ્રોણાચળ પર્વત ઉપરથી ઔષધિ લાવવાને મારુતિ જતો હતો, તેને નિરોધ કરવાને રાવણે આને મોકલ્યો હતો. એ ઋષિનો વેશ ધારણ કરીને રસ્તામાં ખેડો હતો. મારુતિ ત્યાં પાણી પીવાને થોભ્યા. પણ કાલનેમિનું કપટરૂપ તરત જ કળી ગયા. તેથી બિલકુલ ખોટી ન થતાં એને મારી પોતે ઔષધિ લેવા ગયા. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭.

કાલનેમિ (૩) સો મુખવાળો એક દૈત્ય. એને વિષ્ણુએ માર્યો હતો. (મત્સ્ય. અ૦ ૧૭૭)

કાલભૈરવ કાશીપુરીનો ક્ષેત્રપાળ, એક રુદ્રગણ

કાલમહી ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯; મત્સ્ય અ. ૧૧૩

કાલપથ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર / ભાર૦ અનુ૦ ૭-૫૦

કાલમુખ મનુષ્ય અને રાક્ષસીથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા / ડાઉસન-૧૪૧

કાલયવન કોઈ એક યવનાધિપતિએ યાદવોના પરાભવ સારુ પોતાની સ્ત્રીની કૃષે ગર્ગમુનિ પાસે

ઉત્પન્ન કરાવેલો પુત્ર. એ મોટો પ્રતાપી અને યાદવોથી જિતાય નહિ એવો હતો. એક સમયે એ મોટું સૈન્ય લઈ યાદવો ઉપર ચઢી આવ્યો. ઘણો ભયંકર સંગ્રામ થયો અને કૃષ્ણને લાગ્યું કે આની જોડે યુદ્ધ કરતાં જ્ય મળવો કઠણ છે, માટે એને કોઈ યુક્તિથી મારવો જોઈએ. પછી વિચાર કરીને યુદ્ધમાંથી પોતે ખોટા નાસવાનો ઢોંગ કરીને દોડયા. કાલયવને જાણ્યું કે એ મારાથી નાસે છે, એટલે એ શસ્ત્ર લઈને એમની પૂઠળ ધાયો. એમ દોડતાં દોડતાં કૃષ્ણે પોતે પર્વતની જે શુક્રામાં મુચકુંદ રાજા ઊંઘતો હતો તેમાં જઈ, પોતાનું ઉત્તરીય મુચકુંદ રાજાને ઓઢાડ્યું અને પોતે શુક્રાના અંધારા ભાગમાં લપાઈને શું થાય છે તે જોતા ઊભા. કાલયવન પછવાડે દોડ્યો આવતો જ હતો. કૃષ્ણને શુક્રામાં ગયેલા જોઈ પોતે પણ પેડો; અને કૃષ્ણનું વસ્ત્ર ઓઢીને સૂતેલા મુચકુંદને જોઈને ધાર્યું કે આ ઢોંગ કરીને કૃષ્ણ સૂઈ ગયો છે. પછી પોતે પાસે જઈને તેને લાત મારી. મુચકુંદ જાગી ઊઠયા. એમણે આંખ ઉઘાડી અને કાલયવન ઊભો હતો તેના સામું કોપ ભરેલી દષ્ટિથી જોયું. મુચકુંદના ક્રોધાગ્નિથી કાલયવન તત્કાળ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. / ભાગ૦ દશમ સ્ક૦ અ૦ ૫૧ • પછી કૃષ્ણ અને મુચકુંદની ભેટ થઈ, પરસ્પર કાંઈ વાતચીત થયા બાદ મુચકુંદ ઉત્તરમાં ચાલ્યો ગયો અને કૃષ્ણ દ્વારકા પાછા આવ્યા.

કાલરાત્રિ પાર્વતીની એક શક્તિ. (શુભનિશુભ શબ્દ જુઓ.)

કાલવધ એક બ્રહ્મર્ષિ. (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કાલવીર્ય એક અસુર. (૨ સૈદ્ધિક્ય શબ્દ જુઓ.)

કાલવેગ સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૬.)

કાલશિખ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

કાલશૈલ ભરતખંડસ્થ એક સામાન્ય પર્વત

કાલસૂત્ર એક નરક. એમાં દસ સહસ્ર યોજન વિસ્તારના તાંબાના પતરાની નીચે ધમધમતો દેવતા હોવાથી એ પતરું નિરંતર તપેણું જ હોય છે. જે પ્રાણી માતા, પિતા, બ્રાહ્મણ અને મુખ્યત્વે બ્રહ્મનિષ્ઠ

બ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરે છે તેને યમદૂતો આ તપ્ત પતરા પર જીભા રાખી યાતના કરે છે.

કાલયાવત વૃંદાવન તે જ.

કાલા પાર્વતીની શક્તિ. (શુંલનિશુંલ શબ્દ જુઓ.)

કાલા (૨) કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીઓમાંની એક. એને ચાર પુત્રો હતા, એ બધા કાલકેય કહેવાતા. (કાલકેય શબ્દ જુઓ.)

કાલાગ્નિરુદ્ર મહાદેવની એક મૂર્તિ.

કાલાગ્નિરુદ્ર (૨) મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.

કાલાનલ કાલનર રાજનું ખીજું નામ.

કાલાપ ઋષિવિશેષ / ભા૦ સ૦ ૪-૨૪.

કાલિકા ભારતવર્ષીય નદી / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

કાલિકા (૨) કાલી શબ્દ જુઓ.

કાલિંગ કલિંગ દેશનો રાજા. આ અનિરુદ્ધના વિવાહ સમયે આવ્યો હતો. એણે રુકિમને દૂત રમી બહારામને હરાવવાનું સૂચવ્યું હતું. દૂત રમતા હતા ત્યારે આ રાજા બહારામનું ઉપહાસ કરીને હસ્યો હતો. આથી ગુસ્સે થઈ બળરામે એના દાંત પાડી નાખ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૨૭-૩૭.)

કાલિંજર ભારતવર્ષીય વન.

કાલિંજર (૨) કાશીમાં એક સ્થળવિશેષ.

કાલિંદ્રી અંશુમતી નદીનું ખીજું નામ.

કાલિંદ્રી (૨) યમુના નદીને પણ આ નામે વર્ણવી છે. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૫, શ્લો. ૧.

કાલિંદ્રી (૩) કૃષ્ણની સાતમી સ્ત્રી. મને કૃષ્ણ પતિ મળે એમ ઇચ્છી એ યમુનાને તીરે તપ કરતી હતી. પ્રાયઃ એ યમુનાની મૂર્તિમાન દેવતા હોવી જોઈએ, કારણ એ કોની દીકરી વગેરે હકીકત કોઈ જગાએ મળતી નથી. એક સમયે કૃષ્ણ ચોમાસામાં ઇન્દ્ર-પ્રસ્થમાં રહ્યા હતા, ત્યારે અર્જુનને લઈને મૃગયા રમવા ગયા હતા. તે વખતે આને તપ કરતાં જોઈ અને પૂછપરછ કરતાં બધી હકીકત જાણી એટલે એને જોડે ઇન્દ્રપ્રસ્થ લઈ ગયા; અને ચોમાસું વીત્યા બાદ દ્વારકા ગયા અને ત્યાં એનું વિધિવત પાણિપ્રહણ કરીને પોતાની શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ - પટરાણીઓમાં દાખલ કરી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં. અ૦ ૫૮.

● એને કૃષ્ણથી શ્રુત વગેરે પુત્ર થયા હતા. (૪ કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

કાલિય કાદ્રવેય કુળમાં જન્મેલો એક નાગ. એ પૂર્વે રમણદ્વીપમાં રહેતો હતો. એ દ્વીપમાં ગરુડ વારે વારે જઈને નાગોનું ભક્ષણ કરી જતો હતો. તેથી સઘળા નાગોએ મળીને એક વખત એવો વિચાર કર્યો કે આપણે એને કાંઈ નિયમિત ભક્ષ્ય આપવાનું ઠેરવીએ. તે પ્રમાણે ઠરાવ કરીને ગરુડને જણાવ્યું. એણે એ કબૂલ કર્યું. એ ગોઠવણથી ગરુડને નિરંતર નિયમાનુસાર ભક્ષ્ય મળવા લાગ્યું અને નાગોને પણ એક રીતે સુખ થયું. એક વખત એમ બન્યું કે ગરુડનું ભક્ષ્ય ગરુડને ન આપતાં કાલિય પોતે ખાઈ ગયો. તેથી એનું અને ગરુડનું જખરું યુદ્ધ થયું. ગરુડની આગળ પોતાનું કાંઈ ચાલતું નથી એ જોઈને એ ત્યાંથી નાઠો. તે જમના નદીના ધરામાં આવીને સંતાયો. ત્યાં ભરાયો જોઈને ગરુડ પાછો ગયો. સૌભરિ ઋષિએ આપેલા શાપને લઈને ગરુડથી ત્યાં અવાય એમ નહોતું. આ મર્મ કાલિયને ખબર હોવાથી એ જમનાના જળમાં આવીને કેવળ નિર્ભયપણે રહેવા લાગ્યો. એનું વિષ એવું ઉગ્ર હતું કે જમનાના એ દ્રહના પાણીને સ્પર્શીને જતો વાયુ ઊડતાં પક્ષીને લાગે તો તે પણ મરી જાય. પરિણામે જમનાનો એ ધરો પશુપંખી બધાંએ વર્ચ્ય કરી દીધો હતો. એક વખત દૈવઇચ્છાથી બધા ગોવાળિયાઓ ગાયોને લઈને દ્રહ ઉપર ગયા. તેમણે અને ગાયોએ એમાંનું પાણી પીધું અને બધાં ઝેર ચઢવાથી મરણ પામ્યાં. કૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં જ પોતે ત્યાં ગયા અને જમના કાંઠે એક ઝાડ પાસે જ હતું તેના પર ચઢ્યા અને જમનામાં ભુસ્કો માર્યો. કાલિય હતો ત્યાં જઈને પોતાની અદ્ભુત શક્તિ વડે કરીને એને પકડયો; અને ખૂબ ગૂંધો. કાલિયે જાણ્યું કે હું મૂંઝો. એટલામાં એની સ્ત્રીઓએ આવીને કાલાવાલા કરીને પ્રાર્થના કરી કે એને પ્રાણદાન આપવું જોઈએ. કાલિય ધણે જ નરમ થઈ ગયો હતો. પછી એની પાસે યમુનાનું જળ શુદ્ધ કરાવી તેમ જ ગાય-ગોવાળોને પૂર્વવત

નીરોગી કરાવી, એને પાછો રમણુદ્રીપમાં રહેવા મોકલ્યો. / ભાગ૦ દશમ અ૦ ૧૬.

**કાલિય** (૨) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક વિદૂષક, હાસ્યકાર.

**કાલિયાવત્** દાશરથિ રામની સભાનો એક હાસ્યકાર-મસ્કરો.

**કાલી** સતીએ હિમાલયને ત્યાં જન્મ ધારણ કર્યો ત્યારે તેમની અંગકાંતિ શ્યામ વર્ણ હોવાથી તેમનું પડેલું નામ.

**કાલી** (૨) કાલિકા નામની જે શક્તિ તે જ. એણે શુંભ અને નિશુંભનો વધ કર્યો હતો. (શુંભનિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

**કાલી** (૩) ઉપરિચર વસુ રાજની માછલીના ઉદરમાં જન્મેલી કન્યા. એને મત્સ્યગંધિની અને યોજનગંધિની એવાં નામે હતાં. પછીથી એનું સત્યવતી નામ પડ્યું હતું. એ જ શંતનુની સ્ત્રી થઈ હતી. કૌમાર અવસ્થામાં પરાશર ઋષિથી એને કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામે પુત્ર જન્મ્યો હતો.

**કાલી** (૪) પાંડુપુત્ર ભીમસેનની ખીજ સ્ત્રી. ભીમસેનથી એને સર્વગ નામે પુત્ર થયો હતો.

**કાલી** (૫) ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦; મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૧૩.

**કાલેય** રસાતળમાં રહેનાર દૈત્યો પૈકી એક દૈત્ય-વિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૪-૩૦.

**કાલેય** (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)  
**કાવષેય** કવષાનો પુત્ર હોવાથી તુર ઋષિનું પડેલું ખીજું નામ.

**કાવેરી** ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (૩. પારિયાત્ર શબ્દ જુઓ.)

**કાવેરી** (૨) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.)

**કાવ્ય** બર્હિષદ પિતરો પૈકી એક પિતરવિશેષ.

**કાવ્ય** (૨) વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો ખીજો (૯. કવિ શબ્દ જુઓ.)

**કાવ્ય** (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કાવ્ય** (૪) દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્યનું તે પોતે કવિ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે સખ્યે પડેલું નામ.

**કાશ્ય** ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.  
**કાશિ** વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંનો સાતમો. (૯. કવિ શબ્દ જુઓ.)

**કાશિ** (૨) સોમવંશી આયુ રાજના પુત્ર ક્ષત્રણ્ઢના સુહૃત્ર નામના પુત્રનો પૌત્ર અને કાશ્યપરાજનો પુત્ર. એને રાષ્ટ્ર નામનો પુત્ર હતો. કાશ્યવશને કોઈ કોઈ ઠેકાણે મૃત્યોમાં કાશિપતિ કહ્યા છે. પરંતુ તે કાશિપુરીના રાજા હતા એમ સમજવું નહિ.

**કાશિ** (૩) એક પવિત્ર નગરી.

**કાશિક** ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૭૨.

**કાશિકા** ભરતખંડસ્થ નદી. (શુક્રિમાન શબ્દ જુઓ.)

**કાશિકા** (૨) કાશિ નગરી.

**કાશિકોશલ** ઈશાન્ય કોસલ જેને ઉત્તરકોસલ કહ્યો છે તે જ દેશનું ખીજું નામ. આ દેશનું આ નામ કાશિ સંબંધી દેશ સમીપ હોવાને લીધે પડ્યું હશે એમ લાગે છે.

**કાશિપાંચાલ** પૂર્વ પાંચાલનું જ આ નામ હોય એમ જણાય છે. / ભા૦કર્ણ૦ અ૦ ૭૩.

**કાશિરમણ્ડલ** કાશ્મીર દેશ / ભાર૦ વ૦ ૧૩૨-૧૦.

**કાશિરાજ** અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનો પિતા. પરંતુ આ નામ કાશિના ગમે તે રાજાને પણ લગાડાય છે.

**કાશિરાજ** (૨) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

**કાશી** કાશિપુરીનું ખીજું નામ

**કાશ્મીર** ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. પાંડવોના સમયમાં ઉત્સવસકેત સપ્તગણ્ય અને લોહિત એ બે દેશની મધ્યના દેશને કાશ્મીર કહેતા: / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

**કાશ્ય** સાંદીપનિ ઋષિના પિતા.

**કાશ્ય** (૨) સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન સુહૃત્ર રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એના પુત્રનું નામ કાશિ.

**કાશ્ય** (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશના સેનજિત રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

**કાશ્ય** (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવપક્ષનો એક રાજા.

એ પોતે એક રથી હતો છતાં કોઈ વર પ્રભાવે કરીને યુદ્ધ સમયે અષ્ટરથી થતો. / ભાર૦ ઉલોગ૦ અ૦ ૪.

કાશ્યપ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપ (૩) દાશરથિ રામની સભામાં જે આઠ ધર્મશાસ્ત્રી હતા તેમાંનો એક.

કાશ્યપ (૪) દાશરથિ રામની સભામાંનો વિદ્વષક.

કાશ્યપ (૫) એક ઋષિ. એને એક વખત કોઈ વેશ્યાના રથનો ધક્કો વાગવાથી મૂર્ચ્છા આવી અને ભોંય પર પડી ગયો. કિંચિત્ સાવધ થયા પછી એના મનમાં આવ્યું કે દેહને લીધે અનેક કલેશ ભોગવવા પડે છે. માટે દેહત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ છે. શિયાળનું રૂપ ધરીને ઈંદ્ર ત્યાં આવ્યો. મનુષ્ય-દેહની યોગ્યતા કેવી મોટી છે તેની એને સમજણ પાડી. આ ઈંદ્ર છે એમ પોતાની દિવ્ય દષ્ટિએ કરીને ઓળખ્યો. તે ઉપરથી જાણ્યુંતો વેશ તણ દર્ષ સાક્ષાત્ ઈંદ્ર પોતે એની સન્મુખ જાણો. અને વંદનાદિથી એણે ઘણું સત્કાર કર્યો. પછી ઈંદ્ર સ્વર્ગમાં ગયા અને ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં ગયા.

કાશ્યપ (૬) એ નામના એક ઋષિ જે પાંડવોના દ્વૈતવનમાં રહ્યા હતા.

કાશ્યપ (૭) એક મંત્રશાસ્ત્રી બ્રાહ્મણ. પરીક્ષિત રાજને સર્પદંશ થઈને તે મરણ પામનાર છે એ સાંભળીને તેને પોતાના મંત્રબળે ઉગારીને દ્રવ્ય મળવાની ઇચ્છા ધારીને એ હસ્તિનાપુર જવાને નીકળ્યો. તક્ષક નાગને એ વાતની ખબર પડી એટલે એ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને એના રસ્તામાં આવીને ખેડો અને કાશ્યપ આવ્યો એટલે એને પૂછ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ, તમે કોણ છો અને ક્યાં જાઓ છો?' બ્રાહ્મણે બધી વાત કહી, એટલે તક્ષક કહે, 'આ પુરુષ સહિત આ આઠ હું બાળી નાખું છું તે તું પૂર્વવત્ સારુ કરે તો હું તારું મંત્રબળ ખરું જાણું.' કાશ્યપ કહે, 'ઠીક'. પછી તક્ષકે પેલા આડને દંશ કર્યો અને પાસે આડીને ખેડેલા પુરુષ સહિત આડને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યું. એ જોઈને બ્રાહ્મણે પોતાના મંત્રબળે કરીને તરત જ

પૂર્વવત્ કરી નાખ્યું. એ જોઈને તક્ષકને લાગ્યું કે આ જરૂર રાજને સજીવ કરશે. પછી તક્ષકે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, 'ઋષિપુત્રે આપેલો શાપ મિથ્યા કરવાથી તને જે દ્રવ્યનો લાભ થાય, તેનાથી પણ અધિક દ્રવ્ય આ લે અને રાજ પાસે ન જતાં પાછો ઘેર જ. હું જાતે જ તક્ષક છું.' આ ઉપરથી કાશ્યપ દ્રવ્ય મળ્યું તે લઈને પોતાના સ્થળે ચાલ્યો ગયો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૪૩.

કાશ્યપ (૮) સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિમાંનો એક

કાશ્યપિ કશ્યપના વંશજ તે.

કાશ્યપિ (૨) અરુણનું ખીજું નામ.

કાશ્યપી બધી પૃથ્વી કાશ્યપની હોવાથી પૃથ્વીનું પડેલું નામ. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપેય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાશ્યપેય (૨) સૂર્યનું ખીજું નામ.

કાશ્યપેય (૩) કૃષ્ણનો સારથિ દારૂક તે. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૪૭, શ્લો૦ ૫૫.

કાષ્ટા દક્ષની કન્યા અને કશ્યપની સ્ત્રી. / ભાગ૦ ૬-૬-૨૫.

કાષ્ટાહારિણુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કાસાર ઋષિવિશેષ. એણે વાલ્મીકિય શાપાનું અધ્યયન કર્યું હતું.

કાસોરુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કાક્ષીવાન અનુકુલોત્પન્ન બલિરાજાએ પોતાની સુદેણ્યા નામની સ્ત્રીને પુત્ર સંપાદન સારુ દીર્ઘતમા ઋષિની સેવા કરવા જવાનું કહ્યું હતું. તેણે એક વખત પોતે ન જતાં એક દાસીને તેમની પાસે મોકલી. આ દાસીને દીર્ઘતમા ઋષિથી થયેલો પુત્ર તે આ કાક્ષીવાન. પોતાના તપાચરણે કરીને એ બ્રહ્મલોકમાં ગયો હતો.

કિંકર એક રાક્ષસ. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞા વડે એણે કલ્માષપાદ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

કિંકર (૨) લંકામાં એંશી હબ્બર રાક્ષસોનો સમુદાય વિશેષ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૨ (હનુમાન શબ્દ જુઓ.)

કિંકિણુ સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશમાં જન્મેલા સાત્વતના પુત્ર ભજમાનના ખીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણમાંનો ખીજો પુત્ર.

કિંકુર દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેદ સાડુ નિર્માણ કરેલું ધનુષ્ય / ભાર૦ આ૦ ૨૦૦-૧૨.

કિંજલ્ય તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ ૧૦ ૮૧-૭૯.

કિંકત્ત પુણ્યતીર્થમાં આવેલો એક કૂવો / ભાર૦ ૧૦ ૮૧-૭૯.

કિંકમ મૃગ રૂપ ધારણ કરી મૃગી સાથે મૈથુન કરતાં પાંડુ રાજને હાથે મરણ પામેલો ઋષિવિશેષ. 'તારી સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરતાં જ તારું મૃત્યુ થશે' એવો જોણે પાંડુને શાપ આપ્યો હતો તે / ભાર૦ આ૦ ૧૨૩-૧૨-૩૭.

કિંકાન તીર્થવિશેષ / ભાર૦ ૧૦ ૮૧-૭૯.

કિન્નરાશ્વિ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના સુનક્ષત્ર રાજનો પુત્ર. જેનું મુખ્ય નામ પુષ્કર હતું તે જ.

કિંપુના ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯; ભાગ૦ ૬૦ સ્કં૦ અ૦ ૯

કિંપુરુષ આગ્નીધ્રાના નવ પુત્રોમાંનો ખીજો. એ મેરુની કન્યા પ્રતિરૂપાને વર્યો હતો. એનો દેશ એના જ નામ વડે પ્રસિદ્ધ હતો.

કિંપુરુષવર્ષ જ્યુલૌપના વર્ષ સંજ્ઞાવાળા નવ ભાગમાંનો એક. એની ઉત્તરે હેમકુટ પર્વત, દક્ષિણે હિમાલય અને પૂર્વ-પશ્ચિમે ક્ષાર સમુદ્ર એવી એની સીમા હતી. એનું ખીજું નામ હૈમવતવર્ષ હતું. એ દેશમાં કિન્નર નામની દેવયોનિની વિશેષ વસ્તી છે. આમિષ પુત્ર કિંપુરુષ ત્યાં અધિપતિ હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

કિરાતદેશ ઈંદ્રપ્રસ્થને મધ્ય ધારી આ દેશના પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એમ ત્રણ ભેદ છે. (તે સંબંધે તે તે અક્ષરના ક્રમવાર શબ્દોમાં જુઓ.)

કિરીટમાલી અર્જુનનું એક નામ / ભાર૦ વિ૦ ૬૩-૨૭.

કિરીટી પાંડુપુત્ર અર્જુનનું નામાન્તર.

કિર્મીર એક રાક્ષસ. બ્રહ્મસુરનો ભાઈ. આ વધત્રક્રીય (નેતરના) વનમાં રહેતો હતો. હસ્તિનાપુરથી પાંડવો કાચક વનમાં આવ્યા હતા ત્યારે, પોતાના ભાઈને

ભીમસેને માર્યો હતો. તેનું વેર લેવાની ઇચ્છાથી કિર્મીર આ વનમાં આવ્યો. એણે પાંડવોનો જવાનો રસ્તો ચોતરફથી ઘેર્યો, તેથી એની અને ભીમસેનની વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. તેમાં એ ભીમસેનને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧ કિલ્તાકુલિ (કિલ્ત + આકુલિ). અસુરોના બે પુરોહિતો. કિલ્તાકુલિ એ કિરાતાકુલિનું વિકૃત રૂપ છે. બ્રાહ્મણકાળના સાહિત્યમાં વર્ણુસંકર જાતિના બ્રાહ્મણોને પણ બ્રાહ્મણ તરોકે ગણવા પડ્યા હતા. ગોષ જાતિ સંભવ બ્રાહ્મણ ગૌપાયનઃ આસનોતિ બ્રાહ્મણુ પણ છે. કિરાત જાતિમાં થયેલા બ્રાહ્મણ તે કિરાતકુલિ; એટલે જેમનામાં કિરાતના લોહીનો અંશ છે તે. આ બ્રાહ્મણો માનવ અને અસુરની વચ્ચેની જાત ગણાતી. (પ્રપાઠક—શરવથબ્રાહ્મણ (ડાઉસન).

કિલાકલા નગરીવિશેષ. અહીં ઓગણીસ રાજાઓએ એકસો છ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૨.

કિશોર બલિ દૈત્યના પુત્રમાંનો એક / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૨

કિષ્કિંધ એક સામાન્ય પર્વત.

કિષ્કિંધા દક્ષિણમાં આવેલી એક નગરી. મૂળ ત્યાં ઋક્ષ રાજા હતા. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં મૈદ અને દ્વિવિદ એવા વાનર જાતિના રાજા હતા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

કીકટ ઋષભદેવના દસ પુત્રોમાંનો નાનો. એ જ નામના ખંડનો અધિપતિ હતો.

કીકટ (૨) ભરતવર્ષના નવ ખંડમાંનો એક.

કીકટ (૩) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કીચક પૂર્વ મત્સ્યદેશના અધિપતિ વિરાટ રાજની સુદેષ્ણા નામની સ્ત્રીનો ભાઈ, એટલે વિરાટ રાજનો સાગો. કીચકને એના સુધ્ધાં એકસો અને પાંચ ભાઈઓ હતા. એ બધા જાતના કેકેય હતા. બધા ભાઈઓમાં આ પોતે મોટો અને ઘણો પરાક્રમી હતો. એના પરાક્રમને લીધે વિરાટ રાજાએ એને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. પાંડવોનો



વનવાસ પૂરો થતાં જ એક વર્ષમાં અગ્નાત રહેવાનું હતું તે વખતે સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને દ્રૌપદી વિરાટ રાજ્યને ત્યાં સુદેષ્યાની અંતઃપુરની દાસી થઈને રહી હતી. એણે નોકરીએ રહેતી વખતે ખોલી કરી હતી કે હું કોઈનું ઉચ્છિષ્ટ નહિ ખાઉં, કોઈના પગ નહિ ધોઉં અને કશું અનુચિત કામ નહિ કરું. સુદેષ્યાએ વચન આપ્યું હતું કે તારી એ શરતો હું પાળાશ. એ સિવાય એ પણ કહ્યું હતું કે મારા સામી કુદૃષ્ટિ કરનાર પુરુષને તમારે શિક્ષા કરવી પડશે. અને જો તમે નહિ કરો તો મારા પતિએ જોયો પાંચ ગંધર્વ છે, તે તેને શિક્ષા કરશે તેમાં તમારે ખોટું ન લગાડવું. આ પણ સુદેષ્યાએ માન્ય કર્યું હતું. સુદેષ્યાને નજરે જોતાં જ, દ્રૌપદીની પવિત્રતાની ખાતરી થઈ હતી.

આમ દ્રૌપદી ઘણા દિવસથી વિરાટને ત્યાં સુદેષ્યાના અંતઃપુરમાં સૈરંધ્રી તરીકે સુખમાં રહેતી હતી. તેવામાં એક દિવસ ક્રીચક સહજ પોતાની બહેનને મળવાને માટે એના અંતઃપુરમાં આવ્યો. આ વખતે એણે સૈરંધ્રીને એકાએક દીઠી. તે પહેલાં એણે એને કદી જોયેલી નહિ. એને જોઈને જ છેક ગાંડાતુર જેવો બની ગયો, અને પોતાની બહેનને પૂછવા લાગ્યો કે, 'આ નવીન સ્ત્રી કોણ છે?' સુદેષ્યાએ કહ્યું કે, 'મારી પરિચારિકા છે.' તે સાંભળીને એને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. થોડીવાર તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પછી પોતાની બહેનની મર્યાદા મૂકીને સૈરંધ્રીને કહેવા લાગ્યો કે, 'અરે સૈરંધ્રી, તારું સ્વરૂપ ઘણું જ સુંદર છતાં, તું દાસી શી રીતે બની? મને એમ લાગે છે કે તું રાજપત્ની છે અને કોઈ કારણે આ દાસીવેશ તે ધારણ કર્યો છે. ભલે, તે ગમે તેમ હો, પણ આજ તારું ભાગ્ય ઊઘડી ગયું કે હું અહીં આવ્યો. હું મારી બહેનને કહીને તને અહીંથી છોડાવું છું. પછી તું મારી સ્ત્રી થઈ મારી સાથે મારે ઘેર ચાલ. અરે, ક્રીચક જેવો પતિ મળવાનો ભાગ્યેદય થયા છતાં, એવી કોણ અભાગી સ્ત્રી હોય કે દાસીપણમાં જ રહેવાની ઇચ્છા રાખે? મને લાગે છે કે મેં જ

કહ્યું તે તને મનમાં તો ગમે છે; અને તું મારી સાથે ખોલવાની ઇચ્છા પણ કરે છે. પણ મારી બહેન પાસે છે, માટે કાંઈ ઉત્તર ન આપતાં સ્તબ્ધ બેસી રહી છે.' આમ કહીને ક્રીચક છાનો રહ્યો. ક્રીચક જ્યારે આવું નાલાયક ખોલતો હતો ત્યારે સૈરંધ્રી નીચું મોં કરીને એને સાંભળી રહી હતી અને સુદેષ્યા હમણાં ક્રીચકને કાંઈ કહેશે અને વારશે એનાં વાટ જોતી હતી. પણ જ્યારે થોડા કાળ સુધી સુદેષ્યાએ ક્રીચકને કશું કહ્યું નહિ ત્યારે તે પોતે ક્રીચક પ્રત્યે કહેવા લાગી.

સૈરંધ્રી કહે, 'ક્રીચક, તેં જો જો લાષણ્ય કર્યું તે તારા જોવાને બિલકુલ છાજતું નથી. અરે, પરસ્ત્રીની વાંચના કરીને પૂર્વે કોનું કલ્યાણ્ય થયું છે કે તારું થશે? તારા મનમાં એમ સમજાશ નહિ. પાંચ મહાસમર્થ ગંધર્વો ગુપ્ત અને સર્વ કાળ મારું સંરક્ષણ કરે છે. મારા પ્રત્યેની તારી આ અનુચિત વર્તણૂંકની એમને ખબર પડશે તો તું મહાઅનર્થમાં આવી પડીશ.' આમ ખોલીને સૈરંધ્રી ચૂપ થઈ ગઈ. / ભાગ ૦ વિરાટ ૦ અ ૦ ૧૪.

સૈરંધ્રીનાં આવાં વચન સાંભળી ક્રીચક પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અહો, મેં સાંભળ્યું છે કે સ્ત્રીઓના મનમાં જો પુરુષને વશ વર્તવાનું હોય છે તેની સાથે પણ તેઓ બહારથી બહુ કઠણ વચનો ખોલે છે; તે ખરું જ છે. સૈરંધ્રીનું ખોલવું પણ એવા જ પ્રકારનું નહિ હોય? ભલે, ગમે તેમ હોય; એક વખત એના મનમાં મને વશ વર્તવાનું ન હોય, છતાં પણ હું ક્રીચક! અરે, હું બલાતકાર કરું તોય મને ખુદ વિરાટ ધરાધરી વારી શકે એમ નથી. પછી ખીજની તો શી ગણના? આમ સંકલ્પ કરીને એ ત્યાંથી ઊઠ્યો. જતાં જતાં પોતાની બહેનને કહેતો ગયો કે, 'એ મારે વશ થાય એમ કર.'

એ સાંભળીને સુદેષ્યાએ ક્રીચકને કહ્યું કે, 'તું એના વિષે પાપભૂલિ કરીશ નહિ. એણે મારી પાસે પ્રથમ જ, વચન લીધું છે, તે મારે પાળવું જ જોઈએ. સુદેષ્યાએ સૈરંધ્રીના દેખતાં ક્રીચકને એમ કહ્યું, છતાં પોતાના ભાઈની તરફ એની આંતરડી ખેંચાય માટે એને લાગ્યું કે મારા ભાઈનું હિત

કરવું ઇષ્ટ છે. પોતાના ભાઈને એકલી મળીને કહ્યું કે હું ગમે તે બહાને એને તારી પાસે મોકલીશ, પછી તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તજે. આ સાંભળી ક્રીચક ઘણા પુશી થઈ પોતાને ઘેર ગયો. સુદેષ્યાએ આ વાત ટાઢી પડવા દીધી, અને સૈરંધ્રી તો એ વાત ભૂલીયે ગઈ. પછી એક દિવસ એણે યુક્તિથી પોતાની બધી પરિચારિકાઓને કાંઈ ને કાંઈ કામમાં લગાડી દીધી; અને માત્ર સૈરંધ્રી જ એની પાસે રહે એમ કહ્યું. આમ થતાં જ એણે એને કહ્યું કે, હે સૈરંધ્રી! તું આ પાત્ર લઈને ક્રીચકને ત્યાં જઈને કહે કે, તમારી બહેન આ ભરીને મઘ મગાવે છે. સૈરંધ્રીએ કહ્યું કે એ કામ મારું નથી. તમે ખીબ કોઈને મોકલો અને મને જે વચન આપ્યું છે તેનું પાલન કરો.

સુદેષ્યા કહે એ વાત ખરી. મારું વચન હું ભૂલી ગઈ નથી. હું તને ખાસ આ કામ સારુ મોકલું નહિ, પણ આજ તારા સિવાય ખીબ કોઈ હાજર નથી. માટે જ તને કહું છું. તું જ અને મઘ લઈ આવ. તારા મનમાં ક્રીચકનું તે દિવસનું ભાષણ સાંભળીને ભય ઉત્પન્ન થયો હશે અને ત્યાં જવાને ખીક લાગતી હશે, એ ખરું છે. પણ મારે કામે તું ત્યાં ગયેલી હોવાથી તારે ખીવાનું કશું કારણ નથી, એ યાદ રાખજે. તે ઉપરથી સૈરંધ્રીને મહાકષ્ટ થયું, પણ નિરુપાય સમજી સુદેષ્યાએ આપેલું પાત્ર હાથમાં લઈ પોતે ક્રીચકને ત્યાં જવા નીકળી. જતાં જતાં રસ્તામાં એણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી કે વિશ્વસાક્ષી સૂર્યદેવ ! તમે પ્રાણી-માત્રની શુભાશુભ કૃતિઓ જુઓ છો. જે આપને મારું વર્તન સારું જણાયું હોય, તો આજે મારું રક્ષણ કરજો. સૂર્યની કૃપાથી એક ગુપ્ત દૂત ત્યાં તરત પ્રકટ થયો. એને દ્રીપદી જ માત્ર દેખી શકે એમ હતું. એને સૂર્યની કૃપાથી પોતાના રક્ષણ સારુ સાથે આવતો જોઈને, દ્રીપદી નિર્ભય થઈને ક્રીચકને ત્યાં ગઈ / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૫.

સૈરંધ્રી ક્રીચકને ઘેર જતી હતી, તેને જ્યારે

દૂરથી પોતાને ત્યાં આવતી દીડી એટલે ક્રીચકના હરખની સીમા રહી નહીં. હવે ક્યારે એ મારા ઘરમાં આવે, એવી ઉત્સુકતાથી હર્ષ ભરેલો એના સામે જ ડોળા ફાડીને જોઈ રહ્યો. એટલામાં સૈરંધ્રી એને ઘેર પહોંચી, અને ખારણા પાસે જઈ ઘરની બહાર રહી, એણે આણેલું પાત્ર ઉંખરાની અંદર મૂક્યું; અને સુદેષ્યાએ આમાં મઘ મંગાવ્યું છે, એવો સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળીને ક્રીચક ખારણા પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે હે શુભાંગી ! અહીં કેમ જાણી રહી છે? અંદર આવ. મારો કાઠ અને વૈભવ તો જો! પણ સૈરંધ્રીએ માત્ર એક જ જવાબ દીધો, કે આ પાત્રમાં મઘ આપો. મારે સત્વર જવું છે. વિદાય કરશો નહિ, કારણ સુદેષ્યા મઘ વગર અટકીને ખેડી છે. ક્રીચક કહે, અરે મઘ લઈને જવાની ફિકર તું કરીશ નહિ. હું ખીબની જોડે મોકલી દઉં છું. પરંતુ તું અંદર આવ. સૈરંધ્રીએ એને ગણુકાર્યો નહિ અને ખોલી કે મેં મારી સઘળી હકીકત તને તે દિવસે જણાવી છે. છતાં પણ જે તું મારા વિષે પાપબુદ્ધિ કરીશ તો મરણને પાત્ર થઈશ. આ સાંભળી ક્રીચક ઘણા આવેશભર્યો એની સામે આવ્યો અને એને બલાતકારે અંદર ખેંચી જવાને સારુ એનો હાથ પકડવા લાગ્યો. એના હાથને તરછોડી નાખી સૈરંધ્રીએ કહ્યું કે મૂર્ખ ! આટલો મદાંધ કેમ થયો છે? કામાતુર થઈ વગર વિચાર્યો ગમે તેમ કરવા તત્પર થઈશ નહિ. કોણુ સ્ત્રી અને તે કેવી છે તેનો ખ્યાલ આણ. પછી તો ક્રીચકને એટલો બધો ક્રોધ ચંદચો કે સૈરંધ્રીને જીવકીને અંદર લઈ જવાને પ્રવૃત્ત થયો. આ જોઈને સૈરંધ્રી ત્યાંથી જીવ લઈને નાઠી. તે રાજસભામાં આવી. ક્રીચક પણ એની પછવાડી પડ્યો અને તે પણ રાજસભામાં એ હતી ત્યાં આવ્યો. એણે એની વેણી પકડીને એને ઘાતે ઘાતે મારી. આ થતું જોઈને સૂર્યદેવે, અદૃષ્ટ રહે રહે, ક્રીચકને એવા બળથી આઘાત કર્યો કે જેમ પવનથી મૂળિયાં ભીખડીને ઝાડ પડી જાય, એમ એ ખેલાન

થઈને ત્યાં પડ્યો. ક્રીચકે સૈરંધ્રીને ઘાતપ્રહાર કર્યો તે બધી રાજસભાએ દીડેલો હોવાથી, એણે રાબને કહ્યું કે તમારી સભામાં તમારા દેખતાં આવે. અન્યાય થાય એ ઘટતું નથી. એ સાંભળી વિરાટે યોગ્ય ઉત્તર દીધો નહિ. તે બોલ્યો કે સ્ત્રીઓનાં કૃત્ય કેવાં હોય છે તે કોને ખબર પડે? આ ઉપરથી ત્યાં કંક (યુધિષ્ઠિર) બેઠો હતો તેણે બેચું કે કોઈ સભાસદ બોલતો નથી, એટલે એણે સૈરંધ્રીને કહ્યું, સૈરંધ્રી! રાજસભામાં આવીને આટલું અમર્યાદ બોલવું તને યોગ્ય નથી. માટે તું અહીંથી સત્વર ચાલી જા. આ સાંભળી સૈરંધ્રી ત્યાંથી ચાલી નીકળી અને સુદેણ્યા પાસે જઈને બધી અથઈતિ તેને સંભળાવી. એ સાંભળીને તે બોલી : હશે, થયું તે થયું. તું દિલગીર થઈશ નહિ. અતઃપર હું તને એ દુષ્ટ પાસે કઠી પણ મોકલીશ નહિ. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૧૬.

સુદેણ્યાએ સૈરંધ્રીનું સમાધાન કર્યું છતાં એને બિલકુલ એન પડે નહિ. રહી રહીને એને આ વાત સાંભરી આવે, અને એનો કાંઈ ઉપાય કરવો જ નોઈએ, એમ થયા કરે. છેવટે રાત પડી એટલે એના મનમાં આવ્યું કે મને આ દુઃખમાંથી માત્ર વલ્લવ જ (ભીમસેન જ) છોડવી શકે. બીજું કોઈ કાંઈ કરી શકે એમ નથી. માટે હું એની પાસે જાઉં. પછી રાત્રે જ્યારે જળ ઝંપ્યું, ત્યારે પાકશાળામાં જ્યાં વલ્લવ સૂતો હતો ત્યાં ગઈ. એણે વલ્લવને જગાડ્યો અને ઈત્યંભૂત બધી હકીકત એને જણાવીને રડી દીધું. વલ્લવ અને એની વચ્ચે ખૂબ વાતચીત થયા બાદ, વલ્લવે એના મનનું સમાધાન કર્યું અને કહ્યું કે તને કાલે ક્રીચક જરૂર મળશે. અને મને એટલે બિલકુલ ક્રોધ ન જણાય એમ એની જોડે તું બોલજે. તું એને કહેજે કે અત્રે નૃત્યાગારમાં આવજે. ત્યાં આવવાથી તારી કામના પૂર્ણ થશે. રાત્રે બધાં જાંવી જશે એટલે હું નૃત્યાગારમાં જઈને બેસીશ. પછી ક્રીચક છે અને હું છું. ત્યાં અમારું શું થશે તે તું તારી મેળે જાણીશ. આટલું કહી બગબગ્યું

થવા આવ્યું જોઈ, વલ્લવે સૈરંધ્રીને અંતઃપુરમાં મોકલી. દીધી. / ભાર૦ વિરાટ અ૦ ૧૭-૨૧.

રાજસભામાં એણે કરેલા અનુચિત કૃત્યની સભ દાખલ સૂર્યદુતે કરેલા પ્રબળ આઘાતને લીધે બેભાન થઈને પડેલો ક્રીચક કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આવ્યો, અને ત્યાંથી જાડીને મૂંગો મૂંગો ઘેર ચાલ્યો ગયો. તેણે દિવસે રાત પડે ત્યાં સુધીનો વખત, તેમ જ રાત્રી ગમે તેમ ગાળી. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાં જ તે સૈરંધ્રી પાસે ગયો. વલ્લવની સૂચનાને અનુસરીને સૈરંધ્રી તો એને પ્રકુલ્લવદના દેખાઈ. આથી તે હર્ષવેલા જેવો થઈ એની પાસે ગયો અને બોલ્યો કે, સૈરંધ્રી, મારાથી કાલે જે અન્યાય થયો તે મને ક્ષમા કર. એ માગવા હું તારી પાસે આવ્યો છું. મારો જે અપરાધ થયો હોય તે મનમાંથી ક્રોધ કાઢી નાખીને મને માફ કર. એના મનમાં આવ્યું કે એ આજે પ્રસન્નમુખી દેખાય છે, માટે એના મનમાં બિલકુલ ક્રોધ આવ્યો જ નથી અને એ મને વશ થશે જ એવું જણાય છે. ક્રીચકનું આવું ભાષણ સાંભળીને વલ્લવના સંકેત પ્રમાણે સૈરંધ્રીએ કહ્યું કે મારા મનમાં તારા પર બિલકુલ ગુસ્સો આવ્યો જ નથી. હું તારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું; પણ હું કહું તેમ કર. આજે રાત્રે નૃત્યાગારમાં હું તારી વાટ જોતી બેસીશ. હું અંધારામાં જઈને બેસીશ અને તું પણ અંધારામાં જ આવજે. તારો મનોરથ હું પૂરો કરું, તે મારા ગંધર્વો ન જાણે, માટે હું અંધારાની વાત કહું છું. સૈરંધ્રીના બોલ ક્રીચકને અમૃત જેવા લાગ્યા અને પોતાની જાતને કૃતાર્થ માનતો થયો, આનંદભર્યા પોતાને સ્થાને ગયો. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૨૨.

સૂર્યાસ્ત ક્યારે થાય એ જ ચટપટી ક્રીચકને ઢાગી રહી. શું વધારે કહીએ, તે દહાડે એ એવો હરખલેલો થઈ ગયો કે, કશુંયે કામ કરતાં એ બહાર આવે, અને સૂર્ય તરફ જુએ કે, હવે કેટલો દિવસ બાકી છે! એમ કરતાં કરતાં સાંજ પડી. પછી ક્રીચકે ઉત્તમ શૃંગાર ધારણ કર્યાં. વળી એને

સાંભરી આવ્યું કે અંધારામાં બહુ શુંગાર પહેરી-  
નેય શું? આમ થતાં થતાં મોડી રાત થઈ. અહીં  
વલ્લવ પોતાનું કામ આટોપી પાકશાળામાંથી  
નીકળીને નૃત્યાગારમાં કીચક આવે તેની પહેલાં  
જઈને અંધારામાં ખેઠો હતો. એટલામાં કીચક  
ત્યાં આવ્યો. પરંતુ અંધારું હોવાથી કશું દેખાય  
નહિ તેથી ધીરે ધીરે ડગલાં ભરતાં, અને મોઢે, હે  
પ્રિયે! કઈ બાજુએ આવું? તું કયાં ખેઠી છે?  
કહીને સૈરંધ્રીને ખોળતો હતો. વલ્લવે પણ ઝીણે  
સાહે આ તરફ એમ કહ્યું એટલે કીચક એમ ગયો.  
એ સૈરંધ્રી જ છે, એમ ધારી એને ગાઢ આલિંગન  
આપ્યું! એટલામાં તો આ તો કોઈ પુરુષ છે, એ  
ખબર પડતાં બંને વચ્ચે જબરી લઢાઈ મચી.  
વલ્લવને હાથે કીચક મરણશરણુ થયો. ખીજે  
દિવસે વલ્લવે એના સઘળા ભાઈઓને પણ મારી  
નાખ્યા. / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૨૩. • કીચકને  
અંધારામાં સૂત નામે સંખોધેલો જણાય છે.

કીટક ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજ

કીટક (૨) ધર્મપુત્ર સંકટનો પુત્ર. પૃથ્વી ઉપર  
દુર્ગાભિમાની દેવોની ઉત્પત્તિ એના વડે થઈ હતી. /  
ભાગ૦ ૬-૬-૬.

કિરીટકાચન એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કીર્તિ ઉરુક્રમ નામના બારમા આદિત્યની પત્ની.

એના પુત્રનું નામ બૃહત્શ્લોક / ભાગ૦ ૬-૧૮-૮.

કીર્તિ (૨) વૃષભાન ગોપની સ્ત્રી. રાધાની મા.  
ભાગવતમાં એનું નામ નથી.

કીર્તિધર્મા ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક  
રાજ / ભાર૦ દ્રાણુ૦ અ૦ ૧૫૮.

કીર્તિમતી શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વીનું ખીજું નામ.

એ નીપ અથવા આહુલ રાજની સ્ત્રી હતી અને  
એને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર હતો.

કીર્તિમાન ઉત્તાનપાદ રાજના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.  
ધ્રુવનો ભાઈ.

કીર્તિમાન (૨) વસુદેવથી દેવકીને થયેલા અને  
કંસે મારી નાંખેલા પુત્રોમાંનો મોટો. કૃષ્ણનો  
મોટો ભાઈ.

કીર્તિરથ વિદેહવંશના કૃતિરથ જનકનું ખીજું નામ

કીર્તિરાત વિદેહવંશના કૃતિરાત જનકનું ખીજું  
નામ

કીલાચન એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કુકર ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુકૃષ્ણ સર્પવિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૦.

કુકુર સર્પવિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૦.

કુકુર સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના કુળમાં જન્મેલા  
સાત્વત રાજના પુત્ર અંધકના ચાર પુત્રોમાંનો  
મોટો. એને વહ્નિ નામે પુત્ર હતો.

કુકુરંગાર ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુન્જર જયદ્રથનો ભાઈ / ભાર૦ વ૦ ૨૬૬-૧૧.

કુચૈલ કૃષ્ણ અને બળરામ બંને સાંદીપની ઋષિને

ત્યાં વિદ્યા સંપાદન કરવા ગયા ત્યારે તેમનાથી પહેલાં

ઋષિની પાસે ભણ્યો હતો તે, એક બ્રાહ્મણ. કુચૈલ

વચમાં તેમ જ વિદ્યામાં બળરામ અને કૃષ્ણ બંને

ભાઈઓ કરતાં મોટો હતો. તેથી બંને જણા એને

મોટો ગુરુભાઈ ગણ્યો. એ ઉત્તમ પ્રકારનો બ્રહ્મનિષ્ઠ

હોઈને, અતિશય દરિદ્રી છતાં, પરમ સમાધાની હતો.

(પુરાણિક ઈ૦ એને સુદામા અથવા શ્રીદામા એ નામ

આપે છે, પરંતુ ભાગવતમાં આ નામ નથી.) કુચૈલે

ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો હતો અને કુટુંબી થઈ પડ્યો

હતો. એકે પોતે ઘણો જ દરિદ્રી હતો, છતાં પોતાના

કર્મમાં તત્પર અને મોટો ભગવદ્ભક્ત હતો, એવી

એની કીર્તિ ફેલાયેલી હતી. એક સમયે એની સ્ત્રીએ

એને કહ્યું કે કૃષ્ણ આપના ગુરુભાઈ છે, એમ મેં

સાંભળ્યું છે. તો આપ એકવાર દારકા જઈ એમને

મળતા કેમ નથી? ત્યાં જશો તો જરૂર આપનો

આદરસત્કાર કરી, આપને કાંઈ ધન પણ આપશે;

કારણ કે કૃષ્ણ જબરા બ્રાહ્મણભક્ત હોઈ સંપત્તિમાન

છે. સ્ત્રીની વિનંતી પરથી કુચૈલની ધ્રુષ્ટા થઈ કે

દારકા જઈ. માટે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે કૃષ્ણની

આગળ કાંઈ લઈ જવાની ભેટ તૈયાર કર.

બાઈએ ગમે તેમ કરીને થોડા પૌઆ આપ્યા

અને બાંધવાનું એક ઘણું જ જીવું લૂગડું ખોળી

કાઠી જેમ તેમ કરીને બાંધી આપ્યા. આ લઈને

તે દારકા ગયા. એના આવ્યાની ખબર થતાં, રામ

અને કૃષ્ણ એના સામા આવ્યા અને ઘણા આદર સહિત એને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા. પછી બળરામ અને કૃષ્ણ રાતદિવસ તેની પાસે ને પાસે રહે. ગુરુગૃહની વાતો વારે વારે કાઢે. બન્ને ભાઈઓ એમના પગ દાખે. એમ એ ત્યાં રહી તેટલો કાળ સૂવામાં, જમવામાં અને ખેસવામાં ગાળે. ટૂંકામાં એને કશી ન્યૂનતા ન પડતાં આનંદ આનંદ મળે એમ ક્યું. આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કર્યા પછી, એણે ઘેર જવાની ઉત્કંઠા બતાવી. તે ઉપરથી રામકૃષ્ણે ઠીક ઠીક એને જવાની તૈયારી કરી. ઘણે દૂર સુધી એને વળાવવા ગયા.

કુચૈલને અહીંથી તો કાંઈ આપ્યા વગર આતિથ્ય કરીને વળાવ્યો, પણ એની મોટી યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના અલૌકિક સામર્થ્ય વડે તેનું ઘર જ નહિ, પણ એ જ ગામમાં રહેતો હતો તે આખા ગામને વિશ્વકર્માની મારફત નગર તુલ્ય બનાવ્યું અને બધાં ઘર કાંચનમય કરાવડાવ્યાં. કુચૈલને આ વાતની ખબર નહોતી. છતાં કૃષ્ણને ત્યાંથી ઠાલે હાથે પાછો આવતાં એને બિલકુલ ખેદ થયો નહિ, કારણ એ તો મૂળથી જ સમાધાની હતો. કુચૈલ પાછો આવ્યો પણ નગરી જોઈ સમજ્યો કે હું રસ્તો ચૂક્યો. હવે કઈ બાજુ જવું? આમ વિચારમાં પડ્યો છે, તેટલામાં એની સ્ત્રી સામેથી આવી એને હર્ષભર પોતાના મંદિરમાં લઈ ગઈ. પોતાના ઘરની સંપત્તિ જોઈને એ ચક્રિત થઈ ગયો. કૃષ્ણનું આતિથ્ય અને એના સામર્થ્યનું વર્ણન કરતાં સુખમાં જીવન ગાળ્યું. / ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ અં ૮૦-૮૧.

કુળ ભૂમિનો પુત્ર, મંગળ નામનો ગ્રહ છે તે.

કુળ (૨) નરકાસુરનું બીજું નામ / ભાગ ૧૦ સુ ૦ અં ૭, શ્લો ૦ ૩૪.

કુળભ એક દૈત્ય. એણે મહિષાસુર પ્રભૂતિ દાનવો સહવર્તમાન તારકાસુરને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. / મત્સ્ય ૦ અં ૧૪૬, શ્લો ૦ ૩૦.

કુળર દૈત્યવિશેષ (૩. તારક શબ્દ જુઓ.)

કુળર (૨) એક વાનર, અંજનાનો પિતા.

કુળર (૩) સાવીરદેશીય સામાન્ય રાજપુત્રી (૩) જ્યદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

કુટક ભારતવર્ષીય એક દેશ અને પર્વત / વા ૦ રા ૦ ક્રિક્ષિ ૦ સં ૬૬.

કુટક (૨) એક સામાન્ય રાજપુત્ર (૩. જ્યદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

કુટિકા ભારતવર્ષીય નદી / ભા ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯.

કુટિકોષ્ઠિકા પ્રાગ્વટપુરની પાસે આવેલી ભારતવર્ષીય નદી (પ્રાગ્વટપુર શબ્દ જુઓ.)

કુટીચર રુદ્રગણવિશેષ.

કુંડજ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કુંડજડર જન્મેજ્યના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય-વરલો બ્રાહ્મણ.

કુંડધાર કદુપુત્ર એક નાગ.

કુંડધાર (૨) એ નામનો એક મેઘ. એને એક સમયે એક બ્રાહ્મણે મૂર્તિમાન દીઠો અને દ્રવ્ય મળે ધારીને એણે એની બહુ જ સેવા કરી. દ્રવ્યથી કેવા કેવા અનર્થ થાય છે એ મેલે પેલા બ્રાહ્મણોને સ્વપ્ન દ્વારા દર્શાવ્યું. તે ઉપરથી એ બ્રાહ્મણની દ્રવ્યલાક્ષણિક ટળી ગઈ. / ભાર ૦ શાંતિ ૦ અં ૩૪૮.

કુંડલેદી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કુંડલ ભારતવર્ષીય મહાદેશ / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯.

કુંડલી ભારતવર્ષીય મહાનદી / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯.

કુંડમલા ભારતવર્ષીય નદીવિશેષ.

કુણ્ડલી એક ક્ષત્રિય, ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. / ભાર ૦ આ ૦ ૧૩૧-૧૦.

કુણ્ડલી (૨) ગરુડનો પુત્ર / ભાર ૦ ૧૧-૯.

કુણ્ડશાયી એક ક્ષત્રિય, ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર. આ ૦ ૧૩૧-૧૦.

કુણ્ડાશી એક ક્ષત્રિય, ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર ૦ આ ૦ ૧૩૧-૧૪.

કુંડિકા સામવેદોપનિષત્.

કુંડિકેર હૈહયોનાં પાંચ કુળોમાંનું એક કુળ.

કુંડિન એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.) એના પુત્રનું નામ કુંડિન્ય.

કુંડિન (૨) વિદર્ભ રાજ ભીષ્મકનું નગર / ભાગ ૦ ૧૦, સ્કં ૦ અં ૫૩

કુંડિનપુર (ખીન્ને કુંડિન શબ્દ જુઓ.)

કુંડોદ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

કુંડોદર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કુંડુલા ભારતવર્ષીય એક નદી / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુંહિડક સોમવંશીય ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા જન્મેજયના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર૦ અ૦ ૧૦૧-૪૬.

કુંહિડન ભીષ્મના સમયની વિદર્ભ દેશની રાજધાની / ભાર૦ ૧ ૫૭-૨૦; ૭૧-૨. મધ્ય પ્રાન્તમાં અમરાવતીની પૂર્વે ચાળીસ માર્ઘલ ઉપર આવેલું હાલના વરાહનું કુંડિનપુર તે જ.

કુંહી સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર / ભાર૦ ૧૦ ૧૩૧-૧૧.

કુંહોદ પર્વતવિશેષ / ભાર૦ ૧૦ ૯૫-૨૫.

કુંહોદર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાંનો એક પુત્ર / ભાર૦ અ૦ ૬૮-૯૭.

કુંહિ સોમવંશી સાત્યકિના ભારતના યુદ્ધમાં મરેલા દસ પુત્રોમાંનો એક.

કુંહિગર્ગ એક બ્રહ્મર્ષિ. એને એક માનસ કન્યા હતી. એ યુવાવસ્થામાં આવી એટલે એનો વિવાહ કરવાનું ધાર્યું પણ એને યોગ્ય વર મળ્યો નહિ. તેથી કુંવારી રહેતાં એણે તપ કર્યું. કાલાંતરે આ ઋષિ દેહત્યાગ કરી સ્વર્ગે ગયા, ત્યારે આ કન્યા આ જ આશ્રમમાં દેવ અને ઋષિ એમની તૃપિત-પૂર્વક તપ કરતી થકી રહી, બહુ જ વૃદ્ધ થઈ. એક સમયે એના મનમાં આવ્યું કે હવે દેહત્યાગ કરી ઉત્તમ લોકમાં જઈ. એટલામાં નારદ ત્યાં આવ્યા. નારદને એણે પોતાની ઈચ્છા જણાવતાં નારદે કહ્યું કે તું તપસ્વિની છે તેથી તને ઉત્તમ લોક સુલભ છે. પણ તું સંસ્કારહીન હોવાથી તારી ગતિ અક્ષય નહિ થાય. માટે તું સંસ્કારયુક્ત થા. પછી ઉત્તમ-લોકની પ્રાપ્તિ કર એ ઉત્તમ. આમ કહીને નારદના ગયા બાદ, વિવાહ કરવાની ઈચ્છાથી એક સ્થળે જ્યાં કેટલાક ઋષિપુત્રો સમુદાયમાં વેદાધ્યાય કરતા હતા ત્યાં ગઈ. જઈને કહેવા લાગી કે અરે સાંભળો, આ સમાજમાંથી જે કોઈ મારો પતિ થશે તેને

હું ધણું દ્રવ્ય અને મારા તપનો અર્ધ ભાગ આપીશ. પણ કોઈએ એની માગણી સ્વીકારી નહિ. માત્ર ગાલવંશનાં પ્રાકૃશુંવાનગ નામના એક ઋષિપુત્રે તેના પતિ થવાનું સ્વીકાર્યું. તે ઉપરથી આ વૃદ્ધ કન્યાએ એ ઋષિકુમાર સાથે યથાશાસ્ત્ર વિવાહ કર્યો; અને રાત્રે તરુણ થઈને એની સેવામાં હાજર થઈ. સવાર થતાં જ એણે પોતાના વચન પ્રમાણે પ્રાકૃશુંગને યથેચ્છ દ્રવ્ય અને પોતાના તપનો અર્ધ ભાગ આપ્યો અને પોતે દેહ તજીને ઉત્તમ લોકપ્રતિ ગમન કર્યું. આ જ સુલભા મૈત્રેયી હશે એમ લાગે છે. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૫૨.

કુંતય દેશવિશેષ. અશ્વ નદી નામે નાની નદીને તીરે આવેલું માળવાનું પ્રાચીન નગર, જેમાં કુન્તિનો જન્મ થયો હતો તે. / ભાર૦ ભી૦ ૯-૪૦.

કુંતળ ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯. કુંતળ (૨) કૌતલપુરાધિપતિ એક રાજા (ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

કુંતિ સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રાજિતના વંશમાંના હૈહયકુળના નેત્ર નામના રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સોહંજિ.

કુંતિ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના કથ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઘૃષ્ટિ.

કુંતિ (૩) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન કૃષ્ણનો સત્યાની કુપે થયેલો પુત્ર. એ મહારથી હતો.

કુંતિ (૪) સોમવંશીય સહસ્રાજિતના કુળમાંના વેત્રરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર સોહંજિ / ભાગ૦ ૯-૨૩-૨૨.

કુંતિ (૫) સોમવંશીય જ્યામઘ કુળના કથરાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઘૃષ્ટિ / ભાગ૦ ૯-૨૪-૩.

કુંતિ (૬) કુન્તિરાષ્ટ્રનો અધિપતિ. યદુકુળનો શૂર રાજા એનો મિત્ર થતો હતો, તેથી પોતાની પૃથા નામની કન્યા આને દત્તક તરીકે આપી હતી. એનું ખીજું નામ કુન્તિભોજ પણ હતું / ભાગ૦ ૯-૨૪-૩૦.

કુંતિ (૭) શ્રીકૃષ્ણ અને નાગનજિતીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૦.

કુંતિભોજ એક રાજા. યદુકુળના શૂર રાજાનો ખાસ મિત્ર હતો. પોતાને કાંઈ સંતતિ ન હોવાથી શૂર

રાબ્બની પ્રથમ સંતતિને યોગે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે ઉપરથી શરૂ રાબ્બને પ્રથમ થયેલી પૃથા નામની કન્યાને એણે દત્તક લીધી, અને એનું નામ કુંતી પાડ્યું. ત્યાર બાદ એને ઔરસ પુત્ર જન્મ્યો. ભારતના યુદ્ધમાં પોતાના પુત્ર સહવર્તમાન એ પાંડવના પક્ષમાં હતો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૭૨ • આગળ જતાં એ યુદ્ધમાં જ એનું મરણ થયું હતું. ગ્રંથોમાં એને એકલો ભોજ પણ કહ્યો છે. એ કયા કુળનો હતો એ જણાતું નથી; પણ એનો દેશ કુંતીરાષ્ટ્ર એ તો નક્કી છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

તિરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય મહાદેશ. નરરાષ્ટ્ર દેશની દક્ષિણે આવેલો હતો. અપર દક્ષિણ કુંતિરાષ્ટ્ર નામે એનો એક ભાગ હતો એમ જણાય છે. (અપર દક્ષિણ કુંતિરાષ્ટ્ર શબ્દ જુઓ.)

તી યદુકુળોત્પન્ન શરૂ રાબ્બની કન્યા પૃથા. કુંતિ-મેજ રાબ્બએ એને દત્તક લીધી હતી, અને કુંતી એ નામ એણે પાડ્યું હતું. એ જ્યારે કુમારી હતી ત્યારે કુંતિભોજને ત્યાં કોઈ ઋષિ (ઘણું કરીને ધૃવાસા ઋષિ) આવ્યા. એને પોતાને ત્યાં રાખીને કુંતીને એમની સેવા કરવાનું સોંપ્યું હતું. કુંતીએ કેતમ પ્રકારે કરીને ઋષિની ચાકરી કરી હતી. જતી રખતે પ્રસન્ન થઈને સૂર્ય, યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇન્દ્ર અને અશ્વિનીકુમાર એ દેવતાઓના એને મંત્ર આપ્યા હતા. ઋષિએ કહ્યું હતું કે કારણ પરત્વે તને પુત્ર થવો જોઈએ એમ લાગે ત્યારે તું આમાંના જે દેવનો જપ કરીશ, તે પ્રકટ થઈ તને પુત્ર આપશે. વગર કારણે જપ કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે કહીને ઋષિના ગયા પછી એક દિવસ એના મનમાં મંત્રનો પ્રભાવ જોવાનો ભાવ થયો. એણે પહેલો સૂર્યના મંત્રનો જપ કર્યો અને એનું આવાહન કરતાં જ મૂર્તિમાન સૂર્ય લાગલા જ એની આગળ પ્રત્યક્ષ થયા, અને પૂછ્યું કે મારું આવાહન કેમ કર્યું છે ? એમને જોઈને એ ભયભીત થઈ ગઈ અને બોલી કે મેં મંત્રની શક્તિ જોવા સારું આપનું આવાહન કર્યું હતું. હવે આપ પાછા

પધારો. સૂર્યે કહ્યું, મારું આવ્યું અફળ જાય જ નહિ. મારે તને પુત્ર આપવો જ જોઈએ. માટે તારે મારો સાથે રત થવું જ જોઈએ, એમ કહીને સૂર્યે તરત જ એની સાથે યોગ કરીને પોતાના લોક પ્રતિ ગમન કર્યું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૦૩-૩૦૭. • આથી એને ગર્ભ રહ્યો. શરમની મારી એણે એકાંતમાં રહેવા માંડ્યું. નવ માસ પૂર્ણ થતાં જ એને કવચ અને કુંડળ સહિત દેહીપ્યમાન પુત્ર જન્મ્યો. એ પુત્રને એણે પોતાની વિશ્વાસુ દાસી મારકત પેટીમાં મૂકીને તેને અશ્વ નદીમાં તરતો મુકાવ્યો. આ જ પુત્ર પાછળથી કર્ણુ નામે પ્રખ્યાત થયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૩૦૮.

પછી કેટલેક કાળે એનાં લગ્ન પાંડુ રાબ્બની જોડે થયાં. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૨. • પરંતુ એ પોતે શાપદગ્ધ હતો, તેથી એનાથી સ્ત્રીસંગ થાય જ નહિ એમ હોવાથી કુંતીએ એને પોતાને મળેલા મંત્રનો વાત કહી અને પછી પાંડુ રાબ્બની આશા થવાથી એણે ક્રમે કરીને પુત્રપ્રાપ્તિના મંત્રનો જપ કરી યુધિષ્ઠિરાદિ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. (પાંડુ શબ્દ જુઓ.) દુર્યોધન પાંડવોનો દ્રેષ કરતો હતો તેથી કુંતીને ઘણું દુઃખ વેઠવું પડતું, છતાં એ પાંડવોની જોડે વનવાસમાં ન જતાં હસ્તિનાપુરમાં જ રહેતી. આગળ જતાં યુદ્ધ થઈને બધા ધાર્તરાષ્ટ્રો મરણ પામી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે એણે સુખનો દહાડો દીઠો. પછી કેટલેક કાળે વિદુર ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી મહાપ્રસ્થાન સારુ હિમાલયમાં દેહત્યાગ કરવા નીકળ્યાં ત્યારે કુંતી પણ તેમની સાથે જ ગઈ અને એનો દેહ ત્યાં જ પડ્યો.

કુંતી (૨) ભારતવર્ષીય દેશ. આ પ્રાયઃ કુંતિ-રાષ્ટ્ર જ હશે.

કુંતી (૩) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી (૩. પારિ-ચાત્ર શબ્દ જુઓ.)

કુત્સ ઉત્તાનપાદ વંશના ચક્ષુર્મનુના અગિયાર પુત્રોમાંનો ખીજો.

કુત્સ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ. એના વંશજો તે કૌત્સ.

કુલ્સે (૩) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક ઋષિ /  
વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ ક્ષેપક૦ સર્ગ૦ ૨.

કુલ્સેન્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભુગુ શબ્દ જુઓ.)

કુંદ ભારતવર્ષીય દેશ/ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુંદ (૨) શાદમલીદ્રીપમાંનો એક પર્વત

કુંદ (૩) કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક

કુંપતિ અષ્ટભૈરવોમાં જે કપાલી કરીને કહેવાય છે તેનું જ ખીજું નામ.

કુપટ એક દનુપુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૬૨૬.

કુબેર (૧-૨. વૈશ્રવણુ શબ્દ જુઓ.)

કુબ્જા કંસની દાસી. એ શરીરે ત્રણ જગાએથી કૂબડી હતી. કૃષ્ણ અને બળરામને ધનુર્યોગને બહાને ગોકુળથી મથુરા તેડાવ્યા, તે વખતે કંસને કરવાનું ચંદન એણે કૃષ્ણને લેપન કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈને કૃષ્ણે એનું કૂબડાપણું ટાળીને એને સરળ કરી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્ક૦ અ૦ ૪૨.

કુબ્જા (૨) કૈકેયીની દાસી મંથરાનું ખીજું નામ (૨. મંથરા શબ્દ જુઓ.)

કુબેર વૈશ્રવણુ તે જ. ઉત્તર દિગ્ગણ. એનું મુખ્ય નામ સોમ. તે ઉપરથી ઉત્તર દિશાનું નામ સૌમ્ય પડ્યું છે. એની સ્ત્રીનું નામ ઋદ્ધિ હતું / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૬. ● એના પુત્રનું નામ નલકૂબર અને એની સ્ત્રીનું નામ ભદ્રા. / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૬; ૧૦-૧૦ ૨૧૬-૬.

કુબ્જાવતી તીર્થ વિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૪૦.

કુબ્જામ્રક ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર અને તીર્થ.

કુલ્ પ્રહલાદ દૈત્યના પુત્રોમાંનો એક.

કુલ્ (૨) કુલ્લકર્ણનો મોટા પુત્ર (કુલ્-નિકુલ્ શબ્દ જુઓ.)

કુલ્ (૩) લંકાનો એક સામાન્ય રાક્ષસ.

કુલ્લકર્ણ વર્તમાન વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના પુલસ્ત્ય પુત્ર. વિશ્વનારુષિને કૈકસી નામની ભાર્યાની કૃપે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો ખીજો, રાવણનો કનિષ્ઠ ભાઈ. જન્મતી વખતે એ મોટા પર્વત જેવડો અને ભયંકર હતો અને જન્મતાં જ પ્રભમાંથી એક હજારને એ ખાઈ ગયો. એથી ઈંદ્ર ઐરાવત ઉપર ખેસીને એના ઉપર ઘાઈ આવ્યો. ઈંદ્રે કરેલો વજ્રપ્રહાર સહન

કરતાં થકાં એણે ઐરાવતનો એક દાંત ઉખાડી નાખ્યો; અને એ દાંતે દાંતે એને એટલો માર્યો કે ઈંદ્ર ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયો. પછી ઈંદ્ર બ્રહ્મદેવ પાસે ગયો અને કુલ્લકર્ણનાં અદ્ભુત કર્મો વર્ણવ્યાં. તેથી બ્રહ્મદેવે એને શાપ આપ્યો કે એ સદા કાળ જીંધેલો જ રહેશે. આ વાત રાવણને ખબર પડવાથી એણે બ્રહ્મદેવની ઘણા પ્રકારે પ્રાર્થના કરી, સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી એમણે અનુગ્રહ કર્યો કે છ મહિનામાં એક દિવસ જન્મતો રહેશે. / વા૦ ૨૧૦ યુક્ત૦ સ૦ ૬૧.

પોતા ઉપર બ્રહ્મદેવના થયેલા કોપનું નિવારણ થાય અને પોતાને અપાર અશ્વર્થ મળે એ ઉદ્દેશથી એણે ગોકર્ણક્ષેત્રને વિષે ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. દશહજાર વર્ષના તપને અંતે બ્રહ્મદેવ એની આગળ પ્રત્યક્ષ થયા અને વરદાન આપવા તત્પર થયા. એટલામાં દેવોએ એમની પ્રાર્થના કરી કે એણે આજ સુધીમાં ઈંદ્રની સાત અપ્સરાઓ, દસ દેવ-દૂત અને અસંખ્ય ઋષિઓને મારી ખાધા છે, માટે એને વરદાન વિચારીને આપો. બ્રહ્મદેવે કુલ્-કર્ણની જીભ ઉપર સરસ્વતીને ખેસવાની આજ્ઞા કરી અને પછી એને પૂછ્યું કે તારે શો વર જોઈએ છીએ? બ્રહ્મદેવે ત્યાંથી થવાને લીધે એણે ઘણા કાળપર્યંત નિદ્રા કરવાનું ઇચ્છ્યું છું એમ માગ્યું. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહ્યું અને સ્વસ્થાને ગયા. એમના ગયા પછી એને ભાન ઠેકાણે આવતાં લાગ્યું કે મેં આ શું માગ્યું? મેં મારું બધું તપ વૃથા ગુમાવ્યું! આમ કરીને બહુ પસ્તાવા લાગ્યો. / વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦.

એ કેટલોક કાળ રાવણની જોડે પ્રલેખમાતક વનમાં રહેતો હતો. પછી જ્યારે રાવણને લંકા-નગરી મળી ત્યારે ત્યાં જઈને રહ્યો. વિરોચનના પુત્ર બલિએ પોતાની દૌહિત્રી - દીકરીની દીકરી એને પરણાવી. એનું નામ વજ્રજ્વાળા હતું. વજ્ર-જ્વાળાનું ખીજું નામ વૃત્રજ્વાળા એવું પણ હતું. લંકામાં એને નિદ્રા કરવાની અડચણ થવા લાગી એટલે રાવણે એને માટે એક યોજન પહોળું અને બે યોજન લાંબું એવું એક મંદિર કરાવ્યું. એ મંદિરમાં



એ નિરાંતે જીંધે એવી આજ્ઞા કરી. આ મંદિરમાં એ છ મહિના જાંઘતો. છ મહિને જે દિવસે જાગે તે દિવસે એને માટે રાખેલી અપરિમિત અજની રસોઈ, માંસ વગેરે ખાતો અને દારૂ પણ પીતો. તેમ જ વિષય ભોગવતો અને વખતે સભામાં પણ આવતો.

લંકા બાળીને મારુતિના કિષ્કિંધા ગયા પછી એક દિવસ રાવણની સભામાં વિચાર ચાલતો હતો કે રામ અને લક્ષ્મણ વાનર સહવર્તમાન જે લંકા પર ચઢી આવે તો આપણે શું કરવું? તે દિવસે કુંભકર્ણુ જાગ્યો હતો અને સભામાં ચે આવ્યો હતો. એણે રાવણને કહ્યું કે સીતાને રામને આપી દઈને સુખે રહેવું. આ સાંભળીને રાવણને કોપ થયો જાણીને એણે કહ્યું કે ફિફર નહિ, હું યુદ્ધ ચઢીશ અને બધાંને ખાઈ જઈશ, પછી તું સીતાસહિત સુખે રહેજે. એ સાંભળીને રાવણનો કોપ શાન્ત થયો. /વા૦ રા. યુદ્ધ૦ સ૦ ૧૩.

થોડા જ સમયમાં રામ અને લક્ષ્મણ સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીને લંકામાં આવ્યા. તેમણે સુવેળાચળ પર્વત પર સૈન્યની જાવણી કરી અને લંકામાં વાનરોને મોકલીને રાક્ષસોનો નાશ કરવાનો આરંભ કર્યો. ધૂમ્રાક્ષ, વજ્રદંટ, અકંપન, તેમજ રાવણનો મુખ્ય પ્રધાન પ્રહસ્ત વગેરે મરણ પામતાં, રાવણ પોતે રામ સાથે લઢવાને આવ્યો; પણ યુદ્ધમાં પરાભવ પામીને પાછો લંકામાં ગયો. આ વખતે એને કુંભકર્ણુ યાદ આવ્યો. યુપાક્ષ નામના પોતાના સચિવની સાથે રાક્ષસો આપીને એને કુંભકર્ણુને જગાડવા મોકલ્યો. યુપાક્ષે ત્યાં જઈને તરત જ કુંભકર્ણુના બારણામાં મૃગ, મહિષ, વરાહ વગેરે પશુઓનાં ટાળાં ખડાં કરી દીધાં. અન્નના ઢગલા કરાવ્યા. રુધિરે ભરાવી ભરાવીને ઘડા મુકાવ્યા. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પ, ચંદન, તેમ જ સુવાસિત તેલ વગેરે રખાવ્યાં. પછી રાક્ષસોને અંદર મોકલ્યા. પણ રાક્ષસો જેવા એના બારણામાં પેંસે કે એના ધ્વાસના વાયુ વડે જાડીને પાછા રસ્તામાં પડે! કોઈથી અંદર જવાય જ નહિ. છેવટે મહાપ્રયત્ને એકદો રાક્ષસ અંદર

જઈ શક્યો. એણે જઈને એને ઢંઢોલ્યો, શંખ કૂંકયા, ભેરી વગાડી. આમ નાના પ્રકારે એને જગાડવાના પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ આવા સામાન્ય ઉપાયથી એ જાગ્યો નહિ. ત્યારે એના શરીર ઉપર ગજાદિ પશુઓનો સમુદાય ચલાવ્યો. સો બસે ભેરીના સામટા નાદ કર્યા. એના કાનમાં પાણીના ઘડાના ઘડા ઠાલવ્યા. આવા ઉપાયે કરીને એ એકાએક જાગી ઊઠ્યો. અને મોટી ગુફાની પેઠે પોતાનું મોં પહોળું કરીને બગાસાં ખાતો ખેઠો. પણ એની જાંઘમાં અધવચ લાંગ થવાથી એનું મોં ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. એટલામાં મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસો- એ એની આગળ આવીને એને વંદન કર્યું. તે ઉપરથી એણે મને કેમ જગાડ્યો છે એ પૂછ્યું. એટલે યુપાક્ષ આગળ આવ્યો અને લંકાના સઘળા સમાચાર નિવેદન કર્યાં. યુપાક્ષની વાત સાંભળીને કુંભકર્ણુ કહે ઠીક ત્યારે હું યુદ્ધ કરવા જઈ છું અને રામ-લક્ષ્મણને મારીને પછી રાવણ પાસે આવું છું. યુપાક્ષ કહે, ના એમ ન કરતાં આપ રાવણ પાસે આવી, એમને મળી પછી યુદ્ધ કરવા જાઓ. ભલે કહીને કુંભકર્ણુ જાડીને મોં વગેરે ધોયું. સ્નાનવિધિ કરીને જાગ્યો. દારૂના ખે હજાર ઘડા પી ગયો. પછી શરીરમાં સહેજ ખુમારી આવતાં રાવણની સભામાં જવા નીકળ્યો.

એણે સભામાં જઈ રાવણને વંદન કર્યું અને શી આજ્ઞા છે એમ પૂછ્યું. એને જોઈને રાવણ સિંહાસન પરથી ઊઠ્યો અને આલિંગન કર્યું. પછી ઘણા માનસર એને પોતાની પાસે ખેસાડ્યો. પછી આવી પડેલા સંકટની વાત કરી. પ્રથમ તો એણે નીતિનો ઉપદેશ કર્યો. પણ તે રાવણને રુચિકર નથી એમ જોતાં પોતાના સામર્થ્યનું વર્ણન કરીને કહ્યું કે તું સ્વસ્થ થા. હું જઈને શત્રુનો પરાભવ કરું છું. આ સાંભળીને મહોદર જે ત્યાં ખેઠો હતો તેણે રાવણને સીતાને વશ કરવાની યુક્તિ કહી કે આપણે રામ અને લક્ષ્મણને માર્યાં એવી ખૂમ ઉડાડીએ અને બહુ હર્ષનાદ કરીને ઉત્સાહ બતાવીએ. આથી સીતા આપોઆપ દીન થઈને તમારે શરણ

થશે. પણ આ યુક્તિનો કુંભકર્ણુ નિષેધ કર્યો, અને યુદ્ધ કરવું એ જ ઉત્તમ રસ્તો છે, એમ રાવણને જણાવ્યું. રાવણે એની સ્તુતિ કરીને એને વસ્ત્રાલંકારથી નવાજી યુદ્ધે ચઢવાની આજ્ઞા કરી. કુંભકર્ણુ રાવણને વંદન કરીને યુદ્ધે જવા નીકળ્યો.

વાનરોએ જેવો કુંભકર્ણુને આવતો જોયો કે કેટલાક વાનર તો લયભીત થઈને નાસવા લાગ્યા, કારણ એ હંતુ કે મૂળે કુંભકર્ણુ છસો ધનુષ્ય (ચાર હાથનું એક ધનુષ્ય) જેટલો તો ભંચો. અને સો ધનુષ્ય જેટલો પહોળો હતો. આ સિવાય રાક્ષસી માયાને લઈને સહજે દેહ વધારે તે જુદું. વાનરોને નાસતાં જોઈને અંગદે બધાને પ્રોત્સાહનપૂર્વક પાછા આણ્યા. પછી વાનરો એની જોડે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એક તરફથી મારુતિ એના માથા ઉપર પર્વતનાં શૃંગ ફેંકે, તે એ સહસા જ પોતાની ગદા વડે અગર હાથ વડે બાજુ પર ફેંકી દે. ઋષભ, શરભ, નીલ, ગવાક્ષ અને ગંધમાદન એના ઉપર ધસ્યા, તે બધાને એણે તત્કાળ મૂર્ચ્છા પમાડ્યા. એ જોઈને સહસ્રવિધિ વાનરો એના શરીર પર ચઢી ગયા, અને એને મુક્કેમુક્કે મારવા મંડ્યા. સાતસો આઠસો વાનરોને એક સાથે બાથમાં પકડીને ભોંય પર પછાડે. દસ-વીસને પકડીને મોંમાં નાખીને ચાવી ખાય. કેટલાક વાનરો તો કુંભકર્ણુને લાગે કે મેં ખાધા પણ મોંમાં ચવાયા વગર કાન અને નાકનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને નાસે. કેટલાકને એ ફરી પકડીને ચાવી ખાય અને કેટલા નાસીયે જાય. આ પ્રમાણે થઈ રહ્યું હતું, તેવામાં અંગદે આવીને એક પર્વત એના માથા ઉપર નાખ્યો. એ પર્વતને ચુકાવી દઈને એણે અંગદને પકડ્યો અને મૂર્ચ્છા પમાડ્યો. પછી એણે સુગ્રીવ ઉપર હબર ભારનો ભાલો નાખ્યો, પણ તે મારુતિએ અધવચમાં જ પકડીને ભાંગી નાખ્યો. પછી એ

સુગ્રીવને એકાએક પકડીને લંકા જવા નીકળ્યો. પણ સુગ્રીવે એનું નાક ફરડી ખાધું, તેથી એને જોરથી ભોંય પર અક્ષાળ્યો અને પોતાના પગ તળે કચડી નાખવા મંડ્યો, પણ એ ત્યાંથી ઊડ્યો તે સુખરૂપ રામના સૈન્યમાં જઈને પડ્યો.

પોતાનું નાક ફરડાયાથી કુંભકર્ણુ પાછો ફર્યો, અને પોતાના હાથમાં મુદ્ગર લઈને રામની સેના ઉપર ધાયો. લક્ષ્મણ એની સામે થયો, પણ એનો અનાદર કરીને એ પાધરો રામની જ સામે થયો. રામે રૌદ્રાસ્ત્ર નાખીને એના મુદ્ગરને ભાંગી નાખ્યો. આ ઉપરથી કુંભકર્ણુ એટલો ક્રોધે ભરાયો કે, પારકા પોતાના ન ઓળખતાં, વાનર હોય કે રાક્ષસ હોય એમ જે હાથમાં આવ્યું તેનો ભક્ષ કરવા મંડ્યો. રામે એની સાથે ઘેર સંગ્રામ કરી એના-હાથ કાપી ભોંય પાડ્યા. એના પડતા હાથ નીચે દબાઈને કેટલાયે રાક્ષસો અને વાનરો દબાઈ મૂચ્યા. એટલામાં રામે એના પગ ઉડાવી દીધા. પણ કેવળ મોં પહોળું કરીને એ રામ તરફ આવવા લાગ્યો. એ જોઈને રામે એનું મસ્તક છેદીને એને લંકા ઉપર પાડ્યો. એના પડવાથી લંકામાં અનેક ઘર પડી ગયાં. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬-૨૮૭. • આ પ્રમાણે કુંભકર્ણુ મરતાં જ બધા વાનરો, દેવર્ષિઓ, અને મહર્ષિઓએ હરખમાં આવી જઈને રામની સ્તુતિ કરી. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૬૦-૭૦. • કુંભકર્ણુને કુંભ અને નિકુંભ નામે બે મહા બલ્લાહ્ય પુત્ર હતા.

**કુંભલંકાર** કુંભારવિશેષ, એકચક્રાનગરીનો રહીશ. એણે ભીમસેનને માટીનાં ઘણાં વાસણુ આપ્યાં હતાં. દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયાં ત્યારે પાંડવો કુષ્ઠિનપુરમાં આ કુંભારને ત્યાં જ ભિતર્યા હતા.

**કુંભ-નિકુંભ** કુંભકર્ણુના વૃત્તજ્વાળાની કુખે થયેલા બે પુત્ર. એ અતિ પરાક્રમી અને બળવાન હતા. રાવણે એમને રામની સેના ઉપર યુદ્ધ કરવા મોકલેલા ત્યારે એમણે ઘણું ભયંકર યુદ્ધ કર્યું હતું. એ યુદ્ધમાં સુગ્રીવે કુંભને અને મારુતિએ

નિકુલને ઠાર માર્યા હતા. / વાં ૨૦ યુદ્ધ ૭૫-૭૭

**કુમ્ભરેતા** ભરદ્વાજ અગ્નિ અને વીરાનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ સરયુ અને પુત્રનું સિદ્ધિ. વીર, રથપ્રભુ, રથલાન વગેરે એનાં ખીળાં નામ પણ છે. / ભારં ૧૦ ૨૨૧-૨૮.

**કુમ્ભયોનિ** અગસ્ત્ય ઋષિનું પ્રાધાન્યે કરીને નામ.

**કુમ્ભયોનિ** (૨) દ્રૌણાચાર્યને પણ આ નામ હતું એમ જણાય છે. / ભારં ૨૦ દ્રૌણ ૦ અં ૧૮૪.

**કુમ્ભરેવા** બગડાની સંજ્ઞાવાળો વીર શબ્દ જુઓ.

**કુમ્ભહતુ** પ્રહસ્તનો સચિવ, એક રાક્ષસ. એને તાર વાનરે માર્યો હતો. / વાં ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં ૫૮

**કુમ્ભાંડ** બાણાસુરનો મંત્રી અને ચિત્રલેખાનો પિતા / ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ અં ૬૨

**કુમ્ભીનસી** બલિ દૈત્યની કન્યા, બાણાસુરની બહેન / મત્સ્ય ૦ અં ૧૮૬ શ્લો ૦ ૪૦

**કુમ્ભીનસી** (૨) સુમાલી રાક્ષસની કેતુમતીની કુખે થયેલી ચાર કન્યામાંની કનિષ્ઠ. રાવણની મા કૈકસીની બહેન.

**કુમ્ભીનસી** (૩) માત્યવાનુ રાક્ષસની કન્યા અનલાને વિશ્વાવસુ રાક્ષસથી થયેલી કન્યા. મધુ રાક્ષસ એને ચોરીથી ઉપાડી ગયો હતો. મધુ રાક્ષસે એની સાથે વિવાહ કર્યો હતો અને એનાથી એને ઈશ નામે પુત્ર થયો હતો. આ પુત્ર તે પ્રખ્યાત લવણાસુર.

**કુમ્ભીનસી** (૪) વિશ્રવા ઋષિથી પુષ્પોત્કટાને થયેલી કન્યા. / સિંગ પુ ૦ અં ૬૩

**કુમ્ભીનસી** (૫) અંગારપર્ણ ગર્ધર્વની સ્ત્રી.

**કુમ્ભીપાક** એક નરક. જે કોઈ સજીવ પ્રાણીને રાંધી ખાય છે તે આ નરકમાં યાતના ભોગવે છે. કુમાર સનકાદિક બ્રહ્માનાસ પુત્ર. એમની ઉમર હજુ પાંચ જ વર્ષની છે, માટે એમને કુમાર કહે છે.

**કુમાર** (૨) સ્કંદે લગ્ન જ કર્યું નહિ માટે એ નામે ઓળખાય છે.

**કુમાર** (૩) અનલ નામના વસુનો પુત્ર.

**કુમાર** (૪) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. એ એદી દેશની પૂર્વે આવેલો હતો અને પાંડવોના સમયમાં ત્યાં શ્રેણિમાનુ નામે રાજ હતો. / ભારં સભા ૦ અં ૩૦

**કુમાર** (૫) મંગળ નામના ગ્રહનું ખીળું નામ.

**કુમાર** (૬) ગરુડપુત્ર. / ભારં ૭ ૧૦૧-૧૩.

**કુમાર** (૭) દેશવિશેષ / ભારં ૨૦ ૭૮-૮૨.

**કુમારક** એક સર્પ / ભાં ૨. આં ૫૭-૧૩.

**કુમારકોટિ** ભારતવર્ષીય તીર્થ

**કુમારધારા** ભારતવર્ષીય તીર્થ

**કુમારધારા** (૨) નદીવિશેષ. / ભારં ૧૦ ૮૨-૧૪૮.

**કુમારવન** ભારતવર્ષીય વન. આ વનમાં ઉર્વશીના વિરહે કરીને ભમિષ્ઠ યજ્ઞને પુરુરવા રાજ ઘણા કાળ સુધી રખડ્યો હતો.

**કુમારવિષય** એક દેશવિશેષ. ત્યાંના રાજનું નામ શ્રેણિમાન હતું. / ભારં ૨૦ ૩૧-૧.

**કુમારી** ધનંજય ઋષિની સ્ત્રી.

**કુમારી** (૨) ભારતવર્ષીય નદી. / ભારં ૨૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯

**કુમારી** (૩) ભરતખંડનું દક્ષિણ પિંડુ - છેક દક્ષિણ - માં આવેલું ભૂશિર.

**કુમારિકાતીર્થ** કોષમાં આપેલ કન્યાતીર્થ તે જ. એ તીર્થ દક્ષિણ સમુદ્ર તીરે આવેલું છે. એનું કન્યા - કુમારો એવું નામ છે. કન્યાકુમારી ભૂશિર તે જ. / ભારં ૨૦ ૩૨-૭૫; ૧૦ ૮૧-૧૧૨; ૮૩-૨૩.

**કુમુદ** વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

**કુમુદ** (૨) નૈઋત્ય દિશામાંનો દિગ્ગજ.

**કુમુદ** (૩) ગોમતી નદી તીરે રમ્યક પર્વત પર રહેનારો રામની સેનાનો એક વાનર. / વાં ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં ૨૬

**કુમુદ** (૪) મેરુને લગતો આશ્રય પર્વત / ભાગ ૫ સ્કં ૦ અં ૧૬

**કુમુદેશ્વર** વિષ્ણુનો એક પાર્ષદ.

**કુમુદાક્ષ** સર્પવિશેષ. / ભારં ૨૦ આં ૩૫-૧૫.

**કુમુદ્રતી** ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

કુમુદતી (૨) દાશરથિ રામની પુત્રવધૂ. કુશની ખીજ સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અતિથિ રાજા હતું.

કુમુદતી (૩) મયૂરધ્વજ રાજાની સ્ત્રી અને તામ્રધ્વજની માતા.

કુરંગ મેરુની બાજુના પર્વતોમાંનો એક.

કુરજ દશ વિશ્વદેવમાંનો એક.

કુરર મેરુ કર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક.

કુરુ પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર આશીધાને પૂર્વચિત્તિ નામની અપ્સરાથી થયેલા નવ પુત્રોમાંનો સાતમો. મેરુકન્યા નામની એની સ્ત્રી હતી. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. / ભાગ ૫ સ્કં ૦ અં ૨

કુરુ (૨) કુરુ રાજાનો દેશ. (કુરુવર્ષ શબ્દ જુઓ.)

કુરુ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠ રાજાના સંવરણ નામના પૌત્રને તપતી નામની ભાર્યાથી થયેલો પુત્ર. ઘણા કાળ પર્વત તપ કરીને એણે જે સ્થળ વસાવ્યું હતું અને ઈન્દ્રના આશીર્વાદથી પવિત્ર અને પ્રખ્યાત થયું હતું તે. એને પરીક્ષિત, સુધનુ અથવા સુધન્વા, જહનુ નિષધાશ્વ અને પ્રજન એમ પાંચ પુત્રો હતા. જોકે એના વંશના જે જે હતા તે બધાને કૌરવ કહેવાય, પરન્તુ દુર્યોધનાદિ સો ભાઈ-એને કૌરવો કહેવાની શ્લોક હોય એમ જણાય છે. / મત્સ્ય ૦ અં ૫૦; ભાગ ૬ સ્કં ૦ અં ૨૨.

કુરુ (૪) એક ઋષિ / ભાગ ૦ શાંતિ ૦ અં ૪૮

કુરુ (૫) ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. એની રાજધાની હસ્તિનાપુર. ઈન્દ્રપ્રસ્થ, વારણાવત એ નગરો આ દેશનાં જ હતાં.

કુરુભંગલ કુરુ દેશને પશ્ચિમ દિશાએ લગતો પ્રથમ દેશ ભંગળ તે જ. એને કુરુભંગળ કેમ કહેતા તે સારુ નીચેનો કુરુપંચાલ શબ્દ જુઓ.

કુરુતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાગ ૦ વં ૮૧-૧૬૬

કુરુપંચાલ કુરુદેશની પૂર્વ દિશાને લગતો પાંચાલ દેશ, તેને જ આ નામ કહેવાની શ્લોક છે. ખીજે પાંચાલ દેશ છે તેના અને આના

નામમાં ગોટાળો ન થાય માટે ખાસ આ નામ લગાડાય છે.

કુરુવર્ષુક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાગ ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯  
કુરુવંશ સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ઠાના જ્યામ્બ કુળમાં કથ વંશમાં જન્મેલો મધુ રાજાનો પુત્ર. એને અનુ નામનો પુત્ર હતો.

કુરુવર્ષ આગ્નીધ્રાએ પોતાના જંબુકીપના નવ ભાગ કરી પોતાના નવ પુત્રોને વહેંચી આપ્યા હતા; તેમાં કુરુ નામના પુત્રને આપેલો દેશ. એ શૃંગવાન પર્વત અને ક્ષાર સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે, આપણા ભરતવર્ષની પેઠે જ ધનુષ્યાકારનો છે. / ભાગ ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૬ શ્લોક ૦ ૩૮; મત્સ્ય ૦ અં ૧૧૨ શ્લોક ૦ ૩૨; ભાગ ૦ ૫ સ્કં ૦ અં ૨. • એને ઉત્તરકુરુ અગર ઐરાવતવર્ષ એવાં નામ પણ છે.

કુરુવૃષ્ઠ ભીષ્મ તે જ / ભાગ ૦ ભી ૦ ૫૨-૫૨.

કુરુક્ષેત્ર ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ બ્રહ્મવર્ત દેશની પશ્ચિમે હતો એમ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે કે, કૃષ્ણ આનર્ત દેશ જતા હતા તે કુરુદેશથી નીકળી માર્ગમાં કયા કયા દેશ યોગી ત્યાં ગયા તે વિષે ભાગ ૦ ૧ સ્કં ૦ અં ૧૦માં લખ્યું છે

આ એક સ્વતંત્ર દેશ હતો તેથી કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ થયું તે આ કુરુક્ષેત્ર નહિ.

કુરુક્ષેત્ર (૨) કુરુ રાજાએ જે જગાએ તપ કર્યું, અને ઈન્દ્રના આશીર્વાદથી જે પવિત્ર થયું હતું તે. આ સ્થળ કુરુદેશમાં હોઈ એની ચતુઃસીમા ભાગ ૦ શલ્ય ૦ અં ૫૩માં એવી જણાવી છે કે તરંતુક અને અરંતુક એ બેની, તેમ જ રામહદ અને મયકૃક એ બેની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશનું નામ સ્વમંત પંચકરૂપ કુરુક્ષેત્ર.

આમાં જોકે તરંતુકાદિક સ્થાનોની દિશા બતાવી નથી પણ એનાથી કુરુક્ષેત્રની મર્યાદા સ્પષ્ટ થાય છે. એ સ્થળે કૌરવ-પાંડવોનું યુદ્ધ થયું હતું. એને ઉત્તરવેદિ, અંતર્વેદિ એવા સ્વમંતપંચકની પેઠે નામો છે તેમ જ એને વિનશનક્ષેત્ર એવું નામ પણ છે.

કુલ દાશરથિ રામની સલાનો એક હાસ્યકારમસ્કરો.

કુલક સૂર્યવંશના ધક્ષવાકુ કુળના રણુક રાજનું ખીજું નામ.

કુલતથ. ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીખમ ૨૦૦ ૯.

કુલપતિ જે ઋષિ દસ હજાર શિષ્યોનું ભરણુપોષણ કરતો થકો, તેમને અભ્યાસ કરાવે તે.

કુલપતિ (૨) હિમવાનની પાસે બ્રહ્માશ્રમમાં રહેનાર એક ઋષિવિશેષ. એક શૂદ્રને ઉપદેશ આપવાના પાપને લઈને ખીજા જન્મમાં એ પુરોહિત થયો હતો. જેને ઉપદેશ આપ્યો હતો એ શૂદ્ર પોતે રાજ તરીકે અવતર્યો હતો. એ રાજ્યે આને જ પોતાનો પુરોહિત સ્થાપ્યો હતો. રાજ્યને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન હોવાથી એને પુરોહિતને જોઈ રોજ હસવું આવતું તથા દિલગીર થઈને પુરોહિતે એક દિવસ પૂછતાં રાજ્યે બંનેના પૂર્વજન્મની વાત એને કહી હતી. / ભાર૦ અનુ૦ ૩૧-૨૩.

કુલપર્વત મહેન્દ્ર, મલય, સલ, શુક્રિતમાન, ઋક્ષવાન, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર એ સાત પર્વતોને લગાડાતું નામ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૧૧.

કુલપુત્ર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કુલહ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કુલિક કદ્ધ પુત્ર એક નાગ

કુલિગા ભારતવર્ષીય ભારતખંડસ્થ એક નદી / વા૦ રા૦

કુલિંદ્ર કુરુદેશની ઉત્તરે ધણો જ પાસે આવેલો પહેલો દેશ. એનો અપર ઉત્તર કુલિંદ્ર આનો એક ભેદ છે; એની રાજધાની ચંદનાવતી (ચંદનાવતી શબ્દ જુઓ.)

કુવળ વીરવર્મા રાજના પુત્રોમાંનો એક. (વીરવર્મા શબ્દ જુઓ.)

કુવલયાપીડ કંસનો એક હસ્તિવિશેષ. એ હજાર ગજ જેટલો બળવાન હતો. ધતુર્યાગ નિમિત્તે કૃષ્ણને મથુરા બોલાવીને તેમને આ હાથી પાસે મારી નાખાવવાનો કંસનો હેતુ હતો. એણે મહાવત પાસે કુવલયાપીડને કૃષ્ણના શરીર પર તત્કારાવ્યો. પણ કૃષ્ણે એને મારી નાખી એના

દંતુશળ ઉખાડી લીધા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૨૦ ૪૩. કુલિંડૈ દુર્યોધનનો પ્રાહ્મણ્ય મન્ત્રી. એનું ખીજું નામ કણિક હતું. (કણિક શબ્દ જુઓ.) એણે ધૃતરાષ્ટ્રના પૂછવાથી નીતિ કહી હતી, જેમાં પાંડવો પ્રતિ વૈરને લીધે કેવી રીતે વર્તવું, તેમનો કેવા ઉપાયોથી નાશ કરવો ઇત્યાદિ કહ્યું હતું. / ભાર૦ આ૦ ૧૫૩-૩૫.

કુલિડગ (૨) દેશવિશેષ. કુલિન્દ્ર દેશ અને આ એક નહિ, પણ જુદા છે. / ભાર૦ સ૦ ૨૭-૯.

કુવલયાશ્વ (૧) સૌમવંશી આયુકુલોત્પન્ન કાશ્યપ વંશી દિવોદાસ રાજના પુત્ર પ્રતર્દનનું નામાન્તર.

કુવલયાશ્વ (૨) કુવલાશ્વ શબ્દ જુઓ.

કુવલા હંસધ્વજ રાજની કન્યા, સુધન્વાની ભગિની કુવલાશ્વ સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુ કુળના બૃહદશ્વ રાજનો પુત્ર. બૃહદશ્વે આને રાજગાદી પર ખેસાડ્યો અને પોતે અરણ્યમાં ગયો. ત્યાર પછી પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર ઉત્તંક ઋષિને પોતાની સાથે લઈ પોતાના એકવીસ સહસ્ત્ર પુત્રો સહવર્તમાન ધુંધુ દૈત્યની સાથે એ યુદ્ધ કરવા ગયો. એ જે વખત ત્યાં ગયો તે વખત દૈત્ય ઉભળલક નામના સસુદ્રના એક ભાગવિશેષમાં નિદ્રા લેતો હતો. તથો તેના પુત્રોએ સસુદ્રને ક્ષોભિત કરીને એને જગાડ્યો. એ જેવો જાગ્યો કે એના મુખમાંથી ભયંકર અગ્નિ નીકળ્યો અને એ વડે કુવલાશ્વના બધા પુત્રો મરણ પામ્યા. માત્ર દદાશ્વ, કપિલાશ્વ અને ચંદ્રાશ્વ એ ત્રણ જ બચ્યાં. એનું અને ધુંધુનું જખરું યુદ્ધ થયું જેમાં ધુંધુ એને હાથે મરણ પામ્યો. આ ઉપરથી એનું ધુંધુમાર એવું નામ પડ્યું. એનાં કુવલયાશ્વ અને અપ્રતિરથ એવાં ખીજાં નામ પણ છે. / ભાર૦ વન૦ ૨૦ ૨૦૧-૨૦૪.

કુવીરા ભારતવર્ષીય નદી

કુશ સૌમવંશી આયુકુલોત્પન્ન સુહોત્રરાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો ખીજો. પ્રતિ નામનો રાજ આનો પુત્ર હતો.

કુશ (૨) સૌમવંશી વિજયકુળનો અજક રાજનો

પુત્ર. એને કુશિક પણ કહ્યો છે. એને કુશાંબુ મૂર્તિય, વસુ અને કુશનાભ એવા ચાર પુત્રો હતા. એઓને કૌશિક એવી સંગ્રા પણ હતી.

કુશ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના જ્યા-મધ રાજાનો પૌત્ર. વિદર્ભ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો પહેલો.

કુશ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના દાશરથિ રામનો સીતાની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો, (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.) એને ચંપિકા અને કુમુદતી એવી બે સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની પહેલીને ચંપકમાલિની ઇત્યાદિ નવ કન્યા, અને બીજીને અતિથિ ઇત્યાદિ આઠ પુત્ર હતા. રામ છતાંનો એ કુશવતી નગરીમાં રહેતો.

કુશ (૫) ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીખમ૦ અ૦ ૯.

કુશ (૬) સોમવંશીય વિદર્ભ રાજાનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૯-૨૪-૧.

કુશ (૭) દશ તરેહના દર્ભ. સખત આંગળી કપાય એવું એક ભતનું ધાસ. શ્રી ભગવાનની વિભૂતિ. સઘળાં ધર્મકાર્યોમાં વપરાશમાં આવે છે/ ભાગ૦ ૧૨-૧૬-૩૦.

કુશ (૮) સુરા સમુદ્રની પેલી તરફ આઠ લાખ યોજન વિસ્તારનો એતરફ દરિયાથી વીંટળાયેલો દ્વીપવિશેષ. ત્યાં અગ્નિના બેવું તેજસ્વી દર્ભનું ભોથું છે. અહીં પ્રિયવ્રતનો પુત્ર હિરણ્યવેતા અધિપતિ છે. અહીંના લોક અગ્નિના ઉપાસક છે. / ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૩.

કુશચીરા ભારતવર્ષીય નદી

કુશદ્વીપ પૃથ્વીના સાત મહાદ્વીપોમાંનો એથો. એની પહોળાઈ આઠ લાખ યોજન છે અને એટલી જ પહોળાઈના ધૃતસમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. એમાં કુદરતી - ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલો એક કુશનો દેવીપ્રમાદ સ્થાલ હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર હિરણ્યવેષા અહીં અધિપતિ હતા. એણે આ મહાદ્વીપના સાત ભાગ કર્યા અને એને વર્ષ દેશ-સંગ્રા આપીને પોતાના વસુ, વસુદાન, દંદુરુચિ, નાભિચૂપ્ત,

સ્તુત્યવ્રત, વિવિક્ત અને વામદેવ એ સાત પુત્રોને આપ્યા, અને એમને નામે જ એમના દેશનાં નામ પાડ્યાં. આ દ્વીપમાં ચક્ર, ચતુઃશૃંગ, કપિલ, ચિત્રકૂટ, દેવાનીક, બિર્હારોમા અને દ્રવિણ, એ નામના સાત પર્વત, અને રસકુલ્યા, મધુકુલ્યા, મિત્રવિંદા, શ્રુતવિંદા, દેવગર્ભા, ધૃતચ્યુતા અને મંત્રમાલા એવી સાત નદીઓ છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૦; / દેવી૦ ભા૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

કુશધારા ભારતવર્ષીય નદી.

કુશધ્વજ રથધ્વજ રાજાનો પુત્ર, વેદવતીનો પિતા (વેદવતી શબ્દ જુઓ.)

કુશધ્વજ (૨). વિદેહ વંશના હુસ્વરોમા નામના જનકના બે પુત્રોમાંનો બીજો. સીરધ્વજ જનકનો નાનો ભાઈ. એ ઈર્દ્રદેશની સાંકાશ્યા નામની નગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. / વા૦ ૨૧૦ બાલ૦ સ૦ ૭૦. • એને માંડવી અને શ્રુતિકીર્તિ નામે બે કન્યાઓ હતી. એ કન્યાઓ એણે અનુક્રમે દશરથ પુત્ર ભરત અને શત્રુઘ્નને વરાવી હતી. સીરધ્વજને પુત્ર નહોતો. એથી એની પછી આ જ મિથિલાનો રાજા હતા. એને ધર્મધ્વજ જનક પુત્ર હતા.

કુશનાભ સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશ અથવા કુશિક રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એથો. એણે મહોદય નામે પુરી સ્થાપી હતી. એની સો કન્યાઓ વાયુના કોપથી કુપડી થઈ હતી, તે કાંપિલી પુરીના ચૂલ્કિસત્તું બ્રહ્મદત્ત રાજાને પરણ્યાથી પાછી સ્મરણ થઈ હતી. પરંતુ એના દેશનું નામ કાન્યકુબ્જ પડ્યું તે પડ્યું જ. / વા૦ ૨૧૦ બાલ૦ સ૦ ૩૨-૩૩.

કુશપ્લવ ભારતવર્ષીય વનવિશેષ. દ્વિતિએ ઈર્દ્રનો પરાભવ કરે એવો પુત્ર ધાય માટે આ જગાએ સહસ્ર વર્ષ પર્યંત તપ કર્યું હતું. કાળાંતરે આ જ સ્થળ ઉપર વિશાલા નામે નગરી સ્થપાઈ હતી. / વા૦ ૨૧૦ બાલ૦ સ૦ ૪૬

કુશપ્લવન ભારતવર્ષીય તીર્થ,

કુશખન્ડવ દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૯-૫૩.

કુશલ્ય ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

કુશસ્તંભ કુશદ્રીપમાં દેવોએ ઉત્પન્ન કરેલું અગ્નિના જેવું તેજસ્વી દર્ભનું ભોધું. એના ઉપરથી એ દ્રીપનું નામ કુશદ્રીપ પડ્યું છે. / ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૩.

કુશસ્થલી સૂર્યવંશના શર્પાતિ રાજના આનર્ત નામના પુત્રના પુત્ર રેવત રાજાએ સ્થાપેલી નગરી. આગળ જતાં એનું જ નામ દ્વારકા એવું પડ્યું.

કુશાચ્ર સૂર્યવંશના પુરુકુળના અજમીઠ વંશના ઉપરિચર વસુના પુત્ર બૃહદ્રથના બે પુત્રોમાંનો બીજો. જરાસંઘનો નાનો ભાઈ. ઋષભ-રાજનો પિતા.

કુશાંબ સોમવંશી વિજયકુલોત્પન્ન કુશ અથવા કુશિક રાજના ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો. એને કુશાંબુ પણ કહેતા. એણે વસાવેલી નગરીનું નામ કૌશાંબી અને એના પુત્રનું નામ ગાંધિ હતું.

કુશાંબ (૨) સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના પુત્રોમાંનો એક.

કુશાંબુ ઉપર જે વિજયકુળનો કુશાંબ કહ્યો તેનું જ બીજું નામ.

કુશાવતી દાશરથિ રામના પુત્ર કુશની નગરી.

કુશાવર્ત પ્રિયવ્રત વંશીય ઋષભદેવને જયંતીની કુખે થયેલા સો પુત્રોમાંથી નવખંડાધિપતિ હતા તેમાંનો મોટો. એનો ખંડ એના જ નામથી કુશાવર્ત એમ પ્રખ્યાત છે.

કુશાવર્ત (૨) ભરતખંડ વર્ષના નવખંડમાંનો એક.

કુશાવર્ત (૩) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કુશિક એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કુશિક (૨) બીજા અંકની સંજ્ઞાવાળો કુશ શબ્દ છે તે જ.

કુસિક (૩) એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ સ૦ ૮-૧૦.

કુશીલવ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના દાશરથિ રામને સીતાની કુખે થયેલ બે પુત્ર. રામચન્દ્રે લોકા-પવાદને લઈને સીતાને લક્ષ્મણની સાથે ગંગાની

પેલી પાર તમસા નદીને તીરે મોકલી તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે સીતાને ગર્ભ હતો. એમને અરણ્યમાં મૂકી દીધા પછી તેમને પ્રસવ થયો અને આ બે પુત્રો જન્મ્યા. (૨. રામ શબ્દ જુઓ.) પોતાને અરણ્યમાં મૂકીને લક્ષ્મણ અયોધ્યા ગયા એ જોઈને સીતા રુદ્ધ કરતાં બેઠાં હતાં. તેમને વાલ્મીકિ ઋષિના શિષ્યોએ જોયાં. આ વાત શિષ્યોએ ઋષિને જણાવતાં, પોતે સીતા હતાં ત્યાં આવ્યા અને એમને સાંત્વન કરીને પોતાને આશ્રમે લઈ ગયા. સીતાને ઋષિપત્નીઓના સમાજમાં રાખ્યાં અને બધાંને આજ્ઞા કરી કે એમનું સારી રીતે પાલન કરવું. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૪૮-૫૦

વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં સીતા સદા-ચરણથી કાળક્ષેપ કરતાં હતાં તેવામાં યથાકાળે શ્રાવણ માસમાં એક રાત્રે તેમને બે પુત્ર પ્રસવ્યા. આ સમાચાર જાણતાં જ ઋષિ પોતે આનંદલયો ત્યાં ગયા; અને કુશની અને લવની રક્ષા કરીને ક્રમશઃ તેમનાં નામ કુશ અને લવ એવાં પાડ્યાં. આ પ્રમાણે નામાભિધાન કરી, આ બન્ને પુત્રો મોટા પરાક્રમી થશે એવું સીતાને કહી, ત્યાંથી પાછા આવ્યા. સીતાને પ્રસવ થયો તે રાત્રે શત્રુદ્ધન ત્યાં હતા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૬૫ (૨. શત્રુદ્ધ શબ્દ જુઓ.)

કુશીલવ મોટો થયા એટલે વાલ્મીકિએ એમને જનોઈ દીધું અને વેદ-વેદાંગ અને ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત કર્યાં. એ સિવાય પોતે રચેલા શતકોટિ રામાયણ કાવ્યમાંથી ગાયત્રી મંત્રપ્રચુર યોવીસ હજાર શ્લોક ચૂંટી કાઢીને તેમને ગાતાં શીખવ્યું. બે ભાઈઓ તંત્રીની સાથે તાલબદ્ધ ગાય અને ઋષિને સંભળાવે. એ સારું ગાતા હતા. તે રામ-ચંદ્રજીના પણ સાંભળ્યામાં આવ્યું હતું. કુશીલવ બન્ને પરમ તેજસ્વી અને આકૃતિમાં રામ સરખા જ હતા. પરંતુ વાલ્મીકિએ એમને કહ્યું હતું કે તમને કોઈ તમે કોના પુત્ર એમ પૂછે તો તમે કહેજો કે અમે ઋષિપુત્ર છીએ અને કોઈ કાંઈ

દ્રવ્ય આપે તો એ લઈને અમારે શું કરવું છે કહી કોઈનું આપેલું કાંઈ લેવું નહિ. એમનું અપ્રતિમ ગાયન સાંભળીને ઋષિઓને બહુ આનંદ થતો અને કાંઈ સંતુષ્ટ થઈને કોપિન કે એવું આપે તો તે લેતા; પણ દ્રવ્ય કદી લેતા નહોતા.

આ પ્રમાણે કુશીલવ ઋષિવેશમાં વાલ્મીકિની સેવા કરતા હતા તેવામાં રામચંદ્રે ગોમતી નદીને તીરે અશ્વમેધનો આરંભ કર્યો અને શ્યામકર્ણુ અશ્વને છૂટા મૂકી તેની સાથે મોટા સૈન્ય સાથે શત્રુદનને મોકલ્યો. અશ્વ જે જે દેશમાં ફર્યો તે તે દેશમાં તેની સાથે ફરી શત્રુદને અનેક રાજ્યોને છૂટીને કરભાર લીધા. આ પ્રમાણે ફરતાં ફરતાં યદ્વજાથી અશ્વ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં એકાએક આવી ચઢ્યો. અશ્વ આશ્રમ પાસે આવ્યો ત્યારે લવ આશ્રમ આગળ જ ઊભો હતો. તેણે પ્રથમ અશ્વને દીઠો અને એના કપાળ પર સુવર્ણપત્રિકા બાંધી હતી તે વાંચી. એણે તત્કાળ અશ્વને પકડીને બાંધ્યો. એ વેળા વાલ્મીકિ ઋષિ આશ્રમમાં નહોતા. કેમકે એઓ ઘણા કાળથી વરુણના યજ્ઞ સારુ પાતાળમાં ગયા હતા. તેમ જ કુશ પણ દર્ભ, સમિધિ વગેરે સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો. લવે અશ્વને બાંધ્યો જોઈને અશ્વના સંરક્ષણાર્થે અનેક વીરો સહિત શત્રુદન પાસે હતો, તેણે ગુસ્સાથી કહ્યું કે અશ્વને છોડી દે. લવે શત્રુદનનું કહેવું ન ગણકારતાં હાથમાં ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. લવે શત્રુદનના સૈન્યને હેરાન-હેરાન કર્યું. એ જોઈને શત્રુદન લલવને આગળ આવ્યો. લવે એને પણ મૂર્ચ્છિત કરી ભોંય સુવાડ્યો. થોડીવારે એ સાવચેત થયો અને એણે લવનું ધનુષ્ય તોડી તેને મૂર્ચ્છા પમાડી, એને રથમાં નાખી અશ્વને લઈ અયોધ્યાનો રસ્તો લીધો.

આ વર્તમાન ઋષિકુમારોએ સીતાને કહ્યા. સીતા એથી શોક કરતી હતી તેટલામાં કુશ આવી પહોંચ્યો. એટલે એણે કાંઈ વીર લવને પકડીને લઈ ગયો એ વાત કુશને કહી. તે સાંભળતાં જ પોતાનું ધનુષ્યબાણુ લઈ, માતાને વંદન કરી, તે નીકળી

પડ્યો. જનાર સૈન્યની પૂઠે પૂઠે જઈને પકડી પાડ્યા. એણે શત્રુદનના સેનાપતિ અને એના ભાઈને મારી નાખ્યા તેમ જ ખુદ શત્રુદનને પણ મૂર્ચ્છિત કર્યો. આથી ભયભીત થઈને કેટલાક વીરો અયોધ્યા ગયા અને બનેલી હકીકત રામને નિવેદન કરી. તે ઉપરથી રામની આજ્ઞાથી કાલ્બલિત સેનાપતિ, રુધિરાક્ષ અને દશરથના જૂના મંત્રી સુગ્ર, તેમ જ તેના દસ પુત્રો અને અસંખ્ય સેના સહિત યુદ્ધ કરવાને નીકળ્યા.

અહીં શત્રુદનના રથમાં લવની મૂર્ચ્છા વળી. તેણે કુશને દીઠો. ભાઈ જોઈને એને વળી શર ચઢ્યું. પાસે હથિયાર નહોતું તે સૂર્યની સ્તુતિ કરીને ધનુષ્ય મેળવ્યું અને તરત જ રથ ઉપરથી જમીન ઉપર કૂદી પડ્યો અને કુશની પાસે આવી ઊભો રહ્યો. એટલામાં ત્યાં લક્ષમણુ આવી પહોંચ્યા. લક્ષમણુ અને લવકુશની વચ્ચે ઘણું જ યુદ્ધ થયું. લવણાસુરનો મામો રુધિરાક્ષ જે રામચંદ્રને શરણુ આવ્યો હતો એણે લવનું ધનુષ્ય હરણુ કરી લીધું અને અંતરીક્ષમાં ઊડ્યો. કુશે એને તેમ જ બિતશ્રમ, ધાર્મિક, સુકેતુ, શત્રુસૂદન, ચંદ્ર, મદ, શળ, કાળ, મલ્લ અને સિંહ એ સુગ્ર પ્રધાનના દશે દીકરાઓને તેમ જ કાલ્બલિત સેનાપતિને ઠાર માર્યો. એણે લક્ષમણુને પણ મૂર્ચ્છા પમાડ્યો. આ વાતની ખબર અયોધ્યામાં રામને થતાં હનુમાન, અંગદ, નળ, નીળ, જાંબવાન એઓને સાથે આપી ભરતને મોકલ્યા. તેમની પણ એવી જ અવસ્થા થઈ.

છેવટે બન્યું એમ કે યજ્ઞદીક્ષા લીધેલી છતાં પણ સ્વતઃ રામચંદ્રને ત્યાં આવવું પડ્યું. એમણે આ બે કુમારોને દીઠા કે સહજ જ એમના અંતઃકરણમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. એમણે કુમારોને પૂછ્યું કે તમે કોના પુત્ર છો તે કહેા. કુશે કહ્યું, યુદ્ધ કરવાનું મૂકીને અમારા વંશ વગેરે પૂછવામાં શો અર્થ છે? રામચંદ્ર કહે તે જાણ્યા વગર હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરનાર નથી. તે ઉપરથી કુશે કહ્યું કે ઠીક, ત્યારે સાંભળો. અમે સીતાના પુત્રો છીએ, વાલ્મીકિ ઋષિએ ઉપનયન સંસ્કાર કરીને અમને



સઘળા વિદ્યા શીખવી છે. મારા નાના ભાઈને તારા વીરોએ મૂર્ચ્છિત કરીને લઈ જવાથી મારે લઢવા આવવું પડ્યું છે. આ સાંભળીને રામને મૂર્ચ્છા આવી, પણ તરત જ સાવધ થઈને કુમારો સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. પણ પોતે ઉદાસીનપણે - મન વગર - યુદ્ધ કરતા હતા તેથી પોતાના ખીજા ભાઈઓની પેઠે એઓ પણ મૂર્ચ્છિત થઈને પડ્યા. રામલક્ષ્મણનાં કુંડળો અને મુગટ અને ભૂષણ વગેરે કાઢી લઈને કુમારો સીતા પાસે આવ્યા અને બનેલા વર્તમાન કહેવા લાગ્યા.

એટલામાં પાતાળમાં ગયા હતા ત્યાંથી વાદ્મીકિ ઋષિ પાછા આવ્યા. એમણે આ બધું સાંભળ્યું. પછી ઋષિ પોતે જ્યાં રામ અને એમના ભાઈઓ વગેરે હતા ત્યાં આવ્યા; અને પોતાની અમૃત દષ્ટિએ જોઈને સર્વેને સાવધ અને સજીવ કર્યાં. તેમણે સીતા અને લવકુશની હકીકત તેમને કહી. એમણે સીતા અને કુમારોને રામને સ્વાધીન કર્યાં. રામ એ બધાંને લઈને વાદ્મીકિ ઋષિને વંદન કરી અયોધ્યા ગયા. / જૈમિનિ અશ્વમેધં અં ૨૫-૩૬.

**કુશોદકા** કુશદ્વીપ સંબંધી દેવતા.

**કૃષીતક** એક બ્રહ્મર્ષિ.

**કુસીદકી** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કુસુભ** મેરુકર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક

**કુસુમામોદિની** હિમાલય ઉપરનો દેવવિશેષ. /

મત્સ્યં અં ૧૫૫.

**કુસ્તુબ્ધ** ગંધર્વવિશેષ.

**કુહન** સૌવીરદેશીય સામાન્ય (રાજપુત્ર / ૩. જ્યદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

**કુહર** ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

**કુહુ** સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અંગિરા ઋષિને શ્રદ્ધાની કુબે થયેલી ચાર કન્થામાંની ખીજી.

**કુહુ** (૨) હવિષ્મંત નામના પિતૃની સ્ત્રી.

**કુહુ** (૩) દ્વાદશ આદિત્યમાંના ધાતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

**કુહુ** (૪) માયાસુરની ત્રણ કન્થામાંની ત્રીજી.

**કુહુ** (૫) ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

**કુહુ** (૬) શાલ્મલી દ્વીપમાંની એક નદી.

**કુક્ષિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. રૈબ્ય ઋષિનો પુત્ર / ભારં શાંતિં અં ૩૪૮.

**કુક્ષિ** (૨) પૌષ્યજિ ઋષિનો શિષ્ય. એણે સામવેદની સો સંહિતાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું. / ભાગં ૧૨-૬-૭૯.

**કુક્ષિભીમ** બલિના સો પુત્રામાંનો એક.

**કુક્ષેયુ** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાના દસ પુત્રામાંનો એક. એને કક્ષેયુ પણ કહ્યો છે.

**કૂટ** કંસની સલામાંનો મલ્લ વિશેષ. ધનુર્યાગ કાળે બળરામે એને માર્યો હતો. / ભાગં ૧૦ સ્કંં અં ૪૪.

**કૂટક** ભારતવર્ષીય પર્વતવિશેષ / ભાગં ૫-૧૯-૧૬

**કૂપકર્ણુ** એક રુદ્રગણુ. બાણાસુરના યુદ્ધ પ્રસંગમાં બળરામનું અને એનું યુદ્ધ થયું હતું.

**કૂપહ્રદ** ભારતવર્ષીય તીર્થ

**કૂર્મ** સૂર્યવંશી ન્યરિષ્યંતકુળના મીઠવાન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઈંદ્રસેન.

**કૂર્મામુખ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**કૂર્મ** ચાલુ પ્રવેતવારાહકલ્પમાંના ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. એ થયો ત્યારે સમુદ્ર-મંથન થયું હતું. સમુદ્રમંથન કાળે રવૈ કરેલા પર્વતને કૂર્મની પીઠ પર મૂક્યો હતો. તે વખતે એક સતયુગ હોઈ દૈત્યો ઉપર રાજ કરનાર બલિ દૈત્ય રાજા હતો.

**કૂર્મ** (૨) કદુપુત્ર એક નાગ.

**કૂર્મ** (૩) શરીરના ઉપપ્રાણોમાંનો એક.

**કૂર્મમાંડરાજ** રુદ્રગણુ વિશેષ.

**કૂકલેયુ** એક ક્ષત્રિય. સોમવંશી રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર / ભારં આં ૮૮-૯.

**કૂકલ** શરીરમાંના પાંચ ઉપપ્રાણુ પૈકી એક.

**કૃત** સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન ક્ષત્રવૃદ્ધ કુળમાં થયેલા કુશવંશના જયરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હર્ષવન.

**કૃત** (૨) વસુદેવના રોહિણીથી થયેલા પુત્રોમાંનો સાતમો.

કૃત (૩) કૃતયુગ શબ્દ જુઓ.

કૃતક વસુદેવને મદિરાની કુખે થયેલા ચારમાંનો ત્રીજો પુત્ર.

કૃતચેતા પાંડવો દ્રુતવનમાં રહ્યા હતા ત્યારે એમની સાથે રહેતો એક ઋષિ.

કૃતજય એક બ્રહ્મર્ષિ

કૃતજય (૨) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુકુળના બહિરાબનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રજ્જ્વળ્ય.

કૃતધૃતિ ચિત્રકેતુ રાબની કોટિ સ્ત્રીઓમાંની જ્યેષ્ઠ.

કૃતધ્વજ પ્રતર્દન રાબનું બીજું નામ (૧. પ્રતર્દન શબ્દ જુઓ.)

કૃતધ્વજ (૨) વિદેહવંશના ધર્મધ્વજ જનકના બેમાંનો પહેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કર્કશધ્વજ.

કૃતપ્રજા દુર્યોધન પક્ષના ભગદત્ત રાબનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં નકુળે એને માર્યો હતો.

કૃતભાળા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની નદી (હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

કૃતયુગ ચાર યુગમાં પહેલો યુગ તે અને એનો મૂર્તિમાન દેવ. એની લંબાઈ દેવતાનાં અડતાળીસ સો વર્ષ એટલે મનુષ્યનાં ૧૭,૨૮,૦૦૦ વર્ષનો છે. એની સંધ્યા અને સંધ્યાંશ કાળ એ દેવમાન — દેવતાના વર્ષ સંખ્યામાં — આઠસે સંવત્સરનો કહે છે / મત્સ્યં અં ૧૬૪.

જે વખતે સૂર્ય, ચન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને મનુષ્ય નક્ષત્ર એક રાશિમાં આવે છે ત્યારે કૃતયુગનો આરંભ થાય છે / ભારં વનં અં ૧૫, શ્લો ૯૦; ભાગં ૧૨ સ્કં ૦ અં ૨ શ્લો ૨૪. કૃત્યકૃત્યાઃ પ્રજાજાત્યા તસ્માત્કૃતયુગં વિદુઃ એને સત્યયુગ પણ કહે છે.

કૃતવર્મા (૧) સોમવંશી સહસ્રાન્વિત્કુળોત્પન્ન ધનક રાબના ચાર પુત્રોમાંનો ત્રીજો.

કૃતવર્મા (૨) સોમવંશી નહુષ પૌત્ર યદુરાબના સાત્વત કુળના હદિક રાબના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એને હાર્દિક પણ કહ્યો છે. એ મરુદ્ગણનો અંશાવતાર હોવાથી ભારતના યુદ્ધમાં બળરામે એને દુર્યોધનની સહાયે એક અક્ષૌહિણી દળ સહિત યુદ્ધ

૨૦

સારુ મોકલ્યો હતો. ભારતનું યુદ્ધ પૂરું થતાં દુર્યોધનની પાસે જે ત્રણ વીરો જીવતા રહ્યા હતા તેમાં આ એક હતો (૧. અશ્વત્થામા શબ્દ જુઓ). પછીથી એ દારકા ગયો હતો. / ભારં સ્ત્રીં અં ૧૧. ● કાંઈ કાળ પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો તે વખતે એ અર્જુનની સાથે અશ્વની રક્ષા કરવા ગયો હતો. કૃષ્ણ નિબંધામે ગયા તેની પૂર્વે પિંડારક ક્ષેત્રમાં યાદવોમાં માહોમાંહ કલહ થયો તેમાં સાત્યકિને હાથે કૃતવર્મા મરાયો હતો. / ભારં મૌસલં અં ૩ શ્લો ૨૮.

કૃતવાકુ એ બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૃતવીર્ય સોમવંશી યદુકુળના ધનક રાબના ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો. એનો પુત્ર કાર્ત્તવીર્ય — જેનું બીજું નામ અર્જુન હતું — એને સહસ્રાર્જુન કહેતા.

કૃતવેગ ક્ષત્રિયવિશેષ / ભારં સં ૮-૯.

કૃતક્ષણ વૈદેહરાજ / ભારં સં ૪-૩૩.

કૃતશ્રમ ઋષિવિશેષ / ભારં સં ૪-૨૦

કૃતશૌચ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર.

કૃતસ્થલી એક અપ્સરા (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.)

કૃતાગ્નિ સોમવંશના યદુકુળના ધનક રાબના ચારમાંનો બીજો પુત્ર.

કૃતાંત સંહારકર્તા — કાળ યમને આ નામે ઓળખાવાય છે.

કૃતાધર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન સંહતાશ્વ રાબના બે પુત્રોમાંનો પહેલો. એને કૃશાશ્વ એવું બીજું નામ પણ હતું. શ્યેનજિત્ અથવા પ્રસન્ન એ નામનો રાબ એનો પુત્ર હતો.

કૃતિ સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાબના છ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો.

કૃતિ (૨) વિદેહ વંશના બહુલાશ્વ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ મહાવંશી જનક.

કૃતિ (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર કોઠાના જ્યામધકુળમાંના પ્રસિદ્ધ રોમપાદના પુત્ર બહુનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે કશિક જનક.

કૃતિ (૪) પુરુકુલોત્પન્ન હસ્તિના પુત્ર દેવમીઠ અથવા દ્વિમીઠના વંશમાં જન્મેલા સન્નતિમાન રાબનો

પુત્ર. એણે હિરણ્યનાભ પાસેથી પ્રાચ્ય નામની છ સંહિતાઓ સંપાદન કરી હતી. એના પુત્રનું નામ નીપ રાજ હતું. / ભાગ ૯ સ્કં ૦ અ ૦ ૨૧.

**કૃતિ (૫)** સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠ રાજના કુરુપુત્ર સુધનુ વંશમાં જન્મેલા વ્યવન રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે ઉપરિચર વસુ.

**કૃતિ (૬)** ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજ. એના પુત્રનું નામ રુચિપર્વા હતું.

**કૃતિ (૭)** કયાધુપુત્ર સહદની પત્ની. એનો પુત્ર પંચજન કૃતિ તે જ / ભાગ ૬-૧૮-૧૪.

**કૃતિ (૮)** કયાધુપુત્ર સહદની પત્ની કૃતિ તે જ.

**કૃતિ (૯)** વસુપુત્ર વિશ્વક્રમ્યની પત્ની. ચાક્ષુષ નામનો છદ્ધો મનુ એને ઉદરે જન્મ્યો હતો. / ભાગ ૬-૬-૧૫.

**કૃતિ (૧૦)** કયાધુ પુત્ર સંહાદની સ્ત્રી. પંચજન દેવની માતા

**કૃતિમાન** સોમવંશના પુરુકુળના દેવમીઠ અથવા દ્વિમીઠ રાજના પુત્ર યવીનરનો પુત્ર. એનું બીજું નામ ધૃતિમાન પણ હતું. એના છોકરાનું નામ સત્યધૃતિ.

**કૃતિરથ** વિદેહવંશના પ્રદીપક જનકનો પુત્ર. એનું નામ કીર્તિરથ હતું. એના પુત્રનું નામ દેવમીઠ જનક હતું.

**કૃતિરાત** વિદેહવંશના મહાધૃતિ જનકનો પુત્ર. એનું બીજું નામ કીર્તિમાન હતું. એના પુત્રનું નામ મહારોમા હતું.

**કૃતેયુ** સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજના દસ પૈકી એથો પુત્ર.

**કૃતૌજ** સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રજિતના વંશના ધનક રાજના ચાર પુત્રમાં એથો

**કૃત્તિકા** પ્રાચેતસ દક્ષે સોમને આપેલી સત્તાવીસ કન્યામાંની એક.

**કૃત્તિકા (૨)** (છદ્ધો કાર્તિકેય શબ્દ જુઓ) કાર્તિકેયની માતા.

**કૃત્યા** ભારતવર્ષીય નદી / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અ ૦ ૯.

**કૃતવી** કૃતવી તે જ. (હવે પછીનો શબ્દ જુઓ.)

**કૃત્વી** કૃષ્ણદ્વૈપાયન પુત્ર શુકની કન્યા. એનું બીજું નામ કીર્તિમતી હતું. એ અજમીઠ કુળના નીપ અથવા અણ્હ રાજની સ્ત્રી હતી. એને પ્રહલદત નામે પુત્ર હતો.

**કૃપ** ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવનો પૌત્ર. શિષ્ટના ચાર પુત્રો પૈકી મોટો.

**કૃપ (૨)** ગૌતમકુળના શરદ્વાન ઋષિ તપ કરતા હતા, તેનું તપ ભંગ કરવા ઇન્દ્રે જનપદી નામની અપ્સરા મોકલી હતી. એને જોઈને એમનું રેત પતન થયું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞેઠકામાંનો પુત્ર. આ જ્ઞેઠકાનું શતનુ રાજ્યે કૃપા કરીને પાલન કર્યું હતું, તે ઉપરથી પુત્રનું નામ કૃપ અને કન્યાનું નામ કૃપી પડ્યું હતું / ભાગ ૯ સ્કં ૦ અ ૦ ૨૧.

એ શરદ્વાન ઋષિનો પુત્ર એટલે શરદ્વાન અને ગૌતમકુળનો માટે ગૌતમ કહેવાતો. આગળ જતાં એ ધનુર્વિદ્યામાં ધણો નિપુણ થયો. દ્રોણાચાર્યની પહેલાં કૌરવપાંડવોને ધનુર્વિદ્યા એ જ શીખવતો હતો. ભારત વખતે એ દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો. બધા કૌરવો મરણ પામ્યા હોવાથી પાંડવોએ એને આશ્રય આપ્યો હતો. / ભાર ૦ સ્ત્રી ૦ અ ૦ ૧૧. ● એ ચિરંજીવી હોવાથી પિતાના શરદ્વાન એ નામથી જ સાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક થશે. એના પિતા કાંઈ ચિરંજીવી નથી.

**કૃપા** ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી (શક્તિમાન શબ્દ જુઓ.)

**કૃપાચાર્ય** કૃપનું જ નામ.

**કૃપી** કૃપાચાર્યની ભગિની. એને શારદ્વતી પણ કહેતા. (કૃપ શબ્દ જુઓ.) એ દ્રોણાચાર્યને પરણી હતી અને એને અશ્વત્થામા નામે પુત્ર હતો.

**કૃમિભોજન** એક નરક છે.

**કૃમી** એક નદી / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અ ૦ ૯.

**કૃશ** શ્રુગિ ઋષિનો મિત્ર-સખા / ભાર ૦ આ ૦ ૪૦-૨૯

**કૃશક** સર્પવિશેષ. / ભાર ૦ ઉ ૦ ૧૦૩-૧૫

**કૃશતનુ** એક ઋષિવિશેષ. કૃશ તે જ. (કૃષ શબ્દ જુઓ.)

**કૃશતનુ (૨)** એક ઋષિ. તેઓ પ્રતિગ્રહ કરવાનું તણ દઈ પોતાનો કાળ કેવળ તપાચરણમાં ગાળતા હતા

એ જાતે ઘણા જ પાતળા હોવાથી એમનું આ નામ પડ્યું હતું. વીરદ્યુમ્ન રાજાનો પુત્ર ભૂરિ-દ્યુમ્નનો નાશ થયો હતો તે એમણે પોતાના તપો-બળથી આણી આપીને કેટલોક ઉપદેશ અને ઇતિહાસ કહ્યો હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૮.

કૃશાન અથવા કૃશાનુ. અગ્નિ.

કૃશાનુરેતા મહાદેવ.

કૃશાશ્વ એક ઋષિ અને પ્રબળપતિ. એમને પ્રાચેતસ દક્ષે પોતાની સાઠ કન્યામાંથી અર્ચિ અને ધિષણા નામની બે કન્યાઓ પરણાવી હતી. તેમાં અર્ચિને ધૂમ્રકેશ અને ધિષણાને વેદશિરા, દેવલ, વયુન અને મનુ એમ પુત્રો હતા. આ સિવાય જ્યા અને સુપ્રભા નામે બે કન્યા હતી. આ બે કન્યાઓ કઈ સ્ત્રીથી થઈ હતી તે સંબંધી કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. જ્યાને સો અને સુપ્રભાને પચાસ પુત્રો હતા. એ બધા અસ્ત્રરૂપે હોવાથી વિશ્વામિત્રે પોતાની પાસે જ રાખ્યા હતા. / વા૦રા૦બા૦સ૦૨૧.

કૃશાશ્વ (૨) અસ્ત્રવિદ્યાનો એક આચાર્ય.

કૃશાશ્વ (૩) કૃતાશ્વ રાજાનું નામાન્તર.

કૃશાશ્વ (૪) એ નામના નાટ્યકળાના આચાર્ય એક ઋષિ.

કૃશાશ્વ (૫) સૂર્યવંશી દિષ્ટ કુલોત્પન્ન સહદેવ રાજાના પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સોમદત્ત.

કૃષીબળ એક બ્રહ્મર્ષિ.

કૃષ્ણુ શ્રીકૃષ્ણનો મિત્ર એક ગોપવિશેષ / ભાગ૦ ૧૦-૧૫-૨૦.

કૃષ્ણુ (૨) વ્યાસનું એક નામ / ભા૦ ૧-૪-૩૨ અને ૯-૨૨-૨૨

કૃષ્ણુ (૩) કલિયુગમાં કૃષ્ણવંશની પછી થયેલા આંધ્ર-વંશના બળિરાજાનો ભાઈ. આ એ વંશનો ખીબો રાજા હતો. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૩.

કૃષ્ણુ (૪) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાને હવિર્ધાની નામની પત્નીથી થયેલા છ પુત્રમાંનો ચોથો. બગડાની સંઘાવાળા પ્રાચીન બર્હિના નાના ભાઈઓમાંનો એક.

કૃષ્ણુ (૫) કદુ પુત્ર એક નાગ.

કૃષ્ણુ (૬) અથર્વાણ વેદનું એ નામનું ઉપનિષત્  
કૃષ્ણુ (૭) સોમવંશી યદુકુળના સાત્વત રાજવંશમાં જન્મેલા શરના પુત્ર વસુદેવને દેવકીની કુબે થયેલા આઠ પુત્રોમાંના નાના. શિશુપાલાદિ દુષ્ટોનો નાશ કરીને સાધુજનોનું સંરક્ષણ કરવા સારુ વિષ્ણુના અંશાવતાર રૂપે ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતર-માંની ચાલુ અઠ્ઠાવીસમી ચોકડી (પર્યાય)માં દ્વાપર યુગ કેવળ સમાપ્ત થવા આવ્યો ત્યારે એમણે ભૂમિ પર અવતાર લીધો હતો / દેવી૦ ભા૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

એમના જન્મ થતાં પહેલાં જ એમનાં માત-પિતાને કંસે બંદીબાનામાં રાખ્યાં હતાં. કંસે એમના છ ભાઈઓને મારી નાખ્યા હતા. સાતમાને કંસ મારે તે પૂર્વે જ રોહિણીના ગર્ભમાં એ પ્રવિષ્ટ થયો હતો. તે પછી કૃષ્ણનો જન્મ થયો હતો. તે દિવસે ત્રાવણ્ય મહિનાની વદ આઠમ હતી. એમનો જન્મ મધ્યરાત્રે થયો. પુત્રજન્મ થયો જોઈને વસુદેવને ચિંતા થઈ કે હવે આનું રક્ષણ શી રીતે કરવું? એટલામાં એને વિચાર સૂઝ્યો કે ગોકુળમાં મારો પરમ મિત્ર નંદ છે એને ઘેર એને મોકલું. મેં મારી સ્ત્રી રોહિણીને પણ એને ત્યાં જ રાખી છે. એ જોમ સુષ્પે રહે છે તેમ આ પુત્ર પણ સુષ્પે ઊછરશે. પણ શી રીતે જવું એ પ્રશ્ન હતો. પગમાં બેડીઓ છે એ વિચાર આવતાં જ એના પગની બેડીઓ તૂટી ગઈ. દ્વારો આપોઆપ ઊઘડી ગયાં. દ્વારપાળો ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા. આ જોઈને તે વખતે અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો છતાં વસુદેવે બિલકુલ વિલંબ ન કરતાં પુત્રને મૂકી આવવાનું નક્કી કર્યું. તે વખતે ઘેર અંધારું હતું. વર્ષાકાળ હોવાથી ઈંચમુનામાં પૂર હતું; છતાં તે બાળકને લઈને ગોકુળ ગયા. ત્યાં જઈને નંદના ઘરમાં જઈ બાળકને નંદની સ્ત્રી જશોદાના પલંગ પર મૂકી તેની તરત જન્મેલી કન્યાને લઈ પોતે પાછા મથુરામાં આવી બંદી-શાળામાં દાખલ થઈ ગયા. આ બધું બન્યું પણ તેની ઈશ્વરી માયા વડે મથુરામાં કે ગોકુળમાં કોઈને

ખબર પડી નહિ. બંદીશાળાનાં બારણાં પાછાં હતાં તેમ બિડાઈ ગયાં, વસુદેવના પગની બેડીઓ પાછી હતી તેમ જડાઈ ગઈ. / ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ અં ૩.

કન્યા લઈને વસુદેવ બંદીશાળામાં આવ્યા કે કંસને દુષ્ટ સ્વપ્ન આવ્યું. આથી એ જગી જઈથી અને દિલગીર થઈને બેઠો હતો એટલામાં સેવકોએ આવીને જણાવ્યું કે દેવકીને પ્રસવ થયો છે. કંસ મેઠો હતો તેવો જ જીડીને બંદીશાળામાં જઈને જુએ છે તો દેવકીને કન્યા જન્મી છે. છતાં એ આઠમું બાળક હતું એટલે મનમાં દયા ન આવતાં તેને લઈને શિલા પર પછાડી. પણ કન્યા એના કાથમાંથી છૂટી તારો વેરી ગોકુળમાં જિહરે છે એટલું કહી અંતરોક્ષમાં અદશ્ય થઈ ગઈ. / ભાગ ૦ દશ ૦ સ્કં ૦ અં ૪.

અહીં ગોકુળમાં નંદે જાણ્યું કે મારે ત્યાં પુત્ર પ્રસવ થયો. એણે પુત્રનું જ્ઞાતકર્મ કર્યું. ગોકુળમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. / અં ૫. ● કેટલેક દિવસે કંસે ગોકુળમાં જન્મેલાં બાળકોને મારવાના હેતુથી પૂતનાને મોકલી. પૂતનાનો નાશ થયો. ('પૂતના' શબ્દ જુઓ.) ત્યાર પછી તૃણાવર્તને મોકલ્યો તેની પણ એ જ ગતિ થઈ. (તૃણાવર્ત શબ્દ જુઓ.) પછી ગર્ગમુનિ ગોકુળમાં આવ્યા અને રામ અને કૃષ્ણનું નામકર્મ કર્યું. / અં ૮. નંદન ● આંગણામાંનાં બે આડરૂપે રહેલા નલકુબેરનો કૃષ્ણે ઉદ્ધાર કર્યો (નલકુબેર શબ્દ જુઓ). વત્સાસુર, બકાસુર, અધાસુર. એ રાક્ષસોનો વધ થયો. (આ બધા શબ્દ જુઓ.) ગાયો, વાહરડાં અને ગોવાળિયાઓનું હરણ કરીને પ્રહલદેવે કૃષ્ણના સામર્થ્યની પરીક્ષા કરી. / ભાગ ૦ દશમ ૦ સ્કં ૦ અં ૧૩-૧૪. ● કૃષ્ણે ધેનુકાસુરને માર્યો. (ધેનુકાસુર શબ્દ જુઓ) કાલિયમર્દન (૧ કાલિય શબ્દ જુઓ) કૃષ્ણે ગોપ વગેરેનું દાવાગ્રિથી રક્ષણ કર્યું. / ભાગ ૦ દશમ ૦ અં ૧૭. ● બળરામે પ્રલંબનો વધ કર્યો (પ્રલંબ શબ્દ જુઓ.) ગાયો અને ગોવાળનું પુનઃ અગ્નિથી રક્ષણ કર્યું / અં ૧૯. ● ઋષિ-પત્નીઓએ કૃષ્ણ-બળરામને અન્ન આપ્યું. /

અં ૨૩. ● ઈંદ્રને પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા કૃષ્ણે નંદ દર વર્ષે ઈંદ્રયાગ કરતો હતો તે બંધ કરાવી ગોવર્ધન યાગ કરાવ્યો તે ઉપરથી ઈંદ્રે ગોકુળને છુડાડવા અતિવૃષ્ટિ કરી. તે કાળે ગોવર્ધન પર્વતને ઊંચકી એના આશ્રય નીચે ગોકુળવાસીઓનું સંરક્ષણ કર્યું (ગોવર્ધન શબ્દ જુઓ). એક વખત નંદ યમુના સ્નાનાર્થે ગયેલા તે બૂડચા તેમને કૃષ્ણે બચાવ્યા. / અં ૨૮. ● સુદર્શન નામના વિદ્યાધરની સર્પીયાનિમાંથી કૃષ્ણે મુક્તિ કરી. (૬ સુદર્શન શબ્દ જુઓ.) કેશી વધ (૩. કેશી શબ્દ જુઓ.) વ્યોમાસુર વધ (વ્યોમાસુર શબ્દ જુઓ.) પણ કર્યો.

આગળ જતાં કંસે ધનુર્યાગના નિમિત્તથી બળ-રામ અને કૃષ્ણને મથુરા લાવવા સારુ અકૂરને ગોકુળ મોકલ્યો. અકૂર એમને લઈને જતો હતો. રસ્તામાં યમુનામાં સ્નાન કરવા ગયો તે વખતે તેને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. / ભાગ ૦ ૧૦ સ્કં ૦ અં ૩૮-૪૦. ● મથુરામાં કંસના ધોખીને કૃષ્ણે માર્યો. / અ. ૪૧. ● કંસની કુમડી દાસી કુબ્જને કૃષ્ણે સરળ કરી. (કુબ્જ શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણને મારવા તત્કારેલા હાથી કુવલયાપીડને માર્યો. (કુવલયાપીડ શબ્દ જુઓ.) ચાણૂર, મુષ્ટિક અને બધા બંધુસહિત કંસને માર્યો. (એ બધા શબ્દ જોવા, વિશેષ હકીકત સારુ). પછી કૃષ્ણે બંદીશાળામાં જઈ વસુદેવ-દેવકીને બંધનમુક્ત કર્યાં અને એમનો સત્કાર કર્યો. ઉગ્રસેનને રાજ્ય ઉપર ફરી સ્થાપ્યો. કંસના ભયથી મથુરામાં અસ્તવ્યસ્ત થઈને દસે દિશાએ નાસી છૂટેલા યાદવોનાં વૃષ્ણિય, અંધક, કૂકર, મધુ, દાશાઈ, ઈ. ક્ષત્રિયોને પાછાં આણીને મથુરામાં વસાવ્યાં. નંદાદિ ગોપોને તેમણે કરેલા ઉપકારો સ્મરી મથુરામાં અણાવી કેટલાક કાળ પર્યાંત પરોણા રાખી તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો અને ગોકુલ મોકલ્યા. ત્યાર પછી વસુદેવે રામ અને કૃષ્ણને જનોઈ દીધી. તેમના જન્મકાળે પોતે કારાગૃહમાં હોવાથી ન અપાયેલાં ગૌદાનો આપ્યાં. ત્યાર પછી બળરામ અને કૃષ્ણ સાંદીપનિ ઋષિને ત્યાં વિદ્યા સંપાદન કરવા જઈને રહ્યા. /

ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૪૬. ● ગોપાંગનાઓને દિલાસો આપવા ઉદ્ધવને ગોકુળ મોકલ્યો. (ઉદ્ધવ શબ્દ જુઓ.)

પાંડવો કૃષ્ણના ફેરફારમાં ભાઈ હતા. કૃષ્ણ મોળાઈ હતા. પૃથા જોને કુંતીભોજે દત્તક લઈને કુંતી નામ પાડ્યું હતું તે વસુદેવની સગી બહેન હતી. આથી તેઓમાં પરસ્પર સ્નેહસંબંધ સારો હતો. એક સમય ઘણા કાળથી પાંડવોના સમાચાર ન મળેલા હોવાથી કૃષ્ણે અકૂરને તેમની ખબર ઠાઠવા હસ્તિનાપુર મોકલ્યા હતા. તે ઉપરથી અકૂર હસ્તિનાપુર જઈને કુંતી, વિદુર વગેરેને મળ્યા. તેણે એમને મોઢે દુર્યોધનના પાંડવ પ્રતિ દ્વેષની વાતો સાંભળી, ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિનો યોગ્ય ક્યો. પણ આ નીતિનો યોગ્ય એને રુચ્યો ન જણાતાં પોતે સારા શબ્દમાં કુંતીનું સાંત્વન કરી મથુરા આવી બધી હકીકત કૃષ્ણને નિવેદન કરી. / ભા૦ દશમ૦ અ૦ ૪૮-૪૯.

કંસ જરાસંધની બંને દીકરીઓને પરણ્યા હતા. પોતાના જમાઈને કૃષ્ણે માર્યો તે સાંભળીને તેવીસ અક્ષીહિણી સૈન્ય લઈને તે કૃષ્ણ ઉપર ચઢી આવ્યો અને એણે મથુરા પર ઘેરો ઘાલ્યો. કૃષ્ણ, બળરામ અને યાદવોએ એની સાથે યુદ્ધ કરીને એને હરાવ્યો. એટલું જ નહિ પણ બળરામે એને બાંધી આણ્યો. કૃષ્ણે એને છોડાવ્યો અને પોતે લલિત ધર્મ મગધ દેશ પાછો ગયો. કેટલાક સમય પછી એ પાછો મથુરા આવ્યો પણ તે વખત હાર ખાધી. આમ એ સત્તર વેળા ચઢી આવ્યો અને હાર્યો. એકદા એણે સાંભળ્યું કે કાળયવને મથુરા પર ઘેરો ઘાલ્યો છે. એ જાણ્યું જ તેણે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. કૃષ્ણે આ હકીકત જાણ્યું જ સઘળું ધન, પશુ, માણસ બધાને વિશ્વકર્માની મદદથી દારકા પહોંચાડી દઈ પોતે એકલા જ મથુરામાં રહ્યા. પોતે જાણ્યું કે હવે મથુરામાં કોઈએ રહ્યું નથી એટલે પોતે એકલા નાસી જતા હોય એમ દેખાવ કર્યો. કાળયવને એમની પૂઠળ ધાયો. નાસતાં નાસતાં એક કંદરામાં પ્રવેશ કરીને પાછળ પડેલા કાળયવને મુચકુંદને હાથે મરાવ્યો. કૃષ્ણ પછી ત્યાંથી મથુરા પાછા આવ્યા અને એટલામાં યાદવસેના લઈને

બળરામે કાળયવનેના આખા સૈન્યનો નાશ કર્યો અને પછી દારકા ગયા.

જરાસંધને પછીથી ખબર પડી કે કૃષ્ણ મથુરા છોડીને આનર્ત દેશમાં દારકા જઈને રહ્યા છે; તેથી તે સૈન્ય લઈને દારકા પર ચઢી આવ્યો. આ એની અઢારમી સવારી હતી. પરંતુ આ પ્રસંગે કૃષ્ણે એની સાથે યુદ્ધ કર્યું નહિ. બળરામ સહવર્તમાન પોતે જરાસંધ જુએ એમ નાંઠા ને પ્રવર્ષણુ નામના પર્વત પર ચઢી ગયા. એ જોઈને જરાસંધે તૃણ, કાષ્ઠ ઇત્યાદિના મોટા ઢગલા કરાવી પર્વતને સળગાવી મૂક્યો. એણે જાણ્યું કે કૃષ્ણ બળી મૂઆ હશે કે બળી મરશે. આમ ધારી પોતાનું સૈન્ય લઈને હરખાતો હરખાતો મગધ પાછો ગયો. એને સૈન્ય સહિત ગયેલો જોઈને રામ-કૃષ્ણ બીજે રસ્તેથી નીકળી દારકા ગયા. ત્યાં આનર્તના પુરાતન રાજા રેવતે પોતાની રેવતી નામે કન્યા બળરામને પરણાવી અને વિવાહ સમારંભ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યો (રેવત શબ્દ જુઓ). તે જ પ્રમાણે ભીષ્મક રાજાની કુંવરી રુકિમણી કૃષ્ણને પરણી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં ૦ અ૦ ૫૨-૫૪.

કૃષ્ણથી રુકિમણીને પ્રથમ પ્રદ્યુમ્ન નામે પુત્ર થયો. એણે શંબરાસુરનો વધ કર્યો. (૨. પ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.) આગળ જતાં સ્વમંતકમણિના પ્રસંગમાં જાણવંતી અને સત્યભામા બંને મરાયા. સત્રાજિત અને શતધારા બંનેને પરણ્યાં. (સ્વમંતકમણિ શબ્દ જુઓ.) કંઈ કાળ પછી કેટલાક યાદવોને જોડે લઈને કૃષ્ણ પાંડવોને મળવા હસ્તિનાપુર ગયા. લાક્ષાગૃહમાંથી બચીને નીકળી નાંઠા પછી, એકવાર દુપદ્યુરમાં દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે જોકે પાંડવો એમને મળ્યા હતા પણ તે સ્વલ્પ જ. નિરાંતે ભેટ ધર્મ નહોતી માટે હસ્તિનાપુર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. પાંડવોએ એમને બધાને ચાર માસ પર્યાંત મહેમાન રાખ્યા. એ વખતે દરમ્યાન કૃષ્ણને કાલિંદી પરણી હતી. (કાલિંદી શબ્દ જુઓ.) દારકા ગયા પછી મિત્રવિંદા, સત્યા, ભદ્રા, લક્ષમણા એમને પોતાના પરાક્રમે હરી લાવીને પરણ્યા હતા. (સંપૂર્ણ હકીકત

સારુ તથા એ બધાંનામની હકીકત સારુ તે તે શબ્દો યોગ્ય સ્થળે જુઓ.)

પૂર્વે ભૌમાસુરે ઈંદ્રને ઘણે પ્રકારે ત્રાસ આપ્યો હતો, માટે એનો નાશ કરવાની ઈંદ્ર તક જ ખોળતો હતો. તેવામાં કૃષ્ણભગવાને અવતાર લીધો. એઓ મહાપરાક્રમી છે એવું પણ ઈંદ્રને જણાયું હતું તે ઉપરથી એણે કૃષ્ણને ભૌમાસુરની વાત કરી. કૃષ્ણ પ્રાગ્બ્યોત્પિષ નગરી ગયા અને ભૌમાસુરને મારીને તેના પુત્ર ભગદત્તને તેની ગાદી પર બેસાડ્યો તેમ જ ભૌમાસુરે બંદી કરી રાખેલી સોળ હજાર રાજકન્યાને છોડવી. અદિતિનાં કુંડળ એ હરી લાગ્યો હતો તે પાછાં લીધાં અને ઈંદ્રને સોંપ્યાં. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.) તે પછી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નનું રુંકમવતી સાથે લગ્ન થયું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૨૦ ૬૧. ● ભૌમાસુર અથવા નરકાસુરે કેદ રાખેલી રાજકન્યાઓ કૃષ્ણે નરકાસુરને મારીને છોડાવ્યા પછી કૃષ્ણને જ વરી. આથી કૃષ્ણને આઠ સ્ત્રીઓ હતી અને સોળ હજાર વધી. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૨૦ ૬૦. ● પરંતુ ગ્રંથાંતરે ખીજી સો સ્ત્રીઓ હોવાનું જણાય છે. હવે એમની આઠ સ્ત્રીઓ અને એમની સંતતિ સંબંધી કહીશું. ખીજી સ્ત્રીઓને પણ એવી જ રીતે સંતતિ હતી એ સમજી લેવું.

(૧) રુક્મિણી : એના પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેણુ, સુદેણુ, ચારુદેહ, સુઆસ, ભદ્રચારુ, ચારુચંદ્ર. ચારુગુપ્ત, વિચારુ અને ચારુ એમ દસ પુત્રો તેમજ ચારુમતી નામે કન્યા હતી. તે કૃતવર્માના પુત્રને પરણી હતી.

(૨) જાંબુવંતી : એના પુત્ર સાંખ, સુમિત્ર, પુરુજિત, શતજિત, સહસ્રજિત, વિજય, ચિત્રકેતુ, વસુમાતૃ, દ્રવિડ; અને કૃતુ એમ એક કન્યા હતી.

(૩) સત્યભામા : એને ભાનુ, સુભાનુ, સ્વર્ભાનુ, પ્રભાનુ, ભાનુમાન, ચંદ્રભાનુ, બહુલભાનુ, શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ એ પુત્રો અને એક કન્યા.

(૪) ભદ્રા : પુત્ર સંગ્રામજિત, બહુત્સેન, શર, પ્રહરણુ, અરિજિત, જય, સુભદ્ર, વામ, આયુ અને સત્યક અને એક કન્યા.

(૫) મિત્રવિંદા : પુત્ર વૃક, હર્ષ, અનિબ, ગૃધ્ર,

વર્ધન, ઉન્નાદ, મહાશ, પાવન, વહ્નિ, અને ક્ષુધિ; અને એક કન્યા.

(૬) સત્યા : પુત્ર વીર, ચંદ્ર, અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન, વૃષ, આમ, શંકુ, વસુ અને કુંતિ.

(૭) કાલિંદી : પુત્ર શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, ભદ્ર, શાંતિ, દર્શી, પૂર્ણમાસ અને સોમક.

(૮) લક્ષ્મણા : એના પુત્રો પ્રલોષ, ગાત્રવાન, સિંહ, બલ, પ્રબલ, બિર્ધ્વગ, મહાશક્તિ, સહ, યોજ, અને અપરાજિત. અને એક કન્યા.

આ સિવાય એક રોહિણી કરીને સ્ત્રી હતી એમ જણાય છે. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૨૦ ૬૧.

કૃષ્ણના પુત્રપૌત્રોમાં અઠાર જણ મહારથી હતા. તેમનાં નામ : પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, દીપ્તિમાન, ભાનુ, સાંખ, મધુ, બૃહદ્ભાનુ, ચિત્રભાનુ, વૃક, અરુણ, પુષ્કર, વેદબાહુ, શ્રુતદેવ, સુનંદન, ચિત્રબાહુ, વિરુપ, કવિ અને ન્યગ્રોધ / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૨૦ ૬૦ શ્લોક ૩૩-૩૪.

કૃષ્ણને આટલી સ્ત્રીઓથી સમાગમ થઈ પુત્રપૌત્ર સંતતિ શી રીતે થઈ એમ આશ્ચર્ય કરવાનું કારણ નથી. પ્રત્યેક સ્ત્રી સમીપ જુદું રૂપ ધારણ કરીને રહેવાનું એમનામાં સામર્થ્ય હતું એવું ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ ૨૦ ૫૯ માં નારદે કરેલી કૃષ્ણની પરીક્ષાથી જણાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણ બળરામાદિક સહવર્તમાન સુખમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા, તેવામાં જરાસંધે વીસ હજાર રાજાઓને યજ્ઞમિષે બંધી દેવા બાંધી કરીને રાખ્યા હતા તેમણે એક દૂત સાથે કૃષ્ણને ગુપ્તરીતિએ કહાવ્યું કે જો આપ સત્વર આવી અમને બંધનમુક્ત કરશો તો જ અમારા પ્રાણ રહેશે. આ સંદેશો પહોંચ્યો કે કૃષ્ણ સભામાં આવી યાદવોની સાથે એ વિષયે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા બેઠા. તેઓ એમ મસક્તમાં બેઠા હતા ને ઈંદ્રપ્રસ્થથી સંદેશો લઈને એક દૂત આવ્યો. યુધિષ્ઠિરના મનમાં રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેમણે કૃષ્ણને સત્વર બોલાવ્યા હતા. કૃષ્ણ વિચારમાં પડ્યા કે હવે ક્યાં જવું ? સભામાં ઉભવ બેઠા હતા. એમણે

કહ્યું કે હજુ રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ થયો નથી તો યુધિષ્ઠિરને ભેટીને પછી જરાસંઘ તરફ જવું. યુધિષ્ઠિરને એમણે મોકલેલા સદૈશાથી આપ જશે તથો આનંદ થશે. જરાસંઘ પાસે તો પછી જતાં કાંઈ અડચણ નથી. કૃષ્ણને આ સલાહ યોગ્ય લાગી એટલે આવેલા બંને દૂતને જોડે લઈને પોતે રથારૂઠ થયા. થોડે કાળે ધંદ્રપ્રસ્થ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પેલા ગિરિવ્રજથી આવેલા રાજાઓના દૂતને વિદાય કર્યો. કહાવ્યું કે હું થોડા જ કાળમાં આવી તમને બંધન-મુક્ત કરીશ. કૃષ્ણને આવેલા જોઈને પાંડવોને બહુ આનંદ થયો અને એમણે એમનો ઘણો સત્કાર કર્યો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૧.

પછી એકાંત જોઈને યુધિષ્ઠિરે પોતાની રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા કૃષ્ણને જણાવી. સાંભળીને કૃષ્ણે કહ્યું કે તમારો વિચાર ઉત્તમ છે, પણ જરાસંઘ જીવતો હશે ત્યાં સુધી તમારા યજ્ઞની કદીએ સિદ્ધિ થાય એમ મને લાગતું નથી માટે પ્રથમ એને મારવો ઘટે છે. આ વાત સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે અમારું કરનાર તમે જ છો. જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. આ ઉપરથી કૃષ્ણ ભીમ અને અર્જુન બંનેને સાથે લઈ ગિરિવ્રજે ગયા. ત્યાં ભીમ અને જરાસંઘનું યુદ્ધ થયું અને તે ભીમને હાથે મરણ પામ્યો. જરાસંઘના મરણ પછી કૃષ્ણે એના સહદેવ નામના પુત્રને એની ગાદીએ બેસાડ્યો અને બધા રાજાઓને બંધનમુક્ત કર્યાં. પછી પોતે ધંદ્રપ્રસ્થ પાછા આવ્યા. (૧. જરાસંઘ શબ્દ જુઓ.)

રાજસૂય યજ્ઞ વખતે કૃષ્ણને સહુની સંમતિથી યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ તિલક કરી વંદ્યા. શિશુપાલ દ્રોણથી બળી ગયો અને એનાથી એ સહન ન થવાથી એણે કૃષ્ણની ઘણી નિંદા કરી. આથી શિશુપાળનો વધ થયો. (શિશુપાળ શબ્દ જુઓ.)

રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી કૃષ્ણ દ્વારકા આવ્યા ત્યારે એમણે શાલ્વને મારી નાખ્યો. (૨. શાલ્વ શબ્દ જુઓ.)

કરુષ દૈશાધિપતિ દંતવક્ર અને એના ભાઈ વિદુરથી વધ થયો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૮.

● કુચૈલ નામના બ્રાહ્મણનો કૃષ્ણે સત્કાર કર્યો. (કુચૈલ શબ્દ જુઓ.)

પાંડવોએ બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ ભોગવીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી પછી કૌરવો પાસેથી પોતાનો યથાયોગ્ય રાજ્યભાગ મેળવવા સંબંધી વાટાઘાટ કરવા યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને દુર્યોધન પાસે મોકલવાની ઇચ્છા કરી. કૃષ્ણે તે વાત જબૂલ રાખી. ભીમ વજ્રેને અભિપ્રાય જાણી, સાત્યકિને જોડે લઈને પોતે હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યા. / ભાગ૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૭૪-૮૩. ● રસ્તે ઋષિ સમુદાય મળ્યો, તેમને વંદન કરી જોડે લીધા. એઓ બધા હસ્તિનાપુરની પાસે આવેલ વૃકસ્થળ ગામ સુધી આવી પહોંચ્યા. / અ૦ ૮૪. ● કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર આવે છે એ સમાચાર ધૃતરાષ્ટ્રને પહેલાં જ મળ્યા હતા; તેથી તેમણે હસ્તિનાપુરથી તે વૃકસ્થળ સુધીને રસ્તો સમરાવી સુશોભિત કરાવ્યો અને ભીષ્માદિને તેમને સામૈયે મોકલ્યા. તેમણે ઘણું સન્માન આપીને કૃષ્ણને હસ્તિનાપુરમાં આણ્યા. કૃષ્ણ સઘળાને પૃથક્ પૃથક્ મળ્યા અને પછી વિદુરને ત્યાં ગયા. વિદુરને ત્યાં પોતાની ફાઈ પૃથાકુંતી રહેતી હતી. તેને મળ્યા અને બધા પાંડવોનું વંદન કરી, મધુર વાણી વડે એમનું સાંત્વન કર્યું. પછી દુર્યોધન પાસે ગયા. / અ૦ ૮૫-૯૦. ● દુર્યોધને એમનો સત્કાર કર્યો અને અહીં જ ભોજન લ્યો એમ આગ્રહ કર્યો. પણ કૃષ્ણે કહ્યું કે હું પાંડવો પાસેથી જ કામ સારુ આવ્યો છું તે કાર્ય થશે એટલે ભોજન કરીશ. એમ કહી પોતે વિદુરને ત્યાં જમ્યા. / અ૦ ૯૩. ● ખીજે દિવસે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, અને ખીબ ઋષિઓ સહવર્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે આવીને સભામાં બેઠા એટલે કૃષ્ણ પણ પોતે સ્નાન આહનિકથી પરવારી સભામાં આવ્યા અને પોતાની મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી ભાષણ કરવાનો આરંભ કર્યો કે—

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પાંડવો તરફથી હું તમારી પાસે એટલું કહેવા સારુ આવ્યો છું કે તમે પાંડવોને અરધું રાજ્ય આપો અને તેઓ અને તમે બધા



સુખે રહો. દુર્યોધને યુદ્ધ કરવાને જે રાજાઓને એકઠા કર્યા છે તેઓ યુદ્ધ કરશે, પરંતુ આ યુદ્ધ સારું નથી, કારણ કે તેમાં ઘણા જીવોનો નાશ થશે. માટે મને લાગે છે કે યુદ્ધ થવા જેટલે મરતબે તમે આ વાત પહોંચવા નહિ ઘો. આવેલા રાજાઓ પોતાનો ક્રોધ શાન્ત કરી, તેમ જ તમારા તરફથી વસ્ત્રાલંકારથી પૂજાર્થ પોતપોતાના નગર પ્રતિ જશે. સહેજ વિચાર કરશો તો તમને સમજશે કે પાંડવોનો તલમાત્ર પણ અપરાધ નથી. વિના કારણે ભીમસેનને વિષ દેવામાં આવ્યું એ, લાક્ષાગૃહમાં એમને બાળી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો એ, પાંડવોએ પોતાના પરાક્રમને બળે મેળવેલી સંપત્તિ ઘૂત રમવાને મિષે કપટથી હરણ કરવામાં આવી એ, દ્રૌપદીનું અપમાન કરવામાં આવ્યું એ અને એવા ખીન્ન અપરાધો જેવા જઈએ તો તે બધા તમારા તરફથી થયા છે. આમ છતાં પણ સત્ય અને શાંતિને વળગી રહીને પાંડવોએ તેર તેર વર્ષ સુધી આપદા ભોગવી છે. અરે, હજુ પણ તમારે વિષે એમની પૂજ્ય યુદ્ધિ કાયમ રહી છે. આવા સન્માર્ગવર્તી, પરાક્રમી અને સદ્ગુણી પાંડવોનો તમારે અગર તમારા પુત્રોએ દ્રેષ કરવો ઉચિત નથી. માટે તમે સ્વચ્છ હૃદય કરી તમારા પુત્રોને વારો. મારું આટલું કહ્યું નહિ સાંભળો, અગર એમ મનમાં સમજતા હશે કે પાંડવોએ કેવા ભયયુક્ત થઈને સમજૂતિ માટે કહેણ કહાવ્યું છે, તો હું કહું છું કે તેમ નથી. પાંડવો યુદ્ધ કરવા તૈયાર જ છે એ નક્કી માની લેજો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૬૫.

કૃષ્ણનું ભાષણ સાંભળીને સભામાં ખેડેલા ઋષિઓ અને રાજાઓ રોમાંચિત થયા; પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. સભામાં જમદગ્ન્ય હતા, તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને દંભોદ્ભવ રાજાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવીને કહ્યું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર! અર્જુન અને કૃષ્ણ એ નરનારાયણ જ છે, માટે એમની જોડે સલાહ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૬૬. • પછી કણ્વ ઋષિએ માતલી અને એની

કન્યા ગુણકેશીની કથા ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવી. એમણે કહ્યું કે અભિમાન ધરીને યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થશો નહિ અને જે યુદ્ધ કરવા જશો તો તમને ખેદ થશે. (ગુણકેશી શબ્દ જુઓ.)

કણ્વ ઋષિનું આવું ભાષણ થયા પછી નારદે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે કાંઈ પણ કામ કરીએ તેમાં પ્રસંગ જોઈને તે પ્રમાણે જ વર્તવું જોઈએ. બહુ આગ્રહી થવામાં માલ નથી. એ વાત ઉપર એમણે એને ગાલવનું ચારિત્ર્ય કહી સંભળાવ્યું (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) તેમ જ અભિમાન એ ખૂરી ચીજ છે એ ઉપર યચાતિ રાજા સ્વર્ગમાંથી પતન શી રીતે પામ્યો એ કહી સંભળાવ્યું. (યચાતિ શબ્દ જુઓ.) આ બધું સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે કૃષ્ણ! તમે અને આ બધા મહાનુભાવ ઋષિઓએ જે જે કહ્યું એ અક્ષરશઃ ખરું છે. મારા મનમાં પણ સલાહ કરવી એ જ ઇચ્છા છે. પરંતુ આ દુષ્ટ દુર્યોધન મારું કહ્યું કાને જ ધરતો નથી. માટે તમે એને કાંઈ કહી જુઓ.

આ સાંભળી કૃષ્ણે દુર્યોધન પ્રતિ કહ્યું કે હે દુર્યોધન! પાંડવોને અહ્યું રાજ્ય આપવું એ યથાન્યાય છે અને એમ કરવાથી તને કશી માનહાનિ પણ થતી નથી. કેમ નથી થતી એ જો જાણવું હોય તો સાંભળ કે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતે મહારાજ રહેશે અને તું હાલ છે તેમ સુવરાજપદે જ રહીશ. માટે પાંડવોથી નિરર્થક વેર વધારીશ નહિ. તારા પોતાના પક્ષના ભીષ્મદિ મોટા મોટા યોદ્ધા છે તેઓ સલાહ કરવા જ ઇચ્છે છે. માત્ર ઋણ, સૌભલ જેવા કેવળ ક્ષુદ્ર છે તે જ સલાહ ઇચ્છતા નથી. આવાઓની હુંદે તું માની ખેઠો છે કે હું પાંડવોને જીતીશ. પણ પાંડવો એક કરતાં એક અધિકાધિક પરાક્રમી છે. એમની જોડે વેર બાંધીને તું ઊગરીશ એ કદીયે બનનારું નથી. આના કરતાં તું તારા પોતાનાં માયાપતું કહ્યું માન અને યુદ્ધની વાત પડતી મૂક, જેથી બધાંનું કલ્યાણ થાય. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૨૪.

કૃષ્ણનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી ભીષ્મ, દ્રોણ એમણે પણ દુર્યોધનને એવો જ ઉપદેશ કર્યો અને

કહ્યું કે કૃષ્ણના કહેવાને તું અનુસર, એમાં જ તારું શ્રેય છે. પછી વિદુર બોલ્યા : અરે દુર્યોધન ! આ સઘળાએ જે કહ્યું તે ધ્યાનમાં રાખ અને વિચાર. આગ્રહી થઈશ નહિ. તારા મનમાં એમ આવતું હોય કે હું યુદ્ધ ન કરું એટલા માટે આ સઘળા મારી પ્રુશામત કરે છે તો તું ખાતરી રાખજે કે એમ નથી. તારા મનમાં પાકી ખાતરી રાખજે કે યુદ્ધમાં પાંડવો તને જીતશે જ અને તું યુદ્ધમાં મરીશ. હું તને શું વધારે કહું, દુર્યોધન ! તારા મરવાની મને લગીરે ચિંતા નથી. પરંતુ આ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વૃદ્ધપણમાં અનાથ અને દુઃખી થશે. અરે, એમને આ લોકમાં ભિક્ષાવૃત્તિ પર નિર્વાહ કરવો પડશે એ વાત મનમાં આવીને મને પારાવાર દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે પાંડવો પાસે જ અને એમની જોડે સલાહ કર. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૨૫-૧૨૬.

બધાનાં ભાષણો થઈ રહ્યા પછી દુર્યોધન કૃષ્ણ પ્રતિ બોલ્યો : તમે બધા પાંડવોનો પક્ષ ખેંચીને મને માત્ર દોષ દો છો. પરન્તુ એમનો મેં શો અપરાધ કર્યો છે ? પાંડવોએ શકુનિની જોડે જૂગટું રમીને પોતાની સંપત્તિ ખોઈ; પોતે તે વખતે કરેલી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા વનમાં ગયાં, એમાં મારો શો અપરાધ ? હવે મારે પાંડવો પાસે સમાધાન કરવા જવું એ તો દૂર જ છે પણ જ્યાં સુધી મારા દેહમાં જીવ છે, ત્યાં સુધી મારે હાથે એમને જમીન તો શું પણ સોયની અણી ઉપર રહે એટલી માટીયે મળનાર નથી. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૨૭.

દુર્યોધનની આવી વાણીથી કૃષ્ણને સંતાપની પરાકાષ્ઠા થઈ. તેઓ બોલ્યા, અરે મૂર્ખ ! તું અમને બધાને કહે છે કે અમે પાંડવોનો પક્ષ કરીને તને આ બધું કહીએ છીએ, અને તેં શો અપરાધ કર્યો છે ? પરન્તુ મૂઠા તેં એમને ઘણો જ અન્યાય કર્યો છે. ભીમને ઝેર કાણુ દીધું ? લાક્ષાગૃહમાં રાખીને તેમને બાળી મૂકવાનો યત્ન કોણે કર્યો ?

૨૧

એમને ઈંદ્રપ્રસ્થમાં કોણે મોકલાવ્યા ? ઘત રમવાને પાંડવો જાતે આવ્યા કે તેડાવ્યા ? દ્રૌપદીનો છળ કોણે કર્યો ? આટલું છતાંયે એમણે સ્વપરાક્રમે મેળવેલી સંપત્તિ હું પાછી આપનાર નથી એમ કહેતાં, મૂર્ખ, તને લાજ આવતી નથી ? આવું આવું છતાંયે તું વૃદ્ધપુરુષોની શિખામણુ સાંભળતો જ નથી. આના કરતાં મોટો અપરાધ ખીજો કયો જોઈએ છે ? પણ યાદ રાખજે દુર્યોધન ! કે તું સત્વર જ નાશ પામીશ. કૃષ્ણનાં આવાં વચન સાંભળીને દુઃશાસને ભયભીત થઈને દુર્યોધનને સલામાંથી ઊઠી જવાની સાન કરી. દુર્યોધન અને એના પક્ષપાતી સઘળા સલામાંથી ઊઠ્યા. એ જોઈને ભીષ્મ બોલ્યા કે દુર્યોધન લોભી અને માની થયો છે અને આ સર્વ રાજ્યો એને જ અનુસરે છે; તે ઉપરથી મને લાગે છે કે જરૂર ક્ષત્રિયકુળનો વિનાશ પાસે જ આવ્યો છે એ નિઃસંદેહ છે. એ સાંભળીને કૃષ્ણ ફરીથી બોલ્યા કે કંસને મારીને અમે સહુ યાદવો સુખી થયાં છીએ તેમ તમે પણ દુર્યોધનને અને એના પક્ષપાતીઓને મારશો ત્યારે જ ક્ષત્રિયો ઊગરી તમે સુખ પામશો. આ ઉપરથી દુર્યોધન ત્યાંથી તત્કાળ નાસી ગયો. ગાંધારીએ પણ દુર્યોધનને શિખામણુ દીધી કે આ સર્વે જે કહે છે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને નાશ પામીશ નહિ. તને એમ લાગતું હશે કે ભીષ્માદિક તારા પક્ષમાં છે, છતાં યાદ રાખજે કે એ બધા મન મૂકીને યુદ્ધ કરશે નહિ. પાંડવોને આજ પર્યાંત જે જે દુઃખ દીધું તે બહુ છે; હવે એમને એમનો ભાગ આપીને સુખી થા. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૨૯.

ગાંધારીનાં આ હિતકારક વચનો અમાન્ય કરીને દુર્યોધન ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો. બહાર જઈને કૃષ્ણને પકડીને બંધન કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. આ વાતની સાત્યકિને ખબર પડતાં તેણે સલામાં આવી કૃષ્ણ અને ખીજા સલાસદોને જાહેર કરી દીધું. કૃષ્ણ બોલ્યા : એમ છે તો એને અને એના પક્ષપાતીઓને હમણાં જ બાંધીને પાંડવો પાસે લઈ

બઈ છું. આ ઉપરથી ધૃતરાષ્ટ્રે એને વિદુર મારફત ખોલાવી મંગાવ્યો અને એનો ઘણો જ તિરસ્કાર કરીને ખોટા કાંચરે મૂર્ખ! કૃષ્ણની વિરુદ્ધ કશોયે વિચાર મનમાં હાવવો એ તને શ્રેયકારક નથી. આવા કૃત્યથી તું માત્ર વહેલો જ નાશ પામીશ. / ભાર૦ ઉલ્લો ૦ અ૦ ૧૩૦.

દરમિયાન કૃષ્ણે લોકપાલ સહિત પોતાનું દિવ્ય-સ્વરૂપ પ્રગટ કરી સર્વેને પ્રદર્શિત કર્યું. પોતાનું આ અદ્ભુત દિવ્યરૂપ એમણે અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને ખતાવીને પોતાની સમાધાનની વિધિ પૂરી કરી. પોતે સભામાંથી ઊઠ્યા અને રથારૂઢ થયા. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે કૃષ્ણ! મારી ઇચ્છા સમાધાન કરવાની જ છે પણ આ દુષ્ટ છોકરો મારું કહ્યું માનતો નથી. હું નિરુપાય છું. આ સાંભળીને કૃષ્ણે બધા કારવાને કહેતા હોય એમ મોટા ઘાટો કાઢીને કહ્યું કે અહો, તમે બધા સાંભળો; મેં તમારા બધાના સાંભળતાં દુર્યોધનને નીતિનો ખોધ કર્યો. એણે મારો ખોધ તો કાને ન ધર્યો એટલું જ નહિ, પણ ઊલટી મને અંધન કરવાની ધારણા કરી. ધૃતરાષ્ટ્ર પણ કહે છે કે મારો ઉપાય ચાલતો નથી. માટે હું હવે તમારા બધાની પાસેથી પાંડવો પાસે જવાની રજા લઉં છું. આટલું કહીને તેઓ વિદુરને ઘેર પધાર્યા. / ભાર૦ ઉલ્લો ૦ અ૦ ૧૩૧.

વિદુરને ઘેર આવીને કૃષ્ણ કુંતીને મળ્યા. સભામાં જે જે થયું હતું તે બધું તેને કહ્યું અને પાંડવો પાસે પાછા જવાની આજ્ઞા માગી. કૃષ્ણની સાથે કુંતીએ પાંડવોને કહાવ્યું કે પાંડવો! તમે ક્ષત્રિય છો. માટે તમારે યુદ્ધ કરીને જ સંપત્તિ મેળવવી એ ઉચિત છે. તમારે પ્રજનનું ધર્મથી પાલન કરવું. એ ઉપર એણે વિદુરાખ્યાન સંભળાવ્યું. (વિદુર શબ્દ જુઓ.) પણ દરેક પુત્રને જુદો જુદો આશીર્વાદ કહાવ્યો.

પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી જવા નીકળ્યા. ભીષ્માદિક મંડળી એને વળાવવાને આવી. તેમાં કર્ણુ પણ આવ્યો હતો. કૃષ્ણે બધાને મળીને પાછા વાળ્યા પછી કર્ણુને પોતાના રથમાં બેડે લઈ લીધો. કર્ણુને પાંડવના પક્ષમાં લેવાને યત્ન કરી બેયો પણ

તે વશ થયો નહિ. (૧. કર્ણુ શબ્દ જુઓ.) ● કર્ણુ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને કૃષ્ણ આગળ ચાલી ઉપલવ્યમાં યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા આવ્યા. જે જે અન્યું હતું તે બધું કર્ણુ અને યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને લઈને કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. / ભાર૦ ઉલ્લો ૦ અ૦ ૧૫૦.

પછી જ્યારે ભારતના યુદ્ધનો આરંભ થયો ત્યારે કૃષ્ણ પોતે પાંડવોના પક્ષમાં રહ્યા; અને એમણે અઢાર દિવસ સુધી અર્જુનનું સારથ્ય કર્યું. એ સમયમાં એમણે કોઈ જગાએ યુક્તિ, કોઈ જગાએ પોતાની અદ્ભુત શક્તિની યોજના કરીને પૃથ્વીના ભારરૂપ સંપૂર્ણ દુષ્ટ રાબળ્યોનો નાશ કરીને પાંડવોને બચાવ્યા. પાંડવોને તેમનું રાબળ્ય સોંપી પોતે દારકા જવા નીકળ્યા. તે વખતે ઉત્તરાના ઉદરમાં ગર્ભ હતો. અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી ગર્ભની રક્ષા કરવાની ગોઠવણ કરવાની ઉત્તરાએ વિનંતી કરવાથી પોતાના ચક્રને રક્ષાથી મૂકીને પોતે દારકા પધાર્યા. (૨. ઉત્તરા શબ્દ જુઓ.)

દારકામાં હતા તેવામાં એક વખતે સૂર્યગ્રહણ આવ્યું. તે ઉપર બધાએ સ્થમંતપંચક-રામહરની યાત્રાએ જવાનો નિશ્ચય કરી દારકાના રક્ષણ સારુ અનિરુદ્ધ અને કૃતવર્માને રાખ્યા અને પોતે સઘળા યાદવો અને સ્ત્રીઓ સહિત સ્થમંતપંચક ક્ષેત્રમાં આવ્યા. હસ્તિનાપુરથી પાંડવો પણ ત્યાં આવ્યા હતા. બધા એકઠા હળ્યા મળ્યા. આ પ્રસંગે કૃષ્ણની આઠ સ્ત્રીઓ અને દ્રૌપદી વચ્ચે સ્વયંવર સંબંધે વાતચીતો થઈ હતી. / ભા ૦ ૧૦ સ્કં ૦ અ૦ ૮૨-૮૩. ● આ જ પર્વનિમિત્તે કૃષ્ણદ્વૈપાયન, નારદ, વ્યવન, અસિત, દેવલ, વિશ્વામિત્ર, શતાનંદ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, જમદગ્ન્ય, રામ, વસિષ્ઠ, ગાલવ, ભૃગુ, પુલસ્ત્ય, કશ્યપ, અત્રિ, માર્કંડેય, અગત્ય, યાજ્ઞવલ્કય, ઇત્યાદિક ઋષિઓ પણ આ ક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. વસુદેવે બધાનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર-સન્કાર કરવાની સુવ્યવસ્થા કરી મૂકી હતી. કેટલાક કાળ રહ્યા બાદ એક દિવસ વસુદેવે આ બધા મહાનુભાવોને કાંઈ ધર્મવિષયક પ્રશ્ન પૂછ્યો. એનો ઉત્તર આપીને એમણે વસુદેવને યજ્ઞ કરવાની સૂચના

કરી. તે ઉપરથી તેણે ત્યાં જ યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞસમાપ્તિ કાળે ઋષિઓનો સત્કાર કરી તેમને વિદાય કર્યાં. આ બધો કાળ પાંડવોને ત્યાં જ રાખ્યા હતા. આ બધું થતાં ત્રણ મહિના લાગ્યા. પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર ગયા અને કૃષ્ણ બળરામ પોતાના પરિવાર સહિત દારકા પધાર્યાં. / ભાર૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૪.

પછી એક સમયે દેવકીની એવી ઈચ્છા થઈ કે મારા મરી ગયેલા છ પુત્રોને હું જોઉં. તે ઉપરથી કૃષ્ણે તેમને દેખાડ્યાં. (એ છ નામ ઇત્યાદિ હકીકત સારુ ૧. ભણ્યાં શબ્દ જુઓ). કેટલાક કાળ પછી કૃષ્ણ મિથિલા નગરીમાં રહેનાર શ્રુતદેવ નામના બ્રાહ્મણને મળવા પધાર્યાં. એ બ્રાહ્મણ મહાન બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો પણ બહુલાશ્વ જનકને એની ખબર નહોતી. પોતાને આવા બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણનાં દર્શન થાય અને એની કીર્તિની બહુલાશ્વ જનકને પણ ખબર પડે એ હેતુથી પોતે મિથિલા પધાર્યાં હતા. ત્યાં થોડો કાળ રહી પુનઃ દારકા પધાર્યાં. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૮૬.

જ્યારે જ્યારે કૃષ્ણ અને પાંડવોની ભેટ થતી ત્યારે યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનને કૃષ્ણ વંદન કરતા. અર્જુન અને કૃષ્ણ પરસ્પર આલિંગન આપતા અને નકુળ અને સહદેવ કૃષ્ણને વંદન કરતા. આ ઉપરથી કોણ કોનાથી મોટું અને કોણ નાનું એ ઉઘાડું સમજાય છે. છતાં કૃષ્ણની યોગ્યતા ઘણી જ મોટી હતી એ યુધિષ્ઠિર અને ભીમસેનની સમજ બહાર ન હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ભીષ્મ ધરાધરી કૃષ્ણ તરફ પૂજ્યભૂક્ષિ ધરાવતા હતા. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૫૧ શ્લો૦ ૨૬.

કૃષ્ણની આકૃતિ અતિ ઉચ્ચ, ઘણી નાની, બડી-પાતળી એમ નહોતી પણ મધ્યમ પ્રકારની હતી. એમનાં નેત્ર કમળના જેવાં અને વિસ્તીર્ણ નાસિકા સીધી, શરીરની કાંતિ અળશીનાં પુષ્પ જેવી શ્યામ વર્ણની હતી. પીત વસ્ત્ર પરિધાન કરવા પર એમની પ્રીતિ હતી. એમના સમયમાં ક્ષત્રિયોમાં એમના જેવા અધ્યાત્મવિદ્યાપારંગત ખીજો કોઈ નહોતો, એમ

હકીચે તો પણ ચાલે. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે વ્યાસાદિકોની સંમતિથી યુધિષ્ઠિરે એમને અગ્ર-પૂજનનું માન આપ્યું હતું તે ઉપરથી કેટલાક પ્રસંગોમાં અલૌકિક વર્તણૂંક ઉપરથી અને મહા ભયંકર ભારત યુદ્ધમાં જાતે શસ્ત્ર ન ધારણ કર્યા છતાં પણ કોઈ પણ તરેહનાં શસ્ત્રથી એમને કશીયે ઈજા થઈ નથી એ ઉપરથી એમનું વૈલક્ષણ્ય સ્પષ્ટ જણાય છે. એમ છતાં પણ એઓ સ્નાન-સંધ્યાદિક નિત્યકર્મ કરતા; ઉપમન્યુ ઋષિ પાસેથી લીધેલી દીક્ષા પ્રમાણે ઈશ્વરોપાસના કરવામાં પણ હમેશ નિયમસર તત્પર જ હતા. ભરતખંડમાં અવતાર ધારણ કરીને જે જે દુષ્ટોનો વધ કરાવવાનો હતો તે પૂરું કરી પોતે નિજધામમાં જવાની ઈચ્છા કરી અને દેવોએ પણ આવીને એ જ સૂચવ્યું. આ ઉપરથી યાદવકુળનો સંહાર શી રીતે થશે એ વિશે પોતે ચિંતન કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી એવું અન્યું કે કેટલાક યાદવના છોકરાઓ પિંડારક ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. ત્યાં એમને મોહને લીધે દુર્ભૂક્ષિ ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે પોતાની અંદરના એક સાંબ નામના યાદવકુમારને ગર્ભિણીનો વેશ ધારણ કરાવ્યો અને પાસે જ ઋષિ હતા ત્યાં જઈને પૂછવા લાગ્યા કે આ સ્ત્રીને શું અવતરશે તે કહો. ઋષિએ પોતાની મસ્કરી કરવા આવ્યા છે તે બાણી ક્રોધથી કહ્યું કે અરે સાંભળો, એને એક લોહમય મૂશળ જન્મશે અને એ મૂશળથી તમે સમગ્ર યાદવો નાશ પામશો. ઋષિની આવી વાણી સાંભળી બધા યાદવકુમારો ખીને ત્યાંથી નાસી ગયા. સાંબને પહેરાવેલાં સ્ત્રીનાં લૂગડાં ઉતરાવતાં જુએ છે તો તેમાંથી ઋષિના વચન પ્રમાણે એક લોહનું મૂશળ નીચે પડતું દેખાયું. એમને ઘણો જ ભય ઉત્પન્ન થયો અને એ મૂશળ લઈને ઉગ્રસેન અને વસુદેવની પાસે જઈને પોતે કરેલું અનુચિત કર્મ સઘળું નિવેદન કર્યું. એ વૃક્ષોએ બલયું કે જે કૃષ્ણ અને બળરામ આ વાત બાણીથી તો છોકરાઓને સખત સજ્જ કરશે. આ ખીકે તેમણે આ વાતની ચહેરચૂંચ ન કરતાં તે છોકરાઓ પાસે જ સમુદ્રતીરે છાતું માનું પથ્થર

પર ઘસાવી નાખ્યું. ઘસતાં ઘસતાં રહેલો ઘણો જ નાનો ટુકડો સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાડાવ્યો.

ઉપર કહી ગયા કે કૃષ્ણની ધ્વજાનુસાર દેવોએ પણ એમને નિજધામ જવાની સૂચના કરી હતી. એ સૂચના ઉદ્ધવે સાંભળી હતી. આપ મને સાથે લઈ જાઓ એવી પ્રાર્થના ઉદ્ધવે કૃષ્ણની પાસે કરવાથી એમણે એને અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. (૨. ઉદ્ધવ શબ્દ જુઓ.)

તે કાળે દ્વારકામાં દુશ્ચિહ્નો થવા માંડ્યાં. એ જોઈને સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધજનો સિવાય સર્વ યાદવોને કૃષ્ણે શંખોદ્ધાર તીર્થમાં મોકલ્યા અને પોતે બળરામ સહિત પ્રભાસ પધાર્યા. શંખોદ્ધાર ગયેલા યાદવો ઘણા કાળ પર્યાન્ત ત્યાં રહ્યા. એક દિવસ રમત કરતાં કરતાં સઘળાની વૃત્તિ થઈ કે આપણે મઘપાન કરીએ. તે ઉપરથી સઘળાઓએ મઘપાન કર્યું. રમતાં રમતાં ધૂનમાં ને ધૂનમાં માંહોમાંહ તકરાર થઈ. સઘળા માંહોમાંહ લઢવા તૈયાર થઈ ગયા. એવામાં કોઈ એકનો વધ થયેલો જોઈને એના પક્ષવાળાઓએ સામાને માર્યાં. એટલે વળી એ પક્ષવાળાઓએ સામા પક્ષવાળાઓને માર્યાં. આ પ્રકારે આ યુદ્ધરૂપી અગ્નિ એતીને ફેલાયો. દાશાઈ, વૃષ્ણિ, અંધક, ભોજ, સાત્વન, મધુ, અર્જુન, માથુર, કુકુર, કુન્તિ ઇત્યાદિ યાદવોનાં કુળો માંહોમાંહી કપાઈને બે પહોરમાં નાશ પામ્યાં. આ વર્તમાન બળરામને જાણ થતાં જ તેમણે યોગધારણા વડે સમુદ્રતીરે જ પોતાનો દેહ ત્યાગ્યો. (બળરામ શબ્દ જુઓ.)

બળરામનો દેહોત્સર્ગ જોઈને કૃષ્ણ પોતે પણ એક પીપળાની નીચે જમણા પગ પર ડાબો પગ ચઢાવીને ઝાડને ઓઠંગીને બેઠા. નયન બંધ કરીને મૂળ સ્વાત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરતા હતા. તેવામાં કોઈ જરા નામના પારથીએ આ કોઈ મુગ બેઠો છે એવી ભ્રાંતિથી દૂરથી તાકીને જે બાણ માર્યું તે કૃષ્ણના ડાબા તળિયામાં વાગ્યું. થોડીવાર પાસે આવીને જોતાં એણે કૃષ્ણને દીઠા. તે ઉપરથી મારું બાણ આમને વાગ્યું તે ખૂરું થયું સમજી પાસે આવી દુઃખ કરવા લાગ્યો અને તેણે પોતાના

કૃત્ય સારુ કૃષ્ણની ક્ષમા માંગી. કૃષ્ણે એનું સાંત્વન કર્યું અને વિમાનમાં બેસાડી સ્વર્ગ લોકમાં મોકલી દીધો. (૨. જરા શબ્દ જુઓ.)

એટલામાં કૃષ્ણનો સારથિ દારુક, પોતે આજે રથમાં ન બેસતાં પગપાળા કઈ તરફ પધાર્યા એ જોવાને રથ તૈયાર કરીને નીકળ્યો હતો. તે જોતો જોતો ત્યાં આવ્યો અને કૃષ્ણને જોઈ રથથી ઊતરી કૃષ્ણને વંદન કરવા ગયો. દરમ્યાન જિભો રાખેલો રથ એકાએક અદશ્ય થઈ ગયો. કૃષ્ણે દારુકને જોયો કે બોલ્યા : હે દારુક, મારે નિજધામ જવાનો સમય આવ્યો છે માટે તું દ્વારકામાં જા અને સઘળા યાદવો લઢી મૂચ્યા તે, બળરામનું નિધન થવું અને મારું નિર્વાણ, ઉગ્રસેનાદિકને જાણાવ. એમને બધાને જેમ બને તેમ જલદી દ્વારકા ખાલી કરાવવાની પેરવી કર. કહેજે કે મેં દ્વારકાને તજી એટલે હવે સમુદ્ર એને છુડાડી દેશે. તારી સાથે ઉતાવળથી કહાવવાનો હેતુ એ છે, તે યાદ રાખજે. ખીજું મારાં માબાપ અને સ્ત્રીઓને અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થમાં લઈ જાય. કૃષ્ણની સાથે વાત કરતો હોવાથી રથ અદશ્ય થવાનું દારુક જાણતો નહોતો. વાત પૂરી થતાં એણે પાછળ જોયું અને રથ અદશ્ય થયો જોઈને બહુ વિસ્મય પાર્યો. કૃષ્ણના નિજધામ જવાની વાતથી એને પારાવાર શોક થયો. કૃષ્ણે એનું સાંત્વન કર્યું. શ્રીમુખે કહ્યું કે તું શોક છોડીને શાન્ત થા. પછી એને સત્વર જવાની આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણને વંદન કરીને મહા કષ્ટ દારુક ત્યાંથી વિદાય થયો. વળી વળીને કૃષ્ણ તરફ જોતો જોતો બિચારો દ્વારકાને રસ્તે પડ્યો. દારુક ગયો અને તે દેખાતો બંધ પડ્યા કે કૃષ્ણે યોગધારણા કરી સ્વસ્વરૂપનું અવલંબન કર્યું.

અહીં દારુકે આવીને બળરામ, કૃષ્ણ અને સઘળા યાદવોનાં મરણની ઉગ્રસેનને ખબર કરતાં જ દ્વારકામાં અનર્થ થઈ રહ્યો. બધાં ત્યાંથી નીકળી પ્રભાસ આવ્યાં. પ્રભાસમાં આવતાં જ વસુદેવ, દેવકી અને શેહિણીએ તત્કાળ પોતપોતાના દેહ તજી દીધા. કૃષ્ણની આઠે સ્ત્રીઓએ કૃષ્ણના દેહની જોડે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. પ્રલુપ્તાદિકની સ્ત્રીઓએ પણ

શંખોદ્ધર જઈ પોતપોતાના પતિઓના શબને ઓળખી તેમની જોડે સહગમન કર્યાં. એટલામાં ઈંદ્ર-પ્રસ્થથી અર્જુન આવી પહોંચ્યો. એણે મનમાં ધણું જ દુઃખી થઈને સઘળાંની સાંપ્રદાયિક ક્રિયા કરી. આઠી રહેલી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને લઈને અર્જુને ઈંદ્રપ્રસ્થનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. દ્વારકા ઉપર સમુદ્ર ફરી વળ્યો. / ભાર૦ મૌસળ૦ અ૦ ૭.● નિજધામ જવા કાળે કૃષ્ણનું વય લગભગ એકસો અને પચીસ વર્ષનું હતું.

કૃષ્ણ (૫) શુકાચાર્યને પીપરીને પેટે થયેલા ચાર-માંનો એક પુત્ર.

કૃષ્ણ (૬) પાંડુપુત્ર અર્જુનનાં દસ નામ પૈકી એક નામ.

કૃષ્ણ (૭) એ નામના એક ઋષિ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૭.

કૃષ્ણદ્વૈપાયન ત્રેત્રાવારુણિ જે વસિષ્ઠ ઋષિ, તેના શક્તિ નામના પુત્રના પૌત્ર અને પરાશર ઋષિના પુત્ર. ઉપરિચર નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા વસુ રાજની વાસવી નામની ધીવરને ત્યાં મૂકેલી કન્યાને કુમાર દશામાં પરાશર ઋષિથી એ ઉત્પન્ન થયા હતા. માટે જ એમને પારાશર્ય પણ કહે છે. વળી એમનું દ્વૈપાયન એવું નામ મળી આવે છે. યમુના નદીનો વર્ણુ કૃષ્ણ છે અને તેમાંના ખેટમાં એમનો જન્મ થયો હતો તેથી એમને દ્વૈપાયન અથવા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન કહ્યા છે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬ ● તેમ જ એમણે બદરીવનમાં તપ કર્યું હતું. સખ્ય એમને બાદરાયણ પણ કહ્યા છે.

એમનો જન્મ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના દ્વાપરયુગમાં કૃષ્ણાવતાર થયા પહેલાં થયો હતો / ભાગ-૧ સ્કં૦ અ૦ ૩ ● અને એઓ આ ચાલુ ચોકડીમાં વ્યાસ છે. (વ્યાસ શબ્દ ભુઓ.) વેદનો વિસ્તાર કરનારને વ્યાસ કહેવાની પ્રઘાત-પ્રથા છે. એટલે એ સામાન્ય નામ છે. જેમ બીજા સ્વયં-ભુવાદિકને લગાડાય છે તેમ આમને પણ લગાડાય છે. પરંતુ એ એમનું વિશેષ નામ નથી, છતાં એમને વ્યાસ કેમ કહ્યા ? એમણે વેદની કેટલીકલુપ શાખાનું ઉદ્ધારણ કર્યું - પ્રસિદ્ધિમાં આણી સખ્ય

એમનું આ નામ પડેલ છે. / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪, શ્લો૦ ૧૪

આમ ત્રીજા યુગ પર્યંત કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ થયા હતા એમ દેખાય છે. પરંતુ ત્યાં સુધી ઉશના નામના વ્યાસ હતા. / દેવી ભા૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૪.

આમ વાત હોય તો પહેલાં કહ્યું તે વાક્યનું વજન શું ? માત્ર એમ જ માનવું કે એમાં કોઈ ચૂક હશે અને અંધપરંપરાથી કહેવાનું ચાલ્યું આવે છે. ખીજું શું ? પર્યાયનો પ્રધાન અને સર્વસંમત અર્થ ચોકડી જ થાય છે. તૃતીય યુગ પર્યાય એટલે ત્રીજો યુગ દ્વાપર એવો કોઈ અર્થ કરે પણ તે અર્થ વ્યાપક નથી.

હવે વેદના ઋગાદિ ચાર ભેદ આમણે કર્યા કે તે પ્રથમથી છે એ સંબંધે જણાય છે કે ભાગવત દ્વાદશ સ્કંદ અધ્યાય છઠ્ઠામાં અને તૃતીય સ્કંધમાં પણ છે; પરંતુ દેવી ભાગવતના વાક્ય ઉપરથી ઋગાદિ ચાર ભેદ મન્વંતરના આરંભથી જ છે એટલે અનાદિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એનું પ્રમાણ એ છે કે ભાગવતમાં કહેલા પ્રથમ પક્ષ ઉપરથી જો કૃષ્ણ-દ્વૈપાયને ચાર ભાગ કર્યા હોય તો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વણુવેદ એમનો ક્રમે અધ્યયન કરનારા પૈલ, વૈશંપાયન, જૈમિનિ, અને સુમંતુ એમના જ શિષ્ય હોવા જોઈએ અને પોતપોતાના વેદની એમણે શાખા પછી કરી. એટલે કે યજુર્વેદાંતર્ગત તૈત્તિર્શાખા શીખનારો તિત્તિરિઋષિ તે આના શિષ્ય વૈશંપાયનનો શિષ્ય થયો. પરંતુ તિત્તિરિ ઋષિનો પુત્ર તૈત્તિરિ તે આના વૈશંપાયન નામના શિષ્યનો પૂર્વજ હતો, એવું પહેલા ઉપરિચર રાજના યજ્ઞના સોળ ઋત્વિજનાં નામ ગણવાતાં કહ્યું છે. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૩૬ શ્લો૦ ૯.

આ ઉપરથી તિત્તિરનો પુત્ર તૈત્તિરિઋષિ, અને કષ્વઋષિ - એઓ પ્રાચીન હોવાથી મૂળે વેદના વિભાગ અને તદંતર્ગત શાખાએ વ્યાસે કરેલાં નહિ. વધારે શું કહીએ, તૈત્તિર્શાખાંતર્ગત આપસ્તંબ ઋષિ તે ધરાધરી ધણા પુરાતન છે.

ખીજું આમણે અધ્યાત્મરામાયણ રચ્યું છે એમાં

રામચંદ્રે લક્ષ્મણને ગીતા કહેતાં જો કહ્યું છે તેનો આમણે અનુવાદ કર્યો છે. / અધ્યાત્મ રાં ઉત્તરં સં ૫, શ્લોક ૨૧.

આ ઉપરથી રામાવતાર જો એમની પહેલાં થયો હોતો તે વેળાના વાક્યનો અનુવાદ કૃષ્ણ દ્વિપાયન જો સારી રીતે કરે છે તો વેદના વિભાગ શાખા વગેરે એની પૂર્વના જ એ દેખીતું છે. કૃષ્ણદ્વિપાયને પુરાણ અને મહાભારત નામે ઈતિહાસ રચ્યો છે. વેદપરંપરા ચલાવનાર એને પેલ્યાદિ ચાર શિષ્યો હતા તેમ જ પુરાણ પરંપરા ચલાવનારો રોમહર્ષણુ નામે એક અને તે સિવાય અસિત અને દેવળ એ નામના શિષ્ય પણ હતા. / દેવીં ભાગં ૧ સ્કંં અં ૨ શ્લોક ૪૬.

કૃષ્ણદ્વિપાયનનો જન્મ ગર્ભમાં નવ માસ રહ્યા હોય એમ થયો નથી. એ પોતે જન્મ્યા કે તરત મને સ્મરણ કરતાં હું આવીશ એવું પોતાની માતા સત્યવતીને વરદાન આપી લાગલા જ તપ કરવાને ચાહ્યા ગયા હતા. આગળ જતાં શંતનુનો વંશ જવા વખત આવ્યો ત્યારે સ્મરણ કરવાથી આવીને વંશ ચાલુ રાખ્યો હતો. કદ્ય પર્યાંત પોતે ચિરંજીવી છે અને પછી સાવણી મન્વંતરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાં બાદરાયણ નામે એક ઋષિનો અવતાર લેશે. (૨ સાવણી શબ્દ જુઓ.) એમને શુક નામનો ઉત્તમ પ્રહતત્વસંપન્ન પુત્ર હતો.

કૃષ્ણપરાશર પરાશર કુલોત્પન્ન પ્રહાર્ષિ અને તેમનું કુળ. એ કુળમાં કાણ્યાયન, કપિસુખ, કાયસ્થ, અજ્ઃ પાળિ અને પુષ્કર એ મુખ્ય ઋષિઓ હતા.

કૃષ્ણવેણા-વેણી ભારતવર્ષીય નદી / સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.

કૃષ્ણા ભારતવર્ષીય નદી / સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.

કૃષ્ણા (૨) દ્રૌપદીનું ખીજું નામ.

કૃષ્ણાનુભૌતિક સાતમા અંકની સંજ્ઞાવાળો કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.

કૃષ્ણુક્ષણુ મલયધ્વજ રાજાની બહેન અને અગસ્ત્ય ઋષિની પત્ની. એના પુત્રનું નામ દદ્યુત / ભાગ ૪-૮૩૦.

કેકય ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો દેશ. આ દેશ આગનેય-કૌશલની ઉત્તરે હતો. અહીંના રાજાને સામાન્યતઃ કેકય કહેવામાં આવતા. પરંતુ તે દરેકનાં નામ જુદાં જુદાં હતાં. દશરથના સમયમાં અહીં અશ્વપતિ નામે કેકય રાજ કરતો હતો. એની કન્યા કૈકયી, તે જ દશરથની સ્ત્રી હતી. પાંડવોના સમયમાં અહીં ધૃષ્ટકેતુ નામનો રાજા હતો. (૩ ધૃષ્ટકેતુ શબ્દ જુઓ.) એની રાજધાની ગિરિવ્રજ હતી.

કેકય (૨) કેકય દેશાધિપતિ એક રાજર્ષિ. એનું મૂળ નામ શુ' અને એ કયા કાળમાં હતો તે અંથોમાં કાંઈ જણાતું નથી. પરંતુ એ ઉત્તમ પ્રકારની નીતિથી રાજ કરનાર હતો એમ જણાય છે. ભારતં શાંતિં અં ૭૭ માં એ સંબંધે ઉલ્લેખ છે. એક વખત આ રાજા મૃગયા સારુ ગયેલો ત્યાં અરણ્યવાસી એક રાક્ષસે એને જોયો અને પકડવાની ઇચ્છાએ એના ઉપર ધાયો. પરંતુ આ રાજા ધૈર્યથી ઊભો રહ્યો અને રાક્ષસને કહ્યું કે હું રાક્ષસ! મારા શરીરને સ્પર્શ કરવા તું સમર્થ નથી. દૂર ઊભો રહે. હું કહું તે સાંભળ :

કેકય દેશનો રાજા, સ્વાધ્યાયથી યુક્ત હતો તથા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણ વડે આયુષ્ય ગાળતો હતો. તે એક વખત અરણ્યમાં ફરતો હતો તેવામાં એક રાક્ષસે આવીને તેને મહાભયાનક રીતે પકડ્યો. તે સમયે રાજા બોલ્યો કે મારા દેશમાં ચોર નથી, કદર્થ નથી કે મઘપાન કરનાર નથી; તેમ જ જોણે અગ્નિગ્રહણ નહિ કર્યું હોય એવો યજ્ઞ નહિ કરનારો કોઈ નથી. તો પછી હું રાક્ષસ! તેં મારામાં કયું છિદ્ર જોઈને પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં કોઈ બ્રાહ્મણ અવિદ્વાન, વ્રત વિનાનો, સોમપાન કર્યા વિનાનો, અગ્નિ ધારણ કર્યા વિનાનો, યજ્ઞ ન કરતો હોય તેવો છે નહિ, તો પછી તેં કયું છિદ્ર જોઈને મારામાં પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં દક્ષિણા આપ્યા સિવાયનો કોઈ યજ્ઞ કરતું નથી કે અધ્યયન રૂપ વ્રત ધારણ કર્યા વિનાનો કોઈ છે નહિ, તો પછી તેં મારું કયું છિદ્ર જોઈ પ્રવેશ કર્યો? મારા દેશમાં બ્રાહ્મણો અધ્યયન કરે છે અને

કરાવે છે, યજ્ઞ કરે છે અને કરાવે છે, દાન આપે છે અને લે છે, એવાં જ કર્મમાં પ્રાહ્મણો સ્થિતિવાળા છે. વળી પૂજન કરેલા, રૂડી રીતે વિભક્ત કરેલા, કોમળ અંતઃકરણવાળા, સત્ય ખોલનારા, તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા પ્રાહ્મણો મારા દેશમાં છે, છતાં તું ક્યુંં છિદ્ર જોઈને મારામાં પેઠો છે ?

વળી મારા રાજ્યમાં ક્ષત્રિયો કેવા છે તે કહું છું તે સાંભળ. તેઓ દાન કરે છે પણ યાચતા નથી. તેઓ ભણે છે પણ ભણાવતા નથી. યજ્ઞ કરે છે પણ કરાવતા નથી. સત્યમાં અને ધર્મમાં નિપુણ છે. પ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરે છે તથા સંગ્રામમાંથી નાસતા નથી એવા પોતાની સ્થિતિવાળા ક્ષત્રિયો છે છતાં મારા દેશમાં તેં કેમ પ્રવેશ કર્યો ? વળી ખેતી, પશુ, વેપાર, એવા ઉદ્યોગ ઉપર કપટ વગર નિર્વાહ કરનાર વૈશ્યો મારા દેશમાં છે.

તેઓ સાવધાન, ક્રિયા જાણનારા, ઉત્તમ વ્રતવાળા, સત્ય ખોલનારા, વિભાગ કાઢીને જમનારા, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા, પવિત્રતા રાખનાર, સ્નેહપ્રીતિ સાચવનારા અને પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે. છતાં હે રાક્ષસ તેં મારામાં ક્યુંં છિદ્ર જોઈ પ્રવેશ કર્યો ? વળી મારા રાજ્યમાં જે શત્રુ છે તે કોઈની પણ ઈર્ષ્યા કરતા નથી, અને ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે છતાં તું ક્યુંં છિદ્ર જોઈને મારામાં પેઠો ? હું કુળધર્મ, દેશધર્મ, વગેરે પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ધર્મોને યથાવિધિ ચલાવું છું તથા તેમનું ઉત્થાપન કરતો નથી. મેં પૂજન અને પાલન કર્યુંં છે. તેમનું અન્નાદિથી પોષણ કરીને સત્કાર પણ કરેલો છે. છતાં તું મારા દેશમાં કેમ પેઠો ? હું વિભાગ કર્યાં સિવાય ભોજન કરતો નથી. પરસ્ત્રીનો ઉપભોગ કરતો નથી. સ્વતંત્ર થઈને કોઈ દિવસ ક્રીડા કરતો નથી, છતાં તું ક્યુંં અંતર જોઈને પેઠો ? પ્રહારથી હોવા સિવાય મેં ભિક્ષા કરી નથી અથવા ભિક્ષા કરનારો થઈને હું પ્રહાર્યર્થ વિનાનો રહ્યા નથી. ઋત્વિજ હોવા

સિવાય મેં હોમ કર્યો નથી, તો પછી તેં ક્યા અંતરને પામીને પ્રવેશ કર્યો ? જેમનો સત્કાર કરવો જોઈએ એવા વૃક્ષાની કે તપસ્વીઓની અવજ્ઞા કદી કરી નથી. મારા દેશમાં જ્યારે લોકો સૂઈ જાય છે ત્યારે હું જાગું છું, છતાં તેં ક્યા છિદ્રને જોઈને પ્રવેશ કર્યો ?

મારો પુરોહિત આત્મવિજ્ઞાનમાં સંપન્ન છે, તપસ્વી છે, સર્વ ધર્મને જાણનારો છે, આખા દેશનો સ્વામી છે અને યુદ્ધિમાન છે. હું દાન કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. સત્ય પ્રમાણે ચાલવા વડે તથા પ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવા વડે દ્રવ્યની ઇચ્છા રાખું છું. સેવા કરવા વડે ગુરુઓની ઉપાસના કરું છું. માટે મને રાક્ષસોથી ભય નથી. મારા દેશમાં કોઈ વિધવા સ્ત્રી નથી, કોઈ અધર્મ પ્રાહ્મણ નથી, કોઈ પ્રાહ્મણ ચોર નથી, કોઈ યજ્ઞ ન કરાવવા યોગ્ય માણસને યજ્ઞ કરાવતો નથી કે પાપ કરનારો નથી, માટે મને રાક્ષસોથી ભય નથી. ધર્મને અર્થે યુદ્ધ કરતાં મને એવા ધા લાગ્યા છે કે, જેથી મારા શરીર ઉપર જે આંગળ પાડ્યું એવી જગા નથી કે જ્યાં શસ્ત્રનો ધા નહિ વાગ્યો હોય; છતાં તું મારા અંતરમાં કેમ પ્રવેશ કરે છે ? દેશમાં મારા તરફથી લોકો ગાય, પ્રાહ્મણ અને યજ્ઞના અર્થે રક્ષણ રૂપ કલ્યાણની નિરંતર ઇચ્છા રાખે છે. છતાં મારા અંતરમાં તું કેમ પ્રવેશ કરે છે ?

એ સાંભળી રાક્ષસે કહ્યું : તું સર્વે અવસ્થાઓમાં ધર્મની જ અપેક્ષા રાખે છે માટે તું નિરાતે નિશ્ચિંતપણે ઘેર જા ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! હું જાઉં છું ! હે કેકય, જે રાજ્યો ગાય અને પ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરે છે, તથા નિરંતર પ્રજનનું રક્ષણ કરે છે તેમને રાક્ષસોથી ભય નથી તો પછી પાપીઓથી ભય શાનો જ હોય ?

કેકય (૩) ચંદ્રવંશી અનુકુલોત્પન્ન શિષિ રાજના પાંચ પુત્રો પૈકી એથી.

કેકય (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષનો અને દુર્યોધન પક્ષનો એમ, એ નામના બે રાજા / ભાં. ઉદ્યોગ ૦ અં. ૧૭૧ અને અં. ૨૯૫.



કેકયા કેકયા તે જ.

કેતવો ઋષિઓ વિશેષ, જેઓ પોતાના સ્વાધ્યાયને બળે સ્વર્ગ પામ્યા હતા. / ભાર૦ ૧૯-૧૬.

કેતુ ઋષભદેવના નવ ખંડાધિપતિ પુત્રોમાંનો એક (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

કેતુ (૨) તામસ મનુના છોકરાઓમાંનો એક (તામસ મનુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુ (૩) વિપ્રચિતિ દાનવ અને સિંહિકાના સો પુત્રોની સંજ્ઞા. રાહુના નાના ભાઈઓ / ભા૦ ૬-૬-૩૭.

કેતુ (૪) નવ ગ્રહ પૈકીનો એક, કોઈ એને છાયા ગ્રહ સમજે છે. શિશુમાર ચક્રના સઘળા અવયવ ઉપર એ હોય છે. / ભા૦ ૫-૨૩-૭.

કેતુ (૫) દનુપુત્ર એક દાનવ. (દનુ શબ્દ જુઓ.) નવગ્રહોમાં આની જ ગણતરી થાય છે. (રાહુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુ (૬) ભરતવર્ષનો એક ખંડ.

કેતુમતી સુમાલી રાક્ષસની સ્ત્રી, રાવણની માતામહી (માની મા).

કેતુમાન દનુપુત્ર એક દાનવ. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુમાન (૨) મનુષ્ય જાતીય પશ્ચિમ દિગ્પાળ. (૩. પૃથુ શબ્દ જુઓ.)

કેતુમાન (૩) સૂર્યવંશી નભગ કુલોત્પન્ન અંબરીષ રાજાના ત્રણમાંનો વચ્ચેનો પુત્ર.

કેતુમાન (૪) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના કુળમાં જન્મેલા ધન્વંતરિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભીમરથ અથવા ભીમસેન.

કેતુમાન (૫) નિષાદાધિપતિ - ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા.

કેતુમાલ આશિધ્ર રાજાના નવ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. મેરુકન્યા દેવવીતી એની સ્ત્રી હતી. એનો દેશ એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

કેતુમાલવર્ષ માલ્યવાન પર્વત અને ક્ષારસમુદ્ર એની વચ્ચે આવેલો જંબુદ્વીપના નવ દેશોમાંનો એક દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬ શ્લો૦ ૩૧; ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧૬ શ્લો૦ ૧૦-૧૧.

કેતુમાલા કાર્યક વનની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલી એ નામની એક નદી.

કેતુવર્મા ત્રિગર્તાધિપતિ સૂર્યવર્માનો ભાઈ એને અર્જુને માર્યો હતો. / ભાર૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૭૪

કેતુવીર્ય એક દાનવ. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

કેદાર હિમાલય ઉપરનું એક પવિત્ર સ્થળ.

કેદાર (૨) એ નામના એક રાજર્ષિ / દેવી ભાગ૦ ૯, સ્કં૦ અ૦ ૪૨.

કેન સામવેદોપનિષત.

કેરલ ધંધ્રપ્રસ્થની દક્ષિણ બાજુએ આવેલો મહાદેશ. પાંડવોના સમયમાં આ દેશ એકપાદ દેશની દક્ષિણે હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧. • પાંડવોના સમયની સહેજ પહેલાં આ દેશમાં ચંદ્રહાસનો પિતા સુધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હાલનો મલબાર દેશ.

કેવલ સૂર્યવંશી દિષ્ટ કુલોત્પન્ન નર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બંધુમાન.

કેશિદેવજ વિદેહ વંશના કૃતધ્વજ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન જનક.

કેશિની એક રાજકન્યા. એના સ્વયંવર કાળે પ્રહ્લાદ પુત્ર વિરોચન અને અંગિરા ઋષિના પુત્ર સુધન્વા બન્ને એક જ સમયે આવી પહોંચ્યા ત્યારે એ બન્નેની વચ્ચે વાદ પડ્યો કે બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણુ. બન્ને જણાઓએ પોતાના પ્રાણનું પોણુ ક્યું અને બન્ને પ્રહ્લાદ પાસે આપ્યા. પ્રહ્લાદે વિરોચનનો નિષેધ કરીને અભિપ્રાય આપ્યો કે સુધન્વાનો પક્ષ સત્ય છે અને સુધન્વાને પ્રાર્થના કરી કે વિરોચને જે પોણુ ક્યું છે તે રદ કરી એને પ્રાણદાન આપવું. એણે વિરોચનને પ્રાણદાન આપ્યું. કેશિની પછી સુધન્વાને પરણી.

કેશિની (૨) એક અપ્સરા (પ્રાધા શબ્દ જુઓ.)

કેશિની (૩) સૂર્યવંશી સગર રાજાની બે સ્ત્રીઓમાંની એક. એ શિષિ રાજાની કન્યા હોવાથી એને શૈષ્યા પણુ કહેતા. એનું બીજું નામ ભાનુમતી પણુ હતું એમ જણાય છે.

કેશિની (૪) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠ રાજાની ચાર સ્ત્રીઓમાંની એક. (અજમીઠ શબ્દ જુઓ.)

કેશિની (૫) અયોધ્યા નગરી અને ભાગીરથી નદી એ બેની વચ્ચે આવેલી એક નાની નદી. / વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૫૧

કેશિની (૬) દમયંતીની દાસી (૫ નળ શબ્દ જુઓ.)

કેશિની (૭) સુમાલી રાજની કન્યા અને વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી, રાવણ અને કુંભકર્ણની મા

કેશી એક અસુર, એ ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા અપ્સરાઓને લઈને નાસતો હતો તેને મારીને પુરુરવા નામના રાજાએ તેમને છોડાવી હતી. / મત્સ્ય અં ૨૪

કેશી (૨) કોઈ એક પ્રજાપતિની દેવસેવા અને નામે કન્યાઓને હરણુ કરીને નાસી જનારા અસુર, એમાંની દૈત્યસેના એને વશ વર્તી. પરંતુ દેવસેના વશ ના થઈ અને રડવા લાગી. તે ઉપરથી ધૃત્રે એનો પરાભવ કરીને દેવસેનાને છોડાવી. / ભારં વનં અં ૨૨૩.

કેશી (૩) કંસ પક્ષનો એક રાક્ષસ, એ ઘોડાનું રૂપ ધારણુ કરીને કૃષ્ણ અને ખીજા ગોપ વૃંદાવનમાં રમતા હતા તેમને મારવાને ગયો અને કૃષ્ણને હાથે માર્યો ગયો હતો. / ભાગં ૧૦ સ્કંં અં ૩૭.

કેશી (૪) વસુદેવની સ્ત્રી કૌશલ્યાનો પુત્ર.

કેસરી એક વાનર, અંજનાનો પતિ. / વાં ૨૦ ઉત્તમં સં ૬૬. • એ ગોકર્ણુ નામના પર્વત પર રહેતો હતો. એકદા એક શંવસાંદન નામના બલાઢ્ય થઈ ગયેલા અસુરે કેટલાક ઋષિઓને બહુ ત્રાસ આપ્યો. ઋષિઓની આજ્ઞાથી કેસરીએ એ અસુરને ઝેડે યુદ્ધ કરીને એને મારી નાખ્યો. આનંદ પામેલા ઋષિઓએ એને આશીર્વાદ દીધો હતો કે તારે એક સારા સ્વભાવનો, ભગવદ્ભક્ત અને બહુ બળવાન પુત્ર થશે. અગાઉ જતાં એને એવો જ પુત્ર થયો તે મારુતિ-હનુમાન. / વાં ૨૦ સુંદર સં ૩૫.

કેસરી (૨) ગદ્ગદ વાનરનો પુત્ર, બળુવાનનો નાનો ભાઈ.

કેકરસપ એક પ્રહાર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કેકસી સુમાલી રાક્ષસની કન્યા, વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી. (૨. વિશ્રવા શબ્દ જુઓ.) દશાનન, કુંભકર્ણ, શર્પણખા અને વિભીષણની માતા.

કેકેય બગડાની સંજ્ઞાવાળો કેકય શબ્દ જુઓ.

કેકેથી (૧) સંજય રાજની સ્ત્રી. (૭ સંજય શબ્દ ૨૨

જુઓ.)

કેકેથી (૨) સૂર્યવંશી દશરથ રાજની મુખ્ય ત્રણ સ્ત્રીઓમાંની ત્રીજી - છેલ્લી. એ કેકય દેશના અધિપતિ અશ્વપતિ રાજની કન્યા હતી, અને દશરથ રાજને ઘણી પ્રિય હતી. રામચંદ્રને વનવાસ અને દશરથને મૃત્યુની એ જ નિમિત્ત થઈ હતી. એના પુત્રનું નામ ભરત. (૩ દશરથ શબ્દ જુઓ.)

કેકેથી (૩) મત્સ્યપતિ વિરાટ રાજની સ્ત્રી સુદેણ્યા, કેકયાધિપતિની કન્યા હોવાથી એને કેકેથી કહેતા. / ભારં વિરાટં અં ૯. • આથી જણાશે કે એનો ભાઈ કીચક એ પણ કેકય હતો.

કેટલ મધુ દૈત્યનો નાનો ભાઈ (મધુ કેટલ શબ્દ જુઓ.)

કૈતય શકુનિના પુત્ર ઉલૂકનું બીજું નામ. / ભારં ઉલોગં અં ૧૬૩.

કૈરાત એક પ્રહાર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

કૈરાતિ એક પ્રહાર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૈલાસ શિવલોક. એ સત્યલોકમાં જ અંતર્ભૂત છે એમ સમજવું, કેમકે વેદમાં એનું જુદું નામ નથી.

કૈલાસ (૨) મેરુના મૂળ આગળ આવેલા પર્વતોમાંનો એક.

કૈલાસ (૩) હેમકૂટ પર્વત ઉપરનું કુબેરનું સ્થાન

કૈલાસ (૪) હિમાલયનું એક શિખર.

કૈવલ્ય યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષત.

કૈશિક સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ જ્યામધ રાજનો પૌત્ર. વિદર્ભ રાજના ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રનું નામ ચિદિ.

કૈકિણ્દેશ શર્પારક શબ્દ જુઓ.

કૈકનદ ભારતવર્ષીય દેશ. / ભારં સભાં અં ૨૭.

કૈકામુખ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

કોટરા બાણાસુરની માતા. એ બલિની ખીજી સ્ત્રી કે વિંધ્યાવલીનું જ બીજું નામ એ જણાવું નથી / ભાગં ૧૦ સ્કંં અં ૬૩ શ્લો. ૨૦-૨૧.

કોટરા (૨) દેવતાવિશેષ. / ભાગં ૧૦ સ્કંં ૬ અં શ્લોક ૨૮.

**કોટરી-કોટવી** } 'નમ્ર સ્ત્રી.' દૈત્યોની પૂજ્યદેવી,  
-ખાણાસુરની માતા.  
**કોટવી** } દુર્ગાને પણ્ય કવચિત્ આ નામ લગાડયું  
જણાય છે.

**કોટિક શિખિ** દેશાધિપતિ સુરથ રાજનો પુત્ર. જયદ્રથનો મિત્ર. એ ભીમને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (૩ જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

**કોટિકાસ્થ** કોટિકનું જ ખીજું નામ.

**કોટિતીર્થ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**કોટિતીર્થ** બુદ્ધેલખણના જિલ્લામાં કલિંજરમાં આવેલું એક સરોવર.

**કોટિતીર્થ** (૨) ગોક્ષુમાં આવેલું એક પવિત્ર સરોવર.

**કોટિતીર્થ** (૩) મથુરાનું એક પવિત્ર સરોવર.

**કોણકુત્સ** કોણકુત્સ તે જ.

**કોપચય** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કોપવેગ** એક ઋષિવિશેષ / ભાર૦ સં ૪-૨૨

**કોમલક** જન્મેજ્યના સર્પસત્રમાં બળી ગયેલો એક નાગ. / ભાર૦ આ૦ ૫૭

**કોરકૃષ્ણ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**કોલગિરિ** કર્ણપ્રાવરણ્ય દેશની દક્ષિણે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત.

**કાલાપુર** બગડાની સંજ્ઞાવાળો કરવીર શબ્દ જુઓ. / દેવી ભાગ૦ સપ્તમ૦ અ૦ ૩૮.

**કોલાહલ** એક સામાન્ય પર્વત. (ઉપરિચર શબ્દ જુઓ.)

**કોડકણ** દેશવિશેષ. કોડકણ તે જ. (ભાર૦ ભી૦ ૯-૬૦.)

**કોટરક** સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૮; ઉ૦ ૧૦૩-૧૨.

**કોવિદ** કુશદ્રીપના લોકનો ભેઃ / ભાગ૦ ૫-૨૦-૧૬.

**કોષા** કોશા તે જ

**કોશા** ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી.

**કોશેશ્વર** તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૫૭

**કોસલ** ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ. પાંડવોના સમયમાં એ દેશના બે ભાગ હતા : ઈંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વનો અને ઈંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણનો. આમાંનાં પૂર્વ-કોસલના વળી ઈશાન્ય અને આગ્નેય એવા ભેદ

પડેલા છે. તે સારુ એ શબ્દો અક્ષરના ક્રમમાં જોવા.

**કોસલ** (૨) આ દેશના બે ભેદ પૈકી હાલની ઘોઘરા નદીની ઉત્તરે આવેલો અયોધ્યા પ્રાન્ત. આ દેશની રાજ્યધાની શ્રાવસ્તી. આ નગરીનેપાળમાં હિમાલયની તળેટીમાં હતી. દિગ્વિજય વેળાએ ભીમસેને આ દેશ જીત્યો હતો. / ભાર. સભા. ● દક્ષિણ કોસલ દેશ મહાનદી અને ગોદાવરી એ બેની વચ્ચે પૂર્વ તરફ આવેલો હતો. હાલનું ઝોટાનાગપુર તે જ. રામનો પુત્ર કુશ અહીંનો રાજા હતો. એની રાજ્યધાની કુશાવતી હતી. દિગ્વિજય કાલે સહદેવે આ દેશ જીત્યો હતો. હાલના છત્તીસગઢ, અમરકંટક અને કાંકર એ પ્રાન્તો તે દક્ષિણ કોસલ. કેટલાક આના પૂર્વ કોસલ અને દક્ષિણકોસલ એમ ભેદ માનીને પૂર્વકોસલમાં ઈશાનકોસલ અને આગ્નેયકોસલ એવા પેટા વિભાગો પાડે છે. છત્તીસગઢ તે જ મહાકોસલ. આ દેશના રાજા યુધિષ્ઠરના રાજસૂય યજ્ઞમાં આપ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦ ૭૫-૧૨

**કોસલા** નદીવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૩-૧૧

**કોહલ** જન્મેજ્યના સર્પસત્રનો એક સદસ્ય / ભાર૦ આ૦ ૫૩-૯.

**કોકુટક** ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભી૦મ૦ અ૦ ૯.

**કોકુર** કુકુર વંશીતપન્ન કારસ્કાર રાજનું ખીજું નામ.

**કોકુરુ** ડી ઉત્તમ મન્વન્તરમાંના સપ્તઋષિમાંનો એક.

**કોચકી** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કોચહસ્તિક** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**કોટલ** એક બ્રહ્મર્ષિ.

**કોંડિન્ય** કુંડિન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**કોંડિન્ય** (૨) યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કર્યો તેમાં એક સદસ્ય-વરેલો બ્રાહ્મણ / જૈમિની૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૩

**કોણકુત્સ** એક ઋષિ. કયા કુળનો એ જણાતું નથી.

**કૌંતલ** કુંતલ રાજની નગરી. (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

**કૌંતલકા** ઉપરનો શબ્દ જુઓ.

**કૌતુળાનિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (નીલ પરાશર શબ્દ જુઓ.)

**કૌંતેય** કુંતી પુત્ર. યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ ત્રણને કહેવાય છે.

**કૌત્સ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) સૂર્યવંશી ભગીરથ રાજ્યએ પોતાની હંસી નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. (૧. ભગીરથ શબ્દ જુઓ.)

**કાથુમ** વેદની શાખા. કયા વેદની એ નક્કી નથી થતું. એમાં મંત્રાનુરૂપ ભગીરથ રાજ્યએ ગંગાને પ્રસન્ન કરી હતી. / દેવી૦ ભાગ૦ સ્કં૦ ૯ અ૦ ૧૧

**કૌમંડ** ગૌતમગિરસમાંના એક ઋષિ તેમ જ તેમનું કુળ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કૌમારી** સપ્ત માતૃગણમાંની એક

**કૌમારી** (૨) કુમાર-કાર્તિકેયની શક્તિ.

**કૌમોદકી** ખાંડવ વન દહન કાળે આગ્નેય વરુણ પાસેથી આણીને કૃષ્ણને આપેલી ગદા.

**કૌરવ્ય** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**કૌરવ્ય** (૨) ઐરાવત કુલોત્પન્ન એક નાગ. જન્મે-જયના સર્પસત્રમાં એનાં દસ કુળ બળીને નાશ પામ્યાં હતાં. એ કુળોનાં નામ: ઐરક, કુંડલ, વેણી, વેણીસ્કંધ, કુમારક, બાહુક, શૃંગવેર, ધૂર્તિક અને પ્રાતરાતક.

**કૌરવ્ય** (૩) કુરુ વંશનો એક રાજા વિશેષ.

**કૌરવ** કુરુવંશના રાજા. ખાસ કરીને યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનને આ સંજ્ઞા લગાડાય છે.

**કૌરુપતિ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કૌરુક્ષેત્રી** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કૌર્મકદ્વપ.** દિવસના ક્રમે બ્રહ્મદેવની પૂર્ણિમા. એ કદ્વપના આરંભમાં કૃમાવતાર થયો હતો માટે એનું એવું નામ પડ્યું છે. (૪ કદ્વપ શબ્દ જુઓ.)

**કૌર્મપુરાણ** અઢાર મહાપુરાણોમાંનું એક મહાપુરાણ. એમાં સત્તર હજાર શ્લોકનું પૂર છે. / ભાગ૦ ૧૨-

૭-૨૩

**કૌવેરક** એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

**કાશળ** કલિયુગમાં રાજ કરનારા સાત રાજા / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૫

**કૌશલ્ય** આશ્વલાયન ઋષિકુળનો એક ઋષિ. એ પિરપલાદ ઋષિનો શિષ્ય હતો.

**કૌશલ્ય** (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**કૌશલ્યા** એકઠાની સંજ્ઞાવાળી. કૌસલ્યા શબ્દ જુઓ.

**કૌશાંપિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**કૌશાંબી** સોમવંશના વિજય કુળના કુશાંબ અથવા કુશાંબુ રાજ્યએ વસાવેલી નગરી.

**કૌશિ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**કૌશિક** કુરુક્ષેત્રમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ. પિતૃવર્તી છે. સાત પુત્રોનો પિતા ( પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ. )

**કૌશિક** (૨) અરણ્યમાં રહી તપ કરનાર એક બ્રાહ્મણ. સત્ય જ ખોલવું એવો એનો એક નિયમ હતો. એમાં સારાસારનો વિચાર કરવો જ નહિ એવો મત હતો. પરંતુ સત્ય ભાષણથી દોષ અને અસત્યથી ક્ષાય ગુણ થાય છે એમ પણ બને છે. / ભાર૦ કથ્વ૦ અ૦ ૬૯

આમ છતાં એક સમય કોઈ શ્રીમાન પથિકોની પછવાડી લૂંટારા પડ્યા. રસ્તામાં જતાં જતાં આ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો, તેમાં પેલા પથિકો સંતોષ ગયા. થોડી વારે પેલા લૂંટારા આવ્યા અને પંથી સંબંધે પૂછતાં આ ઋષિએ નયું સત્ય હતું તે કહ્યું. લૂંટારાએએ બધાને લૂંટી લઈને મારી નાંખ્યા, અને બધી લૂંટ લઈને સ્વસ્થાને ગયા. આથી આ બ્રાહ્મણની અધોગતિ થઈ (કૃષ્ણાજુનિ સંવાદ)

**કૌશિક** (૩) સોમવંશી વિજય કુળના કુશાંબુ, ગાધિ અને વિશ્વામિત્ર પ્રભૃતિ એ રાજ્યોને આ નામ સામાન્ય રીતે લગાડાય છે.

**કૌશિક** (૪) વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણત્વ પામ્યા પછી તેમના કુળનો એક ઋષિ. એને હૈમવતી નામની સ્ત્રી હતી. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૭

**કાશિક** (૫) ઈંદ્રનું એક નામ.

**કાશિક** (૬) વસુદેવને વૈશ્ય જાતિની એક સ્ત્રી હતી તેનાથી થયેલ પુત્ર.

**કૌશિક** (૭) સાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્ત ઋષિમાંનો એક. (૨ સાવર્ણિ શબ્દ જુઓ)

**કૌશિક** (૮) ભીષ્મ શરપંજરમાં હતા ત્યારે એમની પાસે આવેલો એક બ્રાહ્મણવિશેષ. / ભાગ૦ ૧-૬-૭

**કાશિકી** ભારતવર્ષીય નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.) એ નદીનું ખીજું નામ પારા પણ હતું.

કૌશિકી (૨) જમદગ્નિની માતા સત્યવતીનું નદીમાં  
સ્નાન કર્યું તે કાળે પડેલું નામ / વા. ૦ રા. ૦ બા. ૦  
સ. ૦ ૩૪

કૌષારવિ મૈત્રેય ઋષિનું પ્તિજી નામ.

કૌષીતક એક ઋષિ, એના પુત્ર અથવા વંશજ કહોડ  
ઋષિ હશે.

કૌષીતકી ઋગ્વેદની એક શાખા અને ઉપનિષત્

કૌષીતકેય કહોડ ઋષિનું નામાન્તર.

કૌષિય એક બ્રહ્મર્ષિ / વા. ૦ રા. ૦ ઉત્તર. ૦ સ. ૦ ૧

કૌષ્ટિક એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

કૌસલા કૃષ્ણપત્ની સત્યાનું પ્તિજી નામ.

કૌસલ્ય કોસલ્ય દેશનો ક્ષેમદર્શી નામનો રાજપુત્ર  
જે લક્ષ્મી વગેરે ઐશ્વર્ય રહિત થવાથી કાલકૃત્ક્ષી  
નામના ઋષિને શરણે ગયો હતો. ઋષિની સાથે  
એને ઐશ્વર્ય નાશવંત અને અનિત્ય છે, એ વિષયે  
સંવાદ થયો હતો. / ભાર. ૦ શા. ૦ ૧૦૪

કૌસલ્ય (અયોધા) અહીં શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યાનાં લગ્ન  
થયાં હતાં. / ભાગ ૧૦-૫૮-૩૪

કૌસલ્યા સોમવંશીય પૂરની ભાર્યા. એના પુત્રનું નામ  
જન્મેજય હતું. / ભાર. ૦ અ. ૦ ૬૩-૮

કૌસલ્યા ઈશાન્ય કોસળ દેશના રાજા ભાનુમાનની  
કન્યા અને દશરથની સ્ત્રી; રામચંદ્રની માતા.

કૌસલ્યા (૨) કાશીરાજની અંબાદિક ત્રણ કન્યાનું  
પ્તિજી નામ.

કૌસલ્યા (૩) કૃષ્ણપિતા વસુદેવની સ્ત્રી.

કૌસ્તુભ સમુદ્રમંથન કાળે નીકળેલાં ચૌદરતનમાંનું  
એક મણિ.

કૌસવી દુપદ રાજની ભાર્યા. એનું નામ સૌતામણિ  
હતું. / ભાર. ૦ આ. ૦ ૧૪૯-૪૮

કંતુ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરના બ્રહ્મામાનસ પુત્રોમાંનો એક.  
એ બ્રહ્મદેવના કરમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો માટે એનું  
આ નામ પડ્યું છે. કર્દમ પ્રજ્ઞપતિની નવ કન્યામાંની  
એક ક્રિયા એને પરણી હતી. એને વાલમ્પિલ્ય નામના  
સાઠ હજાર પુત્ર હતા. મહાદેવના શાપથી સઘળા  
બ્રહ્મામાનસપુત્રો મરણ પામેલા હોવાથી ચાલુ વૈવસ્વત  
મન્વન્તરના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે તેમને પુનઃ ઉત્પન્ન

કયાં. એઓના નામોમાં કંતુનું નામ જોડે નથી  
પણ ઋતુઃ લલ્લવનપત્યોમુદ્રાજન્ વૈવસ્વતેતર આ વાક્ય  
ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.)

કંતુ (૨) વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંનો બ્રહ્મપુત્ર તે. આને  
અહીં કાંઈ સંતતિ જ નહોતી. દર વર્ષે પોષ  
મહિનામાં આયુ નામના જે સૂર્ય સંચાર કરે છે  
તેની સાથે આ હોય છે. (સહસ્ય શબ્દ જુઓ.)

કંતુ (૩) દસ વિશ્વદેવોમાંનો એક (વિશ્વદેવ શબ્દ  
જુઓ.)

કંતુ (૪) બાર ભાર્ગવ દેવમાંનો એક (૩. ભૃગુ શબ્દ  
જુઓ.)

કંતુ (૫) ચક્ષુર્મનુના પૌત્ર ઉદ્દમુકને પુષ્કરિણીથી  
થયેલા છ પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

કંતુ (૬) એ નામનો એક અસુર.

કંતુ (૭) જાંબુવતીને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

કંતુ (૮) કાગળ મહિનામાં પર્જન્ય નામના સૂર્યના  
સમાગમે સંચાર કરનાર યજ્ઞવિશેષ / ભાગ ૧૨-  
૧૧-૪૦

કંતુમત વિશ્વામિત્રનો એક પુત્ર. / ભાગ-૯-૧૬-૩૬.

કંથ શક્તિમાન પર્વતની પૂર્વે તરફનો એક રાજા.  
ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો.

કંથ (૨) સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના કુળના  
જ્યામઘનો પાત્ર, વિદર્ભ રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો  
એક. એના પુત્રનું નામ કુંતિ.

કંથક એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

કંથકૌશિક વિદર્ભ-વરાડ-દેશન્તર્ગત દેશવિશેષ /  
ભાર. ૦ સ. ૦ ૧૪-૨૧.

કંથન વરુણ લોકમાંનો એક અસુર વિશેષ.

કંથન (૨) રામની સેનાના આ નામના બે વાનરાધિપતિ  
/ વા. ૦ રા. ૦ યુદ્ધ. ૦ સ. ૦ ૨૬-૨૭.

કંથ્યાદ સહરક્ષ નામના અગ્નિનો પુત્ર. પ્રૈતલહનમાં  
એનું પ્રાધાન્ય.

કાંથ ઉપર જે બે કથન વાનરા કલા છે તેમાંનો  
કાંઈ એક. / ભાર. ૦ વન. ૦ અ. ૦ ૨૮૩.

કાંથ (૨) એક રાજા; એના પુત્રને ભારતના યુદ્ધમાં  
અભિમન્યુએ માર્યો હતો.

કાંચ (૩) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સોમાનો એક પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૩-૧૩.

ક્રિમિ એક કાડો. એતું નામ અલકા હતું. એણે કણ્વીની ઝાંઘ કોરી ખાધી હતી. / ભાર૦ શાં૦ ૩-૧૩.

ક્રિયા સ્વાયંભૂ મન્વન્તર માંહલી દક્ષની સોળ કન્યા-માંની એક અને ધર્મ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એના પુત્રતું નામ યોગ.

ક્રિયા (૨) કદંમ પ્રજ્ઞપતિની નવ કન્યામાંની એક. એકડાની સંજ્ઞાવાળા કૃતુ ઋષિની સ્ત્રી.

ક્રિયા (૩) બાર આદિત્યોમાંના અંશુમાન આદિત્યની સ્ત્રી.

ક્રોડોદરાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ક્રોધ બ્રહ્મદેવની ભૂકુટિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તેમનો પુત્ર. એણે એક વખત જ મદગ્નિએ પોતાના પિતરોને માટે શ્રાદ્ધ સારુ સિદ્ધ કરેલો પાયસ - દૂધપાક - સર્પ-રૂપ ધારણ્ય કરીને પોતાના વિષથી દૂષિત કર્યો. તેપણ ઋષિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ. પરંતુ પિતરોના શાપને લઈને એને કેટલોક કાળ નકુળ-યોગિ પ્રાપ્ત થઈ અને પછી ઉદ્ધાર થયો. / જૈમિની૦ અશ્વ૦ અ૦ ૬૭.

ક્રોધ (૨) અષ્ટ ભૈરવમાંનો એક.

ક્રોધ (૩) કશ્યપની સ્ત્રી કાલાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ક્રોધન (૧) કૌશિક ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક. (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

ક્રોધન (૨) એ નામના કોઈ એક બ્રહ્મર્ષિ.

ક્રોધન (૩) સોમવંશી પુરુ કુળના અજમીઠના ઋક્ષ નામના પુત્રના વંશના જહ્નુ કુળમાં થયેલા અયુન રાજનો પુત્ર. એના પુત્રતું નામ દેવાતિથિ.

ક્રોધનાયન સ્વામ પરાશર શબ્દ જુઓ.

ક્રોધવશ કશ્યપની ક્રોધા અથવા, ક્રોધવશા નામની સ્ત્રીને થયેલો પુત્ર અને તેના વંશ જ. એને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૪.

ક્રોધવશ (૨) રાવણ્ય પક્ષનો એક રાક્ષસ.

ક્રોધવશ (૩) મહાતલાતલમાંનો સર્પવિશેષ. / ભાગ૦ ૫-૨૪-૨૯.

ક્રોધવશા ક્રોધાના પુત્રો. એઓ રાક્ષસ હોઈ, સૌગન્ધિક વનતું રક્ષણ કરતા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૧૫૪-૧૧

ક્રોધવશા ક્રોધા. એ શબ્દ જુઓ.

ક્રોધશત્રુ કશ્યપની સ્ત્રી કાળાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ક્રોધહંતા કશ્યપની સ્ત્રી કાળાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ક્રોધા કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એતું ખીલું નામ ક્રોધવશા પણ કહ્યું છે. એને ક્રોધવશ નામના લક્ષ પુત્ર હતા. તેમ જ મૃગી, મૃગમંદા, હરિ, ભદ્રમના, માતંગી, શાર્દૂલી, શ્વેતા, સુરભિ, અને સુરસા નામે નવ કન્યાઓ હતી.

ક્રોધી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ક્રોષ્ટા ઋષિ. (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ક્રોષ્ટા (૨) સોમવંશી આયુ કુળના યદુ રાજના ચાર પુત્રોમાંનો ખીજો. એને કોઈ કોઈ પુરાણમાં ક્રોષ્ટુ કહ્યો છે. એના પુત્રતું નામ વૃજિનવાન અથવા વૃજિનિવાન હતું.

ક્રોષ્ટાવક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ક્રોષ્ટુ બગડાની સંજ્ઞાવાળો ક્રોષ્ટા શબ્દ જુઓ, તે જ.

ક્રાંચ હિમવાન પર્વતને મેનાની કુખે થયેલો પુત્ર.

જે દ્વીપમાં એ છે તે દ્વીપતું નામ “ક્રાંચક્રીપ” એના નામ ઉપરથી જ પડ્યું છે, તેહજુ પણ ચાલે છે.

ક્રાંચ (૨) ભારત વર્ષના ઉત્તર ભાગમાં આવેલો એક પર્વત. / વા૦ રા૦ ક્રિષ્કિ૦ સ૦ ૪૬.

કૌંચક્રીપ પૃથ્વીના સાત મહાદ્વીપમાંનો પાંચમો. ધૃતોદાની પેલી મેર એ આવેલો હોઈ એનો વિસ્તાર સોળ લાખ યોજનનો છે અને એટલા જ વિસ્તાર વાળો ક્ષીર સાગરથી વિંટાયેલો છે. પ્રિયવ્રત રાજર્ષિનો પુત્ર ધૃતપુષ્ટ અહીંનો અધિપતિ છે. એમાં કૌંચ નામનો પર્વત આવેલો નથી. એતું નામ ક્રાંચક્રીપ પડ્યું છે. એમાં શુકલ, વર્ધમાન, ભોજન, ઉપ-બર્હિણ્ય, નંદ, નંદન, અને સર્વતાલ્લ એ નામના સાત પર્વતો અને અભયા, અમૃતાઘા, આર્યકા, તીર્થવતી, વૃત્તિરુપવતી, પવિત્રવતી, અને શુકલા એમ સાત નદીઓ છે. ધૃતપુષ્ટે આ દ્વીપના સાત ભાગ કરી પોતાના સાત પુત્રને નામે તેમતું નામ

પાડી તેમને આપ્યા હતા. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૦.  
(ધતપૃષ્ટ શબ્દ જુઓ.) (દેવી ભાગ૦ ૮, સ્કં.  
અ. ૧૨.

કૌંચારણ્ય દંડકારણ્યની પાસે દક્ષિણે આવેલું વન  
વિશેષ. આ વનમાં જતાં જતાં જ રામચંદ્રને  
અયોમુખી અને કબંધ રાક્ષસનો ભેટો થયો હતો.  
/ વા૦ ૨૦૦ અ૦ ૨૦૦ સ૦ ૭૩. \* એ વનને કૌંચાવટ  
એ નામ પણ કહ્યું છે. / વા૦ ૨૦૦ અ૦ ૨૦૦ સ૦ ૧૦૬.

કૌંચાવટ કૌંચારણ્યનું ખીજું નામ.

ખ

ખગ આકાશમાં સંચાર કરવાના કારણસર સૂર્યનું  
નામ (સૂર્ય શબ્દ જુઓ).

ખગણુ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન કુશવંશમાં  
જન્મેલા વજ્ર અથવા વજ્રનાભ રાજાનો પુત્ર. એના  
પુત્રનું નામ વિધુતિ.

ખગમ એક વિપ્ર. પ્રમતિના પુત્ર રુરુની ભાર્યા  
પ્રમદરાને સર્પદંશ થવાથી તેથી મરણ પામી હતી. રુરુ  
જે સર્પ નજરે પડે તેને મારી નાખતો. એક દિવસ  
એણે નિર્વિષ-એરી નહિ એવા આંધળા ચાકળણુ  
જેવા એક ડિંડવાને દીઠો. એને મારવાને લાકડી  
ભાગે છે, એટલે ડિંડવાને વાચા થઈ. રુરુને એણે  
કહ્યું કે મેં તારો કશો અપરાધ કર્યો નથી, છતાં  
મને શું કરવા મારે છે? રુરુની સાથે એને સંવાદ  
થતાં એણે પોતાના પૂર્વજન્મની વાત કહી. એણે  
પોતાને ડિંડવાને અવતાર આવવાના કારણમાં  
કહ્યું કે 'હું પૂર્વે' સહસ્રપાન નામે ઋષિ હતો.  
મારે ખગમ નામે તીક્ષ્ણ વાણીવાળો અને તપો-  
બળવાળો બ્રાહ્મણ મિત્ર હતો. મેં બાળપણમાં  
રમતમાં ઘાસનો સાપ બનાવ્યો અને ખગમ  
અગ્નિહોત્ર ક્રિયામાં રોકાયેલો હતો, તેને એ સાપ  
વડે બિવડાવ્યો. આથી ખગમ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો.  
એ જ્યારે પુનઃ સ્વસ્થ થયો ત્યારે ક્રોધ કરીને  
બોલ્યો કે તે મને બિવરાવ્યો એવા સાપનો દેહ  
તું પામીશ. એના તપોબળને બાણવાવાળા મેં એની

પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે મારો મિત્ર બાણીને મેં તને  
રમતમાં બિવરાવ્યો. આથી ઉણુ નિઃશ્વાસ નાખીને  
એણે કહ્યું કે મારું બોલવું કદી પણ વ્યર્થ નહિ  
થાય. પણ પ્રમતિ ઋષિથી રુરુ નામનો પુત્ર થશે,  
તેને જોતાં તારો એ દેહ છૂટશે, અને પુનઃ પોતાનું  
સ્વરૂપ પામીશ. એ રુરુ તમે છો એટલે હવે મારો  
આ દેહ છૂટી જઈ, હું મારું સ્વરૂપ પામીશ. એમ  
કહેતાં જ એ ડિંડવાનું શરીર છૂટી જઈ પોતાના  
મૂળ સ્વરૂપે થયો હતો. / ભા૦ ૨૦૦ આ૦ ૧૧-૧.

ખર્જૂની સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર  
એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. / ભા૦ ૨૦૦ ક૦ ૮૮-૧૯.

ખટૂવાંગ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા વિશ્વસહ  
રાજાનો પુત્ર વૃદ્ધશર્મા રાજાનો પૌત્ર અને એડવિડ  
અથવા એલવિલનો પ્રપૌત્ર. એને દિક્ષીપ એવું  
ખીજું નામ હતું અને કવચિત્ એલબિલ કહ્યો છે.  
/ ભા૦ ૨૦૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૧. \* એ મોટો પ્રખ્યાત યજ્ઞ  
કરનાર હતો. એના યજ્ઞમાં વિશ્વાવસુ પ્રભૃતિ સાઠ  
હજાર ગંધર્વ ગાન કરતા હતા. એના યજ્ઞને ચૂપ-  
પશુને બાંધવાનો થાંભલો સોનાનો હતો અને એના  
યજ્ઞમાં સ્વાધ્યાય ઘોષ (વેદ પઠનની ધૂન), જ્યા ઘોષ  
(ધનુષ્યની પણ્છના ટંકાર) અને આપો-આપો  
એવાં વચનોના ઘોષ નિરંતર સંભળાતા. / ભા૦ ૨૦૦  
શાંતિ૦ અ૦ ૨૯.

દેવોએ એક વખતે એને પોતાની સહાયતા સારુ  
સ્વર્ગમાં તેડ્યો હતો. ત્યાં યુદ્ધ કરીને એણે દેવોને  
જય અપાવ્યો હતો. દેવોએ આનંદમાં આવી વર  
માગવાનું કહેતાં એણે પૂછ્યું કે હજુ મારું આયુ  
કેટલું છે તે કહો એટલે મારું. હવે માત્ર એક  
મુહૂર્ત રહ્યું છે એમ કહ્યું. તે સાંભળીને તરત જ કંઈ  
ન માગતાં અડપવાળા વિમાનમાં બેસી એ અયોધ્યા  
ગયો. ત્યાં જઈને પોતાના દીર્ઘવહુ નામના પુત્રને  
ગાદીએ બેસાડી પોતે આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તન કરતો  
થકા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો / ભા૦ ૨૦૦ વન૦ અ૦ ૯.

ખકાંગા (૨) મહાદેવનું આયુષ્ય વિશેષ.

ખંડ જેમ મહાદ્વીપના નાના ભાગની વર્ષ એવી  
સંજ્ઞા છે તેમ વર્ષના નાના ભાગને ખંડ કહેવાય

છે. આપણે રહીએ છીએ તે ભરતવર્ષમાં કુશાવર્ત, ઈલાવર્ત, પ્રહ્લાવર્ત, મલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઇન્દ્રસ્પૃક, વિદર્ભ અને ક્રીકટ એમ નવ ખંડ છે. મત્સ્યપુરાણમાં આ નામ ઇન્દ્રદીપ, કસેર, તામ્રપર્ણા, ગભસ્તિમાનુ, નાગ સૌમ્ય, ગંધર્વ, વારુણ અને ભરત એવાં આખ્યાં છે. / મત્સ્યં ૨૦ ૧૧૩૦ સ્લો. ૯-૧૦.

આ બે પ્રકારમાં કયું કયાનું નામ છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. માત્ર ભરતખંડ એટલે પ્રહ્લાવર્તખંડ એટલો જ નિર્ણય થાય છે. (૪ પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ.) મત્સ્ય પુરાણમાં આમને દ્વીપ કહીને અયત્તુ નવમસ્તેષાં દ્વીપઃ સાગર સંવૃત્ત । એ વાક્યથી નક્કી કર્યું છે. પરંતુ અહીંથી નૌકા દ્વારા રાજના ખીળ ખંડોમાં જવા સંબંધી કોઈ પણ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. તેમ જ ભારતનું પણ એ વિષયે કશું પ્રમાણ નથી, માટે ઇન્દ્રી-દ્વીપાદીક પાઠ માત્ર લેખકની ભૂલને લીધે હોય એમ ધારવાનું પ્રમાણ છે.

**ખંડપરશુ મહાદેવ.**

ખનક વિદુરનો મિત્ર. એણે લાક્ષાગૃહમાંથી પાંડવોને નીકળી જવાને સારુ ગુપ્ત સુરંગ તૈયાર કરી હતી. / ભારં ૨૦ ૧૫૯-૯

**ખનપાન** સોમવંશના અનુકુલોત્પન્ન બલિરાજનો પૌત્ર, અંતરાજનો પુત્ર. એનું ખીજું નામ દધિવાહન હતું, એને દિવિરથ નામે પુત્ર હતો.

**ખનિત્ર** સૂર્યવંશના દિષ્ટકુળના પ્રમતિ રાજનો પુત્ર. એને ચાક્ષુષ નામે પુત્ર હતો.

**ખનિનેત્ર** સૂર્યવંશના દિષ્ટકુળના રંભ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કરંધમ. કરંધમનું ખીજું નામ સુવર્યા હતું. આ ખનિનેત્ર દુષ્ટ હોવાથી પ્રભએ એને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો. એની જગાએ પ્રભએ સુવર્યાને સ્થાપ્યો હતો. / ભારં ૨૦ ૪.

**ખર** વિશ્રવા ઋષિનો રાકા નામની રાક્ષસીથી થયેલો પુત્ર. રાવણનો એરમાન ભાઈ. પૂર્વજન્મે એ યાજ્ઞવલ્ક્યનો પુત્ર ચંદ્રકાન્ત હતો અને ધનુર્વિદ્યામાં

ધણો જ નિપુણ હતો. રાવણે એને શૂર્પણખાની સાથે જનસ્થાનની રક્ષા સારુ ત્યાં રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી. આજ્ઞાનુસાર એ જનસ્થાનમાં ચૌદ હજાર રાક્ષસો સહિત રહેતો હતો. દંડકારણ્યમાં વસતા મુનિઓને એ અનેક પ્રકારે પીડા કરી તેમને ખાઈ પણ જતો. એનો ઉપદ્રવ છેક ચિત્રકૂટ પર્વત પર્યન્ત હોવાથી રામચન્દ્રજીને તેની ખબર હતી.

રામચન્દ્રજી જનસ્થાનમાં લક્ષ્મણ અને સીતાની સાથે પંચવટીમાં રહેતા હતા. તે વખતે એક સમયે શૂર્પણખા રામચન્દ્ર પાસે આવી, અને તમે મને વરો, એમ માગણી કરી; તે ઉપરથી તેમણે લક્ષ્મણ મારફત તેની ફજોતી કરાવી હતી. તે ખરની પાસે આવીને વિલ્લવળ થઈને રડવા લાગી. (શૂર્પણખા શબ્દ જુઓ.) ખરે એને મોઢેથી બધી હકીકત બાણી રામચન્દ્રના નાશને સારુ ચૌદ હજાર રાક્ષસોને મોકલ્યા. એમણે સધળાનો તત્કાળ નાશ કર્યો એ હકીકત બાણી એણે દૂષણ નામના સેનાપતિ પાસે ખીજી સેના તૈયાર કરાવી.

ખરની આજ્ઞા થતાં જ દૂષણે શ્યેનગામી, પૃથુશ્યામ, યજ્ઞશત્રુ, વિહંગમ, દુર્બંધ, પરવીરાક્ષ, પરુષ, કાલકાર્મુક, મેઘમાલી, મહામાલી, સર્પાસ્ય, રુધિસસન તેમજ મહાકપાળ, સ્થૂલાક્ષ, પ્રમાથ અને ત્રિશિરા એ અમાત્યો અને તેમની સેના સહિત પોતાની સેના તૈયાર કરી. ખરને નિવેદન કરવાથી તે તત્કાળ સૈન્ય સાથે રામ ઉપર ચઢ્યો.

એ નીકળ્યો તે વખતે એને ઘણાં દુશ્ચિહ્ન થયાં. પરંતુ એણે બધાંની અવગણના કરીને મદથી છક્યો પોતે પંચવટીમાં આવ્યો. એ જોઈને રામચન્દ્રજી પોતે એકલા યુદ્ધ સારુ એની સામા ઊભા રહ્યા. યુદ્ધમાં ત્રિશિરાદિક બધા અમાત્ય અને તેમની સેના નાશ પામી. ખર એકલો જ બાકી રહ્યો. એને જોઈને રામચન્દ્રજીએ કહ્યું કે ખર, આજ પર્યન્ત તેં દંડકારણ્યમાં રહીને નિરપરાધ અનેક ઋષિઓને મારી ખાધા, માટે જો તું જીવતો રહ્યો તો વળી એવી જ રીતે વર્તીશ, માટે તને મારવો જ યોગ્ય



છે. આમ કહીને એમણે એક બાણ એવું માર્યું કે એવું માર્યું છૂટું થઈને પડ્યું અને એ મરણ પામ્યો. ખરને એક મકરાક્ષ નામનો પુત્ર હતો. / વાં ૨૧૦ અં ૨૦ ૧૯-૨૦.

ખર (૨) રાવણ પક્ષનો એ નામનો ખીજો રાક્ષસ / ભારં વનં અં ૨૮૫ શ્લોં ૨.

ખર (૩) લંબાસુરનો ભાઈ. એક અસુર / મત્સ્યં ૫૦ ૧૭૬ શ્લોં ૭.

ખારવક એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)

ખર્વ કુબેરની નવ નિધિમાંનો છેલ્લો નિધિ.

ખર્વ (૨) વાલખિલ્યો તે જ

ખર્વટ દેશવિશેષ / ભારં સં ૭૮-૫૭.

ખલુ નદીવિશેષ / ભારં ભીં ૯-૨૮.

ખષા દેશવિશેષ / ભારં સં ૭૮-૭૯.

ખલવાયન (ધૂમ્રપરાશર શબ્દ જુઓ.)

ખસ-ખસ ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશવિશેષ અને ત્યાંના રહેવાસી.

ખાંડવ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ ભુગુ શબ્દ જુઓ.)

ખાંડવપ્રસ્થ ઈન્દ્રપ્રસ્થ શબ્દ જુઓ.

ખાંડવવન વનવિશેષ અર્જુને અગ્નિને લક્ષ કરવા સારુ. આ વન આપ્યું હતું (અગ્નિ શબ્દ જુઓ.) આ વન બળતું હતું ત્યારે તક્ષકનો પુત્ર અશ્વસેન તેમાંથી કાઈક રીતે બચી ગયો, અને મયાસુરને શરણે જઈને ઊગર્યો. અગ્નિએ ચાતક પક્ષીનાં ચાર બચ્યાંને ઊગર્યાં હતાં / ભાં આદિં ૨૦ ૨૨૪.

ખાંડવાયન બ્રાહ્મણ સમુદાય વિશેષ. પૂર્વે ભમદગ્ન્યે - પરશુરામે પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરીને એક મોટા યજ્ઞ કર્યો હતો. તેના સમાપ્તિકાળે સુવર્ણની એક મોટી વેદી કરી તે કશ્યપ ઋષિને આપી હતી. એ વેદીના ભાગ કરીને વહેંચી લેનાર બ્રાહ્મણોનું તે ઉપરથી પડેલું નામ. / ભારં વનં અં ૨૧૦ શ્લોં ૧૧-૧૩.

ખાંડિક્ય ઋષિવિશેષ.

ખાંડિક્ય (૨) વિદેહવંશના મિતધ્વજ જનકનો પુત્ર.

ખાંડિક્ય (૩) આને કર્મમાર્ગનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. એના કાકાના દીકરા કેશિધ્વજની બીકથી

એને નાસી જવું પડ્યું હતું. એના પુત્રનું નામ ભાનુમાન હતું. / ભાગં ૯-૧૩-૨૦

ખાસીર ભારતવર્ષીય દેશ. / ભારં ભીષ્મં અં ૯. ખિલખિલી એક બ્રહ્મર્ષિ (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ).

ખ્યાતિ કદમ પ્રભપતિની નવ કન્યામાંથી એક અને એકડાની સંજ્ઞાવાળા ભૃગુઋષિની સ્ત્રી.

ખ્યાતિ (૨) તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ખ્યાતિ (૩) ઉદમૂકના છ પુત્રોમાંનો એક

ખ્યાતેય નીલ પરાશર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ

ગ

ગગનમૂર્છા એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ).

ગંગા એક મહાનદી, તેમ જ તેની મૂર્તિમાન દેવી. એને તું ભૂલોકમાં પતન પામીશ એવો બ્રહ્મદેવનો શાપ થયો હતો. (મહાભીષ શબ્દ જુઓ). મૃત્યુલોકમાં પડ્યા પછી એ શંતનુ રાજની પહેલી સ્ત્રી થઈ. શંતનુથી એને આઠ પુત્રો થયા હતા. તેમાં ભીષ્મ સૌથી નાના હતા. ભીષ્મ પરમ પરાક્રમી અને બ્રહ્મચારી હતા. એના ઉપરથી ગંગાનું ભીષ્મસુ એવું નામ પડ્યું હતું. વળી ગંગાનાં ખીજાં નામ વિષ્ણુપદી, ત્રિસોતી, ભાગીરથી, બહુનવી વગેરે પ્રથમથી પડેલાં છે. તે પણ કારણ પરત્વે જ પડ્યાં છે. એનું મૂળ નામ સ્વર્ધુની. સ્વર્ધુનીના સપ્ત પ્રવાહમાંની એ એક છે. ભાગીરથના સમયથી એનું ઉત્પત્તિ સ્થાન, એકડાની સંજ્ઞાવાળા હિમાલય સમજવું, કારણ કુમારીથી એક હજાર યોજન ઉપર એનું ઉગમસ્થાન કહ્યું છે. (ભરતખંડ શબ્દ જુઓ).

ગંગા (૨). (૨ ભાગીરથી શબ્દ જુઓ.)

ગંગાદાર મેરુ પર્વતથી આવતાં આવતાં આપણા ભરતવર્ષમાં જે સ્થળે ગંગા પ્રથમ આવી તે સ્થળનું નામ. નર્મદા અને ગોદાવરીના આદ્યસ્થળને પણ ગંગાદાર કહ્યું છે.

ગંગાધર મસ્તકે ગંગાને ધારણ કર્યાંને લીધે મહાદેવનું પડેલું નામ.

ગંગાસાગર ગંગાને જ્યાં આગળ સાગર સાથે સંગમ થાય છે તે સ્થળ.

ગંગાહુદ ગંગા સંબંધી તીર્થ.

ગંગોદ્ભેદ ગંગા સંબંધી તીર્થ.

ગજ એક વાનરાધિપતિ, રામની સેનાનો વાનર.

ગજ (૨) દુર્યોધનના મામામાંનો એક - શકુનિના છ નાના ભાઈઓમાંનો છેલ્લો. ભારતના યુદ્ધમાં એ અર્જુનપુત્ર ઈરાવતના હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦

ગજ (૩) ગજસુર નામનો રાક્ષસ.

ગજ (૪) ગજપુર શબ્દ જુઓ.

ગજ (૫) હાથી. અવધૂતનો એક ગુરુ.

ગજકર્ણુ એક યક્ષવિશેષ.

ગજકર્ણુ (૨) એક તીર્થવિશેષ.

ગજપુર હસ્તિનાપુર.

ગજસાંહુય ગજપુર.

ગજનન એક શિવગણુ. એની હકીકત એવી છે કે એક સમયે પાર્વતીએ શરીર પર તેલ અને સુગંધી દ્રવ્ય યોજાને મેલ કાઢ્યો. તેનું એક પૂતળું બનાવ્યું. તેને હાથીના જેવી સૂંઠ કરી હતી. પછી રમત કરીને એ પૂતળાને પાણીમાં નાખ્યું. તે જ ક્ષણે પાણીમાંથી એક પુરુષ નીકળ્યો. તેને પાર્વતીએ 'પુત્ર, અહીં આવ' કહીને હાક મારી. એ પાર્વતી પાસે ગયો એટલે એમણે એને વિનાયક નામના રુદ્રનું આધિપત્ય આપ્યું. એ ઉપરથી એનું નામ ગણુપતિ પડ્યું. વળી એને હાથીના જેવી સૂંઠ હોવાથી એનું નામ ગજનન પડ્યું. એને શિવપુત્ર કહેવાનું કારણુ પણ આ જ છે. (ગણેશ શબ્દ જુઓ.) / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૪.

ગજસાંહુય ગજપુર શબ્દ જુઓ.

ગજસુર તારકાસુરના સૈન્યનો એક અસુરવિશેષ. એ તારકામય સંગ્રામમાં કપાસી નામના રુદ્રને હાથે મરણુ પામ્યો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૫૨.

ગજેન્દ્ર બગડાની સંજ્ઞાવાળો ઇન્દ્રદુરન શબ્દ જુઓ.

ગંડક ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો એક દેશ. પાંડવોના સમયમાં આ દેશ પૂર્વ પાંચાલની પૂર્વે આવેલો

હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯.

ગંડકુંડુ યક્ષવિશેષ.

ગંડકી ભારતવર્ષીય ભરતખંડની એક નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ). અયોધ્યા પ્રાન્તમાં આવેલી હાલની ગંડક નદી, જેની અંદરના ગોળ કાળા પથ્થર વિષ્ણુની મૂર્તિ તરીકે પુખ્ત છે એ.

ગણડકી ભારતવર્ષની આ નદીને તીરે પુલહાશ્રમમાં જડભરત રહેતા હતા. તીર્થયાત્રા વખતે બલરામ અહીં આવ્યા હતા / ભાગ૦ ૧૦-૭૯-૧૧. આ નદી નેપાળના મધ્યભાગમાં આવેલા પહાડની ખોમાંથી નીકળે છે. એના છૂટા છૂટા સપ્તપ્રવાહોને સપ્તગણડકી કહે છે. એ ધવલગિરિ અથવા ગૌસેનનાથ નામના પર્વતમાંથી નીકળે છે. એમાંના મોટા પ્રવાહને ત્રિશલગંગા એવું નામ છે. બધા પ્રવાહ ત્રિવેણીમાં એકત્ર થાય છે. નેપાળમાં આ નદીનું નામ શાલ્ગ્રામી એવું છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં એને નારાયણી કહે છે. એ પટણા આગળ ગંગાને મળે છે. એના તીર પર હરિહરક્ષેત્ર આવેલું છે. એમાંથી શાલ્ગ્રામ મળે છે.

ગણડા એક ચંડાળણી. સપ્તર્ષિઓના સેવક પશુ-સખની સ્ત્રી. ચણ્ડા શબ્દ જુઓ. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૧-૧૬.

ગણુતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ગણુદેવતા દેવતાનો સમૂહ - સમૂહમાં જણાતા અગર સમૂહમાં જ ખોલાતા દેવતા. એવા નવ સમૂહ છે. ૧. આદિત્ય ૨. વિશ્વા અગર વિશ્વદેવ ૩. વસુ ૪. તુષિત ૫. આભાસ્વર. ૬. અનિલ. ૭. મહારાજિકા ૮. સાધ્યા અને ૯. રુદ્રો. આ ઊતરતી પંક્તિના દેવો શિવના ગણુ છે અને કૃષ્ણાસ ઉપર રહે છે. એમના ઉપર જે અધિકારી છે તે ગણુપતિ.

ગણુપતિ ગજનન શબ્દ જુઓ.

ગણેશ હેરમ્બ, ઉમાપુત્ર. એણે લહિયા તરીકે મહાભારત લખ્યું હતું / ભાર૦ આ૦ ૧-૧૧૨. આ એ શંકર ભગવાનના ગણુના ઉપરી છે. એ વિદ્યાના દેવ છે. વિદ્વનવિદારક અને સંકટ નિવારણુ કરનાર દેવ

તરીકે પૂજાય છે. કોઈ પણ સારું કામ આરંભતા પૂર્વે એમની સ્તુતિ અને આરાધના કરવાની પ્રથા છે. એ અંગે સ્થૂળ, કિંચિત્ પીળા વર્ણના મોટા પેટવાળા, ચાર હાથવાળા, હાથીના જેવી સૂંઢવાળા અને એક દંતુશળવાળા દેવ છે. એમના ચાર હાથમાં અનુક્રમે, શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એમ ધારણુ કરેલા છે. એ કદી કદી ઉંદર ઉપર સવારી કરે છે. એને હાથીના જેવું માથું કેમ થયું એને માટે ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. એક વખત ઉંદર પર સવારી કરીને જતા હતા, ત્યારે પડી ગયા. એ જોઈને ચન્દ્રે મસ્કરીમાં હાસ્ય કયું હતું. આથી ગુસ્સે થઈ એમણે ચન્દ્રને શાપવાથી ચોથને દિવસે ચન્દ્રદર્શન કરાવું નથી. એ પાર્વતી અને શંકરના પુત્ર હોઈ એને પાર્વતીપુત્ર, ગબ્બનન, ગજવદન, કરીમુખ, લંબોદર, દ્વિદેહ, વિદ્નેશ, વિદ્નહારી, વિનાયક, ગણપતિ એવાં એવાં સેંકડો નામે છે.

પુરાણોમાં યુગ પરત્વે એમને દશ હાથ, છ હાથ, ચાર હાથ અને બે હાથ હતા એવો ઉલ્લેખ છે. એમને વિષે ગણેશપુરાણ અને મુદ્દગલપુરાણ એવા સ્વતંત્ર ગ્રન્થો છે. ત્રણે ગુણના સ્વામી હોવાથી એમને 'ગુણેશ' પણ કહે છે. એને મોદક - હાકુ બહુ પ્રિય છે. અષ્ટ સિદ્ધિઓ એમની આઠ પટરાણીઓ છે. વિશ્વરૂપની દીકરીઓ સિદ્ધિ અને લુક્ષ્મિ એમ બે સ્ત્રીઓ પણ કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં ગણેશ અગર ગણપતિ એ નામનો ઉલ્લેખ નથી.

ગતિ કદંમ પ્રબ્ધપતિની નવ કન્યામાંની એક. સ્વાયંભૂ મન્વતરમાંના પુલહ ઋષિની સ્ત્રી.

ગદ વસુદેવનો શોહિણીથી થયેલો એક, અને દેવ રક્ષિતાથી થયેલો એક, એમ બંને પુત્રનાં નામ. આ બેમાંથી એક ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં હતો. મદ્દગ એક રીંછ. જાંબુવાન અને કેસરીનો પિતા / વાં ૨૦ યુદ્ધ ૦ સં ૩૦.

ગદાયન એક પ્રહારિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ).

ગંધમાદન એક વાનર રામનો સેનાપતિ / વાં ૨૦ અં ૨૮૩

ગંધમાદન (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન શ્વેલકના તેરમાંનો એક પુત્ર

ગંધમાદન (૩) આપણે રહીએ છીએ તે ભારત-વર્ષના સંબંધે મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે આવેલો પર્વત. આ પર્વત ઉત્તર-દક્ષિણ વધેલો હોઈ ક્રમે કરીને નીલ અને નિષદ નામના બે પર્વતને સ્પર્શે છે. આ પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને ભદ્રાશ્વ કહે છે / ભાગ ૦ પં ૨૬ અં ૧૬.

ગંધમાદન (૪) હિમાલય પર્વતના એક શિખરનું નામ. વનવાસ વખતે યુધિષ્ઠિર અહીં કંઈ કાળ પર્યંત રહ્યા હતા. / ભાર ૦ વન ૦ અં ૧૫૮. ● ઇન્દ્ર-લોકમાં ગયેલો અર્જુન જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠરને અહીં જ મળ્યો હતો. (ઈંદ્રકીલ શબ્દ જુઓ)

ગન્ધવતી સત્યવતી તે જ / ભાર ૦ આં ૬૪-૧૨૪.

ગંધર્વ દેવોની વિશેષ. સ્વર્ગમાં તેઓ ગાન કરે છે.

ગંધર્વતીર્થ ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

ગંધર્વપતિ ચાલુ મન્વંતરમાં ગંધર્વાધિપતિ ચિત્રરથ છે તે.

ગંધર્વપતિ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

ગંભીર સોમવંશી આયુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ રભસાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અક્રિય.

ગંભીરશુદ્ધિ હવે પછી થનારા ઈંદ્રસાવર્ણિ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

ગય ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્ભુક રાજાના છમાંનો નાનો પુત્ર.

ગય (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજાના છ પુત્રોમાંનો ખીજો. એનું નામ સાંગ હતું.

ગય (૩) પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળના પૃથુષેણના પુત્ર નકત રાજાને તેની દુતી અથવા દ્યુતિ નામની ભાયાને પેટે થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ ગ્યાંતિ. એને ચિત્રરથ, સુગતિ અને અવરોધન નામે ત્રણ પુત્ર હતા. / ભાગ ૦ પંચમ ૦ અં ૧૫.

ગય (૪) સૂર્યવંશી ઇલ અથવા સુદ્યુમ્ન રાજાના ત્રણમાંથી વચ્ચેનો પુત્ર.

ગય (૫) સોમવંશી વિજય કુળના મૂર્ત્ય અથવા અતૂર્તરથનો પુત્ર. એણે પ્રહસર અને વાનિર માલિની નદી સમીપ અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા. તે વખત એણે

બ્રાહ્મણને ઘણી જ દક્ષિણા આપી હતી. ઘી અને મિષ્ટ પદાર્થોની તો પરિસીમા વાપરી હતી. ધાન તો એટલું વાપર્યું હતું કે બધાના જમ્યા પછી મોટા પર્વત જેવડા પચ્ચીસ ઢગલા તો વધ્યા હતા ! / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૫.

ગય (૬) અમૃતરજસ નામના એક રાજનું ખીજું નામ / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૬૬.

ગય (૭) પુરવિશેષ / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૮.

ગય (૮) કામ્યક વનની પૂર્વે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત.

ગયાત ઋષિવિશેષ.

ગયાતિ (૨) ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા ગય રાજની સ્ત્રી. ચિત્રરથાદિ ત્રણ પુત્રની માતા.

ગયશિર એક પર્વત. એની પાસે જ વાનરમાલિની નદી આવી હશે, કેમકે ગય રાજના યજ્ઞ તે નદીની સમીપ થયા હતા. એ નદીનું પણ કદાચ આ જ નામ પડ્યું હશે.

ગયા એક ક્ષેત્રવિશેષ.

ગયા (૨) ખિહાર પ્રાન્તમાં ક્ષત્ર્ય નદીને કાંઠે આવેલું નગર

ગયા (૩) ગયા આગળનું પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રવિશેષ, જ્યાં પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા મનાય છે. માતાના શ્રાદ્ધને સારુ સિદ્ધપુર - જે માતૃગયા કહેવાય છે, ત્યાં શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા ગણાય છે. તીર્થ-યાત્રા વખતે બળરામ ગયામાં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦-૭૯-૧૧.

ગયાશિરા ગયશિર એ જ / ભાગ૦ ૭-૧૪-૩૦.

ગરિષ્ઠ એક ઋષિવિશેષ.

ગરુડ વિનતાને ક્ષયપ ઋષિથી થયેલા બે પુત્રો- માંનો ખીજો. એના મોટા ભાઈનું નામ અરુણ / ભાર૦ આદિ૦ ૨૩૦. • એ મોટા પરાક્રમી હતો. એણે સર્પોને અમૃત આણી આપીને પોતાની માતાને કરૂના દાસપણામાંથી છોડાવી. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૭-૩૪. • ચાલુ મન્વંતરમાં એ ઇક્ષિમાત્રનો અધિ-પતિ છે. પોતે વિષ્ણુનું વાહન છે. એણે શ્રુતશ્રી, શ્રુતસેન, વિવસ્વાન, રોચનામુખ, પ્રશ્રુત અને કાલા-

કાક્ષ વગેરે અનેક દૈત્યોને માર્યા છે. / ભાર૦ ઉદ્યો૦ અ૦ ૧૦૫. • એને સુમુખ નામનો એક પુત્ર હતો / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૬. • એનું તાક્ષ્ય એવું ખીજું નામ પણ છે.

પોતાની મા વિનતા-સુપણાને દાસીપણામાંથી મુક્ત કરવા સર્પોને અમૃત આણી આપવાની ખોદી કરી હતી, તે લેવા ગયો ત્યારે ગરુડ-વિષ્ણુના વાહનને ઈંદ્રના વજ્રની જોડે યુદ્ધ થયું હતું. એ ઘણો બળવાન અને પરાક્રમી હોઈ ચાલુ મન્વંતરમાં પક્ષીમાત્રનો રાજ ગણાય છે અને શાલ્મલિદ્વીપમાં રહે છે / ભાગ૦ ૫-૨૦-૮. • વિષ્ણુની સાથે ખોદી કરી હતી કે હું તમારા ઉપર હોઉં. વિષ્ણુએ માંગ્યું હતું કે, હું તારા ઉપર હોઉં. આથી એ વિષ્ણુનો વાહન થયો, અને વિષ્ણુએ એને પોતાની ધ્વજા ઉપર રાખ્યો. ભાગ૦ ૬-૬-૨૨. • એણે શ્રુતસેન, વિવસ્વાન, રોચનામુખ પ્રસ્તુત અને કાલકાક્ષ વગેરે દૈત્યોને માર્યા હતા. એના પુત્રનું નામ સુમુખ. એને તાક્ષ્ય એવું નામ પણ છે. / ભાર૦ આ૦ ૨૭; ઉભી૦.

ગરુડકંઠપ ચાલુ બ્રાહ્મમાસનો ચૌદમો કલ્પ એટલે દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ). આ કલ્પમાં પ્રથમ ગરુડાવતાર થવાને લઈને આ નામ પડ્યું છે.

ગરુત્માન ગરુડનું ખીજું નામ.

ગર્ગ ભરદ્વાજગિરસ વંશમાલિકામાંનો એક પ્રખ્યાત ઋષિ. (૩. અગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગર્ગ (૨) એક ઋષિ. (પિતૃવતી શબ્દ જુઓ.)

ગર્ગ (૩) યાદવોના વૃષ્ણિકુળનો ઉપાધ્યાય.

ગર્ગ (૪) સોમવંશી પુરુકુળના ઋતેયુ વંશના મન્યુ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શિનિ હતું.

ગર્ગશ્ચોત ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ગર્ગનતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ. આ જગ્યાએ ઇન્દ્ર-જિતે તપ કર્યું હતું. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૯.

ગર્હભીવિપીત ગૌતમકુળનો એક ઋષિ.

ગર્હભીવિપીત (૨) ભારદ્વાજ કુળનો એક ઋષિ.

ગર્હભીમુખ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. ક્ષયપ શબ્દ જુઓ.)

ગભર્ યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષત.

ગર્વ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંનો ધર્મપુત્ર. એના માતા તે પુષ્ટિ.

ગવય રામની સેનાનો એક વાનરાધિપતિ.

ગવલગન ધૃતરાષ્ટ્રનો એક મન્ત્રી - સુત-સંજયનો પિતા / ભાર૦ આ૦ ૬૪-૧૩૯.

ગવલાગન. સુત-સંજયનો પિતા.

ગવાક્ષ રામની સેનાનો એક વાનરાધિપતિ.

ગવાક્ષ (૨) દુર્યોધનના મામા. શકુનિના ૭ ભાઈ-એમાંનો એક. રાત્રિયુદ્ધમાં એ ભીમસેનને હાથે મરાયો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૭.

ગવિજાત એક બ્રહ્મર્ષિ.

ગવિષ્ટ દેવવિશેષ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગવિષ્ટ (૨) એક દાનવ (દંતુ શબ્દ જુઓ.)

ગવિષ્ટિર એક બ્રહ્મર્ષિ અને તેનું કુળ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગવિષ્ટિર (૨) અત્રિ કુલોત્પન્ન એક ખીજે ઋષિ.

ગવેષણ અકૂર યાદવના પુત્રોમાંનો એક.

ગાંગેય શંતનુ રાબને ગંગાને પેટ થયેલા પુત્ર ભીષ્મનું ખીજું નામ.

ગાગાદાઘ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. આગરા શબ્દ જુઓ.)

ગાંડિવ અગ્નિએ પાંડુપુત્ર અર્જુનને આપેલા ધનુષ્યનું નામ.

ગાત્રવાન લક્ષમણાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

ગાથિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગાથિન એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ગાંદિની કાશીરાજની કન્યા એ શ્રીકૃષ્ણ યાદવની સ્ત્રી. અકૂર વગેરેની માતા.

ગાંધર્વવેદ સામવેદનો ઉપદેવ, તેમજ તેનો મૂર્તિ-માન દેવતા. સામવેદની પેઠે જ આ ઉપવેદ બ્રહ્મવેદના પશ્ચિમ તરફના મુખમાંથી નીકળ્યો હતો.

ગાંધાર સોમવંશી દ્રહ્યુકુળના આરબ્ધ રાબનો પુત્ર. એને ધર્મ નામે પુત્ર હતો.

ગાંધાર (૨) સિંધુનદના બન્ને કિનારાને લગતો ભારતવર્ષીય ભરતખંડનો દેશવિશેષ. શૈલૂષગંધર્વના વંશજોનું ત્યાં રાજ હતું. / વા૦ રા૦ ઉત્ત૦ સ૦ ૧૦૦. • પ્રથમ એની રાજધાની તક્ષશિલામાં

હતી. એ સિવાય બીજી એક નગરી પુષ્કરાવતી નામની પણ હતી.

ગાંધાર (૩) ગાંધાર દેશના રાબજોનું સામાન્ય નામ; ભારતમાં મુખ્યત્વે ગાંધારીના ભાઈ શકુનિને લગાડવામાં આવ્યું છે.

ગાંધારકાયણ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અગત્ય્ય શબ્દ જુઓ.)

ગાંધારદેશ (૨. ગાંધાર શબ્દ જુઓ.) પાંડવોના સમયમાં શકુનિ અને ગાંધારીના પિતા સુબલ ત્યાં રાજ કરતા હતા.

ગાંધારી ગાંધાર દેશના અધિપતિ સુબલ રાબની કન્યા. ધૃતરાષ્ટ્રની બેઠે એનું લગ્ન થયું હતું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૦. • એ પતિવ્રતા હતી.

પોતાના પતિ સિવાય બીજે પુરુષ દષ્ટિએ પણ પડે નહિ તે માટે આંખે પાટા બાંધતી. નાનપણમાં એણે

આરાધના કરવાથી એને વરદાન મળ્યું હતું કે તને સો પુત્ર થશે. આ પ્રમાણે એને સામટા સો પુત્ર

એના ગર્ભમાં એક જ કાળે રહ્યા હતા. એક સમયે એને કોઈએ કહ્યું કે કુંતીને અરણ્યમાં પાંડુ રાબથી

યુધિષ્ઠિર નામે પુત્ર થયો છે. એ ઉપરથી એને રાત્રિદિવસ ચિંતા થતી હતી કે મારે પુત્ર કયારે

થશે. પણ કેમે કર્યા એના પુત્રનો પ્રસવ થાય નહિ. આથી એણે પેટમાંથી પરાણે ગર્ભ બહાર

કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગર્ભમાંથી અંગુઠા જેવડા જેવડા મરેલા જેવા સો પુત્ર એકાએક બહાર

નીકળ્યા પડ્યા. એ બેઈ એ શાકાકુળ થઈ ગઈ. તેવામાં ત્યાં વ્યાસ પ્રકટ થયા. તેમણે એને

શોક ન કરવાનું કહ્યું અને કહ્યું કે ધીના સો ઘડા સંવર ભરાવી દરેકમાં એકેક ગર્ભપુત્ર રાખી મૂકા.

એમ કરવાથી પૂર્ણકાળે તેઓ સજીવ થઈ જશે. એણે એમ ક્યું અને થોડા સમયમાં બધા બાળક

સંપૂર્ણ થઈને સજીવ થયા. આ જ વખતે અરણ્યમાં કુંતીને ભીમસેન જન્મ્યો હતો. / ભાર૦

આદિ૦ અ૦ ૧૫. • એને આવી જ એક દુઃશળા નામે કન્યા પણ થઈ હતી. / ભાર૦ અ૦ ૧૬. • આ સો પુત્રોનાં નામ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૭માં આપેલાં છે.

એનો પુત્ર દુર્યોધન મોટો થતાં તે પાંડવોનો ઘણો જ દ્વેષ કરવા લાગ્યો. આ જોઈને ગાંધારીએ એને ઘણી વાર એમ ન કરવાને ઉપદેશ કર્યો હતો. છતાં દુર્યોધનને એની કશી અસર થઈ નહોતી. / ભાર૦ ઉઘો૦ અ૦ ૧૨૬.● એનો ઉપદેશ ન માનવાથી પરિણામે યુદ્ધ ઉપસ્થિત થઈ એના સોએ પુત્રો તેમાં મરાયા. ગાંધારીએ રોષે ભરાઈને કૃષ્ણને તેડાવીને તેને શાપ આપ્યો હતો કે તે પાંડવોને સહાય કરીને મારા પુત્રોને મરાવ્યા માટે આજથી છત્રીસમે વર્ષે તારો કુલક્ષય પણ એ રીતે થશે. કૃષ્ણે એને વંદન કરીને કહ્યું કે આપે કહ્યું તે મને રુચતું જ છે. એમ કહીને પોતે સ્વસ્થાને પધાર્યા. / ભાર૦ સ્ત્રી૦ અ૦ ૨૫.

દુર્યોધનાદિ સોએ પુત્રોના મરણ પામવાથી એ પોતાના પતિ સહિત ઘણા કાળ સુધી પાંડવોની સાથે જ રહેતી, કારણ કે યુધિષ્ઠિર ઘણા સારા સ્વભાવનો હોઈ એને કોઈ પ્રકારે જાણ આપવા દેતો નહિ. પરન્તુ ભીમસેન વખતોવખત કઠોર વચનો કહેતો, તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. પણ પોતે અંધ હોવાથી નિરુપાય હતો. તેવામાં એક સમય વિદુર એમની પાસે આવ્યા. તેમણે વનમાં જવાની સલાહ આપવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર કોઈને ન જણાવતાં અરણ્યમાં જવા નીકળ્યા. એ નીકળ્યા એટલે વિદુર, અને વિદુર નીકળ્યા એટલે કુંતી, એમ એ બંધાં વનમાં ગયાં. કેટલેક કાળે ધૃતરાષ્ટ્રનો દેહ પડ્યો એટલે ગાંધારીએ પણ પોતે દેહત્યાગ કર્યો. / ભાગ૦ ૧ સ્ક૦ અ૦ ૧૩.

**ગાંધિ** સોમવંશી વિજયકુળના કુશાંબુ રાજનો પુત્ર. એ કાન્યકુબ્જનો રાજા હતો. એને એક સત્યવતી નામે કન્યા હતી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૫.● ઋચીક નામે ઋષિએ આ સત્યવતીની માગણી કરી હતી તેથી ગાંધિએ એને પરણાવી હતી. (ઋચીક શબ્દ જુઓ.) ઋચીક ઋષિની કૃપા વડે પાછળથી એને વિશ્વામિત્ર નામે પુત્ર થયો હતો.

**ગાનખંડુ** હાલના વારાહકલ્પની પહેલાંનો ઘોરકલ્પમાં થયેલો નામાંકિત ગાયનાચાર્ય. તે સમયના નારદે

આની પાસેથી ગાયનશિક્ષા લીધી હતી. કોઈ કારણસર એને ઉલૂક્યોનિમાં અવતરવું પડ્યું હતું. / વા૦ રા૦ અદ્ભુતોત્તર૦ સ૦ ૭૦.

**ગાયત્રી** સાવિત્રી, સરસ્વતી એ નામે વડે ઝોળખાતી બ્રહ્મદેવની જ્ઞાનશક્તિ.

**ગાયત્રી** (૨) ઈશ્વર પ્રાર્થનામાં વપરાતો ત્રિપદાત્મક મંત્ર.

**ગાયન** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**ગારુડ** અથર્વાણુ વેદનું એક ઉપનિષદ.

**ગારુડ** (૨) ગરુડપુરાણ તે જ.

**ગાર્ગ** એક ઋષિ, વિશ્વામિત્રના પુત્ર.

**ગાગી** વચકુ ઋષિની કન્યા માટે ગ્રંથોમાં એને ગાગીવાચકુવી નામે જણાવી છે. એ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી, અને પૃથ્વી પર પરમહંસની પેઠે જ ર્થ્યા કરતી. દૈવરાતિ જનકની સભામાં યાત્રવલ્ક્યની સાથે એનો વાદ થયેલો તે બૃહદારણ્યકમાં મધુકાંડમાં પ્રસિદ્ધ છે.

**ગાગ્ય** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**ગાગ્ય** (૨) અંગિરા કુળમાં થયેલા એક ઋષિ. કેકય દેશના રાજા યુધાજિતના પુરોહિત હતા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૦.

**ગાગ્ય** (૩) સોમવંશી પૂરુકુળના ગાર્ગ, શિતિ ઇત્યાદિના તપ વડે બ્રાહ્મણ્યત્વ પામેલી સંતતિનું નામ.

**ગાર્હભિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**ગાર્હભિ** (૨) વિશ્વામિત્રના છોકરામાંનો એક.

**ગાહ્યપથ** પવમાન નામના અગ્નિનું બીજું નામ.

**ગાહ્યાયન** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**ગાલવ** બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**ગાલવ** (૨) વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. એનું આ નામ પાડવાનું કારણ એવું છે કે એક સમયે બિલકુલ વૃષ્ટિ ન થવાને લીધે જળરો દુકાળ પડ્યો હતો. તે વખતે વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રને એમનું જે થવાનું હોય તે થાઓ કરીને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા ગયા. તે વખતે તેમની સ્ત્રીએ ગમે તેમ કરીને છોકરાને જીવાડ્યાં. પણ એક વખત એવું બન્યું કે કંઈ ખાવાનું મળે નહિ. તે વખતે તેણે એક છોકરાના ગળામાં દર્ભની દોરડી બાંધી,

તેને કોઈક ઠેકાણે વેચવા ગઈ. એટલામાં સૂર્યવંશી ધક્કવાકુ કુળનો સત્યવ્રત રાજા એને રસ્તામાં મળ્યો. એણે બાળકના ગળામાં દોરડી બાંધેલી જોઈને એને પૂછ્યું કે આ તું શું કરે છે? આ ઉપરથી તેણે એને બધો વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે એમ કરશો નહિ. જ્યાં સુધી તારા પતિ આવે ત્યાં સુધી હું રોજ થોડું માંસ મોકલતો જઈશ. તે ઉપર તું અને છોકરાં નિર્વાહ કરજો. આ ઉપરથી બાઈએ છોકરાને વેચવાનો વિચાર માંડી વાળી રાજા જે માંસ મોકલે તે ઉપર પોતાનો અને બાળકાનો નિર્વાહ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમ ગળામાં દોરડી બાંધવા ઉપરથી એ છોકરાનું નામ ગાલવ પડ્યું. / દેવી૦ ભા૦ સપ્તમ૦ અ૦ ૧૦.

**ગાલવ (૩) વિશ્વામિત્ર ઋષિનો શિષ્ય. એણે વિશ્વામિત્ર ઋષિની, સો વરસ પર્યાંત ધણી જ ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી હતી. તે ઉપરથી ઋષિએ 'તને સંપૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થશે' એવો આશીર્વાદ આપીને પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. એણે ઋષિને વિનંતી કરી કે આપ કોઈ દક્ષિણા માંગો એમ મારા મનમાં છે. વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે મારે હાલ ગુરુદક્ષિણા જોઈતી નથી, હું તારા ઉપર ધણી જ તુષ્ટ છું. તું સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાને ઘેર જા. આ ઉપરથી એણે સત્વર સમજી જવું જોઈતું હતું પરંતુ તેમ ન કરતાં ઋષિને આગ્રહ કર્યો કે ના, આપ કોઈ પણ માંગો. આ ઉપરથી વિશ્વામિત્ર સહજ રોષ કરીને બોલ્યા કે વારુ ત્યારે, મને આડંસો શ્યામકર્ણુ ઘોડા આણી આપીને પછી ઘેર જજો. / ભાર૦ ઉઘો૦ અ૦ ૧૬.**

વિશ્વામિત્રનું આ વચન સાંભળતાં ગાલવ ભયભીત થયો. પણ હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી જાણી વિશ્વામિત્રને વંદન કરી ત્યાંથી નીકળી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? મને આડંસો શ્યામકર્ણુ ઘોડા શી રીતે મળે? જો ઘોડા મળ્યા તો તો ઠીક, પણ જો ન મળ્યા તો સારું પરિણામ નહિ આવે. પછી જો ઘોડા મળે તો જ જીવવું; નીકર દેહ પાડવાનો નિશ્ચય કરી એણે વિષ્ણુની આરાધના કરી.

ધણી દિવસની આરાધના પછી વિષ્ણુએ એની પાસે ગરુડને મોકલ્યો, અને એને આજ્ઞા કરી કે ગાલવનું કાર્ય કરવું. ગરુડે આવીને પૂછ્યું કે તારે શું જોઈએ છે તે મને કહે. હું તારું શું ભણું કરું? પોતાને ઘોડા જોઈએ છે એ એણે પ્રથમ જ કહેવું જોઈતું હતું, તે ન કહેતાં મનમાં ઉદ્વેગ થતો હતો તેથી એમ કહ્યું કે મારે સંપૂર્ણ દિશાઓ જોવાની ઇચ્છા છે, માટે બતલાવો. ગરુડે એને પોતાની બાંધ પર બેસાડી બધી દિશાઓ બતલાવી. બધું જોઈને એને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને કહ્યું કે હું તો ખેટો છું ત્યાં જ રહીશ કેમ કે મારે દેહત્યાગ કરવો છે. ગરુડે પૂછ્યું કે તારે શું કરવા દેહત્યાગ કરવો છે? તારા જોવાએ આવા અમૂલ્ય દેહનો ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ. તારો જે હેતુ હોય તે મને કહે. એણે કહ્યું કે મારે આડંસો શ્યામકર્ણુ ઘોડા જોઈએ છે. એ ઘોડા મારે વિશ્વામિત્રને ગુરુદક્ષિણામાં આપવા છે, પણ એ મળી શકે એમ ન હોવાથી મારે દેહ પાડવો છે. ગરુડે કહ્યું તેં પહેલું કેમ ન કહ્યું? ભલે એમ કહીને એને બાંધ પર બેસાડ્યો અને યથાતિ રાજા પાસે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ઋષભ પર્વત પર કોઈ શાંડિલી નામની બ્રાહ્મણી હતી તેનું દર્શન કરીએ કહીને એ ત્યાં બિતર્યો. એ બાઈ મહાતપસ્વિની હતી. એણે એનો સત્કાર કરીને પોતાને ત્યાં જ એને રાખી લીધો (૨. શાંડિલી શબ્દ જુઓ). પછી ગરુડ એને પાછો લઈને યથાતિ રાજા પાસે આવ્યો; અને રાજાને કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણને આડંસો શ્યામકર્ણુ ઘોડા જોઈએ છે તે ગમે તેમ કરીને પણ આપો. આમ કહીને ગરુડ પોતાને સ્વસ્થાને ગયો. / ભાર૦ ઉઘો૦ અ૦ ૧૦૮-૧૧૪.

યથાતિ રાજાએ સો યજ્ઞ કર્યા હતા. યજ્ઞોની સમાપ્તિ થયા છતાં પૌતે અરણ્યમાં જ રહેતા. આથી એમની પાસે પણ એ સમયે અશ્વ નહોતા. તેમ જ બ્રાહ્મણની સંભાવના કરવા જેટલું દ્રવ્ય પણ નહોતું. માટે આ બ્રાહ્મણને શી રીતે સંતોષવો એનો એમને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. એટલામાં એમને એક વિચાર સૂઝ્યો અને બોલ્યા કે બ્રાહ્મણ, તું આ મારી

માધવી કન્યાને લઈ જા. એને ગમે તે રાજને ત્યાં વેચી તેની પાસેથી આઠસો શ્યામકર્ણુ અશ્વ લેજે. એ સાંભળી ગાલવ માધવીને લઈને નીકળ્યો.

માધવીને લઈને નીકળેલો ગાલવ પ્રથમ ઇક્ષ્વાકુ કુળના અનરુદ્ધ રાજના પુત્ર હર્યશ્વ પાસે ગયો. આ કન્યા લો અને મને આઠસો શ્યામકર્ણુ અશ્વ આપો કહેતાં, રાજએ કહ્યું કે મારી પાસે તું માંગે છે એટલા અશ્વ નથી. માત્ર બસો અશ્વ છે. એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી માધવીને મારી પાસે મૂકી જા અને બસો અશ્વ લઈ જા. પુત્ર થયા પછી એને પાછી લઈ જા. એમ ન કરવું હોય તો તને જ્યાંથી આઠસો અશ્વ મળે ત્યાં જા. હવે શું કરવું એવા વિચારમાં ગાલવને પડેલો જોઈ માધવીએ કહ્યું, એમાં તું વિચાર શાનો કરે છે? હું એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી આ રાજની પાસે રહીશ. પછી મને લઈ જઈને ખીજે જ્યાંથી ખીજા અશ્વ મળે ત્યાં આપજે. એ સાંભળી ગાલવે એને રાજને સોંપી અને કહ્યું કે આ અશ્વો પણ હાલ તમારે ત્યાં રહેવા છો. પૂરી ભરતી થશે ત્યારે હું લઈ જઈશ. હર્યશ્વે તથાસ્તુ કહ્યું. હર્યશ્વથી માધવીને વસુમના નામનો પુત્ર થયો એટલે ગાલવ માધવીને લઈને સોમવંશી આયુકુળના દિવાદાસ રાજ પાસે ગયો. આ કન્યા લો અને મને છસો શ્યામકર્ણુ અશ્વ આપો કહેતાં, રાજએ કહ્યું કે મારી પાસે માત્ર બસો છે. અહીં પણ એને એક પુત્ર થાય ત્યાં સુધી મૂકવાની ખોલીએ એણે બસો અશ્વ લોધા. એ અશ્વો પણ રાજને જ સોંપી પોતે ગયો. અહીં માધવીને પ્રતદ્દન નામે પુત્ર થતાં, ત્યાંથી માધવીને લઈને ભોજનગરીના ઉશીનર રાજ પાસે ગયો. ત્યાં એણે ચારસો અશ્વની માગણી કરી, પણ એની પાસે બસો જ અશ્વ હોવાથી પ્રથમના બંને રાજની પેઠે અહીં પણ એવી જ ખોલીએ માધવીને મૂકી. અહીં એને શિષિ નામનો પુત્ર થતાં જ માધવીને લઈ ગયો. બાકી રહેલા બસો ઘોડા મળવાનો કોઈ યોગ દેખાય નહિ. પોતે ઘણા કંટાળ્યો હતો. એટલે માધવીને અને છસો ઘોડા લઈને વિશ્વામિત્ર પાસે

ગયો. બધો હકીકત કહીને વિનંતી કરી કે માધવી દ્વારા બાકીના બસો ઘોડા મેળવી લેવાની કૃપા કરો. માધવીને વિશ્વામિત્રથી એજક નામે પુત્ર થતાં જ વિશ્વામિત્રે ગાલવને કહ્યું કે હું તારી ગુરુદક્ષિણા ભરી પૂરી પામ્યો. હવે આ કન્યાને પાછી લે અને તારે આશ્રમે જા. ગાલવ કન્યાને લઈને યથાતિ રાજને ત્યાં ગયો. એને રાજને આશીર્વાદ આપી તેમની કન્યા પાછી સોંપી પોતે પોતાને આશ્રમે ગયો. / ભાર૦ ઉચી૦ અ૦ ૧૧૫-૧૧૯.

ગાલવ (૪) કુંતલ રાજના પુરોહિત એક ઋષિ (૧ ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

ગાલવ (૫) આઠમા સાવણિ મન્વન્તરમાં ધનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

ગાલવિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અગિરા શબ્દ જુઓ.) એને ગાલવિત્ એવું નામ પણ હતું.

ગાલવિત્ ગાલવિ ઋષિનું ખીજું નામ.

ગાવલગણિ { ધૃતરાષ્ટ્રના સારથિ ગવલગણુનો પુત્ર સંજય.

ગાવલગણિ

ગાવલગણિ ગવલગણુ તે જ / ભાર૦ આ૦ ૧-૨૪૭.

ગિરિ શ્વેદક યાદવના તેર પુત્રોમાંનો એક.

ગિરિક્ષિપ્તિ ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ગિરિકા ઉપરિચર વસુ રાજની સ્ત્રી. એને બૃહદ્રથાદિ છ પુત્ર હતા. અને કાલી અથવા મત્સ્યગંધિની નામની કન્યા વસુ રાજથી થઈ હતી. આ ગિરિકા શુકિતમતી નદીને કોલાહલ પર્વતથી થયેલાં બેડકામાંની કન્યા હતી.

ગિરિકુંજ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૦-૯૭.

ગિરિગર્હવર દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૬૮.

ગિરિજા પાર્વતીનું ખીજું નામ.

ગિરિવ્રજ કેકયદેશની રાજધાની / વા૦ રા૦ અથો૦ સ૦ ૬૮.

ગિરિવ્રજ (૨) મગધની રાજધાની આ નગરી રામચંદ્રજીના સ્વર્ગારોહણ પછી ઉજ્જવ પડી હતી તે ઉપરિચર વસુ રાજએ પુનઃ વસાવી હતી. તેથી એને વસુમતી પણ કહેતા. / વા૦ રા૦ બાહ સ૦



૩૩.● પાંડવોના સમયમાં અહીં જરાસંધ રાજા અને એની પછી એનો પુત્ર સહદેવ રાજ કરતો હતો.

ગી વાણીની અધિષ્ઠાતા સરસ્વતી.

ગીષ્પુતિ અગ્નિ પૃહસ્પતિ.

ગુહાકેશ ત્રિદા જીવવાને લીધે અર્જુનનું પડેલું નામ.

ગુણકેશી ઈન્દ્રના સારથિ માતલીની તેની ભાર્યા સુધર્માની કુખે જન્મેલી કન્યા. એ જ્યારે પરણવા યોગ્ય થઈ ત્યારે માતલીએ એને સારુ દેવ, મનુષ્ય, અને રાક્ષસોમાં વરની શોધ કરી. પણ ગુણકેશીને કોઈ પસંદ પડ્યું નહિ. છેવટે એ નાગલોકમાં ગયો. ત્યાં આર્યક નામના નાગનો પૌત્ર, ચિકુર નામના નાગનો પુત્ર અને વામન નામના નાગનો દાહિત્ર સુમુખ નામનો હતો તે નજરમાં ખેડો. એની જોડે વિવાહ કરવાનું ધાર્યું પણ તે કયાં પહેલાં એને ખબર પડી કે સુમુખને ગુરુડ સાથે જબરું વેર છે. તે ઉપરથી એને લઈને ઈન્દ્ર પાસે આવ્યો અને ખોદ્યો કે આને મેં મારો જમાઈ કરવાનું ધાર્યું છે, માટે આપ એને મારી ખાતર અમૃત આપીને અમર કરો. ઈન્દ્રે એ કબૂલ કર્યું. વિષ્ણુએ પણ ગુરુડને કહીને એનો સુમુખ ઉપરનો વેરભાવ દૂર કરાવ્યો. પછી ગુણકેશીનો સુમુખની સાથે વિવાહ થયો. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૭ ૧૦૫ કૃષ્ણ-ધૃતરાષ્ટ્ર સંવાદ.

ગીતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તે જ / ભાર૦ ભી૦ ૨૫-૪૨.

ગુણસુખ્યા અપ્સરાવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૩૨-૪૩.

ગુણવતી સિંહલદ્વીપના ચંદ્રસેન રાજાની સ્ત્રી.

ગુણાવરા અપ્સરાવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૩૨-૪૩.

ગુપ્તક એક સામાન્ય રાજા (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ગુપ્તારઘાટ ગોપ્રતારનું હાલનું નામ.

ગુરુ બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ). પૃહસ્પતિનું આ નામ પ્રસિદ્ધ છે.

ગુરુ (૨) સોમવંશી પૂરુકુલોત્તમન મન્યુના પુત્ર નરનો પૌત્ર, અને સંકૃતિ રાજાનો પુત્ર. ગુરુધિ એવું એનું ખીજું નામ પણ છે.

ગુરુધિ ઉપર બગડાની સંજ્ઞાવાળો ગુરુ કહ્યો તે જ.

ગુરુભાર ગુરુડનો પુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૩.

ગુરુવીત ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળો અંગિરાકુળોત્પન્ન બ્રહ્મર્ષિ.

ગુર્વંક્ષ બલિ દૈત્યના સો પુત્રમાંનો એક.

ગુહ કાર્તિકેયનું ખીજું નામ.

ગુહ કલિંગ સમીપના લોક

ગુહ (૨) શંભવેર નામની પુરીનો કિરાંત અધિપતિ એ દશરથનો પરમ મિત્ર હતો. રામ અયોધ્યાથી નીકળી દંડકારણ્યમાં જતાં એક રાત અહીં રહ્યા હતા. તે વખત એણે રામનું ક્ષણ, મૂળ વગેરેથી આતિથ્ય કરીને આ નગર તમારું જ છે માટે તમારા અરણ્યવાસનાં વર્ષો અહીં જ ગાળો, એમ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું. પરંતુ રામે, આણેલાં ફૂલ વગેરેને હસ્તસ્પર્શ કરીને પાછાં આપ્યાં અને ચૌદ વર્ષ સુધી મારે કોઈ નગરીમાં પેસવું જ નથી, એવું કહીને સીતા સહિત દર્ભ પથારી ઉપર સુઈ રહ્યા હતા. લક્ષ્મણ અને ગુહ રામના સંરક્ષણ સારુ ઊભા રહ્યા હતા. એ બંને વચ્ચે પ્રારબ્ધની વિચિત્ર ગતિ સંબંધી ઘણી વાતો થઈ હતી. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૫૦-૫૧.

ખીજો દિવસે પ્રાતઃકાલ થતાં જ રામ અને લક્ષ્મણે સ્નાનસંધ્યાદિક નિત્યકર્મથી પરવારી વડના દ્વધથી પોતાની શિખા બાંધી, ગુહરાજને અમને ગંગાને દક્ષિણ તીરે ઉતારો એમ કહ્યું. એણે ત્રણેને ગંગા પાર ઉતાર્યા. અહીં સુધી આવીને એમને વળાવવા આવેલો સુપુત્ર અયોધ્યા પાછો ગયો. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૫૨૦ ૫૭.

રામ ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈને રહ્યા ત્યાર પછી થોડાક દિવસમાં જ રામને પાછા અયોધ્યા લઈ જવા સારુ ભરત મોટું સૈન્ય લઈને આવ્યો; તે પણ અહીં જ ઊતર્યો. ગુહરાજને શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે ભરત રામનો નાશ કરવા જ નીકળ્યો હશે. આ ઉપરથી એણે પોતાની સેના તૈયાર કરી. પરંતુ એને ખબર પડી કે ભરત એવા હેતુથી નહિ, પણ રામને પુનઃ અયોધ્યા પાછા લાવવા જાય છે, તેથી

અને ભરતે પ્રાર્થના કર્યાં ઉપરથી એણે એને પણ ગંગાને દક્ષિણ પાર ઉતાર્યો. ગુહરાજ ભરતની જોડે જોડે ચિત્રકૂટ ગયો. / વાં ૨૦ અયો ૦ સં ૮૪-૯૭.

ગુહ રાહુ જેના ચન્દ્ર અને સૂર્યને પકડવાથી ગ્રહણ થાય છે.

ગુહ (૨) ખાળકામાં મંદવાડ, દુઃખ, મોત વગેરે લાવનાર, ધાતકી, ઊતરતી પંકિતની દેવયોનિ.

ગુહપતિ અગ્નિવિશેષ / ભાર૦વ૦ ૨૨૪-૨૪.

ગૃત્સમદ એક ઋષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) વીતલવ્ય રાજ ભૃગુના વચનથી બ્રાહ્મણ્યવ પામ્યા પછી એને થયેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુચેતા (વીતલવ્ય શબ્દ જુઓ.)

ગૃત્સમદ (૨) દંડકારણ્યમાં રહેનારા એક ઋષિ. એને સો પુત્ર હતા. / વાં ૨૦ અદ્ભુતો. સ. ૮

ગૃત્સમદ (૩) સોમવંશી આયુ કુળોત્પન્ન સુહોત્ર રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો - ત્રીજો. એને શુનક નામનો પુત્ર હતો.

ગૃત્સમદ (૪) ભીષ્મ શરપંજરમાં પડ્યા હતા તે વખતે તેમની પાસે આવેલો એક ઋષિ. / ભાગ૦ ૧-૯-૭.

ગૃધ્ર કૃષ્ણને મિત્રવિદ્વાની કુખે થયેલો પુત્ર.

ગૃધ્રકૂટ ભારતવર્ષીય પર્વત.

ગૃધ્રરાજ જટાયુ / ભાર૦ વ૦ ૨૮૦-૧.

ગૃધ્રિકા કશ્યપને તામ્રાની કુખે થયેલી કન્યા.

ગૃધ્રવટ ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૯૦.

ગૌ પુલસ્ત્ય ઋષિની ભાર્યા. વિશ્રવાની માતા / ભાર૦ વ૦ ૨૭૫-૧૨.

ગૌકર્ણુ હિમાલય પર્વત ઉપરનું એક તીર્થવિશેષ.

ગૌકર્ણુ (૨) ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં આવેલું ક્ષેત્રવિશેષ. અહીં મહાબળેશ્વરનું મંદિર છે. મહાબળેશ્વર એક જ્યોતિર્લિંગ છે. અહીં નહાવાથી બ્રહ્મહત્યાદિક પાતક નાશ પામે છે. તીર્થયાત્રા વખતે બલરામ અહીં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦-૭૯-૧૯.

ગૌકર્ણુ (૩) કાશીપુરીમાં એક સ્થળવિશેષ.

ગૌકર્ણુ (૪) નિષધ પર્વત ઉપરનું તપોવન. / ભાર૦ ભીષ્મ અં ૬ શ્લો ૦ ૫૧.

૨૪

ગૌકર્ણુ (૫) એક સામાન્ય પર્વત / વાં ૨૦ સુંદર૦ સં ૩૫.

ગૌકર્ણુ (૬) દંડકારણ્યનું એક ક્ષેત્રવિશેષ. અહીં કુંભકર્ણુ તપ કર્યું હતું.

ગૌકામુખ ભારતવર્ષીય સામાન્ય પર્વત.

ગૌકુળ યમુના તીરે આવેલો ચરાવાળો પ્રદેશ. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મથુરાની પાસે એક ગામ. જમના નદી એની પાસે થઈને વહે છે. કૃષ્ણાવતારકાળે નંદ નામના ગોપ મહોદયનો ત્યાં નેસડો હતો. શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવને નંદરાજની સાથે મૈત્રી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ કંસ રાજથી છાના આ નેસડામાં નંદરાજને ત્યાં ઊછર્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ખાળપણ અહીં વ્યતીત થવાને લીધે અને એમણે અહીં ઘણા ચમત્કારો કર્યાને લીધે આ જગા ઘણી જ પવિત્ર મનાય છે. / ભાગ૦ ૧૦-૫-૧૯. ● રમણ અને બ્રહ્માંડતીર્થ નામનાં સ્થળો અહીં આવેલાં છે, જે ઘણાં પવિત્ર ગણાય છે. રમણની રેતી - રમણરેતીમાં આળોટવું એ એક પુણ્ય અને અહોભાગ્યનું કામ ગણાય છે. યાત્રાળુઓ આ રેતી લઈ જાય છે. ત્યાં થતી પીળી માટી ગોપીચંદન કહેવાય છે. મનુષ્યના અંતકાળે ગોપીચંદન અને રમણરેતીનો લેપ કરી મોંમાં ગંગાજળ મુકાય છે.

ગૌખલ્ય શાકલ્ય ઋષિનો શિષ્ય. એણે ઋગ્વેદની એક શાખાનું અધ્યયન કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૨-૬-૫૭.

ગૌચારી ઋષિઓ વિશેષ / ભાર૦ સં ૪૫-૪૧.

ગૌધ ભારતવર્ષીય મહાદેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ અં ૦ ૯.

ગૌપ એક ગંધર્વ

ગૌપતિ મહાદેવ.

ગૌણીપતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ ન્યાયદર્શનના આદ્ય સંસ્થાપક. એનું ખીજું નામ શતાનંદ તેમ જ ગૌતમ.

ગૌતીર્થ નૈમિષારણ્યમાંનું એક તીર્થ; તેમ જ પ્રયાગ સંબંધી એક તીર્થ.

ગૌત્રવાન કૃષ્ણને લક્ષમણને પેટ થયેલ પુત્ર.

ગૌદા- } ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી.  
ગૌદાવરી } (સહ્યાદ્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગોદાવરી નાસિક જિલ્લામાં ત્ર્યંબકેશ્વર પાસેથી નીકળનારી નદીવિશેષ. આ નદી મહાત્મ્યમાં ગંગા અને સિંધુથી કિંચિત જ ન્યૂન છે. એ ૧૮૦૦ માર્દલ લાંબી છે. વનવાસકાળમાં રામચન્દ્રજી ઘણો સમય એને કિનારે રહ્યા હતા. એને વૃદ્ધગોદાવરી અથવા ગૌતમી ગંગા પણ કહે છે. ગંગા અને ગોદાવરી એક જ છે અને એમનામાં તક્ષવત નથી એમ પણ કહેવાય છે. / ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૮.

ગોપતિ મહાદેવ

ગોપતિ (૨) કશ્યપની સ્ત્રી મુનીથી જન્મેલા ગંધર્વો પૈકી એક.

ગોપાત (૩) સિંહસેન રાજના પિતા. એક પાંચાળ / ભા૦ દ્રોણુ૦ અ૦ ૨૩ • એ પાંડવના પક્ષમાં હતો.

ગોપતિ (૪) ગાયોએ અરણ્યમાં રહેલો શિષ્યપુત્ર. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૯, શ્લો. ૩૯.

ગોપતિ (૫) સૂર્યનું નામ. / ભાગ૦ ૧-૧-૧૦.

ગોપતિઋષભ શિવ તે જ

ગોપતિઋષભ (૨) કૃષ્ણે મારેલો એક દૈત્યવિશેષ.

ગોપન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ગોપરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ અ૦ ૯.

ગોપાલકસ આગ્નેયકોસળ અને ઈશાન્ય કોસળ એ બેની વચ્ચે આવેલો ભરતખંડસ્થ દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

ગોપાલતપન અથર્વાણુવેદોપનિષત.

ગોપાલિ ગૌરપરાશર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

ગોપાલી એક અપ્સરાવિશેષ.

ગોપી ગોપકન્યાઓ અને ગોપવધૂઓ જેઓ બાળપણમાં કૃષ્ણ સાથે રમ્યાં હતાં.

ગોપુન્જ વાનરની જાતિ વિશેષ. / ભાગ૦ ૩-૨૧-૪૪.

ગોપ્રતાર સરયુ નદી સંબંધી તીર્થવિશેષ. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૧૦.

ગોભાનુ સોમવંશી તુર્વસુપુત્ર વહ્નિરાજના બે પુત્રમાંનો એક. એનું નામ વંશાવલીમાં નથી.

ગોભિલ બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ગોમંત ક્ષેત્રવિશેષ.

ગોમંત (૨) પર્વતવિશેષ. જરાસંધના વાસથી કૃષ્ણ

અને બળરામ કાંઈ દિવસ પર્યંત એના પર રહ્યા હતા.

ગોમંતક ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ગોમતી ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ગોમતી (૨) વિશ્વભૂક અગ્નિની સ્ત્રી.

ગોમયાન એક ઋષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

ગોમુખ માતલીનો પુત્ર. ઇન્દ્રપુત્ર જન્મ્તનો સારથિ / ભાર૦ ઉલ્લોગ૦ અ૦ ૧૦૦ શ્લો૦ ૮.

ગોમુખ (૨) ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજ.

ગોમુખ (૩) વાઘવિશેષ. / ભાગ૦ ૧-૧૦-૧૫.

ગોમેદગધિક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગોરથ મગધ દેશની રાજધાની. ગિરિવજની પાસેના પાંચ સ્પર્ધારણુ પર્વતોમાંનો એક.

ગોલભ ગંધર્વવિશેષ. એ અને વાલીની વચ્ચે પંદર વર્ષ સુધી સતત યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. છેવટે એ વાલીને હાથે મરણુ પામ્યો હતો / વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ સ૦ ૨૨૦ શ્લો૦ ૨૩-૩૦.

ગોલભ ઉપરનો શબ્દ બેવો. વા૦ રા૦ કિષ્કિં૦ અ૦ ૨૨-૨૭-૨૯.

ગોલોક શ્રુતિપ્રતિપાઘ પૃથિવીની ઉપર સાત લોક છે. પુરાણમાં આ ગોલોકનું નામ માલૂમ પડે છે. સત્યલોકની પછી ઉપર કોઈ લોક જ નથી. માટે આ લોક સત્યલોકમાં જ હશે. વૈકુંઠ અને કૈલાસ બે બે લોક હોય તો તે પણ સત્યલોકની અંદર જ આવ્યા હશે, એમ શ્રુતિને આધારે કહેવું બેઈએ. તો પછી બીજા લોકની તો શી વાત.

ગોવર્ધન યમુનાને તીરે, વૃંદાવનની સામે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત.

ગોવર્ધનધર શ્રીકૃષ્ણ તે જ

ગોવર્ધનધારી ગોકુળ પાસે આવેલા ગોવર્ધન નામના પર્વતને, ઈંદ્રે કોપ કરીને ગોકુળને તાણી નાખવા વૃષ્ટિ કરી હતી ત્યારે, ગોકુળને ઇન્દ્રના કોપથી બચાવવા, નવ દિવસ સુધી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની ટચલી આંગળી ઉપર તોળી રાખ્યો હતો; તે ઉપરથી તેમનું પડેલું નામ. / ભાગ૦ ૧૦-૨૫-૧૯.

ગાવાસન ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજા. એ શૈલ્ય હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૬૫.

ગોવિંદ કૃષ્ણ તે જ

ગોવિંદ (૨) પર્વત વિશેષ. / ભાર૦ ભી૦ ૧૨-૧૬

ગોલુપદ્મજ કૃપાચાર્ય તે જ. / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૦૫-૧૪.

ગોશંગ નિષાદભૂમિ અને પટચર એની દક્ષિણે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત. પાંડવોના સમયમાં અહીં શ્રેણિમાન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. / ભાર૦ ભા૦ અ૦ ૩૧.

ગોસવ યજ્ઞવિશેષ. એ બ્રહ્મદેવના ઉત્તર મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. / ભાગ૦ ૩-૧૨-૪૦.

ગોઠાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ગૌ માનસ નામના પિતરની કન્યા.

ગૌ (૨) ચાલુ મન્વન્તરમાં પુલસ્ત્ય ઋષિની સ્ત્રી. સૂર્યવંશી નરિષ્યંત રાજાના પૌત્ર તૃણબિંદુ રાજર્ષિની કન્યા. ઋષિ અને વિશ્રવાની માતા / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૪.

ગૌ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન બ્રહ્મદત્ત રાજાની સ્ત્રી. એને સરસ્વતી અથવા સન્નતિ એવાં ખીબાં નામ હતાં. (પિતૃવતી શબ્દ જુઓ.)

ગૌ (૪) શમીક ઋષિની સ્ત્રી અને શૃંગી ઋષિની માતા.

ગૌ (૫) વરુણનો પુત્ર અને સેનાપતિ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૩.

ગૌડિની એક બ્રહ્મર્ષિ. (૪. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ ચાલુ મન્વન્તરના સપ્તર્ષિમાંનો એક. એ બ્રહ્મમાનસ કન્યા અહલ્યાનો પતિ. (૧. અહલ્યા શબ્દ જુઓ.) એ પ્રતિ માઘ માસના સૂર્યના સમાગમમાં હોય છે (તપા શબ્દ જુઓ.) એના પુત્રનું નામ શતાનંદ ઋષિ. એ શતાનંદ વિદેહવંશીય રાજાનો પુરોહિત હતો.

ગૌતમ (૨) ઋષિવિશેષ. આને બ્રાહ્મણ મહાત્મ્ય સંબંધી અત્રિની જોડે (ભાર૦ વ૦ ૧૮૮), નદીના માહાત્મ્ય સંબંધી અંગિરસની સાથે (ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૨-૩૩) અને માખાપના ઋણમાંથી શી રીતે છુટાય એ સંબંધી યમની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ શાં ૧૨૬.

ગૌતમ (૩) સ્મૃતિકાર.

ગૌતમ (૪) અંગિરાકુળનો એક પ્રખ્યાત વંશ વિસ્તારક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ (૫) અંગિરા કુળનો ખીબે એ નામનો ઋષિ. આ મન્વન્તરની વીસમી ચોકડીનો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ (૬) કાશિક ઋષિનો શિષ્ય, રામની સભાના ધર્મશાસ્ત્રીઓમાંનો એક. / વા૦ રા૦ અહલુતોત્તર૦ સ૦ ૪.

ગૌતમ (૭) એકત, દ્વિત અને ત્રિત એ નામના ત્રણ ઋષિઓનો પિતા. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૬.

ગૌતમ (૮) વિંધ્યાશ્વ રાજાની કન્યા અહલ્યાનો પતિ, સતાનંદ અને ચિરકારી ઋષિનો પિતા. (અહલ્યા શબ્દ જુઓ.)

ગૌતમ (૯) દીર્ઘતમા ઋષિનો પુત્ર. ગોદાવરી નદીને ગૌતમી એવું નામ ઉપરથી પડ્યું તે. / દેવીભા૦ ૧૨, સ્કં૦ અ૦ ૯.

ગૌતમ (૧૦) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૮.

ગૌતમ (૧૧) કોઈ કોઈ જગાએ કૃપાચાર્યનું પણ આ નામ હોય એમ જણાય છે. / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૬૪. પ્રલો૦ ૬

ગૌતમ (૧૨) એક કૃતદન બ્રાહ્મણ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૬૮-૧૭૩

ગૌતમ (૧૩) ઉતંગ-ઉદંક ઋષિનો સસરો. / ભાર૦ અશ્વ૦ ૫૬. ● એક સમયે પ્રાણીઓના પ્રારબ્ધને લીધે લાગલાગટ પંદર વર્ષ સુધી અનાવૃષ્ટિ થઈ હતી. આથી મહાક્ષયકારી દુષ્કાળ પડતાં ઘેર ઘેર મુડદાંના ઢગલા ગણ્યા ગણાતા નહોતા. ભૂખે મરતા ધણા લોકો ઘોડા અને સુવરોને ખાતા. કેટલાક માણસો મુડદાંને પણ ખાતા. મા બાળકને અને પુરુષો સ્ત્રીઓને ખાવા દોડતા. આમ ભૂખના દુઃખથી પીડિત લોકો એક ખીબા પર હુમલો કરતા.

આવે સમયે ઘણા બ્રાહ્મણોએ ઉત્તમ વિચાર કર્યો કે ગૌતમમુનિ મહાતપસ્વી છે, તે આપણું દુઃખ મટાડશે. આપણે સઘળાએ એમને આશ્રમે જવું. ગાયત્રીના જપમાં લાગેલા ગૌતમમુનિના

આશ્રમમાં સુકાળ છે એમ સંભળાય છે. આમ વિચાર કરીને બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્રને, કુટુંબને, ગાયોને અને દાસ-દાસીઓને સાથે લઈને ગૌતમના આશ્રમમાં ગયા. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ ચારે દિશાએથી બ્રાહ્મણોને મોટો સમાજ પોતાના આશ્રમમાં આવેલો જોઈ ગૌતમે તેમને પ્રણામ કર્યાં. બ્રાહ્મણોને તેમના આશ્રમમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણોએ પોતે પોતાનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રાહ્મણોનું દુઃખ સાંભળીને ગૌતમે તેમને અભય આપ્યું. તેમણે કહ્યું, ‘આ ધર તમારું જ છે. હું સર્વથા તમારો દાસ છું. હું દાસ છતાં તમારે શી ચિંતા છે? તમે સઘળા તપસ્વી લોકો અહીં આવ્યા તેથી હું કૃતાર્થી થયો છું. તમે બધા કે જેમના દર્શન માત્રથી પાપ પુણ્યરૂપ થઈ બન્ય છે, તેઓ આજ મારા ધરને તમારી ચરણરજથી પવિત્ર કરો છો, માટે મારા જેવો ખીજો કોણ ભાગ્યશાળી છે? તમોએ મારા પર અનુગ્રહ કર્યો. આ આશ્રમમાં સુખે રહો અને ગાયત્રીનો જપ કરો. જાઓ.’ ગૌતમે પછી ગાયત્રીની પ્રાર્થના કરતાં ગાયત્રીદેવીએ ગૌતમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને એક પૂર્ણપાત્ર આપ્યું. દેવીએ આપેલા પાત્રમાંથી ખટ-રસવાળા અન્નોના પર્વત જેવડા ઢગલા, અનેક પ્રકારનાં ખડ, દિવ્ય આભરણો, રેશમી આદિ વસ્ત્રો, યજ્ઞના સાધનરૂપ પદાર્થો અને આભૂષણો નીકળ્યાં. મુનિઓને જેને જે જોઈએ તે બધી વસ્તુઓના ઢગલા ને ઢગલા થઈ રહ્યા. ગૌતમે બધા બ્રાહ્મણોને બોલાવીને બધું વહેંચી આપ્યું. આપેલા પૂર્ણપાત્ર-માંથી ગાયો, ભેંસો ઇત્યાદિ પશુઓ પણ નીકળ્યાં. નવાં વસ્ત્રો પહેરેલાં બ્રાહ્મણો અને બ્રાહ્મણીઓ વડે ગૌતમનો આશ્રમ શોભાયમાન બની રહ્યો. ત્યાં નિત્ય યજ્ઞ થવા લાગ્યા. નવા નવા આવનાર બ્રાહ્મણોથી વસ્તી વધીને આશ્રમ સો યોજન વિસ્તારવાળો થઈ ગયો. બ્રાહ્મણો ગૌતમના વખાણુ કરવા લાગ્યા કે અહો, ગૌતમ આપણને કલ્પવૃક્ષ સમાન થઈ પડયા. એ ન હોત તો આપણી શી વલે થાત. આ પ્રમાણે ગૌતમે બાર વર્ષ સુધી બધા બ્રાહ્મણોનું પુત્રવત્ પાલન કર્યું.

ગૌતમે એ સ્થળમાં ગાયત્રાનું ઉત્તમ સ્થાન કર્યું હતું, ત્યાં બેઠાં બેઠાં બ્રાહ્મણો પુરસ્કરણો કર્યાં કરતા હતા. ગાયત્રીદેવી પણ ત્યાં સવારે બાળા, બપોરે જીવાન અને સાયંકાળે વૃદ્ધારૂપે દર્શન આપતાં.

એક સમયે પોતાની મહતા નામની વીણા વગાડતાં વગાડતાં નારદજી ત્યાં આવ્યા. તેઓએ મુનિઓની સભામાં બેસીને વાતચીત કરતાં કહ્યું કે હે ગૌતમ! હું દેવતાઓની સભામાં ગયો હતો. ત્યાં ઇન્દ્રે મુનિઓના પોષણ અંગે તમારી અનેક પ્રકારની વાતો કરતાં તમારી અનેક પ્રકારે નિર્મળ અને સર્વોત્તમ કીર્તિ ગાઈ, તે સાંભળીને તમારાં દર્શન કરવા હું આજે આવ્યો છું. હે મુનિ, જગદંબાના પ્રતાપથી તમે ભાગ્યશાળી છો. પછી આશ્રમ જોઈ, ગાયત્રીદેવીનાં દર્શન કરી નારદજી ત્યાંથી વિદાય થયા.

ગૌતમ ઋષિના પોષેલા બ્રાહ્મણોને ગૌતમની આવી કીર્તિ સાંભળીને દ્વેષ આવ્યો. તેમણે વિચાર કર્યો કે જ્યારે દુષ્કાળ મટે અને સુલક્ષિ થાય ત્યારે આપણે ગૌતમની કીર્તિ સર્વથા ન રહે એમ કરવું. આવો વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ ત્યાં રહેતા હતા.

કાળે કરીને વૃષ્ટિ થઈ, અને સઘળા દેશોમાં સુલક્ષિ થયું. આ જાણી સઘળા બ્રાહ્મણોએ મળી ગૌતમ ઉપર અભિશાપ મૂકવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. બ્રાહ્મણોએ એક ઘરડો અને તરત મરી જાય એવી ગાય બનાવી. ગૌતમ મુનિ હોમ કરતા હતા તે સમયે તે ગાય અગ્નિશાળામાં જતાં ગૌતમે ‘હું હું’ એમ ઉચ્ચાર કર્યો, અને એને ખેંસતી અટકાવી. પેલી ઘરડો ગાયે ત્યાં જ પડી જઈને પ્રાણુ તણ દીધા. બ્રાહ્મણો કોલાહલ કરવા મચી ગયા કે ગૌતમે ગાય મારી! પરમ વિસ્મય પામેલા ગૌતમે હોમ કરી રહ્યા પછી નેત્ર મીંચીને બેતાં બ્રાહ્મણોનું સઘળું કપટ તેમના જાણવામાં આવ્યું.

ગૌતમને ભારે કોપ આવ્યો. એણે બ્રાહ્મણોને શાપ દીધો, ‘હે બ્રાહ્મણો! તમે યજ્ઞથી, શિવથી, શિવના મન્ત્રથી, મૂળ પ્રકૃતિરૂપ જગદંબાથી, દેવોના મન્ત્રથી, શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા સદાચારથી અને અદ્વૈત-જ્ઞાનથી વિમુખ થાઓ! તમે ધર્મ અને તીર્થને

વેચનારા થાઓ ! તમે પંચરાત્રમાં, કામશાસ્ત્રમાં, કાપાળિક મતમાં અને બૌદ્ધમતમાં શ્રદ્ધા રાખનારા થાઓ ! મા, દીકરો, વહુ, બહેન અને પરસ્ત્રીઓમાં વ્યભિચાર કરનારા થાઓ ! તમારા વંશને પણ તમારા જેવા જ નીવડો ! હું ઝાઝું શું કહું ? ગાયત્રીદેવી તમારા ઉપર કોપ કરો ! અને અંધ-કૃપાદિ નરકના કુંડમાં તમારી સર્વદા સ્થિતિ હજો !

ગૌતમના શ્રાપથી બ્રાહ્મણો પોતાનું બધું ભણ્યું ભૂલી ગયા અને અધમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા. તેઓ બધા ધાજના માર્યા નીચાં મોં કરી ગૌતમને શરણે જઈ ક્ષમા માંગવા લાગ્યા. દયાળુ ગૌતમે તેમને કહ્યું, 'જાઓ, તમે ગાયત્રીદેવીના ચરણાવિંદનું સેવન કરો.' પછી એમણે શાપનો અનુગ્રહ કર્યો કે 'જાઓ, કલિયુગમાં તમે નરકમાંથી નીકળી પુનઃ જન્મ લેશો.' શ્રી કૃષ્ણના સ્વધામ પધાર્યા પછી કલિમાં બ્રાહ્મણો જન્મ્યા તે બધા ત્રિકાળ સંધ્યાથી, સત્કર્મથી, દેવ અને પિતૃપૂજનથી ભ્રષ્ટ થયા છે. તેઓ વેદમાર્ગ મૂકીને, કેટલાક તપ્તમુદ્રાના ચિહ્નવાળા, કેટલાક સ્વેચ્છાચારી, કેટલાક કાપાલિક, કેટલાક કૌલિક, કેટલાક બૌદ્ધ અને કેટલાક જૈન થયા. પંડિતો છતાં પણ દુરાચારને પ્રવર્તાવનારા, પરસ્ત્રીઓમાં લંપટ અને નીચ આચરણવાળા બન્યા છે.

આ જ બનાવ શિવપુરાણમાં જુદી રીતે વર્ણવ્યો છે.

ગૌતમના આશ્રમમાં રહેલા બ્રાહ્મણોએ ગણપતિને પ્રસન્ન કરવા તપ કર્યું; અને એમનો સાક્ષાત્કાર થતાં વર માગ્યો કે, તમે ગાય બનો અને ગૌતમને માથે ગૌહત્યાનો દોષ આવે એમ મરી જાઓ. ઘણી આનાકાની કર્યા બાદ વચને બંધાયેલા ગણપતિએ ગાય થવાનું કબૂલ્યું. તેઓ ગાય બનીને ગૌતમે બ્રાહ્મણોને ખવરાવવા યવ, નિવાર વગેરે પવિત્ર ધાન વાળ્યાં હતાં ત્યાં પેઠા. ગૌતમ સંધ્યા કરતા હતા. તેમણે ઘાસનાં તણખલાં લઈ તે વડે હાંકતાં ગાય પડીને મરી ગઈ. કૃત્વની બ્રાહ્મણોએ ગૌતમને અપવિત્ર ઠેરવ્યો અને આશ્રમમાંથી જતી રહેવાનું કહ્યું. છેવટે શિવે સાક્ષાત્ દર્શન દઈને

ગૌતમ પવિત્ર છે, એમ કહ્યું. બ્રાહ્મણોએ ગૌતમના જ આશ્રમનું પાણી ગૌતમને અને એની સ્ત્રીને લેવા ન દીધું. અને પોતાના પતિએને જૂઠું કહી વેર કરાવ્યું. એ વેરને લીધે ગૌતમની કીર્તિને કલંકિત કરવાને ગણપતિનું તપ કરી તેમને ગાય બનાવી તેઓ ઉપર પ્રમાણે વર્ત્યા. / શિવ પુ. કોટિરુદ્ર સં. ૨૫-૨૭.

**ગૌતમી** એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણી. (અર્જુનક શબ્દ જુઓ.)

**ગૌતમી** (૨) દ્રાણાચાર્યની ભાર્યા કૃપી તે જ / ભાર. ૦ આ. ૧૪૦-૪૯.

**ગૌતમી** (૩) બ્રહ્મની સભામાંનો એક દેવતા / ભાર. ૦ સં. ૧૧-૪૦.

**ગૌપાયન** બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**ગૌરક** ગૌર નામના દેશનો વતની / ભાર. ૦ સં. ૭૮-૭૯.

**ગૌરગ્રીવ** બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

**ગારજન** બ્રહ્મર્ષિ. (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

**ગૌરથ** બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**ગૌરપરાશર** એક ઋષિ (પરાશર શબ્દ જુઓ) આ કુળમાં કાંડૂપ, વાહનપ, જૈદ્રપ, ભૌમતાપન, અને ગોપાલિ એ પ્રખ્યાત ઋષિઓ હતા.

**ગારપૃષ્ઠ** એક રાજર્ષિ.

**ગૌરપૃષ્ઠ** (૨) યમની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય / ભાર. ૦ સં. ૮-૨૧.

**ગૌરબલ** શુકાચાર્યને પીબરીથી થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો એક.

**ગૌરમુખ** શમીક ઋષિનો શિષ્ય. એણે ગુરુની આજ્ઞા થવાથી પરીક્ષિત રાજને ત્યાં જઈને એના થવાના મૃત્યુની ખબર કરી હતી.

**ગૌરવાહન** ક્ષત્રિયવિશેષ / ભાર. ૦ સં. ૩૭-૧૫.

**ગૌરવીતિ** બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**ગૌરશિરા** એક ઋષિ. ખીજી હકીકત મળતી નથી.

**ગૌરાશ્વ** એક રાજર્ષિ, એનો પણ હકીકત મળતી નથી.

**ગૌરી** નદીવિશેષ / ભાર. ૦ ભી. ૦ ૯-૨૫.

**ગૌરી** (૨) પૂર્વે પાર્વતી સ્થામવર્ણી હોવાથી મહાદેવ એમને હસવામાં કાળી એવું કહ્યું, તે ઉપરથી

તેણે તપ કરીને ગૌરવર્ણી સંપાદન કર્યો, ત્યારથી પાર્વતીનું પડેલું નામ/મત્સ્ય અં ૧૫૬.

**ગૌરી** (૩) સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંના પશ્ચિમ દિગ્પાળ વરુણની સ્ત્રી / ભારં ઉદ્ધોં અં ૧૭૧

**ગારીકલ્પ** ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાં હવે પછી થનારો અઠ્ઠાવીસમો દિવસ. (૩. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) આ કલ્પમાં ગૌરીનો અવતાર પ્રથમ થનાર છે.

**ગૌરીશિખર** આ કથા પર્વતનું શિખર એ સંબંધી કાંઈ જણાતું નથી, પણ એના ઉપર રતનકુંડ નામે તીર્થ છે.

**અર્થિક અજ્ઞાતવાસ વખતે વિરાટને ત્યાં સરહદે ધારણ કરેલું** નામ / ભારં વિરાટં અં ૦૩

**અસન** તારકાસુરનો સેનાપતિ એક અસુર. તારકામય સંત્રામમાં એનું યમની સાથે જબરું યુદ્ધ થયું હતું. છેવટે એને વિષ્ણુએ માર્યો હતો. / મત્સ્યં અં ૧૫૦

**અહુ** રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ, એવાં નવ મંડળો, અને તેના પર અધિકારવાળા તે તે નામના અધિપતિ તે • દરેક નક્ષત્રની ગણતરી જે કે ગ્રહમાં નથી, પરંતુ તેઓ પણ આ મંડળોમાંનાં જ છે.

અહો અને નક્ષત્રો એઓ પણ ઘરનાં જેવાં સ્થાન હોઈ - કલ્પ પ્રવૃત્તિથી છે તેવાં જ છે. એ સ્થાનોમાં પોતપોતાના પુણ્ય પ્રભાવ પ્રમાણે તે તે સ્થાનના અભિમાની દેવતા ત્યાં ત્યાં વાસ કરે છે. જેમ કે સૌરમંડળ પર સૂર્ય, સૌમ્ય મંડળ પર સોમ, શાક મંડળ પર શુક્ર, આ પ્રમાણે નક્ષત્રોનાં સ્થાનમાં કલ્પની સમાપ્તિ પર્યાંત કરી ફેરફાર થશે નહિ. ફેરફાર થાય તે માત્ર અધિપતિનો થાય છે, એમ જાણ્યાય છે.

ચાલુ મન્વન્તરમાં વિવસ્વાન નામે આદિત્ય સૌરમંડળાધિપતિ મુખ્યત્વે કરીને છે. તેમ જ ચંદ્ર મંડળાધિપતિ સોમ નામનો વસુ છે. મતલબ કે જ મન્વન્તર પર્યાંત ખીજ કોઈ મંડળાધિપતિ હતા. આ હાલના છે તે નહોતા. આ જ પ્રમાણે ખીજ મંડળાધિપતિઓનું સમજવું.

રાહુ અને કેતુ એ બે ગ્રહનાં મંડળની વ્યવસ્થા એવી છે કે રાહુમંડળ ચંદ્ર અને સૂર્યની અને

કેતુમંડળ પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચે છે. તેથી એ મંડળો અનુક્રમે ચંદ્ર, સૂર્ય મંડળોનાં ગ્રહણનાં કારણ થાય છે; એટલે કે સૂર્યગ્રહણ થવાનું કારણ ચંદ્ર અને ચંદ્રગ્રહણનું કારણ પૃથ્વી. (સૂર્યસિદ્ધાન્ત) (રાહુ શબ્દ જુઓ.)

**આમણિ** એક ગંધર્વ (૧૧ ઋષભ શબ્દ જુઓ.)

**આમદ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**આખ્યાયનિ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભગુ શબ્દ જુઓ.)

**આહુ** એક મગરવિશેષ. એણે દ્રોણાચાર્યને પકડ્યા હતા, તેમાંથી અર્જુને એને મારીને ગુરુને છોડાવ્યા હતા. / ભારં આં ૧૪૩-૧૨.

**આહુ** (૨) મગર રૂપ અપ્સરાઓ જેમને અર્જુને નારીતીર્થમાંથી ઉદ્ધારી હતી તે. / ભારં આં ૨૩૭.

ધ

**ઘટગતુક** એક ઋષિ / ભારં સં ૪-૧૯.

**ઘટસૂંજય** ભારતવર્ષીય દેશ / ભારં ભીષ્મં અં ૯.

**ઘટાકણુ** શિવગણુવિશેષ. શિવના નામ સિવાય અને એના ગુણાનુવાદ સિવાય ખીજું કાંઈ સંભળાય નહિ, માટે એ નિરંતર કાનમાં ઘટ બાંધી રાખતો માટે એનું આણું નામ પડ્યું છે.

**ઘટશ** મંગળનો પુત્ર.

**ઘટેશ્વર** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**ઘટોત્કચ** હિડિંબા રાક્ષસીની કુખે પાંડુપુત્ર ભીમ-સેનથી જન્મેલો પુત્ર. એ જન્મ્યો ત્યારે એનું માથું મોઢું ઘડા જેવડું અને બિલકુલ વાળ વગરનું હોવાથી એનું આ નામ પડેલું છે. એનાં માબાપને લઈને એનાં ભૈમ્ય, ભૌમસેનિ, હૈડિંબ, હૈડિંબેય, એવાં ખીજાં નામ છે. / ભા. ૧૦ આવિં ૦ અં ૧૫૫.

એ જન્મીને સહજ મોટો થયો એટલે હિડિંબા એને લઈને કુંતી પાસે આવી અને બધા પાંડવોને આ પુત્ર બતાવ્યો. ઘટોત્કચનું લગ્ન થયું હતું પણ એની સ્ત્રીનું નામ મળતું નથી. એને અંજન-પર્વા અને મેઘવર્ણી નામના બે પુત્ર હતા એટલું જણાય છે.

ઘટોત્કચ હમેશ પોતાની મા પાસે જ રહેતો. પાંડવો પાસે નહોતો રહેતો. એ મોટો થયો એટલે હિડિંબાએ એને ગુપ્ત થવાની, ગુપ્ત બાણુવાની, મરજીમાં આવે ત્યારે અને મરજીમાં આવે તેવડું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની, એમ અનેક રાક્ષસી વિદ્યા શીખવી હતી. આ સિવાય કોઈપણ પોતાનું સ્મરણ કરે ત્યાં તત્કાળ પ્રકટ થવાની વિદ્યા પણ શીખવી હતી. એક વખત જ્યારે પાંડવો વનવાસમાં હતા ત્યારે તીર્થયાત્રા કરતાં તેમને હિમાલયના ગંદમાદન શિખર ઉપર ચઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ચઢતાં ચઢતાં, ભીમસેન સિવાય, દ્રૌપદી અને સઘળા પાંડવો તેમ જ બધા ઋષિઓ એટલા થાકી ગયા કે તેમનાથી એક ડગલું આગળ ભરાય નહિ. ભીમસેને ધાર્યું હોત તો સઘળા પાંડવોને તે ઉપાડી શકત, પણ બધા ઋષિઓ વગેરેને તેનાથી પણ ઉપાડાય તેમ નહોતું, તેથી ભીમસેને ઘટોત્કચને યાદ કર્યો. સંભારતાં જ તે તત્કાળ પ્રકટ થયો અને બધાંને એક જ ખેપે બંધકાને એક ક્ષણમાં પર્વત પર નરનારાયણુના આશ્રમમાં મૂક્યાં ! / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૪૫.

ઘટોત્કચની બીજી ચમત્કારી વાત મળે છે કે, બળરામને વત્સલા નામે કન્યા હતી, એનું સગપણ અભિમન્યુ સાથે કર્યું હતું. પણ પાંડવો રાજ્યભ્રષ્ટ થયા એટલે દુર્યોધને પોતાના પુત્ર લક્ષમણુ જેડે એનાં લગ્ન કરવાની ખટપટ કરી અને શકુનિ સાથે બળરામને કહેવડાવ્યું. બળરામે તે કબૂલ કર્યું એટલે મોટા ઠાઠમાઠ સાથે જન લઈને લક્ષમણુને પરણાવવા દુર્યોધન દારકા ગયો. આ સંબંધે અભિમન્યુએ ઘટોત્કચને વાત કરી કે આ કન્યાનો વિવાહ તો મારી સાથે થયો હતો, પણ આવી ખટપટથી તે ફેક થઈ, દુર્યોધનને ત્યાં આ લગ્ન થાય છે. આ ઉપરથી ઘટોત્કચ અભિમન્યુને દારકા લઈ ગયો અને કૃષ્ણની અનુમતિ લઈને દૌરવોની દુર્દશા કરી વત્સલાને અભિમન્યુ સાથે પરણાવી. (જૈમિનિ-કૃત ભારત વનપર્વ)

મહાભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવપક્ષે લઢ્યો હતો. એની આકૃતિ સ્વાભાવિક જ ઘણી ભયંકર અને

વિશાળ હતી. એના રથને આઠ પૈડાં રાખવાં પડતાં અને ખેંચવાને માટે સો ઘોડા જોડવા પડતા. એની ધબ ઉપર ગીધ પક્ષીનું ચિત્ર હતું. યુદ્ધ સમયે એ પોતાના હાથમાં પૌલસ્ત્ય નામનું ધનુષ્ય ધારણ કરતો. વિરૂપાક્ષ નામનો રાક્ષસ એનો સારથિ હતો / ભાર૦ દ્રોણુ૦ અ૦ ૨૩.

ભીષ્મ રણમાં પડ્યા, દ્રોણાચાર્યે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો, તેમાં જયદ્રથ મરણ પામ્યો. એથી દુર્યોધનને ઘણો સંતાપ થયો, અને દ્રોણાચાર્ય સંબંધે કાંઈ વધતું ઓછું ખોલ્યો. આ ઉપરથી દ્રોણાચાર્યે રાત્રિયુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો અને જબરુ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં કર્ણ જબરુ યુદ્ધ કરતો હતો તે જોઈને અર્જુન કર્ણ ઉપર ધસવાની ચળવળ કરતો હતો. કૃષ્ણે અર્જુનને જતો રોક્યો અને કહ્યું કે જ્યાં સુધી કર્ણની પાસે ઈંદ્રે આપેલી વાસવીશક્તિ છે ત્યાં સુધી તારે એની સામા થવું નિર્ભય નથી. માટે હું કહું છું તે સાંભળ. એમ કહીને એની પાસે ઘટોત્કચને ખોલાવડાવ્યો. એ આવ્યો એટલે કૃષ્ણે કહ્યું કે કર્ણની જોડે તું જ યુદ્ધ કર. આ રાત્રિયુદ્ધ છે અને નિશાચર સ્વભાવ વડે એની સાથે યુદ્ધ કરવાનું તને બળ છે, એટલું બીજાને નથી.

કૃષ્ણની આજ્ઞા માન્ય કરીને ઘટોત્કચ તત્કાળ કર્ણની સામે ગયો અને એવું વિલક્ષણુ રીતે યુદ્ધ કર્યું કે કર્ણને લાગ્યું કે હવે મરવા વારો આવ્યો. હવે શું કરવું, આ શી રીતે મરે, એમ ઘડલાંજ કરતો હતો. અલંબુષ નામના દુર્યોધન પક્ષના એક રાક્ષસને દુર્યોધને ઘટોત્કચની સાથે લઢવા પ્રેર્યો હતો. આ અલંબુષ ભારે જબરો લડવેયો હતો, છતાં ઘટોત્કચે એને મારી નાખ્યો અને એનું માથું કાપી, પોતાના હાથમાં લઈ દુર્યોધન સામે જઈ, રિક્તપાણિ ન પશ્યેત્ રાજાનમ્ કહીને અલંબુષનું માથું એનો સામે મૂક્યું. હવે કર્ણનું માથું લઈને આપની પાસે મળવા આવું છું, આવું વ્યંગમાં કહીને પાછો ફર્યો. આ જ્યારે કર્ણે દીકું અને સાંભળ્યું, ત્યારે તો એના મનમાં બિલકુલ શંકા રહી નહિ કે આ મને મારશે જ. આથી ભયના



માર્થ એણે પોતાની પાસેની વાસવીશક્તિ ઘટોત્કચ ઉપર વાપરી.

આ મહાભયંકર શક્તિ કણે ખાસ અર્જુનને મારવા માટે રાખી મૂકી હતી. પણ ઘટોત્કચના પરાક્રમ વડે નિરુપાય થઈને વાપરવી પડી. ઘોરનાદ કરતી પોતા ઉપર આવતી શક્તિ જોઈને ઘટોત્કચને લાખ્યું કે હવે આનાથી ઉગરાય એમ નથી. તેથી પોતે પોતાનું શરીર પર્વત જેવડું મોટું કરી દીધું અને પાંડવોનું હિત મનમાં ધારી, કૌરવોની સેના ઉપર પડ્યો. પડતાં પડતાં કારવ સેનાના મોટા ભાગને કચડી નાખ્યો. શક્તિ જેવી એના વક્ષઃસ્થળને વાગી કે એણે પ્રાણ ત્યજ્યા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૭૪-૧૭૯.

ઘટોદર રાવણુ પક્ષનો એક પુરાતન રાક્ષસ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૭.

ઘન લંકાનો બીજો એક નામકિત રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

ઘર્ષર ભારતવર્ષીય એક નદી.

ઘૃષ્ણિ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરના છ મરીચિ પુત્રમાંનો એક. (૧. ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.)

ઘૃષ્ણિકા દેવયાનીની ધાવ / ભાર૦ આ૦ ૭૨-૭૫.

ઘૃતકૌશિક એક ઋષિ અને તેનું કુળ (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ઘૃતચ્યુતા કુશદ્રીપમાંની મહાનદી.

ઘૃતપૃષ્ઠ પ્રિયવ્રત રાજાના દસ પુત્રોમાંનો છઠ્ઠો. ક્ષીરોદથી વીંટાયેલા કૌચદ્રીપનો એ અધિપતિ હતો.

એણે પોતાના દ્રીપના આમ, મધુસહ, મેઘપૃષ્ઠ, સુધામા, ભ્રાજિષ્ઠ, લોહિતાર્ણ અને વનસ્પતિ એવા સાત ભાગ કરીને પોતાના સાત પુત્રોને, તે તે પુત્રનું નામ જ તે તે ભાગને આપીને, વહેંચી આપ્યા હતા. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧.

ઘૃતવતી ભારતવર્ષીય નદી. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ઘૃતાચી કશ્યપની સ્ત્રી પ્રાધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરામાંની એક. દર માહ મહિનામાં સંચાર કરનાર સૂર્યની જોડે એ હોય છે. (તપા શબ્દ જુઓ.)

ઘૃતોદ પૃથ્વી પર જે સપ્ત મહાસમુદ્ર છે તેમાંનો એક.

એ કુશદ્રીપને વીંટાયેલો હોઈ તેની પછી વર્તુળા-

કાર કાંચદ્રીપ આવે છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૧. ઘોર વૈવસ્વત મન્વન્તરના અંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો એક. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ઘોર (૨) લંકાનો એક રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૫૪.

ઘોરકલ્પ (૪ કલ્પ શબ્દ જુઓ.) ચાલુ બ્રાહ્મમાસમાં પચ્ચીસમો દિવસ અથવા કલ્પ થઈ ગયો તે, આ કલ્પની રાત્ર સમાપ્ત થવાની સંધિમાં મત્સ્યાવતાર થયો હતો. પછી જે દિવસ (કલ્પ) થયો તે વારાહ-કલ્પ. એ હજુ ચાલે છે.

ઘોષ વૈવસ્વત મન્વન્તરના ધર્મ ઋષિને લંબા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો એ નામનો પુત્ર.

ઘોષ (૨) મોર્ચવંશની અંદર શંગવંશમાં થયેલા પુલિંદ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વજ્રમિત્ર. તે એ વંશનો છઠ્ઠો રાજા હતો.

ઘોષયાત્રા ગાય, ભેંસ, બળદ, આખલા વગેરે રાજ્ય-પશુઓની તપાસણી કરવાનો સવારી. જે કરવાને બહાને દુર્યોધન પાંડવો વનવાસ વખતે રહ્યા હતા તે વનમાં એમને હેરાન કરવા અને વનવાસમાં દુઃખ વેડતા જોઈ આનંદ માનવા ગયો હતો. / ભાર૦ ૫૦ ૨૩૭.

ચ

ચકોર આન્ધ્રવંશમાંના સુનંદન રાજાનો પુત્ર શિવ-સ્વાતિ. / ભાગ૦ ૫-૧-૨૬.

ચક વિષ્ણુનું એક હથિયાર, સુદર્શન ચક્ર તે જ. / ભાગ૦ ૧-૫૭-૨૧.

ચક (૨) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ અ૦ ૫૭-૬.

ચક (૩) કુશદ્રીપમાં આવેલા સાત પર્વતોમાંનો એક. (કુશદ્રીપ શબ્દ જુઓ.)

ચક (૪) ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

ચક (૫) લંકાનો રાવણુ પક્ષનો એ નામનો રાક્ષસ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૬.

ચકક વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ચક્રતીર્થ સરસ્વતીના મૂળ પાસેનું તીર્થવિશેષ.

બલરામ તીર્થયાત્રા કરતાં અહીં પણ આવ્યા હતા.  
/ ભાગ૦ ૧૦-૭૮-૧૯.

ચક્રદેવ એક યાદવ. / ભાર૦ સ૦ ૧૪-૬૦.

ચક્રધનુ કપિલમુનિનું ખીજું નામ. (૧. કપિલ શબ્દ જુઓ.)

ચક્રધર્મા એક વિદ્યાધર.

ચક્રનદી આ નદીમાંથી શાલિગ્રામ મળી આવે છે. એને કાંઠે પુલહાશ્રમ હતો. પ્રસિદ્ધ હરિહર તીર્થ પણ એને જ કાંઠે છે. પુલહાશ્રમમાં રહેનાર ભકતને ભગવાન તેની ઇચ્છા મુજબનાં દર્શન દે છે. ઋષભનો પુત્ર ભરત તપસ્યાને માટે અહીં જ રહ્યો હતો. / ભાગ૦ ૫-૭-૧૦. ● હાલની ગંડકી નદી તે જ.

ચક્રપાણિ વિષ્ણુનું એક નામ. / ભાગ ૧-૧૮-૪૩.

ચક્રમાલી રાવણના સચિવોમાંનો એક.

ચક્રવાક ભારતવર્ષીય એક તીર્થવિશેષ.

ચક્રવાન ભારતવર્ષની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલો એક પર્વત.

ચક્રવૃહ્દ સૈન્ય રચનાનો એક ભેદવિશેષ.

ચક્રાતય ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

ચક્રાયણુ ઉપસ્ત ઋષિના પિતા.

ચક્રી બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ચક્રી (૨) ચક્ર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ.

ચંચલા ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી. (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

ચંચુલિ એક ઋષિ. (૧ વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

ચંડ શિવના રુદ્રગણમાંનો એક. એને ચંડી, ચંડીશ, ચંડેશ્વર, ચંડધંટ ઈ. ખીજાં નામ છે. શિવની આજ્ઞાથી દક્ષના યજ્ઞભંગ કાળે પૂષા નામના ઋત્વિજને આણે બાંધ્યો હતો. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૫.

ચંડ (૨) આઠ ભૈરવમાંનો એક.

ચંડ (૩) વિષ્ણુના પાર્ષદગણમાંનો એક.

ચંડ (૪) પ્રલયમેઘમાંનો ચોથો મેઘ.

ચંડ (૫) મુડનો મોટો ભાઈ. એક અસુર (ચંડમુડ શબ્દ જુઓ.)

ચંડ (૬) રામની સેનાનો એક વાનર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૨૬.

૨૫

ચણ્ડકંડતુ ગરુડપુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૯.

ચંડકૌશિક એક બ્રહ્મર્ષિ. એના પ્રસાદથી બૃહદ્રથ રાજાને જરાસંધ નામે પુત્ર થયો હતો (બૃહદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

ચંડખળા રામની સેનામાંથી કુલકર્ણુ મારેલો એક નામાંકિત વાનર.

ચંડભાગવ ચ્યવનભાગવના વંશનો એક ઋષિ. જન્મેજ્યના સર્પસત્રમાં એ હોતા નામનો ઋત્વિજ બન્યો હતો. (૬ જન્મેજ્ય શબ્દ જુઓ.)

ચંડમુડ આ બે જણા - ચંડ અને મુડ - ભાઈઓ હતા. એઓ અને શુંભ અને નિશુંભ કાલિકાને હાથે મરણ પામ્યા હતા. (શુંભ નિશુંભ શબ્દ જુઓ.)

ચણ્ડા સપ્તર્ષિની દાસી અને એમના દાસ પશુ-

સખની સ્ત્રી. ગણ્ડા તે જ. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૪૧-૫

ચંડાંચી સૂર્યવંશી કુવાલાશ્વનું ખીજું નામ.

ચંડિકા પાર્વતી.

ચંડી પાર્વતી.

ચંડી (૨) ઉદ્દાલક ઋષિની સ્ત્રી. (૧ ઉદ્દાલક શબ્દ જુઓ.)

ચણ્ડી ચણ્ડીશ તે જ.

ચણ્ડીશ શ્રી શંકર ભગવાનના ગણ પૈકી એક. એને ચંડી, ચંડ, ચંડેશ્વર, ચંડધંટ ઇત્યાદિ ખીજાં નામ છે. દક્ષના યજ્ઞવિધ્વંસ વખતે એણે પૂષા નામના ઋત્વિજને બાંધ્યો હતો. ભાગ૦ ૪-૫-૧૭.

ચંડોદરી અશોક વનમાંની એક રાક્ષસી. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૪.

ચતુરંગ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ચિત્રરથ અથવા સોમપાદ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પૃથુલાક્ષ.

ચતુરસ્ય એક રાજર્ષિ. એના નામ સિવાય વિશેષ હકીકત મળતી નથી.

ચતુમુખ ચાર મુખ હોવાથી પડેલું બ્રહ્માનું નામ. ઘણાંનાંચે આવાં અર્થવચ્છદ નામો હોય છે, પણ તે આ ગ્રંથમાં લીધાં નથી.

ચતુર્ચુંગ કૃત (સત્ય), ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ ચાર યુગ. / ભાગ૦ ૧૨-૬-૪૬.

ચતુ:શૃંગ કુશદ્રીપનો એક પર્વત (કુશદ્રીપ શબ્દ જુઓ.)

ચંદનાવતી કુલદ દેશની રાજવાની. (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)  
 ચંદ્ર એકડો, બગડો અને તગડાની સંજ્ઞાવાળા સોથ શબ્દ જુઓ.  
 ચંદ્ર (૨) કસ્યપની સ્ત્રી દનુના પુત્રોમાંનો એક. (દનુ શબ્દ જુઓ.)  
 ચંદ્ર (૩) સૂર્યવંશ ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન વિશ્વગ રાજના પુત્ર ઈંદુનું ખીજું નામ.  
 ચંદ્ર (૪) સૂર્યવંશ ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવંશના અનીહરાજના સહસ્રાશ્વ નામના ખીજા પુત્રના કુળમાં જન્મેલા ભાનુ રાજનો પુત્ર. એને શ્રુતાસુ નામનો પુત્ર હતો.  
 ચંદ્ર (૫) સમુદ્રમંથન કાળે નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક, જેને મહાદેવે પોતાના મસ્તકે ધારણ કર્યું છે તે.  
 ચંદ્ર (૬) દાશરથિ રામના સુગ્ર નામના મંત્રીના પુત્રોમાંનો એક. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)  
 ચંદ્ર (૭) સત્યાને પેટે કૃષ્ણુથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.  
 ચંદ્ર (૮) શ્રી અબધૂતનો એક ગુરુ. / ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩  
 ચંદ્ર (૯) શ્રીકૃષ્ણ અને નામજિતીનો પુત્ર. / ભાગ૦ ૧૦-૬૧-૧૩.  
 ચંદ્ર (૧૦) શિશુમાર ચક્રના મનની જગાએ આવેલો છે તે / ભાગ૦ ૫-૧૩-૭.  
 ચંદ્ર (૧૧) ચંદ્રવંશીય કુકુત્સ કુળના વિશ્વરંધ્રીનો પુત્ર. એનો પુત્ર યુવનાશ્વ / ભાગ૦ ૯-૬-૨૦.  
 ચંદ્ર (૧૨) અત્રિ અને અનસૂયા - એમનો પ્રહ્લાંશ વડે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. સત્તાવીશ દક્ષકન્યાનો પતિ / ભાગ૦ ૪-૧-૩૩.  
 ચંદ્ર (૧૩) સૂર્યમંડળમાં પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ. એ સૂર્ય-કિરણોથી એક લાખ યોજન દૂર હોઈને બધાં નક્ષત્રો ફરી વળતાં એને સુમારે એક મહિનો એટલે ૨૭ દિવસ અને ૧૯ ઘટિકા લાગે છે અને એક રાશિ-માંથી ખીજામાં જતાં સુમારે એક દિવસ લાગે છે. એના શુકલ અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય થતાં દેવ અને પિતૃઓની એક અહોરાત્ર એટલે દિવસ અને રાત્રિ થાય છે. એ દશ ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત અને મન એ સોળ કળાનો પ્રાણાધાર હોવાથી એને સર્વમય કહ્યો છે. / ભાગ૦ ૫-૨૨-૮.

ચંદ્રકાંત યાજ્ઞવલ્કય ઋષિનો પુત્ર. એ પોતે, મહામેઘ અને વિજય નામના એના બે ભાઈઓ અને ચૌદ હજાર શિષ્યો મહાદેવના શાપથી રાક્ષસયોનિને પ્રાપ્ત થયા હતા. રાક્ષસયોનિ પ્રાપ્ત થયા પછી એ ત્રણે ભાઈઓ ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરા એ નામના રાક્ષસો તરીકે પ્રખ્યાત હતા. ખર એ આ ચંદ્રકાંત જ હતો. / વા૦ ૨૦ અર૦ સ૦ ૧૯.  
 ચંદ્રકાંત (૨) પૂર્વે કારુપથ દેશના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું ચંદ્રકેતુ રાજનું નગર. / વા૦ ૨૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૦૨. ● એનું ખીજું નામ ધનરતન પણ હતું. ચંદ્રકેતુ દશરથના પુત્ર લક્ષ્મણના બે પુત્રોમાંનો ખીજો. એનું ખીજું નામ ચિત્રકેતુ હતું અને તે ચંદ્રકાંત નગરમાં રહેતો.  
 ચંદ્રકેતુ (૨) અભિમન્યુએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક એ નામનો રાજ. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૪૮.  
 ચંદ્રકેતુ (૩) હંસધ્વજ રાજનો ભાઈ.  
 ચંદ્રગિરિ સૂર્યવંશ ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન તારાપીડ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ભાનુ હતું.  
 ચંદ્રચિત્ર ભારતવર્ષીય દેશ / વા૦ ૨૦ ક્ષિષ્કિંધા૦ સ૦ ૪૨.  
 ચંદ્રદેવ યુધિષ્ઠિરનો ચક્રરક્ષક. એ પાંચાળ હતો અને એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ સ૦ ૪૨.  
 ચંદ્રદેવ (૨) અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો રાજ / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૭.  
 ચંદ્રપ્રભ મેરુ પર્વત ઉપરનું એક સરોવર. એમાંથી જંબુ નદી નીકળે છે.  
 ચંદ્રપ્રભ (૨) હિમાલયના શિખર પર રહેનારા મણિ-ભદ્ર નામના પક્ષનું ખીજું નામ. એ શિખર કૈલાસ શિખરની ઈશાનમાં આવેલું છે.  
 ચંદ્રપ્રભ (૩) શરવનમાં જવાથી સ્ત્રીત્વ પામેલા ઈલ રાજના ઘોડાનું નામ.  
 ચંદ્રપ્રદર્શન સિંહિકાપુત્ર (૧ સૈંહિકેય શબ્દ જુઓ.)  
 ચંદ્રભાગા ભારતવર્ષીય ભરતખંડની નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)  
 ચંદ્રભાગા (૨) ભીમા નદીનું ખીજું નામ.  
 ચંદ્રભાગા (૩) નર્મદા સંબંધી તીર્થવિશેષ.

ચંદ્રભાનુ કૃષ્ણને સત્યભામાની કુખે થયેલા પુત્રામાંનો એક.

ચંદ્રમસતીર્થ ભારતવર્ષીય તીર્થ

ચંદ્રમા ભારતવર્ષીય નદી.

ચંદ્રમા (૨) દક્ષિણ સમુદ્ર તીરે રહેનારો એ નામનો એક ઋષિ. (સંપાતિ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રવતી દસ પ્રયેતાને મારીધાને પેટે થયેલી કન્યા, પ્રાયેતસ દક્ષિની બહેન.

ચંદ્રવતી (૨) એક નદી.

ચંદ્રવર્મા ભારતના યુદ્ધમાં આવેલો કાબોજ દેશનો સામાન્ય રાજા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૭.

ચંદ્રવશા ભારતવર્ષીય નદી.

ચંદ્રવાહુ કકુત્સ્થ રાજાનું ખીજું નામ.

ચંદ્રવિજા કલિયુગમાં બહુ નામના રાજવંશના વિજયનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨૭.

ચંદ્રશુક }  
ચંદ્રશુકલ } આઠ ઉપદ્રીપોમાંનો એક. (અષ્ટઉપદ્રીપ શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રસેન સિંહલદ્વીપનો રાજા. બગડાની સંજ્ઞાવાળી મંદોદરીનો પિતા.

ચંદ્રસેન (૨) ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા / ભા૦ ઉલ્લી૦ અ૦ ૧૭૧.

ચંદ્રસેન (૩) પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. એના રથના અશ્વો ચંદ્રના જેવા વર્ણના હતા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. ૭ એને રાત્રિયુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬.

ચંદ્રસેન (૪) હંસધ્વજ રાજાનો ભાઈ.

ચંદ્રસેના એક અસુર સ્ત્રી.

ચંદ્રહર્તા સિંહિકાપુત્ર. (૧ સૈંહિકેય શબ્દ જુઓ.)

ચંદ્રહાસ કેરળના સુધાર્મિક નામના રાજાનો પુત્ર. એ રૂપે ઘણો સુંદર, સર્વ સુલક્ષણો હતો. પરંતુ એનો જન્મ મૂળ નક્ષત્રમાં થયો હતો અને એના ડાબા પગને છઠ્ઠી આંગળી હતી. તેમ જ એનો જન્મ થતાં જ એના પિતાને શત્રુઓએ મારી નાખ્યો હતો. એની માતાએ પિતાની જોડે સહગમન ક્યું, એટલે સતી થઈ બળી મૂઈ હતી. આમ થવાથી એ નિરાશ્રિત થઈ ગયો હતો. પણ એની ધાવ બહુ

દયાળુ હોવાથી એ એને કૌતલકાપુરીમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં લોકોને ઘેર દયણાં-ખાંચણાં કરી એનું અને પોતાનું પેટ ભરતી હતી. આમ ઘણો કાળ જતાં બંને દેવને એને આટલુંયે સુખ મળે એ ન ગમતું હોય એમ એની ધાવતું અકસ્માત મૃત્યુ થયું. પછી એના કષ્ટનું શું પૂછવું? એ બિચારો ગરીબ થઈને શહેરમાં ફર્યા કરે. કોઈ કાંઈ આપે તે ખાય અને ગમે ત્યાં પડી રહે.

શહેરમાં એ આવી રીતે ગુબરો કરતો હતો તેવામાં ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ નામના ત્યાંના પ્રધાનને ત્યાં એક દિવસ બ્રહ્મભોજન થતું હતું; ત્યાં અન્ન માગવા ગયો. ભોજનની વ્યવસ્થા કરનારાએ એને જમવા સાડુ ત્યાં રાખ્યો. બ્રહ્મભોજન પૂરું થતાં બ્રાહ્મણો દક્ષિણા અને પાનસોપારી લઈને વિદાય થયા. તે વખતે તેમણે ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું કે આ અનાથ છોકરાનું પાલન કર. એથી તારું કલ્યાણ થશે. શી રીતે, એમ બે પૂછતો હોય તો સાંભળ. આ છોકરો આગળ જતાં તારો સ્વામી - ઉપરી થવાનો છે. બ્રાહ્મણો આમ કહીને ગયા. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને આ અનાથ બાળક પર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવી જોઈતી હતી, તે તો એક કોરણે રહ્યું, પણ એના દુર્દેવને લીધે એના મનમાં આ બાળક પર દ્રેષ ઉત્પન્ન થયો. એણે તરત જ ચાણકીને ખોલાવી આ છોકરાને અરણ્યમાં લઈ જઈને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. હુકમ પ્રમાણે એ લોકો આ છોકરાને (ચંદ્રહાસને) અરણ્યમાં લઈ ગયા અને મારવાની આજ્ઞા પર હતા, તેવામાં એણે વિષ્ણુ પરમાત્માની સ્તુતિ આરંભી. એ ઉપરથી અને છોકરાનું સુંદર રૂપ જોઈને દયા બિપજ એટલે એમણે એની છઠ્ઠી આંગળી કાપી લીધી અને છોડી મૂક્યો. શહેરમાં આવી ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને કાપેલી આંગળી ખતાવીને એને માર્યો છે એવો દેખાવ કરી પોતાપોતાને ઘેર ગયા. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને પણ સંતોષ થયો અને એ સ્વસ્થતાથી જીવન ગાળવા લાગ્યો.

અહીં ચંદ્રહાસ, છઠ્ઠી આંગળી કપાયાની વેદનાથી વ્યાકુળ બનીને વગડામાં રખડે છે. એની અપશુકનિયાળ છઠ્ઠી આંગળી જવાથી એનું નસીબ

ઉઘડ્યું. એવું બન્યું કે કુલિંદ દેશાધિપતિ ત્યાં એકા-  
એક આવી ચડ્યો. એને સંતતિ નહોતી. રાજ્યે  
ચંદ્રહાસને દીકો અને એના મનમાં આવ્યું કે  
પરમેશ્વરે જ મને આ બાળક આપ્યું. એમ સમજી  
ચંદ્રહાસને પોતાની જોડે લઈ જઈ ચંદનાવતીમાં  
પોતાની મેધાવિની નામની સ્ત્રીને સ્વાધીન કર્યો.  
આથી એને પણ બહુ આનંદ થયો. જોઈને રાજ્યે  
એના બધા સંસ્કાર કર્યા અને એનું નામ ચંદ્રહાસ  
પાડ્યું. એ મોટો થયો એટલે એને જનોઈ પણ  
દીધું. આગળ જતાં વેદવેદાંગ, ધનુર્વિદ્યા વગેરેમાં એ  
એવો પ્રવીણ થયો કે એણે આજુબાજુના પ્રદેશ  
જીતીને કુલિંદની ચંદનાવતી નગરીને સધન કરી.  
રાજ્યને આ પરથી લાગ્યું કે એ રાજ્ય સંભાળી  
શકશે તેથી રાજ્યાભિષેક કર્યો.

કુલિંદ રાજ્ય કૌતલક રાજ્યને પ્રતિવર્ષ ખંડણી  
આપતો હતો. એટલે રાજ્યે ચંદ્રહાસને કહ્યું કે  
ખંડણી ભરવાનો સમય આવ્યો છે. સબબ ત્યાં કર  
મોકલ. આ ઉપરથી ચંદ્રહાસે નિયમિત કર અને  
વિશેષમાં કાંઈ રત્નો, વસ્ત્રાલંકાર વગેરે લઈને  
સેવકોને મોકલ્યા. સેવકો એ બધું લઈને કૌતલકપુરી-  
માં ધૂષ્ટલુહિ પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે  
અમારા ચંદ્રહાસ રાજ્યે વાર્ષિક ખંડણી મોકલવી  
છે તે લઈ અમને જવાની આજ્ઞા આપવા કૃપા  
કરો. એ સાંભળી ધૂષ્ટલુહિએ પૂછ્યું કે એ ચંદ્રહાસ  
કોણ છે ? આ ઉપરથી એમણે બધી ઉક્તિ સાંભળી  
કહી. એણે મોકલેલી ખંડણી વગેરે જોઈને ચંદ્ર-  
હાસને જોવાનું મન થયું અને પોતાના પુત્ર મદનને  
રાજકાર્ય કરવાનું સોંપી પોતે ચંદનાવતીમાં આવ્યો.

ધૂષ્ટલુહિ મને મળવા આવ્યો છે એમ જાણી  
કુલિંદરાજ્ય ચંદ્રહાસને લઈને સામ્રાયે ગયો અને  
એને નગરમાં આણીને ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર  
કર્યો. ભોજન વગેરે થયા બાદ વાર્તાલાપ કરતાં  
ધૂષ્ટલુહિએ કુલિંદ રાજ્યને પૂછ્યું કે આ પુત્ર તમને  
ક્યારે થયો ? આ સંબંધે અમને તો કશું કહ્યું  
નથી, એ શું ? કુલિંદરાજ્ય કહે કે મારે ત્યાં પુત્રાગમન  
થાય તો મારે તમને જણાવવું જોઈએ એ ખરું,

પણ એમ થયું નથી. આ પુત્ર મને અરણ્યમાંથી  
મળ્યો છે, માટે જણાવ્યું નહોતું. આ પરથી ધૂષ્ટ-  
લુહિએ તર્ક કર્યો કે ચાણકની જોડે અરણ્યમાં  
મારવા મોકલ્યો હતો તે જ આ હશે. પછી એ  
ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. વિચારમાં પડી ગયો કે  
હવે શું કરવું ? બ્રાહ્મણોની વાણી પ્રમાણે બનશે  
તો મારા બંને પુત્રો - મદન અને અમલ - એમનું  
શ્રેય નહિ થાય. માટે આને તો વિષ દઈને મારવો  
એ જ સારું છે. પછી બહારથી ઘણો હર્ષ બતાવી  
કુલિંદ રાજ્યને કહ્યું, રાજ્ય, તમારા પુત્રને જોઈ મને  
ઘણો હર્ષ થાય છે. એ સુખે આનંદ કરો. પણ  
મારે કૌતલકપુરીમાં એક ઘણું ગુપ્ત કામ છે. તે  
સારું એને ત્યાં મોકલવો એમ મારા મનમાં છે.  
મને કાર્ય કરવા એ જ યોગ્ય લાગે છે. માટે તમે  
અનુમોદન આપો. કુલિંદે હા કહી. એટલે ધૂષ્ટલુહિએ  
પોતાના પુત્ર મદન ઉપર એક પત્ર લખી, તેને મહોર  
કરી ચંદ્રહાસને આપ્યો અને કહ્યું કે અવિલંબિત  
કાંતલકપુરી જઈ મારા પુત્ર મદનને પત્ર આપવો.  
પત્રમાં પોતાના પુત્ર મદન પ્રતિ લખ્યું હતું કે,  
‘આને વિષ આપતાં બિલકુલ વાર કરવી નહિ. મારી  
વાટ જોવી નહિ.’ થોડા સેવક સાથે લઈ ચંદ્રહાસ  
નીકળ્યો. તે કેટલેક દિવસે કૌતલકપુરી પહોંચ્યો.  
બપોર થવા આવ્યા હતા એટલે નગર બહાર એક  
વાડીમાં બિતર્યો. સ્નાનસંધ્યા કરી ઉપહારથી પર-  
વારી, થાકેલો હોવાથી ક્ષણભર સૂતો. સેવકો પણ  
પોતપોતાની યોગ્યતાનુકૂળ જગ્યાએ સૂઈ ગયા. બધા  
થાકને લીધે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા.

અહીં ચંદ્રહાસ અને સેવકો અમને લીધે નિદ્રામાં  
પડ્યા છે, તે વખતે રાજ્યની કન્યા ચંપકમાલિની  
પોતાની કેટલીક સખીઓ અને ધૂષ્ટલુહિ પ્રધાનની  
કન્યા વિષયાને સાથે લઈને બાગમાં ફૂલ વીણવાની  
ગમ્મત કરવા આવી. ચંપકમાલિનીએ તો ચંદ્રહાસ  
દીકો નહિ, પણ માત્ર વિષયાની દષ્ટિ એના ઉપર  
પડી અને એ એના સૌંદર્ય પર લુબ્ધ થઈ ગઈ.  
ચંદ્રહાસ તરફ ધારી ધારીને જોતાં એના વસ્ત્રમાંથી  
સહેજ બહાર નીકળેલો કાગળ એણે દીકો. બહુ જ

સંભાળપૂર્વક અને ધીરેથી પાસે જઈને જોતાં કાગળ ઉપર પોતાના પિતાની મહોર દીઠી. સ્ત્રી જાતિ અને નાની ઉંમર; એ પત્રમાં શું લખ્યું હશે એ જાણવાની ઘણી ઉત્કંઠા થઈ. એણે બહુ જ સાવધાનીથી કાગળ ખેંચી લીધો અને ઘણી સફાઈથી ફેંકાયો. પરંતુ પોતાના પિતાએ પોતાના ભાઈ મદન ઉપર લખ્યું હતું કે “વિષમસ્મૈ પ્રદાતવ્ય” એ જોઈને અચમ્બામાં પડી. એણે ધાયુ” કે આ શું? આમાં શરતચૂક થઈ છે. આવા સુન્દર તરુણને તે વિષ શું કરવા આપે? પછી પોતે ઝાડનો રસ કાઢી પોતાની આંખના કાજળને સહજ મેળવી પિતાએ જે લખ્યું હતું તેમાં ફેરફાર કર્યો. એક બે કાના અને અવગ્રહ વધારીને અને અનુસ્વાર છેદાને પિતાએ લખેલા વાક્યનો અર્થ પોતાની બુદ્ધિ અને રુચિને અનુસરતો કર્યો. “વિષયાડસ્મૈ પ્રદાતવ્યા” એમ કરી કાગળ ફરી ખીડી, હતો ત્યાં ચંદ્રહાસના પહેરેલાં લૂગડાંમાં સાવધાનીથી મૂકી પોતે ત્યાંથી ખસી ગઈ. સખીએ સહિત રાજકન્યા બાગમાંથી પાછાં ગયાં. તેની જોડે જઈ, રાજભવનમાં કુંવરીને પહોંચાડી, પોતે પોતાને ઘેર ગઈ.

રાજકન્યા અને પ્રધાનકન્યાના ગયા પછી ઘણી વારે ચંદ્રહાસ સબગરુ થયો અને જુએ છે તે દહાડો આથમવા આવ્યો છે. પછી ઉતાવળથી ઘોડે બેસી પોતે પ્રધાનને મંદિરે ગયો અને તેના પુત્ર મદનને પત્ર આપ્યો. મદને સત્કારપૂર્વક પત્ર લઈને વાંચ્યો તે તેમાં ચંદ્રહાસને વિષયા આપવી એવું લખેલું જોઈને એને આનંદ થયો. એણે તરત બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તરત મુહૂર્ત જોવડાવ્યું અને પિતાના લખ્યા પ્રમાણે પોતાની બહેન વિષયા વિવાહવિધિ કરી ચંદ્રહાસને આપી.

અહીં આમ લગ્ન સમારંભ અને આનંદ થઈ રહ્યો હતો, તે વખતે ચંદનાવતીમાં શું થયું તે જોઈએ. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ સ્વભાવતઃ પરમદુષ્ટ, મત્સરી, નિર્દય અને ઈશ્વરભક્તિહીન હતો. જેવો ચંદ્રહાસને કૌંતલકાપુરી મોકલ્યો કે કુલિંદ રાજને એણે કારા-ગ્રહમાં નાખ્યો. એનું અને એની પ્રજનનું સર્વસ્વ

હરણ કરી લીધું; એટલું જ નહિ પણ પરાકાષાને ત્રાસ વર્તાવ્યો. કુલિંદ નાસી જાય નહિ એવો બંદોબસ્ત કરી, બધું દ્રવ્ય લઈ પોતે પાછો પોતાની કાંતલકાપુરી આવવા નીકળ્યો. એણે ધાયુ” કે ચંદ્રહાસ મરણ પામ્યો હશે. અહીં વિવાહ પૂરો થયો એટલે બ્રાહ્મણ, સરવણ, માગણ વગેરે આવેલા તે પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. ધૃષ્ટ્યુદ્ધિ નગરીની પાસે આવતાં બધા એને સામા મળ્યા. બધાએ એને ઝોળાખ્યો, આશીર્વાદ આપ્યા અને તમારા પુત્રે વિવાહ બહુ ધામધૂમથી કર્યો, જમાઈ પણ બહુ જ ઉત્તમ મળ્યો, એ પણ કહ્યું. આ સાંભળી ધૃષ્ટ્યુદ્ધિને વિસ્મય થયું કે આ શું કહે છે. એમ સંતાપ કરતો પોતાને મંદિર પહોંચ્યો. આવતાં જ મદનને ગુસ્સે થઈને કહ્યું કે મૂર્ખ, તેં આ શું કર્યું? મદનને લાગ્યું કે પિતા કાંઈ ગાંડો તો નથી થયા. એણે કહ્યું મેં આપનો આજ્ઞા પ્રમાણે જ કર્યું છે. એમ કહીને મદને એના હાથમાં એનો પત્ર આપ્યો. એ જોઈને કપાળે હાથ મૂકીને બોલ્યો કે બ્રહ્માક્ષિપિત આગળ કોઈનો ઉપાય નથી. મદન ઉપરનો ગુસ્સો કાઢી નાખ્યો, શાંત થયો અને વિવાહ થવાને માટે બહારથી બહુ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો.

પછી ધૃષ્ટ્યુદ્ધિએ એકાંતમાં વિચાર કર્યો કે કન્યાને વૈધવ્ય આવે તો ભલે, પણ આને તો મારી જ નાખવો. પૂર્વે બોલાવેલા ચાણકીને એણે ફરી તેડાવ્યા અને કહ્યું કે તમે એકવાર મારો જોડે દગો કર્યો અને જૂઠું બોલ્યા; પણ આ વખત તેમ ન કરતાં હું કહું તેમ તેને મારી નાખશો તો ઘણું દ્રવ્ય મળશે. કોણ છે એની તમારે દરકાર કરવાની નથી. ગમે તે હોય. ગામ બહાર અંબિકાનું દેવાલય છે તેમાં જઈને બેસો અને જે પુરુષ રાત્રે અંદર પૂજા સારુ જાય તેને કાપી જ નાખવો, કશું જોવું નહિ. એમ કહી તેમને વિદાય કર્યાં. પછી ચંદ્રહાસને કહ્યું કે અમારા કુળનો રિવાજ છે કે વિવાહ થયા પછી જમાઈએ રાત્રે એકલા જઈને અંબિકાની પૂજા કરવી. માટે તમે આજ રાત્રે પૂજા કરવા જાઓ. તે ઉપરથી ચંદ્રહાસ રાત્રે પડતાં અંબિકા પૂજન કરવા જવા નીકળ્યો.

બીજી તરફ એમ બન્યું કે તે દિવસે કાંઈ રાજ-સેવા સારુ પ્રધાનપુત્ર મદન રાજની પાસે ગયો હતો. ત્યાં ગાલવ નામના પુરોહિતે રાજને 'અરિ-ષ્ટાધ્યાય' વાંચી સંભળાવ્યો. તે ઉપરથી રાજના મનમાં આવ્યું કે મારો મરણ કાળ ઘણો પાસે આવ્યો છે. (વિષયાના વિવાહ સમયે રાજએ ચંદ્રહાસને જોયો હતો, ત્યારથી એ એની નજરમાં ભાવી ગયો હતો.) રાજને પુત્ર નહોતો એટલે એના મનમાં આવ્યું કે ચંદ્રહાસને ચંપકમાલિની પરણાવી તેને રાજસત્તા સોંપવી. એણે મદનને આજ્ઞા કરી કે તું જઈને ચંદ્રહાસને તુરતાતુરત મારી હજૂરમાં મોકલ. મદન રાજમંદિરમાંથી નીકળીને પોતાને ત્યાં જતો હતો. તે વખતે હાથમાં પૂજનો થાળ લઈને ચંદ્રહાસ દેવીની પૂજા સારુ જતો હતો, તે સામે મળ્યો. રાજની આજ્ઞાની વાત કહીને મદને એને ઉતાવળે રાજ પાસે મોકલ્યો અને પોતે પૂજનું સાહિત્ય લઈને ઘેર ન જતાં, ખારોખાર જ દેવીના મંદિરમાં ગયો. જેવો અંદર ભય છે કે પ્રથમથી છુપાઈ રહેલા ચાંડાળોએ પ્રધાનની આજ્ઞા પ્રમાણે એના ટુકડા કરી નાખ્યા.

અહીં ચંદ્રહાસ જેવો આવ્યો કે કાંઈ મહુરત જોવા ન રહેતાં રાજએ વિવાહવિધિથી પોતાની કુંવરી ચંપકમાલિની આપી અને અભિષેકપૂર્વક ગાદી પર બેસાડ્યો. પછી ધૃષ્ટ્યુક્ષિને કહ્યું કે તારી હવે અવસ્થા થઈ છે. આજથી આ તારો સ્વામી અને તારો પુત્ર મદન એનો પ્રધાન. તું હવે ઈશ્વર-ધ્યાનમાં રોકા અને હું પણ અરણ્યમાં જઈ જુ. આમ કહીને પોતે અરણ્ય પ્રતિ ચાલતો થયો.

ચંદ્રહાસ કુંવરીને પરણ્યો, ગાદી ઉપર બેઠો, એ બધું જોઈને ધૃષ્ટ્યુક્ષિને ખરાબ તો ઘણુંયે લાગ્યું. પણ નિરુપાય. એણે નમ્રતાથી ચંદ્રહાસને પૂછ્યું કે આપ દેવીની પૂજા કરવા ગયા હતા કે નહિ? ચંદ્રહાસે જે થયું હતું તે એને કહ્યું. એ સાંભળીને ધૃષ્ટ્યુક્ષિ ગભરાઈ ગયો અને ઉતાવળથી દેવીને મંદિર ગયો. જુએ છે તો પુત્રનું મડદું પડ્યું છે. અત્યંત સંતાપ અને શોકમાં

એણે મંદિરના સ્તંભ ઉપર પોતાનું માથું પછાડીને પ્રાણ તબ્યા.

બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળમાં કોઈ દેવીની પૂજા કરવા આવ્યું. તેણે બંનેનાં મડદાં જોયાં. એણે ગામમાં આવી વાત કરી, ચંદ્રહાસને જાહેર કર્યું. ચંદ્રહાસ લાગલો જ મંદિરમાં ગયો અને જુએ છે તો મદનના કટકે કટકા થઈ મરણ પામ્યો છે. એ તરત સમજ્યો કે ધૃષ્ટ્યુક્ષિએ મારે માટે રચેલા કાવતરાનો ભોગ મદન થઈ ગયો છે. ધૃષ્ટ્યુક્ષિની આ પાપ્યુક્ષિ જાણ્યા છતાં પણ ચંદ્રહાસે મદનને જિવાડવાને દેવીની ઘણી સ્તુતિ કરી. દેવી પ્રસન્ન થતી નથી જોઈને પોતે પોતાનું માથું કાપવા તૈયાર થયો. તે ઉપરથી દેવીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે તું આવડું સાહસ શું કરવા કરે છે? ધૃષ્ટ્યુક્ષિ પોતાના દુરાચરણથી જ મરણ પામ્યો છે. ચંદ્રહાસ કહે કે એ ગમે તેમ હો, પણ મદનને જીવતો કરીને એને પણ જીવતો કરવો જ જોઈએ, કારણ મારા માથા ઉપર કાળી ટીલી ચોટે. એની પ્રાર્થનાથી બંનેને જીવતા કરી દેવી ત્યાંથી અંતર્ધાન થયાં. ચંદ્રહાસ બંનેને પોતાના મંદિરમાં લઈ ગયો, મદનને પ્રધાનપદ પર નિયત કર્યો અને ધૃષ્ટ્યુક્ષિને ઘણી શિખામણુ દઈ શાંત કરી ઘેર મોકલ્યો.

આ પ્રમાણે ચંદ્રહાસને રાજ્ય મળ્યું, વિષયા અને ચંપકમાલિની એમ બે સ્ત્રીઓ મળી. તેમની સાથે આનંદમાં દિવસ ગાળતો હતો. એણે તરત જ મંત્રીને ચંદનાવતી મોકલી કુલિંદા રાજને ઘણા જ માનપુરસ્કાર કૌંતલપુરીમાં તેડાવ્યો, અને એની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતાં રહી ઉત્તમ પ્રકારે ત્રણસો વર્ષ રાજ કર્યું. વિષયાથી એને મકરાક્ષ અને ચંપકમાલિનીને પેટે પદ્માક્ષ નામે બે પુત્રો થયા. પુત્રો પણ એના જેવા જ પરાક્રમી અને સુશીલ હતા.

એક વખત આ બંને પુત્રો નગર બહાર ગયા હતા. તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજએ અશ્વમેધ નિમિત્તે છૂટો મૂકેલો શ્યામકર્ણુ ઘોડો ફરતો ફરતો કૌંતલકા-પુરીમાં આવેલો એમણે જોયો. ઘોડાના કપાળમાં સુવર્ણપત્રમાં લખેલું વગેરે જોઈને એમને આશ્ચર્ય

લાગ્યું અને પોતાના પિતાને આ વાત જણાવી. એ સાંભળતાં જ ચંદ્રહાસ કૃષ્ણાજીનને મળવા ગયો. એ અને કૃષ્ણ બન્નેએ વંદન કરીને પરસ્પર આલિંગન આપ્યાં. કૃષ્ણે અજીનને આજ્ઞા કરી કે એમને નમન કરો. પણ અજીનના મનમાં એની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હતી; એથી એ એને વંદન કરે નહિ. ચંદ્રહાસ સમજી ગયો અને કહ્યું કે હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું. પણ એથી તારા યજ્ઞમાં વિલંબ થશે. માટે શું કરવા એ ખટપટમાં પડે છે? આ ઉપરથી અજીને એને વંદન કર્યું. એણે પણ અજીનને વંદન કરીને આલિંગન દીધું. ચંદ્રહાસ બધાને પોતાના નગરમાં લઈ ગયો અને ત્રણ દિવસ સુધી મહેમાનગીરી કરી, ઘણું જ સન્માન કર્યું. એણે કૃષ્ણાજીનને અપાર દ્રવ્ય આપ્યું અને પોતે પુત્ર મકરાક્ષને રાજનું આધિપત્ય સોંપીને તેમની જોડે અશ્વરક્ષામાં સહાય સારુ તેમની જોડે ગયો. / જૈમિનિ અશ્વ ૦ અં ૫૦-૫૯.

**ચંદ્રહાસ (૨)** રાવણને રુદ્રના પ્રસાદથી મળેલું એ નામનું ખડ્ગ / વાં ૨૦ ઉત્તર ૦ સં ૧૬.

**ચંદ્રા** દાનવ વૃષપર્વાની કન્યા. શર્મિષ્ઠાની ભગિની.

**ચંદ્રાદ્રિ** ક્ષીર સમુદ્ર તીરે આવેલો એક પર્વત.

**ચંદ્રાવલોક** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળના કુશાન્વયમાં જન્મેલા સહસ્રાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એને તારાપીડ નામનો પુત્ર હતો.

**ચંદ્રાંશુતાપન** એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ.)

**ચંદ્રાશ્વ** સૂર્યવંશી કુવલાશ્વ પુત્ર ભદ્રાશ્વનું ખીજું નામ.

**ચંદ્રિકા** ભારતવર્ષીય નદી.

**ચંદ્રોદય** એક ક્ષત્રિય વિરાટનો ભાઈ / ભાર ૦ દ્રો ૦ ૧૫૯-૪૧.

**ચંપ** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળના હરિત અથવા વૃક રાજાનો પુત્ર. એને સુદેવ નામે પુત્ર હતો. એણે માલિની નગરીનું નામ ચંપા પાડ્યું કહેવાય છે, તે ખરું જણાતું નથી.

**ચંપ (૨)** અનુકુળના પૃથુલાક્ષ રાજાના ચાર પુત્રામાંનો કનિષ્ઠ. એણે માલિની નગરીનું નામ ફેરવીને ચંપા પાડ્યું હતું. દશરથ રાજાના મિત્ર રામપાદ

રાજાની પછી ચોથી પેઢીમાં એ થયો હતો. એટલે દશરથ અને રામપાદના વખતમાં આ નગરીનું ચંપા નામ હતું. ઉપર કહેલો સૂર્યવંશી ચંપ દશરથ પૂર્વે ત્રીસમો પુરુષ હતો. માટે એ ચંપે નગરીનું નામ બદલ્યાનું કહેવાય છે તે યોગ્ય છે.

**ચંપક** એ નામનો એક ગંધર્વ.

**ચંપકમાલિની** ચંપિકા શબ્દ જુઓ.

**ચંપકમાલિની (૨)** ચંદ્રહાસ રાજાની બે સ્ત્રીઓમાંની એક નાની.

**ચંપકા** હંસધ્વજ રાજાની નગરી.

**ચંપા** અસુર સ્ત્રી ચંદ્રસેનાનું ખીજું નામ.

**ચંપા (૨)** માલિની નગરીનું બગડાની સંજ્ઞાવાળા ચંપ રાજાએ પાડેલું નામ. એ અંગદેશની રાજધાની હતી. / ભાર ૦ વન ૦ અં ૧૧૩. ● પાંડવોના સમયમાં અહીં કર્ણુ રાજ કરતો હતો. / ભાર ૦ શાંતિ ૦ અં ૫.

**ચમ્પા (૩)** ચમ્પ રાજાએ બનાવેલી નગરીનું નામ / ભાગ ૦ ૯-૮-૧.

**ચંપારણ્ય** ભારતવર્ષીય વનવિશેષ. ચંપા નગરીની પાસે હોવાથી આ નામ પડ્યું હશે એમ કહેવાય છે.

**ચંપિકા** દાશરથિ રામના પુત્ર કુશની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી. એને ચંપકમાલિની આદિ - નવ કન્યા હતી.

**ચમસ** ઋષભદેવના નવ બ્રહ્મનિષ્ઠ પુત્રોમાંનો એક (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

**ચમસોદ્ભવ** ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

**ચમસોદ્ભેદન** ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

**ચરિષ્ણુ** હવે પછી થનાર આઠમા સાવર્ણિ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

**ચમ્કેટ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**ચમ્કેવતી** ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ એક નદી. એ અપરકુતિરાષ્ટ્રની દક્ષિણે હોઈને રતિદેવરાજાના યજ્ઞની અંદર મરણ પામેલાં પશુઓના ચામડાના ઢગલા થયેલા, તેમાંથી રક્તપ્રવાહ નીકળીને બનેલી હતી. તેથી જ એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાર ૦ શાંતિ ૦ અં ૨૯. ● હાલ તે એ નદી જલરૂપ છે.

**ચમ્મંડલ** ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અં ૯



ચર્મવાન શકુનિના છ નાના ભાઈઓમાંનો એક. ભારતના યુદ્ધમાં એને ઈરાવાને માર્યો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯૦.

ચર્વાક અવંતી દેશમાં ક્ષિપ્રા અને ચામલા નદીના સંગમ ઉપર શંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં જન્મેલો એક નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાની. એનો પિતા ઈન્દુકાન્ત અને માતા સ્ત્રિગ્વિણ્ણી. એ પુષ્કરતીર્થમાં યજ્ઞગિરિ પર્વત ઉપર મૃત્યુ પામ્યો હતો.

ચલકુંડલ એક પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચલિક એક પ્રહર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચર્ષણી દ્વાદશ આદિત્ય પૈકીના મિત્ર નામના આદિત્યની સ્ત્રી, વરુણ આદિત્યની નહિ, કારણ કે મંત્ર 'મિત્રસ્ય ચર્ષણી' એવો છે એનો પુત્ર ભૃગુ. / ભાગ૦ ભાર૦ ભી૦ ૯૦.

ચર્ષણી (૨) અર્થમાં આદિત્ય અને માતૃકાનાં છોકરાંની સંજ્ઞા ચર્ષણીનો શબ્દાર્થ વિવેકી એવો થાય છે. / ભાગ૦ ૬-૬-૪૨.

ચક્ષુ ઉત્તાનપાદ વંશના સર્વતેજસ રાજર્ષિ વડે આકૃતિને થયેલો પુત્ર. એ ખીજે મનુ હતો. એને નરવલા નામની સ્ત્રી, પુરુ કુત્સ, ત્રિત, દ્યુમ્ન ઇત્યાદિ બાર પુત્ર હતા. / ભાગ૦ ૪-૧૨-૧૫.

ચક્ષુ (૨) ભગવત્પદીના (ગંગાના ચાર) ચાર પ્રવાહોમાંનો પૂર્વ તરફનો પ્રવાહ એ કેતુમાળ દેશમાં થઈને સમુદ્રને મળે છે.

ચક્ષુ (૩) સોમવંશી અનુરાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો ખીજે.

ચક્ષુર્મનુ ઉત્તાનપાદ વંશના સર્વતેજસ રાજર્ષિથી આકૃતિ નામની ભાર્યાની કુખે થયેલો પુત્ર. ચાલુ મન્વન્તરની આગળ થયેલા મન્વન્તરમાં થયેલો છઠ્ઠો મનુ / ભાગ૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૩ શ્લો૦ ૧૫. ● એની સત્તાના સમયને ચાક્ષુષ મન્વન્તર એમ કહેલું છે. એ મન્વન્તરમાં ભૃગુ, સુધામા, વિરજ, સહિષ્ણુ, નાદ, વિવસ્વાન અને અતિનામા એ સપ્તર્ષિ હવિષ્માન વિરકત ઇત્યાદિ નામાન્તરે હતા. લેખ, ઋભ, ઋભુ, આઘ, વરિમૂલ, એવા આધ્યાદિક નામાન્તરવાળા પંચદેવ હતા. સ્વર્ગમાં મંત્રદ્રુમ નામનો ઈન્દ્ર હતો.

વૈરાજઋષિથી સંભૂતિ નામની ભાર્યાની કુખે અજિત નામે વિષ્ણુનો અવતાર થયો હતો. એણે કુર્મરૂપ ધારણ કરીને મંદરાચળ પર્વતને પોતાની પીઠ પર ધારણ કરી સમુદ્રમંથનથી દેવાને અમૃત પ્રાપ્ત કરી આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૫. ● આ ઉપરથી સમજવાનું એ કે આ મન્વન્તરમાં કુર્મ-વતાર થયો હતો. ચક્ષુર્મનુને નરવલા અથવા વીરિણ્ણી નામની સ્ત્રીથી પુરુ, કુત્સ, ત્રિત, દ્યુમ્ન, સત્યવાનુ ધૃતવત, અસિષોમ, અતિરાત્ર, પ્રદ્યુમ્ન, શિપિ અને ઉલ્મુક એમ અગિયાર પુત્ર થયા હતા. મત્સ્યપુરાણમાં દસ છોકરાનાં નામ રુરુ, પુરુ અથવા પુરુષ, શત-દ્યુમ્ન, તપસ્વી, સત્યવાક, હલ્હિ, અસિષ્ટુત, અતિ-રાત્ર, સુદ્યુમ્ન અને અભિમન્યુ એ પ્રમાણે આપેલાં છે. ચાકાયણુ ઉષસ્ત ઋષિનું ખીજું નામ.

ચાણૂર યુધિષ્ઠિરની સભામાંનો એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ સ૦ ૪-૩૨.

ચાણૂર (૨) કંસનો એક મદલ. ધનુર્યોગ નિમિત્તે કૃષ્ણ બળદેવને મથુરા આપ્યા હતા ત્યારે તેમને મારવાની સૂચના આપી ચાણૂરની સાથે મદલયુદ્ધ કરાવ્યું હતું, તેમાં કૃષ્ણે ચાણૂરને મારી નાખ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦, સ્કં૦ અ૦ ૪૪.

ચાણુક્ય નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરીને મૌર્યવંશની સ્થાપના કરનાર બ્રાહ્મણવિશેષ. એણે ચન્દ્રગુપ્તને અભિષેક કર્યો હતો. વિષ્ણુશુભ, કૌટિલ્ય, ક્રોટલેય એવાં એનાં ખીજાં નામે છે. એણે લખેલો અર્થશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ છે / ભાગ૦ ૧૨-૧-૨.

ચાતકિ એ નામનો એક પ્રહર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચાંદ્રમસિ એક પ્રહર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

ચાંપેય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

ચામુંડા દેવીવિશેષ. આ કાલિકાનું નામ છે / દેવી-ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ અ૦ ૨૧.

ચારણુ દેવવિશેષ. એ રાહુના નીચલા પ્રદેશમાં રહે છે / ભાગ૦ ૫-૨૪-૪.

ચારુ સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૯૫

ચારુ (૨) }  
ચારુગુપ્ત } કૃષ્ણ અને રુકિમણીના પુત્રો.  
ચારુચંદ્ર }

ચારુચિત્ર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.  
એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦  
૧૩૬-૨૪.

ચારુચિત્રાંગદ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ચારુદેવ્ય રુકિમણી પુત્ર.

ચારુદેવ્ય (૨) મદ્રદેશનો રાજપુત્ર. બગડાની સંજ્ઞા-  
વાળા મદ્રદેશીનો પતિ.

ચારુદેહ રુકિમણીનો પુત્ર.

ચારુધિ મેરુકર્ણિકા પર્વતોમાંનો એક. એનું નામ  
બરુધિ એવું ય કહ્યું છે. / દેવીભાગ૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૬.

ચારુનેત્રા પ્રાધાને પેટે જન્મેલી અપ્સરામાંની એક.

ચારુપદ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન નમસ્ચુ રાજનો  
પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુદુ.

ચારુમતી કૃષ્ણ અને રુકિમણીની પુત્રી. કૃત્વર્માંની  
પુત્રવધૂ - સ્તુષા.

ચારુમત્સ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

ચારુશીર્ષ એક રાજર્ષિ, ઇન્દ્રનો પરમ મિત્ર. / ભાર૦  
અનુશા૦ અ૦ ૧૮.

ચાર્વાક એક રાક્ષસ. એણે દુર્ઘટ તપ કરીને બ્રહ્મદેવને  
પ્રસન્ન કર્યા અને અમરત્વ માંગ્યું. બ્રહ્માએ વર  
આપ્યો કે જ્યાં સુધી તારે હાથે બ્રાહ્મણનું અપ-  
માન નહિ થાય ત્યાં સુધી તું અમર રહીશ. એમ  
કહીને બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન થયા. ઘણા સમય સુધી એ  
બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાનુસાર વર્ત્યો. પરંતુ દ્વાપરયુગને  
અંતે સઘળા કૌરવો મરણ પામ્યા અને વ્યાસની  
અનુમતિથી યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાભિષેક થયો તે વેળા  
ઘણા ઋષિઓ ત્યાં એકઠા થયા હતા. તે વખતે  
ચાર્વાક પણ ઋષિવેશ ધારણ કરીને ત્યાં ગયો હતો.  
અભિષેકનો સમારંભ ચાલુ થયો તે વખતે એનું  
મૃત્યુ પાસે આવ્યું હશે તેથી એનામાં દુષ્ટીદ્ધિ  
ઉત્પન્ન થઈ અને એ બધા સમાજની અંદર  
યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો કે આ રાજ્ય તેં સઘળાં  
સગાંને મારીને સંપાદન કર્યું છે, માટે આ રાજ્ય  
૨૬

વડે તું નરકમાં જઈશ. આવી વાણી સાંભળીને  
યુધિષ્ઠિર ખોલ્યા કે જો એમ હોય તો મારે આ  
રાજ્યપાટ ન જોઈએ. હું હાલ જ વનમાં ચાલ્યો  
જાઉં છું. એ સાંભળીને સઘળા ઋષિઓએ એમને  
આશ્વાસન આપ્યું કે આ તો મૂળે રાક્ષસ અને કપટ-  
વેશધારી ઋષિ છે. એના ભાષણ પર વિશ્વાસ ન  
રાખશો. અમારો સઘળાનો અભિપ્રાય એવો નથી.  
આમ ખોલીને બ્રાહ્મણોએ એના ઉપર કુંકાર છોડવાથી  
ચાર્વાક તત્કાળ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. / ભાર૦  
શાંતિ અ૦ ૩૮-૩૯.

ચાક્ષુષ ચક્ષુર્મનુનો મન્વન્તર તે.

ચાક્ષુષ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન અત્રિયરાજનો  
પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિવિશન્તિ.

ચાક્ષુષ (૩) ઇન્દ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાંની એક દેવ-  
ભતિ વિશેષ.

ચાક્ષુષ (૪) વિશ્વકર્માનો પુત્ર. એના પુત્ર સાધ્યગણ  
અને વિશ્વદેવો.

ચાક્ષુષ (૫) ચક્ષુ નામના ખીબ મનુનો પુત્ર. એ  
પોતે છઠ્ઠો મનુ હતો. એના પુત્ર પુરુ, પુરુષ, સુદુમ્નાદિ.  
આ મન્વન્તરમાં મંત્રદુમ નામનો ઇન્દ્ર, આપ્યાદિ દેવ,  
હવિષ્મદાદિ ઋષિ હોઈને વૈરાજ અને સંભૂતિના પુત્ર  
અજિત નામનો અવતાર થયો. એ અવતારે સમુદ્ર  
મંથનકાળે કૂર્મ (કાચખા) રૂપે પોતાની પીઠ પર  
પર્વત-મંદ્રાચળ-ધારણ કર્યો હતો. / ભાગ૦ ૮-૫-૭.

ચાક્ષુષી ચિત્રરથે અજુનને શીખવેલી નેત્રપક્ષવી,  
આંખના ઈશારાની વિદ્યા. / ભાર૦ આ૦ ૧૮૬-  
૪૩; ૧૯૯-૫.

ચિકુરે આર્યક નાગનો પુત્ર. સુમુખ નાગનો પિતા.

ચિત્તહાર્ય દેવવિશેષ. (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

ચિતિ સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના અથર્વણ ઋષિની  
ખીબ સ્ત્રી.

ચિત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક, એને ભીમસેને  
માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૭.

ચિત્ર (૨) કર્ણને હાથે મરાયેલો એ નામનો એક  
પાંડવપક્ષનો રાજા / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૭.

ચિત્ર (૩) સર્પવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૯-૮.

ચિત્ર (૪) દુર્યોધન પક્ષનો એક ક્ષત્રિય. એને યુદ્ધમાં પ્રતિવિન્ધ્યે માર્યો હતો. / ભાર૦ ક૦ ૧૧-૩૪.

ચિત્રક રાજસૂય યજ્ઞમાં પાંડવોને સહાય કરનાર એ નામનો એક રાજા.

ચિત્રક (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૭

ચિત્રકારિ ચિત્રકારી તે જ.

ચિત્રકૂટ પ્રયાગથી દસ કોશના અંતરે આવેલો એક સામાન્ય પર્વત. એના ઉત્તરભાગમાં મંદાકિની નદી વહે છે. દાશરથિરામ વનવાસ જવાને નીકળ્યા તે ભરદ્વાજ ઋષિનાં દર્શન કરી અહીં આવ્યા અને ત્યાં લક્ષ્મણે પર્ણકુટિકા બાંધી તેમાં તેઓ સઘળાં સુષ્પે રહેતાં હતાં. એક સમયે એક કાગડાએ સીતાને બહુ સંતાપ આપ્યો. તેની પીડા ટાળીને સ્વસ્થ બેઠા હતા તેવામાં સૈન્ય સહિત ભરતને આવતો દીઠો. એ શુન્કરવા આવ્યો હશે એનો વિચાર કરતા હતા, તેવામાં લક્ષ્મણે એમની પાસે આવી ભરત જોડે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા માગી. રામે આજ્ઞા ન આપતાં એને શાંત કર્યો. લક્ષ્મણ ટાઢો પડીને શુન્કર થાય છે તે જોતો બેઠો.

અહીં ચિત્રકૂટ પાસે આવતાં જ ભરતે શત્રુદ્ધનને સઘળા સૈન્યને ત્યાં જ રાખવાની આજ્ઞા કરી અને પોતે વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓને સાથે લઈ પર્વત પર આવ્યો. એણે રામને દર્ભાસન પર બેઠેલા જોયા, તેથી એને ધણું જ દુઃખ થયું. એણે આવીને રામને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. એને જોઈને રામ બેઠ્યા અને ભરતને આક્ષિંગન કરી અયોધ્યાના સમાચાર પૂછ્યા. વાસુદેવે દશરથ પુણ્યલોકને પ્રાપ્ત થયા તે કહ્યું. એ સાંભળી રામ અને લક્ષ્મણને બહુ જ સંતાપ થયો. તેમણે મંદાકિનીના જળમાં સ્નાન કર્યું અને ઇંદુદી અને પિણ્યાક વડે પિંડદાન કરીને શ્રાદ્ધ કર્યું. આમ બાર દિવસ પર્યન્ત કરીને શુદ્ધ-સ્નાન વગેરે કરીને રામને સ્વસ્થ થયેલા જોઈને ભરતે તેમને અયોધ્યા પાછા જવા વિનંતી કરી, પણ રામે કહ્યું કે હું પિતાની આજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પરિપાલન કર્યા સિવાય કદીયે રહીશ નહિ. આ

ઉપરથી એમની અને ભરતની વચ્ચે ઘણા સંવાદ થયો. છેવટે જ્યારે રામ કહ્યું નથી જ માનતા, એ જોઈને ભરત પક્ષના જાબાલિ મંત્રીએ - વખતે રામનું મન જોવાને હોય - કહ્યું કે જોનાથી ઐહિક સુખનો નાશ થાય તે, પિતાની આજ્ઞા હોય કે ગમે તે હોય, તોપણ બુદ્ધિમન્તે પાળવી ન જોઈએ. આ ભાષણ સાંભળીને રામને અનિવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને મંત્રીના કહેવાનું અક્ષરશઃ ખંડન કર્યું. મંત્રી યુપથઈ ગયો. વસિષ્ઠે રામને કહ્યું કે જાબાલિ પર ક્રોધ કરવો નહિ. પછી વસિષ્ઠે તેમને નીતિનો બોધ કર્યો. છતાં રામનો અરણ્યવાસનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. પછી ભરત દર્ભ પાથરી પોતે પણ ત્યાં જ રહેશે કહીને અડંગા નાખી બેઠો. એનો નિશ્ચય જોઈને અંતરિક્ષમાંથી દેવાદિગણે કહ્યું કે રામને પિતાની આજ્ઞા પાલન કરી અનુશી થવા દે. હઠ ન કર. એ ઉપરથી ભરતે આગ્રહ પડતો મૂક્યો. પણ રત્નમય પાદુકા રામને પગે પહેરાવી તેમની પાસેથી માગી લીધી અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે હું આ પાદુકાને રાજ્ય સમર્પણ કરીશ અને હું કંદમૂળનો આહાર કરી, અયોધ્યાની બહાર રહીશ. ચૌદ વર્ષ પર્યન્ત વલ્કલ ધારણ કરીશ. જે દિવસે ચૌદ વર્ષ પૂરાં થશે તે દિવસે તમે મળ્યા તો ઠીક, નિકર અગ્નિપ્રવેશ કરીશ. આ એની પ્રતિજ્ઞા રામે કબૂલ રાખી. ભરતને આક્ષિંગન દર્ભ શિખામણ લીધી. વિશેષમાં કૈકેયી પર ક્રોધ ન કરવાનું કહી એને પાછા જવાની આજ્ઞા કરી. પોતાની સાથે આવેલા માણસો સહિત ભરત ત્યાંથી વિદાય થયો.

ત્યાર પછી રામ ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. પરંતુ અયોધ્યાથી માણસો અને શત્રુદ્ધન વગેરે વારે વારે આવતા તેથી ઋષિઓને ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો; તેમ જ ખર વગેરે રાક્ષસો ઋષિઓને ઉપદ્રવ કરતાં તેનો નાશ કરવાના નિમિત્તથી ચિત્રકૂટ છોડી સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત એમણે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૯૪-૧૧૭.

ચિત્રકૂટ (૨) કુશદ્રીપમાંલલા ૭ મહાપર્વતોમાંનો એક. ચિત્રકૂટ ભારતવર્ષીય નદી. (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રકેતુ ગરુડપુત્ર. / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨.

ચિત્રકેતુ (૨) સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના સપ્ત વસિષ્ઠ પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રકેતુ (૩) શરસેન દેશનો રાજા. એને એક કોટિ સ્ત્રીઓ હતી. પરંતુ તે છતાં પણ અપુત્ર હોવાથી એ સર્વ કાળ દુઃખી રહેતા. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં અંગિરા ઋષિ એને ત્યાં આવી ચઢ્યા. એણે એમને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું. ઋષિએ દયા આણીને ત્વષ્ટા નામના આદિત્યને ઉદ્દેશીને એક ચરુ તૈયાર કર્યો અને એની કૃતદ્યુતિ નામની મોટી સ્ત્રીને આપ્યો. એણે એ ભક્ષ કર્યાથી તેને ગર્ભ રહ્યો. પૂર્ણ માસે એને એક દિવ્ય પુત્ર પ્રસવ્યો. પણ આ વાત એની શોકયોથી ખમાઈ નહિ. એમણે એ બાળકને વિષપ્રયોગથી માર્યો. આ ઉપરથી એને જે દુઃખ થયું તે વર્ણવ્યું વર્ણવાય એવું નથી. એ આમ શોકઅસ્ત થઈ ગયો છે, તેવામાં પુનઃ અંગિરા ઋષિ અને નારદ ત્યાં પ્રકટ થયા. એમણે પોતાના સામર્થ્ય વડે પુત્રમાં જીવ આપ્યો, ત્યારે એ બાળક પોતાના પિતા અને માતાને કહેવા લાગ્યો કે આ બધા માયામય પ્રપંચ છે. માટે આવી અનિત્ય વસ્તુનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે ભાષણ કરીને પુત્ર અદશ્ય થઈ ગયો. રાજાએ શોક તજી એનું શ્રાદ્ધાદિ કર્યું. એણે નારદ પાસેની ઉપનિષદ વિદ્યાનો બોધ લઈને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી, અનુષ્ઠાન કરતો રહી યમુના તીરે રહેવા લાગ્યો. આ યોગથી એને જન્માન્તરે વિદ્યાધર યોગિનિ પ્રાપ્ત થઈ.

વિદ્યાધર યોગિનિ પ્રાપ્ત થયા પછી એકદા એ વિમાનમાં બેસીને જતો હતો ત્યારે એણે મહાદેવને દીઠાં. સિદ્ધો, દેવ અને ઋષિઓના સમુદાયની વચ્ચે મહાદેવ પાર્વતીને પોતાના અંગ પર લઈને બેઠા હતા. ચિત્રકેતુએ એમને બેઠેને 'આ કેવું નિર્ભજ-પણું' કહીને હાસ્ય કર્યું. પાર્વતીએ એ જોયું અને એને શાપ્યો કે તને અસૂરયોગિનિ પ્રાપ્ત થશે. આ સાંભળી ભયભીત થયો અને એ વિમાનમાંથી ઊતર્યો અને શિવ-પાર્વતીની સ્તુતિ કરીને પોતાના અપરાધની

ક્ષમા માગી. પછી પોતાના લોકમાં ગયો. એ જ પછી વૃત્રાસુર થયો. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૧૪-૧૭.  
ચિત્રકેતુ (૪) એકડાની સંગ્રાવાળા ચંદ્રકેતુનું ખીજું નામ.

ચિત્રકેતુ (૫) દેવભાગીને કંસથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

ચિત્રકેતુ (૬) કૃષ્ણ અને જાંબવતીના પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રકેતુ (૭) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો એક પાંચાળ. સુકેતુનો પિતા. એને દ્રોણે માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૨.

ચિત્રગુ સત્યાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલ પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રગુપ્ત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રગુપ્ત (૨) યમનું ખીજું નામ.

ચિત્રચાપ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રમાંનો એક. ભીમે એને માર્યો હતો.

ચિત્રદર્શન સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ ભી૦ ૭૯-૨૨.

ચિત્રધર્મા ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એ નામનો એક રાજા.

ચિત્રબહુ ગરુડપુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૨.

ચિત્રબાહુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

ચિત્રબાહુ (૨) કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

ચિત્રભાનુ કૃષ્ણના પૌત્રોમાંનો એક.

ચિત્રમામ એક ઋષિ.

ચિત્રસુખ આ પ્રથમ વૈશ્ય હોઈ પછીથી બ્રાહ્મણ થયો હતો. એની અદશ્યન્તી નામની પુત્રી શકિત ઋષિની ભાર્યા હતી. / ભાર૦ અનુ૦ ૫૩-૧૭.

ચિત્રરથ મુનીની કુખે જન્મેલા સોળ ગંધર્વોમાંનો એક. એ બધા ગંધર્વોનો સ્વામી છે.

ચિત્રરથ (૨) ઋષભદેવ વંશના ગય રાજાને ગયંતીને પેટ થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એની ભાર્યાનું નામ ભૂર્વા અને એને પેટ થયેલા પુત્રનું નામ સમ્રાટ હતું.

ચિત્રરથ (૩) વિદેહવંશના સુપાર્શ્વ જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમધી જનક હતું.

ચિત્રરથ (૪) અનુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રોમપાદ રાજાનું ખીજું નામ.

ચિત્રરથ (૫) દશરથ રાજનો સારથિ / વાં ૨૦  
ખાલં સં ૩૨

ચિત્રરથ (૬) સોમવંશી યદુપુત્ર કોષ્ટાના વંશના  
રુશેક રાજના પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શશબિંદુ.

ચિત્રરથ (૭) સોમવંશી કોષ્ટાના વંશના સાત્વત  
રાજના વંશના અનમિત્રપુત્ર વૃષ્ણિના બે પુત્રોમાંનો  
મોટો. એને પૃથુ, વિદુરથ ઈ. પુત્રો હતા

ચિત્રરથ (૮) માતિકાવતક દેશનો રાજ. પ્રાચીન  
કાળમાં એ ત્યાં હતો / ૧ જમદગ્નિ શબ્દ જુઓ.

ચિત્રરથ (૯) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો  
શૈબ્ય રાજ / ભારં દ્રોણં અં ૨૩.

ચિત્રરથ (૧૦) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવના પક્ષનો  
એ નામનો ખીજો રાજ. એને યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય  
માર્યો હતો. / ભારં દ્રોણં અં ૧૨૨.

ચિત્રરથ (૧૧) સોમવંશી પુરુકુળના પાંડવોના વંશના  
નિમિચક રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કવિરથ હતું.

ચિત્રરથા ભારતવર્ષીય નદી.

ચિત્રરૂપ શિવના રુદ્રગણમાંનો એક.

ચિત્રરેખા બાણાસુરના કુલાંડ નામના પ્રધાનની  
કન્યા અને ઉષા-ઓખાની સખી. એ ચિત્રકળામાં  
ઘણી જ પ્રવીણ હતી. ઓખાને સ્વપ્નમાં આવેલો  
પતિ કોણુ, એ ઓખાજવા એણે ચિત્રો કાઢી ખતાવ્યાં  
હતાં, જેમાંથી ઓખાએ અનિરુદ્ધને ઓખાખી કાઢ્યો  
હતો.

ચિત્રરેક પ્રિયવ્રતરાજના પુત્ર મેઘાતિથિના સાત પુત્રો-  
માંથી પાંચમો. એનો દેશ એના જ નામથી  
પ્રસિદ્ધ હતો.

ચિત્રરેક (૨) શાકદ્વીપના વર્ષ નામે પાડેલા સાત  
ભાગમાંનો પાંચમો ભાગ - દેશ.

ચિત્રલેખા કેશી દેવને મારી પુરુરવાએ છોડાવેલી  
એ નામની એક અપ્સરા.

ચિત્રલેખા (૨) (ચિત્રરેખા શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રવર્મા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

ચિત્રવર્મા (૨) દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવપક્ષનો એ  
નામનો એક રાજ / ભારં દ્રોણં અં ૧૨૨.

ચિત્રવાહન મણિપુર નગરીનો રાજ. તીર્થયાત્રાએ

ગયેલા અર્જુનને એનો કન્યા ચિત્રાંગદાએ જોવાથી  
એને પરણવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. આથી આણે  
એને પુત્ર થાય તે પોતાને મળે એવી શરત કરીને -  
પુત્રિકાધર્મે કરીને - અર્જુનને પરણાવી હતી. ચિત્રાં-  
ગદાને અર્જુનથી થયેલા પુત્ર બધુવાહનને પોતે  
લઈને એને પોતાનું રાજ્ય આપ્યું હતું. આ ચિત્ર-  
વાહનના મૂળ પુરુષનું નામ પ્રભંજન રાજ હતું. /  
ભારં આદિં અં ૨૧૫.

ચિત્રવાહા ભારતવર્ષીય નદી.

ચિત્રવેત્રિક સર્પવિશેષ / ભારં આં ૫૭-૧૮.

ચિત્રશિખણ્ડિન સપ્તર્ષિઓ તે જ / ભારં શાં  
૩૪૩-૩૦.

ચિત્રસેન સૂર્યવંશી વૈવસ્વતમનુના પૌત્ર નરિષ્યંત  
રાજના બે પુત્રમાંનો એક. એને દક્ષ નામે પુત્ર હતો.

ચિત્રસેન (૨) વિશ્વાવસુ નામના ગંધર્વનો પુત્ર. એની  
ગણના દેવર્ષિમાં થાય છે.

ચિત્રસેન (૩) અભિસારીપુરીનો રાજ. એ ભારતના  
યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષે લડ્યો હતો. / ભારં કર્ણં  
અં ૧૪.

ચિત્રસેન (૪) ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમસેને માર્યો  
હતો. / ભારં દ્રોણં અં ૧૩૭.

ચિત્રસેન (૫) કર્ણના પુત્રોમાંથી નકુલે મારેલો તે  
પુત્ર / ભારં શલ્યં અં ૧૦.

ચિત્રસેન (૬) દેવસાવર્ણિના પુત્રમાંનો એક. (દેવ-  
સાવર્ણિ શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રસેન (૭) કર્ણે મારેલો એ નામનો પાંડવ પક્ષનો  
એક પાંચાળ / ભારં કર્ણં અં ૪૮.

ચિત્રસેના એક અપ્સરા (પ્રાધા શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રસેના (૨) ભારતવર્ષીય નદી.

ચિત્રસ્વન એક ગંધર્વી (૧૩. શુચિ શબ્દ જુઓ.)

ચિત્રા સોમની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

ચિત્રા (૨) એ નામનું નક્ષત્ર.

ચિત્રા (૩) એક અપ્સરા.

ચિત્રાંગ ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. ભારં આં ૧૩૧-૬.

ચિત્રાંગદ એક ગંધર્વ. એણે શંતનુ રાજના મોટા  
પુત્ર ચિત્રાંગદને અરણ્યમાં મારી નાખ્યો હતો /  
ભારં આદિં અં ૧૦૧.

**ચિત્રાંગદ (૨)** સીમંતિની નામના એક રાજકન્યાનો સ્વામી, જે ખૂડીને નાગલોકમાં ગયો હતો. શિવ-પ્રદોષ નામના વૃત્તના મહિમા વડે સજીવન થઈ સીમંતિનીને પુનઃ પ્રાપ્ત થયો હતો.

**ચિત્રાંગદ (૩)** શંતનુ રાજને સત્યવતીને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. તે નાનો હતો ત્યારે અરણ્યમાં ચિત્રાંગદ ગંધર્વે મારી નાખ્યો હતો (ભીષ્મ શબ્દ જુઓ.)

**ચિત્રાંગદ (૪)** દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલા રાજાઓ પૈકી એક / ભારં આદિં અં ૧૮૬.

**ચિત્રાંગદ (૫)** દશાર્ણીનો અધિપતિ એક ક્ષત્રિય. એને અર્જુને હરાવ્યો હતો / ભારં અશ્વં ૮૪-૬.

**ચિત્રાંગદા** એક અપ્સરા.

**ચિત્રાંગદા (૨)** ચિત્રવાહન રાજની કન્યા. અર્જુનની સ્ત્રી અને બહુવાહનની મા.

**ચિત્રાયુધ** દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં ગયેલા રાજાઓ પૈકી એક / ભારં આદિં અં ૧૮૬. • ભારતના યુદ્ધમાં પ્રથમ એ પાંડવ તરફ હતો. / ભારં ઉલ્લીં અં ૧૭૧. • એના રથના ઘોડાનો રંગ પલાશ ખાખરાનાં ફૂલ - કેસુડાં જેવો હતો / ભારં દ્રોણું અં ૨૩.

**ચિત્રાયુધ (૨)** ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રમાંનો એક જેને ભીમસેને માર્યો હતો. / ભારં દ્રોણું અં ૧૩૭.

**ચિત્રાશ્વ** શાલ્વ દેશાધિપતિ દુભત્સેનના પુત્ર સત્યવાનનું ખીજું નામ (સત્યવાન શબ્દ જુઓ.)

**ચિત્રાશ્વ (૨)** એક રાજર્ષિ / ભારં અનુશાં અં ૧૬૫.

**ચિત્રાક્ષ** ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભારં દ્રોં ૧૩૬-૨૦, ભારં આદિં અં ૧૧૭.

**ચિત્રોપચિત્ર** ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. એને યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભારં ૧૩૬-૨૦.

**ચિત્રોપલા** ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

**ચિદિ** સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષાના કુળના બ્યામધ રાજાનો પૌત્ર. વિદર્ભ રાજના ચાર પુત્રોમાંનો એક કૌશિક રાજાનો પુત્ર.

**ચિરકારી** ગૌતમ ઋષિના બે પુત્રમાંનો એક / ભારં શાંતિં અં ૨૬૬.

**ચિરાન્તક** ગરુડપુત્ર / ભારં ઉં ૧૦૧-૧૩.

**ચિક્ષુર** મહિષાસુરનો સેનાપતિ, એક રાક્ષસ. (૨. મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.) એનું નામ ચિક્ષુરાક્ષ એવુંયે કહ્યું છે. **ચીન** આ મહાદેશ, ઈન્દ્રપ્રસ્થથી જેતાં ઈશાનમાં પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશને ક્ષગતો છે. / ભારં સભાં અં ૨૬ શ્લો. ૮-૯. • પાંડવોના સમયમાં અહીં રાજ કાણુ હતો, તે જણાતું નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં ધૌતમૂલક નામનો રાજ ત્યાં હતો એમ જણાય છે. એ દેશમાં એક ભાગવિશેષને રમણચીન કહેતા. **ચિરિણી** બદરીવનની એક નદી. અહીં વૈવસ્વત મનુએ અયુત વર્ષ તપ કર્યું હતું. / ભારં વનં અં ૧૮૭.

**ચીરવાસા** દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ.

**ચીરવાસા (૨)** યક્ષવિશેષ. / ભારં સં ૧૦-૧૯. **ચૂલકા** ભારતવર્ષીય નદી.

**ચૂડાલા** શિષ્પિધ્વજ રાજની સ્ત્રી. એણે હર પ્રયત્ન કરીને પોતે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી પોતાના પતિને પણ આત્મજ્ઞાનવિદ્ કરી દીધો હતો, જેથી એ રાજ છોડીને અરણ્યમાં જતો રહ્યો હતો. તે પુનઃ પાછો આવીને રાજ કરવા લાગ્યો. આ ઇતિહાસ વસિષ્ઠ ગ્રંથમાં છે.

**ચૂલિ** એક ઋષિ. એ ઉચ્ચ તપ કરતો હતો, તે કાળે સોમદા નામે ગંધર્વીએ એની ઘણી ઉત્કૃષ્ટ સેવા કરી હતી. બ્યારે એનું તપ સમાપ્ત થયું ત્યારે ગંધર્વીએ પુત્રપ્રાપ્તિની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. એ ઉપરથી ઋષિએ મને કરીને એક પુત્ર નિર્માણ કરીને એને આપ્યો. એ પુત્ર બ્રહ્મદત્ત નામે પ્રસિદ્ધ છે. / વાં ૨૦ બાલં સં ૩૩.

**ચૂલિસૂતુ** ચૂલિ ઋષિએ સોમદા ગંધર્વીને આપેલા બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્રનું ખીજું નામ.

**ચેકિતાન** એ યાદવ હતો. ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં હતો. એના રથના ઘોડા ભૂખરા પીળા રંગના હતા. / ભારં દ્રોણું અં ૨૩. • એની અને સુશર્માની વચ્ચે જબરું યુદ્ધ થયું હતું. ત્યાર બાદ

પછી એને દ્રોણે માર્યો હતો. એના સારથિનું નામ પાર્ષિણ્ય હતું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૬.

ચેદિ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના કુળના રામપાદ વંશમાં જન્મેલા ઉશિક રાજાનો પુત્ર. એને દમઘોષ નામે પુત્ર હતો. આ ચેદિના નામ ઉપરથી એના દેશનું નામ ચેદિ, અને વંશનું નામ ચેદિય અગર ચૈઘ પડ્યું હતું, એવું ત્રન્થોથી માલુમ પડે છે.

ચેદિ દેશ ઈંદ્રપ્રસ્થની પાસેના પૂર્વદશાર્ણ્ય દેશની આગ્નેથી દિશામાં આવેલો દેશવિશેષ. એની રાજધાની શુકિતમતી નગરી. પાંડવોના સમયમાં ત્યાં ચેદિકુળનો શિશુપાળ રાજા રાજ કરતો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

ચેદિય બગડાની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચર વસુના પુત્રોમાંનો એક.

ચેદિમત્સ્ય પૂર્વમત્સ્ય દેશનું ખીજું નામ. ચેદિ દેશની સન્નિધિ આવેલો હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. ચૈત્ય આને જ ક્ષેત્રમ કહે છે. ચિત્ત અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા બન્નેની ઉત્પત્તિ અન્તઃકરણમાંથી થઈ છે. / ભાગ૦ ૩-૨૬-૬૧.

ચૈત્યક મગધદેશનો એક પર્વત.

ચૈત્યક (૨) પ્રયાગક્ષેત્રનું એક તીર્થવિશેષ.

ચૈત્રરથ ચિત્રરથ રાજાના પુત્ર શશબિંદુનું નામાન્તર.

ચૈત્રરથ (૨) મેરુ પર્વત ઉપરનું એક વનવિશેષ.

ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૧૬. • અહીં પુરુરવા અને ઉર્વશી ક્રીડા સારુ આવ્યાં હતાં. / ભાગ૦ ૫-૧૬-૧૪; ૯-૧૪-૨૪.

ચૈત્રરથ (૩) સ્વર્ગમાં ઈંદ્રનું વન.

ચૈત્રરથ (૪) હિમાલય ઉપર કુબેરનું વન.

ચૈત્રસેની ચિત્રસેન પાંચાળનો પુત્ર. ભારતના યુદ્ધમાં એ પાંડવ પક્ષે હતો.

ચૈત્રા જ્યામઘ રાજાની સ્ત્રી. એ શિબિ રાજાની કન્યા હોવાથી શૈબ્યા નામે પ્રસિદ્ધ હતી.

ચૈત્રાયણ્ય એક ઋષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ચૈઘ ચેદિ રાજાના વંશજનું સામાન્ય નામ.

ચોળ ભારતવર્ષીય એક દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ. ૨૭

ચોલિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

ચૌહાંક દેશવિશેષ. / ભાર૦ સં ૭૮-૯૧.

ચૌલિ ચોલિ તે જ.

વ્યવન પરીક્ષિત રાજા પાસે આવેલો એક ઋષિ.

વ્યવન (૨) વારુણિ ભૃગુના સાત પુત્રોમાંનો મોટો.

એનું આ નામ પડવાનું કારણ કે ભૃગુ ઋષિની ભાર્યા પુલોમા જ્યારે ગર્ભિણી હતી ત્યારે એક રાક્ષસ એને લઈને નાઠો. તે વખતે રસ્તામાં જ એનો ગર્ભ પડી ગયો. ચ્યુ ધાતુનો અર્થ પડવું થાય છે. ગર્ભની વ્યુત્પત્તિ થઈ - પડી ગયો - તેથી એમનું નામ વ્યવન પડ્યું. ગર્ભને પડેલો જોઈ એના તેજથી ભયભીત થઈને રાક્ષસ નાસી ગયો અને પુલોમા પુત્રને લઈને ઘેર આવી. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૪-૬.

મોટો થતાં એણે વેદવેદાંગમાં નિષ્ણાત થઈને તપનો આરંભ કર્યો. એનું તપ એટલા બધા કાળ સુધી પહોંચ્યું કે એ બેઠો હતો ત્યારે એના ઉપર ક્રીડીઓ અને ઊધઈના રાફડા બંધાઈ ગયા. એક સમયે એમ બન્યું કે જે વનમાં એ તપ કરતો હતો તે વનમાં સૂર્યવંશી શર્પાતિ રાજા પોતાની ચાર હજાર સ્ત્રીઓ અને સૈન્ય સહિત આવ્યો અને ઘણાક દિવસ સુધી રહ્યો. તે દરમ્યાન એની સુકન્યા નામની કન્યા પોતાની સખીઓની સાથે રમતાં રમતાં જ્યાં વ્યવન ભાગવ તપ કરતો હતો ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે રાફડાના મોંમાં વાંકી વળીને જોતાં વ્યવનનાં નેત્ર દીઠાં. વ્યવનને સમાધિ તરતની ઊતરી હતી અને એની આંખો ઉઘાડી હોવાથી સુકન્યાએ ચળકતી આંખો જોઈ. એ કાઈ જીવડાં હશે ધારી, એણે કૂતૂહલથી દાબની ઢાંખી સળી લઈને લેવાયી. આથી કરીને વ્યવનનાં નેત્ર કૂટી તેમાંથી લોહી બહાર આવ્યું. એ જોઈને સુકન્યાને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને પોતે છાનીમાની પોતાના પિતા પાસે આવતી રહી.

વ્યવનભાગવનાં નેત્ર સુકન્યાએ ફેડાંચાં એ મહદ્ પાપને લીધે રાજાની આંખો સેનાનાં મળમૂત્ર બંધ થઈ ગયાં. આ રોગ કેમ ફાટી નીકળ્યો તેનો વિચાર કરતાં ચિન્તાગ્રસ્ત બેઠેલા રાજાની પાસે એટલામાં સુકન્યા આવી પહોંચી અને પોતાને હાથે કાઈ

જીવડાં મરી ગયાં, એ ખખર રાજને કહી. એ સાંભળી લયલીત થયેલો રાજ રાફડા પાસે ગયો અને સાંભાળપૂર્વક રાફડો ખસેડાવીને શું થયું તે જોતાં, આ દેદીપ્યમાન ઋષિને નેત્રહીન થયેલા જોયા. રાજએ એને બહુ પ્રાર્થના કરી અને પોતાની કન્યાથી અબજે આ કૃત્ય થઈ ગયું છે, એમ કહી ઋષિ પાસે ક્ષમાની યાચના કરી. એ સાંભળીને ઋષિએ કહ્યું કે, જો તું એ કન્યા મને આપી દે તો હું તને ક્ષમા કરું. નિરુપાયે રાજએ હા કહી અને વિવાહવિધિથી સુકન્યાને ઋષિને આપી. એમ થતાં જ સૈન્યમાં ચાલેલો મૂત્રમળાવરોધનો રોગ શાન્ત થયો. આ પ્રમાણે સુકન્યાને સોંપીને રાજ પોતાના નગર પ્રતિ ગયો.

સુકન્યાને મૂકીને રાજ પોતાના નગર પ્રતિ ગયા બાદ સુકન્યાએ જોયું કે પતિ સિવાય એનું ત્યાં કોઈ નથી. માટે પોતે સ્વસ્થ ચિત્તે ઋષિની સેવામાં તહીન થઈ. એકાગ્ર મને કરીને એણે ઋષિની સેવા કરીને તેને સંતોષ્યો. આમ ઘણો કાળ વ્યતીત થયા બાદ સુકન્યાના શિયળની પરીક્ષા કરવાને અશ્વિનીકુમાર ત્યાં આવ્યા. એમણે સુકન્યાનું મન ઋષિથી વિમુખ કરવાને પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સુકન્યાનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. એને ખીજી રીતે અજમાવી જોવાને અશ્વિનીકુમાર વ્યવનને લઈને એક સરોવરમાં સ્નાન કરવા ગયા. એમણે વ્યવનને તારુણ્ય આપ્યું અને ખૂબસૂરત યુવાન બનાવી પોતે એને લઈને બહાર આવ્યા. એ અશ્વિનીકુમાર અને વ્યવન ત્રણે એવા સરખા સ્વરૂપવાન થઈ થયા કે બદલ્યા બદલાય. વ્યવનનાં નેત્ર પણ સારાં થઈ ગયાં. સુકન્યાએ પોતાના સત્યને આધારે ખરા વ્યવનને પારખી કાઢ્યો અને એ જ મારો પતિ એમ કહ્યું. આ ઉપરથી અશ્વિનીકુમાર સંતુષ્ટ થયા અને સુકન્યાને આશીર્વાદ દઈને અને વ્યવનને કાંચના-માલિધાન આપીને સ્વસ્થાને ગયા.

અશ્વિનીકુમાર સ્વર્ગે જતા હતા ત્યારે વ્યવને કહ્યું કે તમે મને તારુણ્ય અને નેત્રો આપ્યાં તે

ઉપકાર પેટે હું તમને યજ્ઞભાગ મળતો નથી તે અપાવીશ. અશ્વિનીકુમારના ગયા પછી સુકન્યાને લઈને પોતે પોતાના સસરા શર્પાતિ રાજ પાસે ગયો. શર્પાતિએ એને ઝાળખ્યો નહિ, પણ સુકન્યાને ઝાળખી. કન્યાએ પોતાના પતિની અવગણના કરી આ કોઈ પરપુરુષને લઈને આવી છે, ધારી એને ક્રોધની પરાકાષ્ટા થઈ. એ જોઈને એણે બધી હકીકત કહી. એ સાંભળી શર્પાતિએ શાંત થઈ વ્યવનનું સન્માન કર્યું. વ્યવને રાજને યજ્ઞ કરવાનું કહ્યું અને એ યજ્ઞમાં અશ્વિનીકુમારને હવિર્ભાગ આપ્યો. ઈન્દ્રે મના કરી તે માન્ય કરતો નથી જોઈને ઈંદ્રને ક્રોધ ચઢ્યો અને વ્યવનને મારવા એણે વજ્ર જીંચું કર્યું. પણ વ્યવને એનો હાથ થંભાવી દીધો. વ્યવને મદ નામે એક રાક્ષસ ઉત્પન્ન કર્યો અને ઈંદ્ર ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. આખરે ઈંદ્ર એને શરણુ આવ્યો અને અશ્વિનીકુમારને હવિર્ભાગ આપવામાં સંમતિ આપી, મદ રાક્ષસને નિવારવા વિનંતી કરી. એ જોઈ ઋષિએ પોતાનો કાપ શાંત કર્યો. ઋષિએ અશ્વિનીકુમારને યજ્ઞભાગ આપ્યો અને પોતે ઉત્પન્ન કરેલા મદ-રાક્ષસના વિભાગ કરી મધપાન, સ્ત્રી, પાસા (ધૂત) અને મૃગયા એ ચારને વહેંચી આપી, ઈન્દ્રને છોડાવ્યો. પછી યજ્ઞ સમાપ્ત કરી પોતાની સ્ત્રી સહવર્તમાન પુનઃ પોતાને આશ્રમ ગયો. સુકન્યાને પેટે વ્યવનને પ્રમતિ નામનો પુત્ર હતો. ખીજી એની આરુષી નામની મોટી સ્ત્રીથી એને ઉર્વ નામનો પુત્ર હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦૧૨૧-૧૨૫; ભાગ૦ ૯ સ્ક૦ ૨૦ ૩.

વ્યવન એ ભૃગુઋષિનો પુત્ર હતો અને એણે વેદના કેટલાક મન્ત્રો રચ્યા છે. ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે કે વ્યવન વૃદ્ધ થયો હતો અને બધાંએ એને તજી દીધો હતો. અશ્વિનોએ એનું વૃદ્ધ યોગિયું લઈ એને તરુણુ અને દીર્ઘાયુવાન કર્યો હતો. એમ થવાથી એની સ્ત્રી તેમ જ ખીજી તરુણીઓ એને વશ વત્તી હતી.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં આ કથાભાગને એવી રીતે



વિસ્તાર્યો છે કે, વ્યવનઋષિ પોતે પોતાનું શરીર સુકર્ણને તણ દીધા હોય એમ એક જગાએ પડ્યો હતો. મનુના વંશજ શર્પાતિના પુત્રોએ એને જોયો અને માટીનાં ઢેકાં વડે એને માર્યો. આથી ઋષિને ક્રોધ ચઢ્યો અને એને શાંત કરવા શર્પાતિ પોતે રથમાં બેસીને ત્યાં આવ્યો અને પોતાની સુકન્યા નામની પુત્રી એને આપી. અશ્વિનોએ સુકન્યાને ફેસલાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પોતાના સત્યથી ચળી નહિ. વ્યવનની સુકન્યાએ અશ્વિનોને મહેણું માર્યું કે તમે સંપૂર્ણ દેવો કયાં છો? અમે શી રીતે અપૂર્ણ છીએ, એમ પૂછતાં સુકન્યાએ કહ્યું કે મારા પતિને પુનઃ તરુણ કરો તો કહું. તે પરથી તેમણે કહ્યું કે વ્યવને અમુક સરોવરમાં સ્નાન કરવું. સ્નાન કરીને નીકળતાં એ તરુણ થઈ ગયો. પછી સુકન્યાએ અશ્વિનોને કહ્યું કે તમને બીજા દેવની પેઠે યજ્ઞભાગ કયાં મળે છે? પછી એઓ ત્યાંથી ગયા અને યજ્ઞભાગ મેળવવા શક્તિમાન થયા.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે અશ્વિનોને યજ્ઞહવિ અપાવવા વ્યવને ઈંદ્રને કહ્યું. એણે કહ્યું કે બીજા દેવો પોતાને ગમે તે કરે, પણ હું એમને હવિર્ભાગ નહિ મળવા દઉં. બીજા દેવોએ તો કબૂલ કર્યું પણ ઈંદ્રે વ્યવનને કચડી નાખવા પોતાના એક હાથમાં એક પર્વત અને બીજા હાથમાં વજ્ર લીધું. પણ વ્યવને પાણીની અંજલિ છાંટીને એના બંને હાથ જડ કરી દીધા. ઉઘાડું અને પહોળું મોં, મોટી મોટી દાઢે અને બહુ જ વિકરાળ સ્વરૂપવાળો એક મદ નામનો રાક્ષસ પેદા કરી, તેને ઈંદ્રને રંજડવા પ્રેર્યો. એની એક દાઢ નીચે પૃથ્વી, બીજી નીચે આકાશ અને જીભના મૂળ પાસે બધા દેવો અને ઈંદ્ર! જેમ કોઈ મોટું દરિયાઈ પ્રાણી હોય અને એની દાઢમાં નાનાં માછલાં આવી જાય એમ દેવો અને ઈંદ્ર વગેરેની સ્થિતિ થઈ ગઈ. ઈંદ્રે ભયભીત થઈને વ્યવનની માગણી કબૂલ કરી. આમ અશ્વિનોને યજ્ઞભાગ અપાવવામાં વ્યવન સહાયભૂત થયા.

મહાભારતના બીજા ભાગમાં વળી કહ્યું છે કે વ્યવને કુશિક રાજા અને એની સ્ત્રી પાસે પોતાની

નીચ સેવા કરાવી. પણ પછીથી તેમના ઉપર તુષમાન થઈને આશીર્વાદ દીધા કે તમને ઘણો જ સ્વરૂપવાન અને વીર એવો પુત્ર થશે. પરશુરામનો જન્મ આથી થયો હતો.

ઋગ્વેદમાં એનું નામ વ્યવાન છે. પણ બ્રાહ્મણો અને ત્યાર પછીના ગ્રંથોમાં વ્યવન છે.

વ્યવન (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ રાજાનો પૌત્ર. એના પિતાનું નામ સુહોત્ર અને પુત્રાનું નામ કૃતિ.

વ્યવન (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠના નીલવંશના મિત્રેયુ રાજાના બે પુત્રોમાંનો બીજો. એના પુત્રનું નામ સુદાસ હતું.

છ

છત્રવતી દ્રુપદ રાજા દ્રોણાચાર્યથી હાર્યા પછી, પોતાની નગરી દ્રોણાચાર્યની માલિકીની થવાથી નવી છત્રવતી નામની નગરી વસાવી જેમાં રહેતો હતો તે. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૩૮.

છત્રાકં ચોમાસામાં ઝાડ ઉપર અગર જમીન ઉપર છત્રી જેવી ભીંગતી વનસ્પતિવિશેષ. ભોંયછત્રી, બિલાડીનો ટોપ / ભાગ૦ ૧૦-૨૫-૧૯.

છન્દ વેદ અનુષ્ટુભાદિ વૃત્તોનું પ્રથમનું નામાન્તર / ૧૨-૬-૬૦.

છંદોગ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ (અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

છન્દોદેવ મંત્રગનું બીજા જન્માંતરનું નામ / ભાર૦ અનુ૦ ૫-૨૬.

છન્દનાશ તે / ભાગ૦ ૩-૧૮-૨૬

હાયા વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રી સંજ્ઞાથી તેનું તેજ સહન ન થઈ શક્યાથી પોતે અદસ્ય થઈને પોતાનું પ્રતિરૂપ આદિત્યની પાસે રાખ્યું હતું તે. એને સૂર્યથી સાવણિ અને શનિ એમ બે પુત્ર થયા હતા અને તપતી નામની એક કન્યા થઈ હતી. સાવણિ મનુ થવાનો હતો, એટલે શનિએ શનિ-મંડલનું આધિપત્ય લીધું. કન્યા તપતી સંવરણ રાજાની સ્ત્રી થઈ.

છાંદોગ્ય સામવેદોપનિષત

૬૪

જગતી અડતાળીસ અક્ષરનો છંદવિશેષ. એ બ્રહ્મ-  
દેવના અસ્થિમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભાગ ૦  
૩-૧૨-૪૫.

જટાપુર એક નગરવિશેષ / વાર ૦ રા ૦ કિષ્કિં, સ. ૪૨  
જટાપુ વિનતા પુત્ર અરુણના બે પુત્રમાંનો બીજો,  
સંપાતિનો નાનો ભાઈ. દાશરથિ રામ અગસ્ત્યના  
આશ્રમથી નીકળી પંચવટી જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં  
આની એમની સાથે ભેટ થઈ હતી. રામે તું કોણ,  
એમ પૂછતાં એણે પોતાના વંશનું વર્ણન કર્યું  
હતું. તેણે કહ્યું હતું કે દશરથ રાજા મારા ધણા  
મિત્ર હતા. તે ઉપરથી રામે કહ્યું હતું કે અમે હવે  
પંચવટીમાં રહેવાનાં છીએ, તો અમારું કુશળ  
તમે સાચવજો. એણે એમની સંભાળ રાખવાની  
હા ભણી હતી. / વા ૦ રા ૦ અર ૦ સ ૦ ૧૪.

એક સમયે રાવણે રામ અને લક્ષ્મણ પંચવટીમાં  
ન હોય એવો યોગ આણીને પોતે ભિક્ષુ રૂપે  
આવીને સીતાનું હરણ કર્યું. એ સીતાને લઈને  
જતો હતો અને સીતા અરે રામ દોડો, લક્ષ્મણ  
ધાઓ એમ આક્રંદ કરતી હતી તે જટાપુર દૂર  
એક પર્વત પર હતો તેણે ત્યાંથી સાંભળ્યું. લાગ્યો  
જ એ ત્યાંથી દોડ્યો અને જુએ છે તો રાવણ  
સીતાને લઈને જાય છે. રાવણ અને એની વચ્ચે  
જખરી બોલાબોલી થઈ અને છેવટે જ્યારે એણે  
જેયું કે એ સીતાને છોડતો નથી, એટલે એ યુદ્ધ  
કરવાને પ્રવૃત્ત થયો. / વા ૦ રા ૦ અર ૦ સ ૦ ● રાવણનું  
અને એનું જખરું યુદ્ધ થતાં રાવણે લાગ સાધીને  
એની પાંખ કાપી નાખી; શસ્ત્રપ્રહારથી એને  
મરણોન્મુખ કરી, પોતે સીતા સાથે ચાલતો થયો.  
આ વેળા જટાપુરનું વય સાઠ હજાર વર્ષનું હતું.  
એ રામ આવે ત્યાં સુધી જાણે પડીકામાં પ્રાણ  
બાંધીને રહ્યો હોય એમ પડી રહ્યો. / વા ૦ રા ૦  
અર ૦ સ ૦ ૫૦-૫૨.

આ તરફ રામ અને લક્ષ્મણ ધણી વારે પાછા  
આવ્યા અને આશ્રમમાં આવી જુએ છે તો સીતા  
૨૭

નહિ! પછી એની શોધ કરવા નીકળી પડ્યા.  
એમણે દૂરથી જટાપુરને દોડો અને ન ઝાળખ્યાથી  
કોઈ રાક્ષસ હશે એમ ધારી રામે બાણ કાઢીને  
ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું. એટલામાં લક્ષ્મણે જટાપુર છે  
એમ ઝાળખ્યો અને રામને કહ્યું એટલે બાણ  
ઉતારી બંને જાણ એની પાસે ગયા. જુએ છે તો  
પાંખો કપાયલો જટાપુર જ પડ્યો છે. / વા ૦ રા ૦  
અર ૦ સ ૦ ૬૪-૬૬.

પછી રામે પૂછ્યું કે જટાપુર, તમારી અવસ્થા  
આમ કેમ થઈ? એ ઉપરથી એણે જે બન્યું હતું  
તે બધું કહ્યું અને રાવણ સીતાને લઈને દક્ષિણ  
દિશામાં ગયો એટલું બોલીને એણે પ્રાણ છોડ્યા.  
આથી રામ અને લક્ષ્મણ બંનેને પરમ દુઃખ થયું.  
એમણે જટાપુરને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો; પિંડ અને  
જલાંજલિ પ્રદાન કરીને બંને જાણ નૈર્ઋત્ય દિશા  
તરફ સીતાની શોધ સારુ ચાલ્યા. / વા ૦ રા ૦ અર ૦  
સ ૦ ૬૭. ● જટાપુરને કર્ણિકાર, શતગ્રામી સારસ,  
રજ્જુબાહ અને મેરુડ એમ પાંચ પુત્રો હતા, એમ  
પુરાણોથી જાણાય છે.

રામાયણ ઉપરથી એ વિષ્ણુના વાહન ગરુડનો  
પુત્ર અને ગીધનો રાજા હતો એમ જાણાય છે.  
પુરાણોમાં એને દશરથનો મિત્ર કહ્યો છે. દશરથ  
શનિની પાસેથી સીતાને લેવાને ક્ષાન્તિમંડળમાં ગયો  
હતો. શનિની દષ્ટિને લીધે એનો રથ બળી ગયો  
અને રાજા નીચે પડ્યો. જટાપુર એને પડતો ઝીલી  
લઈને ઉગાર્યો હતો. પદ્મપુરાણમાં વળી એવી કથા  
છે કે પોતાના રાજમાં દુકાળ પડ્યો હતો માટે  
દશરથ શનિ ઉપર ચઢી ગયો. પણ એને રથ સહિત  
સ્વર્ગમાંથી ફેંકી દીધા તે જટાપુર એ ઝીલી લીધો હતો.  
જટાસુર સદ્રેશાધિપતિ, એક ક્ષત્રિય / ભાર સ ૦  
૪-૩૦.

જટાસુર (૨) બગડાની સંસારવાળા અલખુષ રાક્ષસ-  
નો પિતા. પાંડવો તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં આવીને  
બદરિકાશ્રમમાં રહ્યા હતા ત્યાં આ જટાસુર મુનિવેશ  
ધારણ કરીને પોતે પોતાને મુખે પોતાના ગુણોની  
પ્રશંસા કરી, વિશ્વાસ ઉપજવી તેમની પાસે કપટે રહ્યો

હતો. એના મનમાં એમ હતું કે જ્યારે આશ્રમમાં ભીમસેન નહિ હોય ત્યારે લાગ મળ્યે પાંડવોને મારીને દ્રૌપદીને હરણ કરી જઈશ. આ એનું કપટ પાંડવોના કલ્યામાં ન આવ્યું અને એ કોઈ મુનિ હશે જાણીને બધાં એની સેવામાં તત્પર રહેતા. એક વખત એવું થયું કે ભીમસેન ક્ષણ વગેરે લેવા વનમાં ગયો. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આ યોગ આવતાં જ એણે દ્રૌપદી સહ વર્તમાન પાંડવોને ઊંચકી લીધા. અર્જુન આ વખતે ઈંદ્રલોકમાં ગયેલો હતો એટલે એ અને ભીમ બે સિવાય ત્રણ ભાઈઓ અને દ્રૌપદીને લઈને ઘણી જ દૈટ મૂકીને નાકો. યુધિષ્ઠિરે એને બહુએ પ્રકારે નીતિનો બોધ કર્યો, પણ તે ધ્યાનમાં ન લેતાં દોડવા જ માંડ્યું. યુધિષ્ઠિરે કાંઈ અલૌકિક પ્રકારે જડ રૂપ ધારણ કરવાથી એનો વેગ અટક્યો અને એનાથી આગળ ચલાયું નહિ. એટલામાં ભીમસેન આશ્રમમાં આવ્યો. પાંડવો ત્યાં નથી એ જાણીને શોધ કરવા નીકળી પડ્યો, તે ત્યાં આવી ચઢ્યો. ભીમસેને જટાસુરની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરીને એને મરણ પમાડ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૫૭.

**જટિલા** ગૌતમ કુળોત્પન્ન એક કન્યા. એને સાત પતિ હતા. એનો ઇતિહાસ વ્યાસે દ્રુપદ રાજને કહી સંભળાવ્યો હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૯૫-૧૯૬.

**જટી** રાવણે પાતાળમાંથી જીતેલા નાગમાંનો એક / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭.

**જડર** મેરુની તળેટીએ આવેલા પર્વતોમાંનો પૂર્વ દિશાનો પર્વત.

**જડર (૨)** ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯  
**જડભરત** પ્રિયવ્રતવંશના પ્રસિદ્ધ ઋષભદેવ રાજર્ષિના સો પુત્રોમાંનો મોટો, ભરત રાજ. એ રાજ્ય છોડીને વનમાં તપ કરતો હતો તેવામાં એક હરણના બચ્ચા ઉપર પ્રીતિ થવાથી અંતકાળે પણ એ જ વાસના રહી. આથી એને હરિણનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો. આ યોનિમાંથી છૂટયા પછી એણે આંગિરસ ગોત્રના કોઈ બ્રાહ્મણની નાની સ્ત્રીને પેટે જન્મ લીધો. એના પૂર્વના પુણ્યે કરીને એને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન

હોવાથી એને લાગ્યું કે જોહો, સંગને લીધે મારે કેવું જન્મ-મરણના ફેરામાં આવવું પડ્યું! આથી એનું નામ જડભરત પડ્યું.

કોઈ એને ઉઠાડે તો ઊઠે, કોઈ ખવડાવે તો ખાય, નીકર ખેસી જ રહે; એવી એની સ્થિતિ જાણીને, એના આરમાન ભાઈઓને લાગ્યું કે એ ઘરમાં કશાથે કામનો નથી. એમ ધારી એને ખેતરની રખવાળી કરવા મૂક્યો. ત્યાં પણ એ કાંઈ ખપનો નીવડ્યો નહિ. છતાં ત્યાં જ રહેતો હતો. તેવામાં કોઈ ચોર લોકોને દેવીને નરબલિ આપવાની ઇચ્છા હતી, તેમના જોવામાં તે આવ્યો. આથી એને પકડી, ઊંચકી દેવીના મંદિરમાં લઈ ગયા અને જોવા એને મારે છે તેવામાં દેવીને બહુ ક્ષોભ થયો, અને એણે ચોર લોકોને મારી એનું સંરક્ષણ કર્યું. / ભાગ૦ ૫, સ્કં૦ અ૦ ૯.

કાળાન્તરે પ્રસંગવશાત્ રહુગણ રાજને એની જોડે મેળાપ થયો. એણે રાજને આત્મતત્ત્વબોધ કરીને કૃતાર્થ કર્યો. (રહુગમ શબ્દ જુઓ.)

**જટુ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**જનક** વિદેહવંશના પ્રત્યેક રાજનું સામાન્ય નામ. એનું કારણ એમ છે કે એ વંશનો મૂળ પુરુષ કેવળ પિતાના જ દેહથી નિર્માણ થયો હતો. એ વિષયે મૂળ ઇતિહાસ એમ છે કે વૈવસ્વત મનુના મોટા પુત્ર ઇક્ષ્વાકુના સો પુત્ર પૈકી ખીજ પુત્ર નિમિત્તે રાજને વસિષ્ઠનો શાપ થયો હતો. એનો દેહ પડી ગયા બાદ બ્રાહ્મણોએ એના દેહનું મંથન કર્યું ને તેમાંથી એક પુરુષ નિર્માણ કર્યો. એનું નામ મિથિનામા જનક. ત્યાર પછીના દરેકને આ નામ લાગ્યું પડ્યું. (૧ નિમિ શબ્દ જુઓ.)

**જનક** કૂંધ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**જનદેવ** વિદેહવંશનો એક જનક. વંશાવલિમાં એનું નામ મળતું નથી. એનો ઇતિહાસ એવો છે કે એણે પોતાને ખરો એકસો આચાર્ય રાખ્યા હતા. એક કાળે એણે એમને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે આત્મા એટલે શું? મુખ્યત્વે કરીને એ નામ કાને છે અને એને મેળવવાને ઉપાય શો? એ પ્રશ્નોના

ઉત્તર જેને જેમ કાવે તેમ આપ્યા. પણ રાજને સમાધાન થયું નહિ. એથી એ બહુ શંકાશીલ હતો. તેવામાં એને ઘેર પાંચશિખ નામના ઋષિ આવ્યા. એણે એમનું પૂજન કરી નમ્રતાથી ઉપર કહેલા પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમણે એના યથાયોગ્ય જવાબ આપ્યા. ઋષિએ આચાર્યોએ દીધેલા જવાબના ખંડનખંડન સહિત રાજના મનનું સમાધાન કર્યું. ઋષિના બોધથી રાજનું મન બ્રહ્મવિદ્ય થઈ ગયું હતું / ભારં શાંતિં અં ૨૧૮-૨૧૯ સ્લોં ૫૦. ● એટલે કે રાજગૃહ બળવા લાગ્યું તો પણ આ મારું બળ છે એવી નિત્યત્વ શુદ્ધિ અને મમત્વશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નહિ.

**જનપાદપ એક બ્રહ્મર્ષિ (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)**

**જન્મેજય સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન સુમતિ રાજનો પુત્ર. એણે ત્રણ દિવસમાં ભૂમિને છતીને તેનું આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. / ભારં શાંતિં અં ૧૨૪**

**જન્મેજય (૨) સોમવંશી યથાતિ પુત્ર પુરુનો પુત્ર. એ ચાર યજ્ઞ કરી પછી વનમાં ગયો હતો. માધવી નામની સ્ત્રીને પેટે એને પ્રાચિન્વાન અથવા પ્રાચીન નામે પુત્ર થયો હતો.**

**જન્મેજય (૩) સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન સંજય રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ મહામના હતું.**

**જન્મેજય (૪) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો રાજ. યુદ્ધમાં એના રથના ઘોડા રાઈના કૂલના રંગના હતા. / ભારં દ્રોણં અં ૨૩. ● ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યુધ નામના પુત્રે એને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભારં દ્રોણં અં ૧૫૮.**

**જન્મેજય (૫) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ.**

**જન્મેજય (૬) સોમવંશી પૂરુકુળના પાંડુ પુત્ર અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પૌત્ર અને પરીક્ષિત રાજનો પુત્ર. એને વપુષ્ટમા નામની સ્ત્રીને પેટે શતાનીક નામે પુત્ર થયો હતો. એનો પિતા પરીક્ષિત રાજ સર્પદંશથી મરણ પામ્યો હતો, માટે એણે ઉત્કંઠ ઋષિએ ઉત્તેજન આપવાથી સર્પસત્ર કર્યો હતો. એ સત્રમાં કવષાપુત્ર તુરઋષિ એના ઉપા-**

ધ્યાય અને ચંદભાર્ગવ, પિંગળઋષિ, જૈમિનિ, અને અંગિરા એ ઋષિઓ, ક્રમશઃ હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા એમ ચાર ઋત્વિઓ હતા. આ સિવાય કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, ઉદ્દાલક, પ્રમતક, શ્વેતકેતુ, પિંગળ, અસિત, દેવળ, નારદ, પર્વત, આચ્યેય, કુંડજકર, કાળદટ, વાત્સ્ય, શ્રુતશ્રવા, કહેાડ, દેવશર્મા, મૌદગલ્ય, સમસૌરભ એ ઋષિઓ સદસ્ય હતા. / ભારં આદિં અં ૫૧-૫૩.

વાસુકિનાં ૧૫ કુળ, તક્ષકનાં ૧૮ કુળ, અરાવત નાગનાં ૩ કુળ, કારવ્ય નાગનાં ૯ કુળ, અને ધૃતરાષ્ટ્ર નાગનાં ૩૫ કુળ એમ એ સર્પસત્રમાં ૮૦ આ નાગકુળો તેમ જ ખીજનાં મળી સેંકડો કુળો બળીને ભસ્મ થયાં હતાં. / ભારં આદિં અં ૫૭-૫૮. ● પછી આસ્તિક ઋષિએ આવીને એ સત્ર બંધ કરાવ્યો હતો.

કેટલાક કાળ પછી જન્મેજયે એક ખીજે યજ્ઞ કર્યો જેમાં વાજસનેયી શાખાનો બ્રહ્મા જોઈને વૈશંપાયન ઋષિએ એને શાપ આપ્યો હતો. જેથી એ સત્વર જ રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ અરણ્યમાં મરણ પામ્યો હતો.

**જન્મેજય (૭) ઈદ્રોતઃશૌનક નામના ઋષિએ પાવન કરેલો રાજ. આ રાજ પણ પરીક્ષિત પુત્ર હતો. પણ એનું કુળ ક્યું એ કાંઈ જણાયું નથી. (ઈદ્રોતઃશૌનક શબ્દ જુઓ.)**

**જન્મેજય (૮) ક્ષત્રિય, દુષ્યન્તપુત્ર. એની માનું નામ લક્ષ્ણા; લાક્ષી અને લાક્ષ્યા એવાં પણ એનાં ખીજાં નામ હતાં. (ભારં આં ૮૮-૧૪)**

**જન્મેજય (૯) સોમવંશના કુરુનો પુત્ર, ક્ષત્રિય. એની માનું નામ વાહિની હતું. ધૃતરાષ્ટ્રાદિ એના પુત્રો હતા. (ભારં આં ૧૦૧-૩૯)**

**જન્મેજય (૧૦) એક પાંચાલ-ક્ષત્રિ. (ભારં દ્રોં ૨૩-૫૧)**

**જન્મેજય (૧૧) એક નાગવિશેષ.**

**જનસ્થાન ગોદાવરીને દક્ષિણ તીરે આવેલું એક સ્થાનવિશેષ. હાલ એને નાસિક કહે છે. રામના સમયમાં અહીં શૂર્પણખા અને ખર રાક્ષસ રહેતાં હતાં. / વાં ૨૦ અરં ૧૮**

જનલોક ભૂલોકથી માંડીને સત્યલોક સુધી જાયે જે સાત લોક માન્યા છે તેમાં પાંચમો. બ્રહ્માનસ પુત્ર સનકાદિક અહીં રહે છે.

જન્મેશ્વર ભારતવર્ષનું એક તીર્થ.

જહ્નુ સોમવંશી વિજયકુળોત્પન્ન હોત્રક રાજનો પુત્ર. એણે ગંગાને પ્રથમ એની જાંઘમાં સમાવી દર્ષ, પછી મુક્ત કરી હતી. તે ઉપરથી ગંગાનું નામ જહ્નવી પડ્યું છે. / વાં ૨૦ બાલં સં ૪૩.

● એને અજ અથવા અજમીઠ નામાન્તરવાળો પુત્ર નામનો પુત્ર હતો. / ભારં શાંતિં અં ૪૬.

જહ્નુ (૨) સોમવંશ નહુષ કુળના પુરુના અજમીઠ વંશમાં જન્મેલા કુરુ રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એના વંશમાં જ કૌરવ-પાંડવ થયા હતા. એના પુત્રનું નામ સુરથ હતું.

જહ્નુ (૩) સોમવંશી સુહોત્રપુત્ર અજમીઠનો પુત્ર. એની માનું નામ કેશિની. એના વંશના બધા કુશિકો કહેવાતા./ભારં આં ૧૦૧-૨૦. ● જ્યારે ભગીરથ રાજ સ્વર્ગમાંથી ગંડુને લઈને આવતો હતો ત્યારે ગંગા એના રથની પાછળ પાછળ આવતી હતી. જહ્નુના યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલી જગા બોળી નાખવાથી જહ્નુ ગંગાનું આચમન કરીને પી ગયો હતો. પછી ભગીરથની પ્રાર્થના ઉપરથી પોતાના કાનમાંથી ગંગાને કાઢી હતી. આથી ગંગાનું નામ જહ્નવી પડ્યું છે.

જહ્નુ (૪) મિથિલનો પુત્ર. સિંધુદ્રીપનો પિતા. / ભાં અનું ૭-૨.

જહ્નુસુતા ગંગા / ભારં આં ૧૦૫-૧૩; ૭-૩.

જંગારિ એક બ્રહ્મર્ષિ (વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

જંઘ રાવણ પક્ષનો એક નામાંકિત રાક્ષસ.

જંઘાબંધુ યુધિષ્ઠિરની સભાનો એક ઋષિ / ભારં સં ૪-૨૨.

જંતુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન સોમક રાજના સો પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર (૧. સોમક શબ્દ જુઓ.) / ભારં વં ૧૨૮-૪૪૮.

જંતુચંદ્ર દુર્યોધને પાંડવોને બાળી નાખવાને યોજેલું લાક્ષ્યાગૃહ તે જ. એને ભીમસેને સળગાવી દીધું હતું. / ભારં ૧૫૪-૧૫૬; આં ૧૬૦.

જંબુક એક શ્વ. દાશરથિ રામના સમયમાં એણે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવાનો પોતાનો ધર્મ મૂકીને બ્રાહ્મણ આદિની પેઠે તપ કરવાનો પરધર્મ અંગીકાર કર્યો. એ અધર્મને યોગે અયોધ્યામાં એક બ્રાહ્મણના પુત્રનું અકાળ મૃત્યુ થયું. તેથી તે બ્રાહ્મણ રામની પાસે આવીને પુષ્કળ યદાતદા બોલી ગયો. પુષ્પક વિમાનમાં બેસી રામ તપાસ કરવા જતા હતા ત્યારે એમણે આ શ્વને તપ કરતો દીડો. રામે એને તત્કાળ દેહાંત સળ કરીને વધ કર્યો. સળ આપતાં જ પછે પેલા બ્રાહ્મણનો પુત્ર સજીવન થયો. / ભારં શાંતિં અં ૧૫૩ શ્લોકં ૬૭. ● આને વાદ્મીકિ રામાયણમાં શંબુક એવું નામ કહ્યું છે. / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૭૬

જંબુદ્રીપ પૃથ્વીના સાત દ્વીપમાંનો પહેલો મેરુની આજુબાજુ એ વર્તુળાકારે આવેલો છે. મેરુ એની મધ્યમાં છે. એનો વ્યાસ એક લાખ યોજન અને એટલી જ પહોળાઈનો ક્ષારસમુદ્ર એની આજુબાજુ આવેલો છે. કલ્પના આરંભમાં પ્રિયવ્રત રાજનો પુત્ર આગ્નિ અહીં અધિપતિ હતો. એને નવ પુત્રો હતા, તેથી એણે જંબુદ્રીપના નવ ભાગ પાડ્યા. દરેકને વર્ષ (દેશ) એવી સંજ્ઞા આપી અને પોતાના દરેક પુત્રને એકેક વર્ષ ઉપર આધિપત્ય આપ્યું. અજનાભવર્ષ, કિંપુરુષવર્ષ, હરિવર્ષ, ભદ્રાશ્વવર્ષ, રચકવર્ષ, હિરણ્યમયવર્ષ, કુરુવર્ષ, કેતુમાળવર્ષ અને આ જથાની વચ્ચે ઈલાવૃતવર્ષ એ આ નવ વર્ષોનાં નામ હતાં. એ દરેક વર્ષ-દેશના વિશેષ વર્ણન સારુ એ પ્રત્યેક શબ્દો બેવા. આ દ્વીપમાં સો યોજન લાંબો અને સો યોજન પહોળો એટલે દસ હજાર યોજન ક્ષેત્રફળવાળો સત્તાવન સહસ્ર દેશ હોઈને, એ દેશને ભારતમાં સુદર્શનદ્વીપ એ નામ આપ્યું છે. / ભારં ભીમં અં ૫, શ્લોકં ૧૩

જંબુદ્રીપ સપ્તદ્વીપમાંનો એક / ભારં સં ૨૯-૨૪

જંબુનદી મેરુના પાછળના ભાગમાં આવેલા ચંદ્ર-પ્રભ નામના સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી.

જંબુનદી (૨) સ્વર્ણનીના સાત મહાપ્રવાહમાંનો એક પ્રવાહવિશેષ.

જાન્યુ પ્રસ્થ એક ગામ. કેકય દેશથી અયોધ્યા આવતાં ભરતના રસ્તામાં આ ગામ આવ્યું હતું.

જાન્યુમાર્ગ ભારતવર્ષીય ક્ષેત્ર.

જાન્યુમાલી લંકાના પ્રસિદ્ધ પ્રહસ્ત નામના રાક્ષસ સચિવનો પુત્ર. મારુતિએ અશોકવાટિકા ઉભાડી તે વખતે મારુતિ સામે એને રાવણે ઘડવા મોકલ્યો હતો. એ મારુતિને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / વાં ૨૦ સુંદરં સં ૪૨-૪૪.

જાન્યુમાલી (૨) એ નામનો બીજો એક રાક્ષસ. એ પણ મારુતિને હાથે જ મરાયો હતો. / વાં ૨૦ યુદ્ધ સં ૪૩.

જમ્બૂ સઘળી પૃથ્વી ઉપર એક સરખો પ્રકાશ પડે અને જૂની માન્યતા પ્રમાણે, મેરુના પડછાયા વડે અંધારું ન થાય એટલા સારુ પ્રિયવ્રત રાજા મેરુની આબુબાબુ ક્યો હતો અને એના એમ ફરવાથી એના રથનાં પૈડાં વડે થયેલા ચીલાથી પૃથ્વીના સાત ભાગ થયા હતા, તેમાંનો એક ભાગવિશેષ.

પૃથ્વીના પ્રિયવ્રત પુત્ર આગ્નીક્રે નવ ભાગ પાડીને તે પોતાના નવ પુત્રોને આપ્યા હતા. એ ભાગ તે અજનાભ, કિંપુરુષ, હરિ, ભદ્રાશ્વ, રમ્યકૂ, હિરણ્ય, કુશ, કર્ત્ત્તમાપ અને સઘળાની વચ્ચે આલેલો ઈલાવૃત્ત. / ભાગ ૦ ૫-૧૬-૧૯.

જમ્બૂવન મેરુ પર્વત ઉપરનું વનવિશેષ. એ એ પ્રદેશના સ્વર્ગ જેવું છે / ભાર ૦ અનુ ૦ ૨૪૦.

જંભ એક દૈત્ય. તારકાસુરના દસ પ્રમુખ અસુર-માંનો એક. એને યાકુ નામે કન્યા હતી. તારકાસુરના યુદ્ધમાં એ વિષ્ણુને હાથે માર્યો ગયો હતો. / ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૧૦૨.

જંભ (૨) રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. એનો પુત્ર સુંદ તે તાટકા રાક્ષસીનો પતિ થયો હતો.

જંભ (૩) રામની સેનાનો એક વાનર. / વાં ૨૦ યુદ્ધ સં ૪.

જમ્ભ (૪) બલિનો મિત્ર યુદ્ધમાં ઈન્દ્રના વજ્ર વડે બલિ વિહ્વળ થયો ત્યારે આ સિંહ ઉપર બેસીને ઈન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. યુદ્ધમાં એને ઈન્દ્રે મારી નાખ્યો હતો. / ભાગ ૦ ૮-૧૧-૧૩.

જંભક ઈન્દ્રે મારેલો એ નામનો એક દૈત્ય. (૩. તાટકાસુર શબ્દ જુઓ.)

જમ્ભક (૨) ક્ષત્રિયવિશેષ / ભાર ૦ સં ૩૨-૭.

જંભાસુર પહેલો જંભ શબ્દ જુઓ.

જમદગ્નિ વારુણિ ભૃગુકુળમાં થયેલા ઋચિક ઋષિને ગાધિ રાજાની કન્યા સત્યવતીને પેટ થયેલો પુત્ર. એનું બીજું નામ ઓચીક પણ હોય એમ જણાય છે. એ વિશ્વામિત્રનો ભાણેજ હતો. પ્રસેનજિત રાજા જેને રેણુ પણ કહેતા તેની કન્યા રેણુકા એની સ્ત્રી હતી. જમદગ્નિ પ્રતિ આશ્વિન માસમાં સંચાર કરનાર સૂર્યની સાથે સંચાર કરે છે. (૩. ધ્વ શબ્દ જુઓ.) એને રુમણવાન, સુષેણુ, વસુ-માન (વિશ્વાવસુ અને રામ-જે પરશુરામ નામે પ્રસિદ્ધ છે તે - મળીને પાંચ પુત્રો હતા.

એ ધણો ક્રોધી હતો. એક વખત એની સ્ત્રી રેણુકા નદીએ નહાવા ગઈ હતી. માર્તિકાવતક દેશનો રાજા ચિત્રરથ સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન જળક્રીડા સારુ આવેલો હતો તેને એણે જોયો. એમની જળક્રીડા જોવા એ થોડી વાર ઊભી રહી, જેથી એને આશ્રમમાં આવતાં સહજ વિક્ષંબ થયો. આટલા ઉપરથી જમદગ્નિને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે એણે પોતાના પુત્રોને એનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. પરંતુ તેમણે સ્તબ્ધ રહીને એ આજ્ઞા માની નહિ. જમદગ્નિએ પુત્રોને પાષાણુ તુલ્ય જડ કરી દીધા. પરશુરામ અરણ્યમાં ગયો હતો તેની વાટ જોતો હતો એટલામાં એ આવ્યો. એને આવેલો જોઈને એને પણ એ જ આજ્ઞા કરી. પરશુરામે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે તરત જ પોતાની માતા રેણુકાનો વધ કર્યો. આથી પ્રસન્ન થઈને જમદગ્નિએ એને જો ઈષ્ટ હોય તે માગવાનું કહ્યું. સાંભળતાં જ પરશુરામે માંગ્યું કે મારી માતા અને ભાઈઓ જેવા હતા તેવા થાય અને તેમને થયેલા આ બનાવનું સ્મરણ ન રહે. (૧. રામ શબ્દ જુઓ.) અને આપ આજથી ક્રોધ તજ ઘો. ઋષિએ તથાસ્તુ કહેતાં જ રેણુકા અને તેના પુત્રો સજીવ થયા અને જમદગ્નિ પોતે પણ એટલો

ક્રોધરહિત થયો કે સહસ્ત્રાભુનના પુત્રોએ આવીને માર્યો, છતાં એને ક્રોધ ધરાધરી આવ્યો નહિ.

એક સમયે ક્રોધદેવે ધાર્યું કે આણે તો મને નિશ્ચયાત્મક છોડ્યો કે કેમ તે જોઉં. પછી જમદગ્નિના આશ્રમમાં પિતૃતિથિ હતી ત્યારે એણે સર્પરૂપ ધારણ કરીને પિતરને માટે કરેલા દૂધપાકમાં પોતાનું ઝેર નાખી તેને ખોટ્યો. પછી ઋષિને પોતે શું કર્યું હતું તે કહ્યું. પણ ઋષિને ક્રોધ ન આવતાં ક્રોધદેવને એટલું જ કહ્યું કે આ અપરાધ તે પિતૃદેવનો કર્યો છે. આથી ક્રોધદેવે સંતુષ્ટ થઈ દૂધપાક પ્રથમ જોવો નિર્વિષ કર્યો અને અંતર્ધાન પામ્યો. (૧ ક્રોધ શબ્દ જુઓ.)

એક સમયે કાર્ત્વીર્યજીન પોતાની સેના સહિત જમદગ્નિના આશ્રમમાં આવ્યો હતો. પોતાની પાસે કામધેનુ હોવાથી ઋષિએ સઘળાનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું. આ જોઈને એણે બળાતકારે કામધેનુ લઈ લીધી; તો પણ એમને ક્રોધ આવ્યો નહિ. કાર્ત્વીર્યની પાસેથી પરશુરામે પોતે કામધેનુને છોડાવી આણી પાછો આશ્રમધર્મ ચાલુ કર્યો.

પરશુરામે કાર્ત્વીર્યને માર્યો હતો તેનું વેર રાખીને તેના પુત્રોએ પરશુરામ આશ્રમમાં ન હોય એવો લાગ સાધીને જઈને જમદગ્નિને કાપી નાખ્યા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૧૬.

પરશુરામે એમને પુનઃ સજીવન કર્યા અને પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.)

જમદગ્નિ (૨) એ જ કુળના એ નામના ખીજા એક ઋષિ. (૩. ભગુ શબ્દ જુઓ.)

જય વિષ્ણુના પ્રસિદ્ધ બે દારપાળોમાંનો એક (જય-વિજય શબ્દ જુઓ)

જય (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવના પુત્ર વત્સરને સ્વર્વીયિ નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા છ પુત્રોમાંનો નાનો.

જય (૩) વિદેહવંશના શ્રુત નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિજય જનક.

જય (૪) ઉર્વશીને સોમવંશી પુરુરવા રાજથી થયેલા છ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એને મિત નામે પુત્ર હતો.

જય (૫) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન ક્ષત્રવૃદ્ધિ વંશના સંજય રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે કૃત.

જય (૬) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધવંશના સંકૃતિ રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર ક્ષત્રધર્મા.

જય (૭) સોમવંશી નહુષપાત્ર પુરુના વંશના રૌદ્રાશ્વ કુળના મન્યુ રાજના પાંચમાંનો ખીજો.

જય (૮) શુક્રાચાર્યને પીવરીથી થયેલા પાંચમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

જય (૯) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના સાત્યકિના દસ પુત્રોમાંનો મોટો. એ ભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો.

જય (૧૦) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વત વંશના કંકને કાલ્યુકાથી થયેલા બે પુત્રોમાંનો ખીજો.

જય (૧૧) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કૃષ્ણને ભદ્રાની કુખે થયેલો પુત્ર.

જય (૧૨) ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૫.

જય (૧૩) એ નામનો પાંડવ પક્ષનો રાજ જોને કર્ણે માર્યો હતો. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૬.

જય (૧૪) બ્રહ્મસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

જય (૧૫) શ્રી મહાભારત મહાકાવ્ય તે જ. / ભાર૦ સ્વર્ગ૦ ૫-૫૩.

જય (૧૬) વિરાટ નગરમાં યુધિષ્ઠિરે રાખેલું શુપ્ત નામ / ભાર૦ વિ૦ ૭-૬૬, ૨૧-૧૯.

જય (૧૭) યમની સલાનો એક ક્ષત્રિય. / ભાર૦ સ૦ ૯-૧૫.

જયંત એક રુદ્ર. ભારતમાં કહેલા રુદ્રોમાં કયા રુદ્રનું આ ખીજું નામ હતું તે કહી શકાતું નથી.

જયંત (૨) એક રુદ્રગણ.

જયંત (૩) ઇન્દ્રનો પુત્ર. બાર આદિત્યોમાંના ઇન્દ્રના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

જયંત (૪) ધર્મ ઋષિને મરુતવતીને પેટે થયેલા બે પુત્રોમાંનો એક.

જયંત (૫) દશરથ રાજના અષ્ટ પ્રધાનોમાંનો એક. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭.

**જયંત** (૬) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજ. / ભાર૦ ઉદ્ધ૦ અ૦ ૧૭૧.

**જયંતી** સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના સ્વર્ગના અધિપતિ યજ્ઞ નામના ઈંદ્રની કન્યા. ઋષભદેવ રાજર્ષિની સ્ત્રી. ભરતાદિ સો પુત્રની માતા (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

**જયંતી** (૨) ચાલુ મન્વન્તરના સ્વર્ગાધિપતિ પુરંદર નામના ઈંદ્રની કન્યા. વારુણિ ભૃગુના પુત્રોમાંના શુક્ર નામના પુત્રની સ્ત્રી. આ શુક્ર તે વૃષપર્વા દાનવના સમયમાં તેનો પુરોહિત હતો. શુક્રથી આ જયંતીને દેવયાની નામની કન્યા થઈ હતી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૭.

**જયંતી** (૩) ભારતવર્ષીય નદી.

**જયત્સેન** ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજ. / ભાર૦ ઉદ્ધ૦ અ૦ ૪.

**જયત્સેન** (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક માગધ. એને અભિમન્યુએ માર્યો હતો. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૭.

**જયત્સેન** (૩) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજ. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬.

**જયત્સેન** (૪) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રના એક પુત્ર / ભાર૦ ભી૦ ૭૭-૭૯. ● એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો.

**જયદ્રુપણ** વિરાટનગરમાં સહદેવે ધારેલું પ્રચ્છન્ન નામ. / ભાર૦ વિ૦ ૭-૬૬.

**જયદ્રથ** સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન પુરુ રાજના અજમીઠ વંશના બૃહદિષુ કુળમાં જન્મેલા બૃહતકાય રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિશદ હતું.

**જયદ્રથ** (૨) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન સોમપાદ રાજના વંશના બૃહન્મના રાજનો પુત્ર. એને સંભૂતિ નામની સ્ત્રી અને વિજય નામનો પુત્ર હતો.

**જયદ્રથ** (૩) સિંધુ દેશના વૃદ્ધક્ષત્ર રાજનો પુત્ર અને ધૃતરાષ્ટ્રની કન્યા દુઃશલાનો પતિ. એ દુર્યોધન પક્ષનો હોવાથી પાંડવોનો દ્વેષ કરતો હતો.

પાંડવો જ્યારે વનવાસમાં હતા ત્યારે એક વખત એ પોતાના દેશથી નીકળીને શાલ્વ દેશમાં સ્વયંવર હતો ત્યાં જતો હતો. બલાહક, આનીક, વિદારણુ

ઇત્યાદિ છ ભાઈઓ તે વખત એની જોડે હતા તેમ જ ક્રોટિક અગર ક્રોટિકાસ્ય, શિખિ દેશાધિપતિ સુરથ રાજનો પુત્ર, વિગત રાજપુત્ર ક્ષેમકર, ઈક્ષ્વાકુ કુળના સુભવપુત્ર સુપુષ્પિત, કુલિંદ પુત્ર અને સિંધુ દેશોત્પન્ન અંગારક, કુંજર, ગુપ્તક, શત્રુંજય, સંજય, સુપ્રવૃદ્ધ. ભયંકર, ભ્રમર, રવિ, શર તેમજ પ્રતાપ અને કુહન એમ બાર રાજપુત્રો અને તે જ પ્રમાણે મોટું સૈન્ય હતું. જતાં જતાં પાંડવો જે વનમાં હતા તે ક્રામ્યક વનમાં એઓ આવી પહોંચ્યા.

તેઓનું તે દિવસે એ વનમાં રહેવું થયું. પાંડવોનો આશ્રમ પાસે જ હતો અને પાંડવો મૃગયા કરવા ગયા હતા. આશ્રમમાં માત્ર દ્રૌપદી અને ધૌમ્ય પુરોહિત બન્ને જ હતાં. દ્રૌપદી સહજ જયદ્રથની દ્રષ્ટિએ પડતાં એને એના વિશે કામબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. એ કોણ છે, કોની સ્ત્રી છે, ઇત્યાદિ ખબર કાઢીને એને ફેાસલાવીને વશ કરવા ક્રોટિકને મોકલ્યો. તે ઉપરથી તે દ્રૌપદી પાસે ગયો અને તું કોણ છે, અરણ્યમાં કેમ રહી છે વગેરે બધું પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પાંડવોની સ્ત્રી દ્રૌપદી છું. મારા પતિએ મારા રક્ષણ સારુ ધૌમ્યઋષિને મૂકી મૃગયા સારુ ગયા છે. એમ કહીને દ્રૌપદી આશ્રમમાં ગઈ અને ક્રોટિક પાછો જયદ્રથ પાસે ગયો અને બધી હકીકત કહી.

ક્રોટિકની હકીકત સાંભળતાં જ જયદ્રથ પોતાની સેનામાંથી નીકળી દ્રૌપદીની પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ એનો આદર સત્કાર કર્યો અને એ જયદ્રથ છે એમ ઓળખીને કહ્યું કે હમણાં પાંડવો આવશે અને તમને મળશે. આમ પોતાના કાકા સસરાનો જમાઈ બાણી સરણ ચિત્તથી વાત કરી. પરંતુ જયદ્રથ ક્રોટિક હોવાથી બોલ્યો કે હે દ્રૌપદી ! આ પાંડવોની સાથે રહી તારે વનવાસની પીડા વેઠવી ઉચિત નથી. તું દુપદ રાજકન્યા હોઈ અત્યંત સુકુમાર અને ઘણી જ સ્વરૂપવાન છે. તારી અવસ્થા હજુ તરુણ છે. માટે વિચાર કર અને મારી જોડે ચાલ. મારું ઐશ્વર્ય કેવું મોટું છે તે જો. આવાં એનાં અનેક



પ્રકારનાં નિર્લજ્જપણાનાં ભાષણ સાંભળીને દ્રૌપદીને પારાવાર ક્રોધ થયો; અને એણે કહ્યું, અરે મૂર્ખા ! અહીંથી જલદી ચાલ્યો જ. નીકર વૃથા પ્રાણુ ગુમાવી ખેસીશ. તું ગાંધારીનો જમાઈ, એટલે કુંતીનોયે જમાઈ કહેવાય. આમ છતાં આવું ખોલવું તને શાભતું નથી. હશે, હવે સત્વર સમજીને ચાલતો થા. અંવિચારીપણાને લીધે વૃથા કાળના મોંમાં પડવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ. પણ ઉન્મત્ત થયેલા જયદ્રથે એવું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. તેમ એ એને રુચ્યુંયે નહિ. એણે દ્રૌપદીને બળાત્કારે પકડીને પોતાના રથમાં નાખી અને સેનાની વાટ ન ભોતાં રથ દોડાવીને નાસી છૂટ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૪-૨૬૮.

જયદ્રથે દ્રૌપદીને બળાત્કારે પકડીને રથમાં નાખી. તે જોઈને ધૌમ્ય ઋષિએ પણ એને ઘણો વાર્યો. છેવટે ન લઈ જઈશ, છોડી દે વગેરે બોલતો બોલતો રથની પછવાડી દોડ્યો. અહીં પાંડવો આશ્રમમાં આવ્યા કે તરત ખીજા ઋષિઓએ થયેલા વર્તમાન એમને જણાવ્યા. સાંભળતાં જ તેઓ જયદ્રથની પાછળ ધાયા અને ઘણે દૂર જઈને એને પકડી પાડ્યો. એની પાછળ આવતા સૈન્યને ભીમસેને હરાવ્યું અને કોટિકેને તો ઠાર માર્યો અને જયદ્રથને મારતો હતો તેવામાં યુધિષ્ઠરે કહ્યું કે એને મારીશ નહિ. એથી દુઃશલાને દુઃખ થશે અને તેથી ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રને પણ કષ્ટ થશે; ભીમસેને એને ન મારતાં એની પાસે કહેવડાવ્યું કે હું પાંડવોનો દાસ છું. પછી છોડી દીધો. પાંડવો, દ્રૌપદી અને ધૌમ્યને લઈ આશ્રમમાં આવ્યા.

પાંડવોએ જયદ્રથની આવી વલે કરી તેથી વિમનસ્ક થઈને એ સ્વયંવરમાં ગયો જ નહિ. સૈન્ય સહિત બધા સજ્જપુત્રોને પોતાને દેશ પાછા જવા દઈને પોતે એકલો જ ગંગાદાર ગયો અને ત્યાં રુદ્રને મોટું કષ્ટ ભરેલું તપ કરીને હું બધા પાંડવોને જીતું એવું વરદાન માગ્યું. પણ રુદ્રે કહ્યું કે એ થનાર નથી. પણ જ, જ્યારે અર્જુન નહિ હોય ત્યારે તું એકવાર પાંડવોને હરાવીશ. એમ કહીને રુદ્ર

અંતર્ધાન થયા અને જયદ્રથ એટલાથી જ સંતુષ્ટ થઈને પોતાના નગરમાં પાછો આવ્યો. આ વરના પ્રતાપ વડે જ જ્યારે અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં મરાયો તે વખતે એણે પાંડવોને હરાવ્યા હતા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૨.

પછી ભારતના યુદ્ધમાં અર્જુન સંશપ્તકમાં રોકાયેલો હોવાથી ચક્રવ્યૂહમાં જયદ્રથે પાંડવોને પરાભવ કર્યો જેથી અભિમન્યુ એકલો પડીને મરાયો; તેથી અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આવતી કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં હું જયદ્રથને મારીશ; નીકર અગ્નિપ્રવેશ કરીશ. આ પ્રતિજ્ઞાથી ભયભીત થઈને, હું મારે દેશ બહાર છું એવું એણે દુર્યોધનને કહ્યું. પણ દ્રોણાચાર્યે એને અભય આપીને રહેવાતું કહેવાથી પોતાને દેશ ન જતાં એ ત્યાં રહ્યો. / ભારત૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૭૩-૭૪

ખીજે દિવસે અર્જુન વહેલી પરોઢમાં ઊઠ્યો. યથા-વિધિ સ્નાનસંધ્યા અને શિવોપાસના કરી, કૃષ્ણની રાહ જોતો ખેડો, એટલામાં કૃષ્ણ પણ વિધિપૂર્વક નિત્યકર્મથી પરવારી ત્યાં આવ્યા. સૈન્ય સહિત અર્જુન યુદ્ધભૂમિ પર આવી ઊભો. કૌરવ સેના સહિત દ્રોણાચાર્ય પણ હાજર થઈ ગયા. દ્રોણાચાર્યે શકટ વ્યૂહની રચના કરી, તેમાં પદ્મવ્યૂહ રચ્યો અને તેની અંદર સૂચિવ્યૂહ કરી તેમાં જયદ્રથને ખેસાડ્યો. આવી બરોબર ગોઠવણ કરી પોતે વ્યૂહના મોં આગળ આવી ઊભા. શકટ વ્યૂહની રચના અર્જુનને શાત નહોતી. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૮૦-૮૮.

અહીં કૃષ્ણે અર્જુનને સૂચ્યું કે આચાર્યની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ન રોકાતાં શીઘ્રવ્યૂહમાં પ્રવેશ કર. એમ કહી પોતે રથને ત્યાં હાંકી ગયા. અર્જુને વ્યૂહમાં જતાં જતાં જ આચાર્યને વંદન કર્યું, અને આગળ ચાલ્યો. એને જોઈને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે વ્યૂહના દાર પર હું તારો શત્રુ ઊભેલો છતાં મને જીત્યા વગર અંદર જવું તને ઘટતું નથી અર્જુને કહ્યું કે ગુરુ મવાન્નમે શત્રુઃ શિષ્ય પુત્ર સમાડસ્મિ તે । નચાસ્તિ સ પુમાન્ લોકે યસ્ત્વાં યુધિ પરાજયેત્ ॥ / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૧, શ્લો૦ ૩૪

એમ કહીને જ ચાલ્યો, તે વ્યૂહમાં જ દાખલ થયો. જતાં જતાં એણે શતાવધિ યોદ્ધાઓનો પરાભવ

કર્થો તેમ જ શતાવધિ યોદ્ધાને મરણ પમાડ્યા. કૃષ્ણે એને કહ્યું કે ઘોડા તરસ્યા થયા છે. તે ઉપરથી જ્યદ્વ હજી ઘણું દૂર છે, મધ્યાહ્ન થયા છે, વજેરે જોઈને વિશ્રાંતિ લીધી. ઘોડાને માટે પાણી નહોતું તે બાણ મારી બાણગંગા નિર્માણ કરી. ત્યાં ચાર ઘડી વિશ્રાંતિ લઈ અર્જુન ત્યાંથી ચાલ્યો. એ જ્યદ્વની લગભગ પાસે આવી પહોંચ્યો. એટલામાં યુધિષ્ઠિરનો મોકલેલો સાત્યકિ વ્યૂહ ભેદીને અર્જુનની મદદે આવી પહોંચ્યો. (યુધધાન શબ્દ જુઓ.) થોડી વારે ભીમસેન, યુધામન્યુ, ઉત્તમોજ, એ બધા એક પછી એક આવી પહોંચ્યા. આ સઘળાને આવીને એકઠા થયેલા જોઈને દુર્યોધનને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો અને એ પોતે જ્યદ્વનું રક્ષણ કરવાને જાતે એની પાસે જઈને બેઠો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૯-૧૦૧

આ પ્રમાણે અર્જુન અને દુર્યોધન પોતપોતાના મનોરથની સિદ્ધિ સારુ વ્યવસ્થામાં રોકાયેલા છે તેમજ ખીજ યોદ્ધા પરસ્પર યુદ્ધ કરવામાં જોડાયેલા છે, તેવામાં કૃષ્ણે એકાએક સૂચાસ્ત થયો હોય એવા બંને સેનામાં ભાસ કર્યો. એ સૂચાસ્ત જોઈને અર્જુનનું મોં ઊતરી ગયું. કારણે આનંદમાં આવી ગયા અને પરસ્પર 'જુઓ, સૂચાસ્ત થયો, સૂચાસ્ત થયો' એમ બોલીને એકબીજાને બતાવવા લાગ્યા. જ્યદ્વે પણ સૂચાસ્ત જોવા માથું ઊંચું કર્યું. એટલે કૃષ્ણે સંકેતથી અર્જુનને કહ્યું કે, પેલો જ્યદ્વ જો. એમ કહેતાં જ અર્જુને તત્કાળ જ્યદ્વનું માથું એવી રીતે ઉડાડ્યું કે એ જઈને એના પિતા વૃદ્ધ-ક્ષત્રના ખોળામાં પડ્યું. (વૃદ્ધક્ષત્ર શબ્દ જુઓ.) જ્યદ્વ મરતાં જ કૃષ્ણે સૂચા પૂર્વવત બધાની દષ્ટિએ પડે એમ કહ્યું. એ જોઈને કૌરવો સંપૂર્ણ શોકા-કુળ બની ગયા. પાંડવ સેનામાં હર્ષનાદ થઈ રહી. પછી જ્યારે ખરેખરો સૂચાસ્ત થયો ત્યારે બધા પોતપોતાના તંબુઓમાં પેસી ગયા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૪૬. • જ્યદ્વને દુઃશલાની કુખે સુરથ નામે પુત્ર હતો.

જ્યદ્વજ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન કાર્તવીર્ય રાજના ૨૮

પાંચ પુત્રોમાંનો પહેલો. એના પુત્રનું નામ તાલજંઘ હતું.

જ્યન્ત યાદવવિશેષ / ભાગ૦ ૧-૧૪-૨૮.

જ્યન્ત (૨) વિષ્ણુનો એક પાર્ષદ / ભાગ૦ ૮-૨૧-૧૭

જ્યન્ત (૩) ત્રેતાયુગમાં પરમેશ્વરનું નામ / ભાગ૦ ૧૧-૫-૨૬.

જ્યન્ત (૪) અગિયારમા આદિત્ય.

જ્યરાત કલિંગ દેશના ભાનુમત રાજાનો ભાઈ. એને રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ ૧૫૫  
જ્યવિજ્ય વિષ્ણુના બે દારપાળ. સનકાદિકના શાપને લીધે વૈકુંઠમાંથી નીચે પડી અસુર યોનિને પ્રાપ્ત થયા હતા તે / ભાગ૦ ૩ સ્કં૦ અ૦ ૧૬ પ્રલો૦ ૩૨  
જ્યસેન સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના અહીન રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સંકૃતિ.

જ્યસેન (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠ વંશના જહ્નુકુળમાં જન્મેલા સાર્વભૌમ રાજાનો પુત્ર. એને રાધિક નામે પુત્ર હતો.

જ્યસેન (૩) અવંતીનો રાજા, રાજાધિદેવીનો પતિ અને વિંદાનુવિંદાનો પિતા. એને મિત્રવિંદા નામની કન્યા હતી તેને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા.

જ્યા મહા સુદ અગિયારસ.

જ્યા (૨) કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની કન્યા.

જ્યાનીક વિરાટનો ભાઈ, ક્ષત્રિય / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૫૮-૪૧.

જ્યાનીક (૨) દુપદ પુત્ર એક પાંચાળ. એને અશ્વ-ત્યામાએ માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૬.

જ્યાશ્વ જ્યાનીકનો ભાઈ. એને પણ અશ્વત્યામાએ માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૫૬

જ્યાશ્વ (૨) વિરાટનો ભાઈ, ક્ષત્રિય / ભાર૦ દ્રો૦ ૧૫૯-૪૧.

જ્યેશ વિરાટનગરમાં ગુપ્તવાસ સમયે રાખેલું ભીમ-સેનનું નામ / ભાર૦ વિ૦ ૭-૬૬; ૨૭-૧૯.

જર એક શિકારી, જેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પગના તળિયામાંનું પદ્મ જોઈ, તેને મૃગની આંખ ધારી કૃષ્ણને મૃગ સમજી, બાણ મારી નિધન કર્યા હતા તે / ભાર૦ મૌ૦ ૫-૨૨-૨૫.

જરતકારુ ભૃગુકુળોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ. એ મહા તપસ્વી અને બ્રહ્મચર્યવાળો હતો. એણે એક વખત પોતાનાં માબાપને એક ખાડામાં ઘટકતાં દીઠાં. એને દયા આવવાથી એણે પૂછ્યું, તમે કેમ છો અને આમ આ દુઃખ કેમ પામે છો ? એમણે કહ્યું કે અમારો એક પુત્ર જરતકારુ કરોને છે તે ઘન કરીને સત્પ્રજ્ઞોત્પત્તિ કરતો નથી. માટે અમને આ દશા પ્રાપ્ત થઈ છે. એ બહુ અન્યથ થયો અને કહે : જરતકારુ તો મારું નામ છે / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૪૫-૪૬. • એણે પૂર્વજ્ઞેને કહ્યું કે હું તમારા સુખને માટે ઘન કરું, પણ મને મારા જ નામની સ્ત્રી અને તે ભિક્ષામાં મળે તો. પૂર્વજ્ઞેએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું અને એ પૃથ્વી પર આવ્યો. આગળ જતાં કશ્યપ પુત્ર વાસુકિએ પોતાની જરતકારુ નામની બહેન એને ભિક્ષામાં આપી. વાસુકિને ખબર હતી કે જરતકારુ નામના વરથી એ બાઈને પેટે જે પુત્ર થાય તે પૂર્વ જન્મેજન્મના સર્પસત્રમાં નાગોને ઉગારનાર થશે. એમ હોવાથી એણે પોતાની જરતકારુ નામની બહેન એને પરણાવી. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૪૭-૪૮.

વિવાહ પછી જરતકારુ ઋષિ પોતાની સ્ત્રીને લઈને પોતાને આશ્રમે આવ્યા અને ઘણાકાળ પર્યંત તેની સાથે રહ્યા. એક વખત એમ બન્યું કે એ જાંઘી ગયા હતા અને સૂર્યાસ્તનો વખત થયો છે એ જ્ઞેઈને તેમની સ્ત્રી જરતકારુએ એમને સંધ્યાવંદન નિમિત્તે ઉઠાડયા. બસ એટલા ઉપરથી એમને બહુ ક્રોધ આવ્યો અને ઘર છોડીને વનમાં જતા રહ્યા. બાઈએ એમને ન જવાને ઘણીએ પ્રાર્થના કરી પણ તે ન ગણ્યકારતાં તારા પેટમાં ગર્ભ છે એમ કહીને પોતે વન પ્રતિ ચાલ્યા ગયા. આગળ જતાં એ બાઈને આસ્તિક નામે પુત્ર સાંપડ્યો. એ ઋષિનું નામ પડવાનું કારણ એ કે જરત શબ્દ ક્ષીણતાવાચક છે અને કારુ ક્રિયાવાચક છે. એ ક્ષીણ કરનારો - ઉત્તર તપ વડે પોતાનું શરીર ક્ષીણ કરનારો હતો તેથી જરતકારુ કહેવાયો. / ભા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૩-૧૬. જરતકારુ (૨) નાગભગિની જરતકારુની સ્ત્રી અને આસ્તિકની માતા.

જતિક વારીક દેશીય એક પ્રદેશ.

જરદ્ગૌરી આસ્તિકની - જરતકારુની માતા.

જરા એક રાક્ષસી. (જરાસંધ શબ્દ જુઓ.)

જરા (૨) વસુદેવને સ્થરાજી નામની સ્ત્રીને પેટ થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ. એ જોકે ક્ષત્રિય હતો, છતાં દુરાચરણે કરીને પારધી થઈ ગયો હતો. કૃષ્ણને એનું જ બાણ વાગ્યું હતું અને એનું મૃત્યુ થયું હતું. કૃષ્ણની કૃપાથી જરા દિવ્યલોકને પ્રાપ્ત થયો હતો. / ભાર૦ મૌશલ૦ અ૦ ૫.

જરાસંધ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ રાજના વંશના ઉપરિચર વસુનો પૌત્ર. બૃહસ્થ રાજના ખેમાંનો એક પુત્ર. બે માતાઓના પેટથી અડધિયાને રૂપે એનો જન્મ થયો હતો. જરા નામની રાક્ષસીએ એ બંને અડધિયાને એકઠાં કરી સાંધી દઈ એનું આખું શરીર કચું હતું. આથી એનું જરાસંધ નામ પડ્યું હતું. / ભાર૦૨ સભા૦ અ૦ ૧૭-૧૮.

એ મગધ દેશનો અધિપતિ અને એની રાજધાની ગિરિવજ હતી. એને અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામે બે કન્યા હતી, જે એણે કંસને પરણાવી હતી. કંસને કૃષ્ણે માર્યા સખએ એ સત્તર વાર મથુરા ઉપર ચઢી ગયો હતો પણ દરેક વાર હાર બાઈને પાછો આવતો. યાદવોના અગ્રણી બળરામના બળ અને શૌર્ય આગળ એનું ચાલતું નહીં.

જરાસંધ જોકે મથુરાની ચઢાઈઓમાં પરાભવ પામતો માટે એ બળહીન હશે અને બધે જ પરાભવ પામતો હશે એમ ધારવું નહિ. એ ઘણો જ બળવાન હોઈ ઘણા રાજ્યો એનાથી થરથર કંપતા. હંસ અને ડિંભક નામના બે ભાઈઓ એના પ્રધાનો હતા. શિશુપાળ એનો સેનાપતિ હતો. એણે યુદ્ધમાં જીતી જીતીને સેંકડો રાજ્યોને પકડીને પશુઓની પેટે બાંધીને કારાગૃહમાં રાખ્યા હતા. એની ધારણા હતી કે સો વર્ષ પૂરાં થાય એટલે રુદ્રયાગ કરીને બધા રાજ્યોનો બલિ આપવો. એ અરસામાં યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ધારણાથી કૃષ્ણને તેડાવ્યા. તેવામાં જ જરાસંધે કેદ કરેલા રાજ્યોએ ધાર્યું કે આપણને બંધ કર્યો

છયાંશી વર્ષ થયાં અને હવે ચૌદ વર્ષમાં તો આ દુષ્ટ આપણને હોમી દેશે. એ ભયને લીધે તેમણે કૃષ્ણને જાની રીતે સંદેશ કહાવ્યો કે આપ સત્વર આવીને અમને કારાગૃહમાંથી છોડાવો, નીકર અમે મૂઆ જ સમજાવે. કૃષ્ણે દૂતની સાથે કહાવ્યું કે તમે ભય ધરશો નહિ, હું તમને છોડાવીશ. એમ કહીને પોતે ઈંદ્રપ્રસ્થ યુધિષ્ઠિરને ત્યાં ગયા. ત્યાંથી ભીમસેન અને અર્જુનને પોતાની જોડે લઈને મગધ ગયા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૦.

ભીમસેન અને અર્જુન સાથે કૃષ્ણ ગિરિવજ્ર જઈ પહોંચતાં પ્રથમ જ એના દરવાજા પર ત્રણ મોટાં દુંદુભિ હતાં તે ફેડી નાખ્યાં. પછી બ્રાહ્મણોનો વેશ કરી જરાસંધને ત્યાં ગયા. જરાસંધે એ બ્રાહ્મણો જ છે ધારી તેમનો સત્કાર કર્યો અને અર્ધપાદ આપવા માંડ્યો પણ એ લોકોએ એની પૂજા લીધી નહિ. એ જોઈને જરાસંધે પૂછ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ હોઈને મારી પૂજા અંગીકાર કેમ કરતા નથી? તમે કોણ છો અને શા હેતુથી આવ્યા છો તે કહો. કૃષ્ણે કહ્યું કે ગમે તે છીએ પણ અહીં તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યા છીએ માટે અમારા ત્રણમાંથી તારી મરજીમાં આવે તેની સાથે યુદ્ધ કર. એ સાંભળીને જરાસંધે વિચાર્યું કે આકૃતિ ઇત્યાદિ જોતાં ખરેખર આ લોકો બ્રાહ્મણો નથી.

પછી જરાસંધે કૃષ્ણને કહ્યું કે તમે ત્રણે કોણ છો તે મેં ઓળખ્યા. પણ તમારા ત્રણમાં તું અને આ અર્જુન મારી જોડે બાહુયુદ્ધમાં ટકી શકશો નહિ. આ ભીમસેન કાંઈ પણ ટકી શકે એમ લાગે છે. તો એની સાથે લઢવાને હું તૈયાર છું. આમ કહીને એણે એ ત્રણેનું સ્વાગત કરીને તેઓની સાથે ભોજન વગેરે કર્યું. પછી બીજે દિવસે ભીમ અને જરાસંધે યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. એમનું યુદ્ધ અહો-રાત્ર તેર દિવસ સુધી ચાલ્યું. બન્ને જળ થાકી ગયા હતા. પછી ભીમે ચૌદમે દિવસે જરાસંધને પકડીને ચીરી નાખ્યો. પણ એ પાછો સંધાઈ ગયો અને લઢવા તૈયાર થયો. આથી ભીમને ધણે જ ભય ઉત્પન્ન થયો કે હવે આ શી રીતે મરશે.

એટલામાં કૃષ્ણે એક સળેકડું હાથમાં લીધું અને એને ચીરી નાખી જમણા હાથનું ડાબી તરફ અને ડાબા હાથનું જમણી તરફ ફેંકી ભીમસેનને સૂચના કરી. ભીમસેન સમજી ગયો અને સૂચના પ્રમાણે જરાસંધને ચીરી એનું જમણું અંગ ડાબી અને ડાબું જમણી તરફ ફેંકી દીધું તેથી એ ફરી સંધાયો નહિ અને તત્કાળ મરણ પામ્યો.

જરાસંધ મરતાં જ એનો પુત્ર સહદેવ શરણ આવ્યો. કૃષ્ણે એને અભય આપી એના બાપની ગાદી પર બેસાડ્યો અને બધા રાજાઓને બંદી-ખાનામાંથી છોડાવ્યા. પછી ભીમ અને અર્જુન સહિત કૃષ્ણ ઈંદ્રપ્રસ્થ આવ્યા. આ પ્રમાણે જરા-સંધનું મૃત્યુ થયું. / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૭૨-૭૩; ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૫.

જરાસંધ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

જરાસંધ (૩) ભારતના યુદ્ધમાં સાત્યકિએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૫.

જરિતા શાર્જિણી પક્ષિણી, આને મદનપાળ નામના ઋષિથી જરિતારી, સારિરક, દ્રોણ અને સ્તમ્ભ-મિત્ર એમ ચાર પુત્રો થયા હતા. / ભાર૦ સા૦ ૨૫૫-૧૬.

જરિતારિ જરિતાને મન્દપાળ ઋષિથી થયેલો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૨૫૮-૧.

જલદ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

જલંધર એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

જલંધરા કાશીરાજની સુતા, ભીમસેનની ભાર્યા.

એને શર્વગાત્ર નામે પુત્ર હતો. / ભાર૦ આ૦ ૬૨-૭૬.

જલરૂપ કામદેવના ધ્વજ ઉપરની માછલી.

જલસંધ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

જલસંધ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

જલસંધ (૩) સાત્યકિએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૧૫.

જલેયુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વ રાજાનો પુત્ર.

જલોદ્ભવ બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા હિમાલયના પાછળના ભાગમાં પાંડવોના સમયમાં રાજ કરતો એક રાજા / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

જલપ તામસ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

જલ દંડકારણ્યમાં રહેનારા વિરાધ નામના રાક્ષસનો પિતા.

જલિ પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જલીનર યવીનર શબ્દ જુઓ.

જહુ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંઘના ભાઈના વંશના પુષ્પવાન રાજાનો પુત્ર.

જંગલ કુરુદેશના પશ્ચિમ ભાગે બહુ જ પાસે આવેલો પહેલો દેશ. એનું કુરુજંગલ નામ પ્રસિદ્ધ છે. / ભાગ૦ ૧ ૨૬૦ અ૦ ૧૦.

જગુડ ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯

જજલિ એક ઋષિ. (તુલાધાર શબ્દ જુઓ.)

જજલિ (૨) વેદશીર્ષ ઋષિનો શિષ્યવિશેષ. એણે અથર્વવેદનું અધ્યયન કર્યું હતું. / ભા૦ ૧૨-૭-૨.

જજલિ (૩) એક ઋષિ. પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે એને મુક્તિ મળી હતી. / ભાગ૦ ૪-૩૧-૨.

જટાસુરિ જટાસુરના પુત્ર - અલંબુપતું ખીજું નામ. જાતવેદા અગ્નિ.

જાતરમર ભારતવર્ષીય તીર્થ.

જાતુકર્ણ ચાલુ મન્વંતરનો સત્યાવીસમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

જાતૂકર્ણ એક પ્રહર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

જાતૂકર્ણ (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુળોત્પન્ન અગ્નિ-વેશ્ય રાજાનું ખીજું નામ.

જાનકિ ક્ષત્રિયવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૩૯.

જાનકિ (૨) દુર્યોધન પક્ષનો રાજા.

જાનકી જનકની કન્યા, વિશેષે સીતાને એ નામ આપવાની રૂઠિ છે.

જાનપદી એક અપ્સરા.

જાનુજંઘ એક રાજર્ષિ.

જાહનવી જહનુ રાજાને અંગે ભાગીરથીનું પહેલું નામ જાંબવતી જાંબવાનની કન્યા. કૃષ્ણનો અષ્ટનાયકામાંનો એક. એને સાંબ વગેરે દસ પુત્રો હતા.

(૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

જાંબવાન પ્રહલદેવના બગાસામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વાનર / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૧૭. ● એ ઘણો પરાક્રમી હતો. રામાવતારમાં એણે ઘણી સહાય કરી હતી / વા૦ રા૦ યુદ્ધ સર્ગ૦ ૩૭. ● કૃષ્ણાવતાર થતાં સુધી એ હતો એમ જણાય છે. એના વંશના કોઈ જાંબવાને સ્વમંતકમણિના પ્રસંગે યુદ્ધ કર્યું હતું અને કૃષ્ણને પોતાની કન્યા પરણાવી હતી. (સ્વમંતકમણિ શબ્દ જુઓ.)

જાંબવાન (૨) રામની સેનામાંનો એક ખીજો એ નામનો વાનર. એ ગદ્ગદનો પુત્ર હતો. એના મોટાભાઈનું નામ ધૂમ્ર હતું.

જાખાલ એક પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

જાખાલ (૨) એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક.

જાખાલ (૩) યજુર્વેદ અને અથર્વણુ આ બે વેદનાં બે ઉપનિષદો.

જાખાલદર્શન સામવેદોપનિષદ.

જાખાલિ જાખાલવંશવાળાઓનું સામાન્ય નામ.

જાખાલિ (૨) એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્રના પુત્રોમાંનો એક.

જાખાલિ (૩) દશરથનો એક મંત્રી (૧. ચિત્રકૂટ શબ્દ જુઓ.)

જાખાલિ (૪) દાશરથિ રામની સભામાંનો એક ધર્મશાસ્ત્રી.

જામ્બૂનદ જામ્બૂ નદીમાંથી પ્રાપ્ત થતું સોતું / ભાગ૦ ૫-૧૬-૨૦.

જામ્બૂ નદી નદીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૨-૩૦.

જામદગ્ન્ય જમદગ્નિનો પુત્ર. મુખ્યત્વે કરીને પરશુ-રામને આ નામ લગાડાય છે.

જામી યામી શબ્દ જુઓ.

જાચંત / જાચંતેય ઋષલદેવને જાચંતીની કૃપે થયેલા ૧૦૦ પુત્રો.

જાચદ્રથ જાચદ્રથના પુત્ર સુરથનું ખીજું નામ.

જારાસંધિ જરાસંઘના પુત્ર સહદેવનું ખીજું નામ.

જારુધિ મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક. કેટલાક અંથોમાં એને ચારુધિ પણ કહ્યો છે.

જાલધર એક ક્ષેત્ર અને પર્વત.  
 જાલધિ પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
 જાલવતી એક દેવકન્યા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૦.  
 જાસુથિ એક નગરીવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૩૦.  
 ● એનો આધપતિ અણ્ણુતિ નામનો હતો જેને કૃષ્ણે હરાવ્યો હતો.  
 જિતવતી ઉશીનરની પુત્રી / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૬.  
 જિતશત્રુ એક ક્ષત્રિ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૧૧.  
 જિતપ્રત ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાનને હવિર્ધાનીની કુખે થયેલા છમાનો નાનો પુત્ર.  
 જિતારિ એક ક્ષત્રિ. સોમવંશી અવિક્ષિતનો પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૧.  
 જિતશ્રમ કુશીલવ શબ્દ જુઓ.  
 જિત્વા એક ઋષિ, શિલીન ઋષિનો પુત્ર.  
 જિન એક ઋષિ, શિલીન ઋષિનો પુત્ર.  
 જિન (૨) બૌદ્ધમતાનુસારી પુરુષ.  
 જિહ્લક એક પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
 જિષ્ણુ વિષ્ણુ  
 જિષ્ણુ (૨) ઈંદ્ર  
 જિષ્ણુ (૩) અર્જુન  
 જમ્ભૂત સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશનો વ્યોમ અગર દાશાર્હ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિકૃતિ અગર વિમળ.  
 જમ્ભૂત (૨) વિરાટ રાજને ત્યાં ભીમસેને મારેલો મલ્લવિશેષ / ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧૫.  
 જવંતિ એક પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)  
 જવલ અયોધ્યાપતિ ઋતુપર્ણી રાજનો અશ્વપાળ.  
 જમ્ભણાસ્ત્ર અસ્ત્રવિશેષ. બાણાસ્ત્ર સાથેના સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણે શંકર ભગવાનના સૈન્ય ઉપર આ અસ્ત્ર મૂક્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૧૪.  
 જંગીપવ્ય એક પુરાતન ઋષિ. પર્ણાનો પતિ. એનો શિષ્ય દેવલ ઋષિ / ભાર૦ શલ્ય૦ પર્વ૦.  
 જંગીપવ્ય (૨) દેવીનો ઉપાસક, એ નામનો એક ઋષિ / દેવી૦ ભાગ૦ ૯ સ્કં૦.

જૈત્યદ્રોણિ પ્રહર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
 જૈત્ર કૃષ્ણનો એક નોકર / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૧.  
 જૈત્ર (૨) સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક. એણે યુદ્ધમાં ભીમસેનને માર્યો હતો. / ભાર૦ શ૦ ૨૫-૫-૧૨.  
 જૈમિનિ સ્વયંભૂ વ્યાસનો સંપૂર્ણ સામવેદ ભણનારો શિષ્ય.  
 જૈમિનિ (૨) કૌત્સકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસનો સામશાખા ભણેલો શિષ્ય. એ જખરો વાદ કરનારો હતો. ‘અથાતો ઘર્મ જિજ્ઞાસા’ અને ‘અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા’ એ બે સૂત્રોનો કર્તા કર્તા એ જ છે. એમાં ખીજન સૂત્રનો પક્ષ વ્યાસે પોતે લઈ પહેલા સૂત્રનો પક્ષ જૈમિનિ પાસે લેવડાવી તે ઉપર જે બે ગ્રંથો થયા, એ ગ્રંથો તે પૂર્વ-મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા. વ્યાસે એના પક્ષનું ખંડન કર્યું છે. જૈમિનિ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં ઉદ્ભૂતા થયો હતો. એણે પણ એક ભારતનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. પણ તેમાં યથોચિત પ્રૌઢિ ન આવવાથી વ્યાસે એના અશ્વમેધ પ્રકરણ સિવાય બાકીનો ગ્રંથ છુડાડી દેવડાવ્યો હતો.  
 જૈલ્પ ગૌર પરાશર કુળનો એક ઋષિ  
 જૈલ્વલાયનિ તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો એક ઋષિ.  
 જ્યામઘ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટા, તેના વંશમાં જન્મેલા રુચક અથવા રુક્મકવચ રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એને ચૈત્રા અગર શૈવ્યા નામની સ્ત્રી હતી. એને સંતતિ થતી નહોતી. તેમ એની ખીકથી એનાથી ખીજ સ્ત્રી પરણાતી નહોતી. એક સમયે ભોજદેશીય એક રાજને ત્યાં એની કન્યાનો સ્વયંવર થતો હતો. જ્યામઘ ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં પોતાના પરાક્રમથી જીતીને કન્યા ભોજને રથમાં નાખીને પોતાના નગરમાં લઈ આવ્યો. પરંતુ ચૈત્રાએ પૂછ્યું કે રથમાં કેણુ છે, એટલે એનાથી ખીકને માર્યું કહેવાઈ જવાયું કે તારા દીકરાની સ્ત્રી. એને પુત્ર તો હતો નહિ એટલે એ સાંભળી એને બહુ દુઃખ થયું અને બોલી કે આપણે

પુત્ર તો છે નહિ, અને પુત્રવધૂ કેવી ? પરંતુ થોડા કાળમાં જ એને વિદલ્ નામે પુત્ર થયો. જ્યામલે આણેલી ભોળને એની સાથે પરણાવી.

જ્યેષ્ઠ એક બ્રહ્મર્ષિ. જ્યેષ્ઠ સંજ્ઞાવાળા સામના આ જ કર્તા હતા.

જ્યેષ્ઠસ્થાન મહાદેવ ક્ષેત્રવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૩-૬૨.

જ્યેષ્ઠા .સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

જ્યેષ્ઠા (૨) ખાર આદિત્યમાંના વરુણ નામના આદિત્યની સ્ત્રી. એને બલ, અધર્મ, બંદી, પુષ્કર ધત્યાદિ પુત્રો અને સુરા નામની કન્યા હતી.

જ્યેષ્ઠા (૩) અલક્ષ્મી. એના પુત્રનું નામ અધર્મ / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૫૩.

જ્યેષ્ઠા (૪) નક્ષત્રવિશેષ.

જ્યેષ્ઠિલ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

જ્યેષ્ઠિલા ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૯.

જ્યોતિ એકડાની સંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠના સાત પુત્રોમાંનો એક.

જ્યોતિ (૨) બ્રહ્મનો પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૬૯-૨૩.

જ્યોતિક સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૩૧.

જ્યોતિરથા ભારતવર્ષીય નદી.

જ્યોતિર્ધામા તામસ મન્વન્તરમાંના સમ્પર્ષિમાંનો એક.

જ્યોતિર્ભાસ માનસ નામના પિતરોનો લોક.

જ્યોતિર્મુખ્ય રામસેનામાંનો એક વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૦ અને ૭૩.

જ્યોતિર્મતી વિષ્ણુપદ નામના સરોવરમાંથી નીકળેલી એક નદી.

જ્યોતિર્માન પ્લક્ષદ્રીપમાંનો એક પર્વત.

જ્યોત્સ્ના સોમકન્યા. વરુણપુત્ર પુષ્કરની સ્ત્રી.

જ્યોત્સ્નાકાલી ચન્દ્રપુત્રી, વરુણપુત્ર પુષ્કરની ભાર્યા / ભાર૦ ઉ૦ ૯૮-૧૩.

જવર અસ્ત્રવિશેષ. બાણાસુર સાથેના સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શંકર ભગવાન બન્ને એ એકબીજાના સૈન્ય પર મૂક્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૨૩.

જવલના તક્ષક કન્યા. સોમવંશી ઔચેયુ અગર ઋતેયુન સ્ત્રી.

જવલન્તી તક્ષકપુત્રી, ઋક્ષની ભાર્યા. અન્ત્યનારની માતા / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૨૫.

અ ૨ ૩ ૬

ઝિદિલક ભારતવર્ષીય દેશ. / ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.  
ઝિદલી વૃષિયુ કુળનો એક યાદવ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

ઝિદિલ વરુણ લોકમાંનો એક અસુર.

ઝમરુ શિવના હાથમાં રહેતું એક વાદ્યવિશેષ. એના સૂર ઉપરથી શિવે વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં અઙ્ગુણ ધત્યાદિ ચૌદ સૂત્રો કર્યાં છે. એ સૂત્રો માહેધર સૂત્રો કહેવાય છે.

ઝમ્બોદ્ભવ (દમ્બોદ્ભવ) એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ ઉ૦ ૯૬; વિ૦ ૫૩-૧૫.

ઝાકિની શિવગણોમાંની પિત્રાશની ભતિવિશેષ. બાણાસુર સાથેની શ્રીકૃષ્ણના સંગ્રામમાં શંકર ભગવાન સાથે હતી. / ભાગ૦ ૧૦-૬૩-૧૩.

ઝિમ્બિક હંસનો ભાઈ, જેને શ્રી કૃષ્ણે જમનામાં કુબાડયો હતો / ભા૦ સ૦ ૧૪-૧૩.

ઝિંભક જરાસંધના બે પ્રધાન માહેનો એક. હંસનો નાનો ભાઈ. (હંસ ઝિંભક શબ્દ જુઓ.)

ઝુંડુભ એક સર્પ ભતિવિશેષ. ઝુંડુભ પૂર્વે ઋષિ હતો અને શાપને લીધે આ યોનિ પામ્યો હતો. (૨. રુડુ શબ્દ જુઓ.)

ઢક્કા શિવના હાથનું એક વાદ્ય વિશેષ.

ત

તકિખિંદુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

તર્કમુદ્રા અંગૂઠો અને તર્જની બન્નેના અગ્રભાગ એકઠા કરી, બાકીની આંગળીઓ લાંબી રાખવાથી બનતી મુદ્રા / ભાગ૦ ૪-૬-૩૮.

તંગણુ ભારતવર્ષીય દેશ. અપરતંગણુ એ નામે એ દેશનો એક ભાગ છે / ભા૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

તંડિ અંગિરાકુળમાં થયેલો એક ઋષિ. એણે દસ સહસ્ર વર્ષ તપ કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યાં હતા. એની મારફત ઉપમન્યુ ઋષિને શિવસહસ્ર નામ યુક્ત શૈવી દિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૪૭.

તંતિ ધૂમ્ર પરાશર કુળનો એક ઋષિ.  
 તંત્રીપાલ અજ્ઞાતવાસના સમયમાં વિરાટને ત્યાં  
 સહદેવે ધારણ્ય કરેલું નામ / ભાર૦ વિરાટ૦ અ૦ ૪.  
 તંતુ એકડાની સંજ્ઞાવાળા વિશ્વામિત્ર ઋષિના  
 પુત્રોમાંનો એક.  
 તન્તુમાન અગ્નિવિશેષ.  
 તત્પુરુષ શિવનો એક અવતાર.  
 તત્પુરુષકદંપ જે કદંપના આરંભમાં તત્પુરુષાવતાર  
 થયો તે. બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં એક વસમે  
 દિવસ (૪. કદંપ શબ્દ જુઓ.)  
 તત્ત્વદર્શી<sup>૧</sup> રૈવત મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.  
 તત્ત્વદર્શી<sup>૨</sup> (૨) દેવસાવર્ણિ મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિ-  
 માંનો એક.  
 તત્ત્વદર્શી<sup>૩</sup> (૩) સુદરિદ્ર નામના બ્રાહ્મણના ચારમાંનો  
 એક પુત્ર (પિતૃવર્તી<sup>૧</sup> શબ્દ જુઓ.)  
 તંદુલિકાશ્રમ ભારતવર્ષીય તીર્થ  
 તનુ એ નામનો ઋષિ. ઋષભકૃટ પર્વત પર રહેતા  
 ઋષભ નામના ઋષિ સાથે એને સંવાદ થયો હતો.  
 તપ સપ્તલોકમાંનો જીજ્ઞે તપોલોક તે.  
 તપતી વિવસ્વાન સૂર્યને છાયાને પેટ થયેલી કન્યા.  
 એ સોમવંશી અઞ્મીઠ રાજના પૌત્ર અને ઋક્ષ  
 રાજના પુત્ર સંવરણ રાજને પરણી હતી.  
 તપતી (૨) ભારતવર્ષીય નદી (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)  
 તપન સૂર્યનું એક નામ.  
 તપન (૨) કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક પાંચાળ /  
 ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૪૩.  
 તપન (૩) ગજ વાનરે મારેલો રાવણના પક્ષનો  
 એ નામનો રાક્ષસવિશેષ / વા૦ રા૦ યુ૦ સ૦ ૪૩.  
 તપન (૪) અમૃતનું રક્ષણ કરનાર દેવવિશેષ / ભાર૦  
 આ૦ ૩૨-૧૮.  
 તપસ્થ વર્ષના બાર માસ લેખે બારમો મહિનો.  
 એની પૂર્ણિમાએ ક્ષાણ્ણિ નક્ષત્ર હોય છે તેથી  
 એને ક્ષાણ્ણિ-ક્ષાણ્ણ કહે છે. એ માસમાં સૂર્ય  
 મંડળનો અધિપતિ પર્જન્ય અથવા સવિતા નામનો  
 આદિત્ય હોય છે. ભરદ્વાજ ઋષિ, સેનજિત  
 અપ્સરા, ઐરાવત નાગ, ઋતુ યજ્ઞ, વર્યા રાક્ષસ  
 અને વિશ્વ નામના ગંધર્વ એ બધા આદિત્યના

સમાગમમાં હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.  
 તપસ્થ (૨) તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક  
 તપસ્વી યજ્ઞમનુને નડવલાને પેટે જન્મેલા પુત્રો  
 પૈકી એક.  
 તપસ્વી (૨) રુદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા  
 સપ્તર્ષિમાંનો એક.  
 તપા દ્વાદશ માસના અનુક્રમમાં વર્ષનો આગયારમો  
 મહિનો. એની પૂર્ણિમા મધ્યા નક્ષત્રમાં આવે છે  
 તેથી એને માધ માસ કહે છે. એ માસમાં સૂર્ય-  
 મંડળનો અધિકારી પૂષા નામનો આદિત્ય હોય  
 છે. ધતાચી નામની અપ્સરા, વાત નામનો રાક્ષસ,  
 ધર્મજય નામનો નાગ, સુરુચિ નામનો યજ્ઞ, ગૌતમ  
 નામનો ઋષિ અને સુષેણ નામનો ગાંધર્વ પૂષાની  
 જોડે સંચાર કરનારા હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦  
 અ૦ ૧૧.  
 તપોત્સુક સુદરિદ્ર નામના બ્રાહ્મણના ચાર પુત્રોમાંનો  
 એક (પિતૃવર્તી<sup>૧</sup> શબ્દ જુઓ.)  
 તપોઘતિ તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક.  
 તપોધન તામસ મનુના પુત્રોમાંનો એક.  
 તપોભાગી તામસ નામના પુત્રોમાંનો એક.  
 તપોમૂર્તિ રુદ્રસાવર્ણિ મન્વન્તરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓ  
 પૈકી એક.  
 તપોમૂલ તામસ મનુના પુત્રો પૈકી એક.  
 તપોચોગી તામસ મનુના પુત્રો પૈકી એક.  
 તપોરતિ તામસ મનુના પુત્રો પૈકી એક  
 તપોલોક તપ શબ્દ જુઓ.  
 તપોવન નર્મદાતટે આવેલું એક વનવિશેષ.  
 તપસૂર્મિ એ નામનું એક નરક. અગમ્યગમન  
 કરનાર આ નરકમાં નખાય છે. ત્યાં લોઢાના  
 તપાવેલા યીપિયાથી એના શરીરનું માંસ ચૂંટી  
 કાઢવામાં આવે છે.  
 તપ એક ઋષિ. શ્રવાઋષિના બેમાંનો નાનો પુત્ર;  
 એના પુત્રનું નામ પ્રકાશ ઋષિ. (વીતહવ્ય શબ્દ  
 જુઓ.)  
 તમકદંપ જે કદંપના આરંભમાં અંધકાર જ હતો  
 એવા બ્રહ્મદેવના ચાલુ મહિનાનો આગયારમો દિવસ  
 (૪. કદંપ શબ્દ જુઓ.)



તમસા ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.) એ નદી વહેતી વહેતી કોસલદેશ તરફ દક્ષિણ દિશામાં ગયેલી હોઈને એને તીરે વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ હતો.

તમોળ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના અંધક કુળના અસમંજ રાજાનો પુત્ર.

તરંતુક એક હૃદયવિશેષ (૨. કુરુક્ષેત્ર શબ્દ જુઓ.)

તરસ રામની સેનાનો એ નામનો એક વાનરવિશેષ / વાં ૨૦ યુ ૦ સં ૪૧.

તરુણક એક સર્પ / ભાર ૦ આદિ ૦ અં ૫૭.

તરુક્ષ એક બ્રહ્મર્ષિ.

તંચુ સોમવંશી પ્રતિનારનો પુત્ર. આનો પુત્ર ઇલિન. આતું તસ્તુ એવું ખીજું નામ હતું / ભાર ૦ આદિ ૦ અં ૬૩ તથા ૮૮

તર્જ ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.

તલ દુર્ગાતું સિંહાસન.

તલવકાર કેન ઉપનિષદતું ખીજું નામ.

તલાતલ સપ્ત પાતાલ પૈકી છઠું પાતાળ. એ નામનું એક બિલ સ્વર્ગ. / ભા ૦ ૫ સ્કં ૦ અં ૨૪

તમ્બુ તસ્તુ તે જ.

તક્ષ સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનો પૌત્ર - ભારતને માંડવીની કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો મોટો. એને કાલિકા અને ચપલા નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. ગાંધાર દેશની રાજધાની તક્ષશિલા નગરી એણે વસાવી હતી.

તક્ષ (૨) સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ વૃકને દુર્વાક્ષિને પેટ થયેલા પુત્રોમાંનો મોટો.

તક્ષક કદુપુત્ર એક નાગ. એ છવીસ નાગ કુળમાંના એક નાગ કુળનો અધિપતિ હોઈને એના વંશનાં કુળોમાંથી પિચ્છાંડક, મંડવક, પિંડસેકતા, ભેણુક, ઉચ્ચસ્વ, શરભ, ભંગ, બિલ્વતેજ, વિરોહણુ, શિલી, શલકાર, મૂક, સુકુમાર, પ્રવેપન, મુદ્દગર, શિશુરોમા, સુરોમા અને મહાહતુ એ અઠાર કુળો જન્મેજ્યના સર્પસત્રમાં બળી ગયાં હતાં. પ'ડે તક્ષક ઉપર પણ બળી જવાનો પ્રસંગ આવતાં એને આસ્તિક ઋષિએ બચાવ્યો હતો. (આસ્તિક શબ્દ જુઓ.)

તક્ષક (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પહેલા પ્રસેનજિત રાજર્ષિનો પુત્ર. એના પુત્રતું નામ બૃહદ્બળ. રાજ બૃહદ્બળને ભારતના યુદ્ધમાં અભિ-મન્યુએ માર્યો હતો.

તક્ષક (૩) વિશ્વકર્મા તે જ.

તક્ષશિલા ગાંધારદેશની રાજધાની. (૧. તક્ષ શબ્દ જુઓ.)

તાટકા સુકેતુ નામના યક્ષની દન્યા. એ જાતે ઘણી બળવાન હતી અને જાલના પુત્ર સુદને પરણી હતી. સુદથી એને મારીચ અને સુબાહુ નામે બે પુત્ર થયા હતા. સુદે અગસ્ત્ય ઋષિનો કોઈ અપરાધ કરવાથી તેમના કોપને લીધે એ બળાને ભસ્મ થયો હતો. પોતાના બંને પુત્રોને લઈને મલદ અને કુરુ-ષક એ બંને દેશ જોડે જોડે આવેલા છે ત્યાં રહીને તે અગસ્ત્ય ઋષિને અનેક પ્રકારે પીડા કરતી હતી, આથી થોડા જ કાળમાં એ બંને દેશ ઉજ્જડ થઈ ત્યાં મોટું અરણ્ય થઈ ગયું.

એ અરણ્યની પાસે વિશ્વામિત્ર ઋષિ રહેતા હતા. એ ઋષિ જ્યારે જ્યારે યજ્ઞ સમારંભ કરે ત્યારે ત્યારે તાટકા પોતાના બે પુત્રો સહિત ત્યાં આવીને યજ્ઞનો વિધ્વંસ કરતી. તેથી કંટાળીને વિશ્વામિત્ર અયોધ્યામાં દશરથ રાજા પાસે ગયા અને તેમના બે પુત્રો રામ અને લક્ષ્મણ બંનેને માંગી લઈ પોતાને આશ્રમે આવવા નીકળ્યા. એટલામાં માર્ગમાં તાટકાએ એમને જોયા. વિશ્વામિત્ર ઉપર એ ધસી આવતાં તેમણે રામને હાથે એને મરાવી. પછી યજ્ઞકાળે અડચણ કરતાં સુબાહુ મરણ પામ્યો અને રામના બાણનાં પુંખડાંના ધક્કાથી મારીચ જીડીને સમુદ્રમાં પડ્યો. ત્યારથી મારીચ અરણ્યમાં પાછો આવ્યો જ નહિ અને લંકામાં જઈને રહ્યો. / વાં ૨૦ બાલ ૦ સં ૨૫-૨૬.

તાટકેય તાટકાના બંને પુત્રો, સુબાહુ અને મારીચ.

તાડકા તાટકા તે જ.

તાડકાયન વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

તાણ્ડ એક ઋષિ. / ભાર ૦ સં ૭-૧૨.

તાણ્ડય એક ઋષિ. / ભાર ૦ શાં ૦ ૨૫૦-૧૭

તાંડિ તાંડિ ઋષિનો પુત્ર અને વંશજ.

તાથર્થ કશ્યપનું નામાન્તર. / ભાગ૦ ૬-૬-૨૧.

તાપી ભારતવર્ષીય નદી. (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.) સૂર્યે પોતે ઉજ્યુતાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઉત્પન્ન કરેલી નદી. મુલ્લતાઈના સરોવરમાંથી એ નીકળે છે. / ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૮.

તામસમનુ પ્રિયવ્રત રાજને ખીજી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંથી ખીજો પુત્ર. એ ચાલુ શ્વેતવારાહ કલ્પમાં થઈ ગયેલો ચોથો મનુ છે. એના સત્તાકાળને તામસ મન્વંતર કહ્યો છે. એને અકલ્મષ, ધન્વી, તપોઘ્વતિ, પરંતપ, તપોભાગી અને તપો-યોગી, પૃથુ, ખ્યાતિ, નર, કેતુ ઇત્યાદિક નામાન્તરવાળા દસ પુત્રો હતા. એના સત્તાકાળમાં જ્યોતિર્ધામા ઇત્યાદિ નામાન્તરવાળા કવિ, પૃથુ, અગ્નિ, અકપિ, કપિ, જલ્પ અને ધીમાન્ વગેરે સપ્તર્ષિ હતા. વિદ્યુતિપુત્ર સત્યક, હરિ, વીર, ઇત્યાદિ નામના સાધ્ય સંઘા વડે પ્રસિદ્ધ દેવ હતા. એના સત્તાકાળમાં સ્વર્ગમાં ત્રિશિખ નામનો ઇન્દ્ર હતો. હરિમેધા નામના બ્રાહ્મણની હરિણી નામની સ્ત્રીના ઉદરથી હરિ નામે વિષ્ણુના અવતાર ઇન્દ્રની સહાયતા કરવા થયો હતો. એ અવતારે વિષ્ણુએ ગજેન્દ્ર અને મગરનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એ મન્વંતરમાં ગજેન્દ્રમોક્ષ થયો હતો. / ભાગ૦ ૮ સ્કં ૦ અં ૧; મત્સ્ય ૦ અં ૯

તામિસ્ર પરદ્રવ્ય અને પરસ્ત્રી હરણુ કરનારાને આ નરકમાં જવું પડે છે. ત્યાં અંધકાર હોય છે.

તામ્ર મહિષાસુરનો ધનાધ્યક્ષ. (૨. મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

તામ્ર (૨) મૂરદૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)

તામ્રતપ્ત રોહિણીની કુખે કૃષ્ણને થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

તામ્રક્રીપ દ્વીપવિશેષ. રાજસૂયયજ્ઞના દિગ્વિજયમાં સહદેવ અહીં ગયો હતો. / ભાર૦ સં ૩૨-૭૦

તામ્રધ્વજ મયૂરધ્વજ રાજનો પુત્ર.

તામ્રપણી ભારતવર્ષીય નદી. (૩. મહેન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

૨૯

તામ્રપણી (૨) ભારતવર્ષીય નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

તામ્રલિપક દેશવિશેષ. સલાઈ નદી અને હુગલી નદીના સંગમની ઉપરવાસે આવેલું હાલનું તામલક તે જ.

તામ્રલિપ્ત કર્વટદેશાધિપતિ એક રાજ. / ભાર૦ સભા ૦ અં ૩૧.

તામ્રલોચન એક શિવગણ.

તામ્રા કશ્યપની સ્ત્રી. એને શ્યેની, ભામી, સુગ્રીવી, ગૃધ્રિકા, શુચિ, કાકી અને ધૃતરાષ્ટ્રી એવી આઠ કન્યાઓ હતી, એવું પુરાણાન્તરે જણાય છે.

તામ્રા (૨) વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

તામ્રા (૩) નદીવિશેષ. / ભાર૦ ભી ૦ ૯-૨૮.

તામ્રારુણ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

તામ્રોષ્ટ એક ગંધર્વ.

તાર મયાસુરનો સાથી, એક દૈત્યવિશેષ. / મત્સ્ય ૦ અં ૧૭૭.

તાર (૨) રામની સેનાનો અધિપતિ એક મોટા વાનર. / ભાર૦ વન ૦ અં ૨૮૬. ● એની કન્યા રુમા તે સુગ્રીવની સ્ત્રી.

તાર (૩) રામની સેનાનો એ નામનો ખીજો બલાધ્યક્ષ વાનર.

તારક-તારકાસુર ત્રિપુરમાંનો એક દૈત્ય. (ત્રિપુર શબ્દ જુઓ.) એને તારાક્ષ અથવા તારકાક્ષ, કમલાક્ષ અને વિદ્યુન્માલી એવા ત્રણ પુત્રો હતા. / ભાર૦ કર્ણ ૦ અં ૨૪; ભા ૦ શલ્ય ૦ અં ૪૭; ભાર૦ અનુ ૦ અં ૧૩૩.

તારક-તારકાસુર (૨) દનુપુત્ર દાનવોમાંનો એક.

તારક-તારકાસુર (૩) વજ્રાંગ દૈત્યને વરગીને પેટ થયેલો પુત્ર. એણે પરિયાત્ર પર્વત ઉપર રહીને ઉચ્ચ તપ કર્યું અને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરીને એમની પાસે અમરત્વ માગ્યું. એ બ્રહ્મદેવે માન્ય કર્યું નહિ. આ ઉપરથી એણે ફરી માગ્યું કે સાત દિવસના છોકરા સિવાય ખીજા કોઈને હાથે મારું મૃત્યુ ન થાય એમ કરો. બ્રહ્મદેવે 'તથાસ્તુ' કહીને સ્વલોકે

ગયા. બાદ એણે ત્રૈલોક્યને પીડા કરવાનો આરંભ કર્યો. એની સેનામાં જંભ, કુજંભ, મહિષાસુર, કુંજર, મેઘ, કાલનેમિ, નિમિ, મધન, જંભક અને શુંભ એ મુખ્ય નાયકો હતા. છેવટે જ્યારે એનો ઉપદ્રવ બહુ જ થયો ત્યારે કાર્તિકેયનો અવતાર થયો અને એણે પોતાના વયના સાતમે દિવસે એને મારી નાખ્યો. / મત્સ્યં અં ૧૪૭-૧૫૬.

**તારકાક્ષ** એકાદની સંજ્ઞાવાળા તારકના ત્રણ પુત્રો- માંનો એક. એનું ખીજું નામ તારાક્ષ પણ હતું.

**તારસાર** યજુર્વેદનું ઉપનિષત.

**તારા** બૃહસ્પતિની બે સ્ત્રીઓમાંની નાની. એની સંતતિ ઈત્યાદિના સંબંધે. બૃહસ્પતિ શબ્દ જુઓ.

**તારા** (૨) સુષેણુ વાનરની કન્યા અને વાલીની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અંગદ.

**તારા** (૩) સૂર્યવંશી હરિશ્ચંદ્રરાજની સ્ત્રી. એનું તારામતી એવું એ નામ હતું. એના પુત્રનું નામ રોહિત. (૧. હરિશ્ચંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

**તારાપીડ** સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુકુળોત્પન્ન કુશાન વંશમાં જન્મેલા ચંદ્રાવલોક રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ચંદ્રગિરિ.

**તારામતી** તગડાની અંકસંજ્ઞાવાળી તારા તે જ.

**તારાક્ષ** તારકાક્ષનું ખીજું નામ.

**તારેય** તારાપુત્ર અંગદનું ખીજું નામ.

**તાર્ક્ષ** એક યક્ષ (૪. સહ શબ્દ જુઓ.)

**તાર્ક્ષ્ય** કસ્યપથી વિનતાને થયેલો પુત્ર ગરુડ તે જ / ભારં આદિં અં ૬૬.

**તાર્ક્ષ્ય** (૨) અરિષ્ટનેમિ નામના ઋષિનું ખીજું નામ / ભારં વનં અં ૧૮૯.

**તાલ** ભારતવર્ષીય દેશ.

**તાલકૃત** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**તાલકેતુ** કૃષ્ણે મારેલો એક રાક્ષસ.

**તાલકેતુ** (૨) ભીષ્મ / ભારં ઉદ્યો. અં ૧૫૦.

**તાલજંઘ** સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્પાતિ રાજના વંશના એક હૈહય રાજનો ભાઈ.

**તાલજંઘ** (૨) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સહસ્રાજુનનો પૌત્ર, જયધ્વજનો પુત્ર. એને સો પુત્ર હતા. તેઓને પણ તાલજંઘ જ કહેતા. એમાંના એક

વીતિહોત્ર સિવાય બધા વડવાનલથી બળી મૂઆ હતા.

**તાલજડ** શર્પાતિપુત્ર / આરં અનું ૮-૮.

**તાલજત્ર** (૨) બલરામના ધ્વજનું નામ

**તાલધ્વજ** ભીષ્મ / ભારં વિં ૫૬.

**તાલવન** વૃંદાવન પાસે અરણ્યવિશેષ. અહીં બલરામે ધેનુક નામના અસુરનો વધ કર્યો હતો. / ભાગં ૧૦-૧૫-૨૧.

**તાલાકંઠ** શર્પારક (હાલનું સોપારા) દેશ પાસેનો પ્રદેશ / ભારં સભાં અં ૩૨.

**તિગ્મકેતુ** ક્રુવપુત્ર વત્સરને સ્વર્વીથીથી થયેલા ૭ પુત્રોમાંનો ખીજો.

**તિત્તિરિ** એક ઋષિ. સ્વયંભૂ વ્યાસનો સંપૂર્ણ યજુર્વેદ ભણનારો શિષ્ય વૈશંપાયન; એ વેદની ૮૬ શાખા કરીને ૮૬ શિષ્યોને ભણાવતો હતો. એમાંની એક શાખાનું અધ્યયન કરનારો એનો જ ભાણેજ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ હતો. તેની પાસેથી એણે કોઈ અપરાધ નિમિત્તે એ શાખા પાછી લીધી. એ અગ્નિ પ્રમાણે પ્રખર ભૂમિ ઉપર પડી. પછી વૈશંપાયને પોતાના બાકાના શિષ્યોને આજ્ઞા કરી કે તમે બધા મળીને આ પ્રખર શાખા જલદી ગ્રહણ કરો; નહિ તો એ હમણાં જ ગુપ્ત થઈને સત્ય-લોકમાં જશે. તે ઉપરથી એ સઘળાઓએ તેતર-ચંકાર-પક્ષી અગ્નિ જ ખાય છે માટે આ જલદાંત શાખા ચણવાને તેતરનાં રૂપ લીધાં અને શાખા ચણી લીધી. પછી વૈશંપાયને આંગિરસ કુળનો કોઈ તિત્તિરિ ઋષિ હતો તેને આ શાખા ભણાવી. બધી યજુની શાખાઓમાં એને અગ્રગણ્ય કરી. તેથી જ તે દિવસથી એ શાખા મુખ્ય યજુર્વેદ ગણાય છે. આ તિત્તિરિ ઋષિને તૈત્તિરિ નામે પુત્ર હતો.

**તિત્તિરિ** (૨) એક સર્પ / ભારં આદિં અં ૩૫; ભારં ઉદ્યોગં અં ૧૦૩.

**તિત્તિરિદેશ** ભારતવર્ષીય દેશ.

**તિત્તિરી** દાવરી, પક્ષીવિશેષ. વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તકોમાંથી 'અન્નાદ' નામના મસ્તકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પક્ષી / ભાગં ૬-૯-૫.

**તિત્તિરી** (૨) ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ.

**તિતિક્ષા** સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં દક્ષે ધર્મઋષિને પરણાવેલી તેર કન્યામાંની એક. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમ હતું.

**તિતિક્ષા (૨)** સહનશીલપણું

**તિતિક્ષુ** સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન મહોમ રાજના એમાંનો નાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ રુશદ્રથ.

**તિથિ** એક વ્રતાર્ષિ ( ૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**તિમિ** સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશીય દૂર્વા રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર બૃહદ્રથ.

**તિમિંગલ** પાંડવના સમયનો રામક પર્વત ઉપરનો રાજ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

**તિમિધ્વજ** દક્ષિણ દેશમાં દંડકારણ્ય સમીપની વૈજયંત નામની પુરીનો રાજ. એનું ખીજું નામ શંખર પણ હતું. એ અસુરોના પક્ષમાં લગીને ધન્વની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. હવે શું કરીશું એવા વિચારમાં પડીને છેવટે ધન્વે દશરથ રાજને પોતાની સહાય સારુ યોલાવ્યા. દશરથે ધોર યુદ્ધને અંતે અસુરો સહવર્તમાન તિમિધ્વજનો કેવળ પરાભવ કર્યો; પણ એટલામાં દશરથને એક ભયંકર બાણ વાગતાં તે મૃત્યુ સમી મૂર્ચ્છામાં પડ્યો. આ પ્રસંગે દશરથની સ્ત્રી કૈકેયી એની જોડે હતી. એણે બહુ ચતુરાઈથી રથને એક કોરાણે લઈ જઈ રાજને સાવધ કર્યો. સાવધ થતાં એણે જોયું કે અસુરો સહિત તિમિધ્વજ નાસી છૂટ્યો છે અને પોતે મૂર્ચ્છિત થયો ત્યારે કૈકેયીએ પોતાનું સંરક્ષણ કર્યું છે. આથી ખુશ થઈ એણે કૈકેયીને બે વરદાન માગવાનું કહ્યું. હું બીજી ગમે તે વેળા માગીશ એમ કહીને કૈકેયીએ તે વખતે કાંઈ માગ્યું નહિ. પછી કૈકેયી સહવર્તમાન દશરથ અયોધ્યામાં પાછો આવ્યો. / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૯.

**તિમિન** કાલ્પનિક મત્સ્ય.

**તિમિનગલ** તિમિનને ગળી જનાર મોટું કાલ્પનિક મત્સ્ય.

**તિમનગલગમ** તિમિનગલને ગળી જનાર એથીયે મોટું કાલ્પનિક મત્સ્ય.

**તિમિરાપહુ** અગ્નિવંશનો મુખ્ય અગ્નિ / ભાર૦ વ૦ ૨૦-૧૪.

**તિલભારા** એક દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.  
**તિલોત્તમા** પ્રાધાની અપ્સરા કન્યાઓમાંની એક. / (૩. ઈષ શબ્દ જુઓ.)

**તિલોત્તમા (૨)** પૂર્વજન્મની એક બ્રાહ્મણી. એને અકાળે સ્નાન કરવાથી શાપ થયો હતો. તેથી એને અપ્સરાની યોગિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એના જન્મનું કારણ એ હતું કે હિરણ્યાક્ષના પુત્ર સુદ અને ઉપસુદ એમણે ધણું ઉગ્ર તપ કરીને શિવ-બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા. એણે વર માગ્યો કે અમે કાંઈથી મરણ પામીએ નહિ. જ્યારે અમારે બે ભાઈઓને વિરોધ થાય ત્યારે મરીએ. એ બંને ભાઈઓમાં પરસ્પર એવો સ્નેહ હતો કે વિરોધ થવાનો સંભવ જ ન હતો. પછી એ દૈત્યોએ દેવાને દુઃખ દેવામાં મણા રાખી નહિ. એમણે ધન્વને સિંહાસન પરથી ઉઠાડી મૂક્યો. દેવતાઓ બ્રહ્મદેવ પાસે રાઠ કરવા ગયા. બ્રહ્માએ તલ તલ જેવડાં રતનથી એક સુદર સ્ત્રી બનાવી ને તેનું નામ તિલોત્તમા પાડ્યું. સુદ અને ઉપસુદ વિંધ્યાચળના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. બ્રહ્માએ એ તિલોત્તમાને એ પ્રદેશમાં મૂકી. સ્ત્રી સારુ બંને ભાઈઓ દોડ્યા અને એક હાથ સુદે અને બીજે ઉપસુદે પકડ્યો. એ હોંસાતોંસીમાં લડાઈ થઈ અને એકબીજાના ઉપર ગદા ચલાવી જેથી બંને મરણ પામ્યા ( સુદોપસુદ શબ્દ જુઓ.)

**તિષ્ય** કલિયુગ.

**તિષ્ય (૨)** પુષ્ય નક્ષત્ર.

**તીરબ્રહ્મા** એક દેશ / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮.

**તીર્થવતી** કૌંચદ્રીપની એક નદી.

**તીવ્રરથ** સુમતિનો પુત્ર (હંસધ્વજ શબ્દ જુઓ.)

**તીક્ષ્ણવેગ** રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

**તુંગ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**તુંગકારણ્ય** અરણ્યવિશેષ.

**તુંગભદ્રા** એ નામથી બાણીતી એક નદીવિશેષ. એ મહેસુરના કડૂર જિલ્લામાં પશ્ચિમઘાટમાં ગંગા-મૂળા આગળથી નીકળે છે. તુંગા અને ભદ્રા નામના બે નાના પ્રવાહો મળીને આ નદી બની છે. શિર્માંગા જિલ્લાની ઉત્તરે કુદાલી નામની જગ્યાએ

તુંગા અને ભદ્રાનો સંગમ થાય છે. ચારસો માર્ગલ વહીને કર્તુલની અને હરિદ્રા નામની બીજી નદીઓ આને મળે છે.

આના સંબંધમાં આખ્યાયિકા છે કે એક રાક્ષસ પૃથ્વીને પકડીને પાતાળમાં લઈ જતો હતો. વિષ્ણુએ વરાહ અવતાર ધારણ કરીને સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી અને પૃથ્વીને ઉપર આણી. આથી વિષ્ણુને શ્રમ થયો અને પોતે વરાહ પર્વત પર બેસી થાક ખાતા હતા તે વખતે એમના મુખારવિંદ ઉપરથી શ્રમ જળની ધારાઓ ચાલતી હતી. વરાહ ભગવાનની ડાબી દાઢ પાસેથી નીકળતી શ્રમજળની ધારા તે તુંગા અને જમણી દાઢ પાસેથી નીકળતી ધારાનું નામ ભદ્રા પડ્યું હતું. આ બંને ધારાઓ એકત્ર થતાં આ તુંગભદ્રા નદી બની છે. / ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૮.

● (આ નદી સંબંધે વિશેષ માહિતી માટે સહ્યારિ શબ્દ જુઓ.)

તુંગવેણા ભારતવર્ષીય ભરતખંડસ્થ નદી / ભાર૦ ભોખમ૦ અ૦ ૯.

તુંડ નલ વાનરે મારેલો રાવણુ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ પર્વ.

તુંડિકેન્દ્ર એક દેશ.

તુંડી નંદીકિશ્વર.

તુંબરુ-તુંબુરુ પ્રાધાના ગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક. એની સ્ત્રીનું નામ રંભા / ભાર૦ ઉદ્ધ૦ અ૦ ૧૧૭.

● એ શાપને લઈને દંડકારણ્યમાં વિરોધ થયો હતો (વિરોધ શબ્દ જુઓ). ચૈત્ર માસના સૂર્યની સાથે મંચાર કરનાર ગણમાં આ ગંધર્વ છે. (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.) / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬-૧૧૦; ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૭-૧૦.

તુંબરુ-તુંબુરુ (૨) એક ઋષિ.

તુર એક ઋષિ. કવષા નામની પ્લાહ્યાણીનો પુત્ર હોવાથી એને કાવષેય પણ કહેલો છે. એ જન્મે જ્યના સર્પસત્રમાં એનો ઉપાધ્યાય હતો.

તુરા નર્મદા નદીને મળનારી એક સાધારણ નદી.

તુરાયણુ યજ્ઞવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૧૨-૨૪.

તુરીય યજુર્વેદોપનિષત.

તુરુષ્ક કલ્પિયુગમાં આ સંજ્ઞાના ચૌદ રાજ્યો થયા હતા તે / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૦.

તુલા બાર રાશિ પૈકી એક.

તુર્વશુ સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન યયાતિ રાજ્યને દેવયાનીની કુબે થયેલા બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એણે પણ યદુની પેઠે જ પિતાની જરા લીધી નહિ તેથી એને છત્ર, સિંહાસન વગેરે ચિહ્નો નહોતાં પ્રાપ્ત થયાં. એનો અધિકાર યવનો ઉપર હતો. એના પુત્રનું નામ વહ્નિ હતું.

તુલભપુર પ્રસ્તુતનું પ્રસિદ્ધ દેવીનું સ્થાન / દેવી૦ ભાગ૦ ૭ સ્ક૦ અ૦ ૩૮.

તુલસી શંખચૂડ અસુરની સ્ત્રી / દેવી૦ ભા૦ ૯ સ્ક૦ અ૦ ૮ (૨. શંખચૂડ શબ્દ જુઓ.)

તુલાધાર એક ધર્માત્મા વૈશ્ય. જજલિ નામના એક ઋષિને પોતાના તપનું ધણું અભિમાન હોવાથી એને તુલાધાર પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો. તુલાધાર જોડે સંવાદ થતાં જજલિનું અભિમાન જીતરી ગયું હતું. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૬૭-૨૬૮

તુષાર ભારતવર્ષીય એક દેશ અને ત્યાંના લોકો. એ લોકોના નામ પરથી દેશનું નામ પડ્યું છે. તોખારી-સ્તાન ધોડાઓને માટે પ્રખ્યાત છે. તુષાર અગર તોખાર લોકો મૂળ શક હોવાનું જણાય છે. એ લોકોએ ઓક લોકોની પાસેથી બેકિટ્ટયા જીતી લીધું હતું.

તુષિત સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના દેવવિશેષ. યજ્ઞને દક્ષિણી નામની સ્ત્રીથી તોષ, પ્રતોષ, સંતોષ, ભદ્ર, શાંતિ, ઈંડરૂપતિ, ઈંદમ, કવિ, વિભુ, સ્વન્હ, સુદેવ અને રોચન એ નામના થયેલા બાર પુત્ર. એ બધાને તુષિત દેવ કહ્યા છે.

તુષિતા સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંના વેદશિરા ઋષિની સ્ત્રી. તુષ્ટ હંસધ્વજ રાજ્યનો પ્રધાન.

તુષ્ટ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના દક્ષે ધર્મઋષિને આપેલી દસ કન્યામાંની એક. એના પુત્રનું નામ સંતોષ.

તુષ્ટિમાન ઉત્તરેણના નવ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ કંસનો ભાઈ.

તુહુંડ દનુપુત્ર દાનવ માહેનો એક.

તુહુંડ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા.

તુહુંડ (૩) સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

તુણક એક રાજા / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૮.

તુણપ પ્રાધાના પુત્ર ગાંધર્વોમાનો એક (૧. દેવ ગાંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

તુણપ (૨) એક રાજર્ષિ

તુણમિંદુ સૂર્યવંશી નરિષ્યંત રાજાનો પૌત્ર, અને દમ રાજાનો પુત્ર. આ મહાન રાજર્ષિ મેરુ પર્વતના પાછળના ભાગમાં રહીને તપ કરતો હતો ત્યારે એણે પોતાની ગૌ નામની કન્યા કોઈ કારણને લઈને પુલત્સ્ય ઋષિને આપી હતી. / વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨ ૭ (૨. પુલત્સ્ય શબ્દ જુઓ.)

તુણમિંદુ (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો ચોવીસમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

તુણમિંદુ (૩). સૂર્યવંશી દિષ્ટકુલોત્પન્ન બંધુ રાજાનો પુત્ર. એને અલંબુષા નામની અપ્સરાથી વિશાળ, શન્યબંધુ અને ધૂમકેતુ એમ ત્રણ પુત્ર થયા.

તુણમિંદુ (૪) દ્વૈતવનમાં પાંડવોની સાથે કાળ પર્યાંત રહેલો ઋષિ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૫ શ્લો૦ ૫.

તુણમિંદુસર સૂર્યવંશીય મરુતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તુણમિંદુ નામના ક્ષત્રિયે નિર્માણ કરેલું, મારવાડમાં આવેલું સરોવરવિશેષ. દરરોજ મૃગયા કરવાથી અમારો સદંતર નાશ થઈ જઈ અમારો વંશ જશે માટે આપ બીજા વનમાં પધારો એવું દ્વૈતવનના મૃગોએ સ્વપ્નામાં યુધિષ્ઠિરને કહેવાથી તેઓ બધા પાંડવોને અને સમાગમમાં હતા તે સર્વેને લઈને દ્વૈતવનમાંથી મુકામ ઉઠાવી આ સરોવરની પાસે આવેલા કામ્યકવનમાં રહેવા ગયા હતા. / ભાર૦ વ૦ ૨૫૬.

તુણાવર્ત કંસનો અનુચર એક અસુર. કૃષ્ણ-બળરામનો નાશ કરવા એ ગોકુળમાં આવ્યો હતો. એણે વંટોળિયાનું રૂપ ધારણ કરીને કૃષ્ણને ઊંચકીને આકાશમાં લઈ લીધા. કૃષ્ણે એને ગળે ચૂડ ભેરવાને પોતાનું શરીર અતિશય ભારે ક્યું અને એને એવા જોરથી શિક્ષા પર પછાડ્યો કે એથી એ તત્કાળ મરણ

પામ્યો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭.

તુતીયા ભારતવર્ષીય નદી. (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

તુલ્ક કશ્યપ ઋષિનું બીજું નામ.

તેજ અગ્નિ તે જ.

તેજસ્વી પૂર્વના ધન્દ્રોમાં પાંચમો. એ જ પાછળથી પંડુના પુત્ર સહદેવ રૂપે થયો હતો.

તેજસ્વી (૨) ગોકુળનો એક ગોપ અને કૃષ્ણનો મિત્ર-સખા. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૨૨.

તેજેયુ એક રાજા, રૌદ્રાશ્વનો પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૮૮.

તેજોમિંદુ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્

તૈજસ એક તીર્થ. અહીં દેવોએ તારકાસુરના વધ સારુ કાર્તિકેયનો અભિષેક કર્યો હતો.

તૈત્તિરિ તિત્તિરિ ઋષિનો પુત્ર. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયન એના વંશજ હતાં. (કૃષ્ણ દ્વૈપાયન શબ્દ જુઓ.)

તૈત્તિરિક યજુર્વેદ રૂપ જ એ વેદની શાખા.

તૈલપ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

તૈલેય ધૂમ્ર પરાશર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ.

તોરણ ગ્રામવિશેષ.

તોશલ તોશલક નામના કંસનો મલ્લવિશેષ.

તોશલક કંસની સભામાંનો કૃષ્ણે મારેલો એક મલ્લ / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૪.

તોષ દેવવિશેષ (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

તૌલેય એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ત્યાજ્ય બાર ભાર્ગવ દેવમાંનો એક.

ત્રય્યારુણ ચાલુ મન્વંતરમાંનો પંદરમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ત્રય્યારુણ (૨) સૂર્યવંશના ઈક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન સંભૂતિ રાજાનો પૌત્ર અને ત્રિધન્વા રાજાનો પુત્ર.

ત્રય્યારુણિ સોમવંશી પુરુવંશજ દુષ્યંત રાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુરિતક્ષય રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. તપ કરીને તેણે બ્રાહ્મણપદ મેળવ્યું હતું.

ત્રસદ્ સ્યુ યુવનાશ્વના પુત્ર માંધાતાનું બીજું નામ.

ત્રસદ્ સ્યુ (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન માંધાતાના પૌત્ર પુરુકુત્સ રાજાના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

એને પૌરુકુલસ પણુ કહેતા. એ રાજ કરતો હતો ત્યારે અગત્સ્ય ઋષિ એની પાસે દ્રવ્યની યાચના કરવા આવ્યા હતા. પરંતુ એની પાસે એ વેળાએ કાંઈ પણુ દ્રવ્ય ન હોવાથી એણે ઋષિને પોતાના આવકખર્ચનો હિસાબ બતાવ્યો. અગત્સ્યને ધાગ્યું કે એની પાસેથી દ્રવ્ય લેવાથી એની પ્રજાને પીડા થશે. માટે હું ખીજ પાસે જઈ. અગત્સ્ય પ્રથમ શ્રુતર્વા અને બ્રહ્મનશ્વ રાજ પાસે જઈ, તેમની પાસે દ્રવ્ય ન હોવાથી તેમને જોડે લઈ ત્રસદ્શ્યુ પાસે આવ્યા હતા. ત્રસદ્શ્યુએ સૂચવ્યું કે ઈલ્વલ પાસે બહુ જ દ્રવ્ય છે માટે ત્યાં જઈ એને હરાવી દ્રવ્ય લાવીએ છીએ. પછી બધા ગયા અને દ્રવ્ય આણ્યું. પોતાને જોઈતું દ્રવ્ય પોતે રાખી બાકીનું ઋષિએ આ રાજાઓને વહેંચી આપ્યું હતું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૬.

ત્રસદ્શ્યુને વિષ્ણુવૃદ્ધ અને અનરણ્ય એમ બે પુત્ર હતા.

ત્રસ્તુ સોમવંશીય અનંત્યનારના પુત્ર. એની માતાનું નામ સરસ્વતી. કાલિન્દી એની ભાર્યા થાય. એના પુત્રનું નામ ઈલિલ / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૨૮.

ત્રિકૂટ સોમવંશી આયુપુત્ર અને નાનો પ્રપૌત્ર શુચિ નામના પૌત્રનો પુત્ર. એને ધર્મસારથિ નામે પુત્ર હતો.

ત્રિકૂટ મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

ત્રિકૂટ (૨) લંકાનો એક પર્વત. એનું ખીજુ નામ લંબ. / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૧.

ત્રિકૂટ ત્રણ શિખરવાળો પર્વતવિશેષ, જેના ઉપર લંકાપુરી આવી હતી તે.

ત્રિકૂટ (૨) મેરુની દક્ષિણે આવેલો એ નામના એક પર્વત

ત્રિગંગ એક તીર્થ. / ભાર૦ વ૦ અ૦ ૮૨.

ત્રિગતરાજ સુસર્મા / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮૫.

ત્રિગત ભારતવર્ષીય દેશ ઇન્દ્રપ્રસ્થથી ઉત્તરે અને પશ્ચિમે આવેલો હોવાથી એના ઉત્તરત્રિગત અને પશ્ચિમત્રિગત એવા બે ભેદ છે. એ શબ્દો યોગ્ય અક્ષરના ક્રમમાં જેવા.

ત્રિગત (૨) ત્રણ કિલ્લાવાળો પ્રદેશ. ઉત્તર તરફનું ડુંગરી રાજ્ય કોટક તે. હાલ પણુ લોકો એને ત્રાઈગત

કહે છે. પણ જનરલ કનિંગહેમ 'બલધર દોઆબ અને કાંગ્રા' તે જ આ પ્રદેશ એમ ખાતરીપૂર્વક કહે છે.

ત્રિગતિ એક રાજર્ષિ

ત્રિજટ અયોધ્યામાં રહેનારો ગાર્ગ્ય કુળનો એક બ્રાહ્મણ. એ ધણો જ વૃદ્ધ હતો. રામ જે વખતે વનવાસ જવા નીકળ્યા તે વખતે એને એની સ્ત્રીએ કહ્યું કે તમે રામ પાસે જઈને એમની પાસે કાંઈ માંગો. રામ સહજ જ જે ધણુ યાચકોને દાન કરે છે તે આપણને કાંઈ આપે તો આપણું દળદર ફીટે. આ ઉપરથી તે બ્રાહ્મણ ધીરે ધીરે લાકડીને ટુકે ટુકે ચાલતો રામ પાસે આવ્યો. રામે જણ્યું કે આ ધનાર્થી છે પણ કાંઈ વિનાદ કરીએ. એમ મનમાં આણીને એમણે ત્રિજટને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ! આ તમારી સામે ગાયોનું ટોળું ઊભું છે તેમાં તમારી લાકડી ફેંકી અને લાકડી જ્યાં પડશે એની આ બાજુની બધી ગાયો હું તમને આપીશ. તે ઉપરથી બ્રાહ્મણે તો કમ્મર બાંધી અને પોતાની લાકડી એટલા જોરથી ફેંકી કે એમની સામે ઊભેલા ગોધનને ઓળંગી તેની પેલી તરફ ઊભેલા ખીજ ગોધનની પણ પેલી તરફ જઈને પડી. રામને અને ખીજ જનોને આશ્ચર્ય થયું કે આ બ્રાહ્મણ કેટલો બળવાન છે! રામે એને વંદન કરીને કહ્યું કે મેં વિનોદ ખાતર લાકડી ફેંકવાનું કહ્યું તેથી ગુસ્સે ન થશો. પછી રામે એને એ બંને ગોધનની ગાયો અને એ ઉપરાંત પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. રામને આશીર્વાદ દઈ બ્રાહ્મણ પોતાને ઘેર ગયો. / વા૦ રા૦ અ૦ સ૦ ૩૨.

ત્રિજટા લંકામાંની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી. પંચવટીમાંથી બળાતકારે પકડી આણીને રાવણે સીતાને અશોક-વનમાં રાખી હતી, ત્યાં સીતાના રક્ષણ સારુ ત્રિજટાને રાખી હતી. એ દયક્ષી, યક્ષી, લલાટાક્ષી, દીર્ઘબિહ્વા, અબિહ્વકા, ત્રિસ્તની, એકપાદા, એક-લોચના ઇત્યાદિ અનેક રાક્ષસીઓની ઉપરી હતી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૧.

એક વખત ત્રિજટાને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં

એણે રાવણુ, કુંભકર્ણુ અને ઇન્દ્રજિતને ગધેડાં અને જિંટ જેવાં અમંગળ વાહનો પર બેઠેલા અને દક્ષિણ તરફ જતાં દીઠા. થોડી વારે એ બધાં વાહનો ઉપરથી નીચે છાણથી ભરેલા ધરામાં ખૂડયા. વળી એણે તેઓને નાગા, ગાંડા થઈ ગયેલા અને તેણે યોગેલા દીઠા. થોડી વારે ખીબ સ્વપ્નમાં એણે રામ અને લક્ષ્મણને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણુ કરેલા, ગજ વગેરે ઉત્તમ વાહનો પર બેઠેલા અને ઉત્તર તરફ જતાં દીઠા. આ ઉપરથી એ જાગી ગઈ. એણે નિશ્ચય કર્યો કે આ સ્વપ્ન રામનો ઉત્કર્ષ અને રાક્ષસોનો વિનાશ કાળ સૂચવે છે. ત્યાર પછીથી એ સીતાને કોઈ પણ તરેહથી દુઃખ થવા દેતી નહોતી. પછી એણે પોતાનું સ્વપ્ન ખીબ રાક્ષસીઓને પણ જાહેર કર્યું હતું જેથી એ બધાં પણ સીતાની સંભાળ લેતાં અને એને કશી પીડા થવા દેતાં નહોતાં. / વાં ૨૦ સુંદરં સં ૨૭.

ત્રિષુકણી એકબ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ત્રિત બ્રહ્મદેવના માનસ પુત્રોમાંનો એક.

ત્રિત (૨) ચક્ષુષ મનુને નડ્વલાથી થયેલા પુત્રોમાંથી એક.

ત્રિત (૩) એકબ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ત્રિત (૪) સરસ્વતીના પાત્રમાં આવેલું તીર્થવિશેષ. અહીં વિદૂર તીર્થયાત્રા વખતે આવેલ હતા. / ભાગ ૩-૧-૨૨.

ત્રિત (૫) ગૌતમ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. એકત અને દ્વિતનો નાનો ભાઈ. એ એના બન્ને ભાઈઓ કરતાં વિદ્વાન હોવાથી એક યજ્ઞમાનને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી એને તેમનાથી વિશેષ દ્રવ્ય અને ગાયો મળ્યાં. માર્ગમાં એક ઠગારાથી બચવા સારુ આડ રસ્તે જતાં એ કૂવામાં પડ્યો. એ જોઈને મત્સરને લીધે એના ભાઈઓ એને ન કાઢતાં પોતે ઘેર જતા રહ્યા. એ બિચારો કૂવામાં જ રહ્યો. કૂવામાં એણે એક વેલ લટકતી જોઈ. એ વેલને વિશે સોમવહીની કલ્પના કરી એણે દેવાનું આવાહન કર્યું. એની પ્રાર્થનાથી દેવો આવી સોમપાન કરવા લાગ્યા. દેવની કૃપાથી કૂવામાં પાણી જિંચાં આવ્યાં

અને પ્રવાહની સાથે ત્રિત પણ બહાર આવ્યો. એણે દેવ પાસે વરદાન માગ્યું કે આજથી આ જગાએ જે સ્નાન કરે તેને સોમપાનનું ફળ મળે. 'તથાસ્તુ' કહીને દેવે સ્વસ્થાને ગમન કર્યું. તે દિવસથી આ કૂવાની ગણના તીર્થમાં થઈ અને એનું નામ ત્રિતકૃપ પડ્યું. / ભારં શલ્યં અં ૩૬ ત્રિત (૬) ઊતરતી પંકિતના દેવવિશેષ. ઋગ્વેદમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે એમનાં નામ ઇન્દ્રના સંબંધમાં મળી આવે છે. કૂવાના આજ્ઞાદનમાંથી જેમ ત્રિત, તેમ ઇન્દ્રે બલના બચાવનાં સાધનો તોડી નાખ્યાં.

આ વાક્યનો અર્થ સ્ફુટ કરતાં ટીકાકારો એક આખ્યાયિકા આપે છે કે, એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણેને અગ્નિએ યજ્ઞના પાણીમાં નાખી દીધેલા અંગારાને વળગી રહેલું હવિનું ધી ઉખાડવા સારુ પાણીમાં ઉત્પન્ન કર્યા હતા. અગ્નિએ હવિ હોમેલા અંગારા પાણીમાં નાખ્યા અને તેમાંથી આ ત્રણ ભાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. એઓ આપ-પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયા સબબ એમનું નામ 'આપત્ય' પડ્યું. ત્રિત એક દિવસ કૂવે પાણી ભરવા ગયો અને એમાં પડી ગયો. અસુરોએ કૂવા ઉપર ઢાંકણો દઈ દીધાં કે એનાથી બહાર નીકળાય નહિ. પણ ત્રિત ઘણી સહેલાઈથી તેમાં થઈને બહાર આવ્યો. નીતિમંજરીમાં આ વાત પાઠાક્રેર આપી છે. એકત અને દ્વિત, તરસ્યા થવાથી ત્રિત પાણી લેવા ગયો. એણે પાણી આણીને પોતાના ભાઈઓને આપ્યું. ત્રિતનો ભાગ પચાવી પાડવાના હેતુથી ભાઈઓએ એને કૂવામાં ફેંકી દીધો અને ઉપર મોટું પૈકું ઢાંક્યું અને પોતે ચાલતા થયા. ત્રિતે દેવાની ઘણી પ્રાર્થના કરી તેથી એ બહાર નીકળ્યો.

મહાભારતમાં આ આખ્યાયિકા ઓર પાઠાક્રેર આપી છે. શલ્યપર્વમાં છત્રીસમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે —

પૂર્વયુગમાં એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ભાઈઓ મુનિવૃત્તિવાળા હતા. તે ત્રણે ભાઈઓ સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતા. પ્રજાપતિની પેટે કુટુંબવત્સલ હતા, પ્રજાવાળા હતા, સર્વે બ્રહ્મચારી હતા



અને તપના મહાત્મ્યથી બ્રહ્મલોકને જીતનારા હતા. તેમના ધર્માસક્ત પિતા ગૌતમ પોતાના એ ત્રણે પુત્રોના તપથી, નિયમથી અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહથી સદા તેઓના ઉપર પ્રસન્ન રહેતા હતા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી ભગવાન ગૌતમ ઘણા ઘાંબા કાળ સુધી પોતાના પુત્રોની પ્રીતિ સંપાદન કરીને કર્માનુરૂપ સ્થાને સિધાવી ગયા. તેમના મરણ પછી જે રાજાઓ તે મહાત્માના યજ્ઞમાન હતા, તેઓ સર્વે તેમના પુત્રોનું સન્માન કરવા ઇચ્છ્યા.

હવે પૈલા ત્રણ ભાઈઓમાં એવું બન્યું કે સાથી નાનો ત્રિતમુનિ વૈદિક કર્મકાંડ અને અધ્યયન આદિ ગુણોથી જેમ તેમના પિતા હતા તેવો જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયો અને તેથી જ મહાપવિત્ર લક્ષણવાળા ભાગ્યશાળી બધા મુનિઓ જેમ એના પિતાનો આદર-સત્કાર કરતા તેમ, ત્રિતમુનિનો પણ આદરસત્કાર કરવા ઇચ્છ્યા. તે પછી એક દિવસે એકત અને દ્વિત એ બે મોટા ભાઈઓ યજ્ઞને માટે તથા યજ્ઞોપયોગી દ્રવ્યને માટે ચિંતા કરવા ઇચ્છ્યા. ખૂબ વિચાર કરતાં તેઓને એક છુદ્ધિ સૂત્રી આવી કે 'ત્રિતને સાથે રાખી આપણે સર્વ યજ્ઞમાનો પાસે યજ્ઞો કરાવી, પુષ્કળ પશુઓનો પ્રતિગ્રહ કરીએ, હર્ષ-પૂર્વક સોમરસનું પાન કરીએ અને યજ્ઞનું મહાકૂળ પ્રાપ્ત કરીએ. આવો વિચાર કરી એ ત્રણે મહાત્મા મહર્ષિઓ પોતાના યજ્ઞમાનો પાસે જઈને દક્ષિણાઓની ગાયો મેળવવા માટે તેઓ પાસે યજ્ઞો કરાવવા ઇચ્છ્યા અને અનેક યજ્ઞોમાં તેઓએ વૈદિક-કર્મ દ્વારા વિધિપૂર્વક પ્રતિગ્રહ કરીને અનેક પશુઓ મેળવ્યાં. પછી તે મહર્ષિઓ સર્વ પશુઓને આગળ કરીને પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યા. તે સમયે ત્રિતમુનિ હરખાતાં હરખાતાં સૌની આગળ ચાલતા હતા અને એકત તથા દ્વિત પશુઓને હાંકતાં હાંકતાં ત્રિતની પાછળ ચાલતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં પશુઓનું મહાન ટોળું જોઈને એકત અને દ્વિત માંહો-માંહો વિચાર કરવા ઇચ્છ્યા કે 'આ સર્વ ગાયો ત્રિત વિના કેવળ આપણને બંનેને મળે તો કેવું સાડું થાય !' આમ વાતચીત કરી પાપી એકત

અને દ્વિત વળી પાછા અંદર અંદર વિચાર કરવા ઇચ્છ્યા કે 'આ ત્રિત યજ્ઞો કરાવવામાં કુશળ છે અને વેદોમાં પારંગત થયેલો છે, જેથી તેને ખીજ પુષ્કળ ગાયો મળી રહેશે; માટે આપણે બંને આ ગાયોને હાંકીને નાસી જઈએ. ત્રિત પણ આપણા વિના એકલો થઈને ભલે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય.' આમ વિચાર કરતાં કરતાં તેઓ રાત્રિને સમયે માર્ગ કાપતા જતા હતા. તેવામાં તેઓને એક વરુ મળ્યું. માર્ગમાં આગળના ભાગમાં જ ઊભેલા વરુને જોઈને સૌથી આગળ ચાલનારો ત્રિત, ભયનો માર્થો પોતાની સમીપમાં સરસ્વતીના તટ પર આવેલા એક મહાન કૂવા તરફ અબાણુ-પણામાં નાકો અને તે કૂવામાં પડી ગયો.

તે કૂવો ઘણો જ ઊંડો, મહાધોર અને સર્વ ભૂતોને ભય ઉપજાવે એવો હતો. આવા કૂવામાં પડીને મુનિ શ્રેષ્ઠ ત્રિતે ઘણી ખૂમો પાડી અને તે ખૂમોને બહાર ઊભેલા એના ભાઈઓએ સાંભળી પણ ખરી, તેમ જ તેમના બાણુવામાં પણ આવ્યું કે, આપણે ભાઈ ત્રિત કૂવામાં પડી ગયો, છતાં વરુના ત્રાસથી અને પશુઓના લોભથી ત્રિતને ત્યાં પડતો મૂકી બંને ભાઈઓ નાસી ગયા. આ પ્રમાણે પશુઓમાં લુબ્ધ થયેલા તે બંને ભાઈઓએ મહા-તપસ્વી ત્રિતમુનિને ધૂળથી ઢંકાયેલા નિર્જન કૂવામાં પડતો મૂક્યો હતો.

તે પછી મહાબુદ્ધિમાન ત્રિતે, પાપી જેમ નરકમાં પડે, તેમ પોતાને ઘાસ અને લતાઓ વડે ઢંકાઈ ગયેલા કૂવામાં પડી ગયેલા જોઈ મૃત્યુથી ભયભીત થઈ જઈને પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કર્યો કે 'મેં હજુ સુધી સોમરસનું પાન કર્યું નથી તો મારે અહીં રહીને જ સોમરસનું પાન શી રીતે કરવું.'

આવો વિચાર કરતાં મહાન તપસ્વી ત્રિતે કૂવામાં લટકી રહેલી એક લતાને દૈવેચ્છાથી જોઈ, પછી તેણે એ ધૂળથી ભરેલા કૂવામાં મનથી જ જળનું ચિંતન કર્યું. અગ્નિની પણ માનસિક કલ્પના કરી લીધી, પોતાના આત્માને હોતા બનાવી લીધો, અને લટકતી લતાને સોમલતા તરીકે કલ્પી.

મનથી યજ્ઞુઃસૂક્ત અને સામમન્ત્રોને ઋચ્યા તરીકે ચિંતવી લીધાં. કાંકરાઓને સાકર તરીકે માની લીધા. પાણીને ઘી માની લીધું. પછી સોમરસ કાઢીને દેવતાના ભાગ કલ્પ્યા અને મહાન વેદધ્વનિ કર્યો. તેનો વેદધ્વનિ સ્વર્ગમાં સંભળાયો. બ્રહ્મવાદીઓએ જેવી વિધિએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ તેવી વિધિથી તેણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. સ્વર્ગમાં દેવતાઓ ખળભળા ઊઠ્યા. કહેવા લાગ્યા કે ત્રિત મહર્ષિ મહાયજ્ઞ કરે છે, માટે આપણે સર્વે ત્યાં જઈએ. નહિ જઈએ તો તપસ્વી મુનિ ક્રોધાયમાન થશે અને વખતે ખીજ દેવો પણ કલ્પી લેશે! આમ વિચાર કરી દેવો કૃવા તરફ ગયા. જુએ છે તો ત્રિતમુનિ મહાયજ્ઞ કરવામાં રોકાયા છે. ત્રિતમુનિએ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરી, તેમને યજ્ઞભાગો આપ્યા અને દેવતાઓ પણ યથાવિધિ પોતપોતાના યજ્ઞભાગ મેળવી પ્રસન્ન થયા. ત્રિતમુનિને વર માગવાનું કહેતાં તેણે માગ્યું કે ‘પ્રથમ તો મને આ કૃવામાંથી બહાર કાઢીને મારું રક્ષણ કરવું’ યોગ્ય છે; અને ખીજુ’ એ જ કે કોઈ મનુષ્ય આ કૃવામાં સ્નાન કરે તેને સોમરસ પાન કરનારની ગતિ પ્રાપ્ત થાય.’ ત્રિતમુનિના આમ કહેતાં જ એ કૃવામાં મોટા મોટા તરંગવાળી સરસ્વતી નદી ઊછળી આવી. એણે પોતાના પ્રવાહ દ્વારા ત્રિત મુનિને બહાર કાઢ્યા. મુનિએ દેવતાઓની પૂજા કરી અને તેઓની સન્મુખ તે ઊભા રહ્યા. દેવો તથાસ્તુ કહીને ઘેર ગયા. ત્રિતમુનિ પોતાને ઘેર ગયા અને બંને ભાઈઓ પાસે આવીને ક્રોધપૂર્વક કેટલાંક તીક્ષ્ણ વચનો કહ્યાં. પોતાના ભાઈઓને શાપ્યા કે ‘તમે પશુલોભી થયા માટે જંગલમાં ફરનારા મોટી દાઢવાળા વરુઓ થઈ જશો અને તમારી પ્રજા માંકડાં અને વાનરો થશે.’ બળદેવે યાત્રા વખતે આ કૃવામાં સ્નાન કરી પછી ‘વિનશન’ નામના તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. / ભાર૦ શૈલ્ય૦ ૩૬.

ત્રિદશ ત્રણ વાર દશ. સામાન્ય રીતે ત્રીસ કોટી (જાતિ). બાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર

રુદ્રો અને બે અધિનો મળીને તેત્રીસ જાતિના દેવો માન્યા છે. કોટિ શબ્દનો અર્થ ‘કરોડ’ પણ થાય છે. સખ્ય અજ્ઞાન લોકોમાં દેવોની સંખ્યા તેત્રીસ કરોડની મનાવા લાગી!

ત્રિતકૂપ ત્રિત ઋષિનું તીર્થ. બલરામ જ્યારે યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે આ તીર્થ વચ્ચે આપ્ત્યું હતું. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૭૮.

ત્રિદિવા ભારતવર્ષીય નદી. (૩. મહેન્દ્ર શબ્દ જુઓ.)

ત્રિધન્યા સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન પુરુકુત્સ રાજાના બે પુત્રોમાંના મોટા વસુદેવ રાજાનો પૌત્ર, સંભૂતિ રાજાનો પુત્ર અને ત્ર્યારુણનો પિતા.

ત્રિધામા ચાલુ મન્વંતરમાં દસમો (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ત્રિનેત્ર બગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા મહિષાસુરના પક્ષનો એક અસુરવિશેષ.

ત્રિપથગા ત્રણે લોકમાં સંચાર કરનારી, ભાગીરથીનું ખીજુ’ નામ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬.

ત્રિપુર પૂર્વે દેવદાનવોને ઘણા કાળ પર્યાંત સંગ્રામ થતાં દાનવોનો પરાભવ થયો. ત્યાર પછી પોતાના તારક અને વિદ્યુન્માલી નામના બે મિત્રોને જોડે લઈ મયાસુરે લાંબા કાળ સુધી તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા. વરદાન માગ્યું કે શત શત યોજનને અંતરે હું ત્રણ શહેર બાંધી શકું. વળી, તે શહેરો ફરતાં-ઊડતાં રહી શકે, જે દેવોથી અને બ્રાહ્મણોના શાપથી અભેદ હોય. વખત છે ને મહાદેવના બાણે કરીને કોઈ ભાગનો નાશ થઈ જાય તોપણ બાકીના ભાગને કશી અડચણ ન આવે એવાં હોય. તથાસ્તુ કહીને બ્રહ્મદેવ સ્વથાને ગયા. પછી મયાસુરે પુષ્ય નક્ષત્રને દહાડે લોહું, રૂપું અને સોનું એમ એક ઉપર એક એમ સરખે અંતરે ત્રણ પુર નિર્માણ કર્યાં અને તારકાસુર, કમલાક્ષ અને વિદ્યુન્માલીને અનુક્રમે તેમનું અધિપતિપણું સોંપ્યું. વળી એ ત્રણ શહેરની પાસે ખીજાં કેટલાંક અંતરોક્ષ પુર બનાવી ત્યાં ખીજા અસુરોને રહેવાની સોઈ કરી. એ બધાંથી જિંચા ભાગમાં એક ઘણું દિવ્ય પુર નિર્માણ કરી તેમાં મયાસુર પોતે રહ્યો.

આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી મયાસુરે બધા અસુરોને કહ્યું કે તમે લોકો અહીં જ રહો. તમારે દેવોને રસ્તે જવુંયે નહિ. ઉન્મત્તપણાથી આચારહીન થવું નહિ. ઈશ્વરોપાસનાનો અનાદર કરવો નહિ. એમ ઘણા કાળ સુધી બધા સ્વસ્થ રહ્યા.

પરંતુ દુર્દૈવને લઈને તેમનામાં વિપરીત યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને ઉપર કહેલા બધા નિયમો ધીરે ધીરે તજવાનો આરંભ કર્યો. આ ઉપરથી બધા દેવો પ્રહલદેવ પાસે ગયા. પ્રહલદેવ બધાને લઈને મહાદેવ પાસે ગયા અને અસુરોનાં કૃત્ય તેમને નિવેદન કર્યાં.

મહાદેવે એ ઉપરથી પૃથ્વીને રથ કલ્પી પ્રહલદેવને સારથિ કલ્પ્યા. ખીજા અન્ય દેવોને જે જે સ્થાને યોજના હતા તે કલ્પી વિષ્ણુને બાણ કલ્પ્યા. પછી જ્યારે પુષ્ય નક્ષત્ર આવ્યું અને બધાં શહેરો એક ક્ષણભર સમસૂત્ર સ્થિતિમાં આવ્યાં કે તે ક્ષણ સાધીને મહાદેવે ત્રણે પુરનો નાશ કર્યો. એ પુરોના અધિ-પતિઓ મરણુ પામ્યા, એટલે ખીજા દેવોએ અન્ય અસુરોને મારી નાખ્યા. પોતે પરમ નિયમશાળી અને ઈશ્વરોપાસક હોવાથી મયાસુર એકલો બચ્યો.

આ ત્રિપુરાખ્યાન જુદાં જુદાં પુરાણોમાં હોઈને પુરોની સ્થિતિ, અધિપતિઓનાં નામ વગેરેમાં ફેરફાર પડે છે. પણ પુરની કુલ સંખ્યામાં બધાં પુરાણોની હકીકત મળે છે. આ વાત લક્ષમાં લઈને જુદાં જુદાં પુરાણોની બધી હકીકત સપ્રમાણ ન ગણતાં ભારતમાં કહેલા ત્રિપુરાખ્યાનને જ અમે મુખ્ય ગણ્યું છે. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૪-૨૭; ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૬૫; ભાગ૦ ૭ સ્કંધ૦ અ૦ ૧૦; મત્સ્યપુરાણુ અ૦ ૧૩૦-૧૩૭.

ત્રિપુરા ઋગ્વેદનું ઉપનિષત.

ત્રિપુરાતપન અથર્વણુવેદોપનિષત.

ત્રિપુરી નગરીવિશેષ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૫, શ્લો૦ ૧૦.

ત્રિબંધન નિબંધન રાજનું ખીજું નામ.

ત્રિભાગા બગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા મહેંદ્ર પર્વતમાંથી નીકળતી નદી.

ત્રિભાનુ સોમવંશી તુર્વસુકુળના ભાનુમાન રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કર્ધમ.

ત્રિભુવન ત્રણ લોક. સ્વર્ગ, મૃત્યુ (ભૂમિ) અને પાતાળ એ ત્રિલોક પણ કહેવાય છે.

ત્રિમૂર્તિ ઇન્દ્રપ્રમદિ નામના ઋષિનું ખીજું નામ.

ત્રિમૂર્તિ (૨) વેદમાં અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય એ ત્રણનાં નામનો ઉલ્લેખ છે. પાછલા કાળમાં એને બદલે પ્રહ્મા, મહેશ (શિવ) અને વિષ્ણુ એ ત્રિમૂર્તિ મનાઈ છે. ઉત્પાદક, સંહારક અને પોષક શક્તિઓ. પ્રહ્મા રજ્જેગુણની મૂર્તિ છે. ઇચ્છા - કામ - જે વડે દુનિયા અસ્તિત્વમાં આવી. શિવ - મહેશ - એ તમો-ગુણની મૂર્તિ છે. દુનિયાનો સંહાર - નાશ કરનાર છે, અને વિષ્ણુ સત્ત્વગુણની મૂર્તિ છે. દયા અને ભલાઈ વડે જગતને બચાવે છે - નિભાવે છે. ત્રણે એકખીજામાં રહે છે અને ત્રણે મળીને એક જ છે. વેદમાં પણ ત્રણ હોઈ એક જ છે એમ કહ્યું છે. એ બધા - ત્રણે - આગ્રિત છે, કેમકે ત્રણે સર્વાત્મા - પરમાત્મામાં જ રહ્યા છતાં એક જ છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રની બાપ, દીકરો અને પવિત્ર આત્માની ત્રિપુટી, તે જુદા છતાં એક જ હોઈ, એકતા જ છે, એ માન્યતા આ મતની સાથે સરખાવાય.

પદ્મપુરાણુ વૈષ્ણવ ગ્રંથ હોઈ એમાં વિષ્ણુને પ્રધાનપદ આપ્યું છે. પોતાની ઇચ્છાથી તે ત્રણ સર્પ થયા એમ કહ્યું છે. જગત નિર્માણ કરવાને તેમણે પોતાના જમણા પડખાને પ્રહ્મા બનાવ્યા. જગતના પાલનાથે પોતાના ડાબા પડખાને વિષ્ણુ અને શરીરના મધ્યભાગને સંહારક શક્તિ તરીકે શિવ બનાવ્યા. કોઈ પ્રહ્માની, કોઈ શિવની અને કોઈ વિષ્ણુની પૂજા કરે છે, પણ શ્રદ્ધાળુઓએ એમનામાં ભેદ ગણવો નહિ. ત્રિમૂર્તિ એક શરીર અને ત્રણ મસ્તકવાળી બનાવાય છે. જમણું મુખ વિષ્ણુનું, મધ્ય પ્રહ્માનું અને ડાબું શિવનું. વર્તમાન સમયમાં પ્રહ્માની પૂજા ગૌણ થઈ છે, ત્રિમૂર્તિ માંના બે - શિવ અને વિષ્ણુ - ત્રિમૂર્તિની શક્તિ-યુક્ત ધરાઈ સર્વત્ર પૂજાય છે.

ત્રિમૂર્ધા રાવણનો પુત્ર.

ત્રિરાવ ગરુડનો પુત્ર. / ભાર૦ ઉલ્લો૦ અ૦ ૧૦૧.

ત્રિલોક ત્રિભુવન તે જ.

ત્રિલોચન ત્રણ લોચનવાળા મહાદેવ અને તેમનો ગણસમુદાય.

ત્રિવક્ર કંસની કુખળ દાસી.

ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુના ત્રૈલોક્યવ્યાપી રૂપનું નામ.

ત્રિવેણી ગંગા, યમુના અને સરસ્વતી એ ત્રણે નદીઓનો સંગમ તે, પ્રયાગ.

ત્રિવેણી (૨) બંગાળામાંનું ત્રિવેણી નામનું ગામ, જ્યાં ત્રણ નદીઓનો સંગમ થાય છે તે. પૂર્વે ભારતમાં ચારપાંચ વિદ્યાપીઠો હતી. નવદ્રીપ, શાન્તિપુર, ગુસીપાર અને ત્રિવેણી. અહીં ત્રિવેણીમાં ત્રીસ શાળાઓ હતી.

ત્રિવૃષ યાજુ મન્વંતરનો અગિયારમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ત્રિશંકુ સૂર્યવંશી ધક્વાકુ કુળના અરુણ રાજાનો પૌત્ર અને નિબંધન રાજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર. એનું મૂળ નામ સત્યવ્રત હતું. એ નાનપણથી નકારે રસ્તે ચઢેલો હોવાથી એ બ્રાહ્મણોની વિવાહિત સ્ત્રીઓ હરી ગયો હતો. એના પિતા નિબંધને એને ધણી શિખામણ દીધી, પણ એણે કાને ન ધરવાથી નિબંધને એણે પોતાના રાજની બહાર કાઢી મૂક્યો અને પોતે પણ અંતઃકરણમાં ખેદ પામી રાજપાટ મંત્રીઓને સોંપી અરણ્યમાં જઈ ઉત્તમ પ્રકારનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે માટે તપ કરવા લાગ્યો. અહીં અરણ્યમાં સત્યવ્રત ચાણકાલની પેઠે રહેતો હતો. તેવામાં અયોધ્યામાં રાજા ન હોવાથી પ્રજા અધર્મી થઈ ગઈ અને એના રાજમાં નવ વર્ષ સુધી વરસાદ જ આવ્યો નહિ. માણસોને ખાવાને અન્ન ન મળવા લાગ્યું અને મોટા કેર વરતી રહ્યો. આ દુષ્કાળમાં વિશ્વામિત્રની સ્ત્રી અને ત્રણ પુત્રો સપડાયાં હતાં. પણ સત્યવ્રતે મોટા શ્રમથી એમને માંસ વગેરે પૂરું પાડી જિવાડયાં હતાં. (૨. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) વિશ્વામિત્રની સ્ત્રીને માંસ પૂરું પાડવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો, તેમાં એક વખત વસિષ્ઠની ગાય એનાથી કપાઈ ગઈ. વસિષ્ઠે એને શાપ દીધો કે, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી-

એનું હરણ, પિતાનો ક્રોધ અને ગૌહત્યા આ ત્રણે ધોર પાતકોને લીધે તારું નામ ત્રિશંકુ પડશે. આ વખતથી એની યુદ્ધિ અધિક બધ થતી ચાલી અને એણે અરણ્યમાં પિશાચની પેઠે ભટકવા માંડ્યું.

નિબંધન રાજા અરણ્યમાં ગયો હતો, ત્યાં એને પોતાના દેશની અવદશાની ખબર પડી. તેમ એને સત્યવ્રત નામે બીજો પુત્ર પણ થયો. પછી એ અયોધ્યા પાછો આવી પૂર્વવત પ્રજાપાલન કરવા લાગ્યો. એ યોગથી યથાકાળ વરસાદ આવી દેશમાં સુકાળ થયો. પણ નિબંધને ત્રિશંકુનું તો નામે દીધું નહિ, આથી એને અનિવાર પશ્ચાત્તાપ થયો અને દેહત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ આત્મહત્યા કરતો હતો એવામાં કોઈ દેવતાએ એને કહ્યું કે તું દેહત્યાગ કરીશ નહિ. તારો પિતા તને સત્વર જ રાજનો અધિપતિ કરશે. એ ઉપરથી એણે આત્મહત્યા કરી નહિ.

અહીં નિબંધન રાજાને સહજ જ એમ થયું કે સત્યવ્રતને (ત્રિશંકુને) રાજ પર સ્થાપું. એ ઉપરથી એણે દૂત મોકલી એને અયોધ્યામાં તેડાવ્યો. સદ્ગુપદેશ આપી એની રાજ્ય પર સ્થાપના કરી. પછી પોતે અરણ્યમાં ગયો અને થોડા કાળમાં જ પરમગતિ પામ્યો. ત્યાર પછી ત્રિશંકુએ ઘણા કાળ પર્યંત નીતિથી સારું રાજ્ય ચલાવ્યું. આમ એ સન્માર્ગ ચાલતો હતો ત્યારે એને હરિશ્ચંદ્ર અને અંબરીષ એમ બે પુત્ર થયા.

આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં એક વખત ત્રિશંકુના મનમાં આવ્યું કે મર્ત્યદેહ સહિત સ્વર્ગમાં જઈ સ્વર્ગના ભોગ ભોગવાય તે માટે એક યજ્ઞ કરું. એ વસિષ્ઠ પાસે ગયો અને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. (આ ઉપરથી વાંચનારના ખ્યાલમાં આવશે કે આ રાજા વિચિત્ર હતા.) વસિષ્ઠે એને કહ્યું કે આ જન્મમાં ઘણા યજ્ઞ કરી દેહપાત પછી સ્વર્ગમાં જવાય એવી અનાદિસિદ્ધ રીત છે. માટે તું કહે છે તેમ બનશે નહિ. ત્રિશંકુએ કહ્યું, મેં પૂર્વે તમારી ગાય મારી છે તેના દૂધને લીધે તમે આમ કહો છો તે હું સમજ્યો. ઠીક જાઉં છું. વસિષ્ઠને એના

વર્તનથી ક્રોધ ચઢ્યો અને કહ્યું કે તું સદેહે સ્વર્ગે જાય અગર ન જાય પણ હાલ તરત તો ચાંડાલ થા, પછી જેવાશે. એટલું કહેતાં જ ત્રિશંકુ તત્કાળ કુરૂપ અને કાળો ઠીઠ જેવો થઈ ગયો. પોતાની સ્થિતિ જોઈને એને પારવની લાજ આવી. પછી પોતે અયોધ્યા ન જતાં તેવો જ અરણ્યમાં જતો રહ્યો.

આ વર્તમાન જાણવાથી હરિશ્ચન્દ્રને ઘણું જ ખરાબ લાગ્યું. એણે ત્રિશંકુ પાસે મંત્રીને મોકલ્યો પણ એણે કહ્યું કે હવે મારું અયોધ્યામાં આવવું બનશે જ નહિ. હરિશ્ચન્દ્રે ગાદી પર બેસવું અને પ્રજાપાલન કરવું. મંત્રી પાછો આવ્યો અને હરિશ્ચન્દ્રને બનેલી હકીકત જાહેર કરીને કહ્યું કે હવે તમે રાજ સ્વીકારો. નિરુપાય બનીને હરિશ્ચન્દ્રે અયોધ્યાનું રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું.

અવર્ષણ પડ્યા છતાં પણ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રોને મૂકીને વિશ્વામિત્ર તપ કરવા જતા રહ્યા હતા એ આગળ કહી ગયા છીએ. એઓ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે પોતાની સ્ત્રીને પૂછવા લાગ્યા કે અવર્ષણ-કાળમાં તમે શી રીતે જીવ્યાં? એણે સત્ય-વ્રતે કરેલા સંરક્ષણની હકીકત કહી અને કહ્યું કે વસિષ્ઠના શાપથી ત્રિશંકુની અવસ્થા આવી થઈ છે. એના કરેલા ઉપકારનો બદલો આપવો ઘટે છે. સ્ત્રીનું આ ભાષણ સાંભળતાં જ વિશ્વામિત્ર ત્રિશંકુ પાસે આવ્યા. એણે ઋષિને સાબંટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી કે આ અવસ્થામાંથી મારો ઉદ્ધાર કરવા આપ સમર્થ છો. વિશ્વામિત્ર કહે: રાજ, તું કંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. એમ કહીને એમણે થોડા દિવસમાં જ યજ્ઞની તૈયારી કરી બ્રાહ્મણોને નોતયાં. પરંતુ ચાંડાલ યજ્ઞમાન અને ક્ષત્રિ ઉપાધ્યાય. એવી વસિષ્ઠે નિંદા કરવા ઉપરથી ઘણા બ્રાહ્મણોએ અમે આ યજ્ઞમાં નહિ આવીએ એમ કહ્યું. વિશ્વામિત્રને આથી ક્રોધ ચઢ્યો અને એણે વસિષ્ઠપુત્રોને શાપ દીધો કે તમે ચાંડાળ થશો. છેવટે કોઈ બ્રાહ્મણો ગયા અને યજ્ઞનો આરંભ પણ થઈ ગયો. પણ હવિલાંગ લેવા દેવ આવતા નથી એ જોઈ વિશ્વામિત્રે

ત્રિશંકુને કહ્યું કે હવે તો મારા પોતાના સ્વાર્જિત પુણ્યે કરીને તું સ્વર્ગે જઈશ. આ કહેતાં જ ત્રિશંકુ પક્ષીની પેઠે જીડીને સ્વર્ગમાં જવા લાગ્યો. ઇન્દ્રને આથી ક્રોધ ચઢ્યો અને જેવો ત્રિશંકુ આવ્યો કે ગુરુના શાપનો બળ્યો તું છે, તને આ દેહે સ્વર્ગમાં આવવાને અધિકાર નથી, માટે નીચે પડે. ત્રિશંકુ નીચે પડવા માંડ્યો અને ચિચિયારી પાડવા લાગ્યો; એનો ઘાંટો વિશ્વામિત્રે સાંભળ્યો અને ‘તિષ્ઠ તિષ્ઠ’ – ‘સ્થિર રહે, સ્થિર રહે’ એમ બોલ્યા. એથી કરીને એ અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈ ગયો.

પછી વિશ્વામિત્રે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું ખીણ સૃષ્ટિ અને ખીણું સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરીશ અને ત્રિશંકુને ત્યાં રાખીશ. એ પ્રતિજ્ઞા કરીને એમણે ઇષ્ટિનો આરંભ કર્યો. એમણે કંઈ પદાર્થો નવા ઉત્પન્ન પણ કર્યાં. આ ઉપરથી ઇન્દ્રે એની જોડે સમજૂતી કરીને ત્રિશંકુનો મર્ત્ય દેહ ત્યજવી એને સ્વર્ગમાં લીધો. / વાં ૨૦ બાલં ૨૦ ૫૮-૬૦; દેવી ભાગં ૭ સ્કં ૦ અં ૧૦/૧૪.

ત્રિશંકુ તામસ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં હતો તે ઇંદ્ર. (૧. ઇંદ્ર શબ્દ જુઓ.)

ત્રિશંકુ યજ્ઞવેદનું ઉપનિષદ.

ત્રિશિરા ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિના પુત્ર વિશ્વ-રૂપનું ખીણું નામ. એને ત્રણ શિર હતાં તેથી આ નામ પડ્યું છે. એ એક મુખે વેદાધ્યયન, એક મુખે સોમપાન અને એક મુખે સુરાપાન કરતો. એ દૈત્યોનો ભાણેજ હતો એટલે દેવ તેમ જ દૈત્ય બન્ને તરફ એની લાગણી સરખી હતી. એને ઇન્દ્રે કેટલાક કાળ સુધી પોતાનો પુરોહિત યોજ્યો હતો. (૩. વિશ્વરૂપ શબ્દ જુઓ.)

ત્રિશિરા (૨) દૂષણ રાક્ષસના ચાર અમાત્યમાંનો એક. (૧. ખર શબ્દ જુઓ)

ત્રિશિરા (૩) રાવણના પુત્ર ત્રિશીર્ષનું ખીણું નામ. ત્રિશિલા ભારતવર્ષીય નદી.

ત્રિશીર્ષ રાવણના પુત્રોમાંનો એક. એને મારુતિએ માર્યો હતો. / વાં ૨૦ યુદ્ધં ૨૦ ૭૦.

ત્રિશૂલખાન ભારતવર્ષીય તીર્થ.

ત્રિશૂંગ મેરુના પરિસ્તરણ પર્વતમાંનો એક પર્વત.

ત્રિસામા ભારતવર્ષીય નદી.

ત્રિસ્તની અશોકવનમાં સીતાને સાચવવા રાખેલી રાક્ષસીઓમાંની એક.

ત્રિસ્રોત ત્રિપથગા શબ્દ જુઓ.

ત્રિષ્ટુપ યુમાળીશ અક્ષરોનો છંદ વિશેષ. બ્રહ્મદેવના માંસમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. / ભાગ૦ ૩-૧૨-૪૫

ત્રેતા આહ્વનીય દક્ષિણાગ્નિ અને ગાર્હપત્ય અગ્નિના સમુચ્ચયોત્તું નામ.

ત્રેતાયુગ ચાર યુગોમાંનો ખીજો યુગ તેમજ તેનો મૂર્તિ-માન દેવ. દેવોની ગણનાના ત્રણ હજાર અને છસે વરસ સુધી એ ચાલે છે. એટલે ત્રેતાયુગમાં માણસોનાં ૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષ થાય છે. એના આઘંત સંધિ અને સંધ્યાંશકાળ ઉમેરતાં એ યુગ દેવોનાં ૬૦૦ વર્ષનો છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૫.

ત્રૈપુર ત્રિપુરીનો રાજ. એને સહદેવે જીત્યો હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

ત્રૈશંકવ ત્રિશંકુના પુત્ર હરિશ્ચન્દ્રનું ખીજું નામ.

ત્રૈશૃંગાયન ત્રગડાની અંકસંજ્ઞાવાળા વસિષ્ઠ કુળનો એક ઋષિ.

ત્ર્યંબક એક રુદ્ર.

ત્ર્યંબક (૨) જેને ત્રણ ત્ર્યંબક - નયન છે એવા મહાદેવ

ત્ર્યંબક (૩) ક્ષેત્રવિશેષ. એ જનસ્થાનની પાસે આવ્યું છે. નાસિકની પાસે આવેલું ત્ર્યંબક જ્યાં જ્યોતિર્લિંગ ત્ર્યંબકસ્વર છે તે જ.

ત્ર્યંબક ઈક્ષ્વાકુ વંશના ત્રિવ્રશનનો પુત્ર. એકદા એ રથમાં બેસી જતો હતો. એનો પુરોહિત રથ હાંકતો હતો. એક બ્રાહ્મણનો છોકરો રથમાં ક્યારાઈને મરી ગયો. આથી મોટી ભાંજગડ ભઠી કે એ હત્યાનો જવાબદાર કોણ? આ પ્રશ્ન ઈક્ષ્વાકુ-એના પંચને પૂછતાં તેમણે પુરોહિતને હત્યા કરનાર ઠેરવ્યો. પછી પુરોહિતે પોતાના તપોબળે એ છોકરાને જીવતો કર્યો. ઈક્ષ્વાકુએ આ ન્યાય પક્ષાપક્ષીથી કર્યો ગણીને પુરોહિત બહુ ગુસ્સે થયો. આથી ઈક્ષ્વાકુએના ઘરમાં અગ્નિએ પોતાનું કર્તવ્ય

તજ દીધું. એમનું અન્ન પણ રંધાય નહિ. ઈક્ષ્વાકુ-એ પુરોહિતને શરણે ગયા અને તેમની પ્રાર્થના વડે પુરોહિત શાન્ત થતાં અગ્નિએ પોતાનાં કામ કરવા માંડ્યાં. ભાષ્યકાર સાયણે સાત્યાયણ બ્રાહ્મણને આધારે આ વાત વૈદિકમંત્ર ઉપર ટીકા કરતાં કહી છે.

ત્ર્યક્ષ હિરણ્યકશિપુની રાજસભાનો દૈત્યવિશેષ.

ત્ર્યક્ષી અશોકવનમાંની એક રાક્ષસી.

ત્ર્યષ્ટા પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળના ભૌવન રાજને દૂષણાને પેટે થયેલો પુત્ર. એને વિરોચના નામની સ્ત્રીને પેટે વિરજ નામે પુત્ર થયો હતો.

ત્ર્યષ્ટા (૨) એક આદિત્ય. (દ્વાદશ આદિત્ય શબ્દ જુઓ.) માસમાં સૂર્ય ચાલુ મન્વંતરમાં એ પ્રતિ આશ્વિન મંડળનો અધિપતિ થાય છે. (૩. ઇષૂ શબ્દ જુઓ.)

ત્ર્યષ્ટા (૩) એ નામનો એક પ્રજાપતિ હતો. રચના નામની દૈત્યભગિની એની સ્ત્રી હતી. એ સ્ત્રીથી એને સનિવેશ અને વિશ્વરૂપ નામે બે પુત્રો થયા હતા. તેમાંથી વિશ્વરૂપને ઈન્દ્રે માર્યો, તેથી ઈન્દ્રની સાથે એને વૈમનસ્ય હતું. એ જ કારણને લઈને પુરંદર ઇન્દ્રને મારવા એણે વૃત્રાસુરને નિર્માણ કર્યો હતો.

ત્ર્યષ્ટા (૪) ચાલુ મન્વંતરમાં વિશ્વકર્મા નામે દેવોનો શિલ્પી. એણે પોતાની ત્વાષ્ટ્રી નામે કન્યા વિવરવાન્ આદિત્યને આપી હતી. એ કન્યાનું ખીજું નામ સંજ્ઞા હતું. વિવસ્વાનનું તેજ સંજ્ઞાથી સહન ન થતું હોવાથી એને છોલી કાઢી એનું તેજ આછું કર્યું હતું. આ ત્વાષ્ટ્રાએ જ દધીચિ ઋષિનાં હાડકાંનું ઇન્દ્રને વજ્ર બનાવી આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૬ સ્કં૦ અ૦ ૯

ત્ર્યષ્ટા (૫) એ નામનો એક અસુર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૩૭. ● આ ત્ર્યષ્ટાનાં નામોમાં પુરાણોમાં જબરો ગોટાળો છે. પૂર્વાપર ઠીક વિચાર કરીને અહીં સંગતવાર દાખલ કર્યો છે.

ત્ર્યષ્ટાધર બગડાની સંજ્ઞાવાળા શુક્રના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

ત્યાગ્ર ત્વષ્ટા પ્રજાપતિનો પુત્ર વિશ્વરૂપ, વૃત્રાસુર વગેરે.

ત્યાગ્રી વિશ્વકર્મા ત્વષ્ટાની સંજ્ઞા નામની કન્યા જે વિવસ્વાન આદિત્યને આપી હતી. તેનું ખીજું નામ.

થ

દ

દગ્ધરથ ચિત્રરથ શબ્દ જુઓ./ ભાર૦આ૦ ૧૮૦-૪૦.

દંડ સૂર્યનો એક પાર્ષદ. એનું દંડી એવું નામ પણ છે.

દંડ (૨) સૂર્યવંશોદ્ભવ ભદ્રાશ્વ રાજનું ખીજું નામ.

દંડ (૩) દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા.

વિદંડ રાજાનો પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

દંડ (૪) કર્ણે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા.

દંડક સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુના સો પુત્રમાંનો ત્રીજો. એ જન્મથી મૂઢ અને ઉન્મત્ત હતો. એને કયાંતું રાજ્ય આપવું એનો વિચાર કરીને એને વિંધ્યાદ્રિ અને શૈવલ પર્વત પર અધિપતિપણું આપ્યું હતું.

પોતાના રાજ્યમાં એણે મધુમંત નામની નગરીમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. એણે ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિને પોતાનો પુરોહિત નીમ્યો હતો. / વા૦

રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૭૯. • એક વખત આ રાજા ગુરુને આશ્રમે ગયો હતો. ઋષિ ઘેર નહોતા. દંડકે ગુરુ-કન્યા અરબ્જને દીઠી અને પોતે કામાતુર થઈ એને પકડવાને ધાયો. અરબ્જએ કહ્યું કે મારા પિતાની પાસે તું મારી માગણી કર અને એ આપે એટલે પાણિ-પ્રહણ્ય વિધિથી તું મને પરણુ. પરન્તુ ઉન્મત્ત-પણ્યામાં અરબ્જનું કહ્યું ન ગણકારતાં એણે એના ઉપર બલાત્કાર કરી એનું કૌમાર્ય નષ્ટ કરીને પોતાને નગર જતો રહ્યો. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૮૦.

• અહીં ઋષિએ આશ્રમમાં આવી જોયું તો રાજાએ કરેલા મહાઅન્યાયની એને જાણ થઈ. ક્રોધવશ થઈ ઋષિએ શાપ દીધો કે આ રાજા બલ, ક્રોશ ઇત્યાદિ સહિત સાત દિવસમાં ભસ્મ થઈને નાશ

પામશે. એ પ્રમાણે બધું ભસ્મ થઈ ગયું અને એનો ચારસો યોજનના વિસ્તારવાળો દેશ અરણ્ય જેવો થઈ ગયો. દેશનું નામ દંડક દેશ હતું, તે દંડકારણ્ય પડ્યું. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૮૧.

દંડક (૨) એ નામનો લોકવિશેષ.

દણ્ડક (૩) એ નામનો કોંકણપટ્ટીમાં હતો તે દેશ. સહદેવે પશ્ચિમ દિશાના દિગ્વિજય કર્યો ત્યારે જીતેલા દેશોનાં નામોમાં શૂપારિક (સોપારા), દણ્ડક અને કરહાટક એ નામો છે. સોપારાની દક્ષિણે આવેલો કોંકણ દેશ તે જ.

દંડકદેશ વિંધ્યાદ્રિ અને શૈવલ પર્વત વચ્ચેનો દંડક રાજાનો દેશ તે.

દંડકારણ્ય અરણ્યપ્રાય થઈ ગયેલો દંડક દેશ તે.

આ અરણ્ય ગોદાવરી અને નર્મદાની વચ્ચે આવેલું છે. એ અરણ્ય વિશાળ હતું અને રામાયણના કેટલાક શ્લોકોથી જણાય છે કે તે યમુનાની દક્ષિણે આવેલું. રામ અને સીતાના અહીં રહ્યા સંબંધી ઘણા પ્રસંગો છે. એ અરણ્યમાં છૂટાછવાયા ઋષિઓના આશ્રમો હોઈ બધા અરણ્યમાં હિંસક પ્રાણીઓ અને રાક્ષસો ઘણા રહેતાં.

દંડકેતુ ભારતનાં યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

દંડગૌરી એક અસરા.

દણ્ડતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૮૩-૧૪.

દંડધર યમનું ખીજું નામ.

દંડધાર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

દંડધાર (૨) દ્રૌણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

દંડધાર (૩) અર્જુને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.

દંડધાર (૪) યુધિષ્ઠિરનો ચક્રરક્ષક, એક પાંચાળ. એને કર્ણે માર્યો હતો. / ભા૦ ક૦ અ૦ ૫૧.

દંડપાણિ યમનું એક નામ.

દંડપાણિ (૨) કાલભૈરવનું ખીજું નામ.

દંડપાણિ (૩) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવના વંશમાં જન્મેલા વહિનર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નિમિ દણ્ડાત તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨-૧૬૨.

કંડી એક રુદ્રગણુ.

કંડી (૨) સૂર્યપાર્ષદ દંડ તે જ.

કંડી (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

કંડી (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

કંતવક રામની સભામાંનો એક હાસ્યકાર-મસ્કરો.

કંતવક (૨) ક્રુપક દેશાધિપતિ વૃદ્ધશર્માને વસુદેવની બહેન શ્રુતદેવાની કુખે થયેલો પુત્ર. એ અસુરાંશ હોવાથી કૃષ્ણને હાથે મરણ પામ્યો હતો. / ભાગ ૧૦ સ્કં ૦ અ ૦ ૭૮. ● કેટલીક જગ્યાએ એને વકદંત પણ કહ્યો છે.

કન્ત સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અત્રિ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક. સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં જે સપ્ત ઋષિઓ હતા એમાં આ પણ એક હતો. એના પુત્રનું નામ નિર્મિ ઋષિ. / ભાર ૦ સ ૦ અ ૦ ૩૮.

કન્ત (૨) ચાલુ મન્વંતરના અત્રિનો પુત્ર. એ મન્વંતરના આરંભની પહેલી ચોકડીમાંના ત્રેતાયુગમાં જન્મ્યો હતો. / મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૪૭ અને દેવી-ભાગ ૦ ૪ સ્કં ૦ અ ૦ ૧૬. ● એ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો અને બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે અલર્ક, પ્રહ્લાદ, યદુ અને સહસ્રાર્જુન વગેરેનો ગુરુ હતો.

કન્તાત્રય એકડાની અને બગડાની અંકસંજ્ઞાવાળો દત્ત તે જ.

કન્તાત્રય (૨) અથર્વાણુવેદોપનિષત્.

કન્તામિત્ર અર્જુને મારેલો પૂર્વ દિશા તરફનો એક રાજ.

કંદશૂક યમલોકનું એક નરક, એમાં સર્પો જ ભયાં છે. દધિમંડોદ પૃથ્વીના સપ્ત સમુદ્રોમાંનો જ્યો. એ શાકદ્વીપની આજુબાજુએ વીંટળાયેલો છે. એ એના જેટલો જ એટલે બત્રીસ લાખ યોજન પહોળો છે. એની આજુબાજુ પુષ્કર દ્વીપ આવેલો છે.

દધિમુખ રામની સેનાનો એક વાનર. એ વાલ્મીકી મધુવનનો રક્ષક હતો, એને દધિવક્ત્ર એવું બીજું નામ હતું. / વા ૦ રા ૦ યુદ્ધ ૦ સ ૦ ૩૦.

દધિમુખ સર્પવિશેષ. / ભાર ૦ આ ૦ ૩૫-૮; ૭ ૧૦૩-૧૨.

દધિવાહુન ખનપાન રાજનું બીજું નામ.

દધીચ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અથર્વાણુ ઋષિના પુત્રોમાંનો દધ્યંચ નામનો પુત્ર તે. એને દધ્યક-ગાથર્વાણુ કહેતા હતા. ચાલુ મન્વંતરમાં વૃત્રાસુરને મારવા સારુ એણે જ ઇંદ્રને પોતાનાં અસ્થિ આપ્યાં હતાં, કેમકે એ બ્રહ્મવિદ્યા ઇંદ્ર પાસેથી શીખ્યો હતો, એટલે એ ઇંદ્રનો શિષ્ય હતો. એ અશ્વિની-કુમારનો ગુરુ હતો. / ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૯૯. ભાગ ૦ ૬, સ્કં ૦ અ ૦ ૧૦ ● એ સંબંધે એમ છે કે ઇંદ્રે એને એ વિદ્યા શીખવતાં કહ્યું હતું કે એ વિદ્યા તું બીજા કોઈને શીખવીશ તો હું તારું મસ્તક કાપી નાખીશ. એ વાતે તથાસ્તુ કહીને એ ત્યાંથી પાછો આવ્યો. થોડાક કાળ પછી અશ્વિની-કુમારો એની પાસે આવ્યા અને આ વિદ્યા શીખવવા પ્રાર્થના કરી. એટલે એણે ઇંદ્રે કરેલી પ્રતિજ્ઞા એમને કહી સંભળાવી. અશ્વિનીકુમારોએ કહ્યું કે અમે તારું મસ્તક કાપી લઈ જાળવી રાખીએ અને તને અશ્વનું મસ્તક ચોંટાડીએ. પછી અમને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવીશ કે ઇંદ્ર પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તારું મસ્તક કાપી નાખશે. એમ થાય કે તરત અમે તારું મૂળ મસ્તક જોડી તને સજીવન કરી, તારું ઋણ મુક્ત કરી સ્વલોકે જઈશું. દધીચે આ વાતની હા કહી એટલે અશ્વિનીકુમારોએ એનું મસ્તક કાપી જાળવી રાખ્યું અને એને થોડાનું મસ્તક જોડ્યું. એ મુખે એણે એમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. એમ કરતાં જ ઇંદ્રે એનું માથું કાપી નાખ્યું કે તરત અશ્વિનીકુમારોએ એનું પોતાનું મૂળ માથું જોડી એને સજીવન કર્યો; પછી એનો ઉપકાર માનીને સ્વર્ગમાં ગયા. / દેવી ૦ ભા ૦ ૭ સ્કં. અ ૦ ૩૬.

દધીચ (૨) ત્રગડાની અંકસંજ્ઞાવાળો ભૃગુના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક બ્રહ્મર્ષિ. એ મહાતપસ્વી હતા. એક વખત ઇંદ્રે એની પાસે અલંબુષા નામની અપ્સરાને મોકલી હતી. એનું રેત સરસ્વતી નદીમાં પડ્યું હતું. તેમાં જે પુત્ર થયો તે સારસ્વત નામે પ્રખ્યાત ઋષિ થયો હતો. (૫. સારસ્વત શબ્દ જુઓ.)

દધીરાતીચ તીર્થવિશેષ. / ભાર ૦ વ ૦ ૮૨-૧૮૬.

દધ્યંગાથર્વાણુ પ્રથમ આપેલા દધીચ ઋષિ તે જ.



द्वैत प्रथम आपेक्षा द्वैत ऋषिनुं पीठुं नाम.  
 इतोऽनुभक्तिके उभयानी पेटे दांतया न धान छडी  
 आनारा ऋषिविशेष. / लार० अनु० ४५-४९  
 इनायु कश्यप ऋषिनी तेरमांनी ऐक स्त्री. ऐने विक्षर,  
 भल, वृत्र अने वीर ऐ नामे चार पुत्रो लता.

इनु कश्यपनी स्त्री. ऐना पुत्रोने दानव कला छे. ऐने  
 से! पुत्रो लता तेमांना केटलाकनां नाम आ प्रमाळ्णे  
 लतां: विप्रचित्ति, अजक, अजक, अयोमुभ, धरा-  
 गर्लाशिरा, धंजित्, ऐकयक, असिलोमा अश्वशिरा,  
 अथशंकु, अश्व, अश्वपति, धंशुपात, अहर, ऐकाक्ष,  
 कपिश, केतु, केतुवीर्य, केशी, केतुमान, कुपट, कपटसूर्य,  
 यंद्र, गगनमुद्धा, गविष्ठ, द्विमुधा, दुर्ग्य, दीर्घाजिह्व,  
 नभूचि, नियंद्र, निकुंभ, नरक, तारक, तुळुंड,  
 पुलोम, प्रक्षंभ, पिंडु, पाणु, मारीचि, मेघसत्,  
 महापाळ, महाभण, महोदर, मृतपा, वैश्वानर,  
 वातापि, विद्रावणु, वज्जनाल, वज्जक्ष, वृषपर्वा,  
 वेगवान, विरुपाक्ष, वनायु, शत्रुतपन, शकुनि,  
 शंकुशिरोधर, शंभर, शतदंड, शरणु, शलभ, शठ,  
 सप्तजित्, सूक्ष्म, स्वर्लांतु, डर अने डिरण्य-  
 कशिपु वजरे / लार० आदि० अ० ६ अने मत्स्य०  
 अ० ६.

इर्ष कश्यप अने उन्नतिनो पुत्र.

इर्ष (२) ऐ नामना भे पर्वतो / वा० रा० किष्कि.

इर्षक कक्षियुगमां शिशुनाग वंशना अजतशत्रुनो  
 पुत्र. ऐना पुत्रनुं नाम अजय. / लार० १२-१-६

इंल विप्रचित्ति दानवनो पुत्र. ऐने शंभयूड नामे  
 पुत्र लतो.

इंलोइलव ऐ नामनो ऐक राज कथानो अने कानो  
 ते जलुतुं नथी. ऐने माटे ऐवी वात छे के ऐ  
 दररोज पोतानी सलामां आहल्लोने पूछतो के  
 पृथ्वी पर मारा करतां वधारे, अगर मारा जेवो  
 भणवान कोणु छे ते कहे. आम रोजरोज पूछया  
 करतो लतो, तेथी ऐक दिवस गुस्से थर्धने आहल्लोअे  
 कहुं के राज! गंधमादन पर्वतना शिम्बर उपर  
 नरनारायणु ऋषि छे ते तारा करतां अतिशय  
 अलाढय छे. माटे तुं त्यां न. ते उपरथी ते त्यां

गयो लतो तयारे नरनारायणु तेनो आदरसत्कार  
 करीने आगमननुं कारणु पूछयुं. ऐमणु कहुं के  
 अमारामां केध नामे नथी. अमारथी युद्ध शी रीते  
 थाय ? परन्तु राज ऋषिनुं कहेवुं सांभणे न  
 नहि. आ उपरथी तेमणु ऐक मूठी लरीने हर्ल  
 ऐनी सेना उपर हेकचा. आथी ऐनी सधणी सेना  
 कान, नाक, आंभो वजरे अवयव रडित थर्ध गर्ध.  
 राजनुं अलिमान नष्ट थयुं अने ऐणु नर-  
 नारायणुनी क्षमा मागी. ऐमणु ऐनो अपराध  
 क्षमा करीने ऐने नीतिनो उपदेश कयो. ऐ भोध  
 अल्लु करीने ऋषिनी आज्ञा लर्धने पोताना नगरमां  
 आय्यो अने अलिमाननो त्याग करी नीतिपूर्वक  
 राज्य करवा लाग्यो. / लार० उद्यो० अ० ६६.

इम ऐक अहर्षि (३. लृगु शब्द लुओ.)

इम (२) ऐक अहर्षि. (३. अंगिरा शब्द लुओ.)

इम (३) वैवस्वत मनुनो पौत्र अने नरिष्यंत  
 राजना भे पुत्रोमांनो ऐक. ऐना पुत्रनुं नाम  
 तृणुपिंडु राजर्षि.

इम (४) आंगिरस नामना देवविशेष.

इम (५) सूर्यवंशी द्विष्टकुलोत्पन्न मरुत राजनो  
 पुत्र. ऐना पुत्रनुं नाम राजवर्धन.

इम (६) विदर्ल देशधिपति भीम राजना त्रणु पुत्रो-  
 मांनो मोटा, दमयंतीनो लार्ध.

इम (७) स्त्रीनो संग करतां न तमारुं मृत्यु थशे  
 ऐवो पांडु राजने शाप देनार आहल्लु.

इमघोष सोमवंशी यदुपुत्र कोष्टाना ज्यामघकुणना  
 रोमपाद वंशमां जन्मेला येदिराजने पुत्र. ऐ  
 वसुदेवनी अहेन देवलगिनीने परण्यो लतो. ऐना  
 पुत्रनुं नाम शिशुपाण लतुं.

इमघोषयुत शिशुपाण ते न / लार० स० ७०-३८.

इमन ऐक अहर्षि. ऐना प्रसादधी भीम राजने दम  
 वजरे त्रणु पुत्र अने दमयंती नामे कन्या थर्ध लती.

इमन (२) भीम राजना त्रणु पुत्रोमांनो मध्यम,  
 दमयंतीनो लार्ध.

इमन (३) लारतना युद्धमां दुर्योधनना पक्षनो पौरव  
 राज.

દમયંતી ભીમ રાજની કન્યા, નળરાજની સ્ત્રી (નળ શબ્દ જુઓ.)

દમયંતી (૨) સુંઝ્ય રાજની કન્યા. પર્વત ઋષિના મામા નારદ ઋષિની સ્ત્રી (૭. સુંઝ્ય શબ્દ જુઓ.)

દયા સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના દક્ષની કન્યા અને ધર્મ ઋષિની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ અભય.

દરદ આલ્ષીક દેશની ઉત્તરે આવેલો દેશ.

દરદ (૨) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ.

દરવર શ્રેષ્ઠ શંખ / ભાગ૦ ૧-૧૧-૧.

દરિ એક સર્પવિશેષ.

દરીમુખ રામની સેનામાંના એ નામના બે વાનર.

દર્દા એક દેશ.

દર્શ કાલિંદીને કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

દર્શ (૨) ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને સિનીવાહીનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૧૮-૩.

દર્શક દર્શક તે જ

દર્શકા એક દેશવિશેષ.

દર્શન જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધી તાર્કિક નિર્ણય કરનાર શાસ્ત્ર. તે દર્શન, દ્વિલસૂદ્ધી, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે અર્થમાં 'દર્શન' શબ્દ વપરાય છે. હિંદુ-સ્થાનમાં આવાં તાર્કિક દર્શનો અનેક થયાં છે.

દર્શનોના બે મુખ્ય વિભાગ પડે છે : (૧)

આસ્તિક એટલે વેદને પ્રમાણ માનનારાં અને

(૨) નાસ્તિક એટલે વેદને પ્રમાણ નહિ માનનારાં.

આસ્તિક દર્શનો (૧) વૈશેષિક, (૨) ન્યાય,

(૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વમીમાંસા અને

(૬) ઉત્તરમીમાંસા.

છ નાસ્તિક દર્શનોમાં (૧) ચાર્વાકમત, (૨)

જૈનમત, (૩) બાહ્યા ચાર સાંપ્રદાયિક મતો, જેને

અનુક્રમે (૩) વૈભાષિક, (૪) સૌત્રાન્તિક, (૫)

યોગાચાર અને (૬) માધ્યમિક કહે છે.

સાંખ્ય : જે દર્શનમાં તત્ત્વોની સંખ્યા અથવા ગણના

કરવામાં આવી છે તેવા વિચારશાસ્ત્રને 'સાંખ્ય'

કહે છે. આ દર્શનના આઠ સંસ્થાપક કપિલાચાર્ય

કહેવાય છે- એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મૂલતત્ત્વો બે વર્ગમાં

૩૧

પડે છે : (૧) પુરુષ એટલે ચેતન જે માત્ર શક્તિ-વાળો છે, અને (૨) પ્રકૃતિ જે જડ છે, પણ ક્રિયાશક્તિવાળી અને દશ્ય છે. પ્રકૃતિનું બીજું નામ 'પ્રધાન' છે. આ બે પદાર્થો (પુરુષ અને પ્રકૃતિ) નિત્ય છે. પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણોનું સામ્ય ગણાય છે. પ્રકૃતિના પહેલા વિકારને મહત્ત્ કહે છે. તેમાંથી અહંકાર (હુંભાવ-egoism), અહંકારમાંથી દસ ઇન્દ્રિયો મન, પાંચ તન્માત્રાઓ, અને પાંચ તન્માત્રામાંથી પૃથિવ્યાદિ પાંચ ભૂતો મળી એકંદર ચોવીસ જડ-તત્ત્વોની સંખ્યા થાય છે. તે પ્રકૃતિમાંથી ઉદય પામે છે, સ્થિતિ પામે છે અને લય પામે છે. પચ્ચીસમે પુરુષ તે સ્વતંત્ર દ્રષ્ટા છે. આ ખરો વિવેક જેને થાય-સમજાય તે મુક્ત. જેને અવિવેક રહે તે બંધ પામેલ એટલે જીવ.

દર્શનને અંગે કહેતાં સ્વ. ડૉ. વિદ્વસન કહે છે કે આ બધાં દર્શનો 'Ex nihilo nihil fit', એટલે 'Nothing comes out of nothing' એ સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલાં છે, અને સઘળાંનો ઉદ્દેશ જન્મમરણથી છૂટી, પરમાત્મામાં લીન થઈ જવાનો છે. Emancipation of the Soul from future birth and existence.

જે ખરી રીતે અસત્ છે તેમાંથી સદ્વસ્તુ પ્રકટ થાય નહિ, અને ખરી રીતે સદ્વસ્તુ છે, તેનો કદી અભાવ થાય નહિ. સદ્ અને અસદ્ એટલે ભાવ અને અભાવનો ખરો નિર્ણય તત્ત્વદર્શીઓએ કર્યો છે, એટલે આધાર કારણ અથવા અધિષ્ઠાન કારણ ચેતન વસ્તુ છે, જે ભાવ અને અભાવનો સાક્ષી છે.

આ દશ્ય જગતનું કારણ સદ્ (બ્રહ્મ) હોવું જોઈએ, કારણ કે અભાવ એટલે શૂન્યમાંથી ભાવ-વાળું જગત પ્રકટ થાય નહિ. 'વાંઝણીનો છોકરો' એ કેવળ કદ્દપના અથવા ભાવશૂન્ય ભાવના કદી ખરી થઈ શકતી નથી. ખરી રીતે ભાવ અને અભાવનો સાક્ષી 'ચેતન' સ્વયં સત્ય પદાર્થ છે. તેના વિના ભાવ અથવા અભાવની સ્થાપના અથવા

સાબિતી થઈ શકતી નથી.

**યોગ :** આ દર્શન મૂળમાં સાંખ્ય દર્શનમાં કહેલાં તરવોનો સ્વીકાર કરે છે. તેના પ્રણેતા પતંજલિ ગણાય છે. સાંખ્યની વિચારમયી પદ્ધતિને ચિંતના વિરોધ વડે અનુભવમાં લાવવા સારુ આ શાસ્ત્ર છે. એ દર્શનમાં નિત્યસિદ્ધ અને નિત્યમુક્ત પુરુષનો સ્વીકાર છે. તેનું ખીજું નામ 'ઈશ્વર' છે. તેનું સ્વરૂપ અને ધ્યાન કરી કૈવલ્ય-મોક્ષ મેળવવાની પદ્ધતિ આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે.

**ન્યાય :** આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા ગોતમ મનાય છે. તેમાં સોળ પદાર્થોમાં જગતનાં તરવોનો સમાસ કર્યો છે અને તર્ક વડે વસ્તુ નિર્ણય કરવાનું પ્રમાણશાસ્ત્ર તેમાં અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે.

**વૈશેષિક :** આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા કણ્ણાદ ગણાય છે. એમાં વિશ્વનું વર્ગીકરણ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય એવા છ પદાર્થોમાં કરવામાં આવ્યું છે. પાછળથી અભાવ પદાર્થ ઉમેરી સાત પદાર્થોનું વર્ગીકરણ થયું છે. આ શાસ્ત્ર ઘણે ભાગે પ્રમેયનું એટલે જ્ઞેય જગતનું ચિંતન કરે છે અને પ્રમાણમાં ન્યાયને અનુસરે છે.

**મીમાંસા (પૂર્વ) :** વેદના કર્મકાણ્ડના મન્ત્રો અને બ્રાહ્મણોના અર્થના નિર્ણયો ન્યાયાનુસાર શી રીતે કરવા, વેદનું પ્રામાણ્ય કેવા પ્રકારનું છે, તર્કનું સ્થાન કેટલા અંશમાં છે એવી યજ્ઞ અથવા વૈદિક-કર્મને લગતી વિધાનું શાસ્ત્ર પૂર્વમીમાંસા છે. એનાં ખીજું નામ યજ્ઞમીમાંસા, અધ્વરમીમાંસા અને કર્મમીમાંસા કહેવાય છે. એના બાર અધ્યાય છે અને એનો સૂત્રકાર જૈમિનિ ગણાય છે.

**મીમાંસા (ઉત્તર) :** વેદના જ્ઞાન કાણ્ડને લગતું ચિંતન આ શાસ્ત્રમાં છે. તેના સૂત્રકાર બાદરાયણ ગણાય છે. આ શાસ્ત્રને વેદાંતશાસ્ત્રનું ન્યાયપ્રસ્થાન કહે છે, કારણ કે વેદાંત અથવા ઉપનિષદનાં વાક્યોના અર્થનો નિર્ણય ન્યાયની રીતિએ તેમાં કરવામાં આવ્યો છે. આ શાસ્ત્રના ચાર અધ્યાય છે અને પ્રયેકના ચાર પાદ છે. આ શાસ્ત્ર ઉપર અનેક આચાર્યોનાં ભાષ્યો છે, તેમાં શ્રીમદ્બંકરાચાર્યનું

ભાષ્ય ક્યાંક ઉપલબ્ધ છે. એ જૂનામાં જૂનું છે. તે પહેલાંના વૃત્તિકારો અથવા ટીકાકારોના ગ્રન્થો હાલ મળી શકતા નથી. આ શાસ્ત્ર ઉપર તત્ત્વવિદ્યાના ઘણા મતો બંધાયા છે. જેવા કે કેવલાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતઃદ્વૈત, અવિભાગાદ્વૈત વગેરે.

**દ્વુર** એ નામના એ સામાન્ય પર્વત / વાં ૨૧૦ કિષ્કિં ૦ ૪૩; ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૨૮૩-૪૩.

**દ્વુર** કંસનો આશ્રિત દૈત્યવિશેષ / ભાગ ૦ ૩-૭-૩૪

**દર્ભવાહુ** ખીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અગત્યકુળમાં થયેલો એક ઋષિ.

**દર્ભિ** એક મહાતપસ્વી બ્રહ્મર્ષિ. એણે એક વખત સમુદ્રને ખોલાવી કહ્યું કે તમે સાતે જળા (સાતે સમુદ્ર) મળી એક એવું તીર્થ ઉત્પન્ન કરો કે તેમાં સ્નાન કરવાથી સાતે સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય. એ ઉપરથી એમણે ભારતવર્ષમાં અર્ધકીલ નામનું એક તીર્થ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. / ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૮૩.

**દર્વા** એક દેશવિશેષ.

**દર્વિસંક્રમણુ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**દસ** એકડાની સંજ્ઞાવાળો પરીક્ષિત શબ્દ જુઓ.

**દંશ** ભૃગુ ઋષિની સ્ત્રી પુલોમાને હરણ કરી ગયો હતો તે અસુર. એને ભૃગુએ 'તું કૃમિ થઈશ' એવો શાપ દીધો હતો, પરંતુ એણે ઉશાપને માટે પ્રાર્થના કરવાથી કહ્યું હતું કે જા, તું આ જ કૃમિએ કહ્યુંના ખોળામાં માથું મૂકીને પરશુરામ બંધી ગયા હતા તે વખત કહ્યુંની સાથળ કરડી ખાધી હતી. તે વખત તેમાંથી નીકળતો બને રક્તપ્રવાહ પરશુરામના મસ્તકને લાગવાથી એ જાગી બેઠ્યા હતા. એમનો દષ્ટિપાત કૃમિ પર થવાથી એનો ઉદ્ધાર થયો હતો / ભાર ૦ શાંતિ ૦ ૩.

**દશકંઠ** દસ માથાં હોવાથી પડેલું રાવણનું નામ.

**દશઝીવ** દસ ડોક હોવાથી પડેલું રાવણનું નામ.

**દશજ્યોતિ** ધુમ્રા, અર્ચિ, ઉભા, જ્વલિની, જ્વલિની, વિસ્ફુલ્કિંગિની, સુશ્રી, સુરૂપા, કપિલા અને હવ્યકવ્યવહા એ દસ કલાયુક્ત હોવાથી પડેલું

અગ્નિનું નામ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧, શ્લો૦ ૫૭.  
**દશપુર** રન્તિદેવ રાજની નગરી, રાજધાની.  
**દશપૂર્ણમાસ** એક પ્રકારનો યજ્ઞવિશેષ/ ભા૦ ૫-૭-૫.  
**દશમાલિકા** એક દેશવિશેષ.  
**દશમી** પ્રભદેવની માનસકન્યા.  
**દશરથ** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન મૂલક અગર નારીકવચ રાજનો: પુત્ર. એના પુત્રનું નામ શતરથ કિંવા ઇડવિડ હતું.  
**દશરથ (૨)** સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ઠાના જ્યામઘ કુળના કથ વંશમાં જન્મેલા નવરથ રાજનો પુત્ર. એને શકુનિ નામે પુત્ર હતો.  
**દશરથ (૩)** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન રઘુ રાજનો પૌત્ર, અજ રાજનો પુત્ર અને રામચંદ્રનો પિતા. એ પોતાના પિતાની પછી ગાદીએ બેઠો હતો. આગ્નેય કોશલમાં એનું રાજ હતું. એ પોતાની રાજધાની અયોધ્યામાં ઇન્દ્રની માફક રાજ કરતો હતો. એને પવિત્ર રાજકાર્યમાં તત્પર, રાજ્યકાર્યમાં કુશળ, તેવા જ યજ્ઞસ્વી એવા, ધૃષ્ટિ, જયંત, વિજય, સુરાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રવર્ધન, અકોપ, ધર્મપાળ અને સુમંત્ર નામે આઠ પ્રધાન હતા. એનો મુખ્ય કુળગુરુ વસિષ્ઠ હતો. ખીજે વસિષ્ઠ અને વામદેવ એ બંને એના મુખ્ય ઋત્વિજો હતા. સુયજ્ઞ, જવાલિ, કાશ્યપ, ગૌતમ, માઈંડેવ, અને કાત્યાયન એ છ ઉપઋત્વિજો હતા તથાપિ સમયે સમયે એના સૂત-સારથિ-નું કામ કરતો.

દશરથને કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી એ ત્રણ પટરાણીઓ હતી. એને ઘણા કાળ પર્યન્ત કંઈ સંતતિ થઈ નહોતી. એ ઉપરથી એણે વસિષ્ઠની સલાહ લઈને પુત્રકામેષ્ટ કરવાનો વિચાર કર્યો. એ વિચાર ચાલતો હતો તેમાં સુમંત્રે સલાહ આપી કે ઋષ્યશૃંગ નામના ઋષિ છે તેમને એ યજ્ઞમાં આણીને એમને હાથે યજ્ઞ કરાવીએ તો વધારે સારું. તે ઉપરથી સોમવંશી સોમપાદ રાજ જો દશરથનો મિત્ર હતો તેને મળ્યો અને તેની કન્યા શાતા અને જમાઈ ઋષ્યશૃંગને પોતાને ત્યાં તેડી લાવ્યો જ્યારે વસંત ઋતુ બેઠી ત્યારે યજ્ઞની તૈયારી કરી. યજ્ઞ

સંબંધી સઘળું કામ કરવાનું વસિષ્ઠે માથે લીધું. યજ્ઞ પ્રસંગે આવનારાઓનું સ્વાગત કરવાનું કામ સુમંત્રે અંગીકાર કર્યું. આવા યજ્ઞમાં ખીજા રાજ-ઓને બોલાવવાની રીત ન હોવા છતાં ઘણા અગ્રગણ્ય રાજઓ પોતાને થયેલા ઉમંગને લીધે બેટા લઈને ઉલ્લાસભરે આવ્યા હતા. તેઓમાં સીરધ્વજ જનક, કાશિરાજ, અશ્વપતિ, ભાનુમાન્, મગધાધિપતિ, શૂરરાજ વગેરે અનેક રાજ આવ્યા હતા. સારું મૂહૂર્ત બેઠીને દશરથે યજ્ઞદીક્ષા લીધી અને સરયૂ નદીને કાંઠે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં થતાં અશ્નિકુંડમાંથી પ્રાજ્ઞપત્ય પુરુષ નીકળ્યો. એણે રાજને દૂધપાકનું પાત્ર આપ્યું. રાજએ એ પોતાની ત્રણે રાણીઓને ખવરાવવાથી ત્રણે ગર્ભિણી થઈ. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭-૧૬.

દશરથે પછી ઋષ્યશૃંગાદિ ઋષિઓની પૂજા કરીને તેમને અપાર દક્ષિણા આપીને વિદાય કર્યા. ત્યાર પછી ચૈત્ર સુદ નોમને દિવસે મધ્યાહને સૂર્ય, મંગળ, શનિ, ગુરુ અને શુક્ર એ પાંચે ગ્રહો મેષ, મકર, તુલા, કર્ક અને મીન એ ઉચ્ચ રાશિમાં હતા તે કાળે કૌસલ્યાએ રામને જન્મ આપ્યો. મીન લગ્નમાં અને પુષ્ય નક્ષત્રમાં કૈકેયીને ભરત અને આશ્લેષા નક્ષત્ર અને કર્ક લગ્નમાં સુમિત્રાને લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન એમ પુત્ર અવતર્યા. આખા રાજ્યમાં અને અયોધ્યા નગરીમાં સર્વત્ર આનંદ આનંદ વરતી રહી. પુત્રોત્સાહ નિમિત્તે દશરથે અનેક દાન આપ્યાં. એણે કુળગુરુ વસિષ્ઠ પાસે અગિયારમે દિવસે પુત્રોનો નામકરણ સંસ્કાર કરાવ્યો. ચારે પુત્રો દિવસાનુ-દિવસ મોટા થતા હતા. તેઓ નાના પ્રકારની અનેક ક્રીડાઓ કરવા લાગ્યા. એમની બાળક્રીડાઓ જોઈ જોઈ રાણીઓ અને દશરથ આનંદમાં મગ્ન રહેતાં રહેતાં પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યાં. લક્ષ્મણ રામને અને શત્રુઘ્ન ભરતને સદા અનુસરતા. એમ કરતાં કરતાં કુમારો મોટા થયા એટલે દશરથે યથાકાળે તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો. અને તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા વસિષ્ઠને સોંપ્યા. વસિષ્ઠે બધાને વેદ, વેદાંગપારગ કરી ધનુર્વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ

બનાવ્યા. ત્યાર પછી દશરથ કુમારોના વિવાહ સંબંધી વિચાર કરતો હતો તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ ત્યાં એકએક પધાર્યા. દશરથે વિશ્વામિત્રનું પૂજન કર્યું, અને આપની ઇચ્છા હોય તે માગો, હું આપવા તત્પર છું એમ કહ્યું. એ સાંભળી વિશ્વામિત્ર બોલ્યા કે રાજા મારે ખીલું કશું જોઈતું નથી. મેં યજ્ઞનો આરંભ કર્યો છે તેમાં મારીય અને સુબાહુ એ બંને, રાક્ષસો સહિત ત્યાં આવી યજ્ઞમાં વિદ્વન કરે છે. માટે તારા મોટા કુમારને મને આપ કે એ રાક્ષસોથી થતો ઉપદ્રવ બંધ થઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થાય. વિશ્વામિત્રનાં વચન સાંભળીને રાજાને પારાવાર શોક અને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને એણે કહ્યું કે હું આપને એક અક્ષૌહિણી સૈન્ય આપું; અગર આપ કહો તો હું સ્વતઃ આપની સાથે આવું અને યજ્ઞનું રક્ષણ કરું; પણ મારાથી આપને રામ તો અપાતો નથી, કારણ રામ હજુ કેવળ નાની વયનો હોઈ રાક્ષસો સાથે સંગ્રામ કરતાં એને બિલકુલ આવડતું નથી. મારું પોતાનું વય સાઠ સહસ્ર વર્ષનું હોવાથી મેં અનેક સંગ્રામ કર્યા છે. માટે આપ કૃપા કરીને મારી પાસેથી રામની માગણી ન કરવાને સમર્થ છો. વળી હું ઘણા કાળ પર્યન્ત સંતતિ રહિત હતો અને મારે વૃદ્ધાવસ્થામાં આ પુત્રરત્નો થયાં છે, એ આપને વિદિત જ છે. તો મારાથી આપને એ પુત્રને કેમ અપાય? દશરથની આ વાણી સાંભળી વિશ્વામિત્રને કોપ થયો અને બોલ્યા કે રાજા પ્રથમથી આપું એવું કહીને હવે ફરી જાઓ છે કે શું? રઘુવંશના જે જે રાજાને હું ઓળખતો તે બધા સત્યવાદી હતા. એમના કુળમાં તું આવો કેવો જન્મ્યો છે? ભલે તું સુખી થા. કહીને વિશ્વામિત્ર ગુસ્સે થઈને જવા લાગ્યા, એટલે દશરથે વસિષ્ઠને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું? વસિષ્ઠે કહ્યું કે વિશ્વામિત્રને સત્વર પાછા બોલાવી લાવો. તું રામને આપે તો જ એમનો યજ્ઞ નિર્વિદ્વન થાય એમ સમજીશ નહિ. વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવાને પોતે સમર્થ જ છે. પરંતુ યજ્ઞ નિમિત્તે રામના ઉપર અનુગ્રહ માત્ર

કરવાના હેતુથી તેઓ આવ્યા છે, એ સમજ. એ સાંભળીને દશરથે વિશ્વામિત્રને તત્કાળ વીનવીને પાછા બોલાવ્યા અને રામને તેમને સ્વાધીન કર્યા. રામ નીકળ્યા એટલે તેમની સાથે લક્ષ્મણ પણ નીકળ્યા. બંને કુમારોને જોડે લઈ વિશ્વામિત્ર ત્યાંથી ચાલતા થયા. / વા૦ રા૦ બા૦ સ૦ ૧૭-૨૧.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામ અને લક્ષ્મણને લઈને ગયા. તેમનાં વિરહથી દશરથને બિલકુલ એન પડે નહિ. પરંતુ નિરુપાય હોવાથી પુત્રોનું વિરહદુઃખ સહન કરતા હતા; તેવામાં મિથિલાથી સીરધ્વજ જનકનો દૂત ત્યાં આવ્યો. એણે દશરથને પત્ર આપીને કહ્યું કે વિશ્વામિત્રની સાથે આવેલા આપના બંને કુમારો મિથિલામાં કુશળ છે. હાલમાં વિદેહરાજ-કુમારોનો સ્વયંવર થતાં તેમાં શંકરના ધનુભંગનું પોણું હતું. રામે એ ધનુનો ભંગ કર્યો. તેથી સીતાએ એમને વરમાળ આરોપી છે. હવે ત્યાં વિવાહનો સમારંભ થાય છે, તેમાં આપને તેડવા આવ્યો છું. માટે આપ ત્યાં પધારો. દૂતની આ અણુધારી અને અમૃત જેવી વાણી સાંભળીને દશરથને ઘણો જ આનંદ થયો. તે તત્કાળ વસિષ્ઠ પુરોહિત, સઘળી રાણીઓ અને મંત્રીઓ સહિત મિથિલા જવા નીકળ્યા. મિથિલા પહોંચતાં જ સીરધ્વજ જનકે એનો સત્કાર કર્યો. એ રાજાએ દશરથના ચારે પુત્રના વિવાહ પોતાના પુત્રીઓ સાથે કર્યા (સીરધ્વજ શબ્દ જુઓ). પોતાના ચારે પુત્ર અને પુત્રવધૂઓને લઈને દશરથ મિથિલાથી નીકળ્યો. રસ્તામાં એને પરશુરામ મળ્યા હતા. ત્યાંથી વધીને એઓ અયોધ્યા આવ્યા. (પરશુરામ શબ્દ જુઓ.) અયોધ્યા આવ્યા પછી કૈકેયીના ભાઈ - ભરતના મામાએ - ભરત અને શત્રુઘ્નને હું કેકેય દેશ લઈ જવા ધારું છું, કહેવાથી એણે એમને એની જોડે કેકેય મોકલ્યા. દશરથે જોયું કે પોતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો જાય છે, તો હું રામને યૌવરાજ્યાભિષેક કરું. આમ વિચાર થતાં પોતાના ગુરુ વસિષ્ઠ વજ્રેની સલાહ લીધી. વસિષ્ઠે રામ પાસે જઈને કહ્યું કે, તને કાલે યૌવરાજ્યાભિષેક કરવાનો છે. સખ્ય આજે

ઉપોપલ્લુપૂર્વક વ્રતસ્થ રહેવું, એમ કહીને વસિષ્ઠ પાછા વળ્યા. આખા નગરમાં આ વાત ફેલાઈ જતાં સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો. કૌસલ્યા અને સુમિત્રાએ હર્ષમાં આવીને અનેક દાન આપ્યાં. મંથરા નામની દાસીની શિખવણીથી માત્ર કૈકેયીને વિપરીત ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી તે ક્રોધે બળી ગઈ. / (૨. મંથરા શબ્દ જુઓ.)

કૈકેયી દશરથની નાની સ્ત્રી હતી તેમ જ રૂપ-રૂપનો ભંડાર હતી; તેથી દશરથની એના પર વિશેષ પ્રીતિ હતી. એમ હોવાથી રાજ્ય પ્રાયઃ તેને મહેલે જ રહેતો. સાંજે જ્યારે દશરથ એને મહેલે ગયા, ત્યારે એ રોજ પ્રમાણે એને સામી લેવા આવી નહિ. આમાં કંઈક વિલક્ષણપણું જણાવાથી એણે એની દાસીને પૂછ્યું કે તારી સ્વામિની કંઈક દેખાતી કેમ નથી? દાસીએ કહ્યું કે એ ક્રોધવશ થઈને બેઠાં છે; કેમ રિસાયાં છે તે અમને ખબર નથી. આથી દશરથ કૈકેયી હતી ત્યાં ગયો અને જુએ છે તો એ મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરીને ભોંય પર પડી રહી છે. દશરથે કહ્યું કે આજ તે આ થું કરવા માંડ્યું છે? તને કોઈએ કંઈ કહ્યું છે? કૈકેયીએ કહ્યું; તમે મને પૂર્વે બે વરદાન આપવાનું કહ્યું છે, તે મારે આજે જોઈએ છે. પ્રથમ વર તો એ કે તમે ભરતને યુવરાજપદ આપો અને ખીજું એ કે રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ મોકલો. એમાં ઠીલ કરી નહિ ચાલે. તમે એ વરદાન નહિ આપો તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ (તિમિરધ્વજ શબ્દ જુઓ.)

કૈકેયીનાં આવાં કડવાં અને દુષ્ટ વચન સાંભળીને દશરથને શોકની પરાક્રાંધા થઈ એણે એને ઘણું પ્રકારે સમજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એણે કશું સાંભળ્યું જ નહિ. ટૂંકામાં આખી રાત શોક અને દુઃખમાં ગઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો. સવારમાં એણે રામને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. રામ આવ્યો જાણી દશરથને પારાવાર ક્રુષ્ટ થયું. અતિશય દુઃખે એનાથી રામની જોડે બોલાયું નહિ. મને દશરથે પૂર્વે બે વરદાન આપવાનું કહ્યું હતું, વગેરે વાત કરી અને રામને કહ્યું કે તારે ચૌદ વર્ષ વનવાસ કૈકેયીએ

જવું જ પડશે. રામ તથાસ્તુ કહીને કૌસલ્યાને મંદિર ગયો અને અરણ્યમાં જવાની આજ્ઞા માગી. આથી કૌસલ્યાને ઘણું જ દુઃખ થયું, પણ રામે એવું સમાધાન કર્યું. ત્યાંથી રામે સીતાના મંદિરમાં જઈને તેને બધા વર્તમાન જણાવ્યા. રામે કહ્યું કે તું દશરથ અને કૌસલ્યાની સેવા કરતી સતી સ્વસ્થ રહેજે. ચૌદ વર્ષ કાલ નીકળી જશે અને સત્વર જ પાછો આવીશ, પણ સીતાએ એટલો આગ્રહ કર્યો કે એને સાથે લેવી પડી (સીતા શબ્દ જુઓ.)

લક્ષમણે પણ રામને વિનંતી કરી કે હું જોડે આવીશ જ. નહિ લઈ જાઓ તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. એ ઉપરથી રામે એને પણ સાથે લીધો. (૨. લક્ષમણ શબ્દ જુઓ.)

પછી, રામ સીતા અને લક્ષમણ કૈકેયીના મંદિરમાં પાછાં આવ્યાં અને વનવાસ જવાને સારુ એની આજ્ઞા માગી. એ આજ્ઞા મળતાં જ દશરથને અને ખીજા માતાએને વંદન કરીને સુમત્રે તૈયાર કરેલા રથમાં બેસી એઓ અરણ્યમાં જવા નીકળ્યાં.

સુમત્રે રથ હાંકતાં જ નગરમાં જે શોકધ્વનિ થયો તે વર્ણવાય નહિ એવો હતો. રાજ્ય, એની બધી રાણીઓ અને નાગરિક જનો રથ પછવાડી દોડવા લાગ્યાં. વારંવાર સુમત્રેને હાક મારીને રથ ધીરે ચલાવવાને બૂમ પાડતાં હતાં. પરંતુ રામે રથ ઉતાવળો હાંકવાનું કહેવાથી સુમત્રે પણ સાંસામાં પડ્યો કે કોનું કહ્યું માનવું. ટૂંકામાં ભેગા થયેલા હજારો લોકોમાંથી મહામહેનતે રથને ઠાઠીને દોડાવી મૂક્યો. રથ એટલે દૂર ગયો કે દશરથ વગેરેને દેખાતો બંધ થયો એટલે દશરથ પોતાની સ્ત્રીઓ સહ વર્તમાન પાછો આવી કૌસલ્યાના મહેલમાં જઈને દુઃખમાં ડૂબી ગયો. કૌસલ્યાને અને સુમિત્રાને પણ જાતે અત્યંત દુઃખ થયું. તથાપિ સુમિત્રાએ રામનું સાંત્વન કરવા માંડ્યું. પરંતુ દશરથનું ક્રુષ્ટ કેમે ક્યું ઘટે નહિ. એ તો વારંવાર અરે રામ! અરે લક્ષમણ! અરે સીતા! એમ ઘાંટા પાડીપાડીને આંખમાંથી આંસુ વર્ષાવતો હતો. આ પ્રમાણે કઠી

મૂર્છા, કદી નિદ્રા, કદી ગ્લાનિ એમ શોકભર સ્થિતિમાં છ દિવસ સુધી પડ્યા રહ્યા.

અહીં અયોધ્યામાં આવી સ્થિતિ હતી. પણે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને લઈને શૃંગવેરપુરની પાસે તેમને ગંગાને પેલે પાર પહોંચાડીને પાછો વળ્યો અને જીંદગી દિવસે અયોધ્યામાં પાછો આવ્યો. રસ્તામાં એને જે જે લોકો રામના સમાચાર પૂછતા તેને કહેતો કે રામ ગંગાને પેલે પાર પધાર્યા. ટૂંકામાં, સુમત્ર અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરીને સીધો રાજમહેલમાં ગયો. રાજમંદિરના સાત કોટમાં થઈને કાસલ્યાના મંદિરમાં જ્યાં દશરથ શોકસમુદ્રમાં ડૂબ્યો પડ્યો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. એણે આવીને રાજને વંદન કર્યું. એને આવ્યો જોઈને દશરથને પાછું પારાવાર દુઃખ ઉભરાઈ આવ્યું. દશરથ સઘળાને કહેવા લાગ્યો કે મને રામની પાસે લઈ જાઓ. સુમત્રે રાજને રામ કેવી રીતે ગયા, ક્યાં ક્યાં ગિતર્યા, વગેરે સવિસ્તર વૃત્તાંત કહેતાં જ કૌસલ્યાએ દશરથને કહ્યું કે હવે વ્યર્થ શોક શો કરવો? રામને વનવાસ મોકલતાં વિચાર કર્યો હોત તો આ દશાને પ્રાપ્ત થાત જ શું કરવા? એ સાંભળી દશરથે કહ્યું કે ભાવિ ફીટતું નથી. હોનાર વસ્તુ અગાડી કોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી. પછી રાજએ પોતે તરુણ અવસ્થામાં હતા ત્યારે પોતાને હાથે એક તપસ્વીની હત્યા થઈ અને પરિણામે એનાં વૃદ્ધ અને આંધળાં માખાપનાં પણ મોત થયાં હતાં તે વાત કરી. એણે એ આંધળાં વૃદ્ધજનોએ 'તું પુત્રશોકથી મરણ પામીશ' એવો એને શાપ આપેલો તે વાત પણ કહી. એ વાત સાંભળીને બધાં સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. દશરથને પણ ગ્લાનિ થઈ અને એને મૂર્છા આવી. આ પ્રમાણે દુઃખમાં આપો દિવસ ગયો. મધ્ય-રાત્રિને સુમારે પુત્રવિયોગનું દુઃખ ન સહન થઈ શકવાથી દશરથે 'ઓ, રામ' એમ એકાએક ઉચ્ચાર કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

દશરથના મરણથી રાજમંદિરમાં અનર્થ વર્તાઈ રહ્યો. જે તે કૈકેયીની નિંદા કરવા લાગ્યું. બધા કહે આ બધા અનર્થનું મૂળ એ કૈકેયી જ છે.

છેવટે વસિષ્ઠ ત્યાં આવ્યા અને કૌસલ્યા સહગમન કરવા તત્પર થઈ હતી તેને વારી. એણે પ્રધાનો પાસે રાજના પ્રેતને તેલ ભરેલા વાસણમાં રખાવ્યું અને પાંચ મંત્રીઓ ને ભરતને એને મોસાળથી તેડવા મોકલ્યા. તેઓ ભરતને લઈને આવ્યા એટલે વસિષ્ઠે દશરથનું ઉત્તરકાર્ય યથાવિધિ કર્યું. (૫. ભરત શબ્દ જુઓ.)

**દશશતનેત્ર** શાપથી થયેલા હજાર ભગવિહ્વનની જગાએ હજાર નેત્ર થવાથી પડેલું ધન્વનું નામ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૨૨.

**દશારણ્ય** (અરણ્યવિશેષ. પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

**દશાર્ણ્ય** ભારતવર્ષીય દેશ. ઈંદ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં ગણીને પૂર્વપશ્ચિમ દિશાભેદ વડે એ દેશના બે ભાગ પડ્યા છે. એ વિશે એમના આઠાક્ષરના ક્રમમાં જોવું.

**દશાર્ણ્ય** ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

**દશાર્ણ્ય** સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના કુળમાંના જ્યામઘ રાજના વંશમાં જન્મેલા નિર્વૃત્તિ અથવા વિદુરથ નામના રાજાનો પુત્ર. એને વ્યોમ નામે પુત્ર હતો. એ પુત્રનું ખીજું નામ દાશાર્ણ્ય પણ હતું.

**દશાવર** વરુણ લોક માંહ્યલો એક અસુર.

**દશાસન** રાવણ

**દશાશ્વ** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ રાજના સો પુત્રમાંનો એક. એ માહિષ્મતી નગરીમાં રહેતો હતો, અને એને મદિરાશ્વ નામે પુત્ર હતો / ભાર૦ અનુ. અ. ૨.

**દશાશ્વમેઘ** વારાણસી સંબંધી એક તીર્થવિશેષ.

**દંષ્ટ્ર** લંકાનો એક નામાંકિત રાક્ષસ / વા. રા. સુંદર. સ. ૬.

**દસ** આશ્વિનેય શબ્દ જુઓ.

**દહન** રુદ્ર (એકાદશ રુદ્ર શબ્દ જુઓ.)

**દહન** (૨) પાકશાસ્ત્રમાં વખણાયેલો અગ્નિવિશેષ.

**દહન** (૩) અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૩.

**દક્ષ** સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલા દસ માનસપુત્રમાંનો એક, એ બ્રહ્મદેવના જમણા અંગૂઠામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને સઘળા પ્રજન-

પતિનો આધપતિ હતો. સ્વયંભૂ મનુષ્યે પોતાની ત્રણ કન્યામાંથી પ્રસૂતિ નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. એને પેટ એને શ્રદ્ધા, મૈત્રી, દયા, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ક્રિયા, ઉન્નતિ, યુક્તિ, મેધા, તિતિક્ષા, હી, મૂર્તિ, સ્વાહા, સ્વધા અને સતી એમ સોળ કન્યાઓ થઈ હતી. તેઓમાં શ્રદ્ધાથી માંડીને મૂર્તિ પર્યંતની તેર કન્યા ધર્મઋષિને આપી હતી. બાકીની ત્રણમાંથી સ્વાહા અગ્નિને, સ્વધા પિતરને અને સતી ભવ-શંકર-ને આપી હતી.

આ દક્ષ એક વખત શિવલોકમાં ગયો હતો ત્યારે શિવે ઊભા થઈને એનો સત્કાર ન કરવાથી એને ઘણો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. એણે શિવની નિંદા કરી પણ શિવે તે તરફ બિલકુલ લક્ષ ન આપવાથી અને એની સાથે સંભાષણ ધરાધરી ન કરવાથી એ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો હતો. તે દિવસથી શિવનો તેમ જ તેને લીધે સ્ત્રીનો પણ ઘણો જ દ્વેષ કરવા લાગ્યો.

એક સમયે દક્ષે મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો. એણે શિવ અને સતી સિવાય બધાને નિમંત્ર્યા. ઘણા રાજાઓ અને ઋષિઓ ત્યાં આવ્યા અને યજ્ઞનો આરંભ થયો. આ વાત સતીને જાણ થતાં તેણે શિવની પાસે પોતાના પિતાને ત્યાં જવા આજ્ઞા માગી. પણ શિવે કહ્યું કે તું ત્યાં વગર તેડે જઈશ નહિ. જઈશ તો તારું અપમાન કરશે, એ મારા ઉપર ઘણો જ દ્વેષ રાખે છે માટે જરૂર તારું અપમાન કરશે, ચૂકશે નહિ. સતીએ કહ્યું કે અણુતેડી પોતાને પિયેર જવામાં કશો બાધ નથી, માટે મને કૃપા કરી આજ્ઞા આપો. એમ થવાથી શિવે તેની જોડે પોતાના કેટલાક ગણ આપીને તેને આજ્ઞા આપી. પરિણામે સતી પોતાને પિયેર જતાં દક્ષે એવું અપમાન કર્યું. સતીને આથી ઘણું જ માઠું લાગ્યું અને ક્રોધ આવ્યો. શિવનિંદકથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દેહનો જ ત્યાગ કરવો ધારી યોગાગ્નિ વડે સતીએ દેહત્યાગ કર્યો.

આ વર્તમાન શિવગણોએ કૈલાસ જઈને શિવને જાણાવતાં તેમણે પોતાના ગણ વીરભદ્રને દક્ષને ત્યાં

જઈ એને શિક્ષા કરવા મોકલ્યો. વીરભદ્ર દક્ષના યજ્ઞ સમીપ આવતાં ત્યાં એકાએક અનેક ઉત્પાત થવા લાગ્યા. ભાગવતના ચોથા સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં જણાવ્યા મુજબ, ‘અહો, હમણાં બહુ વા વાતો નથી. પ્રાચીન બહિં સરખા શિક્ષા કરનાર રાજા હોવાથી ચોરોનો ભય પણ નથી! છતાં આટલી બધી ધૂળ કયાંથી ઊડે છે? અરણ્યમાંથી ગાયોનાં ધણુ આવવાનો સમય પણ નથી. તો આજે શું પ્રલય થવાનો છે કે કેમ?’ એમ બ્રાહ્મણો વાત કરતા હતા એટલામાં વીરભદ્ર એકાએક બધાની દષ્ટિએ પડ્યો. વીરભદ્રે આવીને સર્વ દેવો અને ઋષિઓની ફજેતી કરીને યજ્ઞનો વિધ્વંસ કર્યો. એણે દક્ષનું માથું કાપી નાખ્યું અને યજ્ઞના અગ્નિકુંડમાં હોમ્યું. વીરભદ્રનું આ કામ જોઈ સર્વ દેવો ખીને શિવને શરણુ ગયા અને વીરભદ્રને પાછો કૈલાસમાં ખોલાવી લેવા વિનંતી કરી. તેમણુ શિવની પાસે દક્ષના યજ્ઞની સમાપ્તિ કરાવી.

આ યજ્ઞ ક્યારે અને કયા દક્ષે કર્યો એ સંબંધે જાણવાનું છે કે એ યજ્ઞ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં થયો, તેથી બ્રહ્મપુત્ર દક્ષ પ્રજ્ઞપતિએ કર્યો, પ્રાયેતસ દક્ષે નહિ. કેમકે બહિંષદ રાજા જેનું ખીજું નામ પ્રાચીનબહિં હતું તેનો આ દક્ષ પૌત્ર હતો. એને સતી નામની કન્યા જ નહોતી. આ યજ્ઞ થયો ત્યારે જે પ્રાચીનબહિં રાજા રાજા કરતો હતો તે આ દક્ષનો પિતામહ હતો તેમ કહીએ, તો એ ચક્ષુર્મનુનો વંશજ હોઈ આ યજ્ઞ ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયો એમ થાય. પણ એમ માનતાં ‘મહાદેવેન ઋષયઃ શપ્તાઃ સ્વાયંભૂમન્વંતરે’ એ વાક્યનો વિરોધ આવે છે; કારણુ શાપ થતાં જ સર્વ ઋષિ મરણુ પામ્યા તેમાં દક્ષ પણ મરણુ પામ્યો, એમ અનેક અંશોમાં છે. આ ઉપરથી સતીના દેહત્યાગ કાળે હતો તે પ્રાચીનબહિં ખીજે એમ અમે માન્યું છે. એમ માનતાં કશો વિરોધ આવતો નથી.

દક્ષ (૨) દસ આંગિરસ દેવોમાંનો એક. (૩. આંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દક્ષ (૩) દર વિશ્વદેવમાંનો એક. (વિશ્વદેવ શબ્દ જુઓ.)



દક્ષ (૪) એ નામનો એક દેવ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દક્ષ (૫) ઉત્તાનપાદ વંશના ચક્ષુર્મનુના કુળના બર્હિષદ-જેને પ્રાચીનબર્હિ — પણ કહેતા હતા તે — નો પૌત્ર અને દસપ્રયેતાનો પુત્ર. એ જ કારણથી એને પ્રાચેતસ કહેતા. એ પૂર્વના દક્ષનો અંશાવતાર હતો. એને પાંચજની અગર અસિક્કિન અને વીરિણી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં પાંચજનીને પેટે એણે દસ હજાર પુત્ર નિર્માણ કર્યા હતા. તેમાં હર્થશ્ચ મુખ્ય હતો. બ્રહ્મપુત્ર નારદે એમને બ્રહ્મત્વનો ઉપદેશ કરીને પ્રજાવૃદ્ધિ કરતા અટકાવી કોણ બાણે ક્યાંએ નસાડયા, તેનો પત્નો જ નથી / મત્સ્ય. અં ૫; ભાગ ૦ ૬ સ્કં. અ. ૯

આ બખર દક્ષને થતાં જ એણે ખીજી સ્ત્રી વીરિણીને પેટે ખીજા શબ્દ પ્રમુખ દસ હજાર પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં. નારદે એમની પણ એવી જ વલે કરી. આ ઉપરથી એમણે કોપી નારદને દેહપાતનો શાપ આપ્યો. અને ફરીથી માનસપુત્ર ન ઉત્પન્ન કરતાં મૈથુનધર્મે સાઠ કન્યા ઉત્પન્ન કરી. તેમાંથી અદિતિ આદિ તેર કન્યા કશ્યપને, મરુત્વતી ઇત્યાદિ દસ ધર્મઋષિને, અશ્વિની ઇત્યાદિ સત્તાવીસ સોમને, ચાર અરિષ્ટેન્દ્રિ ઋષિને, બે ભૃગુના પુત્ર ભૂત ઋષિને, બે કૃશાશ્વ ઋષિને અને બે અંગિરા ઋષિને આપી અને તેમની મારફત ચાલુ મન્વંતરમાં પ્રજાવૃદ્ધિ કરાવી.

દક્ષ (૬) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત રાજાનો પૌત્ર, અને ચિત્રસેન રાજાનો પુત્ર. એને મીઢુવાન નામે પુત્ર હતો.

દક્ષ (૭) સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ઉશીનર રાજાના ચાર પુત્રોમાંનો એક.

દક્ષસાવાણી હવે પછી થનારો નવમો મનુ. એ વરુણને પેટે જન્મશે. અને એ કવચિત રૌચ્ય પણ કહેવાશે. ભૂતકેતુ, દીપ્તિકેતુ, ઇત્યાદિ એના પુત્ર થશે. અને પાર, મરીચિગર્ભ ઇત્યાદિ એના મન્વંતરમાં દેવ થશે. દેવતાનો રાજા અદ્ભુત નામનો ઈંદ્ર થશે તેમજ દ્યુતિમાન્ ઇત્યાદિ સપ્તર્ષિ, અને આયુષ્યમાન્ ઋષિથી તેમની સ્ત્રી અંબુધારાને પેટે ઋષભ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે, અને એ ઈંદ્રને સહાય કરશે / ભાર ૦ ૮ સ્કં ૦ અં ૧૩.

દક્ષિણકર્ણાટક કર્ણાટક દેશનો એક વિભાગ

દક્ષિણકોસલ ઈંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો કોસલ દેશ. એમાં ઉજ્જવહાના નામે નગરી છે.

દક્ષિણનિષાદ નિષાદ દેશનો એક વિભાગ.

દક્ષિણમત્સ્ય દક્ષિણ સૂરસેન દેશની દક્ષિણે આવેલો મત્સ્ય દેશ / ભાગ ૦ સભા. અં ૩૧.

દક્ષિણયવન યવન દેશનો એક વિભાગ.

દક્ષિણ સૂરસેન સૂરસેન દેશનો એક વિભાગ. પાંડવોના સમયમાં ઈંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલો પહેલો જ દેશ.

દક્ષિણા રુચિક્ષિ અને તેની આકૃતિ સ્ત્રીની કન્યા. એ યજ્ઞની સ્ત્રી હતી. અને યજ્ઞથી એને તોષાદિ બાર પુત્ર થયા હતા. તે સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં પ્રસિદ્ધ દેવ છે. આ દક્ષિણા સ્વાયંભૂવ મન્વંતરમાંની ઈંદ્રાણી હતી, કારણ કે એનો પતિ તે વેળા ઈંદ્ર હતો.

દક્ષિણાગ્ન અગ્નિહોત્રના દક્ષિણ કુંડનો અગ્નિ.

દક્ષિણામૂર્તિ શિવનો એક જ્ઞાનવિપ્રહી અવતાર.

દક્ષિણામૂર્તિ (૨) મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્

દાકવ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

દાકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩ વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

દાંત ભીમ રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો ખીજો પુત્ર. દમયંતીનો ભાઈ.

દાંતા એક અપ્સરા.

દાન ધર્મનો એક પગ / ભાગ ૦ ૧૨ ૧૨-૩-૧૮

દાનપતિ અકુરતું ખીજું નામ / ભાગ ૦ ૧૦, સ્કં ૦ અં ૪૯.

દાનવ વિપ્રચિતિ આદિ દનુ પુત્ર તે. (દનુ શબ્દ જુઓ.)

દાનવ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દામગ્રન્થિ અજ્ઞાતવાસ વખતે અશ્વાધ્યક્ષ તરીકે રહેલા નકુલનું નામ / ભાર ૦ વિરા ૦ અં ૪.

દામઘોષિ દમઘોષનો પુત્ર શિશુપાળ.

દામચંદ્ર ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા. / ભાર ૦ દ્રોણ ૦ અં ૧૫૯.

દામલિપ્તા એક દેશ / ભાર ૦ સભા ૦ અં ૭૮.

દામોદર કૃષ્ણનું એક નામ.

દામોળીય ઋષિવિશેષ / ભાર ૦ સં ૪-૧૪.

દારદ દરદ દેશના રાજ અને ત્યાંની પ્રજાનું સામાન્ય નામ.

દારુક મહિષાસુરનો સારથિ / દેવીભાગ ૦ ૫ સ્કં. ૦.

દારુક (૨) કૃષ્ણનો સારથિ. એને કાશ્યપેય પણ કહેતા (૨. કાશ્યપેય શબ્દ જુઓ.)

દારુક દારુકનો પુત્ર, પ્રલુભનો સારથિ / ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૧૮.

દારુણ મરુડપુત્ર / ભા ૦ ઉ ૦ ૧૦૧-૯.

દાર્ ભારતવર્ષીય ઉત્તરત્રિગર્તની ઉત્તરે આવેલો દેશ / ભાર ૦ સભા ૦ અ ૦ ૨૮.

દાહ્ય ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સમર્ષિમાંનો એક.

દાહ્ય (૨) દુમત્સેન રાજાના અરણ્યમાંનો સહયર ઋષિ.

દાહ્યધોષ એક બ્રહ્મર્ષિ.

દાશાપુર એક નગર (પિતૃવતી શબ્દ જુઓ.)

દાશરથિ દશરથપુત્ર રામ, લક્ષ્મણ વગેરેને લગાડાતી સંજ્ઞા.

દાશરાજ સત્યવતીનો પિતા / ભાર ૦ આદિ ૦ ૧૦૭.

દાશાર્ણ્ય દશાર્ણ્ય દેશના લોક.

દાશાર્ણ્યિક દશાર્ણ્ય દેશના લોક.

દાશાર્ણ્ય સોમવંશીય વ્યોમ રાજાનું નામાન્તર.

દાશાર્ણ્ય (૨) યદુવંશનું એક કુળ.

દાશાર્ણ્ય (૩) કદી કદી કૃષ્ણને કહેવાતું નામ / ભાર ૦ દ્રોણ ૦ અ ૦ ૨૯.

દાશાર્ણ્ય કુરુની ભાર્યા - શુભાંગી તે જ / ભાર ૦ આ ૦ ૬૩-૪૨.

દાશેયી સત્યવતી / ભાર ૦ આદિ ૦ અ ૦ ૧૦૭-૫૧.

દાસી એક નદી / ભાર ૦ ભીષ્મ ૦ અ ૦ ૯.

દાશેરક ભારત યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા.

દાક્ષપાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. કાશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દાક્ષપાયણી સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંની દક્ષકન્યા સતીનું ખીજું નામ.

દાક્ષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દાક્ષિ (૨) ખીજા અંકની સંજ્ઞાવાળા અત્રિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક ઋષિ.

૩૨

દિગ્દેવતા રાત્રિદેવતા તે જ. એનું નામ ઉપશ્રુતિ હતું. સ્ત્રી સ્વભાવ વિશે એને અષ્ટાવક્રની સાથે સંવાદ થયો હતો. / ભાર ૦ અનુ ૦ ૫૦-૫૨.

દિંડિપુણ્યકર ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

દિતિ ચાણુ મન્વંતર વૈવસ્વતમાંના બ્રહ્મ માનસપુત્ર મરીચિ ઋષિના દીકરાની વહુ. કાશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની ખીજી. પ્રથમ એને હિરણ્યકશિપુ માત્ર એક જ પુત્ર હતો. હિરણ્યકશિપુ મરી ગયા પછી મરુતગણ થયેલા દેવોમાં ભગી ગયો. દૈત્ય થયો નહિ. ત્યાર પછી દિતિને વજ્રાંગ નામે દૈત્ય અવતર્યો. એને પેટ હિરણ્યાક્ષ જન્મ્યાની હકીકત ભારતમાં નથી.

દિત્સ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કાશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દિનકર દિવસ કરે છે તે ઉપરથી પહેલું સૂર્યનું નામ. આવા અર્થનાં પુષ્કળ નામ છે.

દિલીપ સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુલોત્પન્ન અંશુમાન રાજાનો પુત્ર. એ પિતાની પછી રાજ્યાધિકારી થયો હતો. સગર રાજાના પુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા ગંગા આણવા સારુ એણે ત્રીસ હજાર વર્ષ તપ કર્યું, પરંતુ સિદ્ધ ન થતાં એ મરી ગયો હતો. એને સુદક્ષિણા નામે રાણી અને ભગીરથ નામે પુત્ર હતાં. / વા ૦ રા ૦ બાળ ૦ સ ૦ ૪૨; મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૧૨.

● આ રાજાની કથાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એકાદાથી કેઈ કામનો આરંભ કર્યા પછી તે સિદ્ધ ન થાય તો તેનો પુત્ર તે પૂરું કરતો.

દિલીપ (૨) ધક્ષવાકુલનાં ખટ્વાંગ રાજાનું ખીજું નામ.

દિલીપ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠ રાજાના જહ્નુવંશમાં જન્મેલા ઋષ્યરાજાનો પુત્ર. એને પ્રતીપ નામનો પુત્ર હતો.

દિવસ્પતિ દેવસાવણી મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં થનારો તેરમો ઈંદ્ર.

દિવાક સૂર્યવંશી ધક્ષવાકુલોત્પન્ન, ભાનુ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સહદેવ.

દિવાકર ઉપર દિવાક કહ્યો તે જ.

દિવાકર (૨) ગરુડપુત્ર / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૧-૧૪  
દિવાવટાશ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)  
દિવિરથ સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન ખાનપાન રાજનો  
પુત્ર. એનો પુત્ર ધર્મરથ અગર બૃહદ્રથ.

દિવોદાસ એક બ્રહ્મર્ષિ (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દિવોદાસ (૨) સોમવંશી આયુના પુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધ  
રાજના કાશ્યપ નામના પૌત્રના વંશમાં થયેલા  
ભીમરથ અથવા ભીમસેન રાજનો પુત્ર. યયાતિકન્યા  
માધવીની કુખે એને પ્રતર્દન નામે પુત્ર થયેા હતા /  
(૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.)

દિવોદાસ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન અજમીઠના  
નીલ નામના પુત્રના વંશમાં જન્મેલા વિંધ્યાશ્વ  
રાજનો પુત્ર. એની ખેડે જન્મેલી એની બહેન અહુલ્યા  
નામની હતી. એને મૈત્રાયણ અને મિત્રયુ નામે  
બે પુત્ર હતા.

દિવોદાસ (૪) કાશીપતિ સુદેવ રાજનો પુત્ર એનું  
દિવોદાસ એવું નામ છતાં એને એના પાપના  
નામ ઉપરથી સૌદેવ પણ કહેતા. એણે ઈંદ્રના  
અનુગ્રહ વડે ભાગીરથીના ઉત્તર તીરે અને ગોમતીની  
દક્ષિણ તીરે વારાણસી નામે નગરી વસાવી હતી.  
હૈહયકુળના રાજાએ એને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો,  
તે ઉપરથી એ ભારદ્વાજ ઋષિને શરણે ગયો હતો.  
એણે જઈને પ્રાર્થના કરી કે હૈહયોને જીતે એવો  
પુત્ર મને આપો. ભારદ્વાજે એની પાસે પુત્રકામેષ્ટિ  
યજ્ઞ કરાવ્યો. એથી એને પ્રતર્દન નામે પુત્ર થયો.  
પ્રતર્દને આગળ જતાં હૈહયોને જીતી એને સુખી  
કર્તા હતા. (પ્રતર્દન શબ્દ જુઓ.)

દિવ્ય સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વરાજના પુત્રો-  
માંનો એક.

દિવ્યકટપુર અમર પર્વતની દક્ષિણ બાજુએ એક  
શહેર.

દિશા ભારતવર્ષીય એક નદી.

દિષ્ટ સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના પુત્રોમાંનો એક. એના  
પુત્રનું નામ નાભાગ.

દીપક ગરુડનો પુત્ર.

દીપકીર્તિ સ્કન્દ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૩૩.

દીપ્તલોચન સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર/ભાર૦ ભીષ્મ૦  
અ૦ ૯૬ અને ૨૭.

દીપ્તિકેતુ હવે પછી થનારા દક્ષસાવર્ણિ મનુના પુત્ર-  
માંનો એક.

દીપ્તિમાન સોમવંશી કૃષ્ણને રાહિણીને પેટે  
થયેલો પુત્ર.

દીપ્તિમાન (૨) હવે પછી થનારા સાવર્ણિ મન્વ-  
તરમાંના સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક

દીપ્તોદ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

દીર્ઘ પાંડુરાજાએ મારેલો મગધદેશનો રાજા.

દીર્ઘજિહ્વ એક દાનવ (દનુ શબ્દ જુઓ.)

દીર્ઘજિહ્વ (૨) પાતાળમાંનો એક નાગ / જૈમિન૦  
અશ્વ૦ અ૦ ૩૮.

દીર્ઘજિહ્વા અશોકવનમાંની એક રાક્ષસી.

દીર્ઘતમસુ ગૌતમાંગિરસમાંનું એક કુલ ( ૩. અંગિરા  
શબ્દ જુઓ.)

દીર્ઘતમા એક બ્રહ્મર્ષિ. એ ઉશિજ ઋષિને મમતા  
નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો હતો. ચાલુ મન્વંતરમાંના  
બૃહસ્પતિનો ભત્રીજો હોઈને જન્માંધ હતો. એની  
સ્ત્રીનું નામ પ્રદેષી હતું. સોમવંશી અનુકુલોત્પન્ન  
બલિરાજાએ એનાથી પોતાના ક્ષેત્રમાં — બલિની સ્ત્રીને  
પેટે — અંગ, વંગ, કલિંગ સુભ, પુન્ડ્ર અને અંધ્ર  
એમ છ પુત્રો ઉત્પન્ન કરાવ્યા હતા. એને કેટલાક  
દાસીપુત્રો પણ હતા. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૪૮. • મહા-  
ભારતમાં એને કાશિરાજનો અને ઋગ્વેદમાં ઉચાત્ય-  
નો પુત્ર કહ્યો છે. પુરાણોમાં એને ઉત્તથ્ય અને મમતાનો  
પુત્ર કહ્યો છે. ઔપત્ય્ય અને મામતેય એવાં એનાં  
નામે હોવાથી એ પાછળના વંશનો હોય એ  
વધારે સંભવે છે. એ જન્મતઃ અંધ હતો પણ  
અગ્નિની કૃપાથી દેખતો થયો હતો. / ઋગ્વેદ ૩  
મં૦ ૧૨૮; ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૩; ભાર૦  
સભા૦ અ૦ ૭ ને ૨૧.

દીર્ઘતમા (૨) સોમવંશી આયુકુલોત્પન્ન ક્ષત્રવૃદ્ધ-  
વંશના રાષ્ટ્ર રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ  
ધન્વંતરિ રાજા.

દીર્ઘનેત્ર સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાર૦ દ્રાણુ૦ પર્વ.

દીર્ઘદેવેષ્ટ એક રુદ્રગણ્ય.

દીર્ઘપ્રજા ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષનો એક રાજા / ભાગ૦ આદિ૦ અ૦ ૬૮.

દીર્ઘબાહુ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુલોત્પન્ન ખટ્વંગ રાજાનો પુત્ર. રઘુરાજા એનો પુત્ર થાય.

દીર્ઘબાહુ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર.

દીર્ઘલોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર.

દીર્ઘસત્ર ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

દીર્ઘાયુ ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધનના પક્ષના ચ્યુતાયુ રાજાનો પુત્ર.

દુઃકુલિ હેમા નામની અપ્સરાને પેટ મયાસુરને થયેલા બે પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર / વા૦ ૨૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૨. એણે ધણું જ તપ કરીને સહસ્રાવધિ નાગનું બળ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભયંકર ભેંસનું રૂપ ધારણ કર્યું અને સમુદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. સમુદ્રના મૂર્તિમાન દેવે કહ્યું કે હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. એ ત્યાંથી નીકળ્યો, હિમાલય પાસે ગયો અને એ જ માગણી કરી. એણે પણ કહ્યું કે હું હાવા સમર્થ નથી પણ તું કિષ્કિંધા નગરીના રાજા વાલિ પાસે જા. એ સાંભળીને એ તત્કાળ ત્યાં ગયો. એણે જઈને જ્વેરથી ગર્જના કરીને વાલિને યુદ્ધ સારુ એત્ત્યો. વાલિએ એની ગર્જના સાંભળીને પોતે ઇંદ્રે આપેલી માળા પોતાના કંઠમાં ધારણ કરી, અને એની સાથે યુદ્ધ કરવા કિષ્કિંધાની બહાર આવ્યો. ઘણા સમય સુધી એનું અને વાલિનું યુદ્ધ થયું. તેમાં વાલિએ એને માર્યો. એનું મડદું ઊંચકીને ફેંકી દીધું. એ મડદું મતંગ-ઋષિના આશ્રમમાં પડ્યું. એથી આશ્રમ અને આજુ-બાજુનો યોજન યોજનના વિસ્તારનો પ્રદેશ લોહીથી ભરાઈ જતા અનેક વૃક્ષોનો પણ નાશ થયો. આ જોઈને ઋષિએ વાલિને શાપ્યો કે તું હવેથી આશ્રમમાં આવીશ તો આવતાંવેત જ મરણ પામીશ. આ શાપની ખબર વાલિને પડતાં જ તે શાપનો પરિહાર કરવા આશ્રમમાં ગયો, પણ ઋષિએ એને

દર્શન જ દીધું નહિ. આ આશ્રમ ઋષ્યમૂક પર્વત પર હતો. તે દિવસથી ઋષ્યમૂક પર્વત વાલિને અગમ્ય થયો. દુઃકુલિનું હાડપિંજર ત્યાં પડ્યું પડ્યું સુકાઈ ગયું. અનેક વર્ષો સુધી એ ત્યાં જ પડ્યું રહ્યું હતું. જ્યારે રામચંદ્ર અને સુગ્રીવને અગ્નિની સાંનિધ્ય દોસ્તી થઈ ત્યારે પોતાનું સામર્થ્ય સુગ્રીવને બતાવવા સારુ રામચંદ્રે દુઃકુલિના હાડપિંજરને પગના અંગૂઠાની ઠેસ વડે દસ યોજન દૂર ઉડાડી મૂક્યું હતું / વા૦ ૨૦ કિષ્કિં. સ. ૧૧.

દુઃકુલિ (૨) એ નામની એક ગંધર્વી. એ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી અયોધ્યામાં મંથરા નામે કૈકેયીની દાસી થઈ હતી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૭૭.

દુઃકુલિ (૩) સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વન રાજાના અંધક નામના પુત્રના વંશમાં થયેલા અનુપુત્ર અંધકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અરિષ્ટોત હતું.

દુઃપ્રહર્ષ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રમાંનો એક પુત્ર.

દુઃરાધન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રમાંનો એક.

દુઃરિતક્ષય સોમવંશી પૂરુકુલોત્પન્ન ભરતવંશીય મહાવીર્ય રાજાનો પુત્ર. એને ત્ર્યારુણિ, કવિ અને પુષ્કરારુણિ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

દુર્ગા હિરણ્યાક્ષના વંશના રુરુ દૈત્યનો પુત્ર. એનું બીજું નામ દુર્ગમ પણ હતું (૧. દુર્ગા શબ્દ જુઓ.)

દુર્ગાધા સંતતુ રાજાની સ્ત્રી સત્યતીનું નામ.

દુર્ગમ એક રુદ્રગણ્યવિશેષ.

દુર્ગમ (૨) દુર્ગ નામના અસુરનું બીજું નામ.

દુર્ગમા ભારતવર્ષીય નદી (વિંધ્ય શબ્દ જુઓ.)

દુર્ગા દુર્ગ અથવા દુર્ગાસુર એણે તપ કરીને બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા અને વર માગ્યો કે મને સંપૂર્ણ વેદ આવડે. બ્રહ્મદેવે તથાસ્તુ કહેતાં જ એને સઘળા વેદ આવડી ગયા અને બ્રાહ્મણ્ય માત્રને વેદની વિસ્મૃતિ થઈ. એમ થવાથી યજ્ઞાદિ કર્મો હતાં ન હતાં થઈ ગયાં. દેવોને હવિભાગ મળતો બંધ થવાથી તેમની શક્તિ ક્ષીણ થઈ. તેથી પૃથ્વી ઉપર અનાવૃષ્ટિ થઈ. દુર્ગાએ સઘળા દેવોનાં સ્થાન લઈ લીધાં. દેવોએ આદિ શક્તિની આરાધના આરંભી. સઘળા દેવો આગળ શક્તિ પ્રકટ થઈ અને વર માગે એમ કહ્યું

પરંતુ અશક્તપણાને લઈને તેમનાથી કશું ખોલાય જ નહિ. ઉપરથી શક્તિએ પોતાની શતાવધિ આંખોથી દયા ભરેલી દષ્ટિએ દેવતાઓ સામે નિહાળ્યું અને પોતાને હાથે તેમજ અનેક વનસ્પતિ ખવરાવી તેમની ગ્લાનિ દૂર કરી. આ ઉપરથી શક્તિનું નામ શાકંભરી પડ્યું. અગાડી જતાં શક્તિએ દુર્ગાનો વધ કર્યો. એ ઉપરથી શક્તિનું નામ દુર્ગા પડ્યું / દેવી ભાં ૭ સ્કં ૨૦ ૨૮.

દુર્ગા (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી.

દુર્ગા (૩) તમોગ્યુની અભિમાની, લક્ષ્મી તે જ.

દુર્ગાલલેશ્વે ભારતવર્ષીય દેશ / ભારં ભીષ્મં ૨૦ ૬.

દુર્જય દ્વુપુત્ર એક દાનવ.

દુર્જય (૨) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ પુત્ર દશાશ્વિના કુળના સુવર રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દુર્યોધન / ભારં અનું ૨૦ ૨.

દુર્જય (૩) એ નામનો એક રુદ્રગણ.

દુર્જય (૪) ખર રાક્ષસના અમાત્યોમાંનો એક (૧. ખર શબ્દ જુઓ.)

દુર્જય (૫) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક

દુર્જય (૬) પાંડવ યજ્ઞનો એક રાજા. એને ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો. / ભારં કર્ણું ૨૦ ૫૧.

દુર્જય (૭) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભારં આદિં ૨૦ ૬૮.

દુર્જયા ઇલ્વલ અને વાતાપિની નગરી. એ નગરીને મણિમતી પણ કહેતા.

દુર્હમન સોમવંશી પાંડવ કુલોત્પન્ન શતાનિક રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર વહીનર રાજા.

દુર્હર અસુરવિશેષ. (૨. મહિષાસુર શબ્દ જુઓ.)

દુર્હર (૨) રાવણનો પ્રધાન એક રાક્ષસ / વાં રાં સુંદરં ૨૦ ૪૬.

દુર્હર (૩) રામની સેનાનો એક પરાક્રમી વાનર / વાં રાં યુદ્ધં સં ૩૦.

દુર્હર્ષ રાવણનો એક સેનાપતિ. એને મારુતિએ માર્યો હતો. / વાં રાં સુંદં સં ૪૬.

દુર્હર્ષ (૨) રામને હાથે મરણ પામેલો રાવણના પક્ષનો નામાંકિત રાક્ષસ / વાં રાં યુદ્ધં સં ૬.

દુર્હર્ષ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુર્હર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગનો પુત્ર (અભુવાહન શબ્દ જુઓ.)

દુર્મદ સોમવંશી યદુકુલોત્પન્ન હૈહય રાજાના વંશના ભદ્રસેનક અથવા રુદ્રાણ્ય રાજાના ખેમાંનો મોટો પુત્ર

દુર્મદ (૨) વસુદેવને પૌર્વીથી થયેલા બાર પુત્રોમાંનો એક.

દુર્મદ (૩) વસુદેવને રોહિણીની કુખે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

દુર્મદ (૪) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુર્મના સોમવંશી યયાતિપુત્ર દુહ્યુના વંશના ધૃતરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પ્રચેતા.

દુર્મર્ષ સમુદ્રમંથન કાળે દેવોના સાથે યુદ્ધ કરનાર એક અસુર / ભાગં અષ્ટમ ૨૦ ૧૦.

દુર્મર્ષણ સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ સંજયની રાષ્ટ્રપાલી ભાર્યાની કુખે થયેલા ખેમાંનો એક પુત્ર.

દુર્મર્ષણ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. એ મહારથી હતો.

દુર્મિત્ર કલિયુગમાં બાલિક રાજા પછી થયેલા પુણ્યમિત્ર રાજાનો પુત્ર / ભાં ૧૨-૧-૧૪.

દુર્મુખ કદ્દુપુત્ર એક નાગ.

દુર્મુખ (૨) વરુણની સભામાંનો એક અસુર.

દુર્મુખ (૩) રામે મારેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વાં યુદ્ધં સં ૬.

દુર્મુખ (૪) રામ સેનામાંનો એક વાનર / વાં રાં યુદ્ધં સં ૩૦.

દુર્મુખ (૫) પાંડવ પક્ષના જન્મેજય પાંચાણનો પિતા / ભારં દ્રોણું ૨૦ ૧૩૪.

દુર્મુખ (૬) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક

દુર્મુખ (૭) મહિષાસુર તક્ષનો એક અસુર.

દુર્મુખી અશોકવનની એક રાક્ષસી.

દુર્યોધન સૂર્યવંશી દુર્જય રાજાનો પુત્ર. એને નર્મદા નદીની મૂર્તિમાન દેવી પરણી હતી. એનાથી એને સુદર્શના નામે કન્યા થઈ હતી, તે એણે અગ્નિને આપી હતી. / ભાગં અનું ૨૦ ૨.

દુર્યોધન (૨) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને ગાંધારીની કુખે થયેલા સો પુત્રોમાંનો મોટો. પૃથ્વી પરથી દુષ્ટ ક્ષત્રિયોનો નાશ થવાના નિમિત્તરૂપ એ કલિનો અંશવતાર હતો. એના જન્મકાળે અનેક દુશ્ચિહ્ન થયાં હતાં. આ ઉપરથી વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને એનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવ્યું હતું; પણ પુત્રમોહે કરીને એણે વિદુરનો શિખામણ માની નહોતી. તેથી બધાએ માન્યું હતું કે હવે કુળનો નાશ પાસે આવ્યો છે.

દુર્યોધન દ્રોણ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા શીખ્યો હતો અને એ વિદ્યામાં ધણો નિપુણ પણ હતો. છતાં ગદાયુદ્ધમાં એ વિશેષ પ્રખ્યાત હતો.

એ નાનપણથી જ પાંડવોનો દ્વેષ કરતો, એણે ભીમસેનને ખાવામાં ઝેર ખવડાવી નદીમાં ડુબાડી દીધો હતો. (૧. આર્યક શૌહ જુઓ.) પછી ભીમસેન એથી ન ભરતાં ઊગર્યો, એ બાણવાથી એણે પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં રાખી બાળી નાખવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ આ વાત પણ પાર ઊતરી નહિ. લાક્ષાગૃહ બળી ગયું તેમાં પાંડવો બળી ગયા નથી અને એમણે સ્વયંવરમાં દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરી છે એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રે બાણ્યતાં તેમને હસ્તિનાપુર તેડાવી ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રાખ્યા પણ આ વાત દુર્યોધનને બિલકુલ રુચી નહિ.

ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાનુરૂપ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રહેતા હતા ત્યારે પાંડવોએ પોતાનાં પરાક્રમ વડે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવીને રાજસૂય નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે દુર્યોધન પણ ઈંદ્રપ્રસ્થ ગયો હતો. કૃષ્ણે દુર્યોધનને પાંડવોના કોષાધ્યક્ષ તરીકે યજ્ઞ કાર્યમાં નીર્યો હતો. એણે દ્વેષથી પાંડવોના પૈસા ખૂટી પડે અને યજ્ઞમાં તૂટ પડે એવા હેતુથી અપરિમિત વ્યય કર્યો. પણ તેમાં એનું ધાર્યું ન થતાં ઊલટી પાંડવોની વાહવાહ થઈ. તેથી તેમ જ પાંડવો સારુ મયાસુરે તૈયાર કરેલા સભામંડપ જોઈને દુર્યોધનને બહુ અદેખાઈ આવી. એમની સંપત્તિ દેખી એ દ્વેષથી સળગી ગયો. પાંડવોની સમૃદ્ધિ જોઈને એ બહુ લઈ લેવાની એને અનિવાર્ય ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ ખુલ્લું તો કાંઈ કહેવાય

નહિ. એ દ્વેષાગ્નિ ધૂંધવાતો હતો તેવામાં તે વૃદ્ધિગત થવાનાં ખીન્ન પણ કારણો મળ્યાં. એક વખત એ નિરાંતે બધા સભામંડપ જોવા સારુ પોતાના મિત્ર સહિત ત્યાં ગયો હતો. સભામંડપની રચના મયાસુરે અલૌકિક કરી હતી. કેટલીક જગાએ પાણી ન હોય ત્યાં બધે પાણી ભર્યું હોય એવી, અને કેટલીક જગાએ પાણી ભરેલું હોય છતાં ત્યાં જમીન જ જણાય એવી કારીગરી કરી હતી. વળી જ્યાં ખારણાં ન હોય ત્યાં ખારણાં, અને જ્યાં ખારણાં હોય ત્યાં બધે ભીંત જ હોય એવી પણ ખૂબી કરી હતી. આવી એકાદ ભીંતે ખારણું બનીને જતાં એ ભટકાયો. આ ચાતુર્યયુક્ત રચનાની દુર્યોધનને ખબર ન હોવાથી જ્યાં પાણી જેવું જણાય ત્યાં એ કપડાં ઊંચાં લઈને જતો. જ્યાં પાણી છતાં જમીન જ જણાય એવી એક જગાએ જતાં એ પાણીમાં પડી ગયો! એ જોઈને દ્રૌપદી આદિ સ્ત્રીઓને હસવું આવ્યું. કોઈએ તો એમ પણ કહ્યું કે અંધપુત્ર તે અંધ હોયસ્તો! આથી દુર્યોધનને ધણી લાજ આવી અને મરણથી પણ વિશેષ દુઃખ થયું. પાણીમાં પલંગેલાં કપડાં બદલાવી પાંડવોએ એને નવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરાવ્યાં, અને અમુક રસ્તે ધઈને બધી સભા જુઓ એમ સૂચવ્યું. એણે એ પ્રમાણે બધા સભામંડપ નીરખ્યો; પણ સ્ત્રીઓએ કરેલા હાસ્યથી લાગેલું દુઃખ શલ્યની પેઠે મનમાં સાલ્યા કહ્યું. કોઈ પણ રીતે એમાં ઊણપ ન થઈ. છેવટે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર પાછા પધાર્યા ત્યારે તેમની સાથે એ પણ ગયો. પાંડવોએ જતી વખતે બધાનું ધણું જ સન્માન કર્યું.

હસ્તિનાપુર ગયા પછી એનું મન સર્વદા પાંડવોની સંપત્તિ તરફ જ ઝોંટયું રહેતું. એ સંપત્તિનું શી રીતે હરણ કરવું એ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં બળ્યાં કરવાથી એ સુકાતો ચાલ્યો. એ વાત ધૃતરાષ્ટ્રે બાણવાથી એને ધણે પ્રકારે શિખામણ દીધી. એમણે કહ્યું પાંડવોની સંપત્તિ સંબંધે આવા વિચાર કરવા તને ઘટતા નથી. એ કરતાં પરાક્રમે કરીને તેમની સંપત્તિ મેળવી પાંડવોને તારું અંધર્થ બતાવ.

પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રનું આવું કહેવું એણે માન્યું નહિ છેવટે શકુનિએ યુક્તિ બતાવી કે ઘતક્રીડામાં કપટ કરતાં મને સારું આવડે છે તેમ જ યુધિષ્ઠિરને ઘતક્રીડાનો શોખ પણ છે. યુધિષ્ઠિરને ટેવ છે કે કોઈ ઘત રમવાની માગણી કરે તો તેને ના કહેવી નહિ. માટે આપણે એને અહીં તેડાવી ઘત રમીએ. તું જો એને અહીં તેડાવે તો હું એની સાથે રમું, અને એની બધી સંપત્તિ તને જીતી આપું. આ વિચાર કર્યુંને જણાવતાં એને પણ પસંદ પડયો. આમ સઘળાઓએ એક થઈ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે પાંડવોને હસ્તિનાપુર તેડાવ્યા. ગોઠવણ પ્રમાણે ઘત રમ્યા અને તેમાં કપટ કરીને શકુનિએ સભામાંડપ સહિત તેમની બધી સંપત્તિ જીતી લીધી. દ્રૌપદી ધરાધરીનું પોણું કરાવી તેને પણ જીતી લીધી. એ વખતે ભીષ્મ, દ્રોણ આદિ વૃદ્ધોએ ઘતનો નિષેધ કર્યો, પણ દુર્યોધને કોઈનું કહ્યું કાને ધર્યું જ નહિ. આ વખતે ભીમસેનને ઘણો જ ક્રોધ આવ્યો. એણે સહદેવને કહ્યું કે અગ્નિ લાવ્ય અને યુધિષ્ઠિરનો હાથ બાળી નાખીએ. અર્જુને એને શાંત પાડયો. એણે કહ્યું કે એમ કરવું આપણને ઘટિત નથી; એટલે ભીમસેન સ્તબ્ધ ખેસી રહ્યો. પછી દ્રૌપદીને સભામાં આણી એની ફજેતી કરી. પાંડવોએ બાર વર્ષ વનવાસ કરવો; તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહેવું; અને જો અજ્ઞાતવાસમાં જતા થઈ જાય તો ખીજાં બાર વર્ષ વનવાસ જવું. આવી આવી ખોલી કરા, રમી, કપટથી હરાવી તેમને અરણ્યમાં કાઢ્યા અને એમની સંપત્તિ નિષ્કંટક ભોગવવા લાગ્યા.

પાંડવો અરણ્યમાં ગયા ત્યારે બધા પોતાને સારો કહે માટે ઉત્તમ નીતિએ એણે રાજ્ય કર્યું. છતાં પાંડવોનો સમૂળો નાશ કરવાની એની લાલસા ક્ષિલકુલ શમી નહોતી. પાંડવો કયાં છે અને શું કરે છે એની એ નિરંતર છૂપી બાતમી રખાવતો. એક સમયે પાંડવો દ્વૈતવનમાં છે એ જાણી, ઘોષયાત્રા રાજ્યનાં ગોધન વગેરેની ગણતરી અને તપાસ કરવા નિમિત્તે ધૃતરાષ્ટ્રને કહીને પોતે કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન વગેરેને જોડે લઈને દ્વૈતવનમાં ગયો. ગાયો,

બળદો, આખલા વગેરેની ગણતરી અને તપાસ થઈ રહ્યા બાદ તેઓ સઘળા દ્વૈતવન પાસેના સરોવરમાં જળક્રીડા કરવા ગયા. એવું બન્યું કે એ સમય પહેલાં એ લોકોથી પાંડવોને કાંઈ ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે ઈંદ્રે ચિત્રરથ ગાંધર્વને એ વનમાં મોકલ્યો હતો. દુર્યોધન અને એની ટાળીને ચિત્રસેન સાથે ભેટા થઈ ગયો. ચિત્રસેને દૂત મોકલી દુર્યોધનને કહાવ્યું કે હું અહીં સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન ક્રીડા કરું છું. સખ્ય તમે અહીં આવશો નહિ. પરંતુ એમણે ગાંધર્વદૂતનું અપમાન કરી એની જોડે જિલટું કહાવ્યું કે તું આ વનમાંથી સત્વર નીકળી જા. નહિતો રાજા દુર્યોધનની સાથે કામ છે. આથી ચિત્રસેનને ક્રોધ આવ્યો અને એમની જોડે યુદ્ધ કરવા આવતાં તેમની વચ્ચે ઘણું ઉગ્ર યુદ્ધ થયું. ગાંધર્વે કર્ણના અને કર્ણે ગાંધર્વના ઘણા માણસો મારી નાખ્યા. ગાંધર્વે કર્ણને નસાડયો અને ખીજાઓને પરભવ પમાડી દુર્યોધનને કેદી કરીને લઈ ગયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૪૩.

કર્ણ નાસી છૂટ્યો અને દુર્યોધન કેદ પકડાયો એટલે બાકીના અરણ્યમાં ભટકતા હતા તે પાંડવોને મળ્યા. તેમણે બધી હકીકત પાંડવોને કહી. ભીમસેન કહે ઠીક, અમને રુચતું હતું તે ચિત્રસેને કર્યું, પણ યુધિષ્ઠિરને દયા આવી અને એણે ભીમને કહ્યું કે આવું ખોલવું આપણને ઘટતું નથી. તું અને અર્જુન જાઓ અને ચિત્રસેન પાસેથી દુર્યોધનને છોડાવો. આથી નિરુપાય થઈ બનને ભાઈઓ ચિત્રસેન પાસે ગયા. ચિત્રસેને કહ્યું: તમે અહીં શું કરવા આવ્યા? ઈન્દ્રે મને તમારા જ સંરક્ષણ સારુ મોકલ્યો છે; કેમકે દુર્યોધન અહીં તમને ઉપદ્રવ કરવાની બુદ્ધિથી જ આવ્યો હતો. મેં એને કેદ કર્યો એ યોગ્ય જ છે. એ સાંભળીને અર્જુને કહ્યું કે તારું કહેવું વાજબી છે, છતાં યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા જેમ અમને શિરસા વંદનીય છે, તેમ તને પણ હોવી જોઈએ. માટે તું દુર્યોધનને છોડી દે અને પોતાને સ્થળે જા. ચિત્રસેન એ વાત માને નહિ. આ ઉપરથી એનું અને અર્જુનનું યુદ્ધ થયું.

તેમાં ચિત્રસેન હાર્યો અને ખોલ્યો કે ભલે તમારી ધ્વજા પ્રમાણે થાયો. પરંતુ હું દુર્યોધનને યુધિષ્ઠિરની આગળ લઈ જઈને ત્યાં છોડીશ. એમ કહી એ દુર્યોધનને લઈને ભીમસેન અને અર્જુનની સાથે યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો, દુર્યોધનને મુક્ત કર્યો અને યુધિષ્ઠિરે એને રજ આપવાથી સ્વસ્થાને ગયો. ચિત્રસેન ગયો એટલે યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને કહ્યું કે આમ વર્તવું તને કેવળ અયોગ્ય છે. હશે, જે થયું તે ઠીક થયું. તું હવેથી આવું સાહસ ખેડીશ નહિ. આમ કહીને એણે દુર્યોધનને હસ્તિનાપુર જવાની આજ્ઞા આપી. / ભા.૨૦ વન૦ અં.૨૪૪-૨૪૭.

આ પ્રમાણે અપમાન પામેલો દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરને વંદન કરીને ત્યાંથી નીકળ્યો. એ પોતે લગ્ન-સાગરમાં ડૂબી ગયો હતો. હસ્તિનાપુર જવાને અરણ્યમાંથી ચાલતા કર્ણ, દુશાસન વગેરે આજુ-બાજુ ભટકતા હતા તે એને આવી મળ્યા. એમણે ઘણું પ્રકારે એનું સાંત્વન કર્યું કે વેળાવેળાની છાંયડી છે. ખનવા કાળ હોય તે બને છે, બાકી અમે બધા પાસે હોવા છતાં આવું થાય નહિ. દુર્યોધન કહે : આવું અપમાન અને પાંડવોની સમક્ષ ! હું એનેનો છોડાવ્યો છૂટ્યો ! આથી મરણ સારું, માટે મેં આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું મરીશ જ. તમારે બધાએ હસ્તિનાપુર જવું. આમ કહીને એણે બધા મરવા અગ્નિ સળગાવડાવ્યો. અગ્નિમાં કૂદી પડ્યા પહેલાં એ ધ્યાનસ્થ થયો. પણ તે વખત એને સ્વપ્ન આવ્યું હોય એવો ભાસ થયો.

દુર્યોધન આત્મહત્યા કર્યા પહેલાં ધ્યાનસ્થ થયો તે વખતે સ્વપ્નની પેઠે એણે કેટલાક અસુરો જોયા. એ અસુરોએ એને કહ્યું કે હે દુર્યોધન ! તું પાંડવોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર. અમે તને સહાય કરીશું. નરકાસુરાદિ જે જે અસુરો મરી ગયા છે તે બધા કર્ણ, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેના શરીરોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. તેમ જ ઘણા અસુરો અમે અમુકને મારીશું જ, ન મારીએ તો પંચ મહાપાતકોએનું પાપ અમને લાગે, એવાં પણ લઈને ક્ષત્રિ થઈને

પૃથ્વી પર અવતર્યા છે. એ બધા તને સહાય કરી પાંડવોને હણશે. માટે તું આત્મહત્યા કરીશ નહિ. આમ બોલીને એ અસુરો અંતર્ધાન થયા. એટલે દુર્યોધન પણ બંધમાંથી બગ્યો હોય એમ ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થયો. એને આ સ્વપ્નથી કાંઈ ધૈર્ય આવ્યું અને આ સ્વપ્નની વાત કોઈને ન કહેતાં ઘણા ઉત્સાહથી હસ્તિનાપુર તરફ પ્રયાણ કરી આનંદ-ભર્યો હસ્તિનાપુરમાં પેઠે / ભ.૨૦ વન૦ અં.૨૫૩.

હસ્તિનાપુરમાં રહ્યો રહ્યો દુર્યોધન સર્વદા પાંડવોનો નાશ શી રાતે કરું, એ જ ચિંતવન કર્યા કરતો હતો. એક સમય દુર્વાસાઋષિ પોતાના અધુત (દસ હજાર) શિષ્યોને લઈને હસ્તિનાપુરમાં સહજ આવી ચઢ્યા. દુર્યોધને બહુ જ અને ઘણા દિવસ સુધી એમની સેવા કરી. આથી પ્રસન્ન થઈ દુર્વાસાએ કાંઈ માગવાનું કહેતાં, કર્ણ, શકુનિ વગેરેની શિખવણીથી માગ્યું કે જેમ આપ મારે ત્યાં પધાર્યા તેમ જ સઘળા શિષ્યો સહ વર્તમાન કામ્યકવનમાં પધારો, દ્રૌપદીને ત્યાં ભોજન માગો અને એમ કરીને એને છોડો. આ વાત દુર્વાસાને બિલકુલ રુચી નહિ, પણ નિરુપાય થઈ તેઓ કામ્યકવનમાં ગયા. એમણે સંકેત પ્રમાણે અન્નની યાચના કરી. કૃષ્ણના સામર્થ્યથી પાંડવોને કોઈપણ અપકાર કર્યા સિવાય દુર્વાસા પોતાને આશ્રમે ગયા. (૨. દુર્વાસા શબ્દ જુઓ.)

એક વખત દુર્યોધન કર્ણ વગેરેની જોડે સભામાં પાંડવોની નિંદા કરતો ખેડો હતો, ત્યાં ભીષ્મ આવી ચઢ્યા. એમણે પાંડવોની નિંદા સાંભળીને એનો ઘણો જ ધિક્કાર કર્યો. એમણે કર્ણનો એટલો તિરસ્કાર કર્યો કે એને ઘણો ક્રોધ આવ્યો અને પોતે દિગ્વિજય કરવા નીકળી પડ્યો. કર્ણે અનેક રાજાઓને છુટ્યા અને અપાર દ્રવ્ય આણ્યું અને દુર્યોધનને કહ્યું કે તું પણ પાંડવોની માફક રાજ-સૂય યજ્ઞ કર. તે ઉપરથી દુર્યોધને પોતાના પુરોહિતને તેડાવ્યો અને એની સલાહ પૂછી. એણે તેમ જ બીજા ઋષિઓએ દુર્યોધનને કહ્યું કે તારા કુળમાં યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો છે માટે બધાં



સુધી યુધિષ્ઠિર હયાત હોય ત્યાં સુધી રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો શાસ્ત્રાધારે તને અધિકાર રહ્યા નથી. માટે તું ખીજો કોઈ યજ્ઞ કર. આ ઉપરથી કયો યજ્ઞ કરવો એની ઘડભાંજ કરતાં છેવટ એણે વિષ્ણુયાગ કરવો એવું સર્વાનુમતિએ ઠ્યું.

પછી યજ્ઞ કરવાનું નક્કી કરી તેની તૈયારીઓ ચાલી. સોનાના હળ વડે જમીન ખેડી યજ્ઞભૂમિ નિર્માણુ કરાઈ. યજ્ઞનો આરંભ થયો. દુર્યોધનને પાંડવોને યજ્ઞમાં આવવાને તેડવા સારુ વનમાં દૂત મોકલ્યો. એ દૂત વનમાં ગયો અને આપ યજ્ઞમાં પધારો એમ યુધિષ્ઠિરને કહેતાં એમણે ઉત્તર આપ્યો કે અમે યજ્ઞમાં આવીએ એ વાત ખરી, પણ અમારાથી તેર વર્ષ પૂરાં થયા સિવાય નગરમાં અવાય નહિ, માટે આવતા નથી. હાલ દુર્યોધન યજ્ઞ કરે છે એ જાણીને અમને સંતોષ થાય છે, એવું તું જઈને એને કહેજે. દૂત પાછો જવાને નાકળતો હતો તે વખતે એને હાક મારીને ભીમસેને કહ્યું કે દૂત! અમારાં વનવાસનાં તેર વર્ષ પૂરાં થયા પછી ડૂમેટો યુદ્ધયજ્ઞ થનાર છે. એ યજ્ઞમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર રૂપી અગ્નિમાં દુર્યોધનની આહુતિ આપવાના પ્રસંગ પહેલાં અમે ત્યાં આવીશું. કોઈના તેડાની વાટે જોવા નહિ રહીએ, એવો સંદેશો મેં મોકલ્યો છે એવું તું જઈને સઘળા કારવોને કહેજે. દૂતે આવીને એ સંદેશો શબ્દશઃ કહી સાંભળાવ્યો. આ સાંભળીને દુર્યોધનનું મન ખાટું તો થઈ ગયું, પણ એણે વિષ્ણુયાગ પૂરો કર્યો. એણે આવેલા સઘળા પ્રાહ્મણોને અપાર ધનવસ્ત્રાલંકાર આપી માનપાન સાથે વિદાય કર્યાં/ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૭. બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવી પાંડવો તેરમે વર્ષે ગુપ્તવાસ સારુ વિરાટને ત્યાં નામ પક્ષટીને રહ્યા હતા. દરમ્યાન કીચકના વધ વજેરેથી પાંડવો ત્યાં હશે એવો દુર્યોધનને સંશય આવ્યો. એમને ખોળી કાઢ્યા હોય તો ખોલી પ્રમાણે પાંડવોને ખીજા બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડે. એમ થાય તો ઠીક થઈ જાય એ હેતુથી વિરાટનગરની દક્ષિણે વિરાટની ગાયો વજેરે હતું તે હરી લઈ આવવાને એણે

સુશમાને મોકલ્યો. જે પાંડવો વિરાટમાં હશે તો તે ગાયોનું હરણુ કરતાં સામા થશે જ, એવી માન્યતાથી એણે આ ખેત રચ્યો હતો. પણ સુશમાને પરાલવ થયો. (૩. વિરાટ શબ્દ જુઓ.) ભીષ્માદિ સહવર્તમાન પોતે ઉત્તર તરફ ગયો અને વિરાટની ઉત્તર તરફના ગોધનને હાંકી જવાના પ્રયત્ન કર્યા. પણ પાંડવોને છતાં પાંડવો તો રહ્યા પણ પોતે જ પરાલવ પામ્યો. (બૃહનનટા શબ્દ જુઓ.)

આ પ્રમાણે દુર્યોધને જે જે પ્રયત્ન કર્યા તેમાં એ નિષ્ફળ ગયો અને વર્ષ પૂરું થતાં પાંડવો છતાં થયા. તેઓ ઉપપ્લવ્ય નામના નગરમાં રહ્યા. એમણે પુરોહિત દુપદને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે સામ કરવા મોકલ્યો કે કીરવો યથાન્યાય રાજ્યનો અર્ધવિભાગ એમને આપે. પણ એથી કાંઈ વળ્યું નહિ. પુરોહિત દુપદ પાંડવ પાસે પાછો આવ્યો. એની પૂઠે પૂઠે જ ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને પાંડવો પાસે મોકલ્યો. સંજયે પાંડવો પાસે આવીને ધૃતરાષ્ટ્રના કહાવ્યા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે : હે યુધિષ્ઠિર! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે મને તમને જે કહેવા મોકલ્યો છે તેટલું જ હું ખોલીશ. ઓછોવત્તો એક શબ્દ પણ કહેતો નથી, માટે હું જે કહું તે મારો મત છે એમ ન ધારતાં હું કેવળ દૂત તરીકે કહેલાં વચનો જ કહું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ધૃતરાષ્ટ્રનું કહેવું છે કે તું અને તારા બંધુઓ ધર્માત્મા છો. માટે તમે જેમાં હિંસા જ ભરી છે એવા યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત ન થતાં ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને તમારી ઉપજીવિકા ચલાવી લો. અગર જે કહેશે કે ભિક્ષાવૃત્તિ ક્ષત્રિયને નિંદા છે, તો તમારે તેમ કરવાની પણ જરૂર પડે એમ નથી, કારણ કે કૃષ્ણ તમારા પરમ આપ્તજન છે તેમ જ દુપદ તમારા સસરા છે. ખેમાંથી ગમે તેને ત્યાં રહેવાથી તમને કોઈ ના કહે એમ નથી. ટૂંકામાં મેં કહ્યું તેમાંથી જે રુચે અને યોગ્ય લાગે તે કરો અને રાજ્યનો વિભાગ ન માગતાં સ્વસ્થ રહો. સંજયનું આ કહેવું સાંભળીને યુધિષ્ઠિરને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી એમણે પણ યુધિષ્ઠિરને પાછો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો. તે સાંભળીને સંજય તથાસ્તુ કહીને

હસ્તિનાપુર ગયો. યુધિષ્ઠિરે છેવટે સામ કરવા સાડુ કૃષ્ણને કારવો પાસે મોકલ્યા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.)

સામ ઉપાયથી કશું ન વળતાં આખરે યુદ્ધ કરવાનો જ નિશ્ચય થતાં પાંડવો અને દુર્યોધને લક્ષ્મણને જ ભાવ કરવાનો આરંભ કર્યો. બંને પક્ષે પોતાપોતાના મહારથીઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા. મદ્ર દેશાધિપતિ શલ્ય રાજા પાંડવો પાસે જતો હતો પણ દુર્યોધને યુક્તિથી તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો. (શલ્ય શબ્દ જુઓ.)

પાંડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રો વચ્ચે જે ઘેર યુદ્ધ થયું તે ભારતીયુદ્ધ-મહાભારત અગર ભારત નામે પ્રસિદ્ધ છે. (ભારતીયુદ્ધ શબ્દ જુઓ.) આ યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે જ્યદ્ધનો વધ થતાં પહેલાં દુર્યોધન પોતે અર્જુન પર ચઢી ગયો. પણ એણે સખત હાર ખાધી. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૦૨-૧૦૩.

ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ એ ત્રણે, તેમ જ દુઃશાસન, શકુનિ આદિ ઘણાંયે મહારથી મરણ પામ્યા, તેથી દુર્યોધન ઘણો દિલગીર થયો. તે વખતે અશ્વત્થામાની સૂચના ઉપરથી શલ્યને સેનાપતિ નીમ્યો. પરંતુ શલ્ય મરી ગયો, જેથી એ ભયભીત થઈ ગયો. પોતાને જલસ્તંભવિદ્યા આવડતી હોવાથી એને યોગે એ એક તળાવડીમાં જઈને સંતાઈ રહ્યો. પાંડવો એને ચોતરફ શોધતા હતા, પણ એ જડે નહિ. આથી પાંડવોએ એવું બહુર કર્યું કે જે કોઈ દુર્યોધનને પકડાવી દેશે તેને અમુક દ્રવ્ય મળશે. એ ઉપરથી કેટલાક લોભી માણસોએ પાંડવ પાસે આવીને કહી દીધું કે દુર્યોધન દ્વૈપાયનહુદ નામના સરોવરમાં છે. ભીષ્મને સંતુષ્ટ થઈને એ લોકોને કહેલું ઇનામ આપ્યું. પછી કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિર સહવર્તમાન પાંડવો દ્વૈપાયનહુદ ઉપર ગયા. કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરે એને અનેક અનેક વાતો કહીને યુક્તિ વડે હુદની બહાર કાઢ્યો. પછી યુદ્ધને અઢારમે દિવસે દિવસના બે પહોર પછી ભીષ્મ અને દુર્યોધનના યુદ્ધનો આરંભ થયો. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૩-૩૫.

૩૩

ભીષ્મને અને દુર્યોધનના યુદ્ધનો પ્રસંગ ચાલતો હતો તે દરમ્યાન યાત્રાએ ગયેલા બલરામ એકાએક ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમણે એ બંનેને ઘણો ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ તેઓ યુદ્ધ કરતા અટકે નહિ. એટલામાં દુર્યોધનની બાંધ ઉપર ભીષ્મને ગદા મારી, એને ભોંય પર પાડ્યો. ગદાયુદ્ધનો નિયમ છે કે તેમાં કમ્મરથી નીચે ધા કરાય નહિ; છતાં ભીષ્મને બાંધ પર ધા કર્યો તે જોઈને બલરામ બહુ ગુસ્સે થઈ ગયા અને પોતે ગદા લઈ ભીષ્મને પર ધાયા. પરંતુ કૃષ્ણે તેમને શાંત પાડ્યા અને સમજણ પાડી કે 'તારી બાંધ પર ગદા બેસશે અને તેથી તું મરણ પામીશ' એવો દુર્યોધનને મૈત્રેયઋષિનો શાપ હતો. એ ઋષિના શાપને અનુસરીને આમ બન્યું છે, એમાં ભીષ્મનેનો વાંક કાઢવાનો નથી. પછી શાંત થઈને બલરામ દારકા ગયા. / ભાર૦ શલ્ય અ૦ ૬૧.

પછી દુર્યોધન રણમાં પડ્યો હતો ત્યારે અશ્વ-ત્યામા એની પાસે આવ્યો. દુર્યોધને એને સેનાપતિ પદે સ્થાપ્યો. અશ્વત્યામા ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિક પાંચાલો અને પાંડવોને મારીને પાછો આવ્યો અને બકાઈભરેલી વાણીમાં એને એ વાત કરી. દુર્યોધને એનાં ગૌરવભર્યાં વચનો કહેતાં કહેતાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. / ભાર૦ સૌપ્તિક૦ એ૦ ૯ • (૧. અશ્વત્યામા શબ્દ જુઓ.)

ઉપરની સઘળી હકીકત ઉપરથી દુર્યોધનનો સ્વભાવ કેવો હશે એ ધ્યાનમાં આવે એમ છે, માટે એનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મરતાં મરતાં અંતકાળ સમયે પણ એની દુર્બુદ્ધિ ગઈ નહોતી.

એને લક્ષ્મણ નામે પુત્ર અને લક્ષ્મણા નામે કન્યા એમ બે સંતાન હતાં. એનો પુત્ર તો એના જીવતાં જ અભિમન્યુને હાથે મરણ પામ્યો હતો. એની કન્યા કૃષ્ણના પુત્ર સાંબને વરાવી હતી તે જ માત્ર એની પાછળ જીવતી હતી.

દુરાધર સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૧૦

દુરુક્તિ ક્રોધ અને હિંસાની કન્યા, કલિની બહેન / ભા૦ ૪-૭-૩

દુર્વાસા સ્વાયંભુવ મન્વંતર માંલ્યલા અત્રિ ઋષિથી કર્કમની કન્યા અનસૂયાને પેટ અવતરેલા ત્રણ પુત્રામાંનો ખીજો. એણે કાંઈ અપરાધ સારુ ઇન્દ્રને શાપ્યો હતો કે તારી સર્વ સંપત્તિ સમુદ્રમાં પડશે. તેમ તે પડી હતી. પછી સમુદ્રમથન દ્વારા એણે આપેલા ઉશાપને લીધે પાછી મળી હતી. ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં અંત્રકૂમ નામે ઇન્દ્ર હતો તેના સંબંધમાં આ વાત હોવી જોઈએ, કારણ સમુદ્રમથન ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં થયું હતું. એક ઇન્દ્રને થયેલો શાપ ખીજ ઇન્દ્રને બાધક થાય એમ અને નહિ.

દુર્વાસા (૨) વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના અત્રિ ઋષિથી અનસૂયાને થયેલા ચાર પુત્રમાંનો ખીજો. એ મહાતપસ્વી હતો. એ કાલરુદ્રાગ્નિનો અંશાવતાર જન્મ્યો હતો. તેથી મહાદેવની આજ્ઞાથી શ્વેતકી નામના રાજાએ એને પોતાના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ બનાવ્યો હતો. (શ્વેતકી શબ્દ જુઓ.) એ ઉત્તમ કોટિનો બ્રહ્મવેત્તા હતો. એ સ્વભાવતઃ બહુ જ ક્રોધી હતો. અંબરીષ રાજા ઉપર ક્રોધ કરીને એણે કૃત્યા છોડી હતી, જેથી દ્વાદશી તિથિના અભિમાની દેવ વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર એની વાંસે પડ્યું હતું. (૨. અંબરીષ શબ્દ જુઓ.)

એક વખત એ દ્વારકા ગયો હતો ત્યારે કૃષ્ણે એનો બહુ જ સત્કાર કરી પોતાને ત્યાં રાખ્યો હતો. તે વખતે એણે કૃષ્ણને ઘણી વખત સતાવ્યા હતા. એક વખત કૃષ્ણની પાસે ખીર કરાવી અને તે ખીર પોતાને હાથે રુકિમણ્ણી અને કૃષ્ણને શરીરે ચોપડી હતી! ખીજ વખત રથે ઘોડા ન જોડતાં કૃષ્ણ અને રુકિમણ્ણીને જોડ્યાં અને રુકિમણ્ણી બરાબર ચાલે નહિ તો તેને ચાલુક માર્યા હતા. આમ થતાં પણ કૃષ્ણને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ, એટલું જ નહિ પણ રુકિમણ્ણીની મુખમુદ્રા પણ પ્રસન્ન જ રહી હતી. તે ઉપરથી પોતે બહુ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ બન્નેને ઘણા પ્રકારનાં ઇચ્છિત વરદાન આપી સ્વસ્થાન ગયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૬૪

એની એવા પ્રકારની સેવા દુર્યોધને પણ કરી હતી. દુર્યોધને વર માગ્યો કે પાંડવને ત્યાં જઈ ભોજન

કરવા ખાતર નહિ પણ પાંડવોનું સત્ત્વ જોવા સારુ મધ્યરાત્રિ પછી જ્યારે ભોજન વગેરે આટોપવાયું હોય તે વખતે ભોજન માગવું. જો ભોજન ન આપે તો તેમને શાપવા. દુર્યોધનને પાકે પાયે ખપ્પર હતી કે દ્રૌપદીના જન્મા પછી સૂર્યે આપેલી ધાળીમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થતું ન હતું, એટલે દુર્વાસા માગશે તે ભોજન પાંડવો આપી શકશે નહિ અને પરિણામે દુર્વાસા ક્રોધ કરીને એમને શાપ દેશે. દુર્યોધનનું આ કહેવું દુર્વાસાને રુચ્યું નહિ, પણ પોતે વર માગ એમ કહ્યું હતું એટલે નિરુપાયે ત્યાં ગયો. પોતાના (દશ હજાર) શિષ્યો સાથે મધ્યરાત્રે કામ્યકવનમાં જઈને એણે પાંડવો પાસે અન્નની માગણી કરી. યુધિષ્ઠિરે તથાસ્તુ કહીને કહ્યું કે આપ સ્નાન કરી આવો; એટલામાં હું જમવાની તૈયારી કરું છું. ઋષિ સ્નાન કરવા ગયા અને યુધિષ્ઠિર આશ્રમમાં આવીને દ્રૌપદીને જગાડીને ઋષિ આવ્યાના સમાચાર કહ્યા એ સાંભળીને એ ગભરાઈ અને લાગલું જ કૃષ્ણનું સ્મરણ કર્યું. કૃષ્ણ ત્યાં તત્કાળ પ્રગટ થયા. દ્રૌપદી અને પાંડવો પોતે સર્વાત્મા છે એનો પરચો દેખાડવા કૃષ્ણે સૂર્યની આપેલી ધાળીમાં શાકપાત્ર ઉપજાવી બધાંના દેખતાં પોતે ખાધું. એમના જમીને તૃપ્ત થતાં જ દુર્વાસા અને સઘળા ઋષિઓ પરમ તૃપ્ત થયા. દ્રૌપદીની આગળ ઢગલેઢગલા ખાંચ પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા, એ જોઈને દ્રૌપદીને ધીરજ આવી, અને યુધિષ્ઠિરને ઋષિને ખોલાવડાવવાનું કહ્યું. એણે સહદેવને ઋષિને તેડવા મોકલ્યો પણ, ઋષિ કોઈ સ્થળે મળે જ નહિ! સ્નાન કરતાં કરતાં જ બિલકુલ જમાય નહિ એમ તૃપ્ત થઈ જવાથી, યુધિષ્ઠિરનું કલ્યાણ થાઓ એવો આશીર્વાદ દઈને ઋષિ ત્યાંથી જતા રહ્યા હતા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૬૪.

દુર્વાક્ષી કૃષ્ણપિતા વસુદેવના વૃક નામના ભાઈની સ્ત્રી. એને તક્ષ, પુષ્કર વગેરે પુત્રો હતા.

દુર્વિભાગા એક દેશવિશેષ.

દુર્વિમોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રામાંનો એક.

દુર્વિરોચન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રામાંનો એક.

દુર્વિષય ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.  
 દુઃશલ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.  
 દુઃશલા સો પુત્ર પછી ગાંધારીને ધૃતરાષ્ટ્રથી એક પુત્રી થઈ હતી. તે સિંધુ દેશાધિપતિ જ્યદ્રથને વરાવી હતી.

દુઃશાસન ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક અને દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ. એ પણ દુર્યોધનના જેવો જ શર. પરાક્રમી અને મહારથી છતાં ધણો દુષ્ટ હતો. શકુનિએ કપટ ઘૂતથી પાંડવોની બધી સંપત્તિ હરી લઈને દ્રૌપદી ધરાધરીને જીતી ગયા ત્યારે દુઃશાસન દુર્યોધનના કહેવાથી દ્રૌપદી રજસ્વલા હતી છતાં એનો ચોટલો પકડીને એને અંતઃપુરમાંથી સભામાં લાવ્યો હતો. નિર્લંબજ બનીને બિચારીને સભામાં નગ્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કૃષ્ણના અલૌકિક સામર્થ્યને લીધે તેમાં ફાવ્યા નહિ, ત્યારે જ એ વાત પડતી મૂકી. એના આ કુકર્મથી ગુસ્સે થઈ ભીમે ધોર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું દુઃશાસનનું લોહી પીશ અને દ્રૌપદીનો ચોટલો જે હાથે પકડ્યો છે તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખીશ.

દુઃશાસન દુર્યોધનની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો હોવાથી એણે એને યૌવરાજ નીમ્યો હતો.

જે સમયે ભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે શકુનિ સહિત એને સાત્યકિની સાથે જબરી લડાઈ થઈ હતી. તેમાં એ બંને હાર પામ્યા હતા. દ્રોણાચાર્યે એનો પુષ્કળ તિરસ્કાર કર્યો હતો / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૩-૧૨૨. ● છેવટે ભીમસેને એણે જે હાથે દ્રૌપદીનો કેશકલાપ પકડ્યો હતો તેને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. જાતી ચીરી એનાં રુધિરનું પાન ક્યું અને પોતાની ધોર પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરી એને મારી નાખ્યો હતો. (૧. ભીમસેન શબ્દ જુઓ.)

દુષ્ટંત રાવણે હરાવેલો એક રાજા.

દુષ્ટર્ણુ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દુષ્ટપ્રવર્ષણ સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. / ભાર૦ ભી૦ ૬૪-૨૯; ક૦ ૪૬-૮ ● એને યુદ્ધમાં ભીમે માર્યો હતો. / ભા૦ સ૦ ૨૫-૧૬.

દુષ્ટપ્રહર્ષ સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૯૬.

દુષ્ટંત સોમવંશીય અજમીઢનો પુત્ર. એની માતાનું નામ નીલી અને ભાઈનું નામ પરમેષ્ટી હતું. / ભાર૦ આ૦ ૧૦૧-૨૦.

દુષ્ટંત (૨) સોમવંશી, પુરુકુળોત્પન્ન રાદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયના કુળમાં જન્મેલા રૈભ્ય રાજાનો પુત્ર એને તુર્વસુકુળોત્પન્ન મરુત રાજાએ પોતાને સંતતિ ન હોવાથી દીકરો માની પોતાનું સઘળું રાજ્ય આપ્યું હતું. એને શકુન્તલા નામે સ્ત્રી હતી. એને પેટ સર્વદમન ઉર્ફે ભરત નામે પુત્ર થયો હતો. (શકુન્તલા શબ્દ જુઓ.)

દુષ્ટરાજ્ય સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર. / ભાર૦ આ૦ ૧૩૧-૯.

દુઃસહ ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

દુઃસ્વભાવ ધૃતરાષ્ટ્ર નામના નાગના પુત્રોમાંનો એક (બહુવાહન શબ્દ જુઓ.)

દુર્ષ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવવંશીય નૃપંજય રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તિમિ નામે રાજા હતો.

દૂષણુ ખર નામના રાક્ષસનો સેનાપતિ. એને વજ્રવેગ અને પ્રમાથિ નામે બે ભાઈ હતા. એ પોતાના ચાર અમાત્યો સહિત જનસ્થાનને વિશે રામને હાથે મરણ પામ્યો હતો. (૧. ખર શબ્દ જુઓ.)

દૂષણુ ઋષભદેવ વંશના ભૌવન રાજાની સ્ત્રી. એને ત્વષ્ટા નામે પુત્ર હતો.

દઠ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

દઠ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૩૭.

દઠચ્યુત અગસ્ત્ય ઋષિ અને કૃષ્ણેષણાનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઇન્દ્રવાહ / ભા૦ ૪-૨૮-૩૨.

દઠદમન એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

દઠક્ષત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દઠધન્વા દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં આવેલો એક રાજા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૧.

દઠનેત્ર વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક / વા૦ ૨૧૦ બાળ૦ સ૦ ૫૭.

દહનેમિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિના પુત્ર દેવમીઠ અગર દ્વિમીઠના વંશના સત્યધૃતિ રાજનો પુત્ર. એને સુપાર્શ્વ નામે પુત્ર હતો.

દહરથ એક રાજર્ષિ.

દહરથ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક. / ભાર૦ દ્રોણ૦ ૧૫૮.

દહરથાશ્રય સોમવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર / ભાગ૦ આ૦ ૧૩૧-૧૨.

દહરુચિ પ્રિયવ્રતપુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો ત્રીજો. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

દહરુચિ (૨) કુશદ્રીપના સાત દેશમાંનો ત્રીજો.

દહવર્મા ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દહવ્ય એક ઋષિ / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૫૫.

દહસંઘ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

દહસેન દ્રોણાચાર્યે મારેલો પાંડવ પક્ષનો એક રાજ / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૧.

દહસ્થુ અગસ્ત્ય ઋષિથી લોપામુદ્રાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ સાત વર્ષ સુધી ગર્ભમાં રહ્યો હતો. નાનપણથી જ એ વેદવેદાંગપારંગત અને જબરો તપસ્વી હતો. એ નાનો હતો ત્યારથી જ રોજ હનર માણસથી ઊંચકાય એટલી સમિધ એ એકલો ઊંચકી લાવતો. આથી મશ્કરીમાં અગસ્ત્ય એને ઇષ્મવાહ (ઇષ્મ=સમિધ) કહેતો. અનપત્ય હોવાથી એણે આને પુત્ર કરી લીધો હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૯૭.

દહહુનુ સોમવંશ પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજના પુત્ર અજમીઠ રાજના વૃહદિપુ નામના પુત્રના વંશના સેનજિત રાજના ચાર પુત્રોમાંનો ખીજો. એના મોટા ભાઈનું નામ રુચિરાશ્ર.

દહહસ્ત (ધૃતરાષ્ટ્રના સોમાંનો એક પુત્ર.

દહક્ષત્ર

દહાયુ } સોમવંશી ઐલના પુરવનો પુત્ર. તેની મા ઉર્વાશી.

દહાયુધ

દહાશ્ય સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન કુવલાશ્વ રાજના એકવીસ હનર પુત્રોમાંથી ઊગરેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એને પ્રમોદ નામનો પુત્ર હતો.

દહાશ્ય અગસ્ત્ય પુત્ર દહસ્થુનો ભાઈ / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૨.

દહાયુ એક ઋષિ

દષદ્રેતી સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અનરણ્ય રાજના પુત્ર હર્યશ્વ રાજની સ્ત્રી.

દષદ્રેતી (૨) ભારતવર્ષીય એક નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.) પાંડવના સમયમાં આ નદી હસ્તિનાપુર અને કુરુક્ષેત્રની મધ્યે વહેતી હતી. કુરુક્ષેત્ર તે મહાભારતની યુદ્ધભૂમિ.

દષ્ટરથ એક રાજર્ષિ

દેવ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ પદાર્થ, અને એનાં કારણ, એ બધાંને જ પોતાના પ્રકાશ વડે પ્રકાશિત એટલે ઘોતન કરનાર - પરમાત્મા તે.

દેવ (૨) જેને નિમેષોન્મેષ થતી નથી, જ્યોતિષ્પ દેહ હોવાથી જેનો પડછાયો પડતો નથી અને પૃથ્વી પર આવતાં ભોંયને જેનો પાદસ્પર્શ થતો નથી, એવા સ્વર્ગ, અને ઉપલક્ષણ વડે સત્યાદિ લોકવાસીઓને દેવ કહેવામાં આવે છે તે બધા. અદિતિ પુત્રોને આ નામ સાધારણ રીતે લગાડાય છે.

બ્રહ્મદેવથી માંડીને નાગ પર્યંત, તેમજ વાલખિલ્યાદિક, નારદાદિક, ઉર્વશ્યાદિક અપ્સરા, શતદ્રુ આદિ નદીઓના દેવવિશેષ, હિમવાનાદિ પર્વતના દેવવિશેષ, એ સઘળાને 'દેવ' એવું નામ લગાડાય છે.

દેવઋષભ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને ભાનુ નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઇંદ્રસેન.

દેવક સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાતવત રાજના વંશના આહુક રાજના બે પુત્રોમાંનો પહેલો. ઉગ્રસેનનો મોટો ભાઈ. એને દેવવાન, ઉપદેવ, સુદેવ અને દેવવર્દન નામે ચાર પુત્રો અને ધૃતસેવા, શાંતિદેવા, ઉપદેવા, શ્રીદેવા, દેવરક્ષિતા, સહદેવા અને દેવકી એમ સાત કન્યાઓ હતી. આ સઘળીઓને વસુદેવને પરણાવી હતી.

દેવક. (૨) યુધિષ્ઠિરને પૌર્વીને પેટે થયેલો પુત્ર.

દેવક (૩) કાચદ્રીપમાંના લોકવિશેષ / ભાર૦ પ ૨૦-૨૨.

દેવકદંપ બ્રહ્મદેવનો છટો દિવસ, અમર-કદંપ. (૪ કદંપ શબ્દ જુઓ.)

દેવકી દેવક રાજની કન્યા અને વસુદેવની સ્ત્રી. એને કૃષ્ણ વગેરે આઠ પુત્ર થયા હતા.

દેવકી (૨) ઋષભદેવવંશીય ઉદ્દગીધની સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ પ્રસ્તાવ / ભા૦ ૫-૧૫-૧૬.

દેવકુલ્યા સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના મરીચિ ઋષિના પુત્ર પૂર્ણિમાની કન્યા. એણે જન્માંતરે ભગવાનનું પાદપ્રક્ષાલન કર્યું હતું, તેના પુણ્યપ્રભાવે કરીને એ હાલ સ્વર્ણની - સ્વર્ગની નદી રૂપે છે.

દેવકુલ્યા (૨) ઋષભદેવવંશીય ભૂમા રાજની સ્ત્રી. પ્રસ્તાવની માતા.

દેવકૂટ મેરુની તળેટી આસપાસના પર્વતોમાં પૂર્વ દિશા તરફ આવેલો પર્વત.

દેવકૂટ (૨) ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

દેવગાંધર્વ કશ્યપ ઋષિને મુની નામની સ્ત્રીથી થયેલા સોળ ગાંધર્વ તે. તેમનાં નામ: ભીમસેન, ઉગ્રસેન, સુપર્ણ, વરુણ, ગોપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, સૂર્યવર્ચા, સત્યવાક, અર્કપર્ણ, પ્રયુત, ભીમ, ચિત્રરથ, શાલિશિરા, પર્જન્ય, કલ્પિ અને નારદ / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬ શ્લો. ૪૨-૪૪.

દેવગાંધર્વ (૨) કશ્યપને પ્રાધાને પેટે થયેલા દશ દેવગાંધર્વ તે. તેમનાં નામ: સિદ્ધ, પૂર્ણ, બહિર્ણ્યાયુ, બ્રહ્મચારી, રતિગુણુ, સુપર્ણ, વિશ્વાવસુ, ભાનુ અને સુચંદ્ર. આ સિવાય એને અતિબાહુ, હાહા, દ્વદ્વ અને ત્રિંચુરુ એવા ખીજા ચાર પુત્રો હોય એમ પુરાણાંતરે જણાય છે.

દેવગર્ભા કુશદ્વીપની એક નદી.

દેવગરિ ચર્મણવતી પાસેનો પર્વતવિશેષ / ભા૦ ૫-૧૯-૧૬.

દેવગુહ્ય સાવર્ણિ મન્વંતરનો એક બ્રાહ્મણ. એની સરસ્વતી નામની સ્ત્રીને પેટે એના વડે સાર્વભૌમ નામે અવતાર થયો. / ભા૦ ૮-૧૩-૧૭.

દેવજ સૂર્યવંશી તૃણપિંડુના કુળમાંના સંયમ નામના રાજના બેમાંનો એક પુત્ર / ભા૦ ૯-૨-૩૪.

દેવજાતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દેવાજીવુ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.) દેવતાજિત ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના સુમતિ નામના પુત્રને વૃદ્ધસેનાની કુખે થયેલો પુત્ર. એને આસુરી નામે સ્ત્રી હતી અને તેનાથી દેવદ્યુમ્ન નામે પુત્ર થયો હતો.

દેવદત્ત શરીરસ્થ ઉપપ્રાણમાંનો એક.

દેવદત્ત (૨) સૂર્યવંશી નરિષ્યંત કુલોત્પન્ન ઉરુગ્રવા રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અશ્નિવેશ્ય.

દેવદત્ત (૩) ઈંદ્રે અર્જુનને આપેલા શંખનું નામ / ભાર૦ સભા૦ ૩૦ શ્લો૦ ૯.

દેવદૂત એક દેવર્ષિ.

દેવદ્યુમ્ન ઋષભદેવ વંશીય દેવતાજિત રાજને આસુરી નામના સ્ત્રીથી જન્મેલો પુત્ર. એને ઘેનુમતી નામે સ્ત્રી અને તેની કુખે થયેલો પરમેષ્ઠી નામે પુત્ર હતો.

દેવધાની માનસોત્તર પર્વત ઉપર દ્વાદશ આદિત્યમાંના ઇન્દ્ર નામના આદિત્યની નગરી. એ નગરીનાં 'વસ્તવેકસારા' અને 'માહેન્દ્રી' એવાં ખીજાં નામ પુરાણાંતરે મળી આવે છે. આ નગરીના ચામ્યોત્તરવૃત્ત-રેખાંશવૃત્ત ઉપર જ્યારે સૂર્ય આવે છે ત્યારે ત્યાં મધ્યાહ્ન હોઈને ઉત્તર દિગ્પાળની વિભાવરી નામની નગરીમાં સૂર્યાસ્ત કાળ, દક્ષિણ દિગ્પાળની સંયમિની નગરીમાં સૂર્યોદયનો સમય અને પશ્ચિમ દિગ્પાળની નિરલોચિની નગરીમાં મધ્યરાત્ર હોય છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા ચામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપર સૂર્ય આવતાં પૂર્વ-પશ્ચિમની જુદી જુદી જગાએ સૂર્યોદય, મધ્યાહ્ન અને સૂર્યાસ્ત થઈ જાય છે.

દેવપતિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દેવપથ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

દેવપાળ શાકદ્વીપસ્થ એક પર્વતવિશેષ.

દેવપોઠી અષાઠ સુદ અગિયારસ.

દેવપ્રસ્થ અર્જુને જીતેલા સેનાપિંડુ રાજની ઉત્તર તરફની નગરી / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૮.

દેવપ્રસ્થ (૨) ગોપવિશેષ-કૃષ્ણ અને બળરામનો બાલ્યાવસ્થાનો મિત્ર / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૨૨.

દેવપ્રહરણુ સ્વર્ગનો દેવવિશેષ / મત્સ્ય.

દેવપ્રહાર સ્વર્ગનો એક દેવવિશેષ / મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૬.  
દેવબાહુ સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના ત્વદીક રાજના પાંચ પુત્રમાંનો એક.

દેવભાગ સોમવંશી સાત્વત વંશના સૂર રાજને મારીયા નામની સ્ત્રીથી થયેલા દસ પુત્રોમાંનો બીજો. કંસની બહેન કંસા એની સ્ત્રી થાય. એને પેટ એને ચિત્રકેતુ, બૃહદ્બલ અને ઉદ્ધવ એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા.

દેવભૂતિ કલિયુગમાં શુંગ રાજવંશમાંના ભાગવત રાજનો પુત્ર. એ આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો / ભા ૦ ૧૨-૧-૧૮.

દેવમન એક પ્રહારિ / ભાર ૦ અશ્વમેધ ૦ અ ૦ ૨૫.  
દેવમતિ એક પ્રહારિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવમાતૃ અદિતિ તે જ

દેવમીઠ વિદેહવંશી કૃતિરથ જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિશ્વત જનક.

દેવમીઠ (૨) સોમવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજવતું દિમીઠતું બીજું નામ.

દેવમીઠ (૩) સોમવંશી સાત્વત કુળોત્પન્ન ત્વદીક રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો એક. એનો પુત્ર તે સૂર રાજ. દેવયજ્ઞન માંધાતા રાજાએ જે સ્થળે યજ્ઞ કર્યા હતા તે સ્થળતું નામ.

દેવયાન એક પ્રહારિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દેવયાની એ વરુણી ભૃગુના પુત્ર શુકની કન્યા. પુરંદર ઈંદ્રની કન્યા જયંતીની કુખે એ જન્મી હતી. એ નાનપણથી જ તપસ્વિની, વિદ્યાસંપન્ન અને પિતાને ઘણી જ પ્રિય હતી. શુકાચાર્યની પાસે બૃહસ્પતિનો પુત્ર કય મૃત સંજીવનની વિદ્યા સંપાદન કરવાના હેતુથી અધ્યયન કરવા આવી રહ્યો હતો. એના ઉપર દેવયાનીનું મન બેઠું હતું. એને ઘણીક વખત દૈત્ય દાનવોથી મરણ પામ્યા છતાં જિવાડયો હતો. કય વિદ્યા સંપાદન કરી ઘેર જતી વખતે દેવયાનીએ એની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પણ કોઈ એક કારણથી કયે એનો સ્વીકાર નહોતો કર્યો. (૧. કય શબ્દ જુઓ.)

કયના આશ્રમમાંથી ગયા બાદ કેટલેક કાળે એક સમયે વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠા પોતાની સખીઓને લઈને વનવિહાર કરવા ગઈ હતી. તેની સાથે દેવયાની

પણ પોતાની સખીઓને લઈને ગઈ હતી. કેટલીક રમતો કર્યા પછી બધીના મનમાં આવ્યું કે સરોવરમાં સ્નાન કરીએ. બધી કન્યાઓ પોતપોતાનાં કપડાં કાઢે મૂકી સરોવરમાં નહાવા પડી. ઘણા વખત સુધી પાણીમાં ગમ્મત કર્યા બાદ બધાં બહાર નીકળીને પોતપોતાનાં વસ્ત્ર પહેરવા લાગ્યાં. પણ તેમાં શર્મિષ્ઠાએ ભૂલથી પોતાનાં વસ્ત્રને બદલે દેવયાનીનાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. દેવયાની બહાર આવી જુએ છે તો માત્ર શર્મિષ્ઠાનાં જ વસ્ત્ર એને પહેરવાને બાકી રહ્યાં હતાં. આ ઉપરથી એને ઘણા ગુસ્સો આવ્યો અને તિરસ્કાર-પૂર્વક કહેવા લાગી કે અરે શર્મિષ્ઠા ! તારા પિતા જેને પૂજ્ય ગણે છે એવા મારા પિતા, શુકાચાર્યની કન્યા હોવાથી હું પણ તારા મનથી પૂજ્ય હોવી જોઈએ. છતાં તે મારાં વસ્ત્ર પહેર્યાં એ મોટો અવિવેક કર્યો. તમે બધા દૈત્ય, દાનવો મારા પિતા શુકાચાર્યના બળ ઉપર ઝૂંઝી સુખમાં રહો છો. નહિ તો ક્યાંયે રસાતળમાં અટવાઈ ગયા હોત. એનાં આવાં વચનો સાંભળીને શર્મિષ્ઠાએ, હું ભૂલી ગઈ, મેં ભૂલમાં પહેર્યાં, એમ સ્વાભાવિક રીતે કહેવું જોઈતું હતું. પણ તેમ ન કરતાં એ દેવયાની પ્રતિ કહેવા લાગી કે હું રાજની એટલે દાન આપનારની કન્યા અને તું દાન લેનાર - યાચકની કન્યા, એટલે તારી અને મારી પદવીમાં ઘણું જ અંતર. તેથી તારાં વસ્ત્ર પરિધાન કરવાથી મારી હલકાશ જણાય, તેને બદલે તું જાણે મહા ઉચ્ચ હોય એવો દાવો કરતાં તને લાજ નથી આવતી? આ પ્રમાણે બંને કન્યાઓ આપસ-આપસમાં લડી પડી. ખોલાખોલી ઉપરથી છેલ્લે પાટલે વાત ગઈ અને અવિચારી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને પોતાનાં વસ્ત્ર પહેરવા ન દીધાં, એટલું જ નહિ પણ એનાં વસ્ત્ર પણ પાછાં આપ્યાં નહિ. દેવયાનીને નગ્ન અવસ્થામાં પાસે એક કૂવો હતો તેમાં હડસેલી પાડી, શર્મિષ્ઠા પોતાની સખીઓ સાથે પોતાને ઘેર ગઈ.

હવે અહીં દેવયાનીની સખીઓ શોકમગ્ન થઈને શું કરવું એ મનમાં આણીને કૂવા કાઢે અને આજુબાજુ ફરતી હતી તેવામાં દેવયાની કૂવામાં

કંઈક પકડવાનો આધાર મળી ગયો. એ પકડીને પોતે તરતી રહી. એની સખીઓએ આ દીકું એટલે હવે તેને કાંઠવી શી રીતે એનો યત્ન કરવા લાગી. પણ કાંઈ ફાવે નહિ. દેવયાનીએ કૂવામાંથી કહ્યું કે તમે સત્વર નગરમાં જાઓ અને શર્મિષ્ઠાએ મારી આ હાલત કરી છે તે મારા પિતાને કહેો. આ પ્રમાણે કહેવાને બધી સખીઓ નગર તરફ ગઈ.

દરમ્યાન નહુષપુત્ર યયાતિ રાજા મૃગયા સારુ નીકળેલો તે ત્યાં આવી ચડ્યો. એણે કૂવામાંથી શોકધ્વનિ સાંભળતાં કાંઈ દુઃખી પડ્યું છે એમ ધારી પોતે ત્યાં ગયો. કૂવામાં ડોકિયું કરતાં દેવયાનીએ એને દીઠો અને કહ્યું કે હું નગ્નાવસ્થામાં છું, માટે પહેરવાને કંઈ વસ્ત્ર નાખો. યયાતિએ પોતાનું ઉપવસ્ત્ર નાખ્યું, તે વડે એણે જેમ તેમ કરીને પોતાનું શરીર જેવું તેવું ઢાંક્યું. દેવયાનીએ રાજાને કહ્યું, હું દૈત્યશુરુ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાની છું, તમે કોણ છો તે કહેો. આ ઉપરથી રાજાએ પોતાનું કુળ-ગોત્ર-નામ વગેરે કહ્યું. એ સાંભળીને દેવયાનીએ યયાતિને કહ્યું કે ઈશ્વરેચ્છાથી જ આ સંબંધ થયો છે. માટે હવે મારો હાથ પકડીને મને બહાર કાઢો. બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિ વચ્ચે ઘણાએ લગ્નસંબંધ થયા છે. માટે શંકા ન ધરતાં મારા વચન પર વિશ્વાસ આણીને મને સત્વર બહાર કાઢો. આ ઉપરથી યયાતિ રાજાએ એનો હાથ ઝાલી કૂવામાંથી બહાર કાઢી અને એની આજ્ઞા લઈ પોતાના નગરમાં ગયો.

દેવયાનીએ પોતાની સખીઓને તેના પિતાને એના વીતકની હકીકત કહેવા મોકલી હતી તે કહી ગયા છીએ. બધી કન્યાઓએ શુક્રાચાર્ય પાસે જઈને સઘળી હકીકત કહી. એ સાંભળતાં જ શુક્રાચાર્ય ભીંતીને ઉતાવળો ઉતાવળો કૂવા પાસે આવ્યો. જુએ છે તો દેવયાનીને કૂવાની બહાર ખેઠેલી દીઠી. દેવયાનીએ આરંભથી તે પોતાને યયાતિ રાજાએ કાઢી ત્યાં સુધીનું બધું વર્તમાન આચાર્યને કહ્યું. એણે પિતાને એમ પણ કહ્યું કે આવા ઉન્મત્ત દાનવો પાસે આપને રહેવું યોગ્ય નથી. છતાં

આપને એ લોકો ભેગાં રહેવું હોય તો આપ સિધાવો; હું તો આવવાની નથી જ. શુક્રાચાર્યે એને બહુ પ્રકારે સમજાવી પણ એ એકની ખે થઈ નહિ. આથી નિરુપાય થઈને શુક્રાચાર્ય પણ ત્યાં જ રહ્યા.

આ વર્તમાન વૃષપર્વાને બાણ થવાથી તે તત્કાળ ત્યાં આવ્યો અને આચાર્યની ઘણે પ્રકારે પ્રાર્થના કરી કે આપ નગરમાં પધારો. આપે અમારો ત્યાગ કર્યો અને ગયા તો અમે કોના બળે દેવો સામે ટકી શકીશું? શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે મારી પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. દેવયાનીને સમજાવ. એ જો નગરમાં આવશે તો હું તરત જ આવીશ. એ સિવાય આવનાર નથી જ.

આ પરથી વૃષપર્વાએ દેવયાનીને ઘણી પ્રાર્થના કરી અને કહ્યું કે શર્મિષ્ઠાના અપરાધ ક્ષમા કરી નગરમાં ચાલ. પણ એણે ન માનતાં કહ્યું કે મારા પિતા જ્યાં મારું લગ્ન કરે ત્યાં પોતાની જોડે ખીજ દાસીઓ લઈને શર્મિષ્ઠા જાતે આવીને મારું દાસ્ય કરવાને સ્વીકારે તો જ હું નગરમાં આવું, તે સિવાય નહિ. તને અને તારી કન્યાને એ વાત માન્ય હોય તો શર્મિષ્ઠાને અહીં ખોલાવ અને પૂછી જો, અને એ કબૂલ થાય તો હું નગરમાં આવું.

આખરે વૃષપર્વાએ શર્મિષ્ઠાને ત્યાં તેડાવી. આવી કે દેવયાનીની માગણી એને જણાવી. આમ સંકડામણ્યમાં આવવાથી શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીને સાસરે જોડે જઈને એની દાસી થવાનું કબૂલ્યું. દેવયાનીએ શર્મિષ્ઠાને કહ્યું કે યાચકની કન્યાનું દાસ્ય દાતાની કન્યાથી થશે? શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું કે એકને માટે આખા કુળનો નાશ થવા દેવો એ યોગ્ય નથી. એ જ ન્યાયે બધા દાનવોના હિતને સારુ હું દાસીપણું અંગીકાર કરું છું. પછી દેવયાની અને શુક્રાચાર્ય નગરમાં ગયાં. દેવયાનીનું લગ્ન યયાતિ રાજા સાથે થતાં, કરાર પ્રમાણે શર્મિષ્ઠા ખીજ દાસીઓ સહવર્તમાન દેવયાનીની દાસી થઈ યયાતિ રાજાને ત્યાં ગઈ. (યયાતિ શબ્દ જુઓ.) દેવરત એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ)



દેવરક્ષિત દેવક રાજની કન્યા, અને વસુદેવની સ્ત્રી.  
એને ગદ વગેરે નવ પુત્ર હતા.

દેવરાત વિદેહવંશી સુકેતુ નામના જનકનો પુત્ર  
બૃહદ્રથ જનક એનો પુત્ર થાય. રુદ્રે મૂકેલું ધનુષ્ય  
આ જનકને ઘેર જ હતું, તેને સીતાના સ્વયંવર  
કાળે રામે તોડ્યું હતું. / વાં ૨૦ બાહ્યં સં ૬૬,  
ભારં સં ભાં અં ૪;

દેવરાત (૨) ભૃગુ કુલોત્પન્ન અજીર્તાના પુત્ર  
સુનઃશેપતું નામનાંતર. (શુનઃશેપ શબ્દ જુઓ.)

દેવરાત (૩) સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોધાના વંશના  
કરંભી રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દેવક્ષત્ર.

દેવરારી એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવલ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની પહેલાંનો એક  
ઋષિ. એણે દૂદ્ધ ગંધર્વને તું મગરની યોનિને  
પ્રાપ્ત થઈશ એમ શાપ્યો હતો. આ નક-મગર-  
ગળેંદ્રને પકડ્યો હતો, ત્યારે એનો મોક્ષ કરતાં  
આનો પણ મોક્ષ થયો હતો. ગળેંદ્રમોક્ષ બહુ જ  
પ્રાચીન બનાવ છે, તેથી આ શાપ આપનાર ઋષિ  
દેવલ પણ ઘણો જ પ્રાચીન હોવો જોઈએ.

દેવલ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કસ્યપ શબ્દ જુઓ.)

દેવલ (૩) પ્રત્યુષ નામના વસુનો પુત્ર. એને ક્ષમાવંત  
અને મનીષિ એમ બે પુત્ર હતા.

દેવલ (૪) કૃશાશ્વ ઋષિને ધીષણને પેટે થયેલા ચાર  
પુત્રોમાંનો એક / ભાગં ૫ સ્કંં અં ૬.

દેવલ (૫) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય.  
એ પાંડવોના ઉપાધ્યાય ધૌમ્યઋષિનો ભાઈ હતો.

દેવલ (૬) પરીક્ષિત રાજ પાસે આવેલો એક ઋષિ /  
ભાં ૧-૧૯-૧૦ • એણે સ્વર્ગમાં પિતરોને મહા-  
ભારત સંભળાવ્યું હતું.

દેવવર્ણિની ભારદ્વાજ ઋષિની કન્યા અને વિશ્રવા  
ઋષિની સ્ત્રી. (૨ વિશ્રવા શબ્દ જુઓ.)

દેવવતી ત્રાસણી ગંધર્વની કન્યા. એ સુકેશ નામના  
રાક્ષસની સ્ત્રી હતી.

દેવવર્ધન સોમવંશી યદુકુળના અંધકવંશમાં થયેલા  
આહુક રાજનો પૌત્ર અને દેવકરાજના ચાર  
પુત્રોમાંનો ચોથો.

દેવવર્ધ પ્રિયવ્રત રાજનો પૌત્ર, અને યજ્ઞબાહુ રાજનો  
સાત પુત્રોમાંનો ચોથો. એનો દેશ એને જ નામે  
પ્રસિદ્ધ છે.

દેવવર્ધ (૨) શાલ્મલીદ્રીપના સાત દેશોમાંનો ચોથો.

દેવવાન યદુકુળોત્પન્ન અંધક વંશના દેવક રાજના  
ચાર પુત્રોમાંનો પહેલો.

દેવવાન (૩) અકૂરના પુત્રોમાંનો મોટો.

દેવવાન (૪) હવે પછી થનારા રુદ્રસાવર્ણિ મનુના  
પુત્રોમાંનો એક.

દેવવીતી મેરુની નવ કન્યામાંની નવમી. આગ્નિધ્ર  
પુત્ર કેતુમાલની સ્ત્રી.

દેવવ્રત ભીષ્મનું મૂળ નામ.

દેવશર્મા એક બ્રહ્મર્ષિ, એની સ્ત્રીનું નામ રુચિ. /  
ભારં અનું અં ૭૫.

દેવશર્મા (૨) જન્મેજયના સર્પસત્રમાંનો એક સદસ્ય  
દેવશ્રવા એ નામના બે બ્રહ્મર્ષિ હતા. (૧. વિશ્વા-  
મિત્ર શબ્દ જુઓ.)

દેવશ્રવા (૨) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત વંશના  
શૂર રાજને મારીષાની કુખે થયેલા દસ પુત્રોમાંનો  
એક. એ વાસુદેવનો ભાઈ હતો અને કંસની બહેન  
કંસા એની સ્ત્રી હતી. એની કુખે એને સુવીર અને  
છંધુમાન એમ બે પુત્ર હતા.

દેવશ્રેષ્ઠ હવે પછી થનારી રુદ્રસાવર્ણિ મનુના પુત્રમાંનો  
એક.

દેવસખા ભારતવર્ષીય પર્વત. / વાં ૨૦ ક્ષિષ્કંં  
સં ૪૩.

દેવસાવર્ણિ ચાલુ સ્વેતવારાહકલ્પની પછી થનાર  
તેરમો મનુ. એનો મન્વંતર એને નામે જ ઓળખા-  
યાશે. લોકમાં એ ઋતધામા એવે નામે પણ  
ઓળખાશે. એને ચિત્રસેન, વિચિત્ર એવા નામે  
પુત્રો થશે. એના મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં સુકર્મા વગેરે  
દેવ, અને તેમનો સ્વામી દેવરૂપતિ નામે ઈંદ્ર થશે.  
તેમ જ નિર્મોક, તત્ત્વદર્શી વગેરે સમર્ષિ થશે.  
અને દેવહોત્રથી તેની બૃહતી નામની ભાર્યાની કુખે  
યોગેશ્વર નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે અને તે  
ઈંદ્રને મદદ કરશે. / ભાગં ૮ સ્કંં અં ૧૩.

દેવસેના પ્રજ્ઞપતિની બે કન્યામાંની એક. ઈંદ્રે એને કેશીદૈત્ય પાસેથી છોડાવી હતી. બાદ એ કાર્તિકને વરી હતી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૨૬ ને ૨૨૯.

દેવસ્થાન એક બ્રહ્મર્ષિ.

દેવસ્થાનિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

દેવર્ષિ દેવોમાંના ઋષિઓ. એઓ સ્વર્ગમાં રહે છે.

દેવહૃદય એક બ્રહ્મર્ષિ.

દેવહૃદયા દેવહૃદય એ જ.

દેવહૃતિ સ્વાયંભૂ મનુની ત્રણ કન્યાઓમાંની બીજી. એ કર્દમ ઋષિની સ્ત્રી હતી. કર્દમ પ્રજ્ઞપતિ વડે એને કલા, અનસૂયા, વગેરે નવ કન્યા અને કપિલ નામનો પુત્ર થયો હતો. દેવહૃતિ - પોતાની માતાને આત્મતત્ત્વોપદેશ કરીને ચાલી નીકળ્યા પછી એને નદી રૂપે જઈ પોતાનો દેહ તળયો હતો. / ભાગ૦ ૩. સ્કં૦ અ૦ ૩૩.

દેવહૃદ તીર્થવિશેષ.

દેવહોત્ર એકની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચર રાજના યજ્ઞનો એક ઋતિવજ.

દેવહોત્ર (૨) દેવસાવર્ણિ મન્વંતરમાં થનારા વિષ્ણુના અવતારનો પિતા.

દેવક્ષત્ર સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામઘ કુળોત્પન્ન કૃથ વંશમાં જન્મેલા દેવરાત રાજનો પુત્ર. મધુરાજ એ એનો પુત્ર હતો.

દેવાંતક મારુતિએ મારેલો એ નામનો રાવણનો પુત્ર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૭૦.

દેવાંતથિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશ સંભૂત જહ્નુ રાજના વંશના ક્રોધન રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઋષ્ય રાજ.

દેવાધિપ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજ. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૮.

એને અનીહ, અગર અહીનર નામે એક પુત્ર હતો.

દેવાનિક સોમવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશવંશીય ક્ષેમધન્વા રાજનો પુત્ર. એ ઘણો પરાક્રમી હતો.

દેવાનિક (૨) કુશદીપમાંનો એક પર્વત.

દેવાપિ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠવંશ

સંભૂત જહ્નુ રાજના વંશના પ્રતીપ રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એ શંતનુ અને બાલ્હીક કરતાં મોટો હોવાથી પિતાની પછી રાજ્યાધિકારી થયો. પરંતુ એને કાઠ નીકળેલા હોવાથી પ્રજાએ એને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને શંતનુને ખેસાડ્યો. તે ઉપરથી દેવાપિ કલાપગ્રામને વિશે તપ કરતો હતો. મોટા ભાઈ કુંવારો છતાં પોતે પરણવાથી શંતનુ જેમ પરિવેત હતો, તે જ પ્રમાણે મોટા ભાઈનો અનાદર કરીને એને દૂર કરી રાજગાદી પર ખેસવાથી એના રાજ્યમાં બાર વર્ષ પર્યંત દુકાળ પડ્યો. આમ થવાથી શંતનુ દેવાપિ પાસે આવ્યો અને પોતાના થયેલ અપરાધની ક્ષમા માગી. તે વખત દેવાપિએ કહ્યું કે હવે તને હું આશા કરું છું કે તારે જઈને સ્વસ્થપણે રાજ કરવું. તે ઉપરથી શંતનુ પાછો ગયો અને સ્વસ્થતાથી રાજ કરવા લાગ્યો. પછી એના રાજ્યમાં વૃષ્ટિ પણ થઈ અને સુકાળ થયો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩, ૧૦૧. ● એ કલાપગ્રામમાં હાલ તપ કરે છે અને આવતા સતયુગમાં ફરી સોમવંશની વૃદ્ધિ કરનારો થશે.

દેવાપિ (૨) ભારત યુદ્ધમાં કર્ણે મારેલો એ નામનો પાંડવ પક્ષનો એક રાજ. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૫૧.

દેવલા સ્ત્રી તરીકે સૂત્રિમાન સંગીત.

દેવાપિ (૩) તપે કરીને બ્રાહ્મણ થયેલો એક ક્ષત્રિ

(ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૪૧.)

દેવાવૃધ સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના સાત્વત રાજના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો. એના પુત્રનું નામ બહુરાજ.

દેવાવૃધ (૨) સહદેવના પુત્ર શતાનીકે મારેલો ભારત યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો રાજ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૪૦; ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨૦૦.

દેવિકા ભારતવર્ષીય નદી. (૨ હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

દેવિકાતીર્થ તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૫૧.

દેવી વરુણની ભાર્યા. / ભાર૦ આ૦ ૬૭-૫૨. ● એના પુત્રનું નામ બલ. મઘની અભિમાનિની દેવી સુરા આની પુત્રી થાય.

દેવી એ નામની અપ્સરા.

દેવી (૨) અથર્વ વેદોપનિષત.

દેવી (૩) દેવી, અગર મહાદેવી - શંકર ભગવાનની સ્ત્રી અને હિમવાનની પુત્રી. મહાભારતમાં એની જુદી જુદી આસિયતોને લઈને જુદા જુદા પ્રકારનાં નામો કહ્યાં છે, પરંતુ પુરાણો અને પાછળના ગ્રંથોમાં એની મહત્તા ઘણી વધી છે. શંકર ભગવાનની સ્ત્રી-શક્તિ (બળ) તરીકે એનાં બે તરેહનાં રૂપ છે. એક શાંત અને બીજું ઉગ્ર. તેના ઉગ્ર રૂપની બહુધા પૂજા થાય છે. રૂપ, ગુણ અને પરાક્રમને લઈને એનાં વિવિધ નામો પડ્યાં છે. પરંતુ આ નામો સામાન્ય રીતે ભેદ વગર વપરાય છે.

ઉમા - તેજસ્વ કહેવાય છે અને બહુ સુંદર આકૃતિવાળી છે. ગૌરી - પીળી અગર પ્રકાશિત, પાર્વતી - પર્વતની, હિમવતી, જગન્માતા, જગતની જનેતા, અને ભવાની - ભવ-શિવની સ્ત્રી એ એનાં શાંત રૂપો છે.

દુર્ગા, કાલી, શ્યામા, ચંડી, ચંડિકા, ભૈરવી, મહાકાલી એ એનાં ઉગ્ર રૂપો છે. પશુનાં બલિદાન વગેરે આ રૂપને અપાય છે. તાંત્રિકોની કેટલીક મિલત્સ પૂજા પણ આ રૂપને અંગે જ હોય છે. એને દશ, વીશ કે એથીયે વધારે ભુજા કદપી છે, દરેક હાથમાં જુદાં જુદાં આયુધો ધારણ કરે છે. સુંદર દુર્ગાનું વાહન વાઘ છે. કાલિને વર્ણ શ્યામ અને મુખાકૃતિ ભયંકર હોઈ એ સર્વોચ્ચ વીંટલાયલી હોય છે. એ મૂંડમાળ ધારણ કરે છે. એ રહેઠાણ પરથી પણ એ દેવીનાં નામ પડ્યાં છે. વિંધ્યાચળ પર્વત મિરઝાપુર આગળ ગંગાની સમીપ આવે છે, ત્યાંની દેવી 'વિંધ્યાસિની' છે. એના ચાચર ઉપરનું રક્ત સુકાતું જ નથી. મહામાયા રૂપે એ જગતને માયાપાશમાં રાખે છે.

દેવીએ અસુરો પર મેળવેલા વિજયોત્તું વર્ણન ચંડી માહાત્મ્યમાં છે. એ ગ્રંથમાં અસુરો તરફથી આવેલા દૂતને મળતી વખતના દેવીના રૂપને દુર્ગા; અસુરોના કેટલાંક દળોનો સહારો કરતી વેળાના રૂપને દશભુજા; રક્તખીજ નામના અસુર પર ચઢાઈ કાળે સિંહવાહની, પાડાના સ્વરૂપવાળા મહિષા-

સુરને મારવા કાળે મહિષમર્દિની એવે એવે નામે વર્ણવેલી છે. અસુરના દળને પુનઃ હરાવતી વખતે જગદ્દાત્રી, અને શુભ નામના અસુરના વધ કાળે તારા કહી છે. મસ્તક વગરના ધડને રૂપે એણે નિકુંભ નામના અસુરને માર્યો હતો, માટે એને હિમમસ્તક કહી છે.

વિજય પછી દેવોએ એની કરેલી આરાધનામાં એને જગદ્ગૌરી કહી છે.

દેવીના પતિ શંકર ભગવાનને અંગે એનાં બહુબી ભગવતી, ઈશાની, ઈશ્વરી, કાલંજરી, કપાલિની, કૌશિકી, કિરાતી, મહેશ્વરી, મૃડા, મૃડાની, દુર્ગા, શર્વાણી, શિવા અને વ્યંબહી એવાં એવાં નામ છે.

એની ઉત્પત્તિને લઈને એના અદ્રિજા, ગિરિજા, કુન્ડા, દક્ષિણ, એવાં નામ છે. કન્યા, કન્યાકુમારી, અગ્નિકા, અવરા, અનન્તા, નિત્યા, આર્યા, વિજયા, ઋદ્ધિ, સતી, દક્ષિણા, કર્ણુરી, ભ્રમરી, કોતરી, કર્ણુમોતી, પદ્મ લાંબના, સર્વમંગળા, શાકંભરી, શિવદૂતી, સિંહરથી, વગેરે એનાં ખીજાં નામો છે.

એના તપને અંગે એને અપર્ણા, કાત્યાયની પણ કહે છે. ભૂતનાયિકા, ગણનાયિકા, કામાક્ષી, કામાખ્યા, લલિતા, ભદ્રકાળી, ભીમદેવી, ચામુંડા, મહાકાલી, મહામારી, મહાસુરી, માતંગી, રજસી રક્તદંતા એવાં એવાં અનેક નામો છે.

શક્તિ-દેવીની પૂજા તેના જુદે જુદે રૂપે થાય છે. કેટલીક વખત દેવી નામ પાડવામાં દેવીને ઉપર પણ ધોરણ રાખવામાં આવે છે. એક વર્ષના બાળક જેવે રૂપે હોય તે દેવીને 'સંખ્યા', બે વર્ષની હોય તેને 'સરસ્વતી', સાત વર્ષનીને 'ચંડિકા', આઠ વર્ષની 'શંભવી', નવ વર્ષનીને 'દુર્ગા' અથવા 'બાળા', દશમીને 'ગૌરી', તેરનીને 'મહાલક્ષ્મી' અને સોળનીને 'લલિતા' કહેવામાં આવે છે. દેવીનાં નામ કેટલીક વખત એણે કરેલા પરાક્રમને અંગે પણ પાડવામાં આવે છે. જેમકે મહિષાસુરને માર્યો હતો માટે મહિષાસુરમર્દિની. આ પ્રમાણે જુદી જુદી ભાવનાને અનુસરીને દેવીની મૂર્તિઓ પણ બનાવાય છે.

માર્ક'ઉચ પુરાણમાં દેવી માહાત્મ્યમાં દેવીને શ્રીમુખે કહેવડાવ્યું છે કે: 'દ્વાપર' યુગને અંતે અને કલિયુગના આરંભની લગભગ શુભ અને નિશુભ નામના દૈવો થશે. હું જાતે નંદગોપાળ નામના ગોવાળને ઘેરે 'નંદા' નામે અવતરીશ; અને વિંધ્યાચલમાં વાસ કરીશ. દ્વાપરના અંતમાં પછી વિપ્રચિત નામના કુળમાં જન્મેલા અસુરોને મારીને ખાઈ જઈશ આ પ્રમાણે અસુરોને લક્ષણ કરતા મારા દાંત, વાળ અને શરીર તેમજ આયુષો તેમના રક્ત વડે રાતાં થઈ જશે એ કારણથી લોકો મને 'રક્તચામુંડા' કહેશે. ત્યાર પછી પૃથ્વી પર સો વર્ષનો દુકાળ પડશે. તે વખતે એક ટીપુ પાણી ધરાધરી મળશે નહિ, મુનિજનોની પ્રાર્થનાથી હું તે કાળે પાર્વતીના શરીરમાંથી છૂટી પડીને બહાર આવીશ. તે વખતે મારે સો આંખો હોવાથી લોકો મને 'શતાક્ષી' એવા નામથી ઓળખશે. વૈવસ્વત મન્વન્તરના ચાળીસમા યુગમાં હું લોકોનું વનસ્પતિથી પોષણ કરી તેમને દુકાળમાંથી ઉગારીશ, માટે લોકો મને 'શાકંભરી'ના નામથી જાણશે. મારા આ રૂપે હું દુર્ગમ નામના અસુરને મારી 'દુર્ગાદેવી'ના નામથી પ્રખ્યાત થઈશ. ત્યાંથી હું હિમાલય ઉપર જઈને ભયંકર રૂપ ધારણ કરીશ તેથી 'ભીમા' કહેવાઈશ, તે કાળે ત્યાં અરુણ નામનો એક અસુર થશે. એ જ મન્વન્તરના સાડમા યુગમાં ભમરાઓના ટોળા લઈને હું એ દૈવ ઉપર હુમલો કરી એને મારી નાખીશ. આથી મારું નામ 'ભમરી' પડશે.' આ પ્રમાણે પોતે કરેલા પરાક્રમને લઈને દેવીઓનાં નામ પડે છે. તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો માર્ક'ઉચ પુરાણમાંથી મળી આવે છે.

સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વગેરે ઉત્પન્ન કરવામાં દેવીની શ્રેષ્ઠતા કેવી અને કેટલી છે, તે પણ માર્ક'ઉચપુરાણ ઉપરથી જણાય છે. 'ગુમરતિ દેવી' - દેવીનું ગુમ અને અગોચરરૂપ - પોતે ત્રણ રૂપ ધારણ કરે છે. પ્રકૃતિના રજસ, સત્ત્વ અને તમસ એ ત્રણ ગુણનાં - ગુણ રૂપ જ - દેવીનાં 'લક્ષ્મી', 'મહાલક્ષ્મી', અને 'સરસ્વતી' એવાં ત્રણ રૂપ બને છે. દેવી વળી ખીજે રૂપે પણ જણાઈ છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં 'મહાકાળી' રૂપે

એમણે બ્રહ્માને દાખમાં રાખી તેની પાસે સૃષ્ટિ રચાવી હતી. પ્રલય વખતે એ જ 'મહામારી' રૂપ ધારણ કરશે. 'લક્ષ્મી' રૂપે દેવી લોકોને સંપત્તિ અને ધન આપે છે, 'જ્યેષ્ઠા દેવી' રૂપે દેવી જ લોકોની સંપત્તિ અને ધન હરી લે છે. સૃષ્ટિના આરંભ કાળે દેવી સ્યામરંગી સ્ત્રીને રૂપે પ્રકટ થાય છે. વળી એનાં નામ જુદાં જુદાં હોય છે. જેવાં કે 'મહામાયા', 'મહાકાળી', 'ક્ષુધા', 'તૃષા', 'નિંદ્રા', 'તૃષ્ણા', 'એકવીસ', 'કાલરાત્રી' અને 'દુરત્યયા' મુખ્ય દેવી મહાલક્ષ્મીની આગાનુસાર દેવી પુરુષ અને સ્ત્રી બંને તરાહનાં રૂપ ધારણ કરે છે. 'નીલકંઠ', 'રક્તબાહુ', 'શ્વેતાંગ', 'ચંદ્રશેખર', 'રુદ્ર', 'શંકર', 'સ્થાણુ' અને 'ત્રિલોચન' એ દેવીનાં નર જાતિનાં, અને 'વિદ્યા', 'સ્વર', 'અક્ષર', અને 'કામધેનુ' એ નામે એનાં ગૌરંગી સ્ત્રી સ્વરૂપ છે. વળી મહાલક્ષ્મીથી જ સાત્ત્વરૂપ 'સરસ્વતી' ઉત્પન્ન થઈ છે. એની કાન્તિ ચંદ્રપ્રભા જેવી છે. અને એ પોતાના હાથોમાં અક્ષમાલા, અંકુશ, વીણા અને પુસ્તક ધારણ કરે છે. 'મહાવિદ્યા', 'મહાવાણી', 'ભારતી', 'વાક', 'સરસ્વતી', 'આર્યા', 'બ્રાહ્મી', 'કામધેનુ', 'વેદપ્રભા', 'ધી' અને 'ઈશ્વરી' એ આ જ રૂપનાં ખીજાં નામે છે. મુખ્ય દેવીની આગાનુસાર આ દેવી વળી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ પેદા કરે છે. એણે પેદા કરેલો સ્યામરંગી પુરુષ તે વિષ્ણુ છે.

કૃષ્ણ, હૃષીકેશ, વાસુદેવ અને જનાર્દન એ એનાં ખીજાં નામ છે. 'ઉમા', 'ગૌરી', 'સતી', 'ચંડી', 'સુંદરી', 'સુભગા', અને 'શિવા' એ દેવીની પેદા કરેલી ગૌરંગી સ્ત્રીઓનાં નામ છે.

'મહાલક્ષ્મી'નું રાજસ સ્વરૂપ તે 'લક્ષ્મી' કહેવાય છે. એની મૂર્તિના હાથમાં દાડમ, ગદા, પાત્ર અને ખેટક ધારણ કરાવાય છે. એ દેવીના શરીર - મૂર્તિ - ઉપર સ્ત્રીત્વ અને પુલ્લિંગત્વ સૂચક ચિહ્ન હોય છે. આ દેવીનો વર્ણ પ્રવાહી સુવર્ણના જેવો હોય છે. આ દેવી પણ સ્ત્રી અને પુલ્લિંગે રહે છે. એનાં પુલ્લિંગ રૂપ તે હિરણ્યગર્ભ, બ્રહ્મા, વિધિ, વિરંચિ અને ધાતા છે. સ્ત્રીલિંગ રૂપે તે 'શ્રી', 'પદ્મા', 'કમલા', અને 'લક્ષ્મી' છે. સહુ જગતની જનેતા

મહાલક્ષ્મીએ બ્રહ્માને 'સરસ્વતી'ને પોતાની સહ-ચારિણી કરવાની આજ્ઞા કરી. એ બન્નેના યોગથી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું. રુદ્ર એટલે શિવે 'ગૌરી' સાથે લગ્ન કર્યું અને એ બન્નેએ મળીને સુવણ્યાડ ઉઘાડ્યું. 'લક્ષ્મી' પોતે જ વિષ્ણુનાં પત્ની બન્યાં અને એ બન્નેએ જગતનું રક્ષણ કર્યું. આ પ્રમાણે સઘળી માયારૂપ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. આમ સઘળી સૃષ્ટિ દેવદેવીઓનાં રૂપ, એ બધું માત્ર મૂળ ઈશ્વરરૂપ - મહાલક્ષ્મીમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ દેવી મહાત્મ્ય જણાવે છે.

માર્કંડેયપુરાણમાં કહ્યા પ્રમાણે ઈશ્વરની દરેક તરેહની શક્તિ મૂળ મહાલક્ષ્મીમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. શાકતોમાં આ મહાલક્ષ્મી દેવી જ મૂળ ઈશ્વરરૂપે પૂજતી હોવાથી એ દેવી જ શક્તિપૂજનો પાયો છે.

શૈવ અને વૈષ્ણવો પુલ્કિંગ રૂપના કરતાં ઊતરતે દરજ્જે અને શિવ અને વિષ્ણુની સંગતમાં શક્તિને પૂજે છે એમ પ્રથમ કહી ગયા છીએ. હવે શૈવ અને વૈષ્ણવ એ પંથભેદને અનુસરીને દરેક પંથમાં પૂજતી દેવીઓ સંબંધે કહીશું.

વૈષ્ણવ પંથના કરતાં શૈવ અને શક્તિ પંથોમાં દેવીઓનાં રૂપો ઘણાં છે. શક્તિ દેવીઓ સીધી અને આડકતરી રીતે શૈવ પંથમાં પણ પૂજાય છે. આ પંથની દેવીનું એક રૂપ 'દુર્ગા' છે. સુપ્રભેદાગમમાં આ દેવીને વિષ્ણુની વહાલી નાની બહેન કહી છે. એ દેવી આઘશક્તિથી જન્મેલી છે. આગમોમાં 'દુર્ગા'નાં નવ જુદાં જુદાં રૂપો ગણેલાં છે; જેવાં કે (૧) નીલકંઠી (૨) 'ક્ષેમ'કરી (૩) 'હરસિદ્ધિ' (૪) 'રુદ્રાંશદુર્ગા' (૫) 'વનદુર્ગા' (૬) 'અગ્નિદુર્ગા' (૭) 'જયદુર્ગા' (૮) 'વિંધ્યવાસીદુર્ગા' (૯) 'રિપુમારીદુર્ગા'. આ સિવાય વળી દુર્ગાનાં નવ રૂપોનો એક સમૂહ છે, જેને 'નવદુર્ગા' કહે છે. નીલકંઠી પોતાના ભકતોને દોલત અને સુખ, ક્ષેમ'કરી તંદુરસ્તી, હરસિદ્ધિ ઈચ્છિત ફળ, અને જયદુર્ગા સિદ્ધિ આપે છે. રિપુમારીદુર્ગા શત્રુ અને તેના પક્ષનેા સંહાર કરનારી દેવી છે. 'મહિષાસુરમર્દિની' એ મહિષાસુર નામના

બળવાન અસુરને મારતી વખતનું દેવીનું ઉગ્ર સ્વરૂપ છે. 'કાત્યાયની' દેવીમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રિમૂર્તિની સમગ્ર શક્તિ એકત્ર રહેલી છે. 'મહિષાસુરમર્દિની' દેવીની મૂર્તિ પેઠે આ દેવીની મૂર્તિ આગળ પણ માથું કપાયેલા પાડાની મૂર્તિ હોય છે. આ પાડાનું માથું દૂર પડેલું અને પાડાના ધડમાંથી કપાયેલી ડોક માર્ગે અર્ધા બહાર નીકળતા અસુરની મૂર્તિ હોય છે. એ અસુરનું કાપેલું લોહી નીગળતું માથું દેવીએ ચોટલી વટે પોતાના હસ્તમાં ધારણ કરેલું હોય છે.

વરાહપુરાણમાં મહિષાસુરવધનું વર્ણન કર્યું છે કે : 'મંદાર પર્વત ઉપર વિષ્ણુની શક્તિ 'વૈષ્ણવી' એક કાળે ઉગ્ર તપ કરતી હતી. દરમ્યાન એક વખતે એ દેવીનું મન ધ્યાનમાંથી ખસી ગયું; અને પરિણામે એણે કેટલીક સુંદર કન્યાઓને જન્મ આપ્યો. આ બધી કન્યાઓ એમની સેવા કરતાં છતાં વૈષ્ણવીએ પુનઃ ઉગ્ર તપનો આરંભ કર્યો. એક સમયે ત્યાં આગળ થઈને નારદ જતા હતા. એમણે દેવીની અલૌકિક સુંદરતા દીઠી. આ કલહપ્રિય ઋષિ ત્યાંથી સીધા મહિષાસુર પાસે આજ્ઞા. ત્યાં જઈને દેવીની સુંદરતાનું મોહક વર્ણન કર્યું. એ સાંભળી આ અસુર વૈષ્ણવીને પકડીને તેને પરણવાને ઉત્સુક બની ગયો. પ્રથમ તો એણે દેવીની પાસે પોતાનો દૂત મોકલી પોતાનું બળ, વૈભવ વગેરે જણાવીને માગ્યું કર્યું. દૂતે જઈને વિનયપૂર્વક દેવીને કહ્યું કે, 'પૂર્વે ઋષિ સુપાર્શ્વનો દીકરો સિંધુદ્રીપ માહિષ્મતીમાં તપ કરતો હતો, ત્યારે વિપ્રચિત્તિની દીકરી માહિષ્મતી મંદાર પર્વત ઉપર પોતાની સખીઓને લઈને સહેલ કરવા આવી. ઋષિનો સુંદર આશ્રમ જોઈને ઋષિને બિવડાવીને કાઢી મૂકીને થોડીવાર આશ્રમ બધાવી પાડવાની એને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. એણે અને એની સાહેલડીઓએ ભેશોનાં રૂપ ધારણ કરીને તપનિમગ્ન મુનિને શિંગડાં-વડે ચીરી નાખવાની તયારી કરતી હોય એમ છળ કર્યો. ઋષિએ ધ્યાનમાં જોવાથી બધી ખરી હકીકત તેમને સમજાઈ. ક્રોધમાં આવી જઈને મુનિએ

શાપ આપ્યો કે તમે બધી ભેંશ થઈ જાઓ. શાપ સાંભળતાં જ તેમને પોતાના કુતૂહલનું દુઃખભરેલું અને પોતાની મૂર્ખાઈનું ભાન થયું. એમને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો અને મુનિની બહુ ક્ષમા માગી. ઋષિનો ક્રોધ પણ સહેજ શાંત થયો હતો, અને કન્યાના કાલાવાલા ઉપરથી કૃપાળુ થઈ તેમણે શાપનો અનુગ્રહ કર્યો કે જાઓ માહિષ્મતીને પુત્રપાડો થાઓ. પછી બધાં પોતાનાં મૂળરૂપને પ્રાપ્ત થશે. ભેંશ બની ગયેલી માહિષ્મતી ઘણાં વર્ષ વીતી ગયા પછી એક કાળે નર્મદા કિનારે ચરતી હતી. દૈવયોગે સિંધુદીપમુનિ પણ ત્યાં જઈ ચઢ્યા હતા. મુનિએ ઈંદુમતી નામે અપ્સરાને ત્યાં આગળ આકસ્મિક દીઠી. જોતાં જ મુનિ તેના પ્રેમમાં પડી ગયા. પણ એ અપ્સરા મુનિને અલભ્ય હોવાથી, તેમનું સ્ખલિત થયેલું વીર્ય નર્મદામાં પડ્યું. નર્મદાના પાણી સાથે એ વીર્ય માહિષ્મતી પાણી પીવા આવી હતી એના ઉદરમાં ગયું. આથી માહિષ્મતીના ગર્ભમાંથી શિંગડાવાળો પુત્ર મહિષાસુર જન્મ્યો. આ પ્રમાણે મહિષાસુરના જન્મનું વૃત્તાંત કહીને દૂતે એનાં પરાક્રમે, બુદ્ધિ વગેરેનાં વખાણ કર્યાં. એ સાંભળીને દેવીની જયા નામની કન્યાએ જવાબ આપ્યો કે મંદારપર્વત ઉપર કોઈ પણ કન્યાને લગ્નનો અભિલાષ જ નથી, માટે કૃપા કરીને પાછા સિધાવો. દૂતના ગયા પછી થોડીવારે નારદે આવીને દેવીને કહ્યું કે મહિષાસુરે દેવોને જીતી લીધા છે અને પોતે તમને બલાતકારે પકડી લઈ જવા આવી આવે છે. એટલામાં તો ઘણું સૈન્ય લઈ અસુર જાતે જ આવી પહોંચ્યો. દેવી અને તેમની કન્યાઓએ સૈન્ય સુદાંત એનો નાશ કર્યો.

વામનપુરાણમાં વળી મહિષાસુરવધનું વર્ણન જુદી જ તરેહનું આપવામાં આવ્યું છે. એમાં નારદને ઉદ્દેશીને પુલસ્ત્ય મુનિ કહે છે કે, મહિષાસુરથી હાર પામેલા દેવો પોતાનાં સ્થાન મૂકીને નાઠા; તેઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા અને પિતામહને આગળ કરીને વિષ્ણુને શરણે ગયા. વિષ્ણુ અને

એમની આજ્ઞાથી શિવ, બ્રહ્મા અને બધા દેવોએ પોતપોતાના નયન અને મુખમાંથી ક્રોધાગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. આ ક્રોધાગ્નિ એટલો બધો હતો કે તેનો મોટો પર્વત થયો. ક્રોધાગ્નિના આ પર્વતમાંથી 'કાત્યાયની દેવી' ઉદ્ભવ્યાં. એમની પ્રભા સહસ્ર સૂર્યના સરખી હતી. તેમને ત્રણ નયન હતાં. તેમની કેશકલાપ અંધારી રાત્રિના જેવો શ્યામ હતો. તેમને અષ્ટાદશ ભુજ હતાં. આ દેવીને શિવે ત્રિશળ, વિષ્ણુએ ચક્ર, વરુણે શંખ, અગ્નિએ તીર, યમે દંડ, વાયુએ ધનુષ, સૂર્યે ભાથો અને બ્રહ્મા, ઈંદ્રે વજ્ર, કુબેરે છડી, બ્રહ્માએ માળા અને કમંડળ, કાળે ઢાલ તલવાર, વિશ્વકર્માએ કુહાડી અને ખીબાં આયુષો અને અલંકાર આપ્યાં. હિમવાને સિંહ આપ્યો. ખીબા દેવોએ પણ જુદી જુદી જાતનાં આયુષો અને અલંકાર આપ્યાં. આ પ્રમાણે અલંકાર ધારણ કરી આયુષોથી સજ્જ થઈ કાત્યાયની દેવી વિંધ્યાચળ ઉપર વાસ કરવાને ગયાં. ત્યાં ચંડ અને મુંડ નામના બે અસુરોએ એમને જોયાં. દેવીને જોઈ અને એમની અલૌકિક સુંદરતા નિહાળી તેઓએ દોડતા પોતાના રાજ મહિષાસુરને ખબર કરી કે વિંધ્યાચળ ઉપર એક અત્યંત સુંદર દેવીએ એકાકી સ્થાન કર્યું છે. ચંડ અને મુંડને મુખેથી દેવીના સ્વરૂપની સ્તુતિ સાંભળીને મહિષાસુરને દેવીને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રત્યજ્ઞા થઈ. પોતે મોટું લશ્કર લઈ વિંધ્યાચળ પાસે ગયા. પર્વતની તળેટીમાં એક ભવ્ય માંડવામાં નિવાસ કરીને માયાના પુત્ર દુઃકૃભિને દેવીને પોતાની હજુરમાં તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. દુઃકૃભિએ દેવી પાસે જઈ માનપુરસ્સર દૂર જાલા રહી કહ્યું કે ઓ કુમારિકા ! હું અસુરોના રાજ્યે મોકલાવેલો દૂત છું. કાત્યાયનીએ કહ્યું કે ભલે, પાસે આવ. બીંશ નહિ. તું જે સંદેશો લાવ્યો હોય તે બેલાશક કહે. દેવીનાં આવાં વચનોથી નિર્ભય થયેલો દુઃકૃભિ બોલ્યો કે અસુરરાજ મહિષે કહાવ્યું છે કે 'મે' ત્રિલોકને જીત્યા છે, હાર પામીને દેવતાઓ નીરસત્વ અને નિરાધાર થઈને પૃથ્વી ઉપર રખડતા

ફરે છે. હવે હું ઈંદ્ર છું, હું જ રુદ્ર છું. હું જ સૂર્ય છું. સઘળા સૃષ્ટિનો એકલો માલિક હું જ છું. મારા સિવાય ખીજે પ્રભુ નથી. હું યુદ્ધમાં અપરાજિત છું. મારા બાહુબળ વડે મેં દુનિયા પરની સઘળા ઇષિસત વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી છે. એ સુંદર કન્યકા ! હું તારે માટે આ પર્વતમાં આવ્યો છું. માટે તું મારી આજ્ઞાને માન આપીને મારી પાસે આવ. તું મારી જ સ્ત્રી થવી યોગ્ય છે.' દૂતનાં આવાં વચન સાંભળીને કાત્યાયનીએ કહ્યું કે 'અસુરરાજે ત્રૈલોક્ય જીત્યા છે એ વાત ખરી છે. અને હું એમની આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર છું, પરંતુ મારી કુળપરંપરા એવી છે કે અમારી કન્યાઓએ એમને એમ લગ્ન કરવું નહિ. પરણનાર યુદ્ધ કરીને અમને જીતીને જ અમારી સાથે લગ્ન કરે. આવી કુળપરંપરાનો મારાથી ત્યાગ થઈ શકે નહિ. માટે તારા અસુરરાજે મારી સાથે લગ્ન કર્યા પહેલાં મારી સાથે યુદ્ધ કરીને મને જીતી લેવી જોઈએ. પછી હું લગ્ન કરવા તૈયાર છું.' દુઃકુલિએ જઈને દેવીનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર અસુરને નિવેદન કર્યો. અસુરરાજ તરત જ પોતાના સૈન્ય સાથે ઊપડયો. એ જોઈને દેવોએ જઈને દેવાને કહ્યું કે, 'તમારું કવચ ધારણ કરો.' દેવી કહે, 'માત્ર તુમ્હ અસુરો સાથે લડતાં વળી કવચની શી જરૂર?' છતાં વિષ્ણુએ 'એ અસુર શિવના વરદાનથી અજેય થયો છે, માટે આટલું તો જરૂર પહેરો' કહીને એક કવચ આપ્યું.

કાત્યાયનીએ અસુરનું હયદળ, ગજદળ, રથદળ અને પાયદળ જોઈને પોતાનું ધનુષ્ય ચઢાવીને ટંકાર કર્યો અને તેમના ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો. પોતાનાં બાણો વડે ઘણા અસુરોનો સંહાર કરી નાખ્યો. કેટલાકને પોતાના ખડ્ગ વડે કાપી નાખ્યા. કેટલાકને ખીજાં આયુધો વડે પૂરા કર્યા. દેવીનો સિંહ પોતાની વિકરાળ યાળ ઊભી કરીને દેવીને પોતાની પીઠ પર લઈને ખૂબ ધૂર્યો. આ પ્રમાણે કાત્યાયનીએ ઘણા બહાદુર અસુરોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો. મહાંથી છવાઈ

ગયેલા રણક્ષેત્રને જોઈને દેવી આનંદમાં આવી જઈને પોતાની વીણા અને ડમરુ વગાડીને હસી હસીને રમવા લાગ્યાં. એઓ પોતાનાં વાહોમાંથી સૂર કાઢતા જ્યાં જ્યાં જાય, ત્યાં ત્યાં ભૂત-પ્રેતાદિ આનંદમાં આવીને નાચવા માંડી જતાં. દેવીના સિંહે પણ આનંદમાં આવી જઈને અસુરોનાં મહાં પોતાના મોંએ પકડી પકડીને ઉછાળીને રમત કરવા માંડી. પોતાના સૈન્યની આવી દુર્દશા જોઈને દેવીની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાને અસુરરાજ ધસી આવ્યો. યુદ્ધને માટે આતુર થઈ રહેલાં કાત્યાયનીએ પોતાના સિંહને વિકારીને આગળ કર્યો. અને વચ્ચે તુમ્હ યુદ્ધ થયું. તેમના પગના પડઘાથી ધ્રુવાંડ ગાજી રહ્યું. મહાસાગર ખળભળી રહ્યો. આકાશમાં વાદળાં પણ ચિરાઈ ગયાં. દેવીએ પોતાનાં વિવિધ ભાતનાં આયુધો વાપર્યાં, પણ વૃથા. અસુરે બહુ ચાલાકી અને બહુ શૌર્યથી યુદ્ધ કર્યું. વરુણે આપેલા પાશ વડે અસુરનાં શિંગડાં, મોં અને પગ બાંધ્યા. છતાં સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કરીને છટકી ગયો. દેવીએ વજ્ર-પ્રહાર કર્યો ત્યારે એવું સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કર્યું કે એ એને લાગ્યું જ નહિ અને બચી ગયો. છેવટે ક્રોધાન્વિત દુર્ગા સિંહ ઉપરથી નીચે ઊતર્યાં અને પોતાના સુકુમાર ચરણ વડે અસુરના શિર પર પ્રહાર કર્યો. પદપ્રહારથી અસુર મૂર્છા ખાઈને પૃથિ પર પડ્યો કે તરત દેવીએ ખડ્ગ વડે એનું શિર કાપી નાખ્યું. અસુરોએ હાય હાયનો ઘોષ કરી મૂક્યો.

મહિષાસુરવધનાં વર્ણનો ખીજા ઘણા ગ્રંથોમાં આપેલાં છે. પદ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે વૈષ્ણવો દેવીએ સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાં મંદારગિરિ ઉપર મહિષાસુરને માર્યો હતો. પુનઃ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં નંદા દેવીએ વિંધ્યાચળ ઉપર મહિષાસુરને માર્યો હતો.

એમ પણ મનાય છે કે મહિષાસુરવધ એ એક આલંકારિક ઉક્તિ - રૂપક - માત્ર છે. જ્ઞાનરૂપી શક્તિ-એ અંધકાર-અજ્ઞાનનો જીદ જીદે સમયે નાશ કર્યો, તે આ રૂપક દ્વારા સમજાવ્યું છે. એમ કેમ ન હોય

કે અનાર્થ — મૂળ વતનીઓમાંથી મહિષ-પાડાની પૂજાને જુદે જુદે કાળે અને સ્થળે ધ્વંશ કરીને તેને સ્થાને શક્તિપૂજાનો પ્રચાર થયો હોય? મૂળ-વતનીઓમાં અમુક જનાવર અગર એવી જ સૃષ્ટિ-વસ્તુની પૂજા થતી અને થાય છે, એ જાણીતી વાત છે. વર્તમાન સમયમાં પણ પંચમહાલના ભીલોમાં સર્વોપરી દેવ તે ઘોડાદેવ છે. ગામેગામ પ્રહરમાં ઝાડ તળે ઘોડાની મૂર્તિઓ મોજૂદ હોય છે. વીજળી એ આ ઘોડાદેવીની બહેન મનાય છે. ઈ.સ. ૧૮૭૮માં પડેલા ખરડીઆ વખતે વરસાદ ન આવવાનાં કારણોમાં સખળ કારણ એ હતું કે વીજળી પોતાને પિયેર એટલે ઘોડાદેવને ઘેર ગઈ હતી! એને પૃથ્વી પર મોકલવાને ભીલોએ ઘોડાદેવને કાંઈ કાંઈ ક્રિયાઓ કરીને વીનવ્યો હતો.

વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં લખ્યું છે કે ભારદ્વાજની રતિને પરિણામે નન્દાદેવીના જન્મ થયો હતો. પરંતુ વરાહપુરાણમાં આ દેવીના જન્મને અંગે જુદી જ હકીકત આપી છે. કોઈ સિંધુદ્વીપ નામનો રાજા પોતાના એક પૂર્વજન્મમાં ત્વષ્ટાનો પુત્ર હતો. એ જન્મે એને ઈંદ્રે મારી નાખ્યો હતો. પૂર્વજન્મના સ્મરણને લીધે આ રાજા ઈંદ્રને મારે એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ સારુ તપ કરતો હતો. વેત્રવતી નદી જાતે સુંદર તરુણીનું રૂપ ધારણ કરીને આ તપમગ્ન રાજા પાસે આવી અને એમના સંયોગથી વેત્રાસુર નામનો પુત્ર થયો. આ પુત્ર કાળે કરીને પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા થયો. એણે બધા પ્રતિરૂપધર્મી રાજાઓને જીતી લીધા અને દેવ અને ઈંદ્રને કષ્ટ આપવા લાગ્યો. ઈંદ્રને મોખરે કરીને શિવ સહવર્તમાન સઘળા દેવો બ્રહ્માની આગળ રાવે ગયા. એમની ફરિયાદ સાંભળીને બ્રહ્માના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે વિષ્ણુની માયા વડે આ દુઃખ ઉદ્ભવ્યું છે. તરત જ એક શ્વેતવસ્ત્રધારી — અષ્ટભુજ — કુમારિકા ઉત્પન્ન થઈ અને એણે આ અસુરને મારવાનું માથે લીધું. અસુર જોડે યુદ્ધ કરીને આ દેવીએ એનો નાશ કર્યો. બ્રહ્માદિ દેવોએ દેવીની ઉપકારપૂર્વક સ્તુતિ કરી અને લવિષ્યમાં ધનારા! મહિષાસુરને મારવામાં તમારી

મદદ જોઈશે એમ કહ્યું. દેવોએ હિમાલય ઉપર જઈને આ દેવીની સ્થાપના કરીને પૂજા ચાલુ કરી. દેવોને આ કૃત્યથી આનંદ ઉત્પન્ન થયો માટે આ દેવીનું નામ નંદા પાડ્યું.

ઘણી વખત દુર્ગા નવરૂપના સમૂહમાં પૂજાય છે. એક રૂપ વચમાં અને આઠે દિશાએ એકેક એમ એમની સ્થાપના થાય છે. યંત્રમાં એમની મૂર્તિઓને બદલે તેમની જગાએ તેમનો ખીજાક્ષર માત્ર લખવામાં આવે છે. આ દેવી સર્વશક્તિપ્રદાયિની છે.

ભદ્રકાળી નામની દેવી સુંદર મુખારવિંદ, ત્રિનેત્ર અને અષ્ટદશ ભુજવાળી હોય છે. મહાકાળી દેવી દીર્ઘનયના અને ક્ષીણુકટીવાળી ગણાય છે. એ દેવી અષ્ટભુજ હોઈને ગળામાં કપાલમાળા ધારણ કરે છે. અંબાની મૂર્તિ કમલરંગી અને ચતુર્ભુજ હોય છે. પ્રખ્યાત આરાસુરવાસિની અંબાની મૂર્તિ જ નથી. ત્યાં ગોખમાં ખીંટીઓ ઉપર વસ્ત્રો એવી રીતે ગોઠવાય છે કે દૂરથી જોનારની નજર આગળ શક્તિની મૂર્તિ ખડી થાય છે. અંબિકાદેવી સિંહારૂઠ અને ત્રિનેત્રવાળી છે. મંગળાદેવીનું મુખારવિંદ સુંદર હસિત હોઈ, એ સુંદર સ્તનોવાળી છે. સર્વમંગળા દેવી સિંહ ઉપર ખેડેલી અને ચાર હાથવાળી ગણાય છે. કાલરાત્રિ દેવી એ સંહારક રૂપ છે. એ એકવેણી અને નમ્ર છે. આ દેવી શરીરે તેલનું મર્દન કરે છે અને પગમાં લોઢાનાં કડાં પહેરે છે. લલિતા દેવી પોતાના હસ્તમાં દર્પણ અને અંજનની પેટી ધારણ કરે છે. ગૌરી કુમારિકારૂપે હોય છે. ઉમા એ એનું જ રૂપ છે. એનું ખીજું રૂપ તે પાર્વતી છે. એના ચાર હાથમાંનાં એમાંથી એકમાં શિવની અને ખીજામાં દેવગણના પતિ ગણેશની મૂર્તિ હોય છે. દુર્ગાનું ખીજું એ એક રૂપ છે જે મગરની પીઠ પર જાભેલું ગણાય છે. બંગાળા તરફ આ રૂપ પૂજાય છે. તોતળા અને ત્રિપુરા ગૌરીનાં ખીજાં સ્વરૂપ છે. રંભા દેવી ભકતજનોની સઘળી મનઃકામના પૂરી પાડે છે. ભૂત-માતા, યોગનિદ્રા, વામા એ જુદાંજુદાં ક્ષણ આપનારી દેવીઓ છે. શત્રુને સંહારનારી અને ભક્તોને અતુલ સુખ આપનારી જોષ્ટા દેવી એ એક લયંકર



રૂપ છે. અષ્ટદેવીઓના એક સમૂહમાં આ દેવી સહુથી મોટી છે. સાવરણી અને છાબડું કે સૂપડું એ એનાં આયુધ છે. અને એનું વાહન ગર્દભ છે. ગુજરાતમાં શીતળા દેવીનું સ્વરૂપ અને જ મળતું છે. અષ્ટદેવીઓના સમૂહમાં સૌથી નાનીનું નામ મનોમની છે. એ વિક્રાણ દેવી છે. પોતાના ભક્ત-જનોનાં શત્રુનો એઓ સંહાર કરી નાંખે છે.

વારુણીયામુંડા અને રક્તયામુંડા એ દેવીયુગલ છે. રક્તયામુંડા સકલ સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત થવાની શક્તિ ધરાવે છે.

ઉપર વર્ણવી ગયા તે સિવાય શિવદ્રુતી, યોગેશ્વરી, ભૈરવી ત્રિપુરભૈરવી, શિવા, કીર્તિ, સિદ્ધિ, રિદ્ધિ, ક્ષમા, દીપ્તિ, રતિ, શ્વેતા, ભદ્રા, જ્યા અને વિજયા, કાલી, ધંટાકરણી, જ્યંતી, દિતી, અરુ-ધતી, અપરાજિતા, સુરભિ, કૃષ્ણા, ધંદ્રાણી, અન્ન-પૂર્ણા, તુલસી દેવી, અશ્વારૂઢા દેવી, ભુવનેશ્વરી, ખાલા અને રજમાતંગી એ શૈવ સંપ્રદાયની ઈષ્ટ દેવીઓ છે.

જેમ શૈવ તેમજ વૈષ્ણવ અને બ્રાહ્મ સંપ્રદાયને અંગે પણ ખાસ દેવીઓ છે. આ દેવીઓ તે તે દેવની સ્ત્રી રૂપે મનાય છે. વિષ્ણુની સ્ત્રી લક્ષ્મી છે. ક્ષીરસાગરના મથન સમયે તેમાંથી અમૃત અને ખીજાં રતન નીકળ્યાં હતાં. લક્ષ્મી પણ તેમાંથી નીકળેલું એક રતન જ છે. શ્રી, પદ્મા અને કમલા એ એનાં ખીજાં નામ છે. લક્ષ્મીની મૂર્તિ નૂતન યૌવન-પ્રાપ્ત કુમારિકા જેવી છે. એનાં નેત્ર કમલની પાંખડી જેવાં છે. એ શુભ, ભરાવદાર ગરદનવાળી અને ખાલેલી સુંદર કટીવાળી છે. એ કમળની માળા પહેરે છે. એની મૂર્તિની બંને તરફથી હાથણીઓ પોતાની બંધી કરેલી સૂંઢમાં કળશો લઈ એના ઉપર ઠાલવતી હોય એમ બિલો રખાય છે. આ દેવી પોતાના ભક્તોને સમૃદ્ધિવાન બનાવે છે. ભૂમિ - ભૂદેવી - એટલે પૃથ્વીની દેવી - એ વિષ્ણુની પ્રિયતમા મનાય છે. વિષ્ણુના વરાહ અવતારની સાથે આ દેવીની યોજના સમજાય છે. એ અવતારમાં વિષ્ણુ ભગવાને જળમાં જતી રહેતી પૃથ્વીને પોતાની ઘાઠની અણી ઉપર ચઢાવીને તરતી કરી હતી. લક્ષ્મી

અને ભૂદેવી સિવાય ખીજા અવતાર પરત્વે ખીજી દેવીઓ પણ વિષ્ણુના સંબંધની ગણાય છે. રામની સ્ત્રી સીતા; રુકિમણી, સત્યભામા અને રાધા એ શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ છે. વિષ્ણુની જગન્નાથ તરિકેની મૂર્તિ સાથે કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા ધરાધરી પૂજાય છે.

જ્ઞાનની દેવી સરસ્વતી બહુધા બ્રહ્માની જોડે સંબંધ ધરાવે છે. બ્રહ્મા ઈશ્વરનું સરજનહાર રૂપ હોઈ સરસ્વતી તેમની પુત્રી લેખાય છે. સરસ્વતી ગૌરંગી, અને ચતુર્ભુજ હોઈને શ્વેતકમળ ઉપર બેઠેલી હોય છે. એને વસ્ત્રો પણ શ્વેત જ પરિધાન કરાવાય છે. એના એક જમણા હસ્તમાં અક્ષમાલા અને ખીજે જમણા હસ્ત વ્યાખ્યાનમુદ્રા કરેલી હોય છે. ડાબા હાથમાં એક પુસ્તક અને ખીજામાં શ્વેતકમળ હોય છે. એની આબુઆબુ મુનિગણ સ્તુતિ કરતું બિભેલું હોય છે. વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં આ દેવીનું સ્વરૂપ સહેજ જુદી તરેહનું જણાવ્યું છે. એમાં એ દેવી શ્વેત-કમળમાં બિભેલી અને હાથમાં કમળને બદલે કમંડળ અને વ્યાખ્યાનમુદ્રાને બદલે વીણા ધારણ કરેલી કહ્યા છે. આ દેવી કેટલોક વખત વિષ્ણુ અને કેટલીક વખત શિવની સાથે સંબંધ ધરાવતી પણ મનાય છે. ખરું જોતાં લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને પાર્વતી એ એક જ દેવીનાં રૂપો છે.

પ્રથમ વર્ણવી ગયા તે સિવાય વળી દેવીઓનો એક ખીજે સમૂહ છે. એ દેવીઓને માતૃકા કહે છે. એમની સંખ્યા સાત હોવાથી એમને સપ્તમાતૃકા કહે છે.

સપ્તમાતૃકાના જન્મ સંબંધી વર્ણન મનોરંજક છે. દિતિને ઉદરે કશ્યપને હિરણ્યક્ષ અને હિરણ્ય-કશિપુ એવા બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. વિષ્ણુએ વરાહ અને નૃસિંહ બે અવતાર ધારણ કરીને આ બંને ભાઈઓનો વધ કર્યો હતો. હિરણ્યાક્ષનો દોકરો પ્રહલાદ વિષ્ણુનો ભક્ત થયો હતો, એણે દુનિયા-દારીની જાનણ તણ દીધી હતી. એની પછી અંધકાસુર નામે અસુરોનો અધિપતિ થયો હતો. એ અસુરે ઉગ્ર તપ કરીને બ્રહ્મા પાસેથી ઘણાં વરદાન પ્રાપ્ત કરવાથી તે ઘણો જ બળવાન બની ગયો

હતો. પછી એણે દેવોને ઘણા સતાવવા માંડ્યા હતા. દુઃખાતે દેવો શિવની પાસે ફરિયાદ કરવા કૈલાસ ગયા. દેવોની ફરિયાદ શિવ અવળું કરતા હતા તેવામાં જ આ અસુરરાજ પાર્વતીનું હરણ કરવાને કૈલાસમાં આવી પહોંચ્યો । શિવ એની જોડે યુદ્ધ કરવા તત્પર થઈ ગયા. એમણે વાસુકિ, તક્ષક અને ધનંજય જાતના નાગોને કમરબંધ અને વલય તરીકે બાંધી લીધા, નીલ નામનો એક દૈત્ય શિવને જાનામાના મારી નાખવાનો સંકેત કરીને હસ્તિનું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યો હતો. નંદીને આ વાતની ખબર પાડવાથી એણે વીરભદ્રને કહ્યું. એણે સિંહનું રૂપ ધારણ કરીને આ હસ્તિને મારી નાખ્યો. આ હસ્તિચર્મ વીરભદ્રે શિવને નજર કર્યું. શિવે એ ચર્મને ઉત્તરીય તરીકે ઓઢી લીધું. આમ સજ્જ થઈ ખીજ ઘણા નાગરાજોને અલંકાર તરીકે સજ્જ લઈ તેઓ પોતાનું બળવાન ત્રિશૂળ ધુમાવતાં અંધકાસુરનો પરાજય કરવા નીકળી પડ્યા. પોતાના ભૂતગણોને પણ સાથે લીધા હતા. વિષ્ણુ અને ખીજ દેવો પણ મદદમાં રહેવા સાથે ગયા હતા, પરંતુ યુદ્ધ થયું ત્યારે વિષ્ણુ અને ખીજ દેવોને નાસવું પડ્યું. શિવે બાણ મારીને અસુરને ઘાયલ કર્યો. એના ધામાંથી ઘણું જ રક્ત વહેવા માંડ્યું. એના રક્તના ભોંય પર પડતાં દરેક ટીપામાંથી ખીજો અંધકાસુર ઉત્પન્ન થતો. આ પ્રમાણે હજારો અંધકાસુર સાથે શિવને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. શિવે મૂળ અંધકાસુરના શરીરમાં પોતાનું ત્રિશૂળ ભોંકી દીધું અને પોતે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. વિષ્ણુએ પોતાના ચક્ર વડે છાયા અંધકાસુરો જોયો રક્તબિંદુઓમાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા તેનો સંહાર કર્યો. અસુરનાં રક્તબિંદુઓ પૃથ્વી પર પડતાં અટકાવવાને શિવે પોતાના મુખમાંથી ઝરતા અગ્નિમાંથી યોગેશ્વરી નામે શક્તિ-માતૃકા પેદા કરી. ઈંદ્ર અને ખીજ દેવોએ પણ પોતપોતાની શક્તિઓ જેવી કે બ્રહ્માણી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી (જેને ગુજરાતમાં વારાઈ અથવા વેરાઈ માતા કહે છે), ઈંદ્રાણી અને

ચામુંડાને આ વખતે મદદ કરવા મોકલી હતી. આ દેવીઓ તે બ્રહ્મા, મહેશ્વર, કુમાર, વિષ્ણુ, વરાહ, ઈંદ્ર અને યમ એમની સહચારિણીઓ સતે, પોતાના પતિઓનાં જેવાં જ વાહન પર બેસીને તેમના જેવાં જ આયુધો લઈને અને તેમના જેવી જ ધજા ફરકાવતી આવી હતી.

ખીજ પુરાણો અને આગમોમાં માતૃકાઓની સંખ્યા સાત કહેવામાં આવી છે. પરંતુ વરાહપુરાણમાં યોગેશ્વરી આદિ લઈને સાત એટલે કુલ આઠ માતૃકાઓ છે, એમ જણાવ્યું છે. એ પુરાણમાં વધારામાં વળી એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ માતૃકાઓ એ મનુષ્યના આઠ નઠારા મનોવિકારનાં રૂપક માત્ર જ છે. યોગેશ્વરી તે કામ, માહેશ્વરી તે ક્રોધ, વૈષ્ણવી તે લોભ, બ્રહ્માણી તે મદ, કૌમારી તે મોહ, ઈંદ્રાણી તે માત્સર્ય, યમી અથવા ચામુંડા તે પૈશુન્ય અને વારાહી તે અસૂયા. આ પ્રમાણે એ કલ્પનાજન્ય દેવીઓ છે. સપ્તમાતૃકાઓ અંધકાસુરનાં રક્તબિંદુઓ ભોંય પર પડે તે પહેલાં ચાટી જતી હોવાથી નવા અંધકાસુર ઉત્પન્ન થતાં અટકી ગયા હતા, એ ઉપર કહ્યું છે. છેવટે અંધકાસુરની આસુરી માયા શિથિલ પડી ગઈ અને શિવે પોતે વરદાન આપ્યું હતું તોયે એનો પરાજય કરી સંહાર કર્યો.

કુર્મપુરાણમાં માતૃકાઓની આ યુદ્ધ પછીની હકીકત લખવામાં આવી છે. યુદ્ધને અંતે શિવે ભૈરવ અને માતૃકાઓને વિષ્ણુના તામસિક અને સંહારક રૂપ નૃસિંહના સ્થાનમાં પાતાળ લોકમાં જવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ ત્યાં ગયા. કેટલાક કાળ પછી ભૈરવ શિવનો અંશરૂપ હોવાથી તે શિવસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયો અને માતૃકાઓ એકલી રહી. જીવંતનાં સાધન રહિત માતૃકાઓએ સૃષ્ટિનો સંહાર કરીને ગુજરાન કરવા માંડ્યું. ભૈરવે નૃસિંહની સ્તુતિ કરી, તેમની પાસે માતૃકાની અપહારક શક્તિઓનો નાશ કરાવ્યો.

વરાહપુરાણમાં માતૃકાઓ એ રૂપક છે એમ કહ્યું છે, એવો સહેજ ઈશારો ઉપર કરી ગયા છીએ.

અંધકાસુર અને માતૃકા એ માત્ર જ્ઞાનનો અંધકાર — અજ્ઞાન અને દેવી — આત્મવિદ્યા એ બંનેની વચ્ચે થતા યુદ્ધનું રૂપક માત્ર જ છે. આત્મવિદ્યા-જ્ઞાન એ શિવ રૂપે અવિદ્યા બેડે લહે છે અને પરિણામે જય પ્રાપ્ત કરે છે. અવિદ્યા થોડા ક્ષણ સુધી જુદેજુદે રૂપે વિદ્યા બેડે ટકર લે છે એ અંધકાસુરનાં રક્તબિંદુમાંથી ઉદ્ભવતાં નવા અંધકાસુરથી બતાવ્યું છે. અષ્ટ દુર્વિકારોને સંયમથી વિદ્યાના તાબેદાર બનાવ્યા સિવાય અને અંકુશમાં રાખ્યા સિવાય અંધકાર-અવિદ્યાનો નાશ થતો જ નથી એ સમજવાનું છે. સુપ્રભેદાગમમાં વળી નિરિતનો નાશ કરવા સારુ બ્રહ્માએ આ માતૃકાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી એમ કહ્યું છે.

જ્યેષ્ઠાદેવીની પૂજા ઘણા જૂના કાળથી ચાલી આવતી હોય એમ જણાય છે. બૌદ્ધાયનગૃહ્યસૂત્રમાં એ પૂજા સંબંધી એક પ્રકરણ છે. જ્યેષ્ઠાદેવીની ધ્વજમાં કાગડાનું ચિહ્ન હોય છે. એનું આયુધ સાવરણી અને વાહન ગર્દભનું છે, એ કહી ગયા છીએ. સમુદ્ર મથન કરતી વખતે લક્ષ્મી નીકળ્યા પહેલાં એ નીકળી હતી. એની સાથે લગ્ન કરવાને કોઈ તત્પર નહોતું. પણ કપિલ ઋષિ એને લઈ ગયા, માટે એ કપિલપત્ની કહેવાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની આ દેવી આપણી તરફ શીતળાદેવી કહેવાય છે.

લિંગપુરાણમાં જ્યેષ્ઠાદેવીની ઉકોકત રસિક અને જુદી જ તરેહની આપી છે. તેમાં લખ્યું છે કે જ્યારે દેવ અને દાનવો અમૃતને માટે ક્ષીરસાગરનું મથન કરતા હતા ત્યારે તેમાંથી પ્રથમ કાલકૃટ વિષ નીકળ્યું. ત્યાર પછી જ્યેષ્ઠાદેવી નીકળી. એક બ્રાહ્મણ ઋષિ એની બેડે લગ્ન કરીને એને પોતાને ઘેર લઈ જતો હતો. ઋષિનું નામ દુઃસહ હતું. ઘેર જતાં જતાં રસ્તામાં ઋષિને પોતાની સ્ત્રીમાં એક અજયબ ટેવ જણાઈ. જ્યાં જ્યાં વિષ્ણુ, શિવ અગર ખીજા દેવનાં ગુણકીર્તન સંભળાતાં, ત્યાં ત્યાં આ સ્ત્રી પોતાના કાન બંધ કરતી. એક વખત ઋષિ એને લઈને વનમાં તપ કરવા ગયા ત્યાં એનાથી ઋષિને તપ કરતા બેઈ શકાયા નહિ.

આખરે ન ખમી શકવાથી એમને તપ કરતાં મૂકીને પોતે ઘેર નાસી આવી. છેવટે બિચારા ઋષિએ જ્યારે વચન આપ્યું કે તપ, ધ્યાન કે એવું ધર્માચરણ પોતે નહિ કરે, ત્યારે જ એનાથી ઘરમાં સુખે રહેવાયું. એવામાં માર્કંડેય ત્યાં પધાર્યા તેમને ઋષિએ પોતાના વીતકની વાત કહી અને કાંઈ ઉપાય બતાવવાની પ્રાર્થના કરી. એમણે સલાહ આપી કે જ્યાં જ્યાં અશુભ બેલાતું હોય અને અશુભ થતું હોય, ત્યાં ત્યાં એણે સ્ત્રી સહવર્તમાન જવુંઃ જ્યાં પતિપત્નીમાં કલહ હોય ત્યાં જ્યેષ્ઠાને લઈ જવી. જ્યાં બૌદ્ધિક અને એવી વેદીવિહીન ક્રિયાઓ થતી હોય ત્યાં એને લઈ જવી. જ્યાં છોકરાંને ટાળીને મોજમઝા થતી હોય ત્યાં એને લઈ જવી. આવી આવી કેટલીક શિખામણ આપીને માર્કંડેય સિધાવ્યા. પછી દુઃસહે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે, આપણે બંને કશી પાડા વગર વસી શકાય એવા સ્થળની શોધ કરવાને હું રસાતળ લોકમાં જઈ છું. દરમ્યાન પોતાના આશ્રમ પાસે આવેલા એક તળાવની અધવચ આવેલા એક સ્થાનમાં રહેવાની તેને આજ્ઞા કરી. ઋષિ પાછા આવે ત્યાં સુધી પોતાનો નિર્વાહ શી રીતે કરે એ પૂછતાં ઋષિએ કહ્યું કે સ્ત્રીઓ તમને બલિદાન આપશે, તેમાંથી તમારો નિર્વાહ સારી રીતે થશે. વળી એમ પણ કહ્યું કે જે સ્ત્રી તમને બલિદાન આપે તેને ઘેર તમારે જવું નહિ. આમ કહીને ઋષિએ રસાતળમાં જવા તળાવમાં ડૂબકી મારી, તે ફરીથી દેખાયા જ નહિ! ત્યારથી પતિથી તબચેલી બિચારી આ દેવી વન, ઉપવન, ગામ, પર્વત અને મેદાનમાં આમતેમ ભટક્યા કરે છે. એક વખત ભટકતાં ભટકતાં એને વિષ્ણુ મળી ગયા. એમની આગળ પોતાનું દુઃખ રડી અને જીવ બહેલાવવા સારું કાંઈ કામ માગ્યું. વિષ્ણુએ જ્યાં આગળ શિવ અને ખીજા દેવોની તદ્દન અવગ્ના કરીને પોતે — વિષ્ણુ — એકલાની ભક્તિ થતી હોય ત્યાં પણ એને જવાની છૂટ આપી. ત્યાંથી જઈને પોતે જ્યેષ્ઠા (અલક્ષ્મી) સાથે મળીને વાત કરી તેથી કાંઈ અમંગળ ન થાય તે સારુ

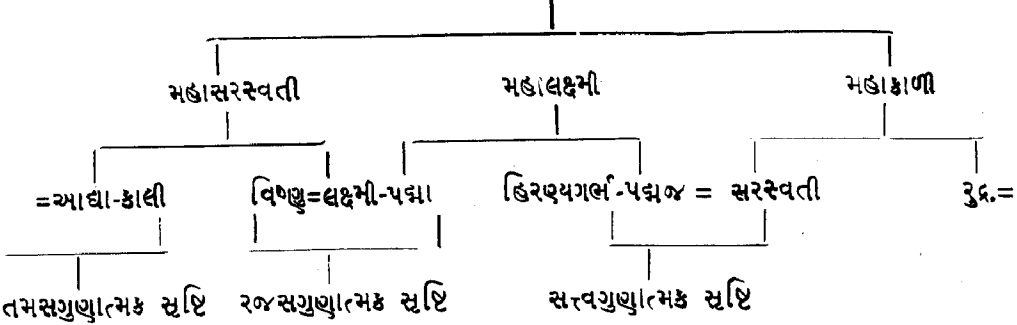
વિષ્ણુએ રુદ્રમંત્રનો પઠ કર્યો. આમ હોવાથી વિષ્ણુ-ભક્ત અને સ્ત્રીઓ જ્યેષ્ઠાને બક્ષિપ્રદાન કરે છે.

જ્યેષ્ઠા દેવીની પૂજનું હાર્દ શિવાચાર્યમાં જણાવ્યું છે. ત્રિલોચન શિવાચાર્યના સિદ્ધાંત સારા-વધી નામના ગ્રંથમાં અને તે ઉપરની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે પરમશક્તિએ વામા રૂપે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોધાન અને અનુગ્રહ એ પાંચ કૃત્ય કર્યાં. જાતે પરાશક્તિએ આઠ તત્ત્વો જણાવવાને આઠ જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં. પૃથ્વીમયી

રૂપ તે વામા જલરુપિણી તે જ્યેષ્ઠા, અગ્ન્યાકારા રૌદ્રી, વાયવાકારા તે કાલી, આકાશરૂપિણી તે કલવિકર્ણી, ચંદ્રરૂપિણી તે બલવિકર્ણી, સૂર્યરૂપા તે બલપ્રમથની; બલપ્રમથનીનાં ખીજાં એ રૂપો છે. આત્મરૂપી રૂપે સર્વભૂતદમની અને પરાશક્તિ રૂપે મનોમન્થી. આ દેવીઓના પતિઓ કોણુ કોણુ છે, તેઓ અમુક તત્ત્વનું સૂચન શી રીતે કરે છે, વગેરે એ ગ્રંથમાં લખાણથી વિવેચન કર્યું છે.

**દેવી અને જગતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નીચેના કોડો વધારે અગત્યનો લાગશે.**

મહાલક્ષ્મી ( ઈશ્વરી ) = પ્રધાના



મૂળ ઈશ્વરી જે પ્રધાના કહેવાય છે તેણે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થતાં પોતાના અંશમાંથી ત્રણ દેવીઓ સરજી. એ મહાસરસ્વતી, મહાલક્ષ્મી અને મહાકાળી. એ દરેકે એકેક પુત્ર અને એકેક પુત્રી સરખાવી. એ ભાઈબહેનોનાં ત્રણ જોડકાંમાંથી હિરણ્યગર્ભ પદ્મજ એટલે બ્રહ્માએ પોતાની બહેન પદ્મા-લક્ષ્મી વિષ્ણુને પરણાવી. રુદ્રે પોતાની બહેન સરસ્વતી બ્રહ્માને અને વિષ્ણુએ પોતાની બહેન આઘા-કાલી શિવને-રુદ્રને પરણાવી. પછી એ જોડકાં-માંથી ત્રિગુણાત્મ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. મહાસરસ્વતી તે સત્ત્વગુણાત્મરૂપ, મહાલક્ષ્મી તે રજસગુણાત્મરૂપ અને મહાકાળી તે તમસ ગુણાત્મરૂપ છે. રુદ્ર અને આઘાકાલીમાંથી બધી તમસગુણાત્મક સૃષ્ટિ, વિષ્ણુ અને પદ્મામાંથી રજસગુણાત્મક સૃષ્ટિ અને હિરણ્યગર્ભ - બ્રહ્મા અને સરસ્વતીમાંથી સત્ત્વ-ગુણાત્મક સૃષ્ટિ થઈ.

**દેવી તીર્થ** તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૫૧.  
**દેવીભાગવત** એક શૈવ પુરાણ. કેટલાક ભાગવતને બદલે આને અષ્ટાદશ પુરાણમાં ગણે છે. આમાં શક્તિ અને શક્તિપૂજનો વિષય ચર્ચ્યો છે.  
**દેવીમહાત્મ્ય** જુદા જુદા અસુરો ઉપર દેવીએ મેળવેલા વિજય વર્ણનનું સાતસે શ્લોકના પૂરનું એક કાવ્ય. એ માર્કંડેય પુરાણનો એક ભાગ હોઈ એને ચંડીપાઠ કહેવામાં આવે છે. દેવીનાં મંદિરોમાં એનો રોજ પાઠ કરાય છે. નવચંડી, શતચંડી, સડસ્રચંડી એવા પ્રયોગ કરાય છે.  
**દૈત્યતમ** સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્યપ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા દીર્ઘતમા રાજના પુત્ર ધન્વન્તરિ રાજનું ખીજું નામ.  
**દૈત્ય સામાન્યતઃ** દેવના વિરોધીઓ તે દૈત્ય; તથાપિ ચાલુ મન્વંતરમાં દિતિના પુત્રોને દૈત્ય કહે છે.

દૈત્યેય કશ્યપ અને દિતિની પુત્રી. / ભાર૦ ૬૧૮-૧૦

દૈત્યક્રીપ ગરુડનો પુત્ર

દૈત્યસેના દેવસેનાની મોટી બહેન, દૈત્યની સ્ત્રી.

દૈવરાણ દેવરાત જનકના પુત્ર બૃહદ્રથ જનકનું બીજું નામ.

દ્વોષ અષ્ટવસુઓ પૈકી એક. / ભા૦ ૬-૬-૧૫.

દ્વોષા ઉત્તાનપાદવંશીય પુષ્યાણીની બે સ્ત્રીઓમાંની બીજી. (પુષ્યાણી શબ્દ જુઓ.)

દ્વૌમુખી દુર્મુખ પાંચાલના પુત્ર યશોધરનું બીજું નામ. એને જન્મેજ્ય પણ કહ્યાનું જણાય છે.

દ્વૌશયેય જ્યદ્રથની સ્ત્રી દુઃશલાના પુત્ર સુરથનું બીજું નામ

દ્વૌશાસાન દુઃશાસનનો પુત્ર. એનું મૂળ નામ મળતું નથી. એ અભિમન્યુના મરણનું ખાલી નિમિત્ત માત્ર થઈ પડ્યો હતો.

દ્વૌષ્યાતિ શકુન્તલાને પેટે દુષ્યન્તથી થયેલા ભરતનું બીજું નામ

દુઃઆઠ વસુઓ માંદલો એક. ભારતમાં કહેલા આઠ વસુઓમાં આ નામ ક્યાનું છે એ જણાતું નથી. એક સમય બધા વસુઓ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ જેડે વનવિહાર કરતા પૃથ્વી પર જતા હતા. તેવામાં તેમણે વસિષ્ઠની કામધેનુને દીઠી. બધી સ્ત્રીઓના મનમાં આવ્યું કે આ ગાયને આપણે લઈ જઈએ. બધીઓએ પોતપોતાના પતિઓને આ વાત કરવાથી તેમણે ઠીક એમ કહ્યું, પણ કામધેનુનું હરણ કર્યું નહિ. પણ દુઃએ તેનું હરણ કર્યું. આ વાતનો વસિષ્ઠને જાણ થતાં એણે બધા વસુઓને શાપ્યા કે તમને પૃથ્વી પર જન્મ મળશે. એ જ બધા વસુઓ પછી ગંગાને પેટે શંતનુથી જન્મ્યા અને તરત સ્વર્ગમાં પાછા ગયા. જાણુ દુઃ વસુ જેણે પ્રત્યક્ષ કામધેનુનું હરણ કર્યું હતું, તે ભોખ્મ રૂપે પૃથ્વી પર ઘણા કાળ સુધી રહ્યા. છેવટે ભારતના સુદમાં મરણ પામી સ્વર્ગ ગયા.

દ્યુતિ ક્રતી શબ્દ જુઓ.

દ્યુતિમાન સ્વાયંભૂ મનુના દસ પુત્રોમાંનો એક.

દ્યુતિમાન (૨) સૂર્યવંશી ધક્વાકુ પુત્ર દશાશ્વનો

પૌત્ર, અને મદિરાશ્વ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુવીર. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૨.

દ્યુતિમાન (૩) શાલ્વવંશનો એક રાજ. એણે પોતાનું બધું રાજ્ય ઋચિક ઋષિને અર્પણ કરીને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરી હતી. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૪૦

દ્યુતિમાન (૪) હવે પછી થનારા દક્ષસાવણી મન્વન્તરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

દ્યુતિમાન (૫) શાલ્વ દેશના ચિત્રાશ્વ (સત્યવાન રાજનો પિતા, સાવિત્રીનો સસરો). એને દ્યુમત્સેન પણ કહ્યો છે.

દ્યુમત્સેન શાલ્વ દેશના ચિત્રાશ્વ અગર સત્યવાન રાજનો પિતા, અને સાવિત્રીનો સસરો.

દ્યુમત્સેન (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ઉપરિચરના જરાસંઘ કુળના ક્ષય રાજનો પુત્ર. તેના પુત્રનું નામ સુમતિ.

દ્યુમાન સ્વયંભૂ મન્વન્તર માંદલા વસિષ્ઠ ઋષિના સાત પુત્રોમાંનો એક.

દ્યુમાન (૨) સ્વારોચિષ મનુનો થઈ ગયેલો એક પુત્ર.

દ્યુમાન (૩) સોમવંશી કાશ્યપ કુળોત્પન્ન પ્રતર્દન રાજનું બીજું નામ.

દ્યુમાન (૪) કૃષ્ણને હાથે મરણ પામેલો શલ્વ રાજનો પ્રધાન.

દ્યુમાન સોમવંશીય પુરુરવાના પુત્ર આયુના વંશના કુવલયાશ્વનું નામાન્તર. / ભા૦ ૯-૧૧-૧૬.

દ્યુમ્ન ચક્ષુર્મનુને નડવલાની કુખે થયેલા છોકરામાંનો એક.

દ્યૌ દુઃ શબ્દ જુઓ.

દ્રવિડ જાણુવંતીની કુખે થયેલા કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.

દ્રવિડદેશ અપર પાંડ્યદેશની દક્ષિણે આવેલો ભારત-વર્ષીય દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

દ્રવિણ ઉત્તાનપાદ વંશના પૃથુરાજને અર્ચીને પેટે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર.

દ્રવિણ (૨) ધર નામના વસુનો પુત્ર.

દ્રવિણ (૩) કુશદ્રીપમાં આવેલો એક પર્વત,

દ્રવણિક અગ્નિ નામના વસુ અને યશોધરાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૬-૧૩.

દ્વિતી ઋષભદેવ વંશના ભકતરાજની સ્ત્રી. એનું બીજું નામ દ્યુતિ એવું હતું. એના પુત્રનું નામ ગય હતું.

દ્રુપદ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઢના પુત્ર નીલના વંશમાં જન્મેલા જંતુ અથવા પૃષ્ઠ રાજનો પુત્ર. એને બલાનીક, શ્રુત, સુરથ અને શત્રુજય એમ ચાર પુત્રા અને શિખંડિની નામે કન્યા પહેલી થઈ હતી. પછીથી દ્રોણાચાર્યના વધાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયો. તેમ જ દ્રૌપદી નામે કન્યા પણ અગ્નિમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ. દ્રુપદ રાજને યજ્ઞસેન, પૃષ્ઠાનો પુત્ર તેથી પાષત અને પંચાળ કુલોત્પન્ન હોવાથી પાંચાળ એવાં નામ હતાં.

દ્રુપદે બાળપણમાં દ્રોણાચાર્યના પિતા ભારદ્વાજ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. દ્રોણાચાર્ય પણ શીખવામાં જોડે જ હતા. આમ હોવાથી દ્રુપદ અને દ્રોણાચાર્ય એક ગુરુના શિષ્ય એટલે ગુરુભાઈ હતા. અભ્યાસ પૂરો થતાં દ્રુપદે ભારદ્વાજને ગુરુદક્ષિણા આપીને દ્રોણને કહ્યું હતું કે મારા પિતાની પછી જ્યારે મને રાજ્યાધિકાર મળે, ત્યારે મારી પાસે આવશો તો હું તમને ભૂલી નહિ ગયો હોઉં. આમ વિવેક કરીને દ્રુપદ પોતાને નગર ગયો.

આ વાતને ઘણો કાળ વીતી ગયા પછી દ્રુપદને રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થયો. અહીંયાં દ્રોણાચાર્યને પણ અશ્વત્થામા નામે પુત્ર થયો, જેથી દ્રવ્યની જરૂર પડી. આથી દ્રવ્યોપાજ્ઞ નિમિત્તે દ્રોણાચાર્ય દ્રુપદને ત્યાં આવ્યા. દ્રુપદે મદદાંધ બનીને એને ઉપહાસ કર્યો અને કશું ન આપતાં, પાછા વળાવ્યા. આ ઉપરથી દ્રોણને ઘણો ક્રોધ આવ્યો. દ્રોણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું મારા શિષ્યો મારફત દ્રુપદનો પરાભવ કરીશ.

આગળ જતાં દ્રોણાચાર્યે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનુસાર કૌરવ-પાંડવોને ધનુર્વિદ્યા શીખવી. એમણે પોતાનાં શિષ્યો — તેમાંયે અર્જુન પાસે દ્રુપદને હરાવીને પકડી

મંગાવ્યો અને એનું અર્ધું રાજ્ય લઈ લઈને એને જતો કર્યો. (દ્રોણાચાર્ય શબ્દ જુઓ).

આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય પાસેથી અપમાનિત થઈ દ્રુપદરાજ ત્યાંથી નીકળ્યો. એણે પોતાના અર્ધ રહેલા રાજ્યમાં માકંદી, છત્રવતી, કાંપિલ્ય વગેરે શહેરો વસાવ્યાં. અહિંચ્છત્રા નામની સુંદર નગરીમાં પોતાની રાજધાની કરી ત્યાં રહ્યો. છતાં રાજ કરવામાં એનું મન જ રુચે નહિ. દ્રોણને મારે એવો પુત્ર થાય એ જ ધૂન એના મનમાં લાગી રહી હતી.

એક સમયે એ અરણ્યમાં ગયો હતો. યમુનાના તીરે ભિન્ન ભિન્ન આશ્રમ કરીને રહેલા કાશ્યપ-ગોત્રના યાજ્ઞ અને ઉપયાજ્ઞ નામના બે ભાઈઓ હતા. તેમાંના ઉપયાજ્ઞના આશ્રમમાં દ્રુપદ ગયો અને ઋષિને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. પરંતુ ઋષિએ એના વિચારને પુષ્ટિ ન આપી અને પોતે કાંઈ કરવાનું માથેય ન લીધું, છતાં દ્રુપદ રાજ એની સેવા કરતો થઈ ત્યાં જ રહ્યો. એ જોઈને એમણે દ્રુપદને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે તારી ધારણા મારી પાસેથી વળશે નહિ. પરંતુ મારા મોટાભાઈ યાજ્ઞ પાસે જા. એ કેટલેક અંશે દ્રવ્યલોભી છે. તે જો કાંઈ કરે તો તેમને કહી જો. દ્રુપદ તથાસ્તુ કહીને ત્યાંથી નીકળી, યાજ્ઞની પાસે ગયો અને પોતાની ઇચ્છા તેને જણાવી. યાજ્ઞે એના વિચારને સંમત થતાં, એ એને તત્કાળ પોતાના નગરમાં લઈ આવ્યો. યાજ્ઞે પછી યજ્ઞ કર્યો અને અસિકુંડમાંથી ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કરેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામે પુત્ર અને કૃષ્ણા નામે કન્યા નીકળી, એ જોઈને દ્રુપદને ઘણો સંતોષ થયો. એણે યાજ્ઞ ઋષિનો સારો સત્કાર કરીને અપાર દ્રવ્ય આપ્યું અને એમને આશ્રમે પહોંચાડ્યા / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૮૧.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મોટો થયો એટલે દ્રુપદે એને ધનુર્વિદ્યા, દ્રોણાચાર્ય મારફતે જ શીખાવડાવી. એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો નિપુણ થયો અને કૃષ્ણા લગ્ન કરવા યોગ્ય થઈ એટલે એણે એનો સ્વયંવર માંડ્યો. એ સ્વયંવરમાં મત્સ્યવંત્ર બનાવ્યું હતું

તેને ભેદનાર કૃષ્ણાને વરે એવું પોણુ કૃષ્ણું હતું. આ સ્વયંવર કાળે દેશદેશના ભૂપતિઓ પાંચાળ-પુરમાં પધાર્યા હતા. કોઈ પણ રાજાથી મત્સ્યભેદ થતો નથી, એ જોઈને કૃષ્ણું સ્વયંવરમાં આવ્યો હતો. તે મત્સ્યભેદ કરવા ઊઠ્યો. પણ કૃષ્ણાએ કહ્યું કે એ સુતપુત્ર છે એટલે હું સર્વથા એને વરીશ નહિ; એટલે ઝંખવાણો થઈ પાછો ખેઠો. પછી બ્રાહ્મણના વેષે આવેલા અર્જુને મત્સ્યભેદ કર્યો અને દ્રૌપદી - કૃષ્ણા - એને પરણી. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૦૩.

દ્રુપદે પોતાની કન્યા બ્રાહ્મણને આપી, એ જોઈને આવેલા બધા રાજાઓ ગુસ્સે થયા અને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે ભીમ અને અર્જુને મોખરે થઈ સઘળાઓને હરાવ્યા. પાંડવ ભાઈઓ દ્રૌપદીને લઈને જે કુંભારને ત્યાં પોતે ઊતર્યા હતા, ત્યાં ગયા. દ્રુપદને એઓ બ્રાહ્મણ જ છે કે કેમ એ વાતનો સંશય પડવાથી એણે ગુપ્ત રીતે તેની તપાસ કરાવી. એણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આજ્ઞા કરવાથી એ રાત્રે કુંભારને ત્યાં ગયો અને બારણે જાનોમાનો ઊભો રહી એઓ શી વાત કરે છે તે સાંભળી. એમની વાતચીત ઉપરથી એ લોકો ક્ષત્રિય છે અને બ્રાહ્મણ નથી એમ એની ખાતરી થઈ. એણે દ્રુપદને આવીને વાત કરી. આથી દ્રુપદને આનંદ થયો અને ખીજે દિવસે બધા પાંચે જણાને રાજમંદિરમાં આમંત્ર્યા. યુધિષ્ઠિરની વાત ઉપરથી એની ખાતરી થઈ કે આ તો પાંડવો છે. દ્રુપદને આથી ઘણો જ આનંદ થયો, કેમકે દ્રુપદની પ્રથમથી જ ઇચ્છા હતી કે મારે દ્રૌપદી અર્જુનને દેવી. અર્જુનની સાથે દ્રૌપદીનું લગ્ન કરવાની સિદ્ધતા દ્રુપદે કરવા માંડી. પણ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે કુંતીની આજ્ઞા પ્રમાણે દ્રૌપદીનાં લગ્ન અમારી પાંચેની જોડે થવાં જોઈએ. દ્રુપદ ઘણા વિચારમાં પડ્યો કે એમ શી રીતે થાય? એવામાં કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ ત્યાં પ્રગટ થયા. એમણે રાજાને કહ્યું કે આ પાંડવો પૂર્વના પાંચ ઇન્દ્રો અને કૃષ્ણા તે પૂર્વની શયી છે. માટે પાંચેની સાથે એનું લગ્ન થતાં બાધ નથી.

વળી કુંતીએ પણ આજ્ઞા કરી છે કે તમે આણેલી ભિક્ષા પાંચે સરખી વહેંચી લો; એટલે એ વિવાહ નિંદ્રા નથી. એ ઉપર કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે રાજાને જટિલા નામની ઋષિકન્યાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. એ બાઈ ઘણી સદ્ગુણી હતી અને એને સાત પતિ હતા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૧. આ ઉપરથી દ્રુપદે પાંચેને પોતાની કન્યા આપી. લગ્નપ્રસંગ ઘણા ઠાઠમાઠથી થયો. દ્રુપદે દાસ, દાસીઓ, વસ્ત્ર, આભૂષણ અને અપાર ધન દાયજ્ઞમાં આપ્યું. પાંડવો લાક્ષાગૃહ બળી જતાં તેમાં મરણ પામ્યા છે, એવી માન્યતા હતી. પણ આ લગ્નને ક્ષીધે પાંડવો નાશ પામ્યા નથી અને સ્વયંવરમાં દ્રૌપદી તેમને વરી છે, એ વાતની ધૃતરાષ્ટ્રને ખબર પડી. એણે પાંડવોને હસ્તિનાપુર તેડી લાવવાને વિદુરને મોકલ્યો. લગ્નસમારંભ નિર્વિધને પૂર્ણ થતાં દ્રુપદે વિદુરની સાથે પાંડવો અને દ્રૌપદીને ઘણા સન્માનથી વળાવ્યાં.

જ્યારે ભારતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે દ્રુપદરાજ, પોતાના પુત્ર, બાંધવ અને અનેક પાંચાલો સહિત પાંડવ પક્ષે આવ્યો હતો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૪૫. • આગળ જતાં રાત્રિયુદ્ધમાં એ દ્રોણાચાર્યને હાથે મરણ પામ્યો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૮૭. દ્રુમ અધિરથ સુતને: પુત્ર, કૃષ્ણના પાલક પિતાનો પુત્ર. એને ભીમસેને યુદ્ધમાં માર્યો હતો. / ભાર૦ ૧૫૬-૨૭.

- દ્રુમ (૨) એક ક્ષત્રિય / ભાર૦ આ૦ ૬૮-૮.
- દ્રુમ (૩) કિંપુરુષાચાર્ય / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૩૦.
- દ્રુમ (૪) ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા.
- દ્રુમકુલ્ય ભારતવર્ષીય દેશ. અહીંના લોકો અતિશય દુરાચારી હોઈ સમુદ્રને ઘણું જ કષ્ટ આપતા હતા; તેથી સમુદ્રની પ્રાર્થના ઉપરથી રામે ત્યાં પોતાનું બાણ ફેંકી એ દેશનો નાશ કર્યો હતો. એ સ્થળે મરુ નામનું અરણ્ય થયું. / વા૦ રા૦ યુધ૦ સ૦ ૨૨.
- દ્રુમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રાત્રિયુદ્ધમાં મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રો૦ અ૦ ૧૭૧.

દ્રુમસેન (૨) શલ્યનો ચક્રક્ષક. એ યુધિષ્ઠિરથી મરાયો હતો. / ભાર૦ રા૦ અ૦ ૧૧.

દ્રમિલ ઋષભદેવના સો પુત્રોમાંનો સિદ્ધ થયેલો એક પુત્ર.

દ્રહિષ્ટુ પ્રહલદેવ

દ્રધુ સોમવંશના આયુપુત્ર નહુષ રાજાનો પૌત્ર અને યયાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠાને પેટ થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો પુત્ર. એણે પિતાની જરા લીધી નહિ, માટે એને સાર્વભૌમત્વ મળ્યું નહિ. એને પ્રહુ નામનો પુત્ર હતો.

દ્રધુ (૨) સોમવંશી મતિનારનો પુત્ર / ભા૦ આ૦ અ૦ ૮૮.

દ્રોણ પ્રલયકાળના મેઘમાંનો એક મેઘ.

દ્રોણ (૨) એક પ્રહર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

દ્રોણ (૩) ભારતવર્ષીય એક પર્વત.

દ્રોણ (૪) ક્ષીર સમુદ્ર તીરે આવેલો એક પર્વત.

દ્રોણ (૫) એક વસુ. ભારતમાં કહેલા અષ્ટવસુઓ પૈકી આ ક્યો એનો નિર્ણય થતો નથી, પરન્તુ એની સ્ત્રીનું નામ ધરા હતું. આ બન્ને જણાં અગાઉ નંદ અને યજ્ઞોદા તરીકે જન્મ્યાં હતાં.

દ્રોણ (૬) દ્રોણાચાર્ય શબ્દ જુઓ.

દ્રોણશત્રુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન / ભાર૦ આ૦ ૧૮૫-૮.

દ્રોણાચાર્ય ભારદ્વાજ ઋષિને બૃહસ્પતિના અંશ વડે થયેલો પુત્ર. ધૃતાચી નામની અપ્સરાને દેખાને ભારદ્વાજ ઋષિ સ્ખલિત થયા. તેમના સ્ખલિત થયેલા વીર્યને એમણે પાંદડાના કળશમાં મૂક્યું હતું. તેમાંથી ઉત્પત્તિ થવાને ક્ષીષે આમનું નામ દ્રોણાચાર્ય પડ્યું. પોતાના પિતા પાસે એણે વેદ, વેદાંગ અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં એ પારંગત અને નિપુણ થઈ ગયો હતો. ભણવામાં દ્રુપદરાજ એના સહાધ્યાયી હતા. અગાઉ જતાં અગ્નિવેશ્ય ઋષિ પાસેથી એ કવચવિદ્યા શીખ્યો હતો. એ ઋષિ પાસેથી એણે પ્રહ્લશિર નામનું અસ્ત્ર પણ મેળવ્યું હતું. ત્યાર પછી એ જમદગ્નિ રામ પાસે ગયો અને અસ્ત્રોનાં રહસ્ય અને તેમનો ઉપસંહાર વગેરે શીખીને બહુ શ્રેષ્ઠ થઈ ગયો. તેથી લોકોમાં એ દ્રોણાચાર્ય કહેવાયો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૩૦.

એણે કેટલાક કાળ પર્યાંત તપ કર્યું હતું. ત્યાર પછી કૃપાચાર્યની બહેન કૃપીની જોડે એનાં લગ્ન થયાં. કેટલેક કાળે એને અશ્વત્થામા નામે પુત્ર થયો.

દ્રોણની દરિદ્રાવસ્થા એવી હતી કે જ્યારે અશ્વત્થામા દૂધ પીવા માગતો ત્યારે એની મા તેને ચોખ્ખાનું ઓસામણ દૂધ કહીને આપતી. એક વખત એ રમતો રમતો કોઈ પડોસીને ત્યાં જઈ ચઢ્યો. એનો પુત્ર દૂધ પીતો હતો તે વખતે પડોસણે અશ્વત્થામાને પણ થોડું દૂધ આપ્યું. અશ્વત્થામાએ ઘેર આવીને રાઢો ક્ષીષો કે એ પડોસી જેવું દૂધ પીવું છે. આવી દરિદ્રતાથી કંટાળી એ પરશુરામ પાસે દ્રવ્ય માગવા ગયો. તેમણે કહ્યું કે મેં તો બધી પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી દીધી છે અને મારી પાસે હવે મારું શરીર અને અસ્ત્રવિદ્યા માત્ર છે. પછી દ્રોણ એમની પાસે અસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો. દ્રુપદ રાજાએ ભણીને ઘેર જતાં દ્રોણને પોતાને રાજ્ય મળે ત્યારે પોતાની પાસે આવવાનું કહ્યું હતું તે કહી ગયા હોય. તે ઉપરથી દ્રોણ દ્રુપદ પાસે દ્રવ્યની વાચના કરવા ગયો. એણે જઈને દ્રુપદને આશીર્વાદ દીધો એટલે એણે પૂછ્યું : તું કાણ છે ? દ્રોણે કહ્યું કે આપણે એક ગુરુને ત્યાં ભણ્યા હોય ને તું ઓળખતો નથી ? હું દરિદ્રતાથી પીડિત તારી પાસે દ્રવ્યવાચના સારુ આવ્યો છું. દ્રુપદ બોલ્યો કે હું રાજા અને તું ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ. તારે ને મારે ઓળખાણ કેવી ? તું ચાલ્યો જ, નહિ તો હું તને દૂત પાસે કાઢી મુકાવીશ. દ્રોણ કહે કે તું રાજ્ય મદે ભરાઈ મારું અપમાન કરે છે ! તારા ધમકાવું કળી તને મળશે જ. મારા શિષ્ય પાસે તને બંધાવી અણાવું તો જ હું દ્રોણ ખરો.

દ્રોણાચાર્ય પછી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને લઈને કૃપાચાર્ય પાસે હસ્તિનાપુર ગયો. કૃપાચાર્ય ભીષ્મના આશ્રયમાં રહેતો હતો અને ધનવાન પણ થયો હતો. દ્રોણાચાર્યની જવાથી કૃપાચાર્યને ઘણો આનંદ થયો અને એને ઘણા આદરસત્કાર સાથે પોતાની પાસે રાખી લીધો.

એક વખત ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવો વીંટીદંડાની



રમત રમતા હતા. તેવામાં એમની સોનાની વીંટી પાસેના કૂવામાં પડી. બધા કુમારો વીંટી શી રીતે કાઢવી એવી મસલત કરતા કૂવાની આબુઆબુ એકઠા થયા હતા. દ્રોણાચાર્ય તે વખતે એ રસ્તેથી જતા હતા. તેમણે કુમારોને એકઠા થયેલા જોયા. એમણે પૂછ્યું કે તમે કોના છોકરા છો અને અહીં કૂવામાં શું જુઓ છો? તેમણે કહ્યું : અમે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુરાજના કુવરો છીએ અને ભીષ્મ અમારા પિતામહ છે. અમારી સોનાની વીંટી આ કૂવામાં પડી છે તે કાઢવાની મસલત કરીએ છીએ. આ સાંભળીને દ્રોણ બોલ્યો : છોકરાઓ, તમે અસાધ્ય વસ્તુ સાધ્ય કરે એવો ગુરુ કર્યો નથી. પછી દ્રોણાચાર્ય પોતાની આંગળીએથી વીંટી કાઢી અને બધાના દેખતાં કૂવામાં નાખી. પછી એક મૂઠ્ઠીભર દર્ભ અભિમંત્રિત કરીને કૂવામાં નાખ્યા. દર્ભની એક સળી વીંટીને ચોંટી ગઈ અને ખીજી સળીઓ એકને છેડે એક એમ ચોંટીને છેવટની દ્રોણાચાર્યના હાથમાં રહેલી સળીને એક છેડે ચોંટી ગઈ. પછી રજજુ જેવી બનેલી દર્ભની સળીઓને એમણે ખેંચી લીધી, જેને ખીજી છેડે ચોંટીને વીંટી પણ ઉપર આવી; તે લઈને પોતે પહેરી લીધી. આ ચમત્કાર જોઈને છોકરાઓએ પ્રાર્થના કરી કે અમારી વીંટી કાઢી આપો. પોતાની વીંટીની પેઠે દ્રોણાચાર્ય કુમારોની વીંટી પણ કાઢી આપી અને પોતે જવા માંડ્યું. કુમારોએ તે વખતે પૂછ્યું કે આપ કોણ છો, કયાં રહો છો અને આપનું નામ શું? કૃપા કરીને અમને કહો. દ્રોણાચાર્ય કહે : તમારા પિતામહ ભીષ્મ મને ઓળખે છે અને હું કૃપાચાર્યના ઘરમાં જ છું. આમ કહીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યા. પછી બધા કુમારો ભીષ્મ પાસે ગયા, અને એક બ્રાહ્મણે અમારી કૂવામાં પડેલી વીંટી આવી રીતે કાઢી આપી એ બધી વાત કરી. ભીષ્મે ધાર્યું કે એ દ્રોણાચાર્ય જ હશે. લાગલા જ ભીષ્મ કૃપાચાર્યને ત્યાં ગયા, અને મોટા સન્માનપૂર્વક દ્રોણાચાર્યને મળ્યા. ભીષ્મે વિનંતી કરી કે આપ અહીં આવ્યા એ બહુ સારું કર્યું. હવે તો આપ અહીં જ રહો અને બધા

કુમારોને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ કરવા આપ સમર્થ છો. પછી એક સુંદર ઘર પૂરી - સઘળી વસ્તુઓની સિદ્ધતા કરી - તેમાં દ્રોણાચાર્યને વસાવ્યા. બધા કુમારોને એમણે સ્વાધીન કરીને પોતે સ્વગૃહે પધાર્યા.

પોતે આપત્કાળમાં હતા સખખ ભીષ્મે કરેલી વિનંતીનો સ્વીકાર કરીને બધા કુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવવાનો આરંભ કર્યો. આ વાત કાળે કરીને દેશ દેશ પ્રસરી એટલે અંધક, વૃષ્ણુ, પાંચાળ, આલ્હિક, સૌરાષ્ટ્ર આદિ રાજ્યોએ પોતાના કુમારોને પણ દ્રોણાચાર્ય પાસે અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. કહ્યું અને અશ્વત્થામા પણ બધાની જોડે જ અભ્યાસ કરતા હતા.

એક વખત હિરણ્યવેનુકા નામના નિષાદ (કાળી-ભિલદ જોવી એક અનાર્થ જાત) નો પુત્ર એકદવ્ય દ્રોણાચાર્ય સમક્ષ આવીને કહેવા લાગ્યો કે મહારાજ, મને પણ ધનુર્વિદ્યા શીખવો. પણ આચાર્યે તેનું કહેલું માન્ય કર્યું નહિ. તે ઉપરથી એણે દ્રોણાચાર્યની પાદુકા માગી લીધી અને ત્યાંથી વિદાય થયો. એકદવ્ય પાદુકા લઈને અરણ્યમાં ગયો અને દ્રોણાચાર્યની માટીની મૂર્તિ બનાવી, પાદુકા ત્યાં મૂકી અને આચાર્ય માનીને અભ્યાસ કરતો એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો જ નિપુણ થઈ ગયો. (એકદવ્ય શબ્દ જુઓ)/ ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૨

જોકે દ્રોણાચાર્યની પાસે હજારો શિષ્યો ધનુર્વિદ્યાને અભ્યાસ કરતા હતા, પણ એની તત્પરતા અને તીવ્ર બુદ્ધિ જોઈ આચાર્યને અર્જુન ઉપર અત્યંત પ્રેમ થયો હતો. હય, ગજ અને રથવિદ્યા અર્જુનને સારી આવડી. અશ્વત્થામા રહસ્યમંત્રમાં પ્રવીણ થયો. ભીમ અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં, નકુલ અને સહદેવ ખડ્ગ યુદ્ધમાં અને યુધિષ્ઠિર રથયુદ્ધમાં ઘણા પ્રવીણ થયા.

એ જ પ્રમાણે ખીજા સઘળા રાજપુત્રો પણ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ધનુર્વિદ્યામાં નિબળાત થયા હતા. એક દિવસ દ્રોણાચાર્ય બધા શિષ્યોને લઈને નદીએ નહાવા ગયા. બધા શિષ્યો નહાઈ રહ્યા બાદ પોતે સ્નાન કરવા પાણીમાં ઊતર્યા. દેવયોગે ત્યાં એક મગર હતો, તેણે એમનો પગ પકડયો. તે

ઉપરથી આચાર્યે ઘાંટો પાડીને બધા શિષ્યોને કહ્યું કે મને મગરે પકડયો છે, તો સત્વર છોડાવો. આ સાંભળી બધા શિષ્યો ગભરાઈ ગયા અને શું કરવું એ સૂઝે નહિ, પણ અર્જુન ગભરાયો નહિ. એણે તત્કાળ બાણ મારીને મગરને મારી આચાર્યને છોડાવ્યા. (ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૨)

અર્જુને મગર પાસેથી છોડાવી પ્રાણ બચાવ્યો તેથી ઘણા પ્રસન્ન થઈ બ્રહ્મશિર નામનું અસ્ત્ર અર્જુનને આપ્યું અને બધા શિષ્યો પાસે ગુરુદક્ષિણામાં માગ્યું કે તમે દુપદ રાત્રને બાંધીને મારી પાસે લાવો. આચાર્યને જોડે લઈને સઘળા શિષ્યો પાંચાલપુરમાં ગયા અને દુપદ સાથે યુદ્ધ કર્યું. પણ દુપદ પરાક્રમી હોવાથી કોઈનો ઉપાય એની આગળ ચાલે નહિ. એ જોઈને અર્જુન આગળ થયો. દુપદની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી, બાંધીને ગુરુ આગળ આણ્યો. દ્રોણાચાર્યે એણે કરેલા પોતાના અપમાનની વાતની યાદ દેવડાવી. દ્રોણે કહ્યું : તું રાજા અને હું કંગાલ બ્રાહ્મણ, કેમ ? તારાં વચન સંભાર. જ્યારે દુપદે ક્ષમા માગી ત્યારે દ્રોણ એને ભેટ્યો અને એના દેશના બે ભાગ પાડી એની પાસે રહેવા દીધો અને એને અભય આપી છોડી મૂક્યો. (ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૪૮)

દુર્યોધને પાંડવોને છળથી ભૂતમાં જીતી વનવાસ કાઢયા. એઓ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાર વરસ અરણ્યમાં રહ્યા પછી જ્યારે પ્રગટ થયા ત્યારે દુર્યોધન ન્યાય-અનુસાર અરધું રાજ્ય આપે એવો સામ કરવા પાંડવોએ કૃષ્ણને મોકલ્યા. કૃષ્ણ સંપ કરવા હસ્તિનાપુર આવ્યા તે વેળા દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને ઘણી શિખામણ દીધી હતી. એણે કહ્યું હતું કે હું અને ભીષ્મ હવે વૃદ્ધ થયા છીએ. અમારાથી પાંડવો સામે યુદ્ધમાં ટકાશે નહિ. તું ખાલી પાંડવોને શું કરવા હેરાન કરે છે ? એમ ન કરતાં તું એમનો ન્યાયપુરસ્સર ભાગ એમને આપી દે. નહિ આપે તો વૃથા માર્યો જઈશ. પરંતુ દુર્યોધન કથાને પત કરતો નથી તે જોઈને દ્રોણાચાર્યને ઘણા સંતાપ થયો અને બોલ્યા કે મને અર્જુન અશ્વત્થામા કરતાં પણ વિશેષ વડાલો ૩૬

છે, એમ છતાં પણ આ દુષ્ટ દુર્યોધનને લીધે મારે એની સાથે યુદ્ધ કરવાનું પ્રાપ્ત થશે. ધિક્કાર છે આ ક્ષાત્રધર્મને. (ભાર ઉલ્લો ૦ અ૦ ૧૩૯)

દુર્યોધને કોઈની શિખામણ માની નહિ અને યુદ્ધ કરવાનો જ પ્રસંગ આણ્યો. આમ થતાં ભીષ્મની ઇચ્છાને તાબે થઈને દ્રોણાચાર્યને અશ્વત્થામા સહિત નિરુપાયે એના પક્ષમાં રહેવું પડ્યું. પછી જ્યારે ભારતનું યુદ્ધ થયું તેમાં દશ દિવસ યુદ્ધ કરીને ભીષ્મ રણમાં પડયા ત્યારે દ્રોણાચાર્યને સેનાપતિપણું પ્રાપ્ત થયું. એણે પણ પાંચ દિવસ સુધી મહાભયંકર યુદ્ધ ચલાવ્યું. પહેલે જ દિવસે દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું યુદ્ધ થયું ત્યારે દુર્યોધને એવી પ્રાર્થના કરી કે મને યુધિષ્ઠિરને પકડી આપ. દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે અર્જુન હાજર હોય તો મારાથી યુધિષ્ઠિરને પકડી શકાય એમ નથી. આ સાંભળી દુર્યોધન ત્રિગર્ત દેશમાં સંશપ્તક કરીને સ્થળે અર્જુનને યુદ્ધપ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિરને પકડવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ અર્જુને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને યુધિષ્ઠિરના રક્ષણાર્થે ગાઈ વગાડીને આજ્ઞા કરી હતી. સખ્ય દ્રોણાચાર્યના યત્નો ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ક્ષણી-ભૂત થવા દીધા જ નહિ. આ ઉપરથી ક્રોધાન્વિત થઈને દ્રોણાચાર્યે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આવતી કાલે પાંડવ પક્ષના કોઈ પણ મહાબળવાન વીરને જરૂર મારીશ. એ ધારણાથી દ્રોણાચાર્યે બીજા દિવસે ચક્રવ્યૂહની રચના કરી. એ ચક્રવામાં અભિમન્યુ સપડાઈને માર્યો ગયો. (૨. અભિમન્યુ શબ્દ જુઓ.)

પોતાના પુત્ર અભિમન્યુના મૃત્યુથી બળી જઈને અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આવતી કાલે સંધ્યાકાળ પહેલાં જયદ્રથને મારીશ. જયદ્રથ પોતાનું સૈન્ય લઈ વચ્ચે આડો આવવાથી અભિમન્યુની કુમક આવી ન પહોંચતાં એ કુમારનું મૃત્યુ થયું હતું. બીજે દિવસે અર્જુનની ઘેર પ્રતિજ્ઞા પાર ન પડે એટલા માટે દ્રોણાચાર્યે એકની અંદર એક, એમ ત્રણ વ્યૂહ રચ્ય છતાં અર્જુને જયદ્રથનો વધ કર્યો. (૩. જયદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

જયદ્રથ મરણ પામ્યો એ જોઈને દુર્યોધનને અનિવાર્ય શોક થયો. દુઃખે પીડિત થઈ એણે આચાર્યને

કહ્યું કે આપ બરોબર લક્ષ્યપૂર્વક યુદ્ધ કરતા નથી. આ અવિચારી ભાષણ સાંભળી આચાર્યને ઘણો ગુસ્સો ભાવ્યો. એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજે હું સૂર્યાસ્ત થાય તોપણ કવચ કાઢનાર નથી, અને મશાલોના અજવાળે રાત્રે પણ યુદ્ધ ચલાવીશ. પછી જો થવાનું હોય તે ભલે થાઓ. આ વિચારની પાંડવોને જાણ થતાં જ તેમણે પણ મશાલોના બંદોબસ્ત કર્યો. એ યુદ્ધનો પંદરમો દિવસ હતો. એ દિવસે થયેલા ઘેર સંગ્રામને લઈને ઉભય પક્ષના વીરો થાકી ગયેલા હતા. છતાં ઇર્ષ્યા વડે રાત્રિએ ખૂબ ઝઝમ્યા પણ પ્રભાત થતાં તો કેટલાક વીર થાક અને ભેદથી એટલા ઘેરાઈ ગયા કે આ યુદ્ધ ચાલે છે તેનું ભાન ન રહેતાં, જે જ્યાં હતા તે ત્યાં ભેદી ગયા. આ વખતે ઈંદ્રવર્મા રાજાને અશ્વત્થામા નામે હાથી મરાયો. આવા યોગનો લાભ લઈને કૃષ્ણે ભીમને સૂચવ્યું કે દ્રોણાચાર્ય આગળ જઈને ગર્જના કર કે અશ્વત્થામા હાથી મરાયો. પણ 'હાથી' શબ્દ બહુ ધીરેથી, કોઈ ન સાંભળે એમ બોલીને અને અશ્વત્થામા બહુ ત્રાડીને કહેજે. ભીમસેને એ પ્રમાણે જ કરતાં દ્રોણાચાર્યે એ ગર્જના સાંભળી. એમને લાગ્યું કે પોતાનો પુત્ર અશ્વત્થામા પરાક્રમી અને ચિરંજીવી છતાંયે મરાયો કહે છે. એ શું ? તો પણ ધૈર્ય રાખીને પોતે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂક્યું દ્રોણાચાર્યે વીસ હજાર પાંચાળ, પાંચસો માન્યુ અને છ હજાર સૈન્ય વીરોનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો.

એટલામાં ભીમની સેનાએ અશ્વત્થામા મરાયો એવી ફરીને ગર્જના કરી. એ સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય યુધિષ્ઠિરને પૂછવા લાગ્યા. તેમણે પણ કૃષ્ણની સૂચના પ્રમાણે જ નરો વા કુહારો વા એ શબ્દો ઘણા જ ધીરેથી બોલી, અશ્વત્થામા હતઃ એમ કહેલું સાંભળતાં જ આચાર્ય ત્યાંથી પાછા ફર્યા. એવામાં એવું બન્યું કે ભરદ્વાજદિક દ્રોણાચાર્યના પિતરો પ્રત્યક્ષ થઈને એને કહેવા લાગ્યા કે તું વેદવેદાંતપારંગત બ્રાહ્મણ હોઈ તને યુદ્ધ કરવું અનુચિત છે. થયું તે થયું. પણ હવે તારો કાળ નજીક છે અને અમે તારા પિતરો તને લેવા આવ્યા છીએ; માટે તું યુદ્ધ તજીને અક્ષયપંથનું અવલંબન કર. આ ઉપરથી જીવતરની

આશા છોડી દઈ દ્રોણાચાર્યે પોતાના શસ્ત્ર ભોંધ મૂકી દીધાં પોતે યોગ ધારણ કરી પ્રાણત્યાગ કરતા હતા એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આવીને એમનો શિરચ્છેદ કર્યો. (ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૯૩)

આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય ચાર દિવસ અને એક રાત્રિ યુદ્ધ કરીને મરણ પામ્યા. મરતી વખતે એમનું વય ચારસો વર્ષનું હતું.

મનુસ્મૃતિના પહેલા અધ્યાયના ૮૩મા શ્લોકમાં મનુ ભગવાને કહ્યું છે કે કૃત સતયુગમાં મનુષ્ય ચારસો, ત્રેતામાં ત્રણસો, દ્વાપરમાં બસો અને કલિયુગમાં સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. આ સાધારણ માપ છે, કેમકે એ પહેલાં આયુ પૂરો ભોગવ્યા વગર પણ અવિચારી અને અનિયમિત મનુષ્યો મરણ પામે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. સંયમી, વિચારશીલ અને નિયમશીલ મનુષ્ય પૂરેપૂરું આયુષ્ય ભોગવે એ સંભવિત છે. દ્રોણાચાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સદાચારી હતા. ભારતયુદ્ધમાં પણ પોતે પ્રાતઃસંધ્યા કરી, અગ્નિ ઉપાસના કરી પછી યુદ્ધે ચઢતા. એમના રથની ધબ્બમાં કૃષ્ણજનાંબર, કમંડલુ, વેદો વગેરેનાં ચિત્ર હતાં. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩. ● એમના શરીરની કાંતિ સ્વામવર્ણની હતી. એમણે જ્યારે કૌરવ-પાંડવોને ધનુર્વિદ્યા શીખવવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે જ એઓ સહેજે લંગડાતા ચાલતા.

રાજ્યાશ્રયથી વધેલા માટે યુદ્ધમાં પોતે કૌરવ પક્ષમાં રહ્યા છતાં મનથી એ પક્ષને ધિક્કારતા અને પાંડવોને જય ઇચ્છતા. એમ હોવા છતાં યુદ્ધ કરવામાં એમણે બિલકુલ કચાશ રાખી નથી. સામા પક્ષના મોટા મોટા યોદ્ધાઓને હંકાર્યા હતા. માત્ર અર્જુનનું બાણ આવે ત્યારે સ્વલ્પ મૂર્ચિત થઈ, ધબ્બના દંડને ટેકવતા. અશ્વત્થામાના મોત સંબંધે યુધિષ્ઠિરને મુખે, રણવાદની રમઝટ થઈ રહેલી તેથી માત્ર હતઃ એટલું જ સાંભળ્યું કે એમણે તરત જ શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. પોતાના રથારૂ થયા અને પાંડવોનો વિજય ઇચ્છતા છતાં પોતે સમાધિ ચઢાવી, પોતાના પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્ર વાટે તજી દીધા. અદૌકિક તેજ બ્રહ્મરંધ્ર વાટે નીકળી સમસ્ત સૂર્યમંડળમાં ભળી ગયું. આ ચમત્કાર

કૃષ્ણ, અર્જુન, ધર્મ, કૃપાચાર્ય અને સંજય એ પાંચ જણે દીઠા. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના પિતાને મારનારને મારીશ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી માટે જઈને ખડ્ગ વડે એમનું શિર ઉઠાડી દીધું. ચારસો વર્ષની ઉંમરના છતાં યુદ્ધમાં જાણ સોળ વર્ષના હોય એમ ધૂમતા.

બ્રાહ્મણને મારવાના મહાપાપની કાળી ટીલી ચોંટે નહિ માટે દ્રોણ્યાચાર્યે સમાધિથી પ્રાણ તજ્યા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ખડ્ગ વાપર્યું એમ કહેવાય છે. બાકી શસ્ત્ર મૂકી દીધા પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એમને માર્યા એ યુદ્ધના સિદ્ધ નિયમથી ગ્રહ્યું હતું. /

**દ્રોણ્યાયન ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ**

**દ્રોણ્યાયનિ અશ્વત્થામા. (ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૮૪)**

**દ્રોણી** દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા. એ ચાલુ અઠ્ઠાવીસમી ચોક્કડી પૂરી થશે ત્યારે ઓગણત્રીસમી ચોક્કડીના દ્વાપરયુગના અંતમાં દ્રોણી નામે વ્યાસ થશે. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

**દ્રોણી ભારતવર્ષીય નદી**

**દ્રૌપદી** દ્રુપદ રાજાની કન્યાનું બીજું નામ. પિતાના નામ ઉપરથી એને પાંચાલી અને યાજ્ઞસેની પણ કહેતા. એ દ્રુપદ રાજાના યજ્ઞ સમયે શય્યાના અંશાવતાર રૂપે અગ્નિમાંથી પેદા થઈ હતી. એની કાંતિ ગૌર છતાં સહજ શ્યામતાવાળી હોવાથી દ્રુપદે હસવામાં એનું નામ કૃષ્ણા પાડ્યું હતું. એ ઉંમર-લાયક થઈ ત્યારે સ્વયંવરમાં પાંડવો એને પરણ્યા હતા. (દ્રુપદ શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણની સગી બહેન સુભદ્રાની શોક્ય હોવાથી કૃષ્ણ એને પોતાની બહેન જેવી જ લેખતા. પણ એનેા સારો સ્વભાવ સુખ્યત્વે એના ઉપર કૃષ્ણની પ્રીતિનું કારણ હતું. એને યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ એમ પાંચે પાંડવો વડે અનુક્રમે પ્રતિવિંધ્ય, શ્રુતસેના, શ્રુતકીર્તિ, શતનીક અને શ્રુતકર્મા એમ પાંચ પુત્રો થયા હતા. એ પાંચે વિશ્વદેવાના અંશાવતાર હોઈ મહારથીઓ હતા અને બહુધા દ્રૌપદેય નામે પ્રખ્યાત હતા.

રાજસૂય યજ્ઞ થઈ રહ્યા પછી કૌરવોએ કપટ-ઘત વડે પાંડવોની સઘળી સંપત્તિ હરણ કરી લીધી. પાંડવોને પોતાને પણ પોણામાં મૂકીને જીતી લીધા.

પછી દ્રૌપદીને પણ પોણામાં મૂકીને જીતી લીધી. જ્યારે જિતાયેલા પાંડવોને દ્રૌપદી સહવર્તમાન સભામાં આજ્યા ત્યારે દ્રૌપદીએ ભીષ્મ વગેરેને પ્રશ્ન કર્યો કે મને દુર્યોધને જીતી એ યથાર્થ છે કે અયથાર્થ છે? તે વખતે ભીષ્મ 'ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્' એટલું કહીને બાજુએ રહ્યા. પણ વિદુર અને વિકર્ણ-એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે કૌરવો તને જીત્યા કહે છે એ કેવળ અધર્મ છે.

પાંડવો બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા તે સઘળો કાળ એ તેમની સાથે જ હતી. વિરાટ રાજાને ત્યાં અજ્ઞાતવાસમાં એ સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને સુદેષણાની સેવામાં રહી હતી. /ભાર૦ વિરા૦ અ૦ ૧૪. • ત્યાં હતી તે વખતે કીચકને એના વિષે પાપબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી, પણ એ એને વશ થઈ નહિ અને બલાતકાર કરતાં એ જ મરણ પામ્યો. (કીચક શબ્દ જુઓ.) અજ્ઞાતવાસમાંથી પાંડવો છતાં થયા અને કૌરવો પાસે જઈને સામ કરવા સારુ યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને જવાની આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણ જતા હતા ત્યારે ભીમે કૃષ્ણને કહ્યું કે અને ત્યાં સુધી યુદ્ધપ્રસંગ ટળે એમ કરજો. આ ઉપરથી દ્રૌપદીને ઘણો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. એ પોતાનેા છૂટા કેશકલાપ પોતાના હાથમાં લઈ કૃષ્ણ પાસે આવી અને બોલી કે કૃષ્ણ! આ કેશપાશ ઝાલીને દુઃશાસન મને અંતઃપુરમાંથી સભાગૃહમાં ખેંચી લાવ્યો હતો, એ વાત તમારા મનમાંથી ખસે નહિ. પાંડવોને જે સલાહ કરવી હોય તેા ભલે કરે. મારા પાંચ પુત્રો અભિમન્યુની સહાયતા વડે કૌરવો જેડે યુદ્ધ કરી તેમને જીતશે. કૃષ્ણ! જિંયા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને માટાની સ્ત્રી છતાં મારા જેવી ફાઈ દુખાણી હશે વારુ? આમ બોલીને એણે આંખમાંથી આંસુ સારવા માંડ્યાં. કૃષ્ણે એનું સાંત્વન કર્યું અને કહ્યું કે શોક કરીશ નહિ. કૌરવો નાશ પામે એવું જ હું કરીશ. આમ કહી એમણે હસ્તિનાપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૮૧.

દ્રૌપદી પાંચ સતીઓમાંની એક ગણાય છે. એ જાતે પરમપવિત્ર, સદ્ગુણી અને ક્ષમાશીલ હતી.

એના પાંચ પુત્રો અશ્વત્થામાએ માર્યા હતા છતાં ભીમ અને અર્જુને અશ્વત્થામાને પકડીને દ્રૌપદીની પાસે આણીને જીભો કપીએ અને મારત જ, તે વખતે એને દયા આવી. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે મારા પાંચ પુત્રો મૂઆથી જેમ મને શોક થાય છે તેમ જ એના મરવાથી એની માતાને પણ શોક થશે; માટે એને મારશો નહિ. તે ઉપરથી એમણે અશ્વત્થામાને ન મારતાં તિરસ્કાર કરીને છોડી દીધો. ભારતયુદ્ધમાં વિજય મેળવીને પાંડવોએ રાજ્ય કર્યું. પાદ જ્યારે પાંડવો નિજધામમાં ગયા ત્યારે દ્રૌપદી તેમની જોડે ગયાં. રસ્તામાં જતાં એનો દેહ પડી ગયો.

**દ્રૌપદેય** દ્રૌપદીના પ્રતિવિદ્વાદિક જે પાંચ પુત્રો, તેમનું સામાન્ય નામ.

**દ્રાહશાદિત્ય** ચાલુ મન્વંતરમાં તેમની અદિતિ, નામની મોટી સ્ત્રીની કુખે કશ્યપ ઋષિને થયેલા પાર પુત્રો, જેઓ આદિત્ય સંજ્ઞાથી ઓળખાતા હોઈ દેવ ગણાય છે તે. પ્રસ્તુત કાળમાં તેમની ગણના સમવિધ દેવોમાં થાય છે. મહાભારતમાં તેમનાં ધાતા, મિત્ર, અર્થમા, શક, વરુણ, સવિતા, ત્વષ્ટા અને વિષ્ણુ એવાં નામ આપ્યાં છે. પુરાણોમાં આ નામ આગળ-પાછળ કહ્યાં છે અને શકને ઠેકાણે ઉરુક્રમ એટલો જ તક્ષવત છે. પારની સંખ્યા ઈદ્ર અને વિષ્ણુને ઠેકાણે નિર્વિવાદિત છે. ભાગવતમાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે ગણવાયાં છે : (૧) વિવસ્વાન, (૨) અર્થમા, (૩) ચૂષા, (૪) ત્વષ્ટા, (૫) સવિતા, (૬) ભગ, (૭) ધાતા, (૮) વિધાતા, (૯) વરુણ, (૧૦) મિત્ર, (૧૧) શુક્ર અને (૧૨) ઉરુક્રમ / ભાગ૦ ૬-૬-૩૯.

**દ્રાપર** ચાર યુગમાંનો ત્રીજો તેમ જ તેનો મૂર્તિ-માન દેવ. દેવતાઓની ગણતરીએ આ યુગ ૨,૪૦૦ વર્ષનો હોઈ આપણી ગણતરીએ તે આઠ લાખ અને એસઠ વર્ષ થાય છે. સંધિ અને સંધ્યંશ કાળ ઉમેરતાં એ દેવોનાં ચારસો વર્ષનો છે. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૬૪.

**દ્રારકા** કુશસ્થળી નામની નગરીનું ખીજું નામ. એ આનર્ત દેશની રાજધાની હતી અને ત્યાં સઘળા

યાદવો સહિત કૃષ્ણ અને ખળરામ રહેતા હતા. પ્રથમ તો આ નગરી સર જમીન ઉપર જ હતી. પણ જરાસંધ અને કાળયવન વગેરે આવી આવીને ઉપદ્રવ કરતા હતા તેથી કૃષ્ણે વિશ્વકર્માની પાસે એને સમુદ્રમાં એટલે ચોતરફ સમુદ્ર હોય એવી યોજના કરાવી. એનો વિસ્તાર પાર યોજન હોઈને એ શોભાયમાન નગરી હતી. કૃષ્ણના સ્વધામ સિધાવ્યા પછી સાતમે દિવસે એને સમુદ્રે ખોળી દીધી હતી. / ભાર૦ મીસલ૦ અ૦ ૮ • ૩થોમાં એનાં દારવતી અને દારાવતી એવાં ખીજાં નામો પણ કહ્યાં જણાય છે.

**દારપાલ** એક તીર્થ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૧.

**દારવતી** દારકાનું ખીજું નામ / ભાગ૦ ૧૦-૬૯-૩

**દારવતી** દારકાનું ખીજું નામ / ભાગ૦ ૩-૩-૧૯

**દ્વિજરાજ** ચંદ્રનું એક નામ

**દ્વિજહ્વલ** લંકાનો નરાવણના પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુદર૦ સ૦ ૬.

**દ્વિજહ્વલ** (૨) સર્પનું સામાન્ય નામ / દેવી૦ ભા૦ દ્વિતીય૦ અ૦ ૧૨.

**દ્વિત** બ્રહ્માનસપુત્રમાંનો એક.

**દ્વિત** (૨) ગૌતમ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

**દ્વિમીઠ** ખેની અંકસંજ્ઞાવાળો દેવમીઠ શબ્દ જુઓ.

**દ્વિમુદ્રા** અગ્નિ

**દ્વિમુદ્રા** (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ

**દ્વિવિદ્** સુષેણુ વાનરના ખે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

એના મોટાભાઈનું નામ મૈંદ વાનર / વા૦ રા૦ યુદ્ધ ૭ સ૦ ૭૬. • એ દસ હજાર હાથીનું ખળ ધરાવતો હતો. અંગદનો મામો અને સુગ્રીવનો સચિવ હતો. એણે યુદ્ધ સમયે રામને ઘણી સહાયતા કરી હતી.

**દ્વિવિદ્** (૨) નરકાસુરનો મિત્ર એક વાનર, કૃષ્ણે નરકાસુરને માર્યો [એ સાંભળીને એ કૃષ્ણ અને ખળરામ ઉપર ઘણો દ્રેષ કરવા લાગ્યો. વારે વારે આનર્ત દેશમાં આવી શહેર, નેસડા અને ધરને આગ લગાડી જતો. દેશ પર મોટા મોટા પાપાણુ વરસાવતો. દેશની કુળસ્ત્રીઓને બ્રષ્ટ કરતો અને

ઋષિઓને ત્રાસ આપતો. એક સમયે બળરામ સ્ત્રીઓ સહિત રૈવતક પર્વત ઉપર ક્રીડા સારુ ગયા હતા. ત્યાં જઈને આ દિવિદે એ લોકોને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો, એટલે બળરામે એની સાથે યુદ્ધ કરીને એને મારી નાખ્યો / ભાગ૦ દશમ૦ અ૦ ૬૭.

**કૃતવન** આ વન સરસ્વતી નદીને તીરે આવેલું છે. એની જોડે મરુધન્વ દેશ છે. / ભા૦ શૈલ્ય૦ અ૦ ૩૭. ● હસ્તિનાપુરથી વનવાસ જતાં પાંડવો પ્રથમ આ વનમાં આવ્યા હતા. કેટલોક કાળ અહીં રહીને પછી કામ્યકવનમાં ગયા હતા. ત્યાં આગળ દ્વૈપાયનાદિક અનેક ઋષિઓ એમને આવી મળ્યા હતા. ત્યાં સઘળા ભાઈઓ અને દ્રૌપદી વગેરેને યુધિષ્ઠિર સાથે ધર્મ વિષયે સંવાદ થયો હતો. યુધિષ્ઠિરને અહીં પ્રતિસ્મૃતિ નામે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે એમણે અર્જુનને શીખવી. ત્યાર પછી બધા પાંડવો આ વનમાં પાછા આવ્યા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૪-૨૬.

પાંડવો તીર્થયાત્રા કરતા કરતા નરનારાયણાશ્રમ, આર્ષિષેણાશ્રમ વગેરે સ્થળોએ થઈને ગંદમાદન પર્વત ઉપર ગયા. અહીં સ્વર્ગમાં ગયેલો અર્જુન નાના પ્રકારનાં અશ્વો મેળવીને આવી મળ્યો હતો. યામુનપર્વતને વિષે અજગરયોનિ પ્રાપ્ત થયેલા નહુષ રાજનો ઉદ્ધાર થયો. (યામુનગિરિ શબ્દ જુઓ.) ત્યાંથી નીકળીને પાંડવો પાછા આ વનમાં આવ્યા અને ચાતુર્માસ રહ્યા. અહીં હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિરને સ્વપ્ન આવ્યું કે તમે અહીં રહ્યા તેથી ઘણા મૃગ વગેરેનો નાશ થઈને માત્ર થોડાં જ ખીજભૂત - વસ્તી વધારવાને જરૂરનાં - ખાકી રહ્યાં છે. તમે જો અહીં રહેશો તો એ પણુ નાશ પામશે. માટે ખીજ વનમાં જાઓ. આ ઉપરથી અહીંથી નીકળીને યુધિષ્ઠિર કામ્યકવનમાં ગયા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૦.

**કૃતવન (૨)** એ નામનું એક સરોવર / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૪.

**દ્વૈપાયન** ચાલુ મન્વંતરના વ્યાસ કૃષ્ણદ્વૈપાયન તે જ. **દ્વૈપાયનહૃદ** એ નામનો એક મોટો ધરો. ભારતના

યુદ્ધ પછી દુર્યોધન એમાં સંતાઈ રહ્યો હતો. તેને યુધિષ્ઠિરાદિએ બોધ કરીને અને બહુ મહેણાં મારીને બહાર કાઢી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કર્યો હતો.

**દ્વૈપાયની દક્ષિણ** તરફની એક દેવીવિશેષ. બળરામ તીર્થયાત્રા કરતા અહીં આવ્યા હતા. / ભાગ૦ ૧૦-૭૯-૨૦.

**દ્રૈયક્ષી** અશોકવનમાંની એક રાક્ષસી.

**દ્રૈયાખ્યેવ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ધ

**ધનક** સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્ત્રાજિતના વંશના ભદ્રકસેન અથવા રુદ્રશ્રેણુ રાજના એ પુત્રોમાંનો ખીજો. એને કૃતવીર્ય, કૃતામિ, કૃતવર્મા અને કૃતૌજ એમ ચાર પુત્રો હતા.

**ધનંજય** પાતાળનો સર્પવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૪-૩૧.

**ધનંજય (૨)** ચાલુ મન્વંતરનો સોળમો વ્યાસ (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

**ધનંજય (૩)** અત્રિકુળોત્પન્ન એક ઋષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

**ધનંજય (૪)** એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રીનું નામ કુમારી / ભાર૦ ઉદાગ૦ અ૦ ૧૧૭.

**ધનંજય (૫)** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**ધનંજય (૬)** કદુપુત્ર એક નાગ. આ નાગ મહા મહિનામાં સૂર્યના સમાગમમાં હોય છે. (તપા શબ્દ જુઓ.)

**ધનંજય (૭)** શરીરના પાંચ ઉપપ્રાણો પૈકી એક.

**ધનંજય (૮)** અમિનું એક નામ.

**ધનંજય (૯)** અર્જુનનું એક નામ.

**ધનદ ક્રુબેર.** એનાં આવાં અર્થવચ્છદ ઘણાં નામ છે, જેમકે શ્રીદ વગેરે. વળી ઈશ અર્થવાચક પણુ ઘણાં નામ છે જેમકે, ધનેશ, વિતેશ વગેરે.

**ધનરતન** બગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા ચંદ્રકાંત નગરનું નામ.

**ધાનેષ્ઠા** સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક, પ્રાચેતસ દક્ષની કન્યા. એ નામનું નક્ષત્ર.

ધની કપ નામનો દેવનો દૂતવિશેષ.

ધનુશ્લ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

ધનુર્વેદ સંપૂર્ણ શસ્ત્રાસ્ત્ર વિદ્યા જેમાં સમજાવી છે એવો વેદ. એ આયુર્વેદનો ઉપવેદ હોવાથી બ્રહ્મ-દેવના દક્ષિણ મુખમાંથી નીકળ્યો છે. / ભાગ ૩-૧૨-૩૮. ● રથ, ગજ, અશ્વ અને પદાતિ એ યોદ્ધાના ચાર પ્રકારને લઈને ધનુર્વેદને ચતુષ્પાદ કહેવાય છે. ધનુર્વેદમાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, યુદ્ધ કરવાના પ્રકાર, વાહનો ઇત્યાદિ અનેક વિષયનાં વર્ણનો છે. ધનુર્વેદનાં પાંચ અંગ છે : (૧) યંત્રમુક્ત, (૨) પાણિ-મુક્ત, (૩) મુક્તસંધારિત, (૪) અમુક્ત, અને (૫) બાહુ યુદ્ધ. આ સિવાય શસ્ત્ર સંપત્તિ અને અસ્ત્ર સંપત્તિ એવા ભેદને લઈને યુદ્ધના બે પ્રકાર થાય છે : ઋગુત્વ (સરળપણ), માયાવિત્ર (શત્રુનાં કારસ્થાન); એને લઈને યુદ્ધમાં અનેક પ્રકાર થાય છે. (અગ્નિ પું). શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા તે અથર્વાણુ વેદનો ઉપવેદ છે એમ પણ કહેવાય છે.

ધનુષાક્ષ એક બ્રહ્મર્ષિ (બાલધી શબ્દ જુઓ.)

ધનુષ્ઠ પ્રથમ અંકની સંજ્ઞાવાળા ઉપરિચરના સોળ ઋત્વિવજોમાંનો એક.

ધન્યા ઉત્તાનપાદપુત્ર ધ્રુવની સ્ત્રી.

ધન્વ દેશવિશેષ (મારવાડ તે જ) / ભાગ ૧૦-૮૬-૧૦  
ધન્વંતરિ સમુદ્રમંથન કાળે તેમાંથી નીકળેલો આયુર્વેદ ચક્ષાવનારો દેવ / ભાગ ૧૦ અષ્ટમ ૦ અ ૮.

ધન્વંતરિ (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષાત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્યપુલોત્પન્ન દીર્ઘતમા રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કેતુમાન.

ધન્વતી પારિયાત્ર નામના પર્વતમાંથી નીકળેલી એક ભારતવર્ષીય નદી.

ધન્વી એથા તામસ મનુના દશ પુત્રોમાંનો એક.

ધમકેશ કશ્યપ દ્વુનો પુત્ર / ભાગ ૬-૬-૩૧.

ધમની હ્રાદ નામના અસુરની સ્ત્રી.

ધમિદ્ધા અનુશાલ્વ રાજની સ્ત્રી / જૈમિ ૦ અશ્વમે ૦ અ ૬૧.

ધર આઠ વસ્તુઓમાંનો એક. એની સ્ત્રીનું નામ કલ્યાણિની અને પુત્રનું નામ દ્રવિણુ હતું. માનું નામ ધૂમ્રા હતું.

ધર (૨) પાંડવ પક્ષનો એક ક્ષત્રિ / ભા ૦ ક્રો ૧૫૯-૩૮.

ધર (૩) શુક્રાચાર્યનો પુત્ર / ભા ૦ આ ૦ ૬૬-૩૭

ધરણી પરશુરામની સ્ત્રી

ધરણીસ્થ એક ઋષિ.

ધરા ક્રોણુ નામના વસુની સ્ત્રી. કૃષ્ણાવતારમાં એ જ જશોદારૂપે અવતરી નંદની સ્ત્રી થઈ હતી.

ધરા (૨) પૃથિવી

ધરિણી અગ્નિવાતાદિક પિતરની બે કન્યામાંની એક. વયુનાની બહેન હતી. એ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી.

ધરિણી (૨) આઠ વસુમાંના એક વસુની સ્ત્રી.

ધર્મ ધર્મઋષિ તે જ.

ધર્મ (૨) ચાર પુરુષાર્થમાંનો એક. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ કહેવાય છે.

ધર્મ (૩) યમનું એક નામ.

ધર્મ (૪) સોમવંશી યદુપુત્ર. સહસ્રજિતના વંશના હૈહય રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નેત્ર.

ધર્મ (૫) સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના પૃથુશ્રવા રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર ઉશના. / ભાગ ૦ ૯-૨૩-૩૪.

ધર્મ (૬) સોમવંશી દ્રુણુ કુળોત્પન્ન ગાંધાર રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર ધૃત.

ધર્મ (૭) પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું એક નામ.

ધર્મ (૮) ધ્રુવમણ્ડલની આજુબાજુ ફરનાર એક તારો. એ શિશુમાર ચક્રના પૂછડાની જગાએ આવેલો છે. / ભાગ ૦ ૫-૨૩-૫.

ધર્મ (૯) વેદ પ્રતિપાદિત ધર્મ તે જ. / ભાગ ૦ ૬-૧-૪૦.

ધર્મ (૧૦) ત્રીજા ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સત્યસેન અવતારનો પિતા. એની સ્ત્રી સ્મૃતા. (જુઓ ૨. ધર્મઋષિ.

ધર્મ (૧૧) ધર્મશાસ્ત્ર તે જ. / ૧૦-૪૫-૩૪.

ધર્મ (૧૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રી ધૃતિ.

ધર્મઋષિ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં સ્તનની દીટડીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બ્રહ્મમાનસપુત્ર. શ્રદ્ધા, મૈત્રી, દયા, શાંતિ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ક્રિયા, ઉન્નતિ, બુદ્ધિ, મેધા, તિતિક્ષા, હ્રી અને મૂર્તિ. દક્ષે પોતાની સોળમાંથી આ તેર કન્યાઓ આ જ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિને

પરણાવી હતી. એમાંની બારને અનુક્રમે શુભ, પ્રસાદ, અભય, સુખ, સંતોષ અથવા હર્ષ, ગર્વ, યોગ, અભિમાન, અર્થ, સ્મૃતિ, ક્ષેત્ર અને પ્રશ્રય એ નામે બાર પુત્રો થયા હતાં. તેરમી દક્ષકન્યા મૂર્તિને નર-નારાયણુ નામે બે પુત્ર હતા. / દેવી ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬; ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

**ધર્મઋષિ (૨)** ત્રીજા - ઉત્તમ મન્વંતરમાં થયેલા વિષ્ણુ અવતારનો પિતા. એને સૂનૃતા નામે સ્ત્રી હતી.

**ધર્મઋષિ (૩)** વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો પ્રહ્મ-માનસપુત્ર. એને ઉતાનપાદ વંશના પ્રાચેતસ દક્ષ નામના રાજાએ પોતાની સાઠમાંથી દશ કન્યા પરણાવી હતી. એ દશનાં નામ - મરુત્વતી, વસુ, યામી, લંબા, ભાનુ, અરુઘતી, સંકલ્પા, સુહૃર્તા, સાધ્યા અને વિશ્વા એવાં હતાં. આમાં પહેલીને મરુત્વાન અને જ્યંત એમ બે પુત્રો, બીજીને આઠ વસુઓ, ત્રીજીને સ્વર્ગ નામનો પુત્ર અને નાગવીથી નામે કન્યા, ચોથીને ધૌષ સંજ્ઞાવાળો પુત્ર, પાંચમીને દેવઋષભ, છઠ્ઠીને કેટલાંક પ્રાણી, સાતમીને સંકલ્પ સંજ્ઞાવાળો દેવ, આઠમીને સુહૃર્તા નામે દેવ, નવમીને સાધ્યદેવ, અને દશમીને વિશ્વદેવ, એમ સંતતિ થઈ હતી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૨; ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૬.

**ધર્મઋષિ (૪)** એ નામના એક પ્રહ્મર્ષિ. એની સ્ત્રીનું નામ ધૃતિ હતું. / ભાર૦ ઉદ્ધ૦ અ૦ ૧૧૭.

**ધર્મકૈતુ** સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષાત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્ય કુળમાં થયેલા સુકેતન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સત્યકેતુ.

**ધર્મતીર્થ** તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ વ૦ ૮૨.

**ધર્મપુત્ર** યુધિષ્ઠિર.

**ધર્મધ્વજ** રથધ્વજ નામના રાજાનો પુત્ર, અને કુશધ્વજ નામના રાજાનો મોટો ભાઈ. એને તુલસી નામે કન્યા હતી.

**ધર્મધ્વજ (૨)** વિદેહવંશના કુશધ્વજ જનકનો પુત્ર. એને કૃતધ્વજ અને મિતધ્વજ નામે બે પુત્ર હતા.

**ધર્મપાલ** દશરથના આઠ અમાત્યમાંના મંત્રપાળ નામના અમાત્યનું બીજું નામ. / વા૦ રા૦ બાલ૦ સ૦ ૭.

**ધર્મપ્રસ્થ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**ધર્મભૃત** દંડકારણ્યમાં રહેનાર એક ઋષિ. / વા૦ રા૦ અર૦ સ૦ ૧૧.

**ધર્મરથ** સોમવંશીય અનુકુળના અંગવંશના દ્વિવિરથ રાજાનો પુત્ર; એને બહુદ્રથ પણ કહેતા. એને ચિત્રરથ અથવા રોમપાદ કરીને પુત્ર હતા.

**ધર્મરાજ** યમનું એક નામ.

**ધર્મરાજ (૨)** યુધિષ્ઠિરનું એક નામ.

**ધર્મવર્ધન** કેકય દેશમાંથી અયોધ્યા આવતી વખતે ભરતના રસ્તામાં આવેલું ગામ. / વા. રા. અયો. સ૦ ૭૧.

**ધર્મવૃદ્ધ** ચંદ્રવંશી યદુકુળના સાત્વતવંશના શ્વેદકના તેર પુત્રોમાંનો એક. અકૂર યાદવનો ભાઈ.

**ધર્મવ્યાધ** મિથિલા નગરીમાં રહેનારો એક શિકારી. એક વખત કાંઈ બ્રાહ્મણુ એક ઝાડ તળે બેસીને અધ્યયન કરતો હતો. તે વખતે એક બગલી એના ઉપર ચરકી. બ્રાહ્મણુ ક્રોધ કરીને બાંચુ જોયું તેથી એ બગલી બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ. આથી કરીને એ બ્રાહ્મણુને પોતાના તપોબળનો ગર્વ આવ્યો. પછી પોતાના રોજના રિવાજ મુજબ ગામમાં માધુકરી માગવા ગયો. જતાં જતાં એક પતિવ્રતાને ઘેર માગવા ગયો. ભિક્ષા આપતાં વિલંબ થવાથી બ્રાહ્મણુને ક્રોધ ચઢ્યો અને એણે કાપભરેલી નજરે એ બાઈ સામું જોયું. પણ એ કાંઈ બળી ગઈ નહિ! બ્રાહ્મણુ આથી દિલ્હીગીર થતો હતો એટલે પેલી બાઈએ કહ્યું કે, મહારાજ! તે બગલીને બાળી નાંખી હતી એ હું બાળું છું. પરંતુ હું પતિવ્રતા હોવાને લીધે તું મને બાળવા સમર્થ નથી, એ તને પણ ખબર જ હશે. હવે તને કહેવાનું એટલું જ કે તું મિથિલા નગરીમાં જ; અને ત્યાં ધર્મ નામનો એક શિકારી રહે છે, તે મારા કરતાં અધિક જ્ઞાની છે. માટે જો તારા મનમાં કાંઈપણ તરેહનો સંશય હોય તો એની પાસે જઈને નિવારણુ કર. આ ઉપરથી એ બ્રાહ્મણુ મિથિલામાં ગયો અને ધર્મવ્યાધ સાથે એને સંવાદ થયો. સ્ત્રીએને પતિ-સેવા અને પુત્રોને માતાપિતરોની સેવા એ જ



શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધાંતનો એને યોગ કરીને, તેમ જ પોતાના થઈ ગયેલા જન્મની વાત કહીને એને વિદાય કર્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૦૬-૨૧૬.

ધર્મસારથિ ચંદ્રવંશના આયુપુત્ર અને નાના વંશના ત્રિકૃત્ રાજનો પુત્ર. એને શાંતરથ નામે પુત્ર હતો.

ધર્મસાવણ્ણિ હવે પછી થનારો અગિયારમો મનુ. એનો મન્વંતર એના નામે જ ચાલશે. લોક એને મેરુસાવણ્ણિ એ નામે પણ ઓળખશે અને એને સાય, ધર્મ વગેરે દશ પુત્રો થશે. એના મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં વિહંગમ, કામગમ, નિર્વાણુરુચિ, એ નામના ત્રિવિધ દેવ થશે. એમના સ્વામી તરીકે વૈધૃતિ નામે ઈંદ્ર થશે. અરુણાદિ સપ્તર્ષિ થશે. આર્યક નામના એક બ્રાહ્મણ વડે વૈધૃત નામની તેની સ્ત્રીની કુખે ધર્મસેતુ નામે વિષ્ણુનો અવતાર થશે, અને એ ઈંદ્રને સહાય કરશે. / ભાગ૦ અષ્ટમ૦ અ૦ ૧૩.

ધર્મસૂત્ર ચંદ્રવંશના પુરુ કુળના જરાસંધ વંશ-માંના સુપ્રત નામના રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર શમ. ધર્મસેતુ ધર્મસાવણ્ણિ મન્વંતરમાં થનારો વિષ્ણુ ભગવાનનો અવતાર.

ધર્મસેન સૂર્યવંશના ધક્ષવાકુ કુળના યુવનાશ્વ રાજના પુત્ર માંધાતાના પુત્ર અંબરીષ રાજનું ખીજું નામ.

ધર્મા ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાંનો ચૌદમો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

ધર્મારણ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ. એ પદ્મનાભ નામના નાગ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને તરી ગયો હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૩૧૬.

ધર્મારણ્ય (૨) પુરુરવના પુત્ર વિજયના કુળના મૂર્ત્ય રાજાએ વસાવેલું નગર.

ધર્મારણ્ય (૩) એક અરણ્ય અને તેમાંનું તીર્થ.

ધર્મેષુ ચંદ્રવંશના પુરુકુળના રૌદ્રાશ્વ રાજના દશ પુત્રોમાંનો એક.

ધાતકી પ્રિયવ્રત પુત્ર વીતિહોત્રના બે પુત્રોમાંનો એક. એનો દેશ એના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે.

ધાતકી (૨) પુષ્કરકીપમાંનો ખીજો દેશ.

ધાતા (૧) કશ્યપ અને અદિતિનો પુત્ર. બાર આદિત્યમાંનો એક. એને કુહ, સિનીવાહી, રાક અને અનુમતિ એમ ચાર સ્ત્રીઓ હતી. સાયંકાળ, દર્શ, પ્રાતઃકાળ અને પૂર્ણિલાસ એમ એમને અનુક્રમે ચાર પુત્રો હતા. / ભાગ૦ ૬-૬-૩૯; ૬-૧૮-૩.

ધાતા (૨) શિશુમાર ચક્રના કટિ પ્રદેશમાં આવેલી તારકા વિશેષ. / ભાગ ૫-૨૩-૫.

ધાતા (૩) સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના બ્રહ્મમાનસપુત્ર ભૃગુઋષિને તેમની ખ્યાતિ નામની સ્ત્રીને પેટ થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. મેરુની કન્યા આયતી એની સ્ત્રી થાય અને એને પેટ મૃકંડ નામે પુત્ર થયો હતો.

ધાતા (૪) બાર આદિત્યોમાંનો એક. ચાલુ મન્વંતરમાં પ્રતિ વર્ષે ચૈત્ર માસમાં સૂર્યમંડળનો અધિપતિ હોય છે. (૯. મધુ શબ્દ જુઓ.)

ધાતા (૫) બ્રહ્મદેવ.

ધાત્રિ સરજનહાર; ઋગ્વેદના પાછલા મંત્રોમાં ધાત્રિ નામે દેવ કહ્યો છે. જોકે એનું વીર્ય શું છે અને એ શું કરે છે એ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યું નથી પણ હમ, સંતતિ અને ગૃહકાર્ય ઉપર એની સત્તા છે એમ જણાય છે. ધાત્રિ રોગ મટાડે છે, ભાંગેલાં હાડકાં સાંધી દે છે. એણે પ્રથમના જેવા સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ, પૃથ્વી, હવા અને સ્વર્ગ બનાવ્યાનું કહ્યું છે. પાછલા કાળમાં એ બ્રહ્મા - પ્રજાપતિ હોય એમ મનાવા લાગ્યું. એ જ અર્થમાં વિષ્ણુ અને કૃષ્ણને પણ એ નામ લગાડાય છે. કેટલીક જગાએ એને બ્રહ્માનો પુત્ર પણ કહ્યો છે.

ધાત્રેય એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

ધાન્યમાલિની રાવણની સ્ત્રીઓમાંની એક અતિકાય નામે રાવણના પુત્રની જનની / વા૦ રા૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૨.

ધાન્યમાલિની (૨) એ નામની એક ગાંધારી, જે શાપને લીધે મગરી થઈ હતી. કાલનેમિ રાક્ષસના વધ વખતે મારુતિએ એનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

ધાન્યાયનિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ધામા ઋષિવિશેષ / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૧.

ધારણ સર્પવિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૬.

ધારણી અગ્નિ શ્વાતાપિ પિતૃગણુ અને દક્ષકન્યા સ્વધાની પુત્રી. એ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતી./ભાગ૦ ૪-૧-૬૪.

ધારા ભારતવર્ષીય નદી

ધારાતીર્થ તીર્થવિશેષ

ધાર્તરાષ્ટ્ર ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિક સો પુત્રો તે.

ધાર્મિક દાશરથિ રામના સુગ્ર નામના મંત્રીના પુત્રોમાંનો એક.

ધાષ્ટ્ર ધુષ્ટકુલોત્પન્ન ક્ષત્રિયો જે બ્રાહ્મણ થયા હતા તે સર્વ.

ધિષણા એકની સંઘાવાણી હવિર્ધાનીનું ખીણું નામ ધી યુદ્ધ

ધી (૨) મન્યુ નામના રુદ્રની સ્ત્રી / ભાગ૦ ૩-૧૨-૧૩.

ધીમાન તામસ મન્વંતરમાં થઈ ગયેલા સપ્તર્ષિ-માંનો એક.

ધુંધું એ નામનો એક અસુર. એ મધુકટલ નામના અસુરનો પુત્ર હતો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૦૭ • એ રેતીમાં દટાઈને તપ કરતો હતો. આખા વર્ષમાં એક વાર શ્વાસ મૂકતો. બ્રહ્મદેવે એને વર આપ્યો હતો કે તું અવધ્ય થઈશ. છતાં ઉત્તંક ઋષિની પ્રેરણાથી સૂર્યવંશી કુવલાશ્વ રાજાએ એને મારી નાખ્યો હતો.

ધુંધું (૨) એક ક્ષત્રિય વિશેષ / ભા૦ અનુ૦ ૧૭૭-૭૩.

ધુંધુમાર ક્ષત્રિય સૂર્યવંશી બૃહદશ્વના પુત્ર. કુવલાશ્વ રાજાનું ખીજું નામ.

ધુંધુરી વાઘવિશેષ / ભાગ૦ ૧-૧૦-૧૫.

ધુંધુહા ધુંધુમારનું ખીજું નામ / ભાગ૦ ૧૨-૩-૯.

ધૂતપાપ ભારતવર્ષીય તીર્થ

ધૂતપાપા ભારતવર્ષીય નદી (૨. હિમાલય શબ્દ જુઓ.)

ધૂતવાહિની ભારતવર્ષીય નદી (ઋષ્યયાન શબ્દ જુઓ.)

ધૂતમકેતુ દૈત્યવિશેષ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૨

ધૂમાવતી ભારતવર્ષીય નદી.

ધૂમિત એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અગિરા શબ્દ જુઓ.)

ધૂમિની સોમવંશીય અજમીઠ રાજાની ચાર સ્ત્રીઓ-માંની એક.

ધૂમોણી યમની સ્ત્રી.

૩૭

ધૂમોણી (૨) માર્કંડેય ઋષિની સ્ત્રી / ભાર. અનુ. સ. ૧૪૬ શ્લો. ૪.

ધૂમ્ર એક બ્રહ્મર્ષિ

ધૂમ્ર (૨) ગદ્ગદ નામના વાનરનો પુત્ર અને રામની સેનામાંનો એક વાનર.

ધૂમ્રકેતુ પ્રિયવ્રતવંશીય ઋષભદેવનો પૌત્ર. ભરતને પંચજનીને પેટ થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો સૌથી નાનો પુત્ર.

ધૂમ્રકેતુ (૨) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન તણુખિંદુ રાજાને અલંબુષા નામની અપ્સરાની કુખે થયેલા તણુ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

ધૂમ્રકેશ ઉત્તાનપાદવંશીય પૃથુરાજાને એની ભાર્યા અર્ચિની કુખે થયેલા પાંચ પુત્રોમાંનો ખીજો.

ધૂમ્રકેશ (૨) કૃશાશ્વ ઋષિને અર્ચિને પેટ થયેલો પુત્ર.

ધૂમ્રપરાશર પરાશર કુલોત્પન્ન એક ઋષિ. એના કુળમાં ખલ્વાયન, વાણ્ણયન, તૈલેય, યૂથપ, અને તંતિ એવા પાંચ પ્રખ્યાત ઋષિ થઈ ગયા છે.

ધૂમ્રલોચન એ નામનો એક અસુર. એ શુંભ-નિશુંભનો પ્રધાન હતો. શુંભનિશુંભને કાલિકાએ માર્યા હતા.

ધૂમ્રા વસુની ભાર્યા. એને ધર અને ધ્રુવ નામના એ પુત્રો હતા.

ધૂમ્રાનીક પ્રિયવ્રત રાજાના પુત્ર મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો. એનો દેશ એના જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ધૂમ્રાનીક (૨) શાકદ્રીપના સાત દેશમાંનો ચોથો દેશ.

ધૂમ્રાશ્વ સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળોત્પન્ન હેમચંદ્રનો પૌત્ર અને સુચંદ્ર રાજાનો પુત્ર. એને ધૂમ્રાક્ષ પણ કહ્યો છે. એને સંયમ અથવા સંજય નામનો પુત્ર હતો.

ધૂમ્રાક્ષ ધૂમ્રાશ્વનું ખીજું નામ

ધૂમ્રાક્ષ (૨) લંકાનો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬. • એને મારુતિએ માર્યા હતા. / વા. રા. યુદ્ધ સ. ૫૨.

ધૂમ્ઠિ મહાદેવ

ધૂત એક ક્ષત્રિય

ધૃત ચંદ્રવંશી દુહિતુકુળોત્પન્ન ધર્મનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દુર્મના.

ધૃતદેવા વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક અને દેવક રાજની કન્યા. એના પુત્રનું નામ વિદ્યુત.

ધૃતરાષ્ટ્ર કશ્યપની ભાર્યા મુનીની કુખે થયેલા દેવ-ગંધર્વમાંનો એક. એ આસો મહિનામાં સૂર્યના સમાગમમાં હોય છે. (૩. ઇષ શબ્દ જુઓ.) એને એક વખત ઈંદ્રે મરુત રાજ પાસે કંઈ સંદેશો લઈને મોકલ્યો હતો. / ભાર૦ અશ્વમે૦ અ૦ ૧૦

ધૃતરાષ્ટ્ર (૨) કશ્યપથી કદ્દને પેટે થયેલા નાગ પૈઠી એક. એનાથી અનેક નાગકુળો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. તેમાંનાં જન્મેજ્ય રાજ્યે કરેલા સર્પસત્રમાં જે નાગકુળો બળી ગયાં તેનાં નામ : શંકુકર્ણી, પિઠરક, કુઠારમુખ, સેચક, પૂણ્યાંગ, પૂર્ણમુખ, પ્રહાસ, શકુનિ, દરિ, અમાહઠ, કામકંક, સુષેણુ, માનસ, અવ્યય, ભૈરવ, મુંડ, વેદાંગ, પિશંગ, ઉદ્રપારક, ઋષભ, વગવાન, પિંડારક, મહાહતુ, રક્તાંગ, સર્વ-સારંગ, સમૃદ્ધ, પટવાસક, વરાહક, વીરણુક, સુચિત્ર, ચિત્રવેગિક, પરાશર, તરુણક, મણિસ્કંધ અને આરુણિ.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૩) વિરોચન દૈત્યનો પૌત્ર અને બલિના સો પુત્રોમાંનો એક.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૪) એ નામનો એક રાજ. એની પાસે એક વખત બકદાલભય નામના ઋષિએ આવીને યજ્ઞ સારુ પશુ માગ્યું. પરંતુ આણે ઋષિને ઉપહાસ કરીને કહ્યું કે આ મરી ગયેલી ગાય છે તે લઈ જાઓ. આ ઉપરથી ઋષિએ ક્રોધાયમાન થઈ એને ભય પમાડ્યો. રાજ ઋષિને શરણે આવ્યો અને પશુ વગેરે આપીને વિદાય કર્યો. / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૪૧

ધૃતરાષ્ટ્ર (૫) ચંદ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશના જહ્નુરાજના વંશના શંતનુપુત્ર વિચિત્ર-વીર્યના મરણ પછી સત્યવતીની આજ્ઞાથી કૃષ્ણ-દ્વૈપાયને વિચિત્રવીર્યની મોટી સ્ત્રી અંબિકાની સાથે નિયોગ કરી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૦૫-૧૦૬. ● એ હંસ નામના ગંધર્વનો અંશવતાર હતો અને જન્મથી અંધ હતો / ભાર૦

આદિ૦ અ૦ ૬૭. ● એ જ્યારે મોટો થયો ત્યારે ભીષ્મે એને ગાંધારના સુબલ રાજની કુંવરી ગાંધારી સાથે પરણાવ્યો હતો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૦. ● ગાંધારીની કુખે ધૃતરાષ્ટ્રને કલીના અંશવતાર તરીકે દુર્યોધન અને પૌષ્ણસ્ત્યના અંશવતાર તરીકે ખીજ નવાણું એમ સો પુત્ર થયા હતા. સૌથી છેલ્લી દુઃશલા નામે એક કન્યા થઈ હતી તેમ જ યુયુત્સુ નામે એક દાસીપુત્ર પણ હતો.

એના સો પુત્રોમાં દુર્યોધન, દુઃશાસન, દુઃસહ, દુર્મર્ષણુ, વિકર્ણુ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, જ્ય, સત્યવત અને પુરુમિત્ર એ દશ અને દાસીપુત્ર યુયુત્સુ એમ અગિયાર મહારથી હતા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૬૩. ● એમાંથી દાસીપુત્ર સિવાય, દસ મહારથી અને ખીજ નેવુંને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેને માર્યા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાં માત્ર વિકર્ણુ એકલો જ નીતિમાન હતો. (વિકર્ણુ શબ્દ જુઓ.) ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાની કન્યા દુઃશલાને સિંધુદેશના વૃદ્ધક્ષત્ર રાજના પુત્ર જયદ્રથને વરાવી હતી. યોગ્ય કન્યાઓ સાથે ખીજ પુત્રોને પણ પરણાવ્યા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્ર જાતે સમજી છતાં પુત્રનેહથી દોરાઈ પોતાના કુમારોં ચાલનારા પુત્રોને અધીન વર્તીતો હતો, તેમ જ પુત્રોને આડે રસ્તે જતાં રોકવાનું સામર્થ્ય છતાં રોકતો ન હતો. આ એનો મોટો દોષ ગણાય. એના પુત્ર દુર્યોધને નાનપણથી જ પાંડવો પ્રતિ દ્રેષે જણાવ્યો હતો; પાંડવોને અનેક રીતિએ જાણ્યા હતા. પાંડવોને યુક્તિપુરસ્સર વારણાવત તેડાવી, ધૃતરાષ્ટ્ર ન જાણે એમ લાક્ષ્યા-ગૃહ તૈયાર કરાવી તેમાં એમને ઉતાર્યા હતા અને પછી એ ઘર જે તદ્દન શોઘજવાળાગ્રાહી પદાર્થોનું જ તૈયાર કર્યું હતું તેને સળગાવી દીધું હતું. પરંતુ આ કાવતરામાંથી વિદુરની સાવચેતી અને સૂચનાથી પાંડવો જીગ્યા. લાક્ષ્યાગૃહ બળી ગયાના સમાચાર અને તેમાં પાંડવો બળી મૂઆના સમા-ચાર સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર ધણે શોક કર્યો હતો. પણ એ શોક માત્ર ઉપરથી બતાવવાનો હતો, તેમ તેના પછીના કૃત્ય પરથી જણાય છે. કૌપદીના

સ્વયંવર કાળે પાંડવો બળી મૂઆ નથી અને દુપદ-પુરમાં છે, એ જ્યારે જાણ્યું ત્યારે લોકનિંદાના ભયથી જ, લોક પોતાને નહારો ન કહે એ જ હેતુથી એણે પાંડવોને તેડાવી અરધું રાજ્ય આપી ખાંડવ-પ્રસ્થમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી. જ્યારે પાંડવોએ પોતાના પરાક્રમ વડે અપાર સંપત્તિ મેળવીને રાજ-સૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે પાંડવોનું ઐશ્વર્ય જોઈને દુર્યોધન દ્વેષથી બળી ગયો હતો. પરિણામે જ્યારે કપટભૂતથી દુર્યોધન પાંડવોનું ધનહરણ કરતો હતો, તે વખતે સંજયને પોતાની પાસે બેસાડી રાખી ધૃતરાષ્ટ્ર જુગારની સઘળી હકીકત પૂછયા કરતો અને શું જીતી લીધું, શું જીતી લીધું એમ વારે વારે પૂછતો. અમુક અમુક જીતી લીધું સાંભળીને એને ઘણું જ આનંદ થતો. એ જ પ્રમાણે કૌરવોએ જ્યારે દ્રૌપદીને સંતાપી હતી ત્યારે પણ એ કશું બોલ્યો જ નહોતો.

વર્ષો જતાં પાંડવો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વનવાસ ગયા. તે પૂરો થયા પછી અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા. ત્યાર પછી જ્યારે પાંડવો છતા થયા અને પોતાનો રાજ્યવિભાગ માગ્યો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને ખાસ મોકલીને તેની સાથે વિચિત્ર સંદેશો કહાવ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરને એણે સંજય મારકત કહેવરાવ્યું હતું કે, હે યુધિષ્ઠિર! તું જાણે ધર્મનિષ્ઠ છે માટે ફર એવું યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત ન થઈશ. અરે, જો દુર્યોધન તને રાજ્યવિભાગ ન જ આપે, તો તું ભિક્ષા વડે તારી ઉપજીવિકા કરજે! પણ યુદ્ધ કરીને તે જ આદરેલું તપ અને મેળવેલી કીર્તિનો નાશ ન કરીશ. અરે, આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. એથી નાશવંત દેહમાં અભિમાન રાખી સુઝ પુરુષો નશ્વર વસ્તુઓમાં આસક્તિ રાખતા નથી, માટે જોઈલું આયુષ્ય હોય તેટલું તપમાં જ વ્યતીત કર. એમ તપ કરીને પરલોકના અક્ષય ભોગ પ્રાપ્ત કરવા ઉપર જ તદૈક દષ્ટિ રાખ. મને ખાતરી છે કે તું એમ જ કરીશ. ધૃતરાષ્ટ્રનો આવો સ્વાર્થથી જ ભરેલો સંદેશો સંજયને મુખે સાંભળીને યુધિષ્ઠિર તેમ જ ખીજા પાંડવોને બહુ

આશ્ચર્ય લાગ્યું. સંજયની સાથે પાંડવોને તે કાળે ધર્માધર્મ શું એ વિષયે સંવાદ થયો હતો. છેવટે કૃષ્ણે સંજયને કહ્યું કે, હે સંજય! કૌરવોએ પાંડવોના ઘણા ઘણા અપરાધ કર્યા છે માટે એમનો નાશ થવો જ ઉચિત છે. આજ સુધી કૌરવો તરફ અમે ઘણી જ ક્ષમા ધારણ કરી. પણ યુદ્ધ સિવાય તમે માનો એમ જ ન હોવાથી, યુદ્ધ જ માત્ર આવશ્યક છે. કૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલતા હતા એટલામાં યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે સંજય! કારવો અડધું રાજ્ય ન આપે તો રહું, અમને પાંચ જણાને પાંચ ગામ આપે અને કુળક્ષય થતો અટકાવે. સંજયની સાથે આવો સંદેશો અને ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ વગેરે વૃદ્ધોને વંદન કહાવીને એને હસ્તિનાપુર રવાના કર્યો. / ભા.૦ ઉદ્યો.૦ અ.૦ ૨૩-૩૧.

ઉપલવ્ય નગરીથી પાંડવો પાસેથી નીકળેલો સંજય હસ્તિનાપુર ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવ્યો. એણે આવીને ભીષ્મ, દ્રોણ ઇત્યાદિ બધા સહવર્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર સભામાં બેઠો છે જોઈને, પાંડવોએ મોકલેલો જવાબ અક્ષરશઃ કહી સંભળાવ્યો. એણે કહ્યું કે, પાંડવો સાથે સલાહ કરશે તો જ કૌરવો ભગરશે. કહ્યું ઇત્યાદિ મૂર્ખોતું કહ્યું સાંભળીને દુર્યોધન જો યુદ્ધ કરશે તો કૌરવોનું નિર્મૂળ જશે. કૃષ્ણે કહાવ્યું છે કે તમે દાનધર્મ કરી લો, ભાઈભાંડુ અને મિત્રોને મળી-ભેટી લો, અને સ્ત્રીઓ સહિત વિલાસ પણ ભોગવી લો, કારણ તમારો મરણ-કાળ હવે પાસે આવ્યો છે. પાંડવોનો સંદેશો સાંભળીને દુર્યોધનાદિક અને એના દુષ્ટ પક્ષપાતીઓ ક્રોધ કરીને સભામાંથી ઊઠી ગયા. પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રે ભયભીત થઈને અરધું રાજ્ય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં તો દુર્યોધન ત્યાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે પાંડવોને અડધું રાજ્ય શું આપો છો? એઓ પોતે જ પાંચ ગામ માગે છે, એ ઉધાડું જણાય કે પાંડવો આપણાથી ડરી રહ્યા છે. માટે મારે તો અડધું રાજ્ય કે પાંચ ગામ કશું આપવું નથી. હું એમનાથી લડી લઈશ અને એમને જીતીશ જ. / ભા.૦ ઉદ્યો.૦ અ.૦ ૫૫.

આમ બોલીને દુર્યોધન ગયો એટલે વિદુર, વ્યાસ અને ગાંધારી એમને સાક્ષીભૂત રાખી, સંજયે કહ્યું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર, મને લાગે છે કે તારા મનથી કૃષ્ણ એક સામાન્ય માણસ હોય એમ તું માને છે, પણ તારી માન્યતા આજ દિવસ ટકશે નહિ. યાદ રાખ કે એ તારા કૌરવકુળનો કાળરૂપ થઈને સદંતર નાશ કરશે. માટે કાંઈ વિચાર કર. / ભાર૦ ઉઘો૦ અ૦ ૫૬ થી ૭૦.

થોડા જ દિવસો પછી ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે સમજૂત કરવા યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને મોકલ્યા. (૪. કૃષ્ણ શબ્દ જુઓ.) કૃષ્ણ ત્યાંથી પાછા ફર્યા એટલે મહાભારતના યુદ્ધનો આરંભ થયો. યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષના રાજાઓ અને ધૃતરાષ્ટ્રના સોએ પુત્રો મરાયા. માત્ર કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય અને અશ્વત્થામા એમ ત્રણ જ જણા જીવતા રહ્યા. એ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર બળીને ખાખ થઈ ગયો. પુત્રના શોકાગ્નિમાં બળી ગયેલો એ, સોએ છોકરાઓની સ્ત્રીઓ અને ગાંધારી સહિત રણભૂમિ પર આવ્યો અને પુષ્કળ શોક કર્યો. એટલામાં યુધિષ્ઠિર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રને વંદન કર્યું અને ધૃતરાષ્ટ્રે એને ભેટીને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી એણે ભીમસેનને ભેટવા બોલાવ્યો. ભીમ આગળ આવી ભેટવા જતો હતો, પણ કૃષ્ણે એને પાછો ખેંચી દીધો, અને ભીમના જેવી લોહમય પ્રતિમા દુર્યોધને તૈયાર કરાવી હતી તે આગળ કરી. એ મૂર્તિને ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમને વરાંસેભીમ જ છે ધારી ક્રોધાન્વિત થઈને એટલા ભેરથી ભેટ્યો કે તે ભાંગીને ભૂકો થઈ ગઈ. / ભાર૦ સ્ત્રી૦ અ૦ ૧૨.

મહાભારતના યુદ્ધ બાદ રાજ્યાભિષિત થઈ યુધિષ્ઠિર પોતાના બંધુ સહવર્તમાન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી બંનેને પોતાની સાથે જ રાખ્યાં હતાં. યુધિષ્ઠિર એમનો પોતાનાં માતા-પિતાના જેવા જ સત્કાર કરતો હતો. આ પ્રમાણે એ પંદર વર્ષ સુધી રહ્યો. એ વાસ દરમ્યાન કોઈ કોઈ વખત ભીમસેન મર્મભેદક વચનોથી એને બાળી મૂકતો. આથી એને કોઈ કોઈ વખત ત્યાં રહેવા ઉપર તિરસ્કાર આવી જતો.

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી થોડા સમય સુધી તે વિદુર હસ્તિનાપુરમાં રહેતો. ત્યાર પછી ક્રેટલોકકાળ અરણ્યમાં અને ક્રેટલોકકાળ હસ્તિનાપુરમાં એમ રહેતો. ત્યાર પછી એણે અરણ્યમાં ભરી રહેવા માંડ્યું. એક વખત વિદુર ફરતો ફરતો હસ્તિનાપુર આવી ચડ્યો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો. એણે કહ્યું કે તમારા સો પુત્રો પાંડવોએ માર્યા છતાં એમને ઘેર રહી શ્વાન પ્રમાણે ધાન ખાતાં તમને શરમ નથી આવતી? તમને માનાપમાનની લાગણી જ નથી! તમે વયે પહોંચી ગયા! તમારું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું! એમ છતાં પણ જીવવાની આશા છૂટતી નથી, એ જોઈને મને ધણું આશ્ચર્ય લાગે છે!

ધૃતરાષ્ટ્રને મૂળે તે હસ્તિનાપુરમાં રહેવાનો કંટાળો આવ્યો હતો, તેમાં વિદુરનાં વજ્ર જેવાં કઠોર વચન અને તિરસ્કારથી એના મનમાં વૈરાગ ઉત્પન્ન થયો. બીજા દિવસે મોટા પરોઢમાં કોઈને કહ્યા કહાવ્યા વગર એ વિદુરની સાથે હસ્તિનાપુર તજીને નીકળી ગયો. એના ત્યાગ પછી ગાંધારી અને કુંતી પણ હસ્તિનાપુર તજી અરણ્યમાં ગયાં. એ બધાંને લઈને ધૃતરાષ્ટ્ર હિમચાન પર્વત પર ગયો. ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહીને યોગાગ્નિથી પોતાનો દેહ ત્યાગી દીધો. એ જ અગ્નિમાં ગાંધારીએ પણ પોતાનો દેહ હોમી દીધો. / ભાર૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૭૯; ભાગ૦સ્કં. ૧ થી ૧૮. • ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હોવા છતાં યુદ્ધિ વડે જ સર્વ વિષયનો જ્ઞાતા હોવાથી એને પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહેતા.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૬) ધૃતરાષ્ટ્રનું રૂપ ધારણ કરેલો ઈંદ્ર. એ ગૌતમનો પાળીને મોટો કરેલો હાથી હરણ કરી જતો હતો. તે વખતે એની (કૃત્રિમ રૂપધારી ઈંદ્ર) અને આ ધૃતરાષ્ટ્રની વચ્ચે પુણ્ય-પાપ સંબંધી સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૫૯.

ધૃતરાષ્ટ્ર (૭) ક્ષત્રિય સોમવંશી અવિક્ષિત વંશોત્પન્ન જન્મેજયનો પુત્ર. • ભાર૦ અ૦ ૧૦૧-૪૪

ધૃતરાષ્ટ્રી તામ્રની કન્યામાંની એક.

ધૃતવતી ભારતવર્ષીય એક નદી.

ધૃતવર્મા સૂર્યવર્મા નામના ત્રિગર્તનો ભાઈ. / ભાર૦ અશ્વ૦ અ૦ ૭૪.

ધૃતવ્રત સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંના અર્ધર્ષિણ ઋષિને તેમની ચિત્તી નામની ભાર્યાને પેટે થયેલા ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર

ધૃતવ્રત (૨) ચક્ષુર્મનુને નડ્વલાને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

ધૃતવ્રત (૩) ચંદ્રવંશી અનુકુલોત્પન્ન રોમપાદના વંશના ધૃતિરાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સત્કર્મા અથવા સત્યકર્મા.

ધૃતસેન ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૬.

ધૃતાશુધ ભારતયુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૭.

ધૃતિ વિદેહવંશના વીતિહવ્ય જનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર બહુલાશ્વ જનક.

ધૃતિ (૨) એથા અંકની સંજ્ઞાવાળા ધર્મઋષિની સ્ત્રી

ધૃતિ (૩) ચંદ્રવંશી અનુકુલોત્પન્ન રોમપાદના વંશના વિજયરાજનો પુત્ર - એનો પુત્ર ધૃતવ્રત.

ધૃતિ (૪) આઠમા સાવણી મનુના હવે પછી થનારા પુત્રમાંનો એક.

ધૃતિમત ક્રૌંચદ્રીપનો એક દેશ.

ધૃતિમાન પાંચમા રૈવતમનુના પુત્રોમાં થઈ ગયેલો એક પુત્ર.

ધૃતિમાન (૨) કૃતિમાન રાજનું બીજું નામ.

ધૃતિમાન (૩) સુદરિદ્ર બ્રાહ્મણના ચાર પુત્રોમાંનો એક (પિતૃવર્તી શબ્દ જુઓ.)

ધૃતિમાન (૪) અગ્નિવિશેષ.

ધૃષ્ટ વૈવસ્વત મનુના પુત્રમાંનો એક. એની સંતતિ તપ-બળે બ્રાહ્મણ થઈ હતી તે એ લોકો ધાઈ કહેવાતા / ભા૦ સ્કં૦ ૯ અ૦ ૨.

ધૃષ્ટકેતુ વિદેહવંશના સુધૃતિ નામના જનકનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ હર્ષાશ્વજનક.

ધૃષ્ટકેતુ (૨) સોમવંશી આયુપુત્ર ક્ષત્રવૃદ્ધના વંશના કાશ્ય કુળના સત્યકેતુ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુકુમાર.

ધૃષ્ટકેતુ (૩) એક કેકયદેશાધિપતિ. વસુદેવની પાંચ બહેનોમાંની ત્રુતકીર્તિ નામની બહેન આની સ્ત્રી થતી હતી. એને પાંચ પુત્રો અને એક કન્યા હતી. /

ભાગ૦ સ્કં૦ ૯ અ૦ ૨૪.

ધૃષ્ટકેતુ (૪) ચેટીદેશના રાજા શિશુપાળના પુત્રો માંનો એક. શિશુપાળની પછી એ રાજા થયો હતો એની નગરીનું નામ શક્તિમતીપુર હતું. એણે પોતાની કરેણુમતી નામની બહેન પાંડુપુત્ર નકુળને પરણાવી હતી. એ બહુ પરાક્રમી હતો અને મહા ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોના પક્ષમાં લડ્યો હતો. એના રથના ઘોડા સારંગ રંગના હતા. કૌરવ પક્ષના અનેક વીરોની સાથે એણે યુદ્ધ કર્યું હતું. પરિણામે દ્રોણાચાર્યે એને માર્યો હતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૨૫.

ધૃષ્ટકેતુ (૫) પાંચાળકુળના દુપદ રાજનો પૌત્ર. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રોમાંનો એક. એ પાંડવોના પક્ષમાં હતો અને મહાભારતના યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ચંદ્રવંશી પુરુકુળના અબ્જમીઠ વંશના પાંચાળ રાજા દુપદનો પુત્ર. દ્રોણાચાર્યને મારે એવા પુત્રની કામનાથી કરેલા યજ્ઞના અગ્નિમાંથી એનો જન્મ થયો હતો. (દુપદ શબ્દ જુઓ.) જન્મથી જ એ સ્વભાવે ભયંકર હતો. ધનુર્વિદ્યા દ્રોણાચાર્ય પાસે જ શીખ્યો હતો.

કૌરવો પોતાની સેનાને સજ્જ કરીને રણભૂમિ પર આવ્યા જોઈને પાંડવો પણ પોતાની સેનાને લઈને રણાંગણ પર આવ્યા. તે વખતે કૃષ્ણની અનુમતિથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાં સુધી એણે પોતાનો અધિકાર ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવ્યો. જ્યારે જ્યારે અર્જુનને કોઈ ખાસ લડવાને આમંત્રણ કરે અને અર્જુન એમ લડવા જાય, તે વખતે આ જય જ મેળવતો હતો. સેનાનું રક્ષણ કરતો અને વળી યુધિષ્ઠિરની સંભાળ પણ રાખતો. યુદ્ધ વખતે એ પોતાના રથને પારેવાના રંગના અશ્વો જોડાવતો. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩.

અશ્વત્થામા મરણ પામ્યો એવું સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે પોતાનાં શસ્ત્ર મૂકી દીધાં. પોતે બેસીને યોગધારણા વડે પોતાનો જીવ કાઢી નાખતા હતા, તેટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આવીને એમનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ જોઈ અર્જુનને બહુ ક્રોધ આવ્યો અને એણે

ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો ખડ્ધુ તિરસ્કાર કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એને મારવા ધરાધરી દેડ્યો. પરંતુ કૃષ્ણે અર્જુનને શાંત પાડ્યો, સમજાવ્યો અને પાછો વાળ્યો. આગળ જતાં મહાભારતના યુદ્ધના અઠારમા દિવસની રાત્રીએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તંત્રુમાં બિંધતો હતો તે વખત જઈને અશ્વત્થામાએ એને અરધો બિંધતો-અરધો ભગતો, એવી સ્થિતિમાં માથું કાપીને મારી નાખ્યો હતો. એને ક્ષત્રધર્મા, ધૃષ્ટકેતુ અને ક્ષત્રજય એમ પુત્ર હતા તે મહાભારતના યુદ્ધમાં એમની પહેલાં જ મરણ પામ્યા હતા.

**ધૃષ્ટધી** ધૃષ્ટદ્યુધિનું ખીજું નામ (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

**ધૃષ્ટદ્યુધિ** કુંતલરાજનો પ્રધાન (૧. ચંદ્રહાસ શબ્દ જુઓ.)

**ધૃષ્ટિ** દાશરથિ રામના અષ્ટ પ્રધાનોમાંનો એક / વાં ૨૦ બાહ્ય ૦ સં ૭.

**ધૃષ્ટિ (૨)** સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના વંશના જ્યામધ કુળના કથવંશમાં જન્મેલા કુતિ રાજનો પુત્ર. નિવૃત્તિ એનો પુત્ર થાય. નિવૃત્તિને વિદુરથ પણ કહેતા.

**ધૃષ્ટિ** સોમવંશીય સાત્વતકુળના ભજમાન રાજનો ત્રીજો પુત્ર / ભાગ ૦ ૯-૨૪-૨૭.

**ધૃષ્ટ્યુ** વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર / ભા ૦ આદિ ૦

**ધૃષ્ટ્યુ (૨)** વારુણિ કવિના આઠ પુત્રોમાંથી ત્રીજો પુત્ર.

**ધેનુક** ધેનુકાસુર તે જ.

**ધેનુકાસુર** વૃંદાવનની પાસેના તાલવનમાં રહેનાર એક અસુર. એ પોતાના અનુચરો સહિત રહેતો હતો. વનનાં ફળને સ્પર્શ કરનારને મારતો. એકદા ગાયો ચારતાં ચારતાં કેટલાક ગોપ ત્યાં જઈ ચઢ્યા. ફળોની સુગંધીથી તેમને ફળ ખાવાનો ભાવ થયો. બળરામે ઝાડ આલીને હયમચાવ્યું તેથી ફળ ખરીને ભોંધ પર પડ્યાં. એ બધા ગોપ વગેરે ખાતા હતા, તે ઉપરથી આ અસુર મોટા ગધેડાનું રૂપ ધારણ કરી એમના ઉપર ધાયો. બલરામે એના પાછલા પગ આલી, બિંચકી, ચક્કર ચક્કર ફેરવીને એવો તો પછાડ્યો કે એ તત્કાળ મરણ પામ્યો / ભાગ ૦ ૧૦ સ્કં ૦ અં ૧૫.

**ધેનુમતી** પ્રિયવ્રત કુળોત્પન્ન ઋષભદેવના વંશના દેવદ્યુમ્ન રાજની સ્ત્રી અને પરમેષ્ઠિ નામના રાજની માતા.

**ધેનુમલિતીર્થ** તીર્થવિશેષ / ભાર ૦ અં ૨૪૫-૩૦  
**ધૌતપાપા** ભારતવર્ષીય એક નદી. કચાંથી નીકળનારી એ જણાતું નથી.

**ધૌતમૂલક** પાંડવોના સમયની પૂર્વે થઈ ગયેલો ચીન દેશનો રાજ. કૃષ્ણ જે વખતે દુર્યોધન પાસે શિષ્ટાર્થ કરવા જતા હતા તે વખતે ભીમસેને વાતમાં જણાવેલા પ્રાચીન ઉન્માર્ગવર્તી રાજ્યોમાં આનું નામ ગણાવ્યું છે.

**ધૌ-કુમાર** કુન્દુ દૈત્યને મારનાર કુવળાશ્વિના ધૃઠા-શ્વાકિ પુત્રોની સંજ્ઞા.

**ધૌમ્ન** ઋષિવિશેષ / ભાર ૦ શાં ૪૬-૧૨.

**ધૌમ્ય** એ વ્યાધપાદ ઋષિના બે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર અને ઉપમન્યુ ઋષિનો નાનો ભાઈ થાય. ધૌમ્ય મોટા વિદ્વાન અને તપસ્વી હતો. / ભાર ૦ આદિ ૦ અં ૩. ● આરુણિ ઋષિ જેનું નામ અગાડી જતાં ઉદ્દાલક પડ્યું હતું એ આ ધૌમ્યનો શિષ્ય થાય.

**ધૌમ્ય (૨)** દેવલ ઋષિનો નાનો ભાઈ અને પાંડવોનો પુરોહિત / ભાર ૦ આદિ ૦ અં ૧૯૩. ● વનવાસમાં એ પાંડવોની જોડે હતો, અને પાંડવોને એણે અનેક તીર્થ-યાત્રાનાં વર્ણનો અને ફળ કહ્યાં હતાં. / ભાર ૦ વન ૦ અં ૧૮૬-૧૯૦. ● તેમ જ જ્યારે પાંડવો અજ્ઞાત-વાસ સારુ વિરાટને ત્યાં ગયા ત્યારે રાજગૃહમાં કેવી રીતે વર્તવું એ નીતિ પણ એણે પાંડવોને કહી હતી. / ભાર ૦ વિરાટ ૦ અં ૪.

**ધૌમ્ય (૩)** એ જ નામનો એક ખીજો ઋષિ. / ભાર ૦ વન ૦ અં ૨૯૮

**ધ્યાનામિન્દુ** મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષદ

**ધ્રુવ** સૌથી ઉપર આવેલો લોકવિશેષ / ભાગ ૦ ૫-૨૩-૧.

**ધ્રુવ** સ્વાયંભૂ મનુના પૌત્ર ઉત્તાનપાદ રાજને તેની સ્ત્રી સુનીતિને પેટે જન્મેલો પુત્ર. સુનીતિ - ધ્રુવની માતા - રાજની માનીતી નહોતી. તેથી ધ્રુવ ઉપર

પણ રાજની સમતામાં કાંઈ જિણપ હતી. ઉતાન-પાદની ખીજી રાણી સુરુચિ માનીતી હોઈ એનો પુત્ર ઉત્તમ પણ રાજને પ્રિય હતો. આવી વસ્તુ-સ્થિતિમાં એક વખત ઉત્તમ રાજના ખોળામાં બેઠો હતો ત્યાં ધ્રુવ પણ બેસવા ગયો. એ જોઈને એની ઓરમાન માતા - સુરુચિએ એને તુન્હકારી કાઢ્યો અને બેસવા ન દીધો. આથી રડતો રડતો ધ્રુવ પોતાની માતા સુનીતિ પાસે આવ્યો. પુત્રને રડવાનું કારણ જાણીને એની માતાને પણ ધણું દુઃખ થયું અને શોકાવિષ્ટા થઈને બોલી કે, ભાઈ પરમેશ્વરની કૃપા વગર આપણને એવું સુખ કયાંથી મળે? આ ઉપરથી ધ્રુવ પોતે નાની ઉમ્મરનો છતાં તરત જ નગર બહાર નીકળી પડ્યો અને અરણ્યમાં ઈશ્વરારાધના કરવા ચાલ્યો. એટલામાં માર્ગમાં એને નારદઋષિ મળ્યા. એમણે એને ધણું સમજાવ્યો કે તું હજુ નાનો છે. નગરમાં પાછો જા. પણ એણે કશું માન્યું નહિ.

નારદને આવું નાનું બાળક ઈશ્વરારાધના કરવા અરણ્યમાં જાય, એ ઉપરથી એની બહુ દયા આવી. નારદે ધ્રુવને મંત્ર અને ભગવાનનું ધ્યાન કરવાની રીત વગેરેનો બોધ આપ્યો. નારદની સૂચના પ્રમાણે ઘડાપૂર્વક કરવાથી થોડા જ સમયમાં ભગવાન એને પ્રત્યક્ષ થયા. ધ્રુવને થયું કે હું એમની સ્તુતિ કરું. પણ સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું એટલે કશું બોલી શક્યો નહિ, માત્ર હાથ જોડીને જિભો જ રહ્યો. શ્રી ભગવાને આ જોઈને પોતાના હાથમાં શંખ હતો તે ધ્રુવના ગાલે અડકાડ્યો. આટલા ઉપરથી એનામાં બોલવાની શક્તિ આવી. એણે નાના પ્રકારે ભગવાનનું સ્તવન કર્યું. સંતુષ્ટ થઈને ભગવાને કહ્યું કે જોની ગ્રહો અને નક્ષત્રો પ્રદક્ષિણા કરે છે એવું મારું અચળ ધામ તારે માટે મેં નિર્માણ કર્યું છે છતાં તેં રાજ્યના હેતુથી આરાધના કરી હતી માટે તું ઘેર જા. તારા પિતાની પછવાડી છત્રીસ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યા બાદ તારે માટે નિમિત્ત સ્થાને આવજે. એમ કહીને ભગવાન અંતર્ધાન થયા અને ધ્રુવ પોતાના નગર તરફ ગયો.

ઉતાનપાદ રાજને ઈશ્વરારાધના કરીને પુત્રને પાછા આવવાની ખબર પડતાં જ તે ધણુ પ્રેમથી અને મોટા ઠાઠમાઠથી એને સાગ્રીયે આવ્યો અને એને નગરીમાં લઈ ગયો.

કેટલેક કાળે ઉતાનપાદ ધ્રુવને રાજ્યાભિષેક કરી પોતે તપ કરવા સારુ અરણ્યમાં ગયો. / ભાગ ૦ ૪ સ્કં ૦ અ ૦ ૮-૯.

પિતાના નિવૃત્ત થઈ અરણ્યવાસ પછી ધ્રુવે શિશુમાર પ્રજ્ઞપતિની ભ્રમી નામની કન્યા જોડે વિવાહ કર્યો. ભ્રમીની કુબે ધ્રુવને કલ્પ અને વત્સર એમ બે પુત્ર થયા. એ સિવાય વાયુએ પોતાની ધલા નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. તેને પેટે ધ્રુવને ઉત્કલ નામે એક પુત્ર અને એક કન્યા, એમ બે સંતાતિ થઈ. આ ઉપરાંત ધ્રુવને ત્રીજી સ્ત્રી હતી એમ મત્સ્યપુરાણ ઉપરથી જણાય છે. એ ત્રીજી સ્ત્રીનું નામ ધન્યા હોઈ એને શિષ્ટ નામે એક જ પુત્ર હતો.

ધ્રુવનો ઓરમાન ભાઈ ઉત્તમ, એનાં લગ્ન થવાનાં હતાં તે પહેલાં, એક વખત શિકારે ગયો હતો. હિમવાન પર્વત ઉપર ગયો, ત્યાં યક્ષો સાથે એને કળિયો થયો; અને એ તકરારમાં એ મરણ પામ્યો. આ સમાચારની ધ્રુવની ઓરમાન માતા સુરુચિને ખબર પડતાં એ ધ્રુવથી છાની, કોઈને કહ્યા વગર પોતાના પુત્રની શોધ કરવા ગઈ. એનું પણ ત્યાં મૃત્યુ થયું. આ વૃત્તાંત સાલંત ધ્રુવને માલૂમ પડતાં એ તત્કાળ રથારૂઠ થઈને હિમવાન પર્વત પર ગયો અને એણે સહસ્રાવધિ યક્ષોને મારી નાખ્યા. યક્ષાધિપતિ કુબેરને આ વાતની ખબર પડતાં એ ચઢી આવ્યો અને ધ્રુવ અને કુબેર વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. છેવટે એ સ્થળે સ્વાયંભૂ મનુ જાતે પ્રગટ થયા અને તેમને ધ્રુવને ઉપદેશ કરી યુદ્ધ કરતો બંધ પાડ્યો. ધ્રુવને પોતાને નગર મોકલ્યો અને કુબેર પણ સંતુષ્ટ થઈ સ્વસ્થાનકે ગયો. ધ્રુવે સહસ્રાવધિ યક્ષો કર્યા અને પ્રજ્ઞપાલન એવું તેા ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું કે બધાં એને પોતાના પિતા કહેતા. આ પ્રમાણે છત્રીસ હજાર વર્ષ રાજ્ય કરી, છેવટે પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી અરણ્યમાં ગયો.



અરણ્યમાં તપ વડે દેહ ક્ષીણ કરીને દેહનો ત્યાગ કર્યો. મરીને ભગવદ્દાજ્ઞાનુસાર પોતાની અવિચળ પદવી પર એટલે કે ધ્રુવમંડલમાં ગયો / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૦-૧૨; મત્સ્ય૦ અ૦ ૪.

ધ્રુવ (૨) એક વસુ (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) એને કાલ નામે પુત્ર હતો.

ધ્રુવ (૩) સોમવંશી પુરુકુલોત્પન્ન ઋતેયુના પુત્ર અતિભારના ત્રણ પુત્રમાંનો ખીજો પુત્ર.

ધ્રુવ (૪) ચંદ્રવંશી યદુકુલોત્પન્ન સાત્વતવંશીય વસુદેવને રોહિણીથી થયેલા સાત પુત્રમાંનો છઠ્ઠો પુત્ર

ધ્રુવ (૫) જ્યદ્રથનો વધ થયા પછી રાત્રિયુદ્ધમાં ભીમસેને મારેલા દુર્યોધન પક્ષનો કલિંગ દેશનો એક રાજા / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૫.

ધ્રુવ (૬) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ.

ધ્રુવસંધિ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના રામવંશીય રાજા પુષ્યનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુદર્શન. આ ધ્રુવસંધિને ભારતમાં પૌષ્ય નામે કહ્યો છે. એને મનોરમા અને લીલાવતી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી.

ધ્રુવાધિ સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના ભાનુમાન રાજાનું ખીજું નામ.

ધ્રુવોદ્ધર ભારતીય યુગમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજા / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૫૮.

ધ્વજકેતુ દ્વપદપુત્ર - એક રાજા.

ધ્વજગ્રીવ રાવણના પક્ષનો લંકાનો એક રાક્ષસ / વા૦ રા૦ સુદર૦ સ૦ ૬

ધ્વજવતી હરિમેધા નામના ઋષિની કન્યા.

ન

નકુળ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નકુળ (૨) ચંદ્રવંશી પુરુકુળના અજમીઠ વંશના જહ્નુકુળમાં થયેલા પાંડુ રાજાનો પુત્ર. પાંડુરાજાને માદ્રી નામે ખીજી સ્ત્રી હતી. તેની કુખે અશ્વિની-કુમારના અંશથી જે બે પુત્ર થયા હતા તેમાંનો મોટો પુત્ર. એના નાના ભાઈનું નામ સહદેવ હતું. નકુળ બહુ સ્વરૂપવાન હતો. / ભાર૦ આશ્રમ૦ અ૦ ૨૫. ● નકુળને દ્રૌપદીની કુખે શતાનીક નામે પુત્ર

થયો હતો. શિશુપાળની કન્યા કરેણુમતી એની ખીજી સ્ત્રી હતી. એ સ્ત્રીને પેટે એને નિરમિત્ર નામે પુત્ર થયો હતો.

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને ઈંદ્રપ્રસ્થમાં વસાવ્યા પછી પાંડવોએ ત્યાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો. તે વખતે યુધિષ્ઠિરે પોતાના ચારે ભાઈઓને ચારે દિશાએથી દ્રવ્ય લાવવાની આજ્ઞા કરી હતી. તે સમયે નકુળ પશ્ચિમ દિશાએ ગયો હતો. નકુળે તે વખતે ક્યાં ક્યાં દિગ્વિજય કર્યો એનું વર્ણન ભારતમાં તદ્દન સંક્ષિપ્તમાં જ છે. ઈંદ્રપ્રસ્થથી નીકળી આનર્તદેશ જતાં માર્ગમાં આવતા દરેક દેશમાં એણે જીત મેળવ્યાની હકીકત અન્ય અંશે ઉપરથી ઉપલબ્ધ થઈ છે.

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થતાં જ નકુળ નીકળ્યો તે પ્રથમ તદ્દન પાસે આવેલા જંગલ દેશમાં ગયો. ત્યાંથી પશ્ચિમ પાંચાળ, પશ્ચિમ શરસેન, યામૂનદેશ, પશ્ચિમ મત્સ્યદેશ, સારસ્વતદેશ વગેરે દેશોમાં ગયો. / ભાર૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

ત્યાંથી ઘણા જ દ્રવ્યવાન અને અસંખ્ય ગાયો-વાળા સહસ્રાણ્ડિનના રોહિતકપુરમાં ગયો. ત્યાંના મત્તમધૂરક નામના પ્રસિદ્ધ રહેવાસી જોડે જબરું યુદ્ધ કરીને તેને જીત્યો. ત્યાંથી મરુધન્વ દેશમાં ગયો. તે જીતીને બહુધાન્યક દેશમાં, શૈરીષક દેશ અને મહેત્ય દેશમાં ગયો. મહેત્યના આક્રોશ નામના રાજા જોડે એને મોટું યુદ્ધ થયું. ત્યાંથી એણે પશ્ચિમ-દશાણ્ડિ દેશના રાજા હિરણ્યવર્માને જીત્યો. શિખિ, પશ્ચિમત્રિગર્તાના ક્ષેમકરાદિ પાંચ રાજાઓ, અંબષ્ટ દેશ, પશ્ચિમમાલવ (માળવા) એ બધા દેશો જીત્યા ત્યાર પછી પંચકર્પટક, મધ્યમકેય, વાટધાન ધત્યાદિના લોકને જીત્યા. વળી એણે પુષ્કરારણ્ય-વાસીઓને જીત્યા હતા. અહીંથી કઈ દિશા તરફ વળ્યો તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી.

ત્યારબાદ પશ્ચિમ ઉત્સવસકેતવાસીઓને જીતીને સિંધુનદીતીરવાસી (વેશ્યાપુત્ર) ગ્રામણીય રાજાને જીતી, સરસ્વતીને તીરે આવેલા શદ્ર આભિરગણને તાબે કરી, બધા પંચનદવાસીઓ(પંજાબીઓ)ને તેમ જ અમર પર્વતવાસીઓને જીતી એ આગળ ગયો.

ત્યાર પછી નકુળ ઉત્તર જ્યોતિષ અને દિવ્ય કટકપુર ગયો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે એ પશ્ચિમથી ઉત્તરે વળ્યો. પશ્ચિમ દિશાવાસી રામઠ, હારદ્રણ એમને જીતી એ આનર્તમાં કૃષ્ણના નગર દ્વારકામાં આવ્યો. કૃષ્ણે પ્રીતિપૂર્વક કર આપ્યો હતો. ત્યાંથી પોતાના મામા મદ્રદેશાધિપતિ શક્યને ત્યાં શાકલનગરમાં ગયો હતો. એણે એનું પ્રીતિ-પૂર્વક સન્માન કરી અપાર દ્રવ્ય આપ્યું હતું. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને પડખે રહેનારા ભયંકર રક્ષેજી, પહ્લવો, બર્બરો, કિરાતો, યવનો અને શકો વગેરેને જીતી એણે તેમની પાસેથી અપાર દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું હતું. આ બધું દ્રવ્ય દસ હજાર ઊંટો ઉપર લાદીને ઈંદ્રપ્રસ્થ આણીને યુધિષ્ઠિરને સમપ્યું હતું. / ભારં સભાં અં ૩૨.

કપટઘટમાં બંધી સંપત્તિ હારી ગયા પછી પાંડવો વનવાસમાં ગયા તે વખતે નકુળ પણ જોડે જ હતો. અજ્ઞાતવાસના સમયમાં જેમ બધાએ નામ બદલ્યું હતું તેમ વિરાટ રાજને ત્યાં એ અધિક નામ ધારણ કરીને રહ્યો હતો. / ભારં વિરાટં અં ૧૨.

અજ્ઞાતવાસ પૂરો થયા પછી કારવો સાથે સમજૂતી કરવા કૃષ્ણ ગયા ત્યારે નકુળે કૃષ્ણને કહ્યું હતું કે દુર્યોધને અમને કેટલો ત્રાસ આપ્યો છે તે તમે જાણો જ છો. માટે બને ત્યાં સુધી યુદ્ધ કરવાનું જ ઠેરવીને આવજો. / ભારં ઉઘીં અં ૮૦.

મહાભારતના યુદ્ધને આરંભ થયો ત્યારે નકુળને પ્રથમ દુઃશાસનની સાથે યુદ્ધને પ્રસંગ આવ્યો. એના રથના ઘોડા કાંબોજ દેશના અને પોપટિયા રંગના હતા. એના ધ્વજ ઉપર ભયંકર શરભપક્ષીનું ચિત્ર રહેતું. યુદ્ધ સમયે એનો વગાડવાનો શંખ સુધોષ નામે પ્રસિદ્ધ હતો. એ પોતાના હાથમાં વૈષ્ણવ નામનું ધનુષ્ય રાખતો. / ભારં દ્રોણં અં ૨૩. • ભારત યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી પાંડવ પક્ષના જે સાત વીરો ઊગર્યા હતા તે પૈકી એ હતો. યુધિષ્ઠિર જ્યારે સ્વધામ પધાર્યા ત્યારે એ પણ જોડે ગયો હતો.

નકેતો પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવના કુળમાં ઉત્પન્ન

૩૮

થયેલા પૃથુષેણુ રાજને તેની આકૃતો નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર. એને દ્રુતી અથવા દ્રુતી નામની સ્ત્રી હોઈને તેને ગય નામનો પુત્ર હતો.

નકં જલચર. (૧ હૂહ શબ્દ જુઓ.)

નગ શત્રુદનનો સેનાપતિ. (કુશીલવ શબ્દ જુઓ.)

નગ્નજિત્ કૃષ્ણની સ્ત્રી સત્યા જેનું ખીજું નામ નામ્નજિતિ એવું હતું, તેનો પિતા / ભાગં દશમં અં ૫૮ • પોતે દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો ત્યારે કણે એને જીત્યો હતો. / ભારં વનં અને ૨૫૪ • એ ઇષુપાત્ નામના અસુરના અંશરૂપે જન્મ્યો હતો. / ભારં આદિં અં ૬૭ • અને તેથી મહા-ભારતના યુદ્ધમાં એ દુર્યોધનના પક્ષમાં રહેતો હતો.

નમ્નહુ એક અર્ધાર્ષ / મત્સ્ય અં ૧૪૩

નચિકેતા ગૌતમ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા આરુણિ ઋષિના પુત્ર. એ સુમારે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે ઉદાલક ઋષિએ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં સારી સારી ગાયો પુત્રને માટે જુદી રાખી, બ્રાહ્મણોને આપવાને નઠારી, વસૂહી ગયેલી, વોડકી, માંદી, વરોલ, પારેઠ, ખાઈ પી ઊતરેલી અને નિરિંદ્રિય એવી ગાયો તૈયાર રાખી હતી. આવાં ગૌદાન પિતાને શ્રેયસ્કર ન થાય ધારી, અને પિતા મારા સ્નેહને લોધે મારી ફિક્કર કરે છે અને ગૌદાનનો લાભ લેતા નથી ધારી, પિતાને નચિકેતાએ સૂચનારૂપ પૂછ્યું કે આપ મને કોને આપવાના છો ? ઉદાલક સમજ્યા, પણ કોઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. નચિકેતાએ પુનઃ એ પ્રશ્ન કર્યો. એમ જ્યારે ત્રણવાર એકનો એક પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ઉદાલક ઋષિને ક્રોધ આવ્યો અને એના આવેશમાં ખેલો ઊઠ્યા કે તને હું યમને આપું છું.

ક્રોધાન્વિત થઈને ખેલો તો દીધું; પણ યમ હમણાં મારા પુત્રને લઈ જશે ધારી દિલગીર થઈ ગયા. પણ નચિકેતાએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે આપે જે વચન કહ્યું તે જ પ્રમાણે મને યમને આપો. ઉદાલકે એને યમને સમર્પણ કરતાં જ એ યમલોકમાં ગયો. યમદૂતોએ એને પૂછ્યું કે તું અહીં કેમ આવ્યો ? આયુષ્ય પૂરું થયા સિવાય યમ કોઈને

આણુતો નથી. તારું તો આયુષ્ય હજુ પૂરું થયું નથી. તું પાછો જા. યમ તે દિવસે પાતાલમાં ગયેલા હતા. હું યમને મળ્યા વગર પાછો નહિ જ જાઉં, એવી હઠ લઈને નચિકેતા યમના દ્વાર પર ત્રણ દિવસ અન્નજળ લીધા સિવાય બિભો રહ્યો. ત્રીજે દિવસે પાછો આવેલો યમ પોતાને બારણે આ અતિથિ બટુકને બિભેલો જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. દૂતોએ બધી હકીકત કહી એટલે યમ કહે મારે ઘેર આવેલો અતિથિ મારાથી સન્માન પામ્યો નહિ અને ત્રણ દિવસ અન્નપાણી વગર બિભો રહ્યો ! અહો, મારે હાથે આ મોટો અન્યાય થયો. એમ કહીને યમે એનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું અને ત્રણ દિવસ અન્નોદક સિવાય બિભા રહ્યા બદલ ત્રણ વરદાન માગવાનું કહ્યું.

નચિકેતાએ પ્રથમ વર માગ્યો કે હે યમરાજ ! મારા પિતા ગૌતમ શાન્તસંકલ્પ થાઓ. મેં પ્રશ્ન પૂછ્યા. એમણે મને યમને આપ્યો, હું યમલોકમાં આવ્યો અને એ જ દેહે પાછો આવ્યો; એ બધાની એમને સ્મૃતિ રહે અને એ લબ્ધસ્મૃતિ યયા છતાં ક્રોધરહિત થઈ, શાન્તસંકલ્પ રહે એમ કરો.

બીજા વર તરીકે નચિકેતાએ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સારુ સાધનરૂપ અગ્નિ માગ્યો. યમે એને સ્પષ્ટતાથી એ અગ્નિનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. અગ્નિ વિષયે યમે જે જે કહ્યું હતું તે બધું નચિકેતા અથર્ષતિ બરોબર બોલી ગયો. યમ આથી વિશેષ આનંદ પામ્યો અને એ અગ્નિ ' નાચિકેત ' નામથી ઝોળખાશે એવો વધારાનો વર આપ્યો. વળી પોતાના ગળામાં ધારણ કરેલી અનેક રૂપમાળા પણ નચિકેતાને આપીને પહેરાવી ચક્રન નામે યજ્ઞની બધી ક્રિયા સમજાવી. પછી ત્રીજે વર માગવાનું કહ્યું.

ત્રીજા વર તરીકે નચિકેતાએ આત્મા એ શું ? એમ બ્રહ્મવિદ્યા માગી. યમે કહ્યું કે આલો ગહન પ્રશ્ન તું ન પૂછીશ, એ દુર્બોધ્ય વાતથી તને કલેશ થશે. સમજાશે નહિ. માટે બીજું કાંઈ માગી લે.

નચિકેતા કહે કે આત્મા દુર્વિજ્ઞેય છે, એમ હું પણ જાણું છું. મારા પિતાથી પણ એવું જ સાંભળ્યું

છે. પરંતુ આવા ગહન વિષયોનો બોધ કરનાર આપના જેવા મહાત્મા દુર્લભ છે. ક્યાંથી મળે ? માટે જે મારા પર આપની કૃપા જ છે, તો મને એ જ જ્ઞાન સમજાવો. મારે બીજું માગવાનું નથી.

યમે નચિકેતાને ઘણું દ્રવ્ય, સ્વર્ગના ભોગ, સ્ત્રીઓ, ઘણું જ લાંબું આયુષ્ય વગેરે માગવાનું કહ્યું, પણ નચિકેતા પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી ચળ્યો નહિ. છેવટે વચનના બધાયેલા યમે નચિકેતાને બ્રહ્મવિદ્યાનો-બ્રહ્મસ્વરૂપનો બોધ કર્યો. આ પ્રમાણે વરદાનો લઈ, જ્ઞાનનો ભંડાર ભરીને નચિકેતા પોતાના પિતા ઉદાલક આરુણિ ઋષિની પાસે પાછો આવ્યો. આ મનો-રંજક ઇતિહાસ કઠવલ્લી ઉપનિષત્માં સવિસ્તર વર્ણવ્યો છે. (કઠવલ્લી ઉપનિષત્ જુઓ.)

નંદાધન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નંદુલા વીરણ પ્રબળપતિની કન્યા, વીરણી એનું બીજું નામ. એ ચક્ષુર્મનુની સ્ત્રી હતી.

નંદ વિષ્ણુના પાર્ષદમાંનો એક.

નંદ (૨) વસુદેવને મદિરા નામની સ્ત્રીને પેટે થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

નંદ (૩) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

નંદ (૪) ગોકુલમાંના સઘળા ગોપનો સ્વામી. એ કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનો પરમ મિત્ર હતો, માટે જ વસુદેવને પોતાની એક સ્ત્રી રાહિણી અને પછીથી પોતાનો પુત્ર કૃષ્ણ એને ત્યાં રાખ્યા હતા. નંદને યશોદા નામે સ્ત્રી હતી.

નંદ (૫) કૌંચદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

નંદક વિષ્ણુના ખડ્ગનું નામ.

નંદક (૨) દુર્યોધન પક્ષનો એક યોદ્ધો / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬૪.

નંદક (૩) વસુદેવને વૃકદેવીથી થયેલા પુત્રમાંનો એક.

નંદનક સર્પવિશેષ / ભાર૦ ઉ૦ ૧૦૩-૧૨.

નંદનવન સ્વર્ગમાં ઈંદ્રનું વનવિશેષ.

નંદનવન (૨) મેરુની પૂર્વે મંદર પર્વત ઉપર આવેલું વનવિશેષ. / ભાગ૦ ૧ સ્કં. અ૦ ૧૬.

નંદનવન (૩) હિમાલય ઉપર આવેલું વન.

નંદનવન (૪) કૌંચદ્વીપમાંનો એક પર્વત.

નંદા ધર્મઋષિના હર્ષ નામના પુત્રની સ્ત્રી  
 નંદા (૨) કુબેરની નગરી આગળ વહેનારી નદી. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૬.  
 નંદા (૩) શાલ્મલી દ્વીપમાં આવેલી નદી.  
 નંદા (૪) ઋષભકૂટ પર્વત પરની નદી. / ભા૦ વન૦ ૧૧૦.  
 નંદિક નંદી શબ્દ જુઓ.  
 નંદિકેશ્વર નંદી શબ્દ જુઓ.  
 નંદિગ્રામ અયોધ્યાની પૂર્વે એક કોસ ઉપર આવેલું ગામવિશેષ. રામના વનવાસ સમયે આ ગામમાં ભરત ચૌદ વર્ષ પર્યાંત રહ્યો હતો. / વા૦ ૨૧૦ અયો૦ ૧૧૫.  
 નન્દિની એક નદી.  
 નન્દિની (૨) વસિષ્ઠની ગાય.  
 નન્દિની (૩) સુરભીને કશ્યપથી થયેલી કન્યા.  
 નન્દિવર્ધન વિદેહવંશના ઉદ્ભવજનકનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સુકેતુ જનક.  
 નન્દિવર્ધન (૨) કલિયુગમાં પ્રઘોતવંશના રાજકનો પુત્ર / ભાગ૦ ૧૨-૧-૪.  
 નન્દિવર્ધન (૩) કલિયુગમાં શિશુનાગ વંશના અજ્ય રાજનો પુત્ર - એનો પુત્ર - મહાનન્દિ/ભાગ૦ ૧૨-૧-૭.  
 નન્દિસેન સ્કન્દનો પરિવાર.  
 નંદી ધર્મઋષિને યામીથી થયેલા સ્વર્ગ નામના પુત્રનો પુત્ર.  
 નંદી (૨) મુની નામની ભાર્યાને પેટે કશ્યપને થયેલ દેવગંધર્વ માંહેલો એક. જે સોળ દેવગંધર્વ ગણ્યાવ્યા છે, તેમાં આ નામ કયાનું છે તે નિર્ણય કરાતું નથી.  
 નંદી (૩) કામધેનુનો પુત્ર અને શિવગણ માંહેનો એક. એની આકૃતિ મનુષ્ય જેવી હોઈને મોં વાનર જેવું છે અને હાથ ટૂંકા ટૂંકા છે. દક્ષ યજ્ઞનો વિષ્વંસ કર્યો. તે કાળે એણે ભગ નામના ઋત્વિજને બાંધ્યો હતો. આ ઉપરથી એ સ્વયંભૂ મન્વંતરમાં થઈ ગયો એ સ્પષ્ટ છે. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૫ • એણે રાવણને શાપ આપ્યો હતો. / વા૦ ૨૧૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૫.

નંદીશ્વર તમડાની સંગ્રાવાળો નંદી તે જ.  
 નભ બીજા સ્વારોચિષ મનુના પુત્રોમાંનો એક.  
 નભ (૨) ત્રીજા ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.  
 નભ (૩) એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)  
 નભ (૪) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન દાશરથિ રામના પૌત્ર અતિથિનો પૌત્ર. નિષધ રાજનો કનિષ્ઠ પુત્ર એને પુંડરીક નામે પુત્ર હતો.  
 નભ (૫) શ્રાવણ માસ. આ માસમાં સૂર્યમંડળાધિપતિ ઈંદ્ર નામનો આદિત્ય હોય છે. એના સમાગમમાં અંગિરા ઋષિ, વિશ્વાસુ ગંધર્વ, પ્રલોચના અપ્સરા, વર્ષા રાક્ષસ, એલાપત્ર નાગ, અને શ્રોતા નામનો યક્ષ હોય છે. / ભાગ૦ ૧૨ સ્કં૦ અ૦ ૧૧.  
 નભગ વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રોમાંનો નવમો પુત્ર. એનો પુત્ર તે નાભાગ.  
 નભસ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન અતિથિ રાજનો પ્રપૌત્ર, નિષધરાજનો પૌત્ર અને નભરાજનો પુત્ર.  
 નભસ્ય ચૈત્રી વર્ષના બાર મહિનાના અનુક્રમમાં છઠ્ઠો મહિનો. એની પૂર્ણિમા ભાદ્રપદા નક્ષત્રમાં આવે છે. સખ્ય ભાદ્રપદ (ભાદરવો) મહિનો કહે છે. એ મહિનામાં વિવસ્વાન નામનો આદિત્ય સૂર્યમંડળનો અધિપતિ હોય છે. એ આદિત્યના સમાગમમાં ભૃગુ ઋષિ, ઉગ્રસેન ગંધર્વ, અસારણુ યક્ષ, શંખપાળ નાગ, અનુરલોચના અપ્સરા, વ્યાઘ્ર નામનો રાક્ષસ એ સઘળા હોય છે. આ વ્યવસ્થા આ મન્વંતરમાં જ હોય છે, મન્વંતર મન્વંતરમાં જુદી ગોઠવણી હોય છે. / ભાગ૦ દ્વાદશ૦ સં૦ અ૦ ૧૧.  
 નભસ્ય (૨) સ્વારોચિષ મનુના પુત્રોમાંનો એક.  
 નભસ્ય (૩) ઉત્તમ મનુના પુત્રોમાંનો એક.  
 નભસ્વતી ઉત્તાનપાદ વંશના વિનિતાશ્વ રાજની બીજી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ હવિર્ધાન.  
 નભસ્વાન મૂર દૈત્યના સાત પુત્રોમાંનો એક. (નરકાસુર શબ્દ જુઓ.)  
 નભસ્યુ ચંદ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પ્રવીર રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તો ચારુપદ.  
 નમૂચિ ઇન્દ્રે મારેલો એક સૈંહિકેય

નમૂચિ (૨) દનુપુત્ર એક દાનવ.

નમૂચિ (૩) દક્ષિણ દિશામાં રહેનારો એક બ્રહ્મર્ષિ / વા૦ રા૦ ઉતર૦ ૧.

નર સ્વાયંભૂ મન્વન્તરમાંના ધર્મઋષિનો પુત્ર અને નારાયણ ઋષિનો સહોદર.

નર (૨) તામસ મનુના પુત્રમાંનો એક.

નર (૩) સૂર્યવંશી દિષ્ટકુળના સુધૃતિ રાજાનો પુત્ર. એનું બીજું નામ સૌધૃતેય હતું. એના પુત્રનું નામ કેવલ હતું.

નર (૪) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ભરતપુત્ર મન્યુના પાંચ પુત્રોમાંનો એકો. એના પુત્રનું નામ સંકૃતિ.

નરક પાતકી જનોની સજા સારુ યમલોકમાં નિર્માણ કરેલાં, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, રૌરવ, મહારૌરવ, કુંભીપાક, કાલસૂત્ર, અસિપત્રવન, સૂકરમુખ, અંધકૂપ કૃમિભોજન, સંદંશ, તપ્તસૂમિ, વજ્રકંટક, શાદમ્ભિ, વૈતરણ્ણી, પૂયોદ, પ્રણુરોધ, વિશસન, લાલાભક્ષ, સારમેયાદન, અવિચિ, અયઃપાન, ક્ષારકર્દમ, રક્ષીગણુ-ભોજન, શલપ્રેત, દંદશ્યક, અવટનિરોધક, પર્યાવર્તન, અને સૂચિમુખ એ નામનાં સ્થળોવિશેષ. / ભાગ૦ ૫૦ સ્કં૦ અ૦ ૨૬.

નરક (૨) વિષ્ણુએ મારેલો એક દાનવ. / ભાગ૦ વન૦ અ૦ ૧૪૨.

નરક (૩) તેરે સૈહિંકયમાંનો એક.

નરક (૪) મહો દેવીનો પુત્ર. એક અસુર.

નરકાસુર અસુરવિશેષ. એ ભૂમિનો પુત્ર હોતા માટે એને ભૌમાસુર પણ કહેતા. ભૂદેવીએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરીને એને વિષ્ણુતાસ્ત્ર સંપાદન કરી આપ્યું હતું. એને ક્ષીધે એ ઘણો બળાઢ્ય હોતા, એ અસ્ત્ર એણે પોતાના પુત્ર ભગદત્તને આપ્યું હતું. / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૨૯ • એણે દેવને ઘણી પીડા કરીને તેમની અને ઇન્દ્રની સંપત્તિ હરણ કરીને પોતાના પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં આણી હતી. પોતા ઉપર આવી પડેલી આ વિપત્તિની વાત ઇન્દ્રે કૃષ્ણને કહી હતી. તેથી કૃષ્ણ પોતાની સ્ત્રી સત્યભામાને સાથે લઈને પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયા. પૃથ્વીએ મેળવેલાં વરદાનોમાં એક એ પણ હતું કે તું, એની મા, જ્યારે

કહે તે વગર એને કાઈ મારી નાખી શકશે નહિ. કૃષ્ણની સ્ત્રી સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર હતી, માટે એને કૃષ્ણે નરકાસુરને મારવા જતાં જોડે ક્ષીધી હતી. ત્યાં નગરની બહાર પાણીમાં નરકાસુરનો પક્ષપાતી પાંચમુખ મૂર નામનો દૈત્ય રહેતો હતો. કૃષ્ણને એ વાત માલૂમ હોવાથી ત્યાં જઈ એમણે પોતાના પાંચજન્ય નામે શંખનો ધ્વનિ કર્યો. આથી જાગૃત થઈને એ કૃષ્ણની ઉપર ધાયો. બન્ને વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થતાં, કૃષ્ણે એનાં પાંચે માથાં ભાંગી નાખ્યાં. પિતાની આવી હાલત જોઈને એના તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન, અને અરુણુ નામે સાત પુત્રા હતા તે ક્રોધ કરીને કૃષ્ણ ઉપર ધસ્યા. નરકાસુરનો પીઠ નામનો સેનાપતિ પણ એમની જોડે હતો એ બધાંને સૈન્ય સહિત કૃષ્ણે માર્યાની હકીકત જાણીને નરકાસુર જાતે કૃષ્ણ ઉપર ધસી આવ્યો. જ્યારે નરકાસુરની તલવાર નકામી થઈ પડી, ત્યારે એ મોઢું ત્રિશળ લઈને કૃષ્ણ ઉપર ધાયો. સત્યભામા પણ ગરુડ ઉપર હતી. એણે ગભરાઈને કહ્યું કે આ પાપીને મારી નાખો; એટલે કૃષ્ણે સુદર્શન વડે એનું માથું ઉડાડી દીધું. પછી ભૂમિદેવીએ નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તને કૃષ્ણના પગ આગળ આણીને એને હાથે અદિતિનાં કુંડળ કૃષ્ણને અપાવરાવ્યાં. કૃષ્ણે તે કુંડળ ઇન્દ્રને આપ્યાં, તેમ એની સંપત્તિ પણ એને અપાવી. ત્યાર પછી નરકાસુરે બંદીખાનામાં પૂરેલી સોળ હજાર કન્યાને છોડાવી. એ કન્યાઓએ પોતાના મન વડે કૃષ્ણને વર્યા હોવાથી તેમને દારકા લઈ જવાની ઇચ્છા કરી. એમણે ભગદત્તને પ્રાગ્જ્યોતિષપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. ભગદત્તે ચાર દંતીશળવાળા ચોસઠ હસ્તિઓ, કેટલાક અશ્વો, રથ, તેમ જ ધન વગેરે નજર કર્યું તે, તેમ જ સોળ હજાર કન્યાઓને લઈને કૃષ્ણ દારકા આવ્યા. ત્યાં આવીને એ બધી કન્યાઓની સાથે વિવાહ કર્યા. / ભાગ૦ દશમ૦ સ્કં૦ અ૦ ૫૯.

નરનારાયણ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને મૂર્તિ નામની ભાર્યાથી વિષ્ણુના અંશથી થયેલો પુત્ર.

નરવાહન કુબેરનું એક નામ.

નરસિંહ નૃસિંહ શબ્દ જુઓ.

નરસિંહ અંગદે મારેલો રાવણનો એક પુત્ર. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૬૯.)

નરસિંહ (૨) પ્રહસ્ત નામના રાવણના પ્રધાનના ચાર પ્રધાનોમાંનો એક, એને દ્વિવિદ વાનરે માર્યો હતો. / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૫૮.

નરસિંહ વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રોમાંનો સાતમો. એને ચિત્રસેન અને દમ એમ બે પુત્ર હતા.

નર્મદા સોમપ નામના પિતરની માનસકન્યા. સોમ શબ્દથી ભુલાવે ખાઈ એના પર્યાય ચંદ્ર, ઇંદુભ એવાં પણ એનાં નામ છે.

નર્મદા (૨) એક ગંધર્વ. એણે પોતાની સુંદરી, કેતુમતી અને વસુદા નામની ત્રણ કન્યાઓ સુકેશ રાક્ષસના માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી એ ત્રણ પુત્રોને અનુક્રમે વરાવી હતી. / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૫.

નર્મદા (૩) એક નાગકન્યા. સૂર્યવંશીય ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન માંધાતા રાબ્દના પુત્ર પુરુકુત્સની સ્ત્રી. એને યસદસ્યુ નામે પુત્ર હતો. / વિષ્ણુપુરાણ

નર્મદા (૪) કલિંગદેશમાં અમરકંટક પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૮૫ • પોતાના મૂળથી તે મુખ સુધી એની લંબાઈ સો યોજન અને પહોળાઈ બે યોજન વર્ણવેલી છે. રેવા એવું ખીજું નામ છે એને પૂર્વગંગા પણ કહે છે.

નર્મદા (૫) પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

નર્મદા (૬) એ નામની નર્મદા નદીની અભિમાનિની દેવી.

નર્મદા (૭) ઇક્ષ્વાકુવંશના દુર્યોધનની ભાર્યા. એની પુત્રી સુદર્શના. / ભાર૦ અનુ૦ ૨-૧૮.

નર્મદાખંડ એ નામનો ૧૪,૦૦૦ શ્લોકના પૂરનો નર્મદામાહાત્મ્યનો અન્યવિશેષ. આ પવિત્ર નદી અમરકંટક પર્વતમાંના એક કુણ્ડમાંથી નીકળી, ભરૂચ પાસે દહેજના ખારા આગળ સમુદ્રને મળે છે. એના મૂળ પાસે કપિલધારા નામે એંશી ક્ષીટની જિંચાઈથી પડતો ઘોષ છે. મણ્ડલાથી રામનગર પર્યાન્ત ૧૫ માર્ગ સુધી એના પાણીનો રંગ આસમાની દેખાય છે. જબલપુર પાસે દૂધધારા નામે ત્રીસ ક્ષીટની

જિંચાઈથી પડતો ઘોષ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં એ આરસપહાણના પાત્રમાં વહે છે. એને કાંઠે મહેશ્વર, એંકારમાંધાતા, શલપાણેશ્વર ઇત્યાદિ પવિત્ર સ્થાનો આવ્યાં છે. બહુધા એના દરેક ઘાટે ઘાટે અને આરે આરે ધર્મક્ષેત્રો આવી રહ્યાં છે. શલપાણેશ્વર આગળ મોખડી નામનો ઘાટ આવેલો છે, જ્યાં દશ-આર ક્ષીટના ઢાળવાળો ઘોષ છે. મોખડી ઘાટ આગળ નર્મદા સાંકડા પાત્રમાં થઈને વહે છે. બન્ને તરફના કિનારા લંબરૂપ ભોંતો જેવા હોઈ એટલા પાસેપાસે આવેલા છે કે એ જગ્યાને 'હરણકાળ' એવું નામ સંપાદન થયું છે. ત્યાં આગળ હજી સહેલાઈથી નર્મદાને કૂદી જઈ શકે એવું છે.

નર્મદાની ઉત્પત્તિ શંકર ભગવાનના શરીરમાંથી થઈ છે, એમ રામાયણ અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. / ભાગ૦ ૫-૧૯-૧૮. • ત્રેતાયુગમાં વૃત્રાસુર અને ઈંદ્રનું યુદ્ધ પણ નર્મદા કાંઠે થયું હતું. / ભાગ૦ ૬-૧૦-૧૬

નર્મદાક્રીર ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

નલ તેર સૈંહિકેયોમાંનો એક.

નલ (૨) સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળના નિષધ રાબ્દના બેમાંનો મોટો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ નલસ.

નલ (૩) રામની સેનાનો એક વાનર, જેણે લંકામાં સેના વગેરે લઈ જવા સારુ સેતુખંધન કર્યું હતું.

નલ (૪) ચંદ્રવંશી આયુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા યદુરાબ્દના ચાર પુત્રોમાંથી ત્રીજો પુત્ર.

નલ (૫) નિષધ દેશાધિપતિ વીરસેન રાબ્દનો પુત્ર. નલ રૂપે ઘણો જ સુંદર, સત્યવાદી, અધ્ધ-વિદ્યામાં નિપુણ અને કુશળ હતો. યુવાવસ્થામાં આવતાં એણે વિદલદેશાધિપતિ ભીમરાબ્દની કન્યા દમયંતી ઘણી સ્વરૂપવાન છે એવું સાંભળ્યું. ત્યારથી એની સાથે લગ્ન કરવાની એને ઇચ્છા થઈ. દિવસાનુદિવસ આ ઇચ્છા પ્રબળ થતાં એ દમયંતીના મોહસાગરમાં ડૂબી જ ગયો. દમયંતીને માટે વિરહાતુર બનેલો એ એક સમય મૃગયા સારુ અરણ્યમાં ગયો હતો, ત્યાં એક અલૌકિક હંસ એની દષ્ટિએ પડ્યો. એણે એ હંસને પકડ્યો અને

પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરીને એને દમયંતી પાસે મોકલ્યો. હંસ દમયંતી પાસે ગયો અને નલના સ્વરૂપ અને સદ્ગુણોનું વર્ણન કર્યું. હવે દમયંતીએ હંસના જવા પહેલાં નલના સૌંદર્યની હકીકત અને કીર્તિ સાંભળીને નલને વરવાની જ ઇચ્છા કરી હતી. તેથી હંસની વાતથી એને ઘણો આનંદ થયો. પોતે નલને જ વરશે એ નિશ્ચય એણે હંસને જણાવ્યો અને નલની પાસે સંદેશ લઈને મોકલ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૩.

કેટલાક સમય બાદ દમયંતીના સ્વયંવરનો આરંભ થયો. નલ સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એને ઇંદ્ર, યમ, અગ્નિ અને વરુણ એમ ચાર દેવતાઓ મળ્યા. એ દેવો દમયંતીનો સ્વયંવર જોવા જ જતા હતા. અને નલ પોતે જ મળી ગયો એટલે નલનું સત્ય જોવાનું એમનું મન થયું. દેવોએ નલને કહ્યું કે હે રાજા! તું અમારો દૂત થા અને દમયંતીને કહે કે અમે એને પરણવાને આતુર છીએ. એમને તથાસ્તુ કહી વચન આપીને નલ ગયો. નલે કુંડનપુરીમાં જઈને દમયંતીના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઇંદ્રે આપેલા વરદાનને લઈને દમયંતી અને સખીઓ સિવાય ખીજા કોઈએ એને દીઠો નહિ. એ બેધડક છેક દમયંતી હતી ત્યાં જઈ શક્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૪-૫૫.

નલ દમયંતીના મંદિરમાં આવ્યો કે સખીઓ આઘીપાછી થઈ ગઈ અને દમયંતી પણ એને જોઈને મોહિત થઈ ગઈ. હસતે મુખે સાંભળેલાં વર્ણન વગેરે ઉપરથી નિશ્ચય કર્યો કે આ નલ જ છે. આનંદમાં આવી જઈને દમયંતી કાંઈ બોલવા જતી હતી તે પૂર્વે નલે કહ્યું કે હું દેવાના દૂત તરીકે તારી સમક્ષ આવ્યો છું. દમયંતીએ કહ્યું કે હું તો મનથી તને વરી ચૂકી છું. માટે ઇન્દ્રાદિ-દેવ હોય કે ગમે તે હોય તેને હું પરણનાર નથી. પણ એમનું દૂતત્વ સ્વીકારીને તું આવેલ છે, તો મારી તરફથી એમને સ્વયંવરમાં આવવાનું આમંત્રણ આપજે, જેથી એમને લાગે કે તેં માથે લીધેલું દૂતત્વ કર્યું છે. નલ ત્યાંથી નીકળીને દેવો એની

વાટ જોતા હતા ત્યાં આવ્યો અને દમયંતીએ કહાવેલો સંદેશો અને મધુ વૃતાંત તેમને જણાવ્યું. એ સાંભળીને બધા કુંડિનપુરમાં આવ્યા. દમયંતીની પરીક્ષા કરવાને દેવતાઓએ પણ નલનું જ રૂપ ધારણ કર્યું હતું. સ્વયંવર વખતે સભામાં નલ અને યરોયર નલનું રૂપ ધારણ કરેલા ચાર દેવતા જોડે જોડે બેઠા. ખીજા હજારો રાજા ત્યાં આવ્યા હતા. તેમાંથી કોઈના સામું ન જોતાં દમયંતી ચાલતી ચાલતી નલની સમક્ષ આવી ખચકાઈને ઊભી રહી. જુએ છે તે. એકને બદલે પાંચ નલ! એણે વિચાર્યું કે હવે શું કરવું? પોતે મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો મેં નલ સિવાય ખીજા કોઈને મનથી પણ ન ઇચ્છ્યો હોય તો મારો વાસ્તવિક પતિ નલ મને દષ્ટિગોચર થજો. એમ થતાં જ એના પતિવ્રતપણાને પુણ્યે એને સૂઝી આવ્યું કે આ ચાર નલની આંખોને નિમિષોન્મેષ નથી તેમ જ એઓ ભૂમિને સ્પર્શીને બેઠા પણ નથી. માટે એ દેવો છે. આમ ધારી એણે ખરા નલને ઓળખી કાઢી, તેના કંઠમાં વરમાળ આરોપી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૬-૫૭.

દમયંતીએ નલને વર્યો એટલે બંનેનાં રૂપ, ગુણ વગેરે સમાન દેખીને ચાર દેવાને બહુ આનંદ થયો. નલનું દૂતત્વ કરવામાં સત્ય જોઈને પણ એઓ આનંદ પામ્યા. પછી પોતે જતી વખતે ચાર દેવોએ તેને અક્કેકું વરદાન આપ્યું. ઇન્દ્રે કહ્યું કે તું યજ્ઞ કરીશ ત્યારે સઘળા દેવ તને દષ્ટિગોચર થશે અને અંતે તું ઉત્તમ ગતિને પામીશ. અગ્નિએ કહ્યું કે તું ઇચ્છીશ ત્યાં હું પ્રગટ થઈશ. વરુણે કહ્યું કે તું કહીશ ત્યાં હું હાજર થઈશ તેમ જ તારી પાસે ફૂલ હશે તે સર્વ કાળ તાજાં અને સુગંધી ભરેલાં રહેશે અને કહ્યું કે તને પાકપરિજ્ઞાન જિંયા પ્રકારનું થશે. આમ વર પ્રદાન કરીને દેવો પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

ભીમરાજાએ દમયંતીના સ્વયંવરનો મોટો સમારંભ કર્યો. નલને દમયંતી સાથે પરણાવીને ઘણા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખ્યો. પછી દમયંતી સહિત

તેને પોતાને નગર વળાવ્યો. નલ પોતાના નગરમાં આવીને સુખેથી રાજ કરતો હતો. એણે ઉત્તમ પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કર્યું. એણે અનેક યજ્ઞાદિ કરીને દેવાને પણ સંતુષ્ટ કર્યાં.

કાળાન્તરે દમયંતીને ઈન્દ્રસેન નામે પુત્ર અને ઈન્દ્રસેના નામે કન્યા થઈ. એમની સંતતિ પણ એમના જેવી જ સ્વરૂપવાન અને સુંદર હતી. આ પ્રમાણે નલનું જીવન સુખે વ્યતીત થયું હતું.

હવે સ્વયંવરમાંથી દેવતાઓ પાછા પોતાના લોકમાં જતા હતા તે વખતે દ્વાપર અને કલિ બે જણા રસ્તામાં મળ્યા. એ બંને ઉતાવળથી જતા હતા તે જોઈને દેવોએ પૂછ્યું કે આમ ધાડમાર કરીને ક્યાં જાઓ છો? બંને જણ કહે કે અમે દમયંતીનો સ્વયંવર થાય છે ત્યાં જઈએ છીએ. ઈન્દ્રે કહ્યું કે, અરે, સ્વયંવર તો થઈ રહ્યો, અને દમયંતી નલ રાજાને વરી. અમે પણ ત્યાં જ ગયા હતા, તે હવે પાછા અમારા લોકમાં જઈએ છીએ. આમ કહીને ઈન્દ્રે નલનાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં અને બધા પોતપોતાના સ્થાનક તરફ ગયા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૮-૬૦.

ઈન્દ્રે નલનાં કરેલાં વખાણુ કલિને રુચ્યાં નહિ અને બહુ જ બળી ઊઠ્યો ઈન્દ્રના ગયા પછી દ્વાપરને કહે કે તું જે મારી સહાયતામાં રહે તો હું એ નલને રાજ્યભ્રષ્ટ કરું. દ્વાપરે કહ્યું, ઠીક. કલિ એને જોડે લઈને નિષધદેશમાં ગયો અને ત્યાં નલના શરીરમાં પેંસવાનો લાગ જોતો જોતો અનેક વર્ષ સુધી રહ્યો.

એક દિવસ એવું બન્યું કે મૂત્રોત્સર્ગ કર્યા પછી કાંઈ વ્યગ્રતા હોવાના સંખે સારી રીતે પાદ-પ્રક્ષાલન ન કરતાં નલરાજા તેવો ને તેવો જ સંધ્યે-પાસના કરવા બેસી ગયો. આ અપવિત્રતા થવાથી લાગ મળ્યો એટલે કલિએ એના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. કલિના પ્રવેશ થતાં જ નલના મનમાં આવ્યું કે ઘૂત રમ્યા હોઈએ તો ઠીક. આ ધ્રુજા એટલી તો બહાદુર થઈ પડી કે એણે પોતાનો પુષ્કર નામનો ભાઈ હતો તેને તેડાવ્યો. પુષ્કર આવતાં

રાજ્ય પોણુમાં મૂકીને ઘૂત રમવાનો આરંભ કર્યો. આ વાતની નગરજનોને ખબર પડતાં તેમણે, મંત્રીઓએ અને ખુદ દમયંતીએ પણ નલને વાર્યો. તમે સર્વથા ઘૂત ન રમશો કહેતાં છતાં, એના શરીરમાં કલિએ પ્રવેશ કર્યો હતો સખબ, એણે કેઈનું કાંઈ સાંભળ્યું નહિ. જુગારમાં દાસ-દાસીઓ, રથ, ઘોડા, પૈસો, ટકો વગેરે સહિત આવ્યું રાજ્ય હારી ગયો. આ સંધિમાં દમયંતીએ પોતાનાં બંને બાળકને ક્રૂટ ન થાય ધારી, વાળ્ણેય નામના સારથિ સાથે કુંડિનપુર પોતાને પિયર મોકલી દીધાં. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૫૯-૬૦.

નલનું સમસ્ત રાજ્ય જીતી લીધું એટલે પુષ્કરે નલને પહેરવાને એક વસ્ત્ર આપીને નગરની બહાર કાઢી મૂક્યો. દમયંતી પણ નલની પેઠે જ એક વસ્ત્રે એની જોડે નીકળી. બંને જણાંએ અરણ્યનો માર્ગ લીધો. ચાલતાં ચાલતાં ભૂખ અને તરસથી પીડાતાં અને થાકીને લોથ થઈ ગયેલાં બંને જણુ એક વૃક્ષની નીચે બેઠાં. એટલામાં નલની દષ્ટિએ કાંઈ પક્ષીઓ પડ્યાં. એમની સુવર્ણ જેવી કાંતિ દેખીને તેમને પકડવાનું મન થયું. ખીજું કાંઈ સાધન ન હોવાથી એણે પોતાના વસ્ત્રમાં એ પક્ષીઓને પકડ્યાં. પણ એ પક્ષી તો સ્વતઃ કલિ જ હતો. નલને છેતરવાને એણે એ રૂપ લીધું હતું; એટલે નલનું વસ્ત્ર લઈને ઊડી ગયું. આમ બિચારો નલ પોતાની પાસેનું એક જ વસ્ત્ર હતું તે શુભાવી બેઠો અને નગ્ન થઈ રહ્યો. એણે પોતાનું શરીર વૃક્ષનાં પાંદડાં અને છાલ વડે ઢાંક્યું અને એઓએ આગળ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તો ફેંટાતો હતો ત્યાં નલે દમયંતીને સૂચવ્યું કે આ રસ્તો વિદર્ભ જાય છે. દમયંતીએ કહ્યું કે ચાલો આપણે બંને વિદર્ભમાં જઈએ. પરંતુ એ નલને રુચ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ, કેમકે એણે એ ને એ રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ત્યારે એક ધર્મશાળા આવી. બંને જણાં ત્યાં ઊતર્યાં. ભૂખ અને રસ્તાના ભ્રમને લીધે દમયંતી તત્કાળ ઊંઘી ગઈ. એને નિંદ્રાવશ



જોતાં જ નલના મનમાં આવ્યું કે એને અહીં મૂકીને આપણે એકલા ખીજે કાંઈ જતા રહીએ તો ? એણે ધીરે રહીને દમયંતીનું પહેરેલું અરધું વસ્ત્ર ફાડી લીધું, પોતે પહેર્યું અને એને ત્યાં એકલી મૂકીને છોનામાનો ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૧-૬૨.

અહીં નલરાજ દમયંતીને મૂકીને ગયા પછી મોટા પેરોઢના સમયમાં તે એકાએક જગી ઊઠી. જુએ છે તો પોતાનું અરધું વસ્ત્ર ફાડી લીધેલું છે અને રાજ પણ પાસે નથી. નલરાજ આટલામાં જ આમતેમ હશે એમ ધારી એણે ઘણી શોધ કરી. પણ નલનો પત્તો જ લાગ્યો નહિ. આથી એને શોકની પરાકાષ્ટા થઈ, એતું વહુન કરી શકાય એમ નથી. પછી અર્ધવસ્ત્ર વડે જ પોતાનું શરીર જ્યાં ત્યાં ઢાંકીને ત્યાંથી નીકળી, ગાંડાની માફક અરણ્યમાં રખડવા લાગી. એટલામાં રસ્તામાં પડેલા એક મોટા અજ્જરે એને પકડીને ગળવા માંડી. આથી એ મોટે ઘાટે રડતી હતી તે સાંભળીને પાસે કોઈ પારધી હતો એણે આવીને છોડાવી. પારધીએ એને કાંઈ ખાવાને પણ આપ્યું. એટલા સારુ દમયંતી એનો ઉપકાર માનતી હતી. તેને જોઈને પારધીના મનમાં એને માટે કામવાસના ઉત્પન્ન થઈ. પારધી કાંઈ બળાત્કાર કરે તે પૂર્વે દમયંતીની કોધાન્વિત દષ્ટિથી એ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. પછી રખડતાં રખડતાં એને કોઈ ઋષિને આશ્રમ દેખાયો. ત્યાં એણે નલની શોધ કરતાં ઋષિએ કહ્યું કે નલરાજ ક્ષેમકુશળ છે. તમે બંને પાછાં મળશો અને તમારું રાજ્ય તમને પાછું મળશે. ઋષિનાં એ વચન આશીર્વાદ તુલ્ય માની લઈ તેમને વંદન કરીને દમયંતી ત્યાંથી નીકળી. રસ્તામાં એને વેપારીઓના એક મોટા સંઘને સાથ થયો. એમના આશ્રયે એ ચેદીદેશમાં સુઆહુ રાજના નગરમાં સુખરૂપ પહોંચી. ત્યાં એને રાજમંદિરમાં અંતઃપુરમાં આશ્રય મળ્યો. વિનયપૂર્વક સુનંદાની સેવા કરતી સતી દમયંતી ત્યાં ઠામ પડી અને પોતાના દોહાલા દિવસો નિર્ગમવા લાગી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૪-૬૫.

દમયંતીને તજીને નલરાજ નીકળ્યો તે હવે અરણ્યમાં ચાલ્યો. એકદા એમ જતાં જતાં એણે દવ લાગેલો દીઠો. બળતા દવમાંથી કોઈ કરુણ સ્વરે “મારું રક્ષણ કરો, મારું રક્ષણ કરો” એમ કહેતું સાંભળાયું. એ સાંભળીને નલ ત્યાં થંભ્યો અને જુએ છે તો અગ્નિમાં એક નાગ સપડાઈ ગયેલો દીઠો. નલે એને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢ્યો. બહાર નીકળ્યા પછી એ કર્કોટક નાગે પ્રસન્ન થઈ નલને કહ્યું કે તું એક, બે, ત્રણ એમ પગલાં ગણતો ગણતો ચાલ એટલે મારા મનમાં કાંઈ તારું શ્રેય કરવાનું છે તે કરીને હું તારા કરેલા ઉપકારમાંથી છૂટીશ. આ ઉપરથી નલ એક, બે એમ પગલાં ગણતો ગણતો ચાલતાં જ્યાં એના મોંમાંથી ‘દશ’ બોલ નીકળ્યો કે કર્કોટકે એને ‘દશ’ દીધો. આ જોઈને નલ આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછ્યું કે તેં આ શું કયું ? કર્કોટક કહે ચિંતા ન કરીશ. મેં જે કયું છે તે તારા ભલાને સારું કયું છે. મારા વિષની તારા ઉપર અસર નહિ થાય. પણ કલિ જોણે તને આવી અધમ સ્થિતિમાં આણ્યો છે એને અસર થશે. તું કુરૂપ અને કાળો થઈ ગયો એટલે તને કોઈ ઓળખશે નહિ. આમ તને કોઈ ઓળખે નહિ માટે જ મેં તને કુરૂપ કર્યો છે. તું તારું નામ બાહુક એવું ધારણ કર અને અયોધ્યામાં જઈ ઋતુપર્ણ રાજના આશ્રયમાં રહેજે. જ્યારે તારી ઇચ્છા પોતાનું મૂળ રૂપ ધારણ કરવાની થાય ત્યારે મારું સ્મરણ કરજે. હું તત્કાળ આવી તને પૂર્વવત્ કરીશ. આમ કહીને કર્કોટક અંતર્ધાન થયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૬૬.

કર્કોટકના ગયા પછી નલ અયોધ્યા જવા નીકળ્યો. દસ દિવસે અયોધ્યા પહોંચીને ઋતુપર્ણને મળ્યો. પોતે અશ્વવિદ્યામાં અને સારથ્ય-સારથિના કામમાં કુશળ છે અને આશ્રય સારુ તારી પાસે આવ્યો છું એમ કહ્યું. ઋતુપર્ણે એને આશ્રય આપ્યો. વાળ્મેય અને જીવન વગેરે એના જૂના સારથિઓ બાહુકને સ્વાધીનમાં આપ્યા. અહીં એ આમ થાળે પડ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી એક દિવસ નલ

પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાને સંભારીને રડ્યો. આવો કદરૂપો બાહુક, એને વળી વિયોગ અને વિરહ કેવો બાળ્યુને વાળ્યું વગેરેએ પૂછ્યું, તેને નલે એ તો મેં એવી વાત સાંભળી હતી એમ ભળતું જ કહીને ઉડાવ્યો.

નલ ઘૂતમાં હારી ગયા પછી દમયંતીએ પોતાનાં છોકરાં વાળ્યું સાથે પોતાને પિયર મોકલી દીધાનું કહી ગયા છીએ. વાળ્યું અને છોકરાંને ભીમક રાબને ત્યાં સોંપી, નલના ઘૂતાસક્ત થવાની વાત કરીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યો. દમયંતી સહવર્તમાન પોતાની સુતા અને જામાત રાબ્યબ્રષ્ટ થઈને અરણ્યમાં ગયા જાણી ભીમ રાબએ ચોતરફ બ્રાહ્મણોને શોધ કરવા દોડાવ્યા. એમાંનો એક સુદેવ નામનો બ્રાહ્મણ ફરતો ફરતો એદીદેશમાં આવ્યો. એ બ્રાહ્મણ રાબ્યદરબારમાં ગયો. ત્યાં એણે અકસ્માત દમયંતીને દીડી અને ઝોળખી. ભીમરાબની આજ્ઞાથી પોતે એની જ શોધમાં નીકળ્યો છે એ કહ્યું. આ સાંભળીને દમયંતીને પ્રસન્ન એટલું રડવું આવ્યું કે એનાથી રોકાય જ નહિ. આ વાત સુનંદાએ જાણી એણે પોતાની માતાને કહ્યું. એને પણ સુદેવને મોંએ આ વાત સાંભળીને પારાવાર શોક થયો. સુનંદાની માતા દમયંતીની માસી થતી હતી. પોતાની ભાણ્યુની આ અવસ્થા થઈ અને પોતાને ત્યાં જ સેવકાઈ કરતી રહી, એ બધાંથી એના સંતાપની સીમા રહી નહિ.

પછી એની માસીએ દમયંતીનો ઘણો સત્કાર કર્યો અને તેને લાવ-લશ્કર, ડેરાતંબુ વગેરે જોડે આપી કુંડિનપુર પહોંચતી કરી. દમયંતી મળી આવવાથી ભીમકરાબને ઘણો જ આનંદ થયો. દીકરી અને જમાઈ બેની ઝોળાકરતા હતા તેમાંથી અરધો ભાર કમી થયો. પિયરમાં કેટલોક કાળ રહ્યાથી સહેજ સ્વસ્થ થઈ એટલે દમયંતીએ કેટલાંક એંધાણી સમાન માર્મિક વાક્યોનો સંદેશો જોડી, અનેક બ્રાહ્મણોને અનેક દેશો પ્રતિ રવાના કર્યા. એમણે જઈને દરેક નગરમાં ઠેરઠેર એ સંદેશો ઘાંટો ઉઠ

પાડીને બોલીને ટલ નાખવી, એવી આજ્ઞા કરી. પર્ણાદ નામે બ્રાહ્મણ હતો તેને કોસલદેશમાં અયોધ્યા મોકલ્યો. એ બ્રાહ્મણ ટલ નાખતો ફરે, પણ કોઈ એનો મર્મ સમજ્યું નહિ; પણ એ સાંભળી બાહુકને બોલું લાગ્યું. એણે પર્ણાદને એકાંતમાં બોલાવીને પૂછ્યું કે મારી સ્ત્રી દમયંતી અને છોકરાં કુશળ છે કે? પર્ણાદ, હું શું કહું? મેં તદ્દન નિરુપાય થવાથી જ દમયંતીનો ત્યાગ કર્યો. નહીંતર એવી પતિવ્રતા અને પતિપરાયણનો ત્યાગ કોણ કરે? આ પછી પર્ણાદ ત્યાંથી નીકળ્યો અને ઉતાવળે કુંડિનપુર ગયો. એણે બનેલી બધી હકીકત દમયંતીને કહી. એણે કહ્યું કે સ્વરૂપ જોતાં એ નલ હેય કે નહિ એનો મને નિશ્ચય થતો નથી. દમયંતીએ પોતાના મનથી વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો કે રૂપ સિવાય નલને ઝોળખવાની બીજી અનેક રીતો છે. માટે એનો નિશ્ચય કરતાં અડચણ નહિ આવે. એટલા સારુ પહેલાં તો નલ અહીં આવે અને એના આવી પહોંચવાથી જ એની પરીક્ષા થાય, એવી યુક્તિ કરી. / ભાર ૦ વન ૦ અ ૦ ૬૯.

પ્રથમ કહેલા સુદેવ બ્રાહ્મણને દમયંતીએ તેડાવીને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! તું અયોધ્યા જ અને ઋતુપર્ણ રાબને પ્રાતઃકાળમાં એકાંતમાં એટલું જ જણાવજે કે આવતી કાલે સૂર્યોદય સમયે દમયંતી સ્વયંવર કરનાર છે. માટે ધબ્બા હોય તો તમે ત્યાં જાઓ. એ પ્રમાણે સુદેવ અયોધ્યા ગયો અને દમયંતીની સૂચના પ્રમાણે ઋતુપર્ણને સમાચાર કહ્યા. એને આથી આશ્ચર્ય તો લાગ્યું, પણ ઘણા વખતથી બાહુકની શક્તિની પરીક્ષા કરવાનું એના મનમાં આવ્યું હતું, એનો આ સારો યોગ છે ધારી, તેણે બાહુકને તેડાવ્યો. ઋતુપર્ણે કહ્યું કે કુંડિનપુર જવાને હાલ ને હાલ નીકળવું છે, અને સૂર્યાસ્ત વખતે ત્યાં પહોંચી જવું જોઈએ. હવે શું કરવું? બાહુક કહે, ફિકર નહિ. આપ તૈયારી કરો. એમ કહીને પોતે અશ્વશાળામાં ગયો અને ત્યાંથી દુબળા ઘોડા પસંદ કરી રથે જોડીને આણ્યા. રાબ રથ પર બેઠો કે બાહુકણે ઘોડાને એટલા

વેગથી હાંક્યા કે રાખતું ઉત્તરીય વચ્ચે રસ્તામાં પડી ગયું. બાહુક રથ રોક કહેતાં કહેતાં તો બાહુક કહે : આપણે એ જગ્યાએથી એક યોજન દૂર આવ્યા છીએ. આથી ઋતુપણુંને ખાતરી થઈ કે બાહુક આ વિઘ્નામાં બહુ જ નિપુણ છે / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૦-૭૧.

આમ રથ ચલાવતાં ચલાવતાં સૂર્યાસ્ત પહેલાં રથ કુંડિનપુરની બહાર આવીને ઊભો. બાહુક કહે : આ કુંડિનપુર જુઓ. આ સાંભળીને ઋતુપણુંને ઘણો જ આનંદ થયો. ઋતુપણુંને આવડતી અક્ષયવિદ્યા પોતે આનંદથી બાહુકને શીખવી અને એની પાસેથી અશ્વવિદ્યા પોતે ગ્રહણ કરી. બાહુકને જેવી અક્ષયવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ કે એના શરીરમાંથી કલિ બહાર નીકળ્યો. એને જોઈને નલ એને શાપ દેવા તૈયાર થયો. તે જોઈને કલિએ કહ્યું કે હે પુણ્યશ્લોક ! હું તારે શરણે આવ્યો છું માટે મને શાપ આપીશ નહિ, કેમકે કર્કોટક નાગના વિષથી મારું શરીર દગ્ધ થઈ રહ્યું છે, તેમાં વળી દમયંતીનો પણ અભિશાપ છે. માટે આજ પછી જે કાંઈ તારું નામ સંકીર્તન કરશે તેને મારી તરફથી કદી બાધા થશે નહિ. એ મારું વરદાન છે. મને જવા દે. આમ કહીને કલિ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૨.

રથમાં ખેસીને ઋતુપણું રાખ પછી નગરમાં ગયા. ત્યાં તો એમણે સ્વયંવરનો કશે ઠાઠ દીઠો નહિ. આ જોઈને એને વિશેષ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહિ. એ પાકી રીતે બાણુતો હતો કે એકવાર લગ્ન થયા પછી ખીજી વાર સ્વયંવર થયો હોય એમ પૂર્વે બન્યું નથી, હાલ બનતુંયે નથી, છતાં દમયંતીએ એ બહાને મને કેમ અહીં તેડાવ્યો ? વળી એણે મને જ કેમ તેડાવ્યો ? બહુ બહુ વિચારમાં એ વાતનો ઉકેલ પડ્યો નહિ. એટલામાં ઋતુપણું આવ્યાના સમાચાર બાણુને ભીમકરાબ પોતે તત્કાળ ત્યાં આવ્યો અને ઋતુપણુંને આદરસત્કાર સાથે પોતાના મહેલમાં લઈ ગયો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૩.

ઋતુપણું રાખ આવ્યાની ખબર પડતાં જ

દમયંતીએ પોતાની કેશિની નામે દાસીને તપાસ કરવા મોકલી હતી. ઋતુપણું ખરેખર આવી પહોંચ્યો છે બાણુને એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે એક દિવસમાં અયોધ્યાથી અહીં ઋતુપણું આવી પહોંચે એ નક્કું જ કૃત્ય છે, ખીનતું નહિ. આમ અશ્વવિદ્યાની કુશળતાની કસોટી જોઈ લઈ તે ઉપરથી બાહુક નલ હોય એમ એને લાગ્યું. પછી બાહુકને જ્યાં ઉતાર્યો હતો ત્યાં રાંધવાની બંધી સામગ્રી રખાવી, માત્ર પાણીનાં વાસણ ખાલી અને ચૂલામાં અગ્નિ નહિ એવી ગોઠવણ કરી. બાહુક શું કરે તે નજરમાં રાખવા પોતાની દાસીને ત્યાં રાખી. બાહુકે ખાલી વાસણમાં વરુણના વરદાનને યોગે પાણી ભરી દીધું અને વગર દેવતાએ અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. દાસીએ આ હકીકત એને જણાવતાં એની લગભગ ખાતરી થઈ કે બાહુક એ નલ છે. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૪

આટલું થયા પછી દમયંતીએ પોતાનાં માતા-પિતાને બનેલી હકીકત જણાવી. એણે કહ્યું કે ઋતુપણુંના સરથિ બાહુકમાં નલ હોય એવી ઘણી ઓંધાણીઓ દેખાય છે. માત્ર સ્વરૂપ ઉપરથી સંશય પડે છે, પોતે જાતે બાહુક પાસે જઈને પરીક્ષા કરવાની આજ્ઞા માગી. એ મળતાં પોતે બાહુક હતો ત્યાં ગઈ, અને વાતે વળગી. એણે કહ્યું, પોતાની પતિવ્રતા અને નિરપરાધી સ્ત્રીને અરણ્યમાં એકલી તજી જનાર નલ સિવાય ખીજે કાંઈ નહિ હોય એ સાંભળીને બાહુકે કહ્યું કે પોતાનો પતિ સદાચારે ચાલનારો અને જીવતો છતાં ફરી સ્વયંવર કરનારી તારા જેવી ખીજી કોણ હશે ? આ ઉપરથી બન્નેએ પરસ્પરને ઓળખ્યાં. દમયંતીએ કહ્યું, આ બંધી ગોઠવણ તને અહીં તેડાવવા સારુ જ કરી હતી. જો ખરેખર સ્વયંવર કરવો હોત તો ખીજા રાખએને કેમ ન તેડાવત ? આમ કહીને દમયંતી સૂનમૂન ઊભી રહી. એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે દમયંતી નિષ્પાપ છે. નલે પછી કર્કોટક નાગતું સ્મરણ કર્યું, એટલે એ ત્યાં પ્રત્યક્ષ થયો. એણે નલના શરીરમાંથી પોતાનું

વિષ ઉતારી લીધું અને નલને પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં આણી દીધા. નલ અને દમયંતીએ આનંદમાં મગ્ન થઈને એકબીજાને આલિંગન દીધાં. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૫-૭૬

આ બાબતની બધી ખબર દમયંતીનાં માબાપને પડતાં જ તેઓ આનંદસાગરમાં ડૂબ્યાં અને આવીને નલને ભેટયાં અને પોતાના મંદિરમાં લઈ ગયાં. નલરાજ પ્રગટ થયાની ખબર ઋતુપર્ણને થતાં જ એ પણ રાજ્યમંદિરમાં ગયો અને સાદર નલને ભેટયો. દમયંતીએ મને ગુપ્તપણે કેમ તેડાવ્યો એ એના મનનો કોયડો હવે ઉકેલીને સમાધાન થયું. ઋતુપર્ણે બહુ સંતાપ કર્યો. એણે કહ્યું કે મેં (નલની) પાસે સારથિત્વું કામ કરાવ્યું ! મારી આ વર્તીણુંકની મને ક્ષમા કર. નલ કહે : ગઈ ગુજરી કશીયે મનમાં આણુશો નહિ. તારું અને મારું સખ્ય થયું એ મને મોટો લાભ થયો. આમ ઋતુપર્ણને માન આપીને તેને પણ રાજ્યભવનમાં રાખ્યો. બધાંએ આનંદથી સાથે ભોજન કર્યું. ઋતુપર્ણે પછી અયોધ્યા જવા નીકળ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૭

ઋતુપર્ણના ગયા પછી ભીમકરાજએ નલને થોડા દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી તેનું આતિથ્ય કર્યું. બાદ દમયંતી અને છોકરા સહિત તેને નિષધદેશ રવાના કર્યો. નલે નિષધ આવીને પોતાના ભાઈ પુષ્કરને તેડાવી એની જોડે ઘૂત રમી પોતાનું ગયું રાજ્ય પાછું જીતી લીધું. એક મહિના સુધી પોતાના ભાઈ નલની પાસે રહી, પછી પુષ્કર પોતાને નગર ગયો. નલ પ્રથમની પેઠે જ ન્યાય પુરસ્સર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૭૮

નલ (૬) ધક્કવાકુકુળોત્પન્ન ઋતુપર્ણે રાજના બે પુત્રોમાંનો બીજો. / લિંગપુ. અ૦ ૬૬

નલકુબેર કુબેરનો પુત્ર અને મણિગ્રીવનો મોટાભાઈ. એક સમયે એ બે જણા મઘ પીને સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન મંદાકિની તીરે ક્રીડા કરતા હતા. તેઓ ગંગાજળમાં જળક્રીડાની લહેરમાં હતા તેવામાં

તેમણે નારદને એ રસ્તેથી જતાં જોયા. લાજની મારી સ્ત્રીઓએ બહાર નીકળી વચ્ચે પરિધાન કરી દીધાં. પણ અહંકારના ભરેલા, દારૂ પીવાથી રક્તલોચનવાળા અને મદોન્મત્ત બનેલા આ બંને ભાઈઓ તો પાણીમાં નગ્ન પડી જ રહ્યા અને બહાર આવીને નારદને નમસ્કાર કર્યા નહિ. આ ઉપરથી કોપ કરીને નારદે એમને શાપ દીધો કે જાઓ, તમે વૃક્ષયોનિ પામો. પોતાથી અન્યાય અને અવિવેક થયો તેની ક્ષમા કરો અને ઉશાપ આપો, એમ પ્રાર્થના કરતાં નારદે કહ્યું કે જાઓ, કૃષ્ણાવતારમાં તમે મુક્ત થઈ, પોતાનો મૂળયોનિ પામશો. એમ કહી નારદજી ત્યાંથી ગયા અને એ બંને ભાઈઓ ગોકુળમાં જોડાજોડ જિગેલાં આંજણુનાં વૃક્ષનાં રૂપ પામ્યા.

એક સમયે માતા જસોદાએ કૃષ્ણને જિખળે બાંધ્યા હતા. કૃષ્ણ તે જિખળું ખેંચતાં ખેંચતાં અર્જુન(આંજણુનું વૃક્ષ)ના જોડકા પાસે ગયા. જિખળ બંને ઝાડની વચ્ચે ભરાયું; અને કૃષ્ણે બળ કરીને ખેંચતાં, બંને ઝાડ પડી જઈ તેમાંથી નલકુબેર અને મણિગ્રીવ દિવ્ય સ્વરૂપે નીકળ્યા. તેમની મુક્તિ થઈ અને પોતાની મૂળયોનિ પામી, શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરી સ્વસ્થાન ગયા.

નલની સ્વર્ધુનીના સપ્ત પ્રવાહોમાંનો એક પ્રવાહ. એ મેરુ પર્વત ઉપર વહે છે.

નલિની (૨) ઈન્દ્રની નગરીનું નામ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૯૪.

નવખણ્ડ ઇલાવૃત્ત, ભદ્રાશ્વ, હરિવર્ષ, કિંપુરુષ, કેતુમાલ, રમ્યક, ભરત, હિરણ્ય અને ઉત્તર કુરુ એ જમ્બુદ્વીપના નવ ખણ્ડો છે. ઇતર ગ્રન્થો પ્રમાણે - તારત, વર્ત, રામ, દ્રામાલ, કેતુમાલ, હિરે, વિધિવસ, મહિ અને સુવર્ણ એવાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે.

નવચંદ્ર સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ.

નવતંતુ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

નવધાભક્તિ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદ્મસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન.

નવનિધિ મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, સકર, કચ્છપરતો મુકુંદ, કુંદ, નીલ, ખર્વ એ નામના કુબેરના નવ-નિધિ-ભંડાર તે.

નવરત્ન હીરો, માણેક (ચુપાલી), મોતી, જામેદ, ઇન્દ્રનીલ, પાચ, પરવાળું, પુષ્કરરાજ, વૈડૂર્થ અગર તોરમઘો.

નવરથ સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના ભીમ-રથનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દશરથ.

નવરથ (૨) વિદર્ભકુળના ભીમરથનો પુત્ર - એનો પુત્ર દશરથ / ભાગ૦ ૯-૨૪-૪.

નવરસ શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ્ર, વીર, ભયાનક બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત.

નવરાષ્ટ્ર ભારતવર્ષીય એક દેશ.

નવરાષ્ટ્ર (૨) ભારતવર્ષીય એક નગરી.

નવાસિદ્ધ ઋષભદેવને જ્યાંતીની કુખે થયેલા સો પુત્રોમાં સિદ્ધ થયેલા નવ પુત્રો તે. (ઋષભદેવ શબ્દ જુઓ.)

નહુષ ચન્દ્રવંશી બ્રુધપુત્ર પુરુરવાના પૌત્ર આયુ રાજના પાંચ પુત્રોમાં મોટો પુત્ર. એ સુસ્વધા પિતરની વિરજા નામની માનસકન્યાને પરણ્યો હતો. તેને પેટે એને યતિ, યયાતિ, સંચાતિ, અચતિ, વિચતિ અને કૃતિ એમ છ પુત્રો થયા હતા. આ રાજ પરમપરાક્રમી અને સદ્ગુણી હતો, તેથી વૃત્રાસુરના વધ વડે પીડિત થઈને ઈન્દ્ર જળમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે સઘળા દેવ અને ઋષિઓએ મળીને એને ઇન્દ્રપદનો અધિકારી બનાવ્યો હતો. સ્વર્ગમાં એ ઈન્દ્રનો અધિકાર ભોગવતો હતો ત્યારે સ્વર્ગના બીજા ભોગ ભોગવતો હતો તેમ ઈન્દ્રાણીને પણ પોતાને ઉપભોગ થાય એમ એને ઇચ્છા થઈ. એણે ઈન્દ્રાણીને તેડવા દૂત મોકલ્યા. ઈન્દ્રાણી વિચારમાં પડી કે શતક્રતુ કરનારને જ માત્ર હું ભોગ્ય છું, બીજાને નહિ, તેમ છતાં પણ આમ કહાવે છે, તો શું કરવું ? એ પોતે બૃહસ્પતિ પાસે ગઈ અને

પોતાને નહુષે તેડાવી છે વગેરે વૃતાંત એને જણાવી એની સલાહ લીધી. બૃહસ્પતિએ કહ્યું કે નહુષ પાસે જવું સર્વથા તને ઘટવું નથી. પણ એમ કર કે તું હાલ તુર્ત તો એની પાસે જ અને થોડા સમય પછી હું કહેવડાવીશ એવું કહી કાંઈ બહાનું કાઢી પાછી આવ. પછી હું તને કાંઈ યુક્તિ બતાવીશ તેમ કરજે. આ ઉપરથી ઈન્દ્રાણી નહુષ પાસે ગઈ અને કાંઈ બહાનું બતાવીને પાછી આવી. / ભાગ૦ વન૦ અ૦ ૧૯૫.

બૃહસ્પતિ અને બીજા દેવોએ એકઠા થઈને વિચાર કર્યો કે ઈન્દ્રની બ્રહ્મહત્યા શી રીતે છૂટે. એટલામાં ત્યાં વિષ્ણુ પ્રગટ થયા અને તેમણે કહ્યું કે ઈન્દ્રની પાસે તમે બધા જાઓ અને એની પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવો. આથી એની બ્રહ્મહત્યા છૂટી, એ સત્વર પોતાને મૂળ સ્થાનારૂઢ થશે. દેવોએ એમ કહ્યું એટલે ઈન્દ્રની બ્રહ્મહત્યા છૂટી અને એ બ્રહ્મહત્યા વૃક્ષ, નદીઓ, પર્વત, પૃથિવી અને સ્ત્રીઓ એ પાંચમાં વહેંચાઈ ગઈ. આથી ઈન્દ્ર શુદ્ધ થયો.

આ દરમ્યાન ઈન્દ્રાણીએ નહુષને કહેવડાવી મોકલ્યું કે તમે અપૂર્વ વાહનમાં બેસીને મારી પાસે આવો, એટલે હું તમારી સેવામાં હાજર થઈશ. નહુષે અપૂર્વ વાહન તે કેવું એનો ઘણો વિચાર કર્યો. છેવટે એના કમનસીબે એને સૂઝ્યું કે આજ સુધી કોઈએ સપ્તર્ષિને વાહન તરીકે વાપર્યા નહિ હોય માટે એ અપૂર્વ વાહન કહેવાય. એણે સપ્તર્ષિઓને તેડાવ્યા અને વાહનમાં બેડયા. પોતે વાહનમાં બેઠો અને ઈન્દ્રાણીને ત્યાં જવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં ઈન્દ્રાણીને મગવા તલપાપડ થઈ ગયો હોવાથી ઋષિઓના મસ્તકને પગ અડકાડી તેમને સર્પ-સર્પ (ઉતાવળા ચાલો-ઉતાવળા ચાલો) એમ કહ્યું. અગસ્ત્ય ઋષિએ આથી ગુસ્સે થઈ એને કહ્યું, જા, તું જ સર્પ થઈને પૃથ્વી પર પડ ! ઋષિના મુખમાંથી આ વચન નીકળતાં જ નહુષ અજગર થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો અને ઈન્દ્ર આવીને પોતાના મૂળ પદારૂઢ થયો. / ભાગ૦ ૬ સ્કં. ૧૩; ભાગ. ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧-૧૭.

અગસ્ત્ય ઋષિ સપ્તર્ષિઓમાં ન છતાં તેમણે શાપ દીધો કહ્યું છે, તે અસંભવિત જેવું દેખાય છે ને મૂળ ગ્રંથોમાં તેને કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી. પરન્તુ વાહન સારુ સાત જણ ઠીક પડે નહિ, એ તરફ સરખી સંખ્યા કરવા આઠ ઋષિઓને કામે લગાડ્યા હશે અને તેમાં આઠમા તરીકે અગસ્ત્યને જોડ્યા હશે.

નહુષ રાજા અજગર યજ્ઞને યામુન પર્વત ઉપર એક સરોવરમાં પડ્યો. તે આ ચાલુ દ્વાપરના અંતમાં ભીમસેનને કરડ્યો, તેથી યુધિષ્ઠિર એની પાસે ગયા. તેના દર્શન વડે એનો ઉદ્ધાર થયો. (૧. યામુનગિરિ શબ્દ જુઓ.)

**નક્ષત્ર** આકાશમાં દેખાય છે તે અનેક તેજસ્વી મંડળો-માંનું દરેક / લિંગપુરાણુ અં ૬૦.

**નાકુરથ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

**નાકુલિ** ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

**નાકુલિ** (૨) નકુલ પાંડવના શતાતીક અને નરમિત્ર નામના બંને પુત્રોની સંજ્ઞા / ભાર૦ દ્રોણુ૦ અં ૨૫.

**નાગ** મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક પર્વત.

**નાગ** (૨) શરીરની અંદરના પંચ ઉપપ્રાણુમાંનો એક ઉપપ્રાણુ.

**નાગ** (૩) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**નાગ** (૪) તાર્ક્ય અને કદુના પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૬-૧૨.

**નાગકન્યા** ઉલુપીનું નામાન્તર.

**નાગદત્ત** ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

**નાગદત્તા** એક અપ્સરાવિશેષ.

**નાગધન્વા** તીર્થવિશેષ.

**નાગપાશ** અન્નવિશેષ. બાણાસુરે આ અન્ન વડે અનિરુદ્ધને બાંધ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦-૬૨-૩૩.

**નાગપુર** હસ્તિનાપુર તે જ.

**નાગરાજતીર્થ** તીર્થવિશેષ.

**નાગલોક** ભોગવતી પુરી.

**નાટકેયા** દેશવિશેષ.

**નાગવીથી** ધર્મઋષિને યામિની કુળે થયેલી કન્યા.

**નાગસાંહુય** હસ્તિનાપુર.

**નાગ્નજિતિ** કોસલદેશાધિપતિ નગ્નજિત રાજાની કન્યા સત્યાનું ખીજું નામ.

**નાગોદ્ભેદ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**નાચિકિ** વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

**નાચિકેત** નચિકેત ઋષિનો પુત્ર / ભાર૦ અં ૭૧.

**નાચીના** દેશવિશેષ. / ભાર૦ સં ૩૨-૧૫.

**નાડાયન** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**નાડીજલ** એક ઘણો જ વૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ બગલો (૧. ઈંદ્રધુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

**નાદ** રાક્ષસ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિમાંનો એક

**નાદ** (૨) નાભાગ શબ્દ જુઓ.

**નાભાગ** વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો નવમા, નભગનો પુત્ર. એ ગુરુગૃહે અભ્યાસ કરતો હતો. તે વખતે એના ભાઈઓએ દાયભાગ વહેંચી લીધો અને એ આવ્યો ત્યારે કહ્યું કે તારા દાયભાગ તરીકે પિતા તારે માટે રાખ્યા છે. આ ઉપરથી એ પોતાના પિતા પાસે આવ્યો અને વૃતાંત બહેર કર્યો. એના પિતાએ કહ્યું, હાલ અંગિરા ઋષિ યજ્ઞ કરે છે, એ યજ્ઞમાં જે ઋત્વિજ છે તે અમુક બે સૂક્ત બોલવામાં ભૂલ કરે છે. માટે તું ત્યાં જ અને એને આવી રીતે સૂક્ત બોલવાનું સૂચવ. પછી પોતે નાભાગને એ સૂક્તો બોલી બતાવ્યાં. નાભાગ આ ઉપરથી ત્યાં ગયો અને પોતાના પિતાના કહેવા પ્રમાણે ઋત્વિજને સૂક્ત બોલી બતાવ્યાં. ઋત્વિજને એથી સંતોષ થયો અને યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી રહેણું અવશેષ દ્રવ્ય લઈ જવા એને કહ્યું. એ દ્રવ્ય લેવા એકઠું કરતો હતો એટલે એક કાળો પુરુષ ત્યાં પ્રગટ થયો અને દ્રવ્ય લેવાની મના કરી. નાભાગે એ પુરુષને ના કહેવાનું કારણ પૂછતાં એણે કહ્યું કે જા, તારા પોતાના પિતાને જ પૂછ. એ કહેશે. આ ઉપરથી એ પોતાના પિતા પાસે આવ્યો અને બધું વૃતાંત કહ્યું. નભગે કહ્યું, પૂર્વે દક્ષના યજ્ઞથી એવો સંકટપ નક્કી થયો છે કે યજ્ઞમાં અવશિષ્ટ દ્રવ્ય રહ્યું હોય તેનો માલિક રુદ્ર થાય. પિતાનું આ વાક્ય સાંભળીને નાભાગ પાછો ગયો અને પોતાના પિતાએ જે કહ્યું હતું તે રુદ્રને કહ્યું. એથી રુદ્રે બધું દ્રવ્ય નાભાગને આપ્યું. નાભાગનો પ્રાર્થના ઉપરથી અને બ્રહ્મવિદ્યા પણ આપી પોતે

અંતર્ધાન થયો. બધું દ્રવ્ય લઈને નાભાગ ઘેર આવ્યો. નાભાગને અંબરીષ નામે પુત્ર હતો. / ભાગ ૯૦, સ્કં. અ ૪.

**નાભાગ (૨)** સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના પુત્ર દિષ્ટને પુત્ર. એને ભલ્લંદન નામે પુત્ર હતો.

**નાભાગ (૩)** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન ભગીરથ રાજાના એ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. એને નાભ પણ કહ્યો છે, એને પણ અંબરીષ નામે પુત્ર હતો.

**નાભિ** પ્રિયવ્રતના પુત્ર આગ્નિધ્રને પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાને પેટે થયેલા નવ પુત્રોમાંનો મોટો. એને એની મેરુદેવી નામની સ્ત્રીથી ઋષભદેવ નામે પુત્ર થયો હતો. એના દેશને અજનાભદેશ કહેતા.

**નાભિગુપ્ત** પ્રિયવ્રતના પુત્ર હિરણ્યરેતાના સાત પુત્રોમાંનો ચોથો પુત્ર. એનો દેશ એના નામથી જ કહેવાતો.

**નાભિગુપ્ત (૨)** કુશદ્રીપમાંનો ચોથો દેશ.

**નાયકિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**નારદ** સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં બ્રહ્મદેવે દસ માનસ-પુત્રો નિર્માણ કર્યા હતા, તેમાં આ એમના ખોળામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. એ દશમો હતો. એનો દેહ શાપને લીધે પડ્યો હતો. પૂર્વકલ્પમાં એ દાસીપુત્ર હોવા છતાં, ચાલુ મન્વંતરમાં બ્રહ્મ-પુત્રત્વ પામ્યો હતો. એણે બિલકુલ સ્ત્રી-પરિગ્રહ કર્યો જ નહોતો.

**નારદ (૨)** શાપે કરીને દેહપાત થયેલો નારદ પુનઃ ઋષિકુળમાં જન્મ્યો. એના પિતાનું નામ મળતું નથી, પણ એ પર્વતઋષિનો મામે થતો હતો એટલું જણાય છે.

એ બંને વચ્ચે પોતપોતાના મનમાં સારો અગર નહારો ગમે તે સંકલ્પ થાય તે છુપાવ્યા સિવાય એકબીજાને જણાવવો એવી ખોલી હતી. એ વિશે રમૂજ વાત સારુ એની સ્ત્રી દમયંતીના પિતા (૭. સંજય શબ્દ જુઓ)ની હકીકત જુઓ.

**નારદ (૩)** કોઈ એક બ્રહ્મર્ષિ. એના પિતાનું નામ મળતું નથી, પણ એને અરુંધતી નામની બહેન હતી અને એને મૈત્રાવરુણી વસિષ્ઠને વરાવી હતી.

સત્યવતી નામની કોઈ કન્યા તે એની સ્ત્રી હતી. / ભાર ૦ ઉચ્ચ ૦ અ ૦ ૧૧૭.

**નારદ (૪)** કશ્યપ ઋષિને પોતાની મુની નામની ભાર્યાથી થયેલા સોળ દેવગંધર્વમાંનો એક. કલિ નામના પંદરમા દેવગંધર્વનો નાનો ભાઈ. એ દર વૈશાખ માસના સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.) અહીંની ત્યાં અને ત્યાંની અહીંયાં એમ વાતો કરીને કલહ કરાવનાર જે નારદ પુરાણોમાં કહ્યો છે તે અઃ જ હોવો જોઈએ.

**નારદ (૫)** ક્રુએરનો સભામાં વાસ કરનાર ઋષિ. યુધિષ્ઠિરને ઇન્દ્રાદ લોકપાળોની સભાનાં વર્ણન એણે જ કર્યાં હતાં. એણે કહેલી નીતિ મહા-ભારત સભાપર્વમાં 'નારદ નીતિ' નામે પ્રસિદ્ધ છે. / ભાર ૦ સભા ૦ અ ૦ ૫-૧૧

**નારદ (૬)** વિદ્યામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક. જન્મેજયે કરેલા સર્પસત્રમાં એક સદસ્ય હતો તે બહુધા આ જ.

**નારદ (૭)** દાશરથિ રામની સભામાંના આઠ ધર્મશાસ્ત્રીઓમાંનો એક. / વા ૦ રા ૦ ઉત્તર ૦ સ ૦ ૭૪

**નારદ (૮)** મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

**નારદ (૯)** ભગવતનો ત્રીજો અવતાર. એણે સાવર્ણિ મનુને 'પંચરાત્રાગમ'નો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ નરનારાયણનો ઉપાસક હતો. / ભાગ ૦ ૧-૩-૮, ૫-૧૯-૧૦.

**નારદ (૧૦)** એ નામનું પુરાણવિશેષ. એનું પૂર પચ્ચીસ હજાર શ્લોકનું છે. / ભાગ ૦ ૧૨-૧૩-૫.

**નારદ (૧૧)** એક સ્મૃતિવિશેષ.

**નારદ (૧૨)** એક સ્મૃતિકર.

**નારદપરિવ્રાજક** અથર્વણ્વેદોપનિષદ.

**નારદી** વિદ્યામિત્ર ઋષિના પુત્રમાંનો એક.

**નારસિંહ** તૃસિંહ શબ્દ જુઓ.

**નારસિંહ કલ્પ** બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં થઈ ગયેલો સોળમો કલ્પ-દિવસ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) જેમ આ કલ્પની શરૂઆતમાં વરાહાવતાર થવાના સબબથી એનું નામ વારાહકલ્પ પડ્યું છે,

તે જ પ્રમાણે સોળમા કદ્દપના આરંભમાં તુલસિંહા-  
વતાર પ્રથમ થવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે.

**નારાયણ** સકળ જગતના આધારભૂત પરમા-  
ત્માનું નામ.

**નારાયણ (૨)** સ્વાયંભુવ મન્વાંતરમાંના ધર્મઋષિના  
પુત્ર (નારાયણ શબ્દ જુઓ.)

**નારાયણ (૩)** ચાલુ વૈવસ્વત મન્વાંતરમાંના ધર્મ-  
ઋષિને સાધ્યાથી થયેલા બાર સાધ્યદેવમાંનો  
એક. (સાધ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)

**નારાયણગણ** એ નામનો ગણસમુદાય. એમાંના  
કેટલાક કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે અને કેટલાક પાંડવો પાસે  
મૂકયા હતા. ભીષ્મ વગેરેને હાથે સઘળા મરણ  
પામ્યા હતા.

**નારાયણ સરોવર** સિંધુ નદીના સમુદ્રની જોડેના  
સંગમના સ્થળ પાસે આવેલું તીર્થવિશેષ.

**નારાયણામૃતબિંદુ** યજુર્વેદનું મુખ્ય ઉપનિષદ.

**નારાયણાશ્રમ** બદરીવનનો આશ્રમવિશેષ. બદરિકા-  
શ્રમ તે જ. / ભાગ૦ ૯-૩-૩૬.

**નારાયણાસ્ત્ર** અસ્ત્રવિશેષ. ધ્રુવે યજ્ઞ ઉપર આ અસ્ત્ર  
છોડ્યું હતું. / ભાગ૦ ૪-૧૧-૧.

**નારાયણી** નારાયણ જે પરમાત્મા તેની શક્તિ

**નારાયણી (૨)** મુદ્ગલ ઋષિની સ્ત્રી ઇન્દ્રસેનાનું  
બીજું નામ.

**નારી** આગ્નિધ્ર પુત્ર કુરુની સ્ત્રી. મેરુની નવ  
કન્યામાંની એક.

**નારીકવચ** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન અશ્મક  
રાજના પુત્ર મૂલક રાજનું બીજું નામ.

**નારીતીર્થ** તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પાંડુપુત્ર  
અર્જુન મથિપુરમાં આવ્યો હતો. એક સમયે ત્યાંથી  
દક્ષિણ સમુદ્રને તીરે કરતો હતો, ત્યારે એણે  
પુણ્યકારક અને પાસે પાસે આવેલાં સૌભદ્ર, પૌલોમ,  
આગસ્ત્ય, કાર્ધમ અને ભારદ્વાજ નામનાં પાંચ  
તીર્થ દીઠાં. એ પાંચે તીર્થોનું એક સાધારણ નામ  
નારીતીર્થ એવું હતું. પરંતુ ત્યાં કોઈ મનુષ્ય  
જતું નહિ. એ જોઈને અર્જુને ત્યાં પાસે રહેનારા  
ઋષિને પૂછ્યું કે આ તીર્થ મનુષ્ય વિવર્જિત કેમ

છે? ઋષિએ કહ્યું કે એ દરેકમાં એક એક મગરી  
રહે છે. માટે તું એ તીર્થોની પાસે જઈશ નહિ.  
પરંતુ ઋષિનું કહેવું ન ગણકારતાં અર્જુન ત્યાં  
ગયો. એ પ્રથમ સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવા  
ઊતર્યો. જેવા ઊતર્યો કે એમાંની મગરીએ એનો  
પગ પકડ્યો. અર્જુન સાવધ જ હતો. એણે પોતાના  
શારીરિક બળ વડે મગરીને ખેંચીને પાણીની  
બહાર કાઢી. બહાર આવતાં જ એ દિવ્ય સ્ત્રી બની  
ગઈ! એ જોઈને અર્જુને પૂછ્યું કે તું કોણ છે  
અને તારું મૂળ વૃત્તાંત શું છે એ બધું મને કહે.  
એ સ્ત્રીએ કહ્યું કે હું કુબેરની સલામી અપ્સરા છું  
અને મારું નામ વર્ગા છે. એક સમયે હું અને  
સૌરભેયી, સમીચી, બુદ્ધા અને લતા નામની મારી  
ચારે સખીઓ અરણ્યમાં ગાતાં ગાતાં ફરતાં હતાં.  
એક સ્થળમાં અમે બહુ વખત સુધી રમ્યાં. ત્યાં  
કોઈ ઋષિપુત્ર અધ્યયન કરતો હશે તેને અમે દીઠેલો.  
નહિ. પણ અમારો રમત વડે એના અધ્યયનમાં  
વિક્ષેપ થવાથી એણે ગુસ્સે થઈને અમને શાપ  
આપ્યો કે જન્મો તમે જળમાં મગરીરૂપ પડશો.  
આ સાંભળીને અમે ભયભીત થયાં અને ઋષિપુત્રને  
વંદન કરીને ઉશાપની યાચના કરી કહ્યું કે મહા-  
રાજ! શાપનો અનુગ્રહ કરો, તેણે કહ્યું કે જન્મો,  
આજથી સો વર્ષ પછી એક પુરુષનો તમને સ્પર્શ  
થશે અને તેથી તમારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પૂર્વવત્  
સ્વલોકમાં જશો. એના વચનાનુરૂપ આજે સો વર્ષ  
પૂરાં થાય છે. તારા સ્પર્શ વડે જેમ હું પૂર્વરૂપને  
પ્રાપ્ત થઈ તેમ મારો ચારે સખીઓને ઉદ્ધારવા  
તું સમર્થ છે. તે ઉપરથી અર્જુન દરેક તીર્થમાં  
સ્નાન કરવા ઊતર્યો અને દરેક મગરીનો પહેલીની  
પેઠે જ ઉદ્ધાર કર્યો. અપ્સરાઓ અર્જુનની સ્તુતિ  
કરીને કુબેરના લોકમાં ચાલી ગઈ. અર્જુન પણ આ  
તીર્થ નિર્ભય કરવાનો આનંદ માનતો પુનઃ મથિપુર  
ગયો. / ભા.૨૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૬-૨૧૭.

**નાલાયની** મૌદ્ગલ્ય ઋષિની સ્ત્રી ઇન્દ્રસેનાનું  
નામાન્તર. / ભા.૦ આ.૦ અ.૦ ૨૧૨.

**નાવિક** વિદુરનો મિત્ર, કોઈ ખાણ ખોદનાર.



નાસત્ય આશ્વિનેયોમાનો એક (આશ્વિનેય શબ્દ જુઓ.)

નાહુષ નહુષ રાજને જ આ નામે કહ્યો છે.

નાહુષ (૨) નહુષ રાજના પુત્ર યથાતિ રાજનું નામાન્તર

નિક્કશા એક રાક્ષસી, રાવણની મા

નિક્કશા (૨) પિસિતાસન, અથવા નૈકુશ્યેયા, અથવા

નિક્કશાત્મજના નામના માંસાહારી ભૂતોની માતા

નિકૃતિ સુખલની દીકરી, ગાંધારીની બહેન અને ધૃતરાષ્ટ્રની સ્ત્રી.

નિકુંભ દનુપુત્ર એક દાનવ.

નિકુંભ (૨) હિરણ્યકશિપુનો પૌત્ર. પ્રહ્લાદના

પુત્રોમાંનો એક. એનો પુત્ર તે સુદોપસુદ.

નિકુંભ (૩) સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન હર્ષશ્ચ

રાજનો પુત્ર; એનો પુત્ર સંહતાશ્ચ.

નિકુંભ (૪) કુંભકર્ણના બેમાંનો એક પુત્ર.

(કુંભનિકુંભ શબ્દ જુઓ.)

નિકુંભ (૫) રાવણનો એક પ્રધાન. એને યુદ્ધમાં

નીલ વાનરે માર્યો હતો / વા૦ રા૦ સુ૦ સ૦ ૪૬;

વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩

નિકુંભનાભ બલિદૈત્યના શત પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

નિકુંભિલા લાંકાની પશ્ચિમે આવેલું એક સ્થાન.

અહીં એ જ નામની એક ભદ્રકાલીની મૂર્તિ હતી.

આ જ જગ્યાએ ઈંદ્રજિત અભિચાર કર્મ - જનરણુ,

મારણુ વગેરેના પ્રયોગ - કરતો હતો. શુક્રની સહાય

વડે અહીં એણે અનેક યજ્ઞ પશુ કર્યા હતા. / વા.

રા. ઉત્તર. અ. ૨૫.

નિકૃતિજ એક બ્રહ્મર્ષિ (કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નિખર્વટ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસાવશેષ. એને

તાર વાનરે માર્યો હતો.

નિંદન સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન અનરણ્ય

રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ અનમિત્ર રાજ.

નિઘંટુ વેદનો શબ્દકોષ, જેને આધારે યાસ્કે

નિરુક્ત લખ્યું છે તે.

નિચંદ્ર દનુપુત્ર એક દાનવ.

નિર્જળા જેઠ સુદ અગિયારસ તે

નિવિતા ભારતવર્ષીય નદી.

નિજઘૃતિ શાકદ્વીપની નદી.

નિતંભુ એક ઋષિ.

નિત્ય મરોચિ કુળોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ.

નિદાલ બગડાની સંગ્રાવાળા કશ્યપ કુળોત્પન્ન

ઋષિ. એ ભૃગુઋષિનો શિષ્ય હતો.

નિધુવ. કશ્યપ વંશનો એક ઋષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ

જુઓ.)

નિબંધન સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન હર્ષશ્ચ

રાજનો પૌત્ર અને અરુણ રાજનો પુત્ર. પુરાણોત્તરે

એનું ત્રિબંધન એવું નામ કહ્યું છે. એને સત્યવ્રત

(ત્રિશંકુ) અને સત્યરથ એમ બે પુત્ર હતા.

નિબંધન (૨) કોઈ એક વિરક્ત મુનિ.

નિમિ સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુ રાજના સો પુત્રોમાંનો

બીજો. એ ગૌતમના આશ્રમ પાસે વૈજ્યંત નામે

નગર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. એણે વૈવ-

સ્વત મન્વંતરના આરંભે ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મપુત્ર

વસિષ્ઠની સહાયતાથી અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા. એ

વસિષ્ઠ એના પિતાના સમયથી કુલગુરુ હતો. પછી

કેટલેક કાળે એકાદો મોટા યજ્ઞનો આરંભ કરવાની

ઈચ્છા થવાથી એ વસિષ્ઠની પાસે ગયો. વસિષ્ઠે

કહ્યું કે હાલ મારે ઈન્દ્રની પાસે જવાનું છે, માટે

હું ત્યાંથી આવું ત્યાં સુધી થાલ. વસિષ્ઠ ઈન્દ્રને

ત્યાં ગયા એટલે એણે જાણ્યું કે માણસનું જીવિત

અશાશ્વત છે. માટે ધર્મકર્મ કરી જ નાખવું.

આથી એણે ગૌતમ ઋષિને ઉપાધ્યાય કરીને અને

બીજા ઋષિઓને બોલાવીને પાંચસહસ્રવર્ષાત્મક -

પાંચ હજાર વર્ષ સુધી પહોંચે એવા યજ્ઞનો આરંભ

કર્યો. કેટલેક કાળે ઈન્દ્રનો યજ્ઞ સમાપ્ત થવાથી વસિષ્ઠ

પાછા આવ્યા. આવીને જુએ છે તો અહીં

યજ્ઞનો આરંભ કરી દીધો છે. એ ઉપરથી

વસિષ્ઠે કોપ કરીને એને 'જ, તારો દેહ પડી

જશે' એવો શાપ આપ્યો. રાજ્યે વસિષ્ઠને પશુ

એવો જ શાપ આપ્યો. આ ઉપરથી બન્નેના

દેહ પડી ગયા. એમના આત્મા બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા,

એટલે એમને પુનઃ દેહ ધારણ કરવાની આજ્ઞા કરી.

વસિષ્ઠે એ આજ્ઞા પ્રમાણે મિત્રાવરુણથી દેહ ધારણ

કર્યો. પરંતુ નિમિએ પ્રાર્થના કરી કે, મારે હવે

દેહ ધારણ કરવો નથી. દેહી થઈને સુખદુઃખ ભોગવવાં તે કરતાં વિદેહ સ્થિતિ સારાં. તે ઉપરથી બ્રહ્માએ તથાસ્તુ કલ્પું અને પ્રાણીમાત્રના નેત્ર ઉપર એની સ્થાપના કરી. અહીં ઋષિઓએ એના દેહનું રક્ષણ કરીને યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો. રાજ્યને તે અધિકારી ભોઈએ, તેથી એના દેહનું મથન કર્યું. તેમાંથી થયેલો પુત્ર મિથિ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એના નામ ઉપરથી વૈજ્યંત નગરીનું નામ મિથિલા પડ્યું. મિથિ રાજા માતા વગર કેવળ આપથી જ ઉત્પન્ન થયો માટે જનક, તેમ જ વિદેહનો વંશજ હોવાથી વૈદેહ કહેવાયો. આ નામે પછી એના વંશજોને પણ ચાલુ રહ્યા. સૂર્યવંશથી આ કુળ ત્યારથી છૂટું પડ્યું અને ગૌતમો એમના ઉપાધ્યાય થયા. / વા૦ રા૦ ઉત્તર. સ૦ ૫૫-૫૭.

**નિમિ (૨)** સ્વાયંભૂમન્વંતરના દત્ત ઋષિનો પુત્ર.

**નિમિ (૩)** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશના દંડપાણિ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ક્ષેમક.

**નિમિ (૪)** એક અસુરવિશેષ.

**નિમિષ** અમૃતની રક્ષા કરનારો દેવ.

**નિમિષ** ગરુડનો પુત્ર.

**નિમિચક્ર** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશના અસીમકુળી રાજાનો પુત્ર. એ હસ્તિનાપુરમાં રાજ કરતો હતો ત્યારે નદી એ પુરને તાણી ગઈ, એટલે એ કૌશાંબી નગરીમાં જઈને રહ્યો. એના પુત્રનું નામ ચિત્રરથ રાજા. નિમિચક્ર સર્પસત્ર કરનાર જન્મેજય રાજાથી પાંચમી પેઢીએ થયો હતો.

**નિજન** સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત રાજાના પુત્ર ભજમાનની પહેલી સ્ત્રીના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક.

**નિરન** સોમવંશીય યદુકુળના અનમિત્ર રાજાનો પુત્ર. એને સત્રાજિત અને પ્રસેન એ નામે બે પુત્રો હતા.

**નિરનલોચિની** માનસોત્તર પર્વત ઉપર પશ્ચિમ દિગ્પાલ વરુણની નગરી. એનું બાળું નામ સૂષા એવું મળી આવે છે. સૂર્ય મેરુની આજુબાજુ ફરતો જ્યારે આ નગરીના યામ્યોત્તરવૃત્ત પર આવે છે, ત્યારે ત્યાં મધ્યાહ્ન, વિભાવરી નગરીમાં ૪૦

સૂર્યોદય, સંયમની નગરીમાં સૂર્યાસ્ત અને દેવધાની નગરીમાં મધ્યરાત્રિ થાય છે.

**નિરલોચિ** સોમવંશના ભજમાનની પહેલી સ્ત્રીના ત્રણ પુત્રો પૈકી એક. / ભાગ૦ ૯-૨૪-૭.

**નિયતાયુ** અર્જુને મારેલા દુર્યોધન પક્ષના શ્રુતાયુ રાજાનો પુત્ર. / ભાગ૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૯૩.

**નિયતિ** મેરુની કન્યા. સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુપુત્ર વિધાતાની સ્ત્રી.

**નિયુત્સપી** શિવનામના એક રુદ્રની પત્ની. એનો પુત્ર તે પ્રાણ. / ભાગ૦ ૪-૧૨-૪૪.

**નિયુત્સા** ઋષભદેવ વંશના પ્રસ્તાવ રાજાની સ્ત્રી અને વિભુરાજાની માતા.

**નિરમિત્ર** ચંદ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન જરાસંઘ વંશના અયુતાયુનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુનક્ષત્ર.

**નિરમિત્ર (૨)** નકુલ પાંડવને એની સ્ત્રી કરેણુમતીની કુખે થયેલો પુત્ર.

**નિરમિત્ર (૩)** ત્રિગર્ત દેશનો રાજા; એને સહદેવે માર્યો હતો. / ભા૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૧૦૭.

**નિરાલંબ** યજુર્વેદોપનિષત.

**નિરુક્ત** એક વેદાંગ. એ વેદપુરુષના કર્ણુ સ્થાને છે. યાસ્કનો કરેલો નિરુક્ત તે વસ્તુતઃ વેદ ઉપર ટીકાનો જ ગ્રન્થ છે. નિરુક્ત નિઘંટુ અને આર્ષ-વૈદિક શબ્દકોષને આધારે લખાયેલો છે. / ભાગ૦ ૧૨-૬-૫૮.

**નિર્ઋતિ** એકાદશ રુદ્રમાંનો એક. એ નૈઋત્ય દિગ્પાલ અને ભૂત, રાક્ષસો એમનો અધિપતિ છે.

**નિર્ઋતિ (૨)** વરુણપુત્ર અધર્મની સ્ત્રી. એના પુત્રોનાં નામ ભય, મહાભય અને મૃત્યુ.

**નિર્મોક** હવે પછી થનારા આઠમા સાવણિ મનુના થનારા પુત્રોમાંથી એક.

**નિર્મોક (૨)** હવે પછી થનારા દેવસાવણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

**નિર્મોચન** નગરવિશેષ. / ભાગ૦ ઉદ્યો૦ સ૦ ૧૩૦

**નિર્વાણ** ઋગ્વેદોપનિષત.

**નિર્માણરુચિ** ધર્મસાવણિ મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ.

निविंध्या विंध्यायणमांधी नोक्कणेळी ऐक नदी.  
निवीरतीर्थ वसिष्ठना आश्रम पासेनुं ऐक तीर्थ-  
विशेष.

निवृत्ति यन्द्रवंशी यदुपुत्र, कोष्टाना ज्यामध कुणना  
कथवंशमां जन्मेळा धृष्टि राजनो पुत्र. ऐनुं पीणुं  
नाम विदुरथ હતુं. અને દશાહ નામનો રાજ  
એનો પુત્ર થતો હતો.

નિત્ર વિભીષણના ચાર અમાત્યો પૌટ્રી એક.

નિવાતકવચ પ્રહ્લાદના ભાઈ સંહાદના પુત્ર. એઓ  
સમુદ્રતીરે રહેતા હતા અને ઇન્દ્રથી જીતી ન શકાય  
એવા હતા. એ સઘના અર્જુને માર્યા હતા. /  
ભાર૦ વન૦ સ૦ ૧૬૯-૧૭૦.

નિશઠ એક યાદવ / જૈમિં અશ્વમે૦ સ૦ ૧૦,  
શ્લો. ૨૮.

નિશઠ (૨) એક રાજર્ષિ.

નિશાકરમુનિ ચંદ્રમામુનિના નામનો પર્યાય.

નિશાકરમુનિ (૨) ગરુડનો પુત્ર.

નિશીથ ઉતાનપાદ પુત્ર ધ્રુવના પૌત્ર પુષ્પાણુ  
રાજને તેની દોષા નામની બીજી સ્ત્રીથી થયેલા  
ત્રણ પુત્રોમાંનો બીજો.

નિશુભ શુભ અસુરનો ભાઈ. (શુભ-નિશુભ  
શબ્દ જુઓ.)

નિશ્વલા બગડાની સંઘાવાળા હિમાલયમાંથી  
નોક્કળતી એક નદીવિશેષ.

નિશ્વવન બૃહસ્પતિ વડે તારાને થયેલા છ પુત્રો-  
માંનો બીજો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ વિપાપ્મા.

નિશ્વવન (૨) ગયા સ્વારોચિષ મન્વંતરમાંના  
સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

નિષંગિ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

નિષત્ર સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા  
રામવંશના અતિથિ રાજનો પુત્ર. એને નલ અને  
નભ એમ બે પુત્ર હતા.

નિષત્ર (૨) મેરુકર્ણિકા પર્વતમાંનો એક.

નિષત્ર (૩) ભારતવર્ષીય દેશ. દમયંતીનો પતિ. નલ  
રાજ ત્યાં રાજ કરતો હતો.

નિષત્ર (૪) જંબુદ્વીપમાં આપણે રહીએ છીએ એ

બાજુએ આવેલો એક મહાપર્વત. એ હરિવર્ષની  
ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમે ક્ષાર સમુદ્રને લાગીને  
રહ્યો છે. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૬ ૩ એના ઉપર  
વિષ્ણુપદ નામનું સરોવર આવેલું છે. / ભાગ૦  
૫ સ્કં૦ સ૦ ૧૬.

નિષયાથિ ચન્દ્રવંશીય પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ રાજના  
વંશના કુરુરાજના પાંચ પુત્રોમાંનો ચોથો.

નિષાદ વેન રાજના દેહનું મથન કરતાં પ્રથમ કાળો  
અને દુકડા હાથવાળો ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ.  
ઋષિઓએ એને નિષિદ (બેસ) એમ કહ્યું હતું  
તેથી એનું આ નામ પડ્યું છે.

નિષાદ દેશ નિષાદોનો ભારતવર્ષીય દેશ. ઇન્દ્ર-  
પ્રસ્થને મધ્યમાં ગણીને એના પૂર્વ, દક્ષિણ અને  
અપર દક્ષિણ એવા ત્રણ ભેદ માન્યા છે.

નિષાદી પુરોચનની પ્રેરણાથી પાંડવોનું કામકાજ  
કરનારી દુષ્ટદિવાળી ભીલડી. જે પોતાના પાંચ  
પુત્રો સહિત લાક્ષ્યાગૃહમાં બળી મરી હતી તે. /  
ભાર૦આ૦ ૧૬૦-૯.

નિષ્કૃતિ વિપાપ્મા શબ્દ જુઓ. એક અગ્નિ બૃહ-  
સ્પતિના નિશ્વવનનો પુત્ર અને સ્વનક નામના  
અગ્નિનો પિતા.

નિષ્કૃતિ (૨) અગ્નિવિશેષ. બૃહસ્પતિના પુત્ર નિશ્વવન-  
નો પુત્ર. સ્વન નામના અગ્નિનો પિતા. / ભાર૦  
વ૦ ૨૨૧-૨૨.

નિષ્ઠાનક સર્પવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૩૫-૯.

નિસંદી એક અસુર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૨૨

નિકૃતિ દરબ અને માયાની કન્યા / ભાગ૦ ૪-૮-૩.

નીદ રાજસૂયયજ્ઞ કાળે પાંડવોને ગૃહકર્મમાં સહાય  
કરનારો રાજ.

નીપ ચન્દ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠના પુત્ર બૃહ-  
દિષુના વંશના પાર અથવા વિભાજ રાજના બે  
પુત્ર માહેનો બીજો પુત્ર. એનું બીજું નામ અણુહ  
એવું હતું. શુક્રાચાર્યની કન્યા કૃત્વી અગર કીર્તિમતી  
એની સ્ત્રી હતી. તેને પેટે એને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર  
થયો હતો. એને બીજી સ્ત્રીને પેટે શ્રીમાન્ વગેરે  
સો પુત્ર થયા હતા.

**નીપ (૨)** ચન્દ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિરાજના પુત્ર દેવમીઠના વંશના કૃતિ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઉગ્રાયુધ.

**નીલ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભુગુ શબ્દ જુઓ.)

**નીલ (૨)** વિશ્વકર્માના અંશ વડે જન્મેલો રામની સેનાનો એક વાનર. એણે જ સેતુ બાંધ્યો હતો. / વાં ૨૧૦ કિષ્કિં ૦ સં ૩૦.

**નીલ (૩)** અમિના અંશ વડે જન્મેલો બીજો એક વાનર / વાં ૨૧૦ કિષ્કિં ૦ સં ૪૦

**નીલ (૪)** સોમવંશી યદુના પુત્રોમાંનો એક.

**નીલ (૫)** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠને નીલિનીને પેટ થયેલો પુત્ર. એનો પુત્ર તે શાંતિ.

**નીલ (૬)** ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા / ભારં વનં ૨૫૪.

**નીલ (૭)** ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો અનૂપ દેશનો રાજા. એને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભારં ઉદ્યોં ૦ સં ૧૭૧.

**નીલ (૮)** કુબેરના નવ નિધિમાંનો આઠમો નિધિ.

**નીલ (૯)** આપણે રહીએ છીએ એનાથી જિલડી બાજુએ આવેલો એક પર્વત. એની દક્ષિણે રમ્યક દેશ હોઈને એ પૂર્વ-પશ્ચિમ. ક્ષાર સમુદ્રને અડીને રહ્યો છે. / ભારં ભીષ્મં ૨૦ ૬.

**નીલ (૧૦)** કિષ્કિંધાની દક્ષિણે આવેલી માહિષ્મતી નગરીનો રાજા. રાજસૂયયજ્ઞ કાળે એને સહદેવે જીત્યો હતો. / ભારં સલાં ૦ સં ૩૧. ● પછી અશ્વમેધ વખતે એ અર્જુનને શરણે આવી સહાયતામાં રહ્યો હતો.

**નીલ (૧૧)** ભારતવર્ષીય પર્વતવિશેષ / ભાગં ૫-૧૯-૧૬.

**નીલ (૧૨)** ઇલાવૃત્તની ઉત્તરમાં આવેલો પર્વત-વિશેષ / ભાગં ૫-૧૬-૮.

**નીલકંઠ** સમુદ્રમંથન કાળે તેમાંથી હાલાહલ વિષ નીકળ્યું હતું. એ વિષ ત્રૈલોક્યને દહન કરવા લાગ્યું. તેથી દેવોએ શ્રી શંકર ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી તેમણે એને ગ્રહણ કર્યું. આથી એમને કંઠ કાળા-નીલ-વર્ણનો થયો, તે ઉપરથી શ્રી શંકર

ભગવાનનું 'પડેલું' નામ. આ અર્થના એમનાં ઘણાં નામ છે. / ભાગં ૮ ૨૬ં ૦ સં ૭.

**નીલકુંડ** ભારતવર્ષીય એક તીર્થ.

**નીલકેતુ** નીલધ્વજ શબ્દ જુઓ.

**નીલધ્વજ** હસ્તિનાપુરની દક્ષિણે નર્મદાને કાંઠે આવેલી માહિષ્મતી નગરીનો રાજા. એને સુનંદા નામે પત્ની અને પ્રવીર નામે પુત્ર હતો. એક સમયે પ્રવીર પોતાની મદનમંજરી નામે સ્ત્રી સહવર્તમાન વનવિહાર સારુ ગયો હતો. ત્યાં એણે પાંડવોએ અશ્વમેધ સારુ છૂટો મૂકેલો શ્યામકર્ણુ અશ્વ ફરતો ફરતો આવેલો દીઠો અને પકડ્યો. એ કારણથી અશ્વની રક્ષાને સારુ આવેલા વૃષકેતુની સાથે એને યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં વૃષકેતુ મૂર્ચ્છિત થતાં અનુશાલવ યુદ્ધને માટે મોખરે આવ્યો. એણે યુદ્ધ કરીને પ્રવીરનો પરાલવ કર્યો. આ વર્તમાનની નીલધ્વજને જાણ થવાથી એ આવીને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. અમિની સહાયતાને લઈને અર્જુનથી એની આગળ ટકાયું નહિ. એમ થતાં એણે નારાયણાસ્ત્ર છોડ્યું. આ ઉપરથી અગ્નિએ આવીને નીલધ્વજ અને અર્જુન વચ્ચે સખ્ય કરાવ્યું. પછી એણે અર્જુનને નાના પ્રકારનાં રત્ન, ભૂષણો વગેરે આપ્યું અને એની સહાય સારુ દક્ષિણ દિશામાં જવા સવારીમાં જોડાયો. / જૈમિનીં ૦ અશ્વમેં ૦ સં ૧૫.

નર્મદા નદીની દક્ષિણમાં કિષ્કિંધા નગરી ઘણી દૂર આવેલી છે, મતલબ કે માહિષ્મતી નામની એ નગરીઓ હોવી જોઈએ અને રાજાઓ પણ જુદા જુદા જ એ ખુલ્લું છે. એ બંનેને અગ્નિનો સહાય હતી. નામમાં માત્ર સહજ તફાવત છે. એક નીલ અને બીજો નીલધ્વજ.

**નીલપરાશર** પરાશર કુળનો એક ઋષિ અને એનું કુળ. એ કુળમાં અપોહય, બ્રાહ્મમય, ખ્યાતેય, કૌતુબતિ, અને હર્યશ્વી એટલા ઋષિઓ પ્રસિદ્ધ હતા.

**નીલલોહિત** મહાદેવનો એક અવતાર.

નીલલોહિતકદમ બ્રહ્મદેવના ચાલુ માસમાં બીજે કદમ-દિવસ (૪. કદમ શબ્દ જુઓ.) આ કદમના આરંભમાં નીલલોહિત નામે શિવનો અવતાર થયો હતો માટે એવું આ નામ પડ્યું છે.

નીલા ભારતવર્ષીય નદી.

નીલાંબર નીલાં (કાળાં) રેશમી વસ્ત્ર પરિધાન કરતા હતા. સખખ બલરામનું આ નામ પડ્યું છે.

નીલિની અબ્જમીઠ રાજની ચાર સ્ત્રીઓમાંની એક.

નીલી ઉપર કહેલી નીલિનીનું ન:માન્તર.

નીવાતકવચ નિવાતકવચ શબ્દ જુઓ.

નૃગ સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના દસ પુત્રોમાંનો બીજો.

એના પુત્રનું નામ સુમતિ.

નૃગ (૨) સૂર્યવંશી નૃગ કુળોત્પન્ન ઓઘરથ રાજનો પુત્ર. એણે પુષ્કરતીર્થમાં કોટચાવધિ ગોપ્રદાન આપ્યાં હતાં. તેમાં એક વખત એવું બન્યું કે એણે પૂર્વે એક બ્રાહ્મણને આપેલા ગોપ્રદાનમાંની ગાય ચૂકથી રાજની ગાયોના ટોળામાં આવી અને એ એકવાર અપાયેલી ગાય બીજીવાર બીજા બ્રાહ્મણને દાનમાં અપાઈ. એમ થવાથી બંને બ્રાહ્મણોમાં અઘડો પેઠો અને નિર્ણય કરાવવા રાજ પાસે આવ્યા. રાજએ આ અઘડાનો નિકાલ ઘણો લખાવ્યો. એથી બ્રાહ્મણોને બહુ કષ્ટ થયું. આ કારણથી ગુસ્સે થઈને જેને એ ગાય પ્રથમ આપી હતી તે બ્રાહ્મણે રાજને શાપ આપ્યો કે જ તું સરડો થઈશ. રાજને આ શાપની ખબર થતાં જ એણે ઉશાપની યાચના કરી. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે કૃષ્ણને હાથે તારો ઉદ્ધાર થશે. રાજ પોતાના પુત્રને રાજ્યાભિષેક કરી પોતે અરણ્યમાં ગયો હતો, ત્યાં સરડો થઈને પડ્યો. પછી આગળ જતાં કૃષ્ણના હસ્તસ્પર્શથી એનો ઉદ્ધાર થયો. / વા. ૨૦ ઉત્તર ૦ ૫૪-૫૪; ભાર. ૦ અનુશા. ૦ અ. ૭૦.

નૃચક્ષુ ચન્દ્રવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશમાંના સુનીય રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર સુખીનલ.

નૃષંજય સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન પાંડવ વંશના મેધાવિરાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દૂર્વ રાજ.

નૃમૃણા પલ્લદ્વીપમાંની એક નદી.

નૃષદ્ગ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ / વા. ૨૦ ઉત્તર ૦ સ. ૧૭.

નાંસંહ ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરની ચોથી ચોકડીના કૃતયુગમાં થયેલો વિષ્ણુનો અવતાર. એ અરધો નર અને અરધો સિંહ, એવો આકૃતિવાળો હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. એણે હિરણ્યકશિપુને મારીને પ્રહ્લાદનું સંરક્ષણ કર્યું હતું / દેવી ભા. ૪ સ્કં. ૦ અ. ૧૬; મત્સ્ય. ૦ અ. ૪૭.

નાસિંહતાપિની અથર્વાણુ વેદોપનિષદ

નેતિષ્ય એક બ્રહ્મર્ષિ ( ૨. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નેત્ર સોમવંશી યદુપુત્ર સહસ્રજિતના વંશના હૈહય કુળના ધર્મ નામના રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ કૃતિ હતું.

નેપાલ વિદેહદેશની ઉત્તરે આવેલો - હિમાલયની દક્ષિણના દેશ - હાલનું નેપાળ તે જ. / ભાર. ૦ વ. ૨૨૫-૬.

નેમિ બલિની સેનાનો પ્રમુખ. દૈત્યવિશેષ / ભાગ. ૮-૬-૨૨.

નેઋતિ નનઋતિ દિશા.

નેકજિહ્વ એક બ્રહ્મર્ષિ / (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નેકદ્દુ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

નેકપૃષ્ઠ ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર. ૦ ભીષ્મ. ૦ અ. ૯.

નેકશિ એક બ્રહ્મર્ષિ ( ૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

નેગમેય અનલ નામના વસુનો પુત્ર.

નેદ્રાણિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૨ અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

નેદ્રુવ એક બ્રહ્મર્ષિ ( ૨ કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

નેમિષ શતદ્રુ નદી પરનું એક તીર્થ

નેમિષકુંજ તીર્થવિશેષ.

નેમિષારણ્ય નર્મદાની ઉત્તરે અને કુરુ દેશની પશ્ચિમે આવેલું વનવિશેષ.

નેશ્વેયસ વૈકુંઠમાંનું વનવિશેષ / ભાગ ૩. સ્કં. અ. ૧૫.

નેષધ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો નિષધ દેશનો રાજ / ભાર. ૦ દ્રોણ. ૦ અ. ૩૨.

નેષાદિ દ્રોણનો શિષ્ય એકલવ્ય નામનો નિષાદ તે.

નોખંધન પૂર્વ કદમની રાત્રિમાં જ્યારે બ્રહ્મદેવ જિંઘતા હતા, અને બધા સમુદ્ર એક થઈને જળ જળ બંખાકાર થયું હતું, ત્યારે મત્સ્યર્ષી

ભગવાનની આજ્ઞા ઉપરથી સત્યવ્રત રાજાએ પોતે ખેડા હતા તે નૌકાને જે પર્વતના શૃંગની જેડે બાંધી હતી તે શૃંગનું નામ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૮૭.

● મૂળમાં હિમાલયનું શૃંગ એમ લખ્યું છે. પરન્તુ નિત્ય પ્રલયમાં ભૂલોક, ભૂવલોક અને સ્વલોક એ બધા ખૂડી બધ એટલું પાણી ચઢે છે. તે હિમાલયનું શૃંગ ઉઘાડું રહેવાનો સંભવ જ ક્યાં રહ્યો? માટે લેખકોના પ્રમાદથી હિમાલયનું નામ દાખલ થઈ ગયું છે.

ન્યગ્રોધ સોમવાંશી યદુકુળોત્પન્ન ઉગ્રસેનના નવ પુત્રોમાંનો ત્રીજો. કંસનો ભાઈ. ધનુર્યાગ ક.જે એને બળરામે મારી નાખ્યો હતો.

ન્યગ્રોધ (૨) કૃષ્ણના પૌત્રમાંનો એક.

ન્યગ્રોધ (૩) વનવાસના સમયમાં, એકદા જે ઝાડના મૂળ આગળ પોતાની માતા અને બીજા પાંડવોને થાક ખાવા ખેસાડીને ભીમસેન પાણી અને સુગંધીવાન કમળો લેવા ગયો હતો તે વડનું વૃક્ષવિશેષ / ભાર૦ અ૦ ૧૬૩-૨૦.

ન્યગ્રોધ (૪) બીજું ન્યગ્રોધ (વડ અગર શમીવૃક્ષ) વૃક્ષવિશેષ, જેની નીચે કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા, ભારતચુદ્ધ પછી દુર્યોધન સંતાયો હતો તે ધરા પાસે જતાં પહેલાં, સંતાઈ રહ્યા હતા તે.

ન્યગ્રોધ (૫) ન્યગ્રોધનું ઝાડ જેને પરીક્ષિતને દંશ કરવા જતાં મળેલા આહ્વાણ્ય કશ્યપને પોતાની શક્તિ બતાવવાને તક્ષકે દંશ કરીને બાળી નાખ્યું હતું અને જેને કશ્યપ આહ્વાણ્યે વિઘાબળે સજીવન કર્યું હતું તે / ભાર૦ આ૦ ૪૩-૪

૫

પંકિતરથ દશરથ રાજા.

પંચકર્પટ પશ્ચિમ માલવ-માળવાનો પશ્ચિમ તરફનો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

પંચગણ્ય અપર ઉત્તર બીલુક દેશનો ઉત્તરનો દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

પંચચૂડા એક અપસરા. એને નારદની જેડે સ્ત્રીઓના સ્વભાવ સંબંધી સંવાદ થયો હતો. / ભાર૦ અનુસા૦ અ૦ ૩૮

પંચજન એક પ્રબળપતિ. એની અસિક્તિ નામની કન્યા તે પ્રાચેતસ દક્ષની સ્ત્રી હતી. એ કન્યાનું બીજું નામ પાંચજની હતું.

પંચજન (૨) સહ્યાદ દૈત્યનો પુત્ર. એ સમુદ્રમાં રહેતો હતો. જ્યારે કૃષ્ણ પોતાના ગુરુ સાંદીપનિ મુનિના પુત્રની શોધ કરવા ગયા હતા, ત્યારે એમણે એને માર્યો હતો અને એના અસ્થિનો વગાડવાનો શંખ કર્યો હતો. આ ઉપરથી કૃષ્ણના શંખનું પાંચજન્ય નામ પ્રસિદ્ધ છે. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૪૫.

પંચજની ઋષભદેવના પુત્ર ભરત રાજાની સ્ત્રી.

પંચતીર્થ નારીતીર્થ તે જ. (નારીતીર્થ શબ્દ બુઓ.)

પંચનદ આબીર દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨. ● એ દેશ સહજ વાયવ્ય દિશાએ હોઈ પાંચ નદીઓ વચ્ચે હોવાને લીધે આ નામ પડ્યું છે. હાલનો પંબળ પ્રાંત.

પંચપટ્ટી શકદ્વીપ માંભલી નદી.

પંચમાણ્ય મદન-કામદેવ. એ સ્વરૂપે ઘણો સુંદર છે. એને ભ્રમર-મધમાંખીઓની પલ્લુછવાણું શેરડીનું અથવા ફૂલનું ધનુષ્ય અને પાંચ પુષ્પરૂપી બાણ છે. આસોપાલવ, કમળ, સરસવનું ફૂલ, આંબાનો મોર અને ભૂરું કમળ, એ પાંચ; અગર બીજે મતે, ચંપો, આંબાનો મોર, નાગકેસર, કેવડો અને બીલીનું ફૂલ એ પાંચ પુષ્પો એનાં બાણ છે.

પંચબ્રહ્મ મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત્

પંચમી ભારતવર્ષીય નદી.

પંચભૂત પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ.

પંચયક્ષા એક નદી.

પંચરાત્ર ભગવાનકૃત ગ્રંથવિશેષ.

પંચવક્ત્ર પાંચ મોં હોવાને લીધે શંકર ભગવાનનું પડેલું નામ. આ જ અર્થસૂચક પંચાનન વગેરે અનેક પર્યાયો છે.

પંચવટી ગોદાવરી નદીને ઉત્તરે આવેલું સ્થળ-વિશેષ. દાશરથિ રામ દંડકારણ્યમાં ફરતા હતા ત્યારે અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞા ઉપરથી થોડો સમય અહીં વાસ કરવા આવ્યા હતા. લક્ષ્મણ પાસે પર્ણકુટી

બંધાવી તેમાં સીતા સહવર્તમાન રહેતા હતા. અહીં રહે ઘણી મુદત થઈ તેવામાં એક સમય શર્પણખા એમની પાસે આવી અને કપટથી રામને પોતાને વરવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. રામે તું લક્ષ્મણને પરણ કહી તેની પાસે મોકલવાથી ત્યાં ગઈ. એટલે લક્ષ્મણે એનું નાક કાપી નાખીને વિરૂપ કરી દીધી. (શર્પણખા શબ્દ જુઓ.) આમ વિરૂપ થવાથી દુઃખી થઈ તે ખર નામના રાક્ષસ પાસે ગઈ. આ ઉપરથી ખર પોતાના અનુચરો સહિત રામ ઉપર ચઢી આવ્યો અને બધા અનુચરો સહિત માર્યો ગયો. (૧. ખર શબ્દ જુઓ.)

આગળ જતાં રાવણની આજ્ઞાથી મારીચ નામે રાક્ષસ મુગતું રૂપ ધરીને રામ પાસે આવ્યો. રામે એને મારી નાખ્યો. મારીચે કપટથી લક્ષ્મણ દોડ એવી ખૂમ પાડીને પ્રાણ તજ્યા. સીતાએ લક્ષ્મણને રામની સહાયે જવાનું કહ્યું પણ એણે કહ્યું કે એ ઘાટો રામનો ન હોય. પણ સીતાને એ સાંત્વન રુચ્યું નહિ અને એણે દુઃસહ વાગ્યાણ વડે વીંધી નાખ્યો. તેથી સીતાની નિર્ભત્સના કરીને લક્ષ્મણ રામ પાસે ગયો. / વાં ૨૦ અરણ્ય ૦ સં ૪૪-૪૫.

દરમ્યાન ભિક્ષુને વેશધારી રાવણ સીતા પાસે આવ્યો. એનું કપટ ન કળવાથી સીતાએ એનો સત્કાર કર્યો. રાવણે કહ્યું કે તું આવી સુંદર હોઈ આ રાક્ષસોથી ભરેલા અરણ્યમાં કેમ રહી છે? સીતાએ સંક્ષેપમાં ઉત્તર આપ્યા પરથી રાવણે તેને કહ્યું કે તું મારી જોડે લંકામાં ચાલ. અહીં રામની સાથે રહીશ નહિ. મારું ઐશ્વર્ય ધણું હોઈ હું લંકાનો રાજા છું અને તને લેવાને જ આવ્યો છું. સીતાએ કહ્યું કે પરસ્ત્રીનું હરણુ એ નિંદ્ય કર્મ છે. માટે તારો આ વિચાર અપવિત્ર છે, અને એ તારો પ્રાણઘાતક થઈ પડશે. માટે મારું એ છે કે એ વિચાર છોડી દઈ તું તારે લંકામાં ચાલ્યો જા. પરંતુ સીતાનું કહેવું રાવણને રુચિ કર નહોતું. એણે પોતાનું ઘોર રૂપ પ્રકાશ્યું અને સીતાને રથમાં નાખી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યો. સીતાએ ધણું આક્રંદ કર્યું અને રામ અને લક્ષ્મણને ઘણી હાંકા મારી. એની ખૂમો સાંભળી જટાયુ નામનો ગીધરાજ

ત્યાં આવ્યો. એણે સીતાને છોડાવવાને રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી પોતાનો પ્રાણ માત્ર ખોયો. (જટાયુ શબ્દ જુઓ.)

મારીચને મારીને રામ પંચવટીએ પાછા આવ્યા તો માર્ગમાં એમને દુશ્મિહૂન થવા લાગ્યાં. આથી વિમનસ્ક થઈને ચિન્તા કરતાં કરતાં ચાલ્યા. એમણે લક્ષ્મણને પોતાની તરફ આવતો દીડો. લક્ષ્મણ આવી પહોંચતાં કહ્યું કે અરે, સીતાને એકલી મૂકીને તું અહીં કેમ આવ્યો? લક્ષ્મણે સીતાએ કહેલાં વચનો કહ્યાં અને કહ્યું કે મારી વિનંતી કેવળ નિરુપાય થવાથી જ હું અહીં આવ્યો. રામ કહે કે એ તેં કીક કર્યું નાહ. હશે, જ થયું તે થયું. બંને ભાઈ આશ્રમે આવી જુએ છે તો સીતા મળે નહિ. આથી શોક કરતાં, પશુપક્ષીઓને પૂછતાં અરણ્યમાં ભમવા માંડ્યું.

રામ અને લક્ષ્મણ પંચવટીમાંથી નીકળી પ્રસ્રવણ પર્વતની બાજુએ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં દક્ષિણમાં ગયા. / વાં ૨૦ અરણ્ય. સ. ૫૭-૬૪. આ સ્થળમાં ઘણા જૂના અને મોટા પાંચ વડ હોવાથી એનું આ પંચવટી નામ પડ્યું છે.

**પંચશિખ** એક બ્રહ્મર્ષિ. એ કપિલા નામની બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હતો માટે એને કાપિલેય પણ કહેતા. જનદેવ નામનો જનક તે આનો બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ શિષ્ય હતો. એ શાંખ્યદર્શનનો આચાર્ય હતો.

**પંચશિર** અથવા શીર્ષક એક બ્રહ્મર્ષિ

**પંચાયન** શિવનું નામાન્તર.

**પંચાસરસ** દણ્ડકારણ્યમાં આવેલું તીર્થવિશેષ. બળરામ તીર્થયાત્રા વખતે અહીં આવ્યા હતા. / ભાગ ૦ ૧૦-૭૯-૨૮.

**પંચાબ્દપિતર** વત્સર, સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇડવત્સર અને અનુવત્સર એ રુદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, સોમ અને વાયુ એ પાંચ દેવતાઓને અનુક્રમે આ પાંચ નામે છે.

**પંચાલ** ભર્યાશ્વ શબ્દ જુઓ. શહિલખંડ-પાંચાળના ઉત્તર પાંચાળ અને દક્ષિણ પાંચાળ એમ બે

વિભાગ હતા. ઉત્તરની રાજધાની અહિંચત્ર અને દક્ષિણની કંમ્પિલ્ય. ઉત્તર પાંચાળ દ્રુપદ પાસેથી દ્રોણાચાર્યે લઈ લીધા હતા. દક્ષિણ પાંચાળમાં દ્રૌપદીના પિતા દ્રુપદનું રાજ્ય હતું. દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોને વરી હતી.

પટચર એક રાક્ષસ. એને શરતર રાજ્યે માર્યો હતો.

પટચરદેશ ભારતવર્ષાદિ દક્ષિણ અપરમત્સ્યદેશની દક્ષિણે આવેલો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

પટવાસક એક સર્પ.

પટુશ પનસ નામના વાનરે મારેલો રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

પંડિત સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર. એને ભીમે માર્યો હતો.

પંડિતક ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

પણવ વાઘવિશેષ / ભાગ૦ ૧-૧૦-૧૫.

પણિ પાતાળનો એક અસુરવિશેષ / ભાગ૦ ૫ સ્કં. અ. ૨૪.

પણિ (૨) મહાકૃપણ ભતિવિશેષ. ઋગ્વેદમાં એને બુહિહીન, ગુહી, બ્રહ્મુખી, નાસ્તિક, કોઈનું સારું નહિ બોલનારી અને ઈશ્વરપૂજન ન કરનારી દસ્યુની એક અદેખી ભતિ તરીકે વર્ણવી છે. એ ભતિ ગાયો ચોરીને ગુફાઓમાં સંતાડતી. પણિએ ચોરી લીધેલી ગાયો સરમાએ પાછી આણી હતી.

પતંગ સ્વાયંભૂમન્વંતરમાંના મરીચિ ઋષિના છ પુત્રોમાંનો ચોથો. એ પછી કૃષ્ણના બંધુવર્ગમાં જન્મ્યો હતો (૧. ઊર્ણા શબ્દ જુઓ.)

પતંગ (૨) મેરુકણ્ણિકા પર્વતોમાંનો એક પર્વત.

પતંગી તક્ષર્ણની પત્ની / ભાગ૦ ૬-૬-૨૧.

પતંગલ કપિગોત્રોત્પન્ન એક બ્રહ્મર્ષિ. એનું કાષ્ય એવું નામ પણ કહ્યું છે.

પતંગલિ કદુપુત્ર એક નાગ.

પતંગલિ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પતન રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૫.

પત્નીશાળા યત્નમંડપનો ભાગવિશેષ / ભાગ૦ ૪-૫-૧૪.

પથિકૃત પાયશ્ચિત્ત સારુ કરવામાં આવતો અગ્નિવિશેષ / ભા૦ વ૦

પદ્મ કદુપુત્ર એક નાગ

પદ્મ (૨) એક રાજર્ષિ.

પદ્મ (૩) કુબેરના નવ નિધિમાંનો એક.

પદ્મકલ્પ થઈ ગયેલો છેલ્લો કલ્પ.

પદ્મકેતન ગરુડનો પુત્ર.

પદ્મચિત્ર કદુપુત્ર એક નાગ.

પદ્મળલ દેશવિદેશ.

પદ્મનાભ કદુપુત્ર નાગમાંનો એક. એ આત્મવિદ્યા સંપન્ન હતો, માટે ધર્મારણ્ય નામનો ઋષિ એનો શિષ્ય થયો હતો.

પદ્મનાભ (૨) ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રોમાંનો એક.

પદ્મનાભ (૩) વિષ્ણુનું એક નામ.

પદ્મનાભ (૪) એ નામનું એક તીર્થવિશેષ.

પદ્મનાભ (૫) ધાર્મિક સર્પ પદ્મનું ખીજું નામ / ભાર૦ શાં ૩૬૫-૪.

પદ્મભૂ આત્મયોનિરૂપ ક્રમણમાંથી ઉત્પત્તિ હોવાથી પડેલું બ્રહ્મદેવનું એક નામ. એ અર્થવાચક ખીજાં અનેક નામો છે.

પદ્મા લક્ષ્મીનું એક નામ.

પદ્માક્ષ ચંદ્રહાસ રાજનો કનિષ્ઠ પુત્ર.

પદ્માવતી લક્ષ્મીનું નામાન્તર.

પનસ રામની સેનામાંનો એ નામના બે વાનર રાજ્યો.

પનસ (૨) વિભીષણના ચાર રાક્ષસ અમાત્યોમાંનો એક.

પંપા દંડકારણ્યમાંની એક નદી / વા૦ રા૦ અરણ્ય૦ સ૦ ૭૫ • અનાગંડી ડુંગરાથી આઠ માઈલ દૂર ઋષ્યમુખ્ય પર્વતમાંથી નીકળનાર તુંગભદ્રા નદીનો એક કાંટો / ભા૦ વ૦ ૮૨-૧૬૨.

પંપા (૨) એ નામે સરોવર / ભા૦ વ૦ ૨૮૦-૪૪.

પંપાસરોવર દંડકારણ્યમાંનું સરોવર ( માંડિકણ્ણી શબ્દ જુઓ.)



પયસ્વ વારુણીઅંગિરા ઋષિના આઠ પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.

પયસ્વિની ભારતવર્ષીય એક નદી.

પયોદ વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પયોળ્લી વિંધ્યાચળમાંથી નીકળતી એક નદી. વરાડ પ્રાંતની તાપીનો એક કાંટો - પૂર્ણા નદી તે જ.

પયોળ્લીસંગમ પયોળ્લા નદી સમુદ્રમાં મળે છે - સંગમ થાય છે ત્યાં, ખીલીમેરા પાસેનું તીર્થ.

પર વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

પરકાશય ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભીખ૦ અ૦ ૯.

પરણ્ય તગડાની અંક સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પરતંગણા દેશવિશેષ.

પરંતપ તામસ મનુના દશ પુત્રો પૈકીનો એક.

પરપુરંજય હૃદય કુળોત્પન્ન એક રાજા. એ કોનો પુત્ર હતો તે જણાતું નથી. માત્ર એના સંબંધી ઈતિહાસ એટલો જ જણાય છે કે એણે મૃગ ધારીને એક ઋષિને મારવાથી એને ઘણું જ પશ્ચાત્તાપ થયો. મરનાર કોનો પુત્ર હશે એની એણે શોધ કરવા માંડી. તપાસ કરતાં કરતાં એ તાર્કિચ-ઋષિના આશ્રમે આવી ચઢ્યો. આશ્રમમાં જઈ ઋષિને વંદન કરીને ખેડો. એટલામાં એણે મારી નાખેલા ઋષિપુત્રને ત્યાં દીઠો. આ ઉપરથી આશ્ચર્ય પામી એ ઋષિને પૂછવાનું કરતો હતો, એટલામાં ઋષિએ જ એને કહ્યું કે રાજા, આશ્ચર્ય પામીશ નહિ. અમે અમારા તપના બળને લઈને ઈચ્છા-મરણી - મરણ હોય ત્યારે જ મરી જઈએ એવા - છીએ. માટે જ, તને બ્રહ્મહત્યા થઈ એવો ડર મનમાં લાવીશ નહિ. આ સાંભળી ઋષિનું સ્તવન કરી, એમને વંદન કરી એણે પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૮૪.

પરબ્રહ્મ અથર્વણ વેદનું એક ઉપનિષદ.

પરમકાંબોજ લોહદેશની ઉત્તરે આવેલો દેશ. એને અપર કાંબોજ પણ કહ્યો છે. પાંડવોના સમયમાં ઉત્તરે એની અગાડી ઋષિક દેશ હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૭.

પરમહંસ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ બન્નેનાં આ નામનાં ઉપનિષદો છે તે.

પરમેષ્ટિ બ્રહ્મદેવ.

પરમેષ્ટિ (૨) ઋષભદેવ વંશના દેવદ્યુમ્ન રાજાને ધેનુમતી નામની સ્ત્રીને પેટ થયેલો પુત્ર. એને સુવર્ચલા નામની સ્ત્રી અને તેને પેટ થયેલો પ્રતીહ નામનો પુત્ર હતો.

પરવીરાક્ષ ખર રાક્ષસના બાર અમાત્યોમાંનો એક.

પરશુરામ ચાલુ વૈવસ્વેત મન્વંતરમાંના ભૃગુઋષિ, જે વારુણીભૃગુ એવા નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેના વંશના પ્રખ્યાત ઋષિક ઋષિના પુત્ર જમદગ્નિના પાંચ પુત્રોમાંનો એક. એ ઉન્મત્ત અને ક્ષત્રિયોનો વધ કરવાના આશયથી જ વિષ્ણુનો અંશાવતાર હતો. એનો જન્મ ચાલુ મન્વંતરની ઓગણીસમી ચોકડીના ત્રેતાયુગમાં થયો હતો. / દેવી૦ ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૬.

એક સમયે પરશુરામ આશ્રમમાં નહોતો તે વખતે કાર્ત્વીર્ય રાજા આવીને જમદગ્નિ ઋષિની કામધેનુ બલાત્કારે હરણ કરી પોતાને નગર લઈ ગયો. આ વાતની ખબર પરશુરામને થતાં જ પોતે કાર્ત્વીર્યને ત્યાં ગયો. નગર બહાર રહીને કહેણુ મોકલ્યું કે મારા પિતાની કામધેનુ આણી છે તે તરત જ પાછી મોકલી આપો, નીકર યુદ્ધ કરવા આવવું. કાર્ત્વીર્ય આથી ગુસ્સે થયો અને પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. બન્નેનું ઘણું કાળ સુધી જખરું યુદ્ધ થયું. તેમાં એણે કાર્ત્વીર્યના હજાર હાથ કાપી નાખ્યા અને આખરે ઠાર માર્યો. તે કામધેનુ લઈને ઘેર આવ્યો. (કાર્ત્વીર્ય શબ્દ જુઓ.)

આ વાતને ઘણું વખત થઈ ગયો. કાર્ત્વીર્યના પુત્રો પોતાના પિતાના મૃત્યુનું વેર લેવાનો લાગ બેતા હતા. એક વખત પરશુરામ આશ્રમમાં નહોતો તે લાગ સાધીને તેઓ એકાએક ત્યાં આવ્યા અને જમદગ્નિનો વધ કરીને નાસી ગયા. આશ્રમમાં આવીને જે બનાવ બન્યો હતો તે જોઈને પરશુરામને પારાવાર કષ્ટ થયું. ક્રોધાવિષ્ટ થઈને એણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે પૃથ્વી ઉપરના સઘળા ક્ષત્રિયોને મારીને તેમના લોહીથી ઋષિકાદિ પિતરોને તર્પીશ

આ પછી એણે પોતાની માતા રેણુકાના શોકની શાન્તિ સારુ જમદગ્નિને સજીવ કર્યાં. (ભારતમાં પિતાને દહન કર્યાં એવો લેખ છે, પરન્તુ એ લેખ વિરોધી છે.) પછી તરત જ નીકળીને કાર્તવીર્યના નગરમાં ગયો. કાર્તવીર્યના પુત્રો જોડે ઘણું ભયં- કર યુદ્ધ કરીને તે સઘળાને ઠાર માર્યાં.

પછી એણે આખા ભારતખંડમાં ફરીને એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી નાખી. ક્ષત્રાણીઓએ પોતાનાં બાળક ઋષિઓના આશ્રમમાં લાવીને મૂક્યાં હતાં તે માત્ર બચ્યાં. સૂર્યવંશી મૂલક નામનો રાજા સ્ત્રીઓમાં સંતાઈ ગયો તેથી ઊગર્યો તેમ જ વિદેહી જનક રાજા બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવાથી બચ્યો. આમ ક્ષત્રિય માત્રને મારીને તેમના લોહીના પાંચ દ્રોહ ભર્યાં અને એ લોહી વડે પોતાના પિતરોનું શ્રાદ્ધ કરી, ઋષિકાદિ પિતરોને તર્પણ દ્વારા તૃપ્ત કર્યાં. એ દ્રોહ રામહદ નામે હજુ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરશુરામે બંને પૃથ્વી ક્ષયપોને આપી અને પોતે સ્વસ્થ થઈને તપમાં ગૂંથાયા. એમ છતાં પણ એમને ભાળ મળે કે અમુક જગાએ ક્ષત્રિ છે તો તરત ત્યાં જાય અને એને મારે. આથી ક્ષયપે એમને કહ્યું કે મને આપેલી ભૂમિમાં એમ કરવું એ અયોગ્ય છે. અરે એ ભૂમિમાં તમારે રહેવું ધરાધરી અનુચિત છે. આ ઉપરથી પરશુરામ સમુદ્ર તીરે ગયા અને સમુદ્ર પાસે જમીન માંગી લઈ એનું શર્પારક એવું નામ પાડી તે દેશ વસાવી પોતે ત્યાં રહ્યા. એ દેશ હાલ કોંકણ નામે પ્રસિદ્ધ છે. (શર્પારક શબ્દ જુઓ.) શર્પારક તે હાલનું મુંબઈ પાસેનું સોપારા.

આમ વસ્તુસ્થિતિ ચાલતી હતી એવામાં એવીસમી ચોકડીમાં દાશરથિ રામનો જન્મ થયો. એમણે સીતાના સ્વયંવર કાળે શંકર ધનુનો પોણ તરીકે ભંગ કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાં જ પરશુરામ પોતે જનકને ત્યાં ગયા. પરશુરામ ચિરંજીવી હોવાથી એમનામાં વિષ્ણુનું તેજ સદા કાળ રહે, તે કોઈ ક્ષત્રિય ઊગરે જ નહિ. સખબ

ભગવદ્વિષ્ણુથી એમનાથી વિષ્ણુતેજ નીકળીને રામના શરીરમાં ગયું ત્યાર પછી પરશુરામ કેવળ ઋષિ તરીકે જ ગણવા લાગ્યા. એમની રહેણી- કરણી પણ ઋષિ જેવી જ બની રહી. / વાં ૨૦ બાં ૨૦ ૭૪-૭૬ ● પરશુરામ આઠમા સાવણિ મન્વંતરમાં થનારા સપ્તર્ષિઓમાંનો એક થનાર છે.

આ હકીકત વાસ્ત્વીકિ રામાયણ અને અધ્યાત્મ રામાયણ પરથી સારાંશરૂપે લીધેલી છે, ન્યૂનાધિક્યની શંકા મનમાં આણવી નહિ.

**પરશ્વપરાયણ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**પરાંતદેશ** ભારતવર્ષીય દેશ / ભારત બીષ્મત અં ૦  
**પરાવસુ** રૈભ્ય ઋષિનો પુત્ર અને વિશ્વામિત્રનો પૌત્ર. (યવક્રીત શબ્દ જુઓ.)

**પરાવસુ** (૨) એ નામનો અસુર.

**પરાશર** મૈત્રાવરુણિ વસિષ્ઠના પૌત્ર અને શકિત ઋષિના પુત્ર. એમની માતાનું નામ અદ્યખંતિ હતું. એક દિવસે એ વસિષ્ઠ ઋષિની આગળ રમતા હતા ત્યારે એણે 'તાત' એમ કહીને હાક મારી. એ સાંભળીને એની માતાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પરાશરે એ જોઈ રડવાનું કારણ પૂછ્યું. એણે કહ્યું : ભાઈ, વસિષ્ઠ ઋષિ તારા પિતા નથી, પિતામહ છે. તારા પિતાને તો રાક્ષસો ખાઈ ગયા છે. આ ઉપરથી એમને ધણું જ દુઃખ થયું. કાંઈ કાળે મોટા થયા તેમ જ તપોબળે કરીને તેજસ્વી પણ થયા. એમના મનમાં રાક્ષસસત્ર કરવાનો વિચાર આવ્યો અને એમણે તેનો આરંભ ધરા- ધરી કર્યો. હજીરોને બાળી મૂક્યા. આ જોઈને પુલસ્ત્ય ઋષિ એમની પાસે આવ્યા અને સત્ર બંધ કરવા પ્રાર્થના કરી. પણ પરાશર કંઈ એમનું કહ્યું સાંભળે નહિ. એ ઉપરથી પુલસ્ત્યે વસિષ્ઠ પાસે જઈને પાત્ર પાસે સત્ર બંધ કરાવવાની પ્રાર્થના કરી. વસિષ્ઠે પરાશર પાસે જઈને એનો કાપ શમાવી, એની પાસે સત્ર બંધ કરાવ્યો. / ભારત આદિ ૦ ૧૭૮. ● પરાશર એ વસિષ્ઠકુળમાં

મંત્રદ્રષ્ટા હોઈને એના વંશમાં વસિષ્ઠ, મિત્રા-વરુણ અને કુડન એ ત્રણ પ્રવરોના ગૌરપરાશર, નીલપરાશર, સ્વેતપરાશર, કૃષ્ણપરાશર, શ્યામ-પરાશર અને ધૂમ્રપરાશર એવા છ ભેદ થયા હતા. પરાશરને આગળ જતાં કૃષ્ણદ્વૈપાયન નામે પુત્ર થયો હતો. / મત્સ્ય૦ અ૦ ૨૦૦.

**પારિકુટ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.)

**પરિપ્લવ** સોમવંશી પાંડવવંશીય સુખનીલ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રવું નામ સુનય રાજ.

**પરિપ્લવતીર્થ** તીર્થવિશેષ / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૧૨

**પરિખર્ષ** ગરુડપુત્ર.

**પરિવત્સર** પાંચસંવત્સરનો ભેદવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૨૨-૭.

**પરિવર્તિની** ભાદરવા શુદ્ધ અગિયારસ.

**પરિવ્રાજકાત્રપૂર્ણા** એ નામનું અર્થર્થણુ વેદનું ઉપનિષદ.

**પરિશ્રવા** સોમવંશી ભીમસેનનો પુત્ર. એની માનું નામ સુકુમારી. એની સ્ત્રીનું નામ શેખ્યા સુદરી. એના પુત્રા દેવાપિ, શાન્તવુ અને બાલ્હિક. એનું પ્રતીપ એવું ખીજું નામ હતું. / ભા૦ આ૦.

**પરિશ્વંગ** સ્વાયંભૂ મન્વન્તરના મારીચિ ઋષિના છ પુત્રો પૈકી એક. કૃષ્ણના ભાઈ તરીકે જન્મ લઈ એ કાંસને હાથે માર્યો ગયો હતો.

**પરીક્ષિત** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન એક રાજ. વંશાવળીમાં એનું નામ નથો. આયુ નામના મંકુ-કાધિપતિની કન્યા સુશોભના એની સ્ત્રી થતી હતી. શલ, બલ અને દલ એ નામના ત્રણ પુત્રા હતા. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૬૨.

**પરીક્ષિત (૨)** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશના સંવરણુ રાજનો પૌત્ર. કુરુ રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો મોટો.

**પરીક્ષિત (૩)** એ નામનો એક રાજ. એ કયા કુળનો હતો એ જણાવું નથો, પરંતુ એને પણુ જન્મેજ્ય નામે પુત્ર હતો.

**પરીક્ષિત (૪)** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અર્જુન પાંડવનો પુત્ર અને અભિમન્યુનો વિરાટપુત્રી ઉત્તરાને

પેટે થયેલો પુત્ર. શ્રી ભગવાને અશ્વત્થામાના પ્રહારાશ્ચી એનું ગર્ભમાં રક્ષણ કર્યું હતું. તે વખતે ગર્ભમાં એણે શ્રી ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હતાં. જન્મતાં જ એ ભગવાનને ઓળખતો હોય, પરીક્ષા કરતો ન હોય એમ બધાના સામું જોતો, તે ઉપરથી એનું આ નામ પડ્યું હતું.

મોટા થયા પછી એણે કૃપાચાર્ય પાસે વેદ-વિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાં ધણો પ્રવીણ હતો. એની ઉમ્મરના છત્રીસમા વર્ષે એનો રાજ્યાભિષેક કરી, સુભદ્રાને એની પાસે મૂકી પાંડવો સ્વધામ ગયા હતા. / ભાર૦ મહા-પ્રસ્થા૦ અ૦ ૧.

પોતાના મામા વિરાટ પુત્ર ઉત્તરની કન્યા ધરાવતીને એ પરણ્યો હતો. એને પેટે એને જન્મેજ્ય, શ્રુતસેન, ભીમસેન અને ઉગ્રસેન એમ ચાર પુત્ર થયા હતા. પાંડવોની પછી એણે ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યું. એક વખતે એ રથમાં બેસી અરણ્યમાં ફરતો હતો તે વખતે એણે રાજ્યિહ્ન ધારણુ કરેલા કોઈ શૂદ્રને એક ગાય અને બળદને પીડા કરતો દીઠો. એ પાસે જતાં ગાય અને બળદની સાથે એને કેટલીક વાત થઈ, જે પરથી જણાયું કે ગાય એ પૃથ્વી, બળદ એ ધર્મ, અને શૂદ્ર એ કલિ હતો. કલિને પકડીને એ દંડવા જતો હતો તેટલામાં એ શરણે આવ્યો અને અભય માંગ્યું.

પરીક્ષિતે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા, અને તેને અંગે ભદ્રાશ્ચ, કેતુમાળ, ભરતવર્ષ અને ઉત્તરકુરુ ઇં જાણુદ્રીપના ભાગે જાણુ હતા એવું ભાગવત પરથી જણાય છે. પરંતુ આ લેખને અર્જુને રાજસૂય યજ્ઞ વખતે જે દિગ્વિજય કર્યો હતો તે વખતના વર્ણનમાં પાર્યનેદ ત્વયા શક્યં પુરં જેતું કથં ચ ન કલ્યું છે તેથી બાધ આવે છે, એટલે કોઈએ પાછળથી બનાવ્યો હશે એમ જણાય છે. પુરાણોમાં આવા લેખ પુષ્કળ મળી આવે છે, પણ પૂર્વાપર વિરોધ હોવાથી આ ગ્રંથમાં ગાળી કાઢવા છે.

પરીક્ષિત રાજ આવો નીલિવાન અને ધર્મિષ્ઠ

હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધ યોગે એને દુર્ણીદિ સૂઝી. એક સમયે મૃગયાને સારુ ગયો હતો ત્યાં શ્રમિત થવાથી નજરે પડેલા શમીક ઋષિના આશ્રમમાં ગયો. આશ્રમમાં સમાધિસ્થ શમીક ઋષિ સિવાય કોઈ મળે નહિ. રાત્રએ સમાધિમાં લીન થઈને બેઠેલા શમીક ઋષિના ગળામાં એક મૂએલો સાપ પહેરાવ્યો અને પોતે ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ કાર્ય કોઈ ઋષિના પુત્રે જ્ઞેયું; તેણે શમીક ઋષિનો પુત્ર શૃંગી નદીમાં નહાતો હતો ત્યાં જઈને તેને આ સમાચાર કહ્યા. સાંભળતાં જ એને ક્રોધ ચઢ્યો અને ક્રોધથી વિવશ થઈ એણે નદીમાંથી પાણી હાથમાં લઈ શાપ દીધો કે મારા પિતાના ગળામાં સાપ પહેરાવનારનું આજ્ઞા સાતમે દિવસે સર્પ-દંશથી મૃત્યુ થશે. (૨. શમીક શબ્દ જુઓ.) પરીક્ષિતે પોતાનો મરણકાળ સમીપ આવ્યો જાણી જન્મેજન્મને રાત્રગાદી પર બેસાડ્યો અને પોતે ભાગરથી ગંગાને દક્ષિણ તીરે અન્નત્યાગ કરીને મરવા સારુ બેઠો. ત્યાં શુક્રાચાર્યે એને ભાગવત શ્રવણ કરાવ્યું. સાત દિવસ પૂરા થતાં તક્ષકના દંશથી એનું મૃત્યુ થયું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૪૦-૪૪.

પોતાની છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે પરીક્ષિત રાત્ર ગાદીએ આવ્યો હતો. એણે સાઠ વર્ષ રાત્ર્ય કર્યું. મરતી વખતે એની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. / દેવી૦ ભાગ૦ ૨૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૬. ● પરીક્ષિત રાત્ર ભારતવર્ષમાં રહેતો હતો એ ચોક્કસ છે. યદા પરીક્ષિતકુરુજગાંલવસન્ કલિં પ્રવિષ્ટં નિજ ચક્રવર્તિતે ॥ આ વાક્ય ઉપરથી કુરુદેશની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં એ રાત્ર્ય કરતો હતો એ સ્પષ્ટ છે. તે ભરતખંડના કયા ખંડમાં હતો એ શંકાસ્પદ છે, પણ કલિની જ્ઞેડે એના ભાષણમાં છે કે 'તું બ્રહ્માવર્ત' નામના મારા ક્ષેત્રમાં રહીશ નહિ.' એ નિશ્ચયાત્મક છે કે એ ભરતખંડમાં થયો હતો. પાંડવો ભરતખંડમાં થયા હતા એ તો સર્વામાન્ય છે.

પરુષ ખર રાક્ષસના ખાર અમાત્યમાંનો એક.

પરુણ્ણી રાવી નદી તે જ.

પરોક્ષ સૌમવંશી યથાતિ પુત્ર અનુરાજના ત્રણમાંનો નાનો પુત્ર

પર્ણન્ય રૈવત મન્વંતરમાંના સપ્તઋષિઓમાંનો એક. પર્ણન્ય (૨) સવિતા નામના આદિત્યનું ખીજું નામ. પ્રતિવર્ષ ફાગણ મહિનામાં સૂર્યમંડળ પર એનું આધિપત્ય હોય છે. (૧. તપસ્વ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણન્ય (૩) મુનીના દેવગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક. પર્ણજંગ વિશ્વામિત્રનો પુત્ર. / ભાર૦ અનુ૦ ૧૭-૫૨.

પર્ણવિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણશાલ ગંગા અને જમના વચ્ચેના યામુનગિરિની તળેટીમાં પૂર્વે હતું તે ગામ. / ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૬૮.

પર્ણા હિમવાન પર્વતનો કન્યા, અને જૈગીષ્વય ઋષિની સ્ત્રી.

પર્ણગિરિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણગારિ પર્ણગિરિ તે જ.

પર્ણાદ એક ઋષિ.

પર્ણાદ (૨) દમયંતીએ નલની શોધને માટે મોકલેલો બ્રાહ્મણ. (૫. નલ શબ્દ જુઓ.)

પર્ણાશા પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી ભારતવર્ષીય નદી. એનું ખીજું નામ શીતતોયા. રજ-પૂતસ્થાનમાં આવેલી બનાસ નદી - ચંબલ નદીની એક શાખા તે જ.

પર્યાવર્તન જે માણસ અતિથિ ઉપર અનાહૂત આંખો કાઢે તેનાં નેત્ર ગીધ પક્ષી જે જગાએ ફેડી નાંખે છે તે નરક.

પર્વણ રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૫.

પર્વતઋષિ નારદનો ભાણેજ. (૨. નારદ શબ્દ જુઓ.) જન્મેજન્મના સર્પસત્રમાં એ સદસ્ય હતો.

પર્વતાયુ બાલધી ઋષિના પુત્ર મેધાવીનું ખીજું નામ. (બાલધી શબ્દ જુઓ.)

પલ્લાલા માતૃગણ્યમાંનો એક દેવતા.

પલિંગુ એક બ્રહ્મર્ષિ.

પાલિત લોમશ નામના બિલાડાને પાશમુક્ત કરનાર એક ઉંદર. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૩૮.

પદહૃવ એક જાતિવિશેષ. મનુ એમને ઉત્તરના રહેવાસીઓ કહે છે. કદાચ ઈરાનીઓ હોય. તેઓ

સગર રાજની આજ્ઞાથી દાઢી રાખતા વસિષ્ઠની ગાયના પૂંછડામાંથી ઉત્પન્ન થયા એમ મનુ કહે છે.

**પદ્મવદેશ** મદ્રદેશની પશ્ચિમે આવેલો સમુદ્રમાંનો દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

**પવન** ઉત્તમ મનુના પુત્રમાંનો એક.

**પવન (૨)** એક રાજર્ષિ.

**પવન (૩)** મેરુની તળેટીમાં આવેલા પર્વતોમાંનો એક.

**પવનહૃદ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**પવમાન** અગ્નિથી સ્વાહાને પેટે થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક. એના પુત્રતું નામ હવ્યવાહ. અરણ્યીનાં લાકડા ઘસવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આનો જ અંશ હોઈને તેને ગાર્હાપત્ય નામ આપેલું છે. એ અગ્નિ ગૃહસ્થાને મુખ્યત્વે પૂજ્ય છે.

**પવમાન (૨)** ઉત્તાનપાદ વિજિતાશ્વ રાજનો શિખંડિનીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો ખીજો. પૂર્વજન્મે એ અગ્નિ હોઈને વસિષ્ઠ ઋષિના શાપને ક્ષીધે બંને લાઈએ સહિત જન્મ ધારણ કરવો પડ્યો હતો.

**પવમાન (૩)** પ્રિયવ્રત મેધાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો ત્રીજો પુત્ર. એ શાકદ્વીપના એ જ નામના વર્ષને અધિકારી હતો.

**પવમાન (૪)** શાકદ્વીપમાંનો ત્રીજો વર્ષ.

**પવિત્ર** ઇંદ્ર સાવણી મન્વંતરમાંનો દેવવિશેષ.

**પવિત્રકૃત** ભારતવર્ષીય પર્વત.

**પવિત્રપાણિ** એક બ્રહ્મર્ષિ.

**પવિત્રવતી** કૈાંચદ્વીપમાંની નદી.

**પવિત્રા** ભારતવર્ષીય નદી.

**પશુ** યજ્ઞવિશેષ / ભાગ૦ ૫-૭-૫.

**પશુ (૨)** સવિતા નામના પાંચમા આદિત્ય અને પૃથ્વિનાં આઠ સંતાનો પૈકી એક / ભાર૦ ૬-૨૮-૧.

**પશુપતિ** મહાદેવ.

**પશુમુખ** સપ્તર્ષિનો નોકર, એક શ્વ. એની સ્ત્રીનું નામ ગણ્ડા.

**પશ્ચિમ આનર્ત** પશ્ચિમ તરફનો દેશવિશેષ. એની રાજધાની કુશસ્થલી અગર દ્વારકા. પાંડવોના સમયમાં અહીં બલરામ અને કૃષ્ણ વગેરે રહેતા હતા. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

**પશ્ચિમ ઉત્સવસંકેત** પાટધાન દેશની કિંચિત્ વાયવ્ય દિશામાં આવેલો દેશ. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૨.

**પશ્ચિમ કિરાત** પશ્ચિમ બર્બરની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. એની પશ્ચિમે પશ્ચિમ યવનદેશ આવેલો છે.

**પશ્ચિમ કાંબોજ** પશ્ચિમ શૂરસેન દેશની બરોબર પશ્ચિમે નહિ પણ સહજ આડે આવેલ દેશ. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૧૦૧.

**પશ્ચિમત્રિગર્ત** શિખિ દેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં ક્ષેમકર ઇ૦ પાંચ રાજા હતા. / ભાર ઉલ્લાસ૦ અ૦ ૧૬૧.

**પશ્ચિમદશાણુ** મહેથદેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં હિરણ્યવર્મા નામનો રાજા હતો.

**પશ્ચિમ પાંચાલ** બંગલદેશની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં દ્રુપદ રાજા હતો. / ભાગ૦ ૧ સ્કં૦ અ૦ ૧૦.

**પશ્ચિમબર્બર** પશ્ચિમ સમુદ્રમાંનો દેશ.

**પશ્ચિમ મત્સ્ય** કુરુક્ષેત્રની પશ્ચિમે અને સારસ્વત-દેશની પૂર્વે આવેલો દેશ.

**પશ્ચિમ માલવ** ઇંદ્રપ્રસ્થની પશ્ચિમે આવેલો માલવા-દેશ.

**પાશ્ચિમ યવન** પશ્ચિમ સમુદ્રમાંનો યવનોનો દેશ.

**પશ્ચિમ મશક** પશ્ચિમ સમુદ્રમાંનો શક લોકોનો દેશ.

**પશ્ચિમ શૂરસેન** પશ્ચિમ પાંચાળની પશ્ચિમે આવેલો દેશ. એની રાજધાની મથુરાનગરી.

**પદ્મવ** દેશવિશેષ.

**પાક ઇન્દ્રે** મારેલો એક અસુર. એના ઉપરથી જ ઇન્દ્રનું પાકશાસન એવું નામ પડ્યું છે.

**પાકશાસન ઇન્દ્રનું** એક નામ.

**પાકશાસન (૨)** અર્જુનનું એક નામ.

**પાંચજની** એકડાની સંજ્ઞાવાળો અસિકની શબ્દ ભુઓ.

**પાંચજન્ય** કૃષ્ણના શંખનું નામ; પંચજન નામના દૈત્યના અસ્થિનો બનેલો માટે.

**પાંચજન્ય (૨)** એ નામનો એક અગ્નિ. / ભા૦ વન૦ અ૦ ૨૨૦.

**પાંચજન્ય (૩)** જંબુદ્વીપની આબુખાબુ આવેલા આઠ ઉપદ્વીપમાંનો છઠ્ઠો ઉપદ્વીપ.

**પાંચરાત્ર** નારદે ઉપદેશેલા સાત્વતતંત્રનું ખીજું નામ્નાન્તર. મૂળનો ભાગવત ધર્મ તે જ. એમાં ચાર વેદ અને સાંખ્યયોગ એ પાંચેનો સમાવેશ થાય છે. સખ્ય આ નામ પડ્યું છે. / ભાર૦ શાં. ● કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે આનો કર્તા સાંખ્યયોગનો કર્તા પંચશિખ હશે.

**પાંચાલ** પાંચાળરાજ્યનો દેશ. ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વે એક અને પશ્ચિમે એક, એમ બે દેશ છે. વિશેષ હકીકત સારુ યોગ્ય સ્થળે જોવું.

**પાંચાલ (૨)** દુપદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો પિતા.

**પાંચાલ્ય** આરુણિ નામનો ઋષિ તે જ.

**પાંચાલી** દુપદ રાજ્યની કન્યા, કૌપદીનું ખીજું નામ.

**પાટલાવતી** ભારતવર્ષીય નદી. ચંબલ નદી (ચર્મણવતી) નો એક કાંઠો; કાળાસિંધ તે જ.

**પાટિક** શ્યામપરાશરકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

**પાંડવ** પાંડુ રાજ્યની બે સ્ત્રીઓ કુંતી અને માદ્રીને ધયેલા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ - આ પાંચ પુત્રો તેમ જ તેઓમાંનો દરેક. પૂર્વકલ્પમાં તેઓ વિશ્વલુક, ભૂતધામા, શિખિ, શાંતિ અને તેજસ્વી એ ક્રમે પાંચ ઇંદ્ર હતા. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૯૭.

**પાંડવી** પાંડવ પુત્ર અને વંશજોની સ્વધારણ સંજ્ઞા.

**પાંડર** નાગવિશેષ.

**પાંડુ** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશના કુરુપુત્ર જહ્નુના કુળમાં જન્મેલા વિચિત્રવીર્ય રાજ્યનો વિચિત્રવીર્યના મરણ પછી અંબાલિકાને પેટે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર. (અંબાલિકા શબ્દ જુઓ.) એનો જન્મ ધૃતરાષ્ટ્રની પછી થયો હતો, એટલે જોકે ધૃતરાષ્ટ્ર મોટો હતો પણ એ જન્માંધ હોવાને લીધે ભીષ્મે આ પાંડુને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ગાદીએ આવીને રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પ્રથમ કુંતીભોજ નામના રાજ્યએ પોતાની કુંતી નામની કન્યા અને ત્યાર પછી મદ્રદેશના રાજ્યએ પોતાની માદ્રી નામની કન્યા એને પરણાવી હતી. (કુંતી અને માદ્રી શબ્દ જુઓ.)

પાંડુ રાજ્યએ પોતાની ઉભય સ્ત્રીઓ સહિત સુખે રહી, ભીષ્મની સલાહ પ્રમાણે નીતિથી ઘણું વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એક સમયે પોતાની બન્ને સ્ત્રીઓને જોડે લઈને વનવિહાર કરવા અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં એક દિવસ એ મૃગયા કરતો હતો ત્યારે દમ નામનો કાઈ ઋષિ મૃગવેષે પોતાની સ્ત્રીની સાથે ક્રીડા કરતો હતો. પાંડુને આ વાતની ખબર ન હોવાથી ખીજા મૃગના ઉપર બાણ ફેંકતાં એણે એ મૃગવેષ ધારણ કરેલા ઋષિ પર પણ ફેંક્યું. એ બાણ એને વાગ્યું અને મરણોન્મુખ થયેલા એ મૃગે પોતાનું મૂળરૂપ ધારણ કર્યું. પ્રાણ છોડતાં છોડતાં એણે પાંડુને શાપ આપ્યો કે તું પણ આમ જ સ્ત્રી-સમાગમ કરતાં જ મૃત્યુ પામીશ. પાંડુને શાપથી પારાવાર દુઃખ થયું; અને આ બધી વાત પોતાની સ્ત્રીઓને કહી. તેઓ પણ ઘણી શોકાવિષ્ટ બની ગઈ. પરંતુ નિરુપાય હોવાથી એમણે એમ કહ્યું કે રાજ્ય એમની જોડે સમાગમ ન કરે. આ વાતની બહુ જ કાળજી રાખી.

પછી પાંડુને વિચાર થયો કે જો હવે હું નગરમાં જઈને રાજ્ય કરવા માંડું, તો કદાચ સ્ત્રી સમાગમની ઇચ્છા થાય, અને મરવા દહાડો આવે. માટે રાજ્ય પર જવું જ નહિ અને અરણ્યમાં રહીને શરીર ક્ષીણ કરીને તપ કરવામાં વખત ગાળવો, એ ઉત્તમ. એણે આ બધું વૃતાંત ભીષ્મને જણાવ્યું અને એની આજ્ઞા લઈને પોતે સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન હિમાલયના શતશૃંગ નામના શિખર પર જઈને રહ્યો. ત્યાં જઈને એણે તપનો આરંભ કર્યો.

પાંડુ રાજ્ય અહીં આ પ્રમાણે તપ કરવામાં અને ત્યાં ખીજા તાપસો હતા તેમની જોડે સમાગમ કરવામાં અને ઇતિહાસો સાંભળવામાં કાળગમન કરતો હતો, તેવામાં કુંતીએ એક દિવસ એને કહ્યું કે મને બાળપણમાં દુર્વાસા તરફથી પુત્રપ્રાપ્તિના મંત્ર મળેલા છે. મને આજ્ઞા કરશે તો એ મંત્રના જપને પ્રભાવે હું પુત્ર ઉત્પન્ન કરીશ. કેમકે હવે સંતતિ થવાનો માર્ગ જ રહ્યો નહિ પાંડુને એ સાંભળી આનંદ થયો અને એણે અનુમોદન

આપવાથી કુંતીએ યમ-ધર્મ, વાયુ અને ઈંદ્ર એમના મંત્ર વડે વર્ષે વર્ષે એક, એમ ત્રણ વર્ષમાં ક્રમે કરીને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન એમ ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાં. બાકી રહેલ એક મંત્ર પોતાની શોકથી માદ્રીની ઇચ્છાથી એને આપ્યો. એ મંત્ર બે વખત જપવાથી માદ્રીને નકુળ અને સહદેવ એમ બે પુત્રો થયા. આમ ત્રણ અને બે, પાંચે પુત્રો દિવસાનુદિવસ ઊછરતા અને બળ અને તેજવાન થતા જોઈને પાંડુ, રાણીઓ અને ખીજ તાપસોને ઘણો હર્ષ થવા લાગ્યો. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૧૮, ૧૨૪.

એક વખત એમ બન્યું કે પાંડુને પોતાને શાપની વિસ્મૃતિ થઈ અને માદ્રીએ ઘણું પ્રકારે મના કરી છતાં તેની સાથે બળાત્કારે સમાગમ કર્યો. એમ થતાં જ તે તત્કાળ મરણ પામ્યો. એ જોઈને વર્ણવાય નહિ એટલો સર્વેને શોક થયો. પણ નિરુપાય. પોતાના યોગથી રાજનું મૃત્યુ થયું એથી માદ્રીને પણ બહુ જ દુઃખ થયું. માદ્રીએ પોતાના બન્ને પુત્રો કુંતીને સોંપ્યા અને પોતે પાંડુની સાથે સહગમન કર્યું. / ભાર૦ આદિ૦ અ૦ ૧૨૫

પાંડુને પુત્ર થયાની હકીકત હસ્તિનાપુરમાં ભીષ્મ વગેરેને પૂર્વે જણાવી હતી. થોડે કાળે પાંડુના મરણના સમાચાર પણ એમના બાણવામાં આવ્યા. કુંતીને અને એના પુત્રોને નગરમાં આણવાનો વિચાર ભીષ્મે કર્યો, એટલામાં તે તપસ્વીઓએ એમને હસ્તિનાપુરમાં પહોંચાડ્યાં. આથી ભીષ્મને આનંદ થયો. તપસ્વીઓએ એને માનપૂર્વક સત્કાર કરી વિદાય કર્યો અને કુંતી તથા કુમારોને ત્યાં રાખી લીધાં.

**પાંડુ (૨)** એક ક્ષત્રિ. ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા જન્મેજ્યનો પુત્ર. ધૃતરાષ્ટ્રાદિ એને સાત ભાઈઓ હતા.

**પાંડુર** એક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**પાંડુરાષ્ટ્ર** ભારતવર્ષીય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ભીષ્મ૦ અ૦ ૯.

**પાંડુરોચિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**પાંડ્ય** ભારતવર્ષીય દેશ. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૫૪.●

પાંડવોના સમયમાં આ દેશ ઈંદ્રપ્રસ્થની દક્ષિણે આવેલી ક્ષિષ્કંધા નગરીની આ બાજુએ હતો. ત્યાં સાગરધ્વજ નામે રાજ્ય હતો. આ દેશના એ જ દિશામાં આવેલા એક ભાગને આ ગ્રંથમાં દક્ષિણ અપર પાંડ્ય નામ કહ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૧.

**પાંડ્ય (૨)** પાંડવ પક્ષનો એક રાજ્ય. / ભાર૦ કર્ણ૦ અ૦ ૨૦.

**પાંડ્ય (૩)** ચિત્રાંગદનો પિતા. દ્રાવિડનો રાજ્ય. એને અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. એનાં પ્રવીર, ચિત્રવાહન અને મલયધ્વજ એવાં ખીજાં નામ હતાં.

**પાણિક** એક ઋષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**પાણિખાત** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**પાણિનિ** કદ્રુપુત્ર નાગોમાંનો એક.

**પાણિનિ (૨)** એક ઋષિ. (૧. વિશ્વામિત્ર શબ્દ જુઓ.) એ જ વ્યાકરણકર્તા હોવો જોઈએ.

**પાણિમાન** વરુણ લોકમાંનો નાગવિશેષ.

**પાતાલ** ભૂમિની નીચે જે સાત લોક છે તેમાંનો સાતમો. બાકીનાને પણ સાધારણ રીતે એ જ નામ કહેવાય છે. નાગ, દૈત્ય, દાનવો, યક્ષ વગેરે ત્યાં રહે છે. વિષ્ણુપુરાણ પ્રમાણે અતલ, વિતલ, નિતલ, ગભસ્તિમત, મહાતલ, સુતલ અને પાતાલ એમનાં નામો છે. પદ્મપુરાણ પ્રમાણે તેમનાં નામ અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એવાં છે. શિવપુરાણમાં આઠ નામ કહ્યાં છે : પાતાલ, તલ, અતલ, વિતલ, તાલ, વિદિપાતાલ, શર્કરાભૂમિ અને વિજય. નારદે પોતે ત્યાં જઈ આવ્યા પછી તેનું ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

**પાદપ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**પાદન** પંચાવન હજાર શ્લોકના પૂરનું મહાપુરાણ. પદ્મપુરાણ તે જ.

**પાપમોચની** ક્ષાગણુ વદ ૧૧.

**પાપહર** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**પાપહરા** ભારતવર્ષીય નદી.

**પાપાશિની** ભારતવર્ષીય નદી.

પાર સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અબ્ધીદ પુત્ર બૃહદ્રિષુના વંશના રુચિરાશ્ચ રાજનો પુત્ર. એને વિબ્રાજ એવું બીજું નામ હતું. એને પૃથુસેન અને નીપ નામે બે પુત્ર હતા.

પાર (૨) દક્ષસાવર્ણિ મન્વંતરમાંનો એક દેવવિશેષ.

પારણ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

પારદ ભારતવર્ષીય દેશ.

પારસાક એક દેશવિશેષ. પરન્તુ એ નામ ભારતમાં મળતું નથી, માટે પૂર્વે એનું બીજું નામ હોય. આ નામ અર્વાચીન હશે.

પારા પારિયાત્રા પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદી.

પારા (૨) એક અંકસંજ્ઞાવાળી કાશકી નદીનું બીજું નામ.

પારાવત એક નાગવિશેષ.

પારાવતાશ્ચ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન.

પારાશર પરાશર ઋષિના વંશજો.

પારાશર્ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું બીજું નામ.

પારિકારારિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પારિજાત નારદની જોડે મય દાનવે બનાવેલું સભાગૃહ જેવા આવેલો ઋષિ.

પારિજાત (૨) ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું દેવતરુ કદ્મવૃક્ષ. / ભા. ૦ આ. ૦ ૧૮-૫૧. • કૃષ્ણ એ વૃક્ષ હઈ ગયા હતા અને સત્તલામાંને ત્યાં રોપાવ્યું હતું. / ભા. ૦ સ. ૦ ૫૭; ભા. ૦ ૧૦ ૨૩૦ અ. ૦ ૫૯; હરિવ. ૦ બીજો અ. ૦ ૬૪.

પારિજાતક પારિજાત તે જ. / ભા. ૦ ૮-૮-૬

પારિપ્લાવ ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પારિપાત્ર વિંધ્યમાલને! ઉતરનો ભાગ. અહીં કૃષ્ણ અને ઈંદ્રને યુદ્ધ થયું હતું. કૃષ્ણના પગના ભારથી એ ખેસી ગયો છે. એનું નામાન્તર પારિયાત્ર

પારિભદ્ર પ્રિયવ્રતના પુત્ર બાહુના સાત પુત્રોમાંનો પાંચમો પુત્ર. એનો વર્ષ એના જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પારિભદ્ર (૨) શાહમલી દ્વીપના સાત વર્ષોમાંનો પાંચમો વર્ષ.

પારિયાત્ર સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવંશીય અનીહ રાજના બે પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ બલ.

પારિયાત્ર (૨) મેરુની તળેટી આગળના પર્વતોમાંનો એક.

પારિયાત્ર (૩) ભારતવર્ષીય એક પર્વત. એમાંથી વેદસ્મૃતિ, વેત્રવતી, વૃત્રધની, સિંધુ, પર્ણાશા, નર્મદા, કાવેરી, મહતી, પારા, ધન્વતી, રૂપા, વિદિશા, વેણુમતી, શિપ્રા, અવંતી, કુંતી વગેરે નદીઓ નીકળી છે તે (મત્સ્ય. ૦ અ. ૦ ૧૧૩.)

પારિયાત્ર (૪) એક નાગવિશેષ.

પારીક્ષિત પરીક્ષિત રાજના પુત્રાનું સાધારણ નામ. ખાસ કરીને જન્મેજયને માટે વાપરવાની રૂઠિ છે.

પાર્થ પૃથા અથવા કુંતીના યુધિષ્ઠિરાદિક ત્રણ પુત્રની સંજ્ઞા

પાર્થિવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પાર્વતિકા ભારતવર્ષીય નદી.

પાર્વતી દક્ષયજ્ઞમાં બળી મૂઆ પછી સતીએ હિમાલયને ત્યાં અવતાર લીધો હતો, તેથી હિમાલયને સંબંધે પડેલું સતીનું નામ. એ કારણે સતીનાં બીજાં હૈમવતી, ગિરિજા વગેરે અનેક નામ છે.

પાર્વતીય ભારતમાં દુર્યોધનના મામા શકુનિનું આ નામ મળે છે.

પાર્ષત પૃષત રાજના પુત્ર દ્રુપદ રાજનું બીજું નામ

પાર્ષતી દ્રૌપદીનું બીજું નામ

પાર્વતીય લોકવિશેષ.

પાર્ણિ એકિતાન રાજનો સારથિ

પાલ એક નાગવિશેષ. / ભા. ૦ આ. ૦

પાલક કલિયુગમાં બૃહદ્રથની પછી થયેલા પ્રલોત રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર વિશાખધૃપ/ભા. ૦ ૧૨-૧-૩

પાલકાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાલિશય એક બ્રહ્મર્ષિ. (૨. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાલોહ એક બ્રહ્મર્ષિ. (વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પાવક સ્વાહાને અગ્નિથી થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો એક. વીજળીના ચમકારમાં જે અગ્નિ છે તે આ જ. એ બ્રહ્મચારીએને પૂજ્ય છે. એના પુત્ર તે સહરક્ષ નામનો અગ્નિ

પાવક (૨) ઉત્તાનપાદવંશીય વિજિતાશ્ચ રાજના ત્રણ પુત્રોમાંનો એક પુત્ર.



પાવકાક્ષ રામની સેનાનો એક વાનર. / વાં ૨૧૦  
યુદ્ધં સં ૭૩.

પાવકિ કાર્તિકેયનું નામ (અગ્નિભૂ શબ્દ જુઓ.)

પાવન મિત્રવિદાને કૃષ્ણથો થયેલો પુત્ર.

પાવન (૨) ભારતવર્ષીય તીર્થ.

પાવની સરસ્વતી નદીનું નામ.

પાવમાન્ધ એક ઋષિ.

પારાશિની એક નદી.

પાશાંકુશા આસો સુદ અગિયારસ.

પાશાની શુક્તિમાન પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી.

પાશિવાટ ભારતવર્ષીય દેશ.

પાશી એક ક્ષત્રિય, સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર.

પાશુપત અથર્વાવેદોપનિષત.

પાશુપત (૨) એક ભારતવર્ષીય તીર્થ

પાશુપત (૩) શિવનું અસ્ત્રવિશેષ.

પાસુરાષ્ટ્ર વસુદાન રાજનો દેશવિદેશ.

પાખંડપુર સંજમનીપુરીની આગનેથી દિશાએ આવેલું  
નગરવિશેષ.

પિંગ એક બ્રહ્મર્ષિ.

પિંગ (૨) એક તીર્થવિશેષ

પિંગલ સૂર્યના અનુચરોમાંનો એક.

પિંગલ (૨) એક ઋષિ. એ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં  
સદસ્ય હતો.

પિંગલ (૩) ત્રણ અંકવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન એક  
ઋષિએ જન્મેજયના સર્પસત્રમાં એક સદસ્ય હતો.

પિંગલ (૪) છંદશાસ્ત્રનો સમર્થ લખનાર ઋષિ.  
એણે એ વિષય પર આઠ સૂત્રગ્રંથ લખ્યા છે.  
ઈસવીસન પૂર્વે ખસો વર્ષ ઉપર થયેલો માનવામાં  
આવે છે. એને સમુદ્રકિનારે મગરે મારી નાખ્યો હતો.

પિંગલ (૫) એ નામનો રાજા. ઘણીવાર ચારની  
સંજ્ઞાવાળા પિંગળ સાથે ભૂલથી એક મનાય છે;  
અને પિંગલશાસ્ત્રનો લખનાર કહેવાય છે.

પિંગળક એક ગંધર્વ.

પિંગળા મિથિલા નગરીમાં રહેનારી એક વેશ્યા.  
એ એના ધંધાવાળીઓ કરે છે તેમ એક દિવસ  
સુંદર વેશથી સજ્જ થઈને રોજના ક્રમ પ્રમાણે

સંધ્યાકાળે કોઈ પુરુષ આવે એવું ઇચ્છતી  
પોતાને ખારણે બેસી હતી. પરંતુ તે દિવસે ઘણી  
વાર બેસી રહી છતાં કોઈ પુરુષ આવ્યો નહિ.  
તોપણ મનમાં કોઈ આવે, કોઈ આવે એમ  
ધારીને ક્ષણે ક્ષણે ખારીએ આવીને બેસી રહે  
અને માર્ગમાં જોવા કરે, આમ કરતાં કરતાં અરધી  
રાત વીતી ગઈ, છતાં કોઈ પુરુષ એની વાંચના  
કરતો આવ્યો નહિ. આથી એના મનમાં પોતાના  
ધંધા પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો અને વૈરાગ્ય  
આવ્યો. એના મનમાં આવ્યું કે મારા હૃદયમાં  
રહેલો પરમપુરુષ એ જ ખરો. એ પરમાત્મા  
સિવાય ખીજું જુદું છે. એના પૂર્વજન્મ પુણ્યે  
કરીને એને જ્ઞાન થયું કે પરમાત્મા જ મારો  
સનાતન પતિ. પછી એણે અન્ય પુરુષો પ્રતિ  
તિરસ્કારભર્યું ગીત ગાવા માંડ્યું. આવી ચિત્ત-  
વૃત્તિ થવાથી એણે પોતાનો ધંધો ત્યજી દીધો  
અને ભગવદ્ભક્ત બનીને કૃતાર્થ થઈ. / ભાગ ૦ ૧૧  
સ્કં. અં ૮.

પિંગલાક્ષ શિવના રુદ્રગણમાંનો એક.

પિરછલ એક નાગવિશેષ.

પિરિછલા ભારતવર્ષીય નદી

પિંજરક એક નાગવિશેષ.

પિંજલા ભારતવર્ષીય નદી.

પિંજવન સુદાસ રાજનો પિતા. સુદાસ પૈંજવન  
કહેવાતો.

પિંઠર વરુણલોકમાંનો એક અસુર.

પિંહડસેકતા સર્પવિશેષ. / ભાર ૦ આં ૫૭-૮.

પિંડાર એક નાગવિશેષ.

પિંડારક દારકાની પાસેનું એક તીર્થવિશેષ. /  
ભાગ ૦ ૧૧, સ્કં ૦ અં ૧.

પિંડારક (૨) એક નાગવિશેષ.

પિતર દેવ્યોનિમાંની એક ભતિવિશેષના દેવ.  
એઓ નિરંતર સ્વર્ગમાં જ રહે છે. એઓ ઘણા  
તેજસ્વી અને ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી શકે છે.  
અગ્નિબવાત, સૌમ્ય, કાવ્ય, ખર્ષિપદ અથવા આર્તવ,  
સોમપ, સુસ્વધા અથવા આબ્યપ, હવિષ્મંત,

અર્ચના, સાગ્નય, નિરગ્નય, વૈરાજ ઈત્યાદિ એમના અનેક ભેદ છે. સ્વાયંભૂવ મન્વંતર માંલકા દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની સોળ કન્યામાંથી સ્વધા નામની કન્યા એમને આપી હતી. સ્વધાને પેટે વયુના અને ધરિણી નામે બે પ્રહ્લનિષ્ઠ કન્યા થઈ હતી. / મત્સ્ય ૦ અ ૦ ૧૩-૧૫. ● એમાં અગ્નિષ્વાત બર્હિષદ, સોમપ, હવિષ્મંત, અજ્યપ અને સુકાલી એ અનુક્રમે મરીચિ, અત્રિ, ભૃગુ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય અને વસિષ્ઠ એમના પુત્ર હોઈ, દેવ, દૈત્ય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમને પૂજ્ય છે. / મનુ-સ્મૃતિ ૦ અ ૦ ૩૦ શ્લો ૦ ૧૯૬-૧૯૯.

**પિતામહ** પોતાના માનસપુત્રા વડે પ્રજા નિર્માણ કરાવવાથી તે પ્રજાને અંગે પડેલું પ્રહ્લદેવનું નામ.

**પિતામહ** (૨) ભીષ્મ તે જ.

**પિતામહ** (૩) પ્રહ્લાનું નામ.

**પિતૃકલ્પ** પ્રહ્લદેવના ચાલુ મહિનામાં હવે પછી થનારા ત્રીસમા દિવસ-કલ્પનું નામ. (૪. કલ્પ શબ્દ જુઓ.) એ ત્રીસમો કલ્પ તે પ્રહ્લદેવની અમાસ સમજવી.

**પિતૃતીર્થ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**પિતૃવર્તી** પૂર્વે કુરુદેશમાં કૌશિક નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો; તેના સાત પુત્રો પાકી કનિષ્ઠ પુત્ર. બીજા છોકરા સ્વરૂપ, ક્રોધન, હિંસ, પિશુન, કવિ, વાગ્દુષ્ટ, એ નામે હતા; અને સાતમો આ પિતૃવર્તી. એ સાતે ગર્ગમુનિ પાસે અધ્યયન માટે રહેતા હતા. એઓ અહીં હતા તેવામાં ઘેર એમને પિતા મરણ પામ્યો. એ બધાએ પિતાનું ઔર્ધ્વ-દેહિત શ્રાદ્ધ કર્યું. બાદ ગુરુ પાસે આવીને રહ્યા. એઓ ગુરુનું ગૃહકાર્ય કરી પછી ગુરુની સવત્સી ગાયને વનમાં ચારવા લઈ જતા. એક વખત અનાવૃષ્ટિ થઈ. આથી ખાવાનું અન્ન ન મળવાથી એમને ઘણા અપવાસ પડ્યા અને દુઃખી થયા. રોજના નિયમ પ્રમાણે એક વખત ગાયને ચરાવવા અરણ્યમાં ગયા ત્યાં સાતે ભાઈઓ ભૂખને લીધે બહુ જ દુઃખી થયા. પારાવારનું દુઃખ પડવાથી

એમને લાગ્યું કે ગાયને ભક્ષ્ય કરીએ. આ વિચાર બળી પિતૃવર્તી, જે સૌથી નાનો હતો તેણે કહ્યું કે તમારે ગાય ખાવી હોય તો પિતૃને સમર્પણ કરીને ખાઓ. બધાએ એનું કહેવું માન્ય કર્યું. પિતૃવર્તી યજ્ઞમાન બન્યો, બે ભાઈઓને દેવસ્થાને બેસાડ્યા, ત્રણને પિતૃસ્થાને બેસાડ્યા અને એકને અતિથિ બનાવ્યો. ત્યાર પછી ગાયને મારીને ભોજન કર્યું. સાંજરે ઘેર આવી વાછરડું ગુરુને સોંપીને જૂઠું ખોલ્યા કે ગાયને વાધ લઈ ગયા.

કાળાંતરે આ સાતે ભાઈઓ મરણ પામી, હિંસા અને જૂઠું ભાષણ કરવાના પાપને લઈને દશારણ્યમાં વ્યાધ થઈને અવતર્યા. છતાં પિતૃ-ભક્તિના બળ વડે એમને પૂર્વજાતિ સ્મરણ હતું, તેથી એમણે બધાએ નિરશનવ્રત કરીને પોતાના દેહ ક્ષીણ કર્યા. પરિણામે થોડા કાળમાં દેહ ત્યાગ કરી સાતે ભાઈઓ એકી વખતે કાલંજર પર્વત પર સાત મૃગ થઈને અવતર્યા. સાતે જણા ત્રીજા જન્મમાં ચક્રવાક અને ચોથા જન્મમાં માન સરોવરમાં હંસ થઈને જન્મ્યા. એઓ માનસરોવરમાં રહેતા હતા તેવામાં સોમવંશીય પુરુકુળના અજમીઠ પુત્ર બૃહદ્રિપુનો વંશજ વિલાજ નામનો રાજા સ્ત્રીઓ સહવર્તમાન ત્યાં આવ્યો. તેને જોઈને પિતૃવર્તી અને બીજા બેને રાજનું અર્થસ્થ જોઈને લોભ થયો. એમ થવાથી યોગબ્રહ્મ થતાં, મુખ્ય પિતૃવર્તી પક્ષીનું શરીર પડી ગયું અને એ જ રાજના નીપ નામના પુત્રને પેટે પ્રહ્લદત્ત નામે રાજપુત્ર તરીકે અને બીજા બે ભાઈઓ પ્રધાનપુત્રા તરીકે જન્મ્યા. બાકી રહેલા ચાર એ જ રાજના નગરમાં સુદરિન નામે કોઈ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તેના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા. પેલી શ્રાદ્ધ નિમિત્તે મરાયેલી (ગુરુની) ગાય એ પુણ્યે કરીને દેવલ નામના ઋષિની સન્નતી અથવા સરસ્વતી એ નામની કન્યારૂપે અવતરી. એ સન્નતી પ્રહ્લદત્ત રાજની સ્ત્રી થઈ.

ધૃતિમાન, તત્ત્વદર્શી, તપોત્સુક અને વિદ્યાચંદ્ર

ये नामे अपतरेखा यारे लार्छओ तेमने जनोर्छना संस्कार थया पछी पोताना पिताने कडेवा लाग्या के अमने तप करवा अरप्यमां जवानी आसा आपो. पितोये कछुं के हुं हरिद्र अने वृद्ध छुं, माटे मने आम तण्णे जवुं ये योग्य नथी. ये उपरथी यारे लार्छओये विचार करी पिताने एक श्लोक 'क्षपी आधो अने कछुं' के आप आ श्लोक लर्छने अल्लदत्त राजने अतावशो अटसे ये आपने धलुं द्रव्य आपशे. आम कडीने यारे लार्छओ तप करवा अरप्यमां गया. यारे पुत्रोना गया पछी सुहरिद्र श्लोक लर्छने अल्लदत्त राज पासे गयो.

आ श्लोक सुहरिद्रे आधो ते जेतां ज अल्लदत्त राजने अर्थना लोले करीने विस्मृत थयेलुं पूर्वजतिस्मरणु स्फुरी आवतां भूर्छा आवी. कंडरिक अने सुयालक नामे प्रधानपुत्रो तरीके जन्मेला अने लार्छओ पणु ये श्लोक वांयीने भूर्छित थया. डेटलीक वारे त्रणे जणु सावध थतां तेमणे सुहरिद्रने धलुं द्रव्य आपी विदाय कर्यो. अल्लदरो तरत ज पोताना विष्वकसेन नामना पुत्रने राज्यालिषेक कर्यो अने लोओ तेमज अने प्रधान पुत्रो सडवर्तमान पोताना पूर्वजन्मना यारे लार्छओ जयां तप करता लता त्यां गयो. त्यां रडीने तेमनी साथे तप करतां सर्वे स्वर्गमां गयां. / भत्स्थ० अ० २०-२१.

**पिनाङ** महादेवना अजगव धनुष्यनुं नाम.

**पिनाङ (२)** महादेवनुं त्रिशण.

**पिनाडी** अगियार रुद्रमांनो एक.

**पिनाडी (२)** पिनाङ धारणु करवाने लीधे पडेलुं महादेवनुं नाम.

**पिप्पलाह** एक अल्लनिष्ठ ऋषि. दधीयिनो पुत्र.

**पिप्पलाह (२)** अथर्ववेदनी एक शाप्पानो स्थापनार.

**पिप्पलायन** ऋषलदेवना नव सिद्ध पुत्रोमांनो एक

**पिप्पली** ऋष्यवान् पर्वतमांथी नीकणनारी एक नदी.

**पिप्पल्य** एक ऋषि. (२. कश्यप शब्द जुओ.)

**पिशंग** एक नागविशेष.

**पिशाय** भारतवर्षीय देश / भारत० लीष्म अ० द.

**पिशाय (२)** देवयानिमां गणुली एक जतिविशेष.

**पिशुन** कौशिक ऋषिना सात पुत्रोमांनो एक (पितृवर्तीय शब्द जुओ.)

**पिलि** एक अल्लर्षि. (लृगु शब्द जुओ.)

**पीठ** कृष्णे भारेलो नरकासुरनो सेनापति. (नरकासुर शब्द जुओ.)

**पीतलुव्य** वीतलुव्यनुं ज नाम.

**पीतांबर** पीणुं वस्त्र प्रिय होवाथी पडेलुं विष्णुनुं नाम.

**पीवरी** अर्द्धिषट् पितरनी मानसकन्या. अने वीरणी पणु कहेता. ये शुकाचार्यनी स्त्री लती.

**पुच्छाण्डक** एक नागविशेष.

**पुंजकस्थला** एक अप्सरा. ये ज शाप पामवाथी अंजना रूपे थर्छ लती.

**पुंजिकस्थली** वैशाख महिनाना सूर्यना सभागममां रहेनारी अप्सरा (२. माधव शब्द जुओ.)

**पुंडरीक** आठ द्विजगमांनो दक्षिणमांनो द्विजग.

**पुंडरीक (२)** सूर्यवंशी छकवाकुणुमां थयेल कुशान्वयमां जन्मेला निषध राजनो पीत्र अने नल राजनो पुत्र. येना पुत्रनुं नाम क्षेमधन्वा.

**पुंडरीक (३)** पाताणनो ये नामनो एक नाग (अल्लवाहन शब्द जुओ.)

**पुंडरीक (४)** एक अल्लणु जेने नारद जेडे नारायणुना सर्वोत्तमत्व संपधे वाद थयो लता.

**पुंडरीका** एक अप्सरा.

**पुंडरीकाक्ष** कृष्णनुं नामान्तर.

**पुंड्र** सोमवंशी अनुकुणोत्पन्न अद्विराजना छ पुत्रमांनो एक, अनी मातुं नाम सुदण्ड्या.

**पुंड्र (२)** सुतनुने पेटे वसुदेवने थयेला जे पुत्रोमांनो मोटो पुत्र. (वसुदेव शब्द जुओ.)

**पुंड्र (३)** अंगद देशनी आगण मोदगिरिनी पछी आवेलो देशविशेष. राजमहालनो पूर्वभाग. पुंड्रदेश ते ज.

**पुंड्रदेश** मोदगिरि वटाप्या पाद अंगदेशनी पछी आवेलो भारतवर्षीय देश. पांडवोना समयमां

અહીં પૌંડ્રક વાસુદેવ નામે રાજા હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦.

**પુત્રદા** પોષ સુદ અગિયારસ.

**પુત્રદા** (૨) શ્રાવણ સુદ અગિયારસ.

**પુત્રવ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**પુનર્વશુ** ચંદ્રની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ પૈકી એક અને પ્રાયેતસ દક્ષની કન્યા.

**પુનર્વશુ** (૨) સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાત્વત પુત્ર અંધકના વંશના અરિઘાત રાજાનો પુત્ર. એને આહુક નામે પુત્ર અને આહુકી નામે કન્યા હતી.

**પુનર્વશુ** (૩) એ નામનું નક્ષત્ર.

**પુનશ્ચંદ્રા** કાચ્યક વનની દક્ષિણ તરફ આવેલી નદી-વિશેષ.

**પુરંજન** એક રાજા. નારદે પ્રાચીનબહિને ઉપદેશ કરતાં આનું ઉદાહરણ આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૪-૨૫-૧૦.

**પુરંજય** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન કુકુતસ્થ રાજાનું ખીજું નામ.

**પુરંજય** (૨) સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ વંશના સુધનુ રાજાના કુળના જરાસંઘ વંશમાં જન્મેલા રિપુંજય રાજાનું ખીજું નામ. એને શુનક નામના પ્રધાને મારી નાખ્યો હતો. (૩. રિપુંજય શબ્દ જુઓ.)

**પુરંજય** (૩) કલિયુગમાં માગધવંશના વિશ્વસ્કુન્દિ રાજાનું ખીજું નામ. આ રાજા પાપબુદ્ધિ હોઈ પરાક્રમી હતો. એની રાજધાની પદ્માવતી હતી. પ્રયાગ સુધીનો ગંગાકાંઠાનો પ્રદેશ એના રાજ્યમાં આવેલો હતો. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૬.

**પુરંદર** ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં સ્વર્ગમાં દેવનો અધિપતિ જે ઈંદ્ર છે તે. કસ્યપને અદિતિને પેટ થયેલો વામન નામે વિષ્ણુનો અવતાર તે આનો સહાયકર્તા. સૂર્યવંશના પૃથુરાજાના ચરિત્રમાં આ ઈંદ્રનું નામ મળી આવે છે.

એણે પોતાની જયંતી નામની કન્યા શુક્રાચાર્યને દીધી હતી, એથી એ દેવયાનીના આજ્ઞ થાય. શુક્રાચાર્યની પાસે મૃતસંજીવની વિદ્યા શીખવા કન્યને એણે

જ મોકલ્યો હતો. વિશ્વરૂપ અને વૃત્રાસુરના વધ આણે જ કર્યા હતા. વામન દ્વારા બલિદૈત્યના યજ્ઞમાં વિધન કરાવીને આગળ જતાં સાવણિ મન્વંતરમાં ઈંદ્ર થાય એવું આણે જ કહ્યું હતું. એના કાળમાં અનેક ખટપટો થઈ છે. આના ઈંદ્ર થયાને અઠ્ઠાવીસ મહાયુગ -- ચોકડીઓ -- થયા છે અને તે તાલીસ મહાયુગ અને કેટલાક વર્ષ બાકી છે. ત્યાં સુધી સ્વર્ગનું આધિપત્ય એની પાસે રહેશે.

આ ઈંદ્ર આત્મજ્ઞાન સંપન્ન હોય એમ જણાય છે. પોતાને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય એ હેતુથી એ એક વખત સત્યલોકમાં ગયો હતો. તે વખતે પ્રહ્લાદપુત્ર વિરોચન પણ એ જ હેતુથી ત્યાં આવ્યો હતો. બંને જણાએ બ્રહ્મદેવની પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે બ્રહ્મ એટલે શું, એ અમને કહો. આ બંને જણા બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી છે કે નહિ એ જોવાને એમણે એમને સંકેતમાં ઉપદેશ કર્યો અને આનો વિચાર કરો એમ કહ્યું. એ સાંભળીને બંને પાછા વળ્યા. વિરોચને તો મૂળે જ વિચાર કર્યો નહિ. પુરંદરને સંશય ઉત્પન્ન થાય કે બ્રહ્મદેવ પાસે જાય અને પૂછે એમ ચાર વખત પૂછવા ગયો અને બેત્રીસ વર્ષ સુધી વિચાર કર્યાથી અને નિઃસંશય આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ એ કૃતાર્થ થયો.

**પુરમાલિની** ભારતવર્ષીય નદી.

**પુરાણ** પુરાણો એ શ્રુતિ - સ્મૃતિની બરાબર હોવાથી પુરાણોને પાંચમો વેદ કહે છે. પુરાણો બ્રહ્મદેવનાં સર્વ મુખોમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. પુરાણોનાં પાંચ અગર દશ લક્ષણો કહ્યાં છે. ઉપપુરાણનાં પાંચ અને મહાપુરાણનાં દસ એમ પણ કહેવાય છે / ભાગ૦ ૧૨-૭-૧૦. પુરાણનાં પાંચ લક્ષણુ તે સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વંતર અને વંશાનુચરિત. મહાપુરાણનાં દસ તે સામાન્ય સૃષ્ટિ, વિશેષ સૃષ્ટિ, સંરક્ષણુ સૃષ્ટિ, પોષણુ, કર્મની વાસના, મન્વંતરોમાંના આચાર ધર્મો, પરમેશ્વરી લીલા, સૃષ્ટિસંહાર, મોક્ષ અને ઈશ્વર સ્વરૂપ એ છે. / ભાગ૦-૧૦-૧. પુરાણો અનેક છે અને તેમાં પ્રતિપાદન પણ જુદું જુદું કહ્યું છે. પરંતુ અઢાર મહાપુરાણ અને અઢાર ઉપપુરાણુ કહેવાય છે.

બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, માર્કં-  
ડેય, અગ્નિ, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લિંગ, વરાહ,  
સ્કન્દ, વામન, કૃર્મ, મત્સ્ય, ગરુડ અને બ્રહ્માંડ એ  
છે. / ભાગ૦ ૧૨-૧૩-૪.

**પુરાવતી** ભારતવર્ષીય નદી.

**પુરુ** ઉત્તાનપાદ વંશના ચક્ષુર્મનુને નડવલાને પેટે  
થયેલા પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. કોઈ કોઈ સ્થળે એનું  
પુરુષ એવું નામ પણ મળી આવે છે.

**પુરુ (૨)** વાસુદેવને પેટે થયેલા આઠ પુત્રોમાંનો  
મોટો પુત્ર.

**પુરુ (૩)** કામ્યકવનની ઉત્તરે પુરુરવાનું જન્મસ્થાન,  
એક પર્વતવિશેષ.

**પુરુકુત્સ** સૂર્યવંશી ઈક્ષ્વાકુકુળોત્પન્ન માધવના રાજને  
બિંદુમતીને પેટે જન્મેલા ત્રણમાંનો મોટો પુત્ર.  
એ એના પિતાના જેવા જ શૂરવીર હતો અને  
પિતાની પછી રાજ્યાધિકારી થયો હતો. એણે એક  
પ્રસંગે નાગોને સહાય કરી હતી, તે ઉપરથી એમણે  
પોતાની નર્મદા નામે કન્યા એને પરણાવી હતી. એને  
નર્મદાને પેટે વસુદેવ અને ત્રસદસ્યુ એમ બે પુત્ર  
થયા હતા.

**પુરુકુત્સ (૨)** એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
**પુરુજ** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ પુત્ર, નીલ  
રાજના વંશના સુશાંતિ રાજનો પુત્ર. અર્ક નામનો  
રાજ તે એનો પુત્ર હતો.

**પુરુજિત (૨)** સોમવંશી યદુપુત્ર, ક્રોષ્ટાના વંશના  
ચ્યક રાજના પાંચ પુત્રોમાંનો મોટો.

**પુરુજિત (૩)** વસુદેવના ભાઈ આનકને કંકાની  
કુખે થયેલા બે પુત્રોમાંનો નાનો.

**પુરુજિત (૪)** કુંતિભોજ રાજનો પુત્ર, કુન્તીને  
ભાઈ અને યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન વગેરેનો  
મામો. ભારતયુદ્ધમાં પોતાના પિતાની સાથે પાંડવ-  
પક્ષમાં હતો / ભાર૦ ઉદ્યોગ અ૦ ૧૭૨. ● એના  
રથના ઘોડા ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગના હતા. / ભાર૦  
દ્રોણ૦ અ૦ ૨૩ એ ભારતના યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાને  
હાથે મરાયો હતો.

**પુરુજિત (૫)** કૃષ્ણને જાંબુવતીને પેટે થયેલા પુત્ર-  
માંનો એક.

**પુરુમિત્ર** ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રમાંનો એક.

**પુરુમિત્ર (૨)** દુર્યોધનપક્ષનો ક્ષત્રિય.

**પુરુમિઠ** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન હસ્તિ રાજના  
ત્રણ પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

**પુરુષ** એકની અંકસંજ્ઞાવાળા પુરુ રાજનું બીજું નામ.

**પુરુષ (૨)** અખિલ બ્રહ્માંડના પ્રાણરૂપ પરિબ્રહ્મ

**પુરુષ (૩)** બ્રહ્મા

**પુરુષ (૪)** રાક્ષસોને પણ આ નામે કહ્યા જણાય છે.

**પુરુષસૂક્ત** પરમેશ્વરનું વર્ણન કરનારું સૂક્ત,  
'સહસ્ત્રશીર્ષા'. આ વૈદિક સૂક્તને પુરુષસૂક્ત કહે છે. /

ભાગ૦ ૧૦-૧-૨૦.

**પુરુષોત્તમ** શ્રીકૃષ્ણ

**પુરુહૂત** ચૌદે ઇન્દ્રનું સાધારણ નામ.

**પુરુહોત્ર** સોમવંશી યદુપુત્ર ક્રોષ્ટાના જ્યામઘ કુળના  
કથવંશમાં જન્મેલા અનુરાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું  
નામ આયુ.

**પુરુરવા** સોમપુત્ર બુધથી ઇલાને થયેલો પુત્ર. એ  
સોમવંશનો મૂળ પુરુષ છે. એની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાન  
પૂર્વે પ્રયાગની પાસે હતી. / દેવી ભાગ૦ ૧ સ્કં૦  
અ૦ ૧૩ ● ઇલાનો પુત્ર હોવાથી એને અલ્પવિલ  
કહેલો છે. ઉર્વશી અપ્સરાએ એને પસંદ કર્યો  
હતો અને એ એની સ્ત્રી થઈ હતી. વૈવસ્વત  
મન્વંતરના આરંભે ઉર્વશીને મિત્ર નામના  
આદિત્યનો શાપ થયો હતો કે તું પૃથ્વી પર પડીશ.  
એથી એ પૃથ્વી પર પડતી હતી, તેવામાં કેશી  
નામનો દૈત્ય એને પકડીને નાઠો. પુરુરવાએ એને  
કેશી પાસેથી છોડાવી હતી તેથી એ પુરુરવાને પરણી  
હતી. એને પેટે પુરુરવાને આયુ, શ્રુતાયુ, સત્યાયુ,  
રય, વિજય અને જય એમ છ પુત્ર થયા હતા.  
ચારે વર્ણની પ્રજાએ પરસ્પર કેવી રીતે વર્તવું  
એ વિષયે એનો અને કશ્યપ ઋષિનો સંવાદ થયો  
હતો. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૭૨-૭૩.

**પુરોચન** રસેન્દ્રવિશેષ. દુર્યોધનના કહેવા ઉપરથી  
પાંડવોને બાળી મૂકવા સારુ વારણાવતમાં એણે  
લાક્ષાગૃહ બાંધ્યું હતું. પછી પાંડવો સાથે રહેવાના  
ઉદ્દેશે ત્યાં ગયો હતો, તે વખતે એના રથને ગધેડા

જોડયા હતા એમ ભારતમાં લખ્યું છે. ભારતના ચુદ્ધના સમય સુધી મ્લેચ્છ જાતિ પોતાના રથને ઘોડા જોડતી નહોતી એમ જણાય છે. / ભારં આદિં અં ૧૪૪. ● પાંડવોને લાગ રાખી બાળી મૂકવા આપ્યો હતો, તે તો ક્યાંએ રહ્યું, પણ એ પોતે જ લાક્ષાગૃહમાં બળી મૂચો હતો !

**પુરોજવ** પ્રિયવ્રત પુત્ર મોઘાતિથિના સાત પુત્રોમાંનો પહેલો. એનો દેશ એને જ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

**પુરોજવ (૨)** શાકડીપના સાત દેશમાંનો પહેલો.

**પુરોજવા** અનિલ નામના વસુનો પુત્ર.

**પુલસ્ત્ય** સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો બ્રહ્મામાનસ પુત્ર. એ બ્રહ્મદેવના કૃણ્માંથી પ્રકટ થયો હતો. કર્દમ પ્રજ્વ-પતિની કન્યા હવિભૂવા એની સ્ત્રી હતી અને એને પેટે અગસ્ત્ય અને વિશ્રવા એમ બે પુત્ર થયા હતા. એ મન્વંતરની સમાપ્તિ સુધી હોય એમ જણાય છે. પછી જ્યારે મહાદેવના શાપથી સઘળા બ્રહ્મામાનસ પુત્રો મરણ પામ્યા, ત્યારે એ પણ મરણ પામ્યો હતો (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ). આજ્ય નામનો પિતર તે આનો પુત્ર થાય.

**પુલસ્ત્ય (૨)** ચાલુ વૈવસ્વત મન્વંતરના આરંભમાં બ્રહ્મદેવે પૂર્વે મરણ પામેલા બ્રહ્મામાનસ પુત્રોને પુનઃ જીવતા કર્યા હતા. તેમાંનો આ પુલસ્ત્ય બ્રહ્મદેવે પોતે કરેલા યજ્ઞમાં અગ્નિના પીળચટા વાળમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. પછી આ જ મન્વંતરની અગિયારમી ચોકડીના સત્યયુગમાં એ મેરુપર્વતની બાજુએ પહેલાંથી તપ કરતો બેઠો હતો. ત્યાં આગળ ગાંધર્વ કન્યાઓ વારેવારે આવતી અને ગાયન કરતી. આથી એના તપમાં વિઘ્ન થતું. માટે એણે એવો શાપ આપી મૂક્યો હતો કે હું બેઠો છું ત્યાં આજ પછી જે કન્યા આવશે તે ગર્ભિણી થશે. ત્યારથી ત્યાં કોઈ કન્યા જન્મ નહિ. આ શાપનો અપ્પર તૃણબિંદુ નામના રાજની કન્યા ગૌને નહોતી. સખ્ય તે ફરતી ફરતી ત્યાં ગઈ. ત્યાં જવાથી શાપને લઈને એ કન્યા ગર્ભિણી થઈ. / ભારં વનં અં ૨૭૪ સ્લો. ૧૨ ● આ ઉપરથી તૃણબિંદુએ એ કન્યાને પુલસ્ત્યને જ પરણાવી. ગૌએ પુલસ્ત્યની ઘણા પ્રકારે

સેવા કરી, શ્રદ્ધાપૂર્વક એને મુખે થતા વેદાધ્યયનનું શ્રવણ કર્યું અને પૂરે દહાડે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ વિશ્રવા પાડ્યું. / વાં ૨૦ ઉત્તર સ-૨ ● આ પુલસ્ત્ય દર ચૈત્ર માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે (દ. મધુ શબ્દ જુઓ.) **પુલસ્ત્ય (૩)** યુધિષ્ઠિરને તીર્થયાત્રાની કથા જોણે કહી હતી તે ઋષિ / ભારં વનં અં ૮૨-૮૫. **પુલહ** સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો એક બ્રહ્મામાનસપુત્ર. એ બ્રહ્મદેવની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને ગતિ નામની કર્દમ કન્યા એની સ્ત્રી હતી. એને કર્મશ્રેષ્ઠ, વરીયાન અને સહિષ્ણુ એમ ત્રણ પુત્રો હતા. પૂર્વે મહાદેવના શાપને લઈને આ મરણ પામ્યો હતો. (મહર્ષિ શબ્દ જુઓ.)

**પુલહ (૨)** પૂર્વે મરણ પામેલા આ ઋષિને બ્રહ્મદેવે પુનઃ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. બ્રહ્મદેવે પોતે કરેલા યજ્ઞમાં અગ્નિના લાંબા કેશમાંથી એ પેદા થયો હતો. અહીં એને સંધ્યા નામની સ્ત્રી અને કર્દમ નામનો પુત્ર હતો. / ભારં ઉદ્યોગં અં ૧૧૭ ● આ પુલહ પ્રસ્તુત મન્વંતરમાં પ્રતિ વૈશાખ માસમાં સૂર્યના સમાગમમાં સંચાર કરે છે. (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.)

**પુલહ (૩)** એક ઋષિ. એના નામ સિવાય કશું વિશેષ જણાતું નથી.

**પુલહાશ્રમ** ગંડકી નદીના તીર પર આવેલું ક્ષેત્ર-વિશેષ / ભાગં ૭-૧૪-૩૦.

**પુલિંદ** લોકવિશેષ / ભાગં ૨-૪-૧૮.

**પુલિંદ (૨)** કલિયુગમાં શુંગ રાજવંશમાંનો એક રાજા. એનો પુત્ર ઘોષ / ભાગં ૧૨-૧-૧૭.

**પુલિંદદેશ** પૂર્વે ઇન્દ્રપ્રસ્થની દક્ષિણ દિશામાં આવેલો દેશવિશેષ / ભારં સભાં અં ૩૧.

**પુલિંદનગર** આ નગર કયા દેશની રાજધાની હતી તે જણાતું નથી. પરંતુ પાંડવોના સમયમાં અહીં સુકુમાર અને સુમિત્ર નામના બે ભાઈઓ રાજ કરતા હતા. / ભારં સભાં અં ૨૮.

**પુલિન** અમૃતનું રક્ષણ કરનાર એક દેવ.

**પુલોમન** કશ્યપ અને દત્તનો પુત્ર એક દાનવ. આ હિરણ્યકશિપુ અને વૃતાસુરનો અનુયાયી હતો. / ભાગં ૬-૬-૩૧, ૬-૧૦-૨૦, ૭-૨-૫.

**પુલોમા** વૈશ્વાનર દાનવની કન્યા. મારીચ દાનવની બે સ્ત્રીઓમાંની મોટી સ્ત્રી. એના પુત્રનું નામ પૌલોમ.

**પુલોમા (૨)** ચાલુ મન્વંતરમાંના વારુણિભૃગુની સ્ત્રીનું હરણ કરનાર રાક્ષસ.

**પુલોમા (૩)** ભૃગુની સ્ત્રી; જોનું પુલોમા રાક્ષસે હરણ કર્યું હતું તે. ચ્યવન ઈંદ્ર એના સાત પુત્રો હતા.

**પુલોમા (૪)** દૈત્યની સ્ત્રી. એના પુત્રો પૌલોમો કહેવાતા. પુલકસ ચાણક્ય દોષવિશેષ / ભાગ૦ ૨-૪-૧૮.

**પુષ્કર** એક વરુણપુત્ર. એ વરુણનો બહાધ્યક્ષ છે. / વા૦ ૨૦ ઉત્તર૦ સં ૩૩. • સોમકન્યા જ્યોત્સ્ના એની સ્ત્રી થાય. / ભાર૦-ઉદ્યોગ અં ૯૮.

**પુષ્કર (૨)** એક બ્રહ્મર્ષિ. (કૃષ્ણપરાશર શબ્દ જુઓ.)

**પુષ્કર (૩)** પાંચડાની સંજ્ઞાવાળા નક્ષરાબ્જનો ભાઈ

**પુષ્કર (૪)** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ દશરથ પુત્ર ભરતને માંડવીની કુબે થયેલા બે પુત્રોમાંનો નાનો. એની રાજધાની ગાંધાર દેશમાં આવેલ પુષ્કલાવત અથવા પુષ્કરાવતીમાં હતી. / વા૦ ૨૦ ઉત્તર૦ સં ૧૦૧.

**પુષ્કર (૫)** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુળના કુશ વંશના સુનક્ષત્ર રાજાનો પુત્ર. એનું ખીજું નામ કિન્નરાશ્વ હતું. એના પુત્રનું નામ અંતરીક્ષ હતું.

**પુષ્કર (૬)** સોમવંશી વસુદેવના ભાઈ વૃકના પુત્રોમાંનો એક.

**પુષ્કર (૭)** સોમવંશી કૃષ્ણના પૌત્રમાંનો એક.

**પુષ્કર (૮)** અજમેરની પાસે આવેલું ભારતવર્ષીય તીર્થવિશેષ.

**પુષ્કર (૯)** એ નામનો પર્વતવિશેષ. / ભા૦ ભી૦ ૧૨-૨૪.

**પુષ્કરચૂડ** દક્ષિણ દિશાનો દિગ્ગજવિશેષ. / ભાગ૦ ૫-૨૦-૩૯.

**પુષ્કરદ્વીપ** પૃથ્વીના સાત મહાદ્વીપમાંનો સાતમો મહાદ્વીપ. એ દધિમંડોદ-દહીના સમુદ્રના બાહ્ય-પ્રદેશમાં હોઈ, એસઠ લાખ યોજન પહોળો છે. એટલી જ પહોળાઈના મીઠા પાણીના સમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. પ્રિયવ્રત રાજાનો પુત્ર નીતિહોત્ર

આ દ્વીપનો અધિપતિ હતો. એણે આ દ્વીપના બે ભાગ કરી પોતાના રમણક અને ધાતકી નામના બે પુત્રોને આપી, તેમનાં નામ પરથી દેશનાં નામ પાડ્યાં. આ બંને દેશની સીમા એ દ્વીપના મધ્યમાં આવેલા માનસોત્તર પર્વતથી બને છે.

**પુષ્કરમાલિની** સત્ય નામના ઊંચવૃત્તિ કરનારની સ્ત્રી. / ભાર૦ શાંતિ૦ ૨૬.

**પુષ્કરમાલિની (૨)** ઇન્દ્રની સભાનું નામ.

**પુષ્કરારણ્ય** વાટધાન દેશની પાસે આવેલું એક વનવિશેષ. / ભાર૦ સભા૦ અં ૩૨.

**પુષ્કરારુણિ** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વના પુત્ર ઋતેયુ રાજાના વંશના ભરતકુળમાં થયેલા દુરિતક્ષય રાજાના ત્રણ પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર. તપ વડે કરીને એ બ્રાહ્મણ થયો હતો.

**પુષ્કરાવતી** સૂર્યવંશના પુષ્કર રાજાની નગરીવિશેષ.

**પુષ્કરિણી** ઉત્તાનપાદ વંશના વ્યુષ્ઠના રાજાની સ્ત્રી.

**પુષ્કરિણી (૨)** ઉત્તાનપાદ વંશના ઉલ્મુક રાજાની સ્ત્રી.

**પુષ્કરિણી (૩)** ભૂમન્યુની ભાર્યા. / ભાર૦ અં ૧૦૧-૧૩.

**પુષ્કલ** દશરથના પુત્ર ભરતના પુત્ર પુષ્કરનું ખીજું નામ.

**પુષ્કલ (૨)** ઇક્ષ્વાકુકુળના લાંગલ રાજાનું ખીજું નામ.

**પુષ્કલાવત** પુષ્કરાવતી નગરીનું ખીજું નામ.

**પુષ્કરાવતી** પુષ્કલાવત તે જ. ભરતપુત્ર પુષ્કલે વસાવેલી નગરી. હાલ એ ડેકાણે પરાગ અને ચરસદા એ ગામ વચ્ચે છે, અને સ્વાતનદીના પૂર્વ કિનારા પર આવેલ છે.

**પુષ્ટિ** સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક.

**પુષ્પ** શાલ્મલીદ્વીપમાંનો પર્વતવિશેષ.

**પુષ્પક** એક ઇન્દ્રાગામી - ખેસનારની ઇન્દ્રા થાય ત્યાં લઈ જાય એવું વિમાન. તપ કરીને વૈશ્રવણે એ મેળવ્યું હતું. / વા૦ ૨૦ ઉત્તર૦ સં. ૩. • રાવણે એની પાસેથી બહાતકારે લઈ લીધું હતું. રાવણના વધ પછી તે રામની પાસે આવ્યું હતું. એમાં ખેસીને રામ અયોધ્યા ગયા હતા.

**પુષ્યજા** મલયપર્વતમાંથી નીકળનારી નદીવિશેષ.

પુષ્પદંત આઠ દિગ્ગજમાનો વાયવ્ય દિશાએ આવેલો દિગ્ગજ.

પુષ્પદંત (૨) એક ગંધર્વ. / દેવી ભાગ૦ ૯ સ્કં ૦ ૨૦. • એણે ૨એણું મહિમનસ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પુષ્પદંત્ર કદુપુત્ર નાગમાનો એક.

પુષ્પધન્વા પુષ્પતું ધનુષ્ય ધારણ કરવાથી પડેણું મદન-કામદેવતું એક નામ.

પુષ્પભદ્ર સ્વર્ગમાં આવેણું દેવોતું વનવિશેષ.

પુષ્પભદ્રા હિમાલયની ઉત્તરે આવેલી નદીવિશેષ. માર્કંડેય ઋષિતું જન્મ અને તપસ્થાન. / ભાગ૦ ૧૨-૮-૧૭.

પુષ્પમિત્ર કલિયુગમાં બાહિલક રાજની પછી થયેલા રાજ વિશેષ. એના પુત્રતું નામ દુર્મિક. / ભાગ૦ ૧૨-૧-૩૪.

પુષ્પરથ દાશરથિ રામને ખેસવાનો એક પ્રસિદ્ધ રથ.

પુષ્પવતી ભારતવર્ષીય નદી.

પુષ્પવર્ષ પુષ્પ શબ્દ જુઓ.

પુષ્પવાન સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન ઉપરિચર વસુના પુત્ર બૃહદ્રથના વંશના સત્યહિત રાજનો પુત્ર. એના પુત્રતું નામ જહુ.

પુષ્પવાહન એક રાજ. તે કયા વંશનો હતો તે જણાતું નથી. એની સ્ત્રીતું નામ લીલાવતી અને એને સહસ્ર પુત્ર હતા.

પુષ્પાનન એક યક્ષ. / ભાર૦ સં ૧૦-૧૮.

પુષ્પાનન (૨) એક ગંધર્વ.

પુષ્પાન્વેષિ એક બ્રહ્મર્ષિ (૩ અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પુષ્પાણી ઉત્તાનપાદ વંશના ધ્રુવનો પૌત્ર અને સ્વર્વાથી વત્સરાને થયેલા છ પુત્રોમાંનો મોટો પુત્ર. એને પ્રભા નામની સ્ત્રી હતી અને એનાથી એને પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન અને સાયંહ્ન, એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. દોષા નામની બીજી સ્ત્રીથી પ્રદોષ, નિશીથ અને વ્યુષ્ટ, એમ બીજા ત્રણ પુત્રો થયા હતા.

પુષ્પાયંપા એક નગર.

પુષ્પોદક ભારતવર્ષીય પર્વત.

પુષ્પોત્કટા સુમાલી રાક્ષસની કન્યા, વિશ્રવા ઋષિની સ્ત્રી, અને રાવણ અને કુંભકર્ણની માતા.

પુષ્પોદકા યમલોકના માર્ગમાં આવેલી નદી. / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૦૦.

પુષ્પ સોમની સત્તાવીશ સ્ત્રીઓમાંની એક.

પુષ્પ (૨) સૂર્યવંશી ધક્વાકુકુળોત્પન્ન કુશવંશના હિરણ્યનાભ રાજનો પુત્ર. ધ્રુવસંધિ એનો પુત્ર થાય. / દેવી ભાગ૦ ૩, સ્કં ૦ ૨૦ ૧૪

પુષ્પ (૩) એક નક્ષત્ર.

પુંસવન એક વૃત્તવિશેષ. પોતાને સારો પુત્ર થવા દિતિયે આ વ્રત કર્યું હતું. માગશર સુદ પડવાથી તે કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા સુધી એ કરવાતું છે. પૂજની એક ચકલી-પંખણી. (૩. બ્રહ્મદત શબ્દ જુઓ.) એને બ્રહ્મદત જેડે સંવાદ થયો હતો.

પૂતના કંસની અનુચર, એક રાક્ષસી. એનું બીજું નામ બકી પણ હતું. કંસની આજ્ઞાથી એ ગોકુળમાં છોકરાંઓને મારી નાખતી. પછી કૃષ્ણને મારી નાખવા તરુણ અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રીતું રૂપ ધારણ કરીને એ નંદના ઘરમાં પેઠી. એનું કપટ કોઈને જણાવું નહિ, એટલે કોઈએ એને અટકાવી નહિ. જસોદા અને રોહિણી વગેરેએ ભણ્યું કે એ કોઈ ગોકુળવાસિની જ હશે. કૃષ્ણને જ્યાં સુવાડયા હતા ત્યાં જઈને એણે કૃષ્ણને ઝડપથી તેડીને ખોળામાં સુવાડયા અને ધવરાવવા લાગી. એ પોતાની સ્તનની ડીંટડીઓને વિષ ચોપડીને આવી હતી. કૃષ્ણને એ વાતની ખબર હોવાથી એમણે વિષ ચૂસી લીધું, એટલું જ નહિ પણ જેડે જેડે એના પ્રાણ પણ શોષવા માંડયા. આથી દુઃખી થઈને કૃષ્ણને 'છોડ છોડ' કહેતી વાંટા પાડવા માંડી. છેવટે ગતપ્રાણ થઈને ભોંય પડી / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં ૦ ૨૦ ૬

પૂતિમાસ અંગિરાકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૂયોદ રક્ત, પરુ ઈત્યાદિથી ભરેણું એક નર્કવિશેષ; જે મનુષ્ય શરી, અને એવી નીચ સ્ત્રીઓનો સંગ કરે છે એને આ નર્કમાં યાતના ભોગવવી પડે છે.

પૂર ધ્રુવ નામના વસુ અને ધરણિનો પુત્ર - એક દેવતા.

પૂરણ વિશ્વામિત્ર કુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૂરણ (૨) એક ઋષિ / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૪૭

પૂરુ સોમવંશી પૂરુરવાના પુત્ર આયુના પુત્ર નહુષ અને એના પુત્ર (પૂરુરવાના પ્રપૌત્ર) યયાતિથી



શમિષ્ઠાને થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ. એણે પિતાનું ઘડપણ લઈને ઘણું કષ્ટ ભોગવ્યું હતું. માટે પિતાએ એને રાજ્યાધિકારી કર્યો હતો. એને જન્મેજય નામનો એક જ પુત્ર હતો. એની સ્ત્રીનું નામ કૌશલ્યા. ખીજી સ્ત્રીનું નામ પૌષ્ટી. પૌષ્ટીથી થયેલા પુત્રો પ્રવીર, ઈશ્વર અને રૌદ્રાશ્વ.

**પૂરૂં (૨)** સોમવંશી વિજયકુળોત્પન્ન જહ્નુરાજનો પુત્ર. એને અજ અથવા અજમીઠ એવા નામાન્તર-વાળો બલાકાશ્વ નામે પુત્ર હતો.

**પૂરૂં (૩)** અર્જુનનો સારથિ / ભાર૦ સ૦ ૩૬-૩૦

**પૂર્ણ** પ્રાધાના પુત્ર દેવગંધર્વોમાંનો એક.

**પૂર્ણ (૨)** એક નાગવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૫

**પૂર્ણભદ્ર** વૈશ્રવણના સાત અમાત્યોમાંનો એક યજ્ઞ. એને યજ્ઞ અથવા હરિકેશ નામે પુત્ર હતો. / મત્સ્ય અ૦ ૧૫૯

**પૂર્ણભદ્ર (૨)** એક નાગવિશેષ.

**પૂર્ણમાસ** એક બ્રહ્મર્ષિ અને એનું કુળ. (પ. અગસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

**પૂર્ણમાસ (૨)** કાલિંદીને પેટે થયેલા કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.

**પૂર્ણમુખ** એક નાગવિશેષ.

**પૂર્ણા** પયોબણી શબ્દ જુઓ / ભાગ૦ ૬-૬-૧૨.

**પૂર્ણા ગદ** સર્પવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૫૭-૧૬.

**પૂર્ણાયુ** પ્રાધાપુત્ર દેવગંધર્વોમાંનો એક.

**પૂર્ણિમા** સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંનો મરીચિ ઋષિના બે પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ. એને વિરજ અને વિશ્વગ નામે બે પુત્ર અને દેવકુટ્યા નામે કન્યા હતી.

**પૂર્ણિમાગતિક** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**પૂર્ણ એક બ્રહ્મર્ષિ.** (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

**પૂર્વકિરાત** પૂર્વ તરફ ઇન્દ્રપર્વત પાસે આવેલો કિરાતદેશ. પાંડવોના સમયમાં અહીં સાત કિરાત રાજ્યો રાજ કરતા હતા. ઈન્દ્રપ્રસ્થને મધ્યમાં ગણીને એની પૂર્વે આ દેશ આવેલો હોવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

**પૂર્વકોસલ** ઈન્દ્રપ્રસ્થની પૂર્વ તરફ આવેલો કોસલ. આ નામ સાધારણ છે. પરંતુ એ દેશના ઈશાન્ય

અને આગ્નેય કોસલ એવા બે ભેદ છે. બે વિભાગની સીમા યરોબર જુદી સમજાવવા સારુ આ નામ પાડયાં છે.

**પૂર્વચિત્તિ** આગ્નિધ્ર રાજની સ્ત્રી. સ્વાયંભુવ મન્વન્તરમાંની એક અપ્સરા.

**પૂર્વચિત્તિ (૨)** વૈવસ્વત મન્વન્તરમાંની પ્રાધાની અપ્સરારૂપ કન્યાઓમાંની એક. પ્રતિવર્ષ પોષ માસના સૂર્યના સમાગમે એ સંચાર કરે છે. (સહસ્ર્ય શબ્દ જુઓ.)

**પૂર્વદેશાણી** પહેલા વિદેહ દેશની પૂર્વ તરફનો દેશ-વિશેષ. પાંડવોના સમયમાં અહીં સુધર્મા નામે રાજ હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૯.

**પૂર્વનિષાદ** ભર્ગી નામના દેશનું ખીજું નામ. પાંડવોના સમયમાં અહીં મણિમાન પ્રમુખ નિષાદ રાજ હતો. / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

**પૂર્વપાંચાલ** કુરુદેશની પછી એની પાડોશે આવેલો પૂર્વ તરફનો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૨૦

**પૂર્વપાલિ** ભારતીય યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજા / ભાર૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૪

**પૂર્વખર્બર** પૂર્વ શકદેશની પૂર્વ તરફ આવેલો ખર્બર / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

**પૂર્વમત્સ્ય** સુપાર્શ્વ દેશની પૂર્વે આવેલો દેશ. અહીં પાંડવોના સમયમાં વિરાટ રાજા જ રાજ્ય કરતો હોવા જોઈએ. ભારતમાં એમ છે કે, પાંડવો અજાત-વાસ સારુ મત્સ્યદેશમાં ગયા હતા. હવે મત્સ્યદેશ બે છે એવું સહદેવ દક્ષિણ તરફ વિજયયાત્રાએ ગયો હતો તે હકીકતમાં છે. ત્યારે વિરાટનો મત્સ્ય-દેશ કયો ? દક્ષિણ તરફના બન્ને મત્સ્યદેશ કુરુ દેશ પાસે આવેલા હોઈને અજાત રહેવા યોગ્ય નહોતા. માટે પૂર્વ મત્સ્ય દેશમાં જ ગયા હશે અને વિરાટ ત્યાં રાજ્ય કરતો હશે.

**પૂર્વમિત્રપદ** ભારતવર્ષીય તીર્થ.

**પૂર્વશક** અપર વિદેહની પૂર્વ તરફનો દેશ / ભાર૦ સભા૦ અ૦ ૩૦

**પૂર્વસુઅ** આ દેશ પાંડવોના સમયમાં પૂર્વકિરાતની પૂર્વે આવેલો હતો. (પ્રશુહન શબ્દ જુઓ.)

પૂર્વા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

પૂર્વા (૨) એ નામનું નક્ષત્ર.

પૂર્વાતિથિ એક ઋષિ (૨. અત્રિ શબ્દ જુઓ.)

પૂર્વા ભાદ્રપદ એ નામનું નક્ષત્ર.

પૂર્વા ભાદ્રપદ (૨) સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક

પૂર્વાભિરામા ભારતવર્ષીય મહાનદી./ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૨.

પૂર્વાપાઠા સોમની સત્તાવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક.

પૂર્વેન્દ્ર પૂર્વ કલ્પમાંના પાંચ ધન્દ્ર, જે પાંડવરૂપે જન્મ્યા હતા તે (પાંડવ શબ્દ જુઓ.)

પૂષા આ દક્ષના યજ્ઞમાં ઋત્વિજ્ઞ હતા. એને યજ્ઞીશા-એ બાંધીને એના દાંત પાડી નાખ્યા હતા. પછી પિષ્ણુક એટલે યજ્ઞમાનના દાંત વડે તું ખાનારો યર્ષશ એવું શિવે વરદાન આપ્યું હતું. / ભાગ૦ ૪-૫-૧૭, ૪-૭-૪ ● દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો ઋત્વિજ્ઞ. આ પૂષા તે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો કોઈ એક ઋષિ સમજવો. દ્વાદશ આદિત્યમાંનો પૂષા નામનો આદિત્ય નહિ, કેમકે એ મન્વંતરમાં દ્વાદશ આદિત્ય હતા જ નહિ. એ બાર આદિત્યો તો માત્ર સાંપ્રત મન્વંતરમાં છે.

પૂષા (૨) દ્વાદશ આદિત્યમાં માઘ માસમાં જોનો વારો હોય છે તે આદિત્ય. (તપા શબ્દ જુઓ.)

પૃથા શરસેન રાજા પાસેથી કુંતિભોજ રાજાએ દત્તક લીધેલી કન્યા. એનું જ આગળ જતાં કુંતી નામ પડ્યું અને એ પાંડવોની જનની બની.

પૃથિવી ભૂમિ તે જ. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી સૂર્યથી ત્રીજો ગ્રહ છે. એનો આકાર ગોળ હોઈ વચ્ચેથી કૂલેલો છે, સ્થૂળમાને એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯,૬૫,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. આ પૈકી ૫,૫૫,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન અને બાકી બધું પાણી છે. પૃથ્વી-પર વસ્તી પાંચ અબજ કોટીની છે. પૃથ્વી સૂર્યની આજુબાજુ ઇંબવર્તુલાકાર કક્ષામાં ફરે છે. આ કક્ષાનું એક કેન્દ્ર સૂર્ય છે. પૃથ્વીની ઉમ્મર કમમાં કમ બે-ચાર કરોડ વર્ષની હશે. પૃથુરાજાએ એનું

દોહન કરીને બધી સમૃદ્ધિ કાઢી હતી. એ રાજાએ જ પૃથ્વી ઉપર ગામ, નગર ઇત્યાદિ રચના કરી હતી / ભાગ૦ ૪-૧૮-૨૬. ● અવધૂત દત્તે કરેલા ગુરુઓમાં પૃથ્વી પણ એક ગુરુ ગણાય છે. / ભાગ૦ ૧૧-૭-૩૩. ● પૃથુરાજાના સંબંધને લઈને ભૂમિનું 'પડેલું' નામ.

પૃથાશ્વિ એક રાજર્ષિ.

પૃથિવીજય વરુણ સભામાંના એક અસુરનું નામ.

પૃથુ તામસ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓમાંનો એક.

પૃથુ (૨) ચક્ષુર્મનુના પૌત્રનો પ્રપૌત્ર, અંગ રાજાનો પૌત્ર અને વેન રાજાનો પુત્ર. વેનરાજા અતિ દુષ્ટ હોવાથી ઋષિઓએ એને મારી નાખ્યો હતો. પરન્તુ રાજ્યને અધિકારી તો જોઈએ, માટે વેનના મૃત શરીરનું મંથન કરીને પૃથુને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પૃથુની સાથે જ ઉત્પન્ન થયેલી વેનની કન્યા અર્ચિની સાથે જ ઋષિઓએ એને પરણાવ્યો હતો. વેનનો પુત્ર હોવાથી એનું ખીણું નામ વૈન્ય પણ પ્રસિદ્ધ હતું. / ભાર૦ દ્રોણ૦ અ૦ ૬૯ ● સત્વ રહિત થઈ ગયેલી પૃથ્વીને પુનઃ પૂર્વવત્ કરવા સારુ એને શંકરે દશચંદ્ર અને દેવીએ શતચંદ્ર એમ અનુક્રમે બે ખડ્ગ, અસિએ અજગવ નામનું ધનુષ્ય અને વરુણે અમૃતમય છત્ર આપ્યું હતું. એમના યોગથી એ બહાદ્ધ બન્યો હતો. એણે પૃથ્વીની અતિશય વિષમતા દૂર કરીને એને સમ કરી હતી. પછી દોહનાર અને દોહણીની કલ્પના કરીને એણે ભૂમિને દોહી હતી, એવો લેખ મળે છે. પણ આ લેખ સૂર્યવંશી પૃથુ વિષયે હોવો જોઈએ, કારણ દેવોમાં પ્રહ્લાદ વિષયે વાછડાની કલ્પના કરેલી છે. તે ચાક્ષુષ મન્વંતરમાં નહિ, પણ ચાક્ષુ મન્વંતરમાં સંભવે છે. એને વિજિતાશ્વ અથવા અંતર્ધાન, ધૂમ્રકેશ, હર્યક્ષ, દ્રવિણ અને વૃક એમ પાંચ પુત્રો હતા. આગળ જતાં વિજિતાશ્વરને રાજ્ય આપી પોતે ભાર્યા સહિત અરણ્યમાં ગયો હતો. એનો દેહ અરણ્યમાં જ પડ્યો હતો. / ભાગ૦ ૪ સ્કં૦ અ૦ ૧૫-૨૩.

૫૫ (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં થયેલા કકુત્સ્થ રાજનો પૌત્ર અને સુયોધન અથવા અનેન રાજનો પુત્ર. વૈવસ્વત મન્વન્તરના આરંભમાં આ જળરો પરાક્રમી અને ધર્મસ્થાપક થઈ ગયો છે. ૫૫થી ઉપર સુધર્મા, શંખપદ, કેતુમાન અને હિરણ્યરોમા એવા પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ક્રમવાર દિગ્પાલ સ્થાપીને પોતે મધ્યમાં રહેતો હતો. / મત્સ્યપુરાણ અં ૮ ● એણે સૌ યજ્ઞ કર્યા હતા. ૫૫ને વિશ્વગ, વિશ્વરંદ્રિ અને વિશ્વરાશ્વ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

૫૫ (૪) એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

૫૫ (૫) રામની સેનામાંનો એક પ્રસિદ્ધ વાનર. / વાં ૨૦ યુદ્ધં ૨૦ ૪૭.

૫૫ (૬) સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના રુચક રાજના પાંચ પુત્રો પૈકી એકો.

૫૫ (૭) સોમવંશીય યદુકુળના સાત્વત રાજના વૃષ્ણિ નામના પુત્રવંશમાં, વૃષ્ણીયપુત્ર ચિત્રરથ રાજનો મોટો દીકરો. યાદવોમાં એ મોટો પરાક્રમી અને કીર્તિમાન હતો.

૫૫ (૮) આઠ વસુઓમાંનો એક. / આં ૧૦૬-૧૧.

૫૫ગ્રીવ ખર રાક્ષસના અમાત્યોમાંનો એક. એનું ખીજું નામ ૫૫શ્યામ એવું હતું.

૫૫હર્ષ ઔશીનર શિખિના પુત્ર બૃહદ્ગર્ભનું ખીજું નામ.

૫૫લાશ્વ એક રાજર્ષિ.

૫૫લાક્ષ સોમવંશી અનુકુળોત્પન્ન અંગવંશના ચતુરંગ રાજનો પુત્ર. એને બૃહદ્રથ, બૃહત્કર્મા, બૃહદ્ભાનુ અને ચંપ એમ ચાર પુત્ર હતા.

૫૫વેગ એક ક્ષત્રિય.

૫૫શ્યામ ૫૫ગ્રીવનું ખીજું નામ.

૫૫શ્રવા સોમવંશી યદુપુત્ર, કોષ્ટાના વંશના મહાભોજ રાજનો પ્રમુખ પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ધર્મ હતું.

૫૫શ્રવા (૨) દ્વૈતવનમાં પાંડવોની જોડે રહેનારો એક ઋષિ.

૫૫પેણુ ઋષભદેવ વંશના ભરતકુળોત્પન્ન વિભુ-રાજનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ આકૃતિ અને પુત્રનું નામ નકત હતું.

૫૫સેન સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠપુત્ર બૃહદ્રિષ્ટના વંશના પાર રાજના એ પુત્રોમાંનો મોટો ૫૫સેન (૨) કર્ણના પુત્રોમાંનો એક.

૫૫દંક ભારતવર્ષીય તીર્થ.

૫૫શ્ચિ સ્વાયંભુવ મન્વંતરના સુતપા નામના પ્રભ-પતિની સ્ત્રી. એ જ કૃષ્ણાવતાર વખતે કૃષ્ણની માતા દેવકી રૂપે જન્મી હતી.

૫૫શ્ચિ (૨) બાર આદિત્યોમાંના સવિતા નામના આદિત્યની સ્ત્રી.

૫૫શ્ચિગર્ભ વિષ્ણુનો એક અવતાર.

૫૫ષત્ સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઠના પુત્ર નીલના વંશના પાંચાળ કુળના સોમક રાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે દ્રુપદ રાજ.

૫૫ષદ્ધ સૂર્યવંશી વૈવસ્વત મનુના નભગના વંશના અંબરીષના પુત્ર વિરૂપ રાજનો પુત્ર. અંગિરા ઋષિની સેવા કરવા વડે એને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી એ એમના ગોત્રનો જ કહેવાયો. એના પુત્રનું નામ રથીતર હતું.

૫૫ષદ્ધ વૈવસ્વત મનુના દશ પુત્રો પૈકી આઠમો પુત્ર. એ વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં કાંઈ કાળ સુધી સેવા કરીને રહેતો હતો. એનું કામ ગાયોત્નું રક્ષણ કરવાનું હતું. એક દિવસ અંધારી રાત્રે ગાયો બાંધી હતી ત્યાં વાઘે પ્રવેશ કર્યો. આથી ગાયો બરાડા પાડવા લાગી. એ સાંભળીને એ હાથમાં ખડ્ગ લઈને ત્યાં ગયો. અંધારું હોવાથી ન દેખાયાથી એણે વાઘ ધારીને એક ગાયનો જ વધ કર્યો. આ ગોવધને લઈને ક્ષાત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ એ અરણ્યમાં ફરતો હતો ત્યાં દાવાનલમાં બળી મૂઓ. / ભાગ ૦ ૯ સ્કં ૦ અં ૨.

૫૫ષદ્ધ (૨) ભારતી યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એક રાજ. એને યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ માર્યો હતો. / ભાર ૦ દ્રોણ ૦ અં ૧૫૬.

૫૫ંગલ યજુર્વેદનું ઉપનિષદ.

૫૫ંગલાયન ભૃગુકુળનો એક ઋષિ. પિંગલ ઋષિનો વંશજ.

૫૫ંગથ ઋષિવિશેષ. / ભાર ૦ સં ૪-૨૩.

૫૫ંગ પિંગ ઋષિનો વંશજ.

પૈજવન એ નામનો એક શૂદ્ર. એણે પોતાને સ્વાહા-  
કાર, વષટ્કાર આદિ વેદમંત્રોનો અધિકાર ન હોવાથી  
અંદ્રાગન વિધાન વડે કર્મ કરીને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા  
આપી હતી. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૬ પ્ર્લો૦ ૩૯.

પૌરપલ કશ્યપકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૌરપલ (૨) વસિષ્ઠકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૌલ સ્વાયંભુવ મનવંતરના સ્વયંભૂ નામના વ્યાસ-  
નો સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ ભણનારો એક શિષ્ય. સુમતુ-  
નાથ વૈલેન તથા જૈમિનિના ચ વૈ. એવી યાજ્ઞવલ્કચની  
ઉક્તિ છે. એટલે સ્વયંભૂ વ્યાસનો અને કૃષ્ણદ્વૈપાયનનો  
શિષ્ય પૌલ ઋષિ એ જુદા જુદા છે.

પૌલ (૨) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શૃ૦૬ જુઓ.)

પલ (૩) એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. ભૃગુ શૃ૦૬ જુઓ.)

પૌલ (૪) ઋકુશાખાનું અધ્યયન કરનારા કૃષ્ણ  
દ્વૈપાયન વ્યાસનો શિષ્ય. એ વસુ ઋષિનો પુત્ર હતો.  
પાંડવોના રાજસૂય યજ્ઞમાં હોતા નામનો ઋત્વિજ  
થયો હતો.

પૌલ (૫) પિલિ ઋષિના ગોત્રનો એક ઋષિ. / ભાર૦  
અ૦ ૬-૪; ૪-૧૭; શાં. ૪૬-૭.

પોગણુ મનુષ્યની ઉમરનો પ્રથમ પાંચથી દશ કિંવા  
સોળ વર્ષ સુધીનો સમય. / ભાગ૦ ૩-૩૧-૨૮.

પૌડવ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. વસિષ્ઠ શૃ૦૬ જુઓ.)

પાંડૂ ભીમસેન પાંડવના શંખનું નામ.

પૌંડ્રકવાસુદેવ પુંડ્રદેશનો રાજા. એનું નામ વાસુદેવ  
હતું. પાંડવોના સમયમાં કૃષ્ણ પોતે વાસુદેવ નામ  
વડે સર્વ દેશોમાં પ્રસિદ્ધ હતા. પોતાની પણુ એવી  
જ પ્રસિદ્ધિ થાય એમ ધારીને આ પૌંડ્રકવાસુદેવ  
કૃષ્ણ જેવાં જ બધાં ચિહ્ન ધારણુ કરતો અને પુદ  
કૃષ્ણ ઉપર બહુ દ્રેષ રાખતો. એણે એક વખત  
કૃષ્ણને કહેણુ મોકલ્યું હતું કે ખરો વાસુદેવ તો  
હું છું અને તું મારાં ખોટાં ચિહ્ન ધારણુ કરે છે.  
આ ઠીક નથી, માટે એ બધાં ચિહ્ન કાઢી નાખી  
તું મારે શરણે આવ. દૂતે આવીને કૃષ્ણને બધા  
યાદવોની રૂબરૂ આ સંદેશો કહી. આ  
ઉપરથી બધા યાદવોને હસવું આવ્યું. એટલામાં  
કૃષ્ણે દૂતને કહ્યું કે તું ઉતાવળો પાછો જા અને

તારા રાજાને કહે કે એની બુદ્ધિ ઠેકાણે લાવવા  
હું તરત જ આવું છું. આ સાંભળીને પૌંડ્રક-  
વાસુદેવ કાશી ગયો. ત્યાંના રાજાને અને એને  
સ્નેહસંબંધ હોવાથી એને બધી વાત કરી, પોતે  
ત્યાં જ રહ્યો. પછી થોડા દિવસમાં યાદવોને લઈને  
કૃષ્ણ એની પાસે આવવા નીકળ્યા. એ કાશી ગયા  
અને સઘળા દરવાજા રોકી લીધા. આ સાંભળીને  
પોતાનું ખે અક્ષીહિણી સૈન્ય અને કાશીરાજનું ત્રણ  
અક્ષીહિણી સૈન્ય લઈને કૃષ્ણની સંમુખ આવ્યો.  
તે વેળા એણે પીતાંબર પહેર્યાં હતાં! મકરાકાર  
કુંડળ ધાર્યાં હતાં! કૃત્રિમ ગરુડધ્વજ સાથે હતો!  
કૃત્રિમ કૌસ્તુભ મણિ પણુ ધારણુ કર્યો હતો!  
આ બધું જોઈને બધા યાદવોને ખૂબ હસવું  
આવ્યું! પછી કૃષ્ણ અને એની વચ્ચે ખૂબ સંભા-  
ષણુ થયું અને યુદ્ધ થયું તેમાં કૃષ્ણે કાશીરાજ  
સહિત એને મારી નાખ્યો. પછી કૃષ્ણ યાદવોની  
સાથે દ્વારકા પાછા પધાર્યાં. / ભા૦ ૧૦ સ્કં. અ૦ ૬૬.  
પૌંડ્રકમાસ્યક ભારતના યુદ્ધમાં દુર્યોધન પક્ષનો એક  
રાજા.

પૌદન્ય દેશવિશેષ. / ભાર૦ ૧૯૩-૪૯.

પૌદન્યપુરી સૂર્યવંશી અશ્વમક રાજાએ વસાવેલી  
એક નગરી.

પૌર ત્રણની અંકસંજ્ઞાવાળા ભૃગુકુળોત્પન્ન એક ઋષિ.

પૌરવ વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રોમાંનો એક.

પૌરવ (૨) પુરુકુળોત્પન્ન એક મહા દાનશર રાજા.  
એના વંશજો પૌરવ કહેવાય છે. / ભાર૦ દ્રો૦  
અ૦ ૫૭.

પૌરવ (૩) અશ્વત્થામાએ મારેલો પાંડવ પક્ષનો  
એક રાજા. / ભા૦ દ્રો૦ અ૦ ૨૦૦.

પૌરવ (૪) પાંડવોએ મારેલો દુર્યોધન પક્ષનો એક  
રાજા. એને દમન નામે પુત્ર હતો.

પૌરવી વસુદેવની સ્ત્રીઓમાંની એક.

પૌરવી (૨) યુધિષ્ઠિરની સ્ત્રી.

પૌરંજની પુરંજન રાજાની એકસો અને દશ કન્યાઓ.  
/ ભાગ૦ ૪-૨૭-૭.

પૌરુકુત્સ પુરુકુત્સનો પુત્ર ત્રસદશ્યુ તે.

પૌરુષ્ય જોઈ મહિનાના સૂર્યના સમાગમમાં આવે છે તે રાક્ષસ. (પ. શુક્ર શબ્દ જુઓ.)

પૌષ્ણમાસ એક ઋષિ. (૨. અગ્રસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

પૌલકાથિની ત્રગડાની સંજ્ઞાવાળા અંગિરા કુળમાં થયેલો ઋષિ.

પૌલભૌલિ એક ઋષિ. (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)

પૌલસ્ત્ય પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર વિશ્રવા ઋષિનું નામાન્તર.

પૌલસ્ત્ય (૨) એક ઋષિ. (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પૌલસ્ત્ય (૩) એક ઋષિ. (૨. અગ્રસ્ત્ય શબ્દ જુઓ.)

પૌલહુ પુલહુ ઋષિનો વંશજ.

પૌલ એક ઋષિ. (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

પૌલોમ પુલોમાનો પુત્ર. એ હિરણ્યપુરમાં રહેતો હતો અને એને અજુને માર્યો હતો.

પૌલોમ (૨) દક્ષિણ સમુદ્ર આગળનું તીર્થવિશેષ. (નારીતીર્થ શબ્દ જુઓ.)

પૌલોમતીર્થ તીર્થવિશેષ. / ભાર૦ આ૦ ૨૩૬-૩.

પૌલોમી બાર આદિત્ય માંહલા શક નામના આદિત્યની સ્ત્રી. એ પુલોમાની કન્યા હતી એમ જણાય છે, કારણ અંધેમાં એ અસુર કન્યા હોવાનું માલૂમ પડે છે. / અધ્યા૦ ૨૦ અયો૦ સ૦ ૧૦ શયી અને આ એક એવું કોઈ કહે છે એ ભૂલ છે.

પૌષાજિતિ એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

પૌષ્ટી પુરુની ભાર્યા. / ભા૦ આ૦ ૮૮-૮૪.

પૌષ્ય સૂર્યવંશી પુષ્યરાજના પુત્ર દ્રુવસંધિનું બીજું નામ. એની સ્ત્રીએ ઉત્તંક ઋષિને ગુરુદક્ષિણામાં પેતાનાં કાનનાં દિવ્ય કુંડળો આપ્યાં હતાં.

પૌષ્યાયન એક બ્રહ્મર્ષિ. (ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

પ્રકાલન નાગવિશેષ. / ભા૦ આ૦ ૫૭-૬

પ્રકાશ તમ ઋષિનો પુત્ર. એનો પુત્ર વાગીંદ્ર. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.)

પ્રકાશ (૨) વિષ્ણુના દૂત.

પ્રકાશક રૈવત મનુના પુત્રોમાંનો એક.

પ્રગાથા એક બ્રહ્મર્ષિ.

પ્રઘસ મારુતિએ મારેલો રાવણુ પક્ષનો એક રાક્ષસ. / વા૦ ૨૦ સુંદર૦ સ૦ ૪૬.

પ્રઘસ (૨) સુગ્રીવે મારેલો એ નામનો રાક્ષસ / વા૦ ૨૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૪૩.

પ્રઘસ રાવણુ પક્ષનો એક રાક્ષસ.

પ્રઘાસ લક્ષ્મણને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક. પ્રઘોષ અશોકવનમાં સીતાના સંરક્ષણુ સારુ રાખેલી

એક રાક્ષસી. / વા૦ ૨૦ સુંદર૦ સ૦ ૨૪.

પ્રવ્યંહ વિષ્ણુના આઠ પાર્ષદમાંનો એક.

પ્રચિન્વાન સોમવંશી પુરુ રાજના પુત્ર જન્મેજયનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ પ્રવીર.

પ્રચેતસ ઉત્તાનપાદ વંશના પ્રાચીન બહિર્ રાજને

શતદ્રુ અથવા સવર્ણા નામની ભાર્યાની કુખે થયેલા

દશ પુત્રો. એ બધા સરખા શીલવાન હોવાથી

તેમણે તપ કરીને રુદ્રને પ્રસન્ન કર્યાં. એમનો મનોરથ પાર પડ્યો. પૃથ્વીને ઘણું વૃક્ષો વડે ભરપૂર

જોઈ એઓ પેતાના નેત્રાગ્નિ વડે વૃક્ષોને બાળવા લાગ્યા. કંડુક ઋષિને પ્રસ્લેાચા નામની અપ્સરાથી

થયેલી મારીષા નામની કન્યા વૃક્ષોનું પાલન કરતી

હતી. એ કારણથી મારીષાનું વાક્ષી એવું નામ પડ્યું હતું. એ મારીષાને એમને પરણાવી શાંત

કર્યાં. એઓ બહુ સમર્થ હતાં. વાક્ષીને પેટે એમને અંદ્રવતી નામે કન્યા અને દક્ષ નામે પુત્ર થયાં હતાં.

એ પ્રાચેતસ દક્ષ એ નામે પ્રસિદ્ધ હતાં.

પ્રચેતા વરુણનું નામાન્તર.

પ્રચેતા (૨) સોમવંશી દુલ્લુકુળોત્પન્ન દુર્મના રાજનો

પુત્ર. એને પ્રાચેતસ નામે સો પુત્ર હતા.

પ્રજંઘ અંગદે મારેલો રાવણુ પક્ષનો એક રાક્ષસ / વા૦ ૨૦ યુ૦ સ૦ ૭૫.

પ્રજંઘ (૨) રામ પક્ષનો એક વાનર. એણે સંપાતિ ઇત્યાદિ રાક્ષસોને માર્યા હતા. / વા૦ ૨૦ યુદ્ધ૦

સ૦ ૪૩.

પ્રજન સોમવંશી પુરુકુળના કુરુ રાજના પાંચ પુત્રો પૈકી નાનો.

પ્રજનગરા એક અપ્સરા.

પ્રજનપતિ મુખ્યત્વે કરીને બ્રહ્મદેવનું નામ.

પ્રજનપતિ (૨) મરીચિ આદિ બધા બ્રહ્મમાન સપુત્રો અને તેમના જ કશ્યપાદિ પુત્રો તે.

**પ્રજ્ઞપતિ (૩)** વૈવસ્વત મન્વંતરની ખીજી કડીમાંનો વ્યાસ. (વ્યાસ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રણિધિ** અગ્નિવિશેષ. / વ૦ ૨૨૨-૯.

**પ્રતપન** નલે મારેલો રાવણ પક્ષનો રાક્ષસ / વ૦ ૨૦ યુદ્ધ ૦ સ૦ ૪૩.

**પ્રતર્દન** સોમવંશી આયુષ્ય ક્ષત્રવૃક્ષના કાસ નામના પૌત્રના વંશના દિવોદાસ નામના રાજાનો પુત્ર. દિવોદાસને તે માધવીની કુષ્ઠે થયો હતો. (૩. ગાલવ શબ્દ જુઓ.) એ મોટો પરાક્રમી હતો, એના પરાક્રમ વડે એણે દુષ્માન, શત્રુજિત, કૃતધ્વજ, કુવલયાશ્વ, એવાં ચાર બિરુદો સંપાદન કર્યાં હતાં. એને અલકાદિ કેટલાક પુત્રો હતા. એ કાશ્યકુળનો હોવાથી કેટલાંક પુરાણોમાં એને કાશીપતિનો પુત્ર કહ્યો છે પણ એ ચૂક છે, એમ ઘણા ગ્રંથોથી જણાય છે.

**પ્રતર્દન (૨)** કાશીપુરીના રાજા સુદેવના સૌદેવ અથવા દિવોદાસ નામના પુત્રને ભારદ્વાજ ઋષિના પ્રસાદથી થયેલો પુત્ર. એના જન્મથી એના પિતાને ઘણો જ આનંદ થયો હતો. મોટો થતાં ભારદ્વાજ ઋષિને ત્યાં ભણીગણીને નિપુણ થયો ત્યારે એ પોતાના પિતાને પૂછવા લાગ્યો કે આપણે રાજ્ય વગેરે ઐશ્વર્ય કેમ નથી ? પિતાએ આગલી હકીકત કહી કે વૈવસ્વત મનુના પુત્રના શર્ષાતિ પુત્ર હૈહયના વીતહવ્ય નામના પુત્રે મારું રાજ્ય લઈ લીધું છે; અને હું માત્ર જીવ ઉગારીને અહીં રહ્યો છું. એનો પરાભવ કરવાને તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. હવે તને સૂઝે તે કર. પિતાનું આ વાક્ય સાંભળી એને પારાવાર ક્રોધ થયો. લાગ્યો જ પિતાને વંદન કરીને નીકળી પડ્યો. તે કાશી ગયો. ત્યાં વીતહવ્ય અને એનું જબરું યુદ્ધ થયું. વીતહવ્યના સોએ પુત્રોનો તેમજ મોટા ભાગની સેનાનો નાશ કર્યો. એ જોઈને વીતહવ્ય ત્યાંથી નાઠો. તે પોતાની સુકન્યા નામની બહેનના પતિ વ્યવન ભાર્ગવના આશ્રમમાં આવ્યો. પ્રતર્દન મારી પૂંઠે પડ્યો છે, કહીને ત્યાં સંતાઈ ગયો. વીતહવ્ય નાઠો એટલે પ્રતર્દન એની પૂંઠે પડ્યો હતો તે પણ આ જ આશ્રમમાં આવી

પહોંચ્યો. ઋષિને વંદન કરીને કહ્યું કે કૃપા કરીને અહીં કોઈ ક્ષત્રિ હોય તો તેને મારે સ્વાધીન કરો. પરંતુ ઋષિએ એનો સત્કાર કરીને કહ્યું કે રાજેન્દ્ર, અહીં ક્ષત્રિ કોઈ નથી. અમે સર્વ બ્રાહ્મણો જ છીએ. ભલે, એમ કહી ઋષિની આજ્ઞા લઈ પ્રતર્દન ત્યાંથી પાછો ફર્યો. (વીતહવ્ય શબ્દ જુઓ.) સારાંશમાં એ કે એણે પિતાને રાજ્ય પાછું સંપાદન કરી આપ્યું. કાલાન્તરે પિતા અરણ્યમાં ગયા ત્યારે એ રાજા થયો. આ પ્રતર્દન એવો દાનશૂર હતો કે એણે એક વખત એક બ્રાહ્મણને પોતાના એક પુત્રનું દાન કર્યું હતું. / ભાર૦ શાંતિ૦ અ૦ ૨૩૫; ભાર૦ અનુ૦ અ૦ ૧૩૭.

કૌષીતકી નામના ઉપનિષદમાં આ પ્રતર્દનના પરાક્રમ અને ચાતુર્ય સંબંધે એક વાત છે. એણે પૃથ્વી પોતાને તાબે કરી સઘળા રાજાઓને પોતાના પગ તળે ચાંપ્યા. પછી એક વિચાર આવ્યો કે હું સુરલોકને જીતું. હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈ માત્ર એક સેવકને જોડે લઈ એ ઈંદ્રલોકમાં ગયો. પોંતે બહાર જીભો રહીને દૂતને ઈંદ્ર પાસે મોકલી કહેવરાવ્યું કે હું યુદ્ધ સારુ આવ્યો છું; માટે બહાર આવી મને જીત; નહીંતર હાર્યો એમ કબૂલ કર. દૂતે જઈને એ પ્રમાણે કહેતાં ઈન્દ્રને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને દેવસેના લઈને પોતે એની પાસે આવ્યો. જુએ છે તો એ એકલો જ યુદ્ધ સારુ જીભો છે. આથી વળી એને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને દેવસેનાને લઢવાની આજ્ઞા કરી. દેવસેનાનું અને એનું જબરું યુદ્ધ થયું. એણે સર્વ દેવોને મૂઝાં પમાડ્યા. એનું પરાક્રમ જોઈ ઈન્દ્રને બહુ સંતોષ થયો અને બોલ્યો કે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તારી ઈચ્છા હોય તો માગ ! ઈન્દ્રનું ભાષણ સાંભળતાં જ એણે નમ્ર થઈ જઈ ઈન્દ્રને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. પછી હાથ જોડી બોલ્યો કે દેવરાજ ! તને ધન્ય છે. રજેગુણુ-ભર્યો હું દેવલોક જીતવા આવ્યો અને તારાથી યુદ્ધ કર્યું; એ મારો મોટો અપરાધ. હું શત્રુ છતાં તે માફ કરીને મને વરપ્રદાન કરવાનું કહ્યું. દેવો સત્વગુણી છે એ જે મેં સાંભળ્યું હતું તે યથાર્થ છે. હવે મને

વરપ્રદાન કરો છો જ, તો આ પૃથ્વી પર સારામાં સારું શું છે તેની મને ખબર ન હોવાથી તમે જાતે તેનો વિચાર કરીને તે મને આપો. એના આ જવાબથી ઇન્દ્ર વિશેષ પ્રસન્ન થયો. સહુથી શ્રેષ્ઠ તો બ્રહ્મવિદ્યા, પણ તે આને કેમ અપાય, એ ધર્મ-સંકટમાં ઇન્દ્ર પડ્યો. એ મારી પાસે સુસુક્ષ્મપણાથી દેવવાઈને નહિ, પણ શત્રુભાવે આવ્યો છે. વારુ, જે ન આપું તો મેં એને માગવાનું કહ્યું છે. છેવટે વિચાર કરીને ઇન્દ્રે એને બ્રહ્મવિદ્યા આપી. એમ કૃતાર્થ કરીને વિદાય કર્યો, ત્યાંથી એ પાછો કાશીપુરીમાં આવ્યો. એ દાશરથિ રામનો પરમ મિત્ર હતો.

**પ્રતાપ** જ્યદ્રથનો મિત્ર, એક રાજા (૩. જ્યદ્રથ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રાત** સોમવંશી આયુકુળોત્પન્ન સુહોત્રના પુત્ર કુશનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે સંજય રાજા.

**પ્રતિબાહુ** સોમવંશી શ્વફલકના તેર પુત્રોમાંનો કનિષ્ઠ.

**પ્રતિબાહુ (૨)** કૃષ્ણનો પ્રપૌત્ર. એનો પુત્ર તે સુગ્રાહુ.

**પ્રાતભાનુ** સત્યભામાને કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

**પ્રતિમત્સ્ય** અથવા મત્સ્ય ભારતવર્ષીય દેશ. / ભારત ભીષ્મ ૦ અં ૯.

**પ્રતિશ્રુતિ** યુધિષ્ઠિરને વ્યાસે શીખવેલી વિદ્યાવિશેષ. યુધિષ્ઠિરે અજુનને એ વિદ્યા શીખવી હતી. / ભાર ૦ વ ૦ ૩૬-૩૦-૩૮; વ ૦ ૩૭-૧૭.

**પ્રતિરૂપા** આશીઘ્રપુત્ર કિંપુરુષની સ્ત્રી અને મેરુની કન્યા.

**પ્રાતિવિંધ્ય** દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરથી થયેલો પુત્ર. એ જન્મકાળે શત્રુપ્રહરણ વિષયે વિંધ્ય પર્વત જેવો અચળ દેખાવાથી એનું આ નામ પડ્યું છે. યુદ્ધમાં જતાં એના રથને, આખે શરીરે સફેદ અને કંઠ આગળથી જ માત્ર કાળા એવા ઘોડા જોડાવતા. / ભાર ૦ દ્રોણ ૦ અં ૨૩. ● ભારતનું આપું યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં સુધી એ ઊગર્યો હતો. પણ અઢારમે દિવસે રાત્રે કેટલાક વીરોની સાથે તંબુમાં સૂતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો.

**પ્રાતિવિંધ્ય (૨)** ભારતના યુદ્ધમાં આવેલો દુર્યોધન પક્ષનો શાકલ દેશાધિપતિ એક રાજા.

**પ્રતિવ્યોમ** સૂર્યવંશના ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશાન્વયમાં થયેલા વત્સવૃદ્ધ રાજાનો પુત્ર. એને ભાનુ નામે પુત્ર હતો.

**પ્રાતશ્રવા** ભીમસેન અને સુકુમારીનો પુત્ર.

**પ્રતિશ્રુત** શાંતિદેવાની કુખે થયેલો વસુદેવનો પુત્ર.

**પ્રતિષ્ઠાપુર** હસ્તિનાપુર સમીપ આવેલી ઇલાપુર પુરુવા રાજાની નગરી. એનું ખીજું નામ વર્ધમાનપુર પણ હતું.

**પ્રતિહર્તા** ઋષભદેવ વંશના ભરતાન્વયમાં થયેલ પ્રતિહ રાજાનો સુવર્ચલાને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો. એ યજ્ઞ કર્મમાં બહુ નિપુણ હતો. એને સ્તુતિ નામની સ્ત્રીને પેટે અજ અને ભૂમા નામના બે પુત્ર થયા હતા.

**પ્રતીક** સૂર્યવંશી ત્વકુળોત્પન્ન વસુરાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ઝોઘવાન.

**પ્રતીકાચી** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન સમન્વયના ભાનુમાન અથવા ધ્રુવાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ સુપ્રતીક.

**પ્રતિધક** પ્રદીપક શબ્દ જુઓ.

**પ્રતીપ** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન અજમીઠ સંભૂત કુરુપુત્ર જહ્નુના વંશના દ્વિલીપ રાજાનો પુત્ર. એ ધણે જ વૃદ્ધ થયો હતો. એને કાંઈ સંતતિ થઈ નહોતી. પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ એણે ગંગાદારે જઈને તપનો આરંભ કર્યો. કાંઈ કાળ ગયા પછી ગંગા પ્રત્યક્ષ થઈને એની પાસે આવીને એના જમણા ખોળા પર બેઠાં. તે જોઈને એણે ગંગાને કહ્યું કે તું મારી પુત્રવધૂ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ગંગા તથાસ્તુ કહીને અંતર્ધાન થયાં. એ પોતાના દેશમાં પાછો આવ્યો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી એને દેવાપિ, શંતનુ અને બાહ્લિક એમ ત્રણ પુત્રો થયા. શંતનુ પર એને બહુ પ્રીતિ હતી. એણે એને કહી મૂક્યું હતું કે તું જ્યારે અરણ્યમાં જાય અને કોઈ સ્ત્રી તારી પાસે આવે તો તારે એને પરણવું; એને ના કહેવી નહિ.

પછી થોડા કાળમાં જ એનું મૃત્યુ થયું. પછી શંતનુને ગંગા પ્રાપ્ત થયાં હતાં અને એ એને પરણ્યો હતો. (શંતનુ શબ્દ જુઓ.) સોમવંશી ભીમસેનનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સુકુમારી. એનું પરિશ્રવા એવું ખીજું નામ પણ હતું. શૈલ્યા સુનંદી એની સ્ત્રી થતી હતી. એને દેવાપિ, શંતનુ અને બાલ્હિક એ ત્રણ પુત્રો હતા. / ભાર૦ આ૦ ૬૩-૪૬.

**પ્રતીપક** વિદેહવંશીય મરુરાજનો પુત્ર. એનો પુત્ર કૃતિરથ. / ભાગ૦ ૯-૧૩-૧૬.

**પ્રતીહ** ઋષભદેવ વંશના ભરતકુળના પરમેષ્ઠિ રાજને સુવર્ચલાને કુખે થયેલો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ પણ સુવર્ચલા હતું, અને એને પ્રતિહર્તા, પ્રસ્તોતા અને હૃદ્ગાતા એવા ત્રણ પુત્ર થયા હતા.

**પ્રતોષ** દેવવિશેષ. (તુષિત શબ્દ જુઓ.)

**પ્રત્યક્ષાતા** ભારતવર્ષીય નદી.

**પ્રત્યઞ્** પ્રત્યઞ્ તે જ.

**પ્રત્યઞ્** સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન વસુરાજ (ઉપરિચર વસુ) એના પુત્રોમાંના એકને સત્યશ્રવા એવું નામાન્તર હતું.

**પ્રત્યૂષ** એક વસુ. (અષ્ટવસુ શબ્દ જુઓ.) પ્રભાતાનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ દેવ / ભા૦ આ૦ અ૦ ૬૭.

**પ્રત્યૂહ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩, ભૃગુ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રદીપક** વિદેહ વંશના મરુ નામના જનકનો પુત્ર. વાલ્મીકિ રામાયણમાં એનું નામ પ્રનીધક કહ્યું છે. એને કૃતિરથ નામે પુત્ર હતા.

**પ્રદોષ** ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાર્ણને દોષા નામની ખીજ સ્ત્રીને પેટે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

**પ્રદુમ્ન** ચક્ષુર્મનુને નડવલાની કુખે થયેલા અગિયાર પુત્રોમાંનો એક. એને સુદુમ્ન નામનો પુત્ર હતા.

**પ્રદુમ્ન (૨)** યદુકુળોત્પન્ન કૃષ્ણને રુકિમણ્ણિને પેટે થયેલો પ્રથમ પુત્ર. એ મહારથી હતો. / ભાર૦ ૧૦ સ્ક૦ અ૦ ૫૫. ● શિવના ત્રીજા નયનની જ્વાળાથી ભસ્મીભૂત થયેલા મદને-કામદેવે આ ખીજો અવતાર લીધો હતો અને એને હાથે શંખરાસુરનું મરણ નિર્માણ થયું હતું. જેવું શંખરાસુરે

બળયુ કે મદનનો ખીજો અવતાર દ્વારકામાં થયો કે તે ગુપ્ત રૂપ ધારણ કરીને દશ વાસાની અંદરના પ્રદુમ્નને ચોરી ગયો અને સમુદ્રમાં નાખી દીધો. આમ શત્રુનો નાશ કરીને શંખરાસુર સ્વસ્થ મને પોતાને ઘેર ગયો.

અહીં સમુદ્રમાં નાખેલા પ્રદુમ્નને એક માછલી ગળા ગઈ. એ જ માછલી કેટલેક કાળે કોઈ માછીની બળમાં સપડાઈ. માછીએ એ માછલી શંખરાસુરને નજર કરી. શંખરે પોતાના રસોઈયાને રાંધવા સારુ આપી. રસોઈયાએ માછલી રાંધવા સારુ જેવી ચીરી કે એના પેટમાં એણે એક દિવ્ય બાળક દીધું ! આ ભેઈને માયાવતી જે ત્યાં હતી તેને તે બાળક બતાવ્યું. માયાવતી તે મદનની સ્ત્રી હતી તે જ. શંખરાસુરના વધ સારુ મદન ત્યાં આવશે ત્યારે અને મળશે ધારોને એ શંખરાસુરની પાલક કન્યા રૂપે ત્યાં રહી હતી. એણે આ બાળકને ભેટાં જ હર્ષભેર એને પોતાની પાસે રાખ્યું અને માછલીને રાંધીને શંખરાસુરને જમાડવાનું રસોઈયાને કહ્યું. છોકરાને એણે પોતાના અંતઃપુરમાં જ પોતાની પાસે રાખ્યો. એટલામાં નારદ ત્યાં આવ્યા અને શંકરે દુઃખ કરેલો તારો સ્વામી મદન તે જ રુકિમણ્ણિને પેટે જન્મી શંખરના વધારે તારી પાસે આવ્યો છે એમ કહ્યું. માટે તું એનું સારી રીતે પાલન કરજે. નારદ એમ કહીને ગયા એટલે માયાવતી(રતી)ને ઘણો હર્ષ થયો; કેમકે એ એની વાટ જ ભેટી હતી. માયાવતીએ એની ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી અને એના સંભાળપૂર્વક ઉછેરમાં એ - પ્રદુમ્ન - મોટો થયો. મોટો થતાં એ ઘણો જ સૌંદર્યવાન થયો. એણે બધાંનાં મન હરણ કરી લીધાં. તેમાં રતીનું ચિત્ત પણ એણે હરી લીધું હોવાથી એ એને કામદેવિએ ભેટી. એ ઉપરથી પ્રદુમ્ને એને કંઈ પ્રશ્ન પૂછ્યા, તેના એણે જવાબ દીધા. એણે પ્રદુમ્નને જન્માંતરની હકીકત કહેવાથી એના મનનું સમાધાન થયું. પછી થોડા કાળમાં જ પ્રદુમ્ને શંખરાસુરને મારી નાખ્યો. પ્રદુમ્નના વયને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ



કરીને માયાવતી એને લઈને દારકા જવા નીકળી. આ વર્તમાન નારદે કૃષ્ણને અને રુક્મિણીને જણાવ્યા, એટલામાં રતીને લઈને પ્રદુમ્ન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેથી પ્રદુમ્નના પાછા આવવાનો સંભવ નહોતો અને એ આવ્યો એ જોઈને ઘણો ઘણો આનંદ થયો.

પ્રદુમ્ને પોતાના મામા રુક્મની કન્યા રુક્મવતીને તેના સ્વયંવરમાંથી હરણુ કરી આણી. એ એની ખીજ સ્ત્રી હતી / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૧. • એને પેટે એને અનિરુદ્ધ નામે પુત્ર થયો / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૬૧.

પ્રદુમ્ન ધનુર્વિદ્યા અર્જુન પાસે શીખ્યો હતો. કૌરવ-પાંડવનું યુદ્ધ પૂરું થયા પછી એને રાજ્ય મળ્યું હતું. એણે રાજ્યનો સારી રીતે ઉપભોગ કર્યો. આગળ જતાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં સર્વ યાદવો મરણ પામ્યા તેમાં એ પણ મરી ગયો અને રતી સહવર્તમાન દેવલોકમાં ગયો.

**પ્રદુમ્ન** (૩) ભગવાનની ચતુર્મૂર્તિ પાકી એક પ્રદ્યોત રિપુંજય રાજને મારનારા શુનક પ્રધાનનો પુત્ર. એ જ સોમવંશના રાજ્યને ઉથલાવીને રાજ થયો હતો.

**પ્રદ્યોત** (૨) એક યક્ષવિશેષ / ભાગ૦ સ૦ ૧૦-૧૬.

**પ્રદ્યોત** (૩) ઉજ્જવિનીને! રાજવિશેષ. એની કન્યા વત્સ રાજને આપી હતી.

**પ્રદ્યોતન** પ્રદ્યોતવંશના પાંચ રાજ. એમણે એકસો અડતાળીસ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું હતું. / ભાગ૦ ૧-૨૧-૪

**પ્રદ્વેષી** દીર્ઘતમસ ઋષિની સ્ત્રી. દીર્ઘતમસ ઋષિ અંધ હતો માટે એ પુનર્વિવાહ કરનાર હતી. પરંતુ દીર્ઘતમસે એને શાપ દેવાથી નહોતો કર્યો. ગૌતમાદિની માતા / ભા૦ આ૦ ૧૦૪.

**પ્રધાન** (૨) એક રાજર્ષિ. એની સુલલા નામની કન્યા બ્રહ્મનિષ્ઠપણાને સારુ પ્રસિદ્ધ હતી.

**પ્રધાન** પ્રકૃતિનું બીજું નામ / ભાર૦ ૩-૨૬-૧૦.

**પ્રપતન** પ્રયાગમાંનું તીર્થવિશેષ.

**પ્રખળ** વિષ્ણુનો પાર્ષદવિશેષ / ભાગ૦ ૮-૨૧-૧૬

**પ્રખલ** લક્ષ્મણની કુખે કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર.

**પ્રખાલક** એક કિન્નરવિશેષ.

**પ્રખુદ્ધ** ઋષભદેવના નવ સિદ્ધ પુત્રોમાંનો એક.

**પ્રખોધિની** કારતક સુદ દેવગૃહી અગિયારસ.

**પ્રભ** રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૩૬.

**પ્રભંજન** વાયુનું એક નામ.

**પ્રભંજન** (૨) મણિપુરનો રાજ. એને રુદ્રનું એવું વરદાન હતું કે તારા વંશમાં એક જ સંતાતિ થઈને તારો વંશ ચાલ્યાં કરશે. એ વરદાનને અનુસરીને એના વંશમાં ચિત્રવાહન સુધી ચાલ્યાં કર્યું. ચિત્રવાહનને પુત્ર થવો જોઈએ તે ન થતાં એને ચિત્રાંગદા કરીને માત્ર એક પુત્રી થઈ. એણે પુત્રિકા-ધર્મ પ્રમાણે એ કન્યા અર્જુનને આપી. એ જાતનાં લગ્નમાં એવી ખોલી થતી કે કન્યાનો પુત્ર થાય તે કન્યાનો બાપ પોતાને ત્યાં પોતાના પુત્ર તરીકે રાખે. ચિત્રાંગદાને બહુવાહન નામે પુત્ર થયો તે ચિત્રવાહને પોતે રાખ્યો અને એને પોતાનું રાજ્ય આપ્યું.

**પ્રભદ્રક** ભારતના યુદ્ધમાં પાંડવ પક્ષનો એ નામનો એક રાજ.

**પ્રભદ્રા** કર્ણના પુત્ર વૃષકેતુની સ્ત્રી. એનું બીજું નામ ભદ્રાવતી હતું. / જૈમિં અંધ૦ અ૦ ૬૩.

**પ્રભવ** બાર ભાગવ દેવોમાંનો એક.

**પ્રભા** ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાણીની બે સ્ત્રીઓમાંની પહેલી.

**પ્રભા** (૨) રાહુની કન્યા અને વિવસ્વાન આદિત્યની સ્ત્રીઓમાંની એક. એ સંજ્ઞાની શોકથ હતી. એને પોતાને કાંઈ સંતાતિ નહોતી.

**પ્રભા** (૩) એક આસરાવિશેષ/ભાર૦ અનુ૦ ૫૦-૫૮.

**પ્રભા** (૪) સૂર્યવંશના સગર રાજની સુમતિ નામની મોટી સ્ત્રીનું બીજું નામ.

**પ્રભાતા** પ્રત્યૂષ અને પ્રભાસની માતા.

**પ્રભાતુ** સત્યભામાની કુખે કૃષ્ણથી થયેલા પુત્રોમાંનો એક.

**પ્રભાવતી** સ્વયંપ્રભાતુ બીજું નામ / ભારત વન૦ અ૦ ૨૮૨.

**પ્રભાવતી** (૨) યૌવનાશ્વ રાજની સ્ત્રી.  
**પ્રભાવતી** (૩) હંસધ્વજના પુત્ર સુધન્વીની સ્ત્રી.  
**પ્રભાવતી** (૪) દેવશર્માની પત્ની. શચિની મોટી બહેન. અંગદેશ્વર ચિત્રરથની સ્ત્રી / ભાર૦ અનુ૦ ૭૭-૮  
**પ્રભાવતી** (૫) પ્રદ્યુમ્નની સ્ત્રી.  
**પ્રભાસ** એ નામનો એક વસુ (અષ્ટ શબ્દ જુઓ.) એને આગિરસી નામે સ્ત્રી અને વિશ્વકર્મા નામે પુત્ર હતાં.  
**પ્રભાસ** (૨) એ નામનું એક તીર્થવિશેષ. સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં સોમનાથનું પ્રખ્યાત દેવળ છે તે.  
**પ્રભાસ** (૩) એ નામનું એક ક્ષેત્રવિશેષ. અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતો કરતો મણિપુરથી ગોકર્ણુ ગયો હતો. ત્યાંથી અહીં આવ્યો હતો. અહીં એને કૃષ્ણ મળ્યા હતા. પછી કેટલોક કાળ રૈવતક પર્વત ઉપર રહ્યા બાદ સુભદ્રાનું હરણ કરીને એ ઈંદ્રપ્રસ્થ ગયો હતો. આ તીર્થ ઘણું પુણ્યરૂપ ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્રનું પ્રભાસપાટણ તે જ / ભાર૦ શલ્ય૦ અ૦ ૩૫.  
**પ્રભુ** બ્રહ્મદેવની સભામાંનો એક ઋષિ.  
**પ્રભુ** (૨) ભગ નામના છઠ્ઠા આદિત્ય અને સિદ્ધિનો એક પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૧૮-૨.  
**પ્રમતક** જન્મેજયના સર્પસત્રમાં વરેલો એક સદસ્ય-સભાસદ.  
**પ્રમતિ** વાગીંદ્રનો પુત્ર. એને ધૃતાચી અપ્સરાની કુપે કુરુ નામે પુત્ર થયો હતો / ભાર૦ આ૦ ૮-૧૧  
 એને વ્યવનનો અને સુકન્યાનો પુત્ર કહ્યો છે.  
**પ્રમતિ** (૨) આક્ષય મન્વંતરના છેલ્લા કલિયુગમાં થયેલો વિષ્ણુનો એક અવતાર / મત્સ્ય૦ અ૦ ૧૩૩.  
**પ્રમતિ** (૩) સૂર્યવંશના દિષ્ટકુલોત્પન્ન પ્રાંશુરાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ ખનિત્ર.  
**પ્રમતિ** (૪) વિભીષણના ચાર રાક્ષસ અમાત્યમાંનો એક / વા૦ રા૦ યુદ્ધ૦ સ૦ ૩૭.  
**પ્રમથ** નિશાચર જાતિનો એક રુદ્રગણ / ભાર૦ અનુસા૦ અ૦ ૧૩૧.  
 ૪૪

**પ્રમથ** (૨) ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર.  
**પ્રમથગણ** રુદ્રના અને સ્કંદના ગણ.  
**પ્રમંથુ** ઋષભદેવ વંશના વીરવ્રત રાજને ભોળની કુપે થયેલા જે પુત્રોમાંનો નાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૫-૧૫-૧૫.  
**પ્રમદ** વસિષ્ઠ પુત્ર. એ ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તર્ષિઓ પૈકી એક હતો / ભાગ૦ ૮-૧-૨૪.  
**પ્રમદ્વેરા** વિશ્વાવસુ ગંધર્વને મેનકાને પેટ થયેલી કન્યા. સ્થૂલકેશ નામના ઋષિએ એનું પાલન કરીને પછી રુરુ નામના ઋષિને પરણાવી હતી (૨. રુરુ શબ્દ જુઓ.)  
**પ્રમાણ** એ નામનું તીર્થ અને ત્યાં આવેલું એક વડનું ઝાડ.  
**પ્રમાણકોટિ** ભાગીરથી ગંગા સંબંધી તીર્થવિશેષ. એ તીર્થમાં કૌરવોએ ભીમને વિષ ખવડાવીને યુડાડી દીધો હતો.  
**પ્રમાથ** દૂષણનો એક રાક્ષસ અમાત્ય. એને રામે માર્યો હતો.  
**પ્રમાથ** (૨) રામસેનાનો એ નામનો એક વાનર.  
**પ્રમાથિ** પ્રમાથ શબ્દ જુઓ.  
**પ્રમાથિ** (૨) બીજે પ્રમાથ શબ્દ જુઓ.  
**પ્રમાથિ** (૩) બલાકા રાક્ષસીને વિશ્રવા ઋષિથી થયેલો પુત્ર દૂષણનો ભાઈ. એને નીલે માર્યો હતો / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૨૮૬.  
**પ્રમાથિની** એક અપ્સરા.  
**પ્રમાથી** સોમવંશી ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર. એને ભીમસેને માર્યો હતો.  
**પ્રમીલા** ત્રિયા રાજની માલિક રાજકર્ત્રી. એણે પાંડવોના અશ્વમેધનો સ્થામકર્ણુ ઘોડો બાંધીને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ અર્જુને તેને હરાવીને પકડી હતી; પણ એ અશ્વ આપતી નહોતી માટે મારવાની ધારણા કરતો હતો. તે વખતે આઠાશ-વાણી થઈ કે તું એને મારવા સમર્થ નથી. તારાથી એ મરાશે નહિ, માટે તું એની સાથે લગ્ન કર અને અશ્વ લે. તે ઉપરથી અર્જુને એની સાથે લગ્ન કર્યું. / જૈમિનિ અશ્વમે૦ અ૦ ૨૧-૨૨.

**પ્રમુખિ** દાશરથિ રામને અયોધ્યામાં મળવા આવેલા ઋષિઓમાંનો એક / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૯૦.

**પ્રમોદ** બ્રહ્મદેવના કંઠમાંથી થયેલો એક માનસપુત્ર. એનું બીજું નામ હર્ષ પણ હતું.

**પ્રમોદ (૨)** સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન દહાશ્વ રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે હર્ષશ્વ.

**પ્રમોદ (૩)** નાગવિશેષ.

**પ્રમોદન** એ નામનો એક બ્રહ્મર્ષિ / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૯૦.

**પ્રમ્લોચા** ચાલુ મન્વંતર પૂર્વેની એક અપ્સરા-વિશેષ.

**પ્રમ્લોચા (૨)** ચાલુ મન્વંતરમાંની એ નામની અપ્સરા. એ દર વર્ષે શ્રાવણ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવે છે. (પ. નભ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રયાગ** ભાગીરથી અને યમુનાનું સંગમસ્થાન.

**પ્રયાગરાજ** હાલનું અલાહાબાદ તે. અહીં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીનો સંગમ થાય છે. ત્રિવેણી માધવ, સોમેશ્વર, ભારદ્વાજેશ્વર, વાસુકીશ્વર, અક્ષ-વ્યશ્વર, શેષ, પ્રયાગ, વેણીમાધવ, ભાગીરથી, સરસ્વતી અને યમુના વચ્ચે મુખ્ય તીર્થો છે. અહીં સઘળા યાત્રાળુઓએ ક્ષૌર કરાવવું એવી પ્રથા છે. આ તીર્થોને તીર્થરાજ કહે છે. બળરામ યાત્રા વખતે અહીં પણ આવ્યા હતા. વેણી નામની નાની નદીનો સંગમ પણ અહીં થાય છે. ગંગા, યમુના અને વેણી ઉપરથી ત્રિવેણી એમ કેટલાક કહે છે. / ભાગ૦ ૬-૧૪-૩૦, ૧૦-૭૯-૧૦.

**પ્રયુત** મુનીના દેવગંધર્વ પુત્રોમાંનો એક.

**પ્રહ્ણ** અમૃતનું રક્ષણ કરનાર દેવવિશેષ. એની સાથે ગરુડે યુદ્ધ કર્યું હતું. / ભાર૦ આ૦ ૩૨-૧૯.

**પ્રહ્ણ (૨)** રાવણ પક્ષનો એક રાક્ષસ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૮૫.

**પ્રહ્ણ** દનુપુત્ર દાનવમાંનો એક.

**પ્રહ્ણ (૨)** એ નામનો એક અસુર. એ કૃષ્ણ અને બળરામનો નાશ કરવા કંસનો પ્રેર્યો જોકુળમાં આવ્યો હતો. ગોવાળનો વેશ ધારણ કરીને બીજા

ગોવાળિયાઓમાં ભળી જઈ રમતમાં સામેલ થઈ ગયો. પછી એકાએક બલરામને ખભે બેસાડીને લઈને નાડો. એનું કપટ કળી જઈને બળરામે એને તત્કાળ મારી નાખ્યો હતો. / ભાગ૦ ૧૦ સ્કં૦ અ૦ ૧૮.

**પ્રહ્ણ** ભારતવર્ષીય દેશ / વા૦ રા૦ અયો૦ સ૦ ૬૮.

**પ્રહ્ણ** આયન એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. વસિષ્ઠ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રહ્ણ** આસુર પ્રહ્ણ શબ્દ જુઓ.

**પ્રહ્ણ** પૃથ્વી પર થયેલો જળપ્રલય, જેમાં બધાનો નાશ થયો હતો. / ભાર૦ વ૦ ૧૯૧-૬૫; શાં ૩૧૭ અનુ૦ ૩૯-૧-૧૮; ભાગ૦ ૧૨-૪.

**પ્રહ્ણ** મેઘ શબ્દ જુઓ.

**પ્રહ્ણ** ભારતવર્ષીય નદી / ભાર૦ ભી૦ ૯-૨૩

**પ્રહ્ણ** આ પર્વત આનર્ત દેશમાં દારકાની પાસે હોવો જોઈએ. જરાસંધના લયથી કૃષ્ણ અને બલરામ એક વખત એના પર સંતાઈ રહ્યા હતા. એમનો નાશ કરવાના ઇરાદાથી જરાસંધે આ પર્વતને તે વખતે આગ લગાડી નવરાવ્યો હતો. એના ગયા પછી બંને જણા એના પરથી કૂદી પડીને દારકામાં ગયા હતા.

**પ્રહ્ણ (૨)** ક્ષિત્તિ પાસેનો એ નામનો એક પર્વત (૩. માલ્યવાન શબ્દ જુઓ.)

**પ્રહ્ણ** ઉત્તમ મન્વંતરમાંના સપ્તઋષિઓમાં હતો તે એક ઋષિ.

**પ્રહ્ણ** યક્ષવિશેષ / સ૦ ૧૦-૧૮.

**પ્રહ્ણ** સોમવંશી આયુપુત્ર નહુષ રાજાના કુળના પુરુવંશના પ્રચિન્ધાન રાજાનો પુત્ર. એનો પુત્ર તે મનસ્યુ રાજા.

**પ્રહ્ણ (૨)** હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને વેચાતો લેનાર કાશીનો ચાણકાલ. એનું વીરબાહુ એવું નામ પ્રસિદ્ધ હતું.

**પ્રહ્ણ (૩)** નીલધ્વજ રાજાનો પુત્ર. ચિત્રાંગદાનો પિતા. પાંડવરાજા, મલયધ્વજ અને ચિત્રવાહન એવાં એનાં નામાન્તર છે.

**પ્રવેણી** કામ્યક વનની દક્ષિણે કશ્વઋષિના આશ્રમ પાસે વહેતી નદી.

પ્રશમી એક અપ્સરાવિશેષ.  
 પ્રશસ્તા ભારતવર્ષીય નદી.  
 પ્રશ્ન અથર્વણુ વેદોપનિષદ.  
 પ્રશ્ન સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં ધર્મઋષિને હ્રી નામની ભાર્યાને પેટે થયેલો પુત્ર.  
 પ્રશ્નવણુ ભારતવર્ષીય તીર્થ  
 પ્રશ્નુત પ્રસુશ્નુત શબ્દ જુઓ.  
 પ્રસન્ન સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કૃતરાજનો પુત્ર. એનું બીજું નામ યુવનાશ્વ હતું.  
 પ્રસભ રામની સેનાનો એક વાનર. / વાં ૨૦ યુદ્ધં સં ૪૨.  
 પ્રસાદ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ધર્મઋષિને મૈત્રી નામની સ્ત્રીથી થયેલો પુત્ર.  
 પ્રસુદ્ધ પૂર્વ બ્રહ્મદેશનું નામાન્તર.  
 પ્રસુશ્નુત સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશન્વયમાં થયેલા મરુ રાજનો પુત્ર. એનું પ્રશ્નુત એવું બીજું નામ હતું. સંધિ નામનો રાજ એનો પુત્ર હતો.  
 પ્રસૂતિ સ્વાયંભૂ મનુની ત્રણ કન્યાઓમાંની એક દક્ષ પ્રજાપતિની સ્ત્રી.  
 પ્રસેન સોમવંશી યદુકુળોત્પન્ન સાતવત પુત્ર વૃષ્ણિના વંશના નિમ્ન રાજનો બીજો દીકરો; સત્રાજિત રાજનો નાનો ભાઈ.  
 પ્રસેન (૨) સાત્યકિએ મારેલા કર્ણના પુત્રોમાંનો એક. વૃષસેનાનો નાનો ભાઈ/ ભારં કર્ણં અં ૮૨.  
 પ્રસેનજિત એક પ્રખ્યાત રાજર્ષિ / ભારં શાંતિં અં ૨૩૫.  
 પ્રસેનજિત (૨) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશન્વયના વિશ્વસ રાજનો પુત્ર. એના પુત્રનું નામ તક્ષક રાજ.  
 પ્રસેનજિત (૩) સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળોત્પન્ન કુશાન્વયના હાંગલ રાજનો પુત્ર. શ્વક રાજ એનો પુત્ર હતો.  
 પ્રસેનજિત (૪) જમદગ્નિના સસરા રેણુ રાજનું બીજું નામ.  
 પ્રસ્કણ્વ સોમવંશી પુરુકુળોત્પન્ન રૌદ્રાશ્વપુત્ર ઋતેયુ રાજના અપ્રતિરથ નામના પૌત્રના પ્રપૌત્ર કણ્વનો

પૌત્ર અને મેધાતિથિનો પુત્ર. આ બધા વિદ્યા અને જ્ઞાનને લીધે બ્રાહ્મણ થયા હતા.  
 પ્રસ્તાવ ઋષભદેવ વંશના ભૂમા રાજને દેવકુલ્યાને પેટે થયેલો પુત્ર. એને નિયુત્સા નામની સ્ત્રીને પેટે વિભુ નામનો પુત્ર થયો હતો.  
 પ્રસ્તોતા પ્રિયવ્રત વંશના ઋષભદેવ કુળોત્પન્ન પ્રતીહ રાજને સુવર્ચલાની કુખે થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો વચ્ચો પુત્ર.  
 પ્રસ્થલ વાહીક દેશ સંબંધી દેશવિશેષ / વાં ૨૦ કિષ્કિં સં ૪૩; ભારં કર્ણં અં ૪૪ શ્લો ૪૭.  
 પ્રસ્તવણુ નાસિક-જનસ્થાનની દક્ષિણે આવેલો પર્વત / વાં ૨૦ અરં સં ૬૪.  
 પ્રસ્તુત ગરુડે મારેલો દૈત્યવિશેષ.  
 પ્રહરણુ ભદ્રાની કુખે થયેલા કૃષ્ણના પુત્રોમાંનો એક.  
 પ્રહસ્ત કેતુમતીની કુખે સુમાલી રાક્ષસને થયેલા દસ પુત્રોમાંનો મોટો. એ રાવણનો મામા થતો હતો. / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૧૧. ● રાવણુ બળાદ્ય થયા પછી એ રાવણુની ત્રીજા ભાગની સેનાને અધિપતિ અને મુખ્ય પ્રધાન થયો હતો / વાં ૨૦ સુંદરં સં ૪૯ ● એ નિરંતર રાવણુના સમાગમમાં રહેતો. રામાયણુના યુદ્ધને પાંચમે દિવસે નરાંતક, કુંભહનુ, મહાનાદ અને સમુન્નત એ ચારેની સાથે મળીને યુદ્ધ કરવા ગયો હતો. એની અને નીલ વાનરની વચ્ચે ઘેર યુદ્ધ થયું હતું. એ યુદ્ધમાં એ નીલ વાનરને હાથે મરાયો હતો. / વાં ૨૦ યુદ્ધં સં ૫૭-૫૮.  
 પ્રહસ્ત (૨) વિશ્રવા ઋષિને પુષ્પોત્કટાને પેટે થયેલો પુત્ર. એ પણ રામાયણુના યુદ્ધમાં મરાયો હતો.  
 પ્રહાસ નાગવિશેષ / ભારં આં ૫૭-૧૬.  
 પ્રહાસ (૨) વરુણુને મંત્રી/વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૨૩.  
 પ્રહૈતિ રાક્ષસોનો મૂળ પુરુષ / વાં ૨૦ ઉત્તરં સં ૪. ● હૈતિ નામે રાક્ષસ એનો નાનો ભાઈ થતો હતો.  
 પ્રહૈતિ (૨) વૈશાખ માસના સૂર્યના સમાગમમાં આવનારો રાક્ષસ (૨. માધવ શબ્દ જુઓ.) એનો બ્રહ્મધાતા નામનો પુત્ર વૈશ્રવણુનો સેવક હતો.

**પ્રહૃતિ** (૩) વૃત્રાસુરનો અનુચર એક રાક્ષસ.  
**પ્રહૃલાદ** ક્ય. ધુને પેટે હિરણ્યકશિપુને થયેલા ચાર પુત્રોમાંનો મોટો. એ ગર્ભમાંથી જ ભગવન્નિષ્ઠ થયો હતો. (કયાધુ શબ્દ જુઓ.) એ જન્મ્યો ત્યારથી જ વ્યાપક પરમાત્મા-વિષ્ણુનો ઉપાસક હતો. આથી હિરણ્યકશિપુએ એને બહુ હેરાન કર્યો હતો. છેવટે વિષ્ણુએ નૃસિંહરૂપ ધારણુ કરીને, હિરણ્યકશિપુને મારી એનું સંરક્ષણ કર્યું. / ભા. ૦ સ્કં. ૦. ● એ ચાલુ મન્વંતરમાં દૈત્ય દાનવોનો અધિપતિ હોઈને એને આયુષ્માન, શિખિ, બાબ્હલ, વિરોચન, કુંભ, નિકુંભ ઈ. પુત્રો હતા.

**પ્રહૃલાદ** (૨) ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર. ૦ ભીષ્મ. ૦ અ. ૦ ૯.  
**પ્રજ્ઞાચક્ષુ** અંધ હોઈને કેવળ ભુક્ષિતા પ્રભાવ વડે બધું બાણુનાર હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહેવામાં આવે છે.

**પ્રાકામ્ય** આઠ સિદ્ધિઓમાંની એક.  
**પ્રાકોટક** એક જાતિવિશેષ / ભાર. ૦ સ. ૦ ૩૨.

**પ્રાકૃશંગવાન** ગાલવવંશોદ્ભવ એક ઋષિ. (કુશિ-ર્ગર્ગ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રાગાથ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)  
**પ્રાગ્બ્યોતિષપુર** શાકલ દેશની ઉત્તરનો દેશ અને પુરવિશેષ (ભૂળમાં શાકલદ્વીપ કહ્યો છે, પરંતુ તે દ્વીપ નથી.) અહીં પાંડવોના સમયમાં નરકાસુરનો પુત્ર ભગદત્ત રાજ્ય રહેતો હતો. આસામમાં આવેલું કામરૂપ અગર કામાશ્ય તે જ. / ભાર. ૦ સભા. ૦ અ. ૦ ૨૬.

**પ્રાગ્બ્યોતિષપુર** (૨) મદ્રદેશાધિપતિ શલ્ય રાજ્યનું નગર. ધણું કરીને શાકલનગરથી આ નગર જુદું છે. / ભાર. ૦ ઉલોગ. ૦ અ. ૦ ૫૫. ૦ શ્લો. ૦ ૬૩.

**પ્રાગ્રાયણુ** એક બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)  
**પ્રાગ્વટપુર** કુટિંકાષ્ટિકા નદીની પાસે આવેલું એક નગરવિશેષ / વા. ૦ રા. ૦ અથો. ૦ સ. ૦ ૭૧.

**પ્રાચીતત** સોમવંશી પુરુપુત્ર જન્મેજ્યના પુત્ર પ્રચિન્વાનનું ખીજું નામ.

**પ્રાચીનગર્ભ** એકની સંજ્ઞાવાળા સારસ્વત ઋષિનું નામાંતર.

**પ્રાચીનબહિ** સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો એક રાજ્ય. દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ કર્યો અને જે વખતે સતીનું અપમાન થવાથી તેણે દેહત્યાગ કર્યો, તે સમયે આ રાજ્ય ભરતખંડાધિપતિ હતો. (૧. દક્ષ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રાચીનબહિ** (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના હવિર્ધાન રાજ્યને હવિર્ધાનીને પેટે થયેલા બહિર્ષદ નામના પુત્રનું ખીજું નામ. શતદ્રુતી અથવા સવર્ણા નામની સમુદ્રકન્યા એની સ્ત્રી હતી. એને પેટે એને પ્રચેતસ સંજ્ઞાવાળા દસ પુત્રો થયા હતા. દક્ષ નામનો રાજ્ય, જેને પ્રાચેતસ દક્ષ કહેતા તે, આ રાજ્યનો પૌત્ર હતો. **પ્રાચીન્વાન** પુરુના પુત્ર જન્મેજ્યનો પુત્ર. એની સ્ત્રીનું નામ આશ્માકી અને પુત્રનું નામ શય્યાતિ હતું.

**પ્રાચીસરસ્વતી** એક નદીવિશેષ / શ. ૩૮-૩૬.  
**પ્રચેતસ** વાલ્મીકિ ઋષિનું નામ / ભાગ. ૦ ૯ સ્કં. ૦ અ. ૦ ૧૧.

**પ્રચેતસ** (૨) સોમવંશી દુદુકુળોત્પન્ન પ્રચેતા રાજ્યના સો પુત્રોનું નામ. એઓ ઉત્તરમાં અધિપતિ થયા હતા.

**પ્રાચેતસદક્ષ** બગડાની સંજ્ઞાવાળા પ્રાચીનબહિ રાજ્યનો પૌત્ર. દસ પ્રચેતાઓને મારીયા અથવા વાક્ષીને પેટે થયેલો પુત્ર. એને સાઠ કન્યાઓ હતી. (એ કોને કોને આપી તે સંબંધે ૫. દક્ષ શબ્દ જુઓ.)  
**પ્રાચેતા** એક બ્રહ્મર્ષિ (૩. ભૃગુ શબ્દ જુઓ.) ધણું કરીને એ વાલ્મીકિ પોતે જ.

**પ્રાચેથ** બ્રહ્મર્ષિ (૨. કશ્યપ શબ્દ જુઓ.)  
**પ્રાચ્ય** દેશવિશેષ.

**પ્રાણુ** સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંના ભૃગુ ઋષિનો પૌત્ર અને વિધાતા ઋષિનો પુત્ર. એને વેદશિરા નામે પુત્ર હતો.

**પ્રાણુ** (૨) સ્વરોચિષ મન્વંતરમાંના સપ્ત ઋષિઓમાંનો એક.

**પ્રાણુ** (૩) આંગિરસ દેવોમાંનો ચાલુ મન્વંતરમાંનો એક દેવ.

**પ્રાણુ** (૪) દેવવિશેષ (સાખ્યદેવ શબ્દ જુઓ.)  
**પ્રાણુ** (૫) અષ્ટ વસુમાંના ધર વસુનો પુત્ર. એની માનું નામ મનોહરા.

**પ્રાણ** (૧) શરીરમાં રહેનાર પંચપ્રાણમાંનો પહેલો. પ્રાણરોધ બ્રાહ્મણ હોઈને કૃતરાં અને ગધેકું પાળનાર, તેમ જ ક્ષત્રિ કિંવા વૈશ્ય થઈને ધર્મવિહિત કર્મ સિવાય શિકાર કરી મૃગ મારનાર વગેરેને ભોગવવું પડતું નરક.

**પ્રાણાગ્નિહોત્ર** મુખ્ય યજુર્વેદોપનિષત.

**પ્રાત** એક નાગવિશેષ / ભાર૦ આ૦ પ૭-૬૩

**પ્રાત** (૨) ઉત્તાનપાદ વંશના પુષ્પાણુને તેની પ્રભા નામની મોટી સ્ત્રીથી થયેલા ત્રણ પુત્રોમાંનો મોટો.

**પ્રાત:** પ્રાતઃકાળ તે જ

**પ્રાત :** (૨) ધાતા નામના સાતમા આદિત્ય અને રાકાનો પુત્ર / ભાગ૦ ૬-૧૮-૩.

**પ્રાતઃકાળ** બગડાની અંક સંઘાવાળા પ્રાંતનું ખીજું નામ.

**પ્રાંતકામિ** દુર્યોધનનો સૂત-સારથિ. યુધિષ્ઠિર સાથેના ઘૂત પ્રસંગે દુર્યોધનના કહેવાથી એ દ્રૌપદીને સભામાં 'ચાલ' એવો સંદેશો કહેવા ગયો હતો.

**પ્રાતિપેય** શાન્તનુનું ખીજું નામ.

**પ્રાતીપ** પ્રતીપ રાજના પુત્ર દેવાપી, શંતનુ અને બાલિક. એ પ્રત્યેક.

**પ્રાધુમ્નિ** પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર, અનિરુદ્ધ તે.

**પ્રાધા** ચાલુ મન્વંતરમાંના કશ્યપ ઋષિની તેર સ્ત્રીઓમાંની એક. એને પેટે ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ થઈ હતી. અનવદ્યા, મનુ, વંશ, અસુરા, માર્ગણુ-પ્રિયા, અરૂપા, સુભગા, ભાસી, અલ્બુપા, મિશ્રકેશી, વિદ્યુત્પર્ણા, તિલોત્તમા, અરુણા, રક્ષિતા, રંભા, મનોરમા, કેશિની, સુબાહુ, સુરતા, સુરજ, સુપ્રિયા, ઉર્વશી, પૂર્વાચિન્તિ, સહજન્યા, ચિત્રસેના, શુચિ-સ્મિતા અને ચારુનેત્રા એ એ અપ્સરાઓનાં નામ છે. (ગંધર્વોનાં નામને માટે ૨. દેવ ગંધર્વ શબ્દ જુઓ.)

**પ્રાપ્તિ** ધર્મપુત્ર શમની સ્ત્રી.

**પ્રાપ્તિ** (૨) જરાસંઘ રાજની કન્યા, કંસની બીજી સ્ત્રી.

**પ્રાપ્તિ** (૩) અષ્ટસિદ્ધિઓમાંની એક.

**પ્રાવહિ** એક બ્રહ્મર્ષિ ( ૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ. )

**પ્રવરક** દેશવિશેષ / ભા. ૧૨-૨૨.

**પ્રાવારકણુ** હિમવાન પર્વત પર રહેનાર એક ધ્રુવડ વિશેષ. (૧. ઇન્દ્રદ્યુમ્ન શબ્દ જુઓ.)

**પ્રાલૃપદેશ** ભારતવર્ષીય દેશ.

**પ્રાવેપિ** એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

**પ્રાંશુ** સૂર્યવંશી દિણ્ડુળાત્પન્ન વત્સપ્રીતિ રાજનો પુત્ર; એનો પુત્ર પ્રમતિ રાજ.

**પ્રાસ્તિ** જરાસંઘની પુત્રી, અને કંસની સ્ત્રી / ભા૦ સ૦ ૧૪-૩૨.

**પ્રિયદર્શન** દ્રુપદનો પુત્ર. એને મહાયુદ્ધમાં કર્ણે માર્યો હતો.

**પ્રિયમેઘ** સોમવંશી પુરુકુળના અજમીઠ રાજના ચાર પુત્રોમાંનો મોટો. એ અને એની સંતતિ તપ વડે કરીને બ્રાહ્મણ થઈ હતી.

**પ્રિયમેલક** ભારતવર્ષીય તીર્થ અને ક્ષેત્ર.

**પ્રિયવ્રત** સ્વયંભૂ મનુને અનંતી અથવા શતરૂપીને પેટે થયેલા એ પુત્રોમાંનો મોટો. ઉત્તાનપાદ રાજનો મોટો ભાઈ. વિશ્વકર્માની કન્યા બહિષ્મતી એની સ્ત્રી હતી. એની કુખે એને આગ્નીધ્ર, ઇષ્મઙ્ગિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, મહાવીર, હિરણ્યરેતા, ધૃતપૃષ્ઠ, સવન, મેધાતિથિ, વીતિહોત્ર અને કવિ એમ દસ પુત્રો અને ઊર્જસ્વતી નામે એક કન્યા થઈ હતી. આ કન્યા કવિપુત્ર ઉશનાને દીધી હતી. આ કવિ તે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાંનો ભૃગુપુત્ર. દસ પુત્રોમાંના મહાવીર, સવન અને કવિ એ ત્રણ વિરકત હોઈને તેમણે લગ્ન કર્યાં નહિ અને પરમહંસ થઈને અરણ્યમાં ગયા. બાકી રહેલા સાતને પ્રિયવ્રત રાજએ પૃથ્વીના સપ્ત મહાદ્વીપમાંથી આગ્નીધ્રાને જંબુદ્વીપ, ઇષ્મઙ્ગિહ્વને પદ્મદ્વીપ, યજ્ઞબાહુને શાલ્મલીદ્વીપ, હિરણ્યરેતાને કુશદ્વીપ, ધૃતપૃષ્ઠને કાંચદ્વીપ, મેધા-તિથિને શાકદ્વીપ, અને વીતિહોત્રને પુષ્કરદ્વીપ એ પ્રમાણે દરેકને અકકેકે મહાદ્વીપ વહેંચી આપ્યો હતો. પ્રિયવ્રત રાજને બીજી એક સ્ત્રી હતી. પણુ એનું નામ મળતું નથી. એ સ્ત્રીથી એને ઉત્તમ, તામસ અને રેવત એવા ત્રણ પુત્રો થયા હતા. આ ત્રણે પુત્રો મહાસમર્થ હતા. પહેલો સ્વાયંભુવ મન્વંતરનો, બીજો સ્વારોચિષનો એમ, કમવાર ત્રણે જણા ત્રણે મન્વંતરના અધિપતિ થયા હતા.

પ્રિયવ્રત બહુ પરાક્રમી હતો. એક સમયે એના મનમાં આવ્યું કે સૂર્યકિરણોથી એક કાળે અરધી પૃથ્વીમાં અજવાળું રહે છે તે ઠીક નહિ, માટે એ પોતાના એકચક્રી રથમાં બેસીને પૃથ્વી ઉપર મેરુની આબુબાબુ સૂર્ય હોય તેની સામી બાબુએ જ રહે, એવી રીતે સાત દિવસ સુધી સૂર્યના જેટલા જ વેગે ફર્યો. ફરતાં છતાં એણે પોતે હોય ત્યાં સૂર્યના જેવો જ પ્રકાશ કરી ત્યાં રાત્રી પડીને અંધારું ન થવા દીધું. આમ સાત દિવસ રાત્રિ જ પડી નહિ. વળી પ્રદક્ષિણાને પહેલે દિવસે મેરુથી જેટલે અંતરે પોતે રહ્યો હતો તેનાથી બીજે દિવસે બમણો દૂર એમ મેરુની આબુબાબુ એના રથના પૈડાં ફરવાથી એક મધ્યબિંદુવાળા સાત જાંડાં વર્તળ-ચીલા જ સપ્તસમુદ્ર થઈ તેમની વચ્ચે વચ્ચેની જમીન તે દ્વીપ થઈ રહી. એણે દસ કોટિ વર્ષનો એક અર્ચુદ એવા અગિયાર અર્ચુદ પર્યન્ત રાજ્ય કર્યું.

પછી પોતાના સર્વ પુત્રોને સહર્મનો ઉપદેશ કરી, પોતે નારદે ઉપદેશેલા ધ્યાનયોગ પ્રમાણે, ભગવત્સ્વરૂપમાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર કરીને મોક્ષપદને પામ્યો. / ભાગ૦ ૫. સ્કં૦ અ૦ ૧.

પ્રિયવંદ ગાંધર્વનો રાજા, એક વિદ્યાધર.

પ્રિશત દ્રુપદનો પિતા.

પ્રિસમ્ન વૈવસ્વત મતુનો પુત્ર. એ ગુરુની ગાય મારવાના પાપથી શુદ્ધ થઈ ગયો હતો.

પ્રિશની વેદ અને પુરાણ પ્રમાણે પૃથ્વી-મરુતની મા.

પ્રિશની (૨) દેવકીનું પૂર્વજન્મનું નામ.

પ્રોષકશ ભારતવર્ષીય દેશ / ભાર૦ ભી૦મ૦ અ૦ ૯.

પ્રોષ્ટ દેશવિશેષ / ભાર૦ ભી૦ ૯-૫૦.

પ્રોષ્ટપદ કુબેરનો ધનાધ્યક્ષ મંત્રી / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૧૫.

પ્લવંગ રામની સેનાનો એક વાનર / વા૦ રા૦ ઉત્તર૦ સ૦ ૪૦.

પ્લક્ષ્મતા નદીવિશેષ / ભાર૦ આ૦ ૧૮૬-૨૦

પ્લક્ષ્મદ્વીપ પૃથ્વીના સપ્ત મહાદ્વીપમાંનો બીજો. એ ક્ષાર સમુદ્રની બહારને કાંઠે મેરુની આબુબાબુ

એટલી જ પહોળાઈનો, એટલે બે લાખ ચોજન પહોળાઈનો ઇક્ષરસોધ-શેરડીના રસના જેવા મીઠા પાણીના સમુદ્ર વડે વીંટાયલો છે. પ્રિયવ્રત રાજાનો બીજો પુત્ર ઇષ્મજિવ્હ અહીં અધિપતિ હતો. એણે પણ પિતાની પેઠે પોતાના દ્વીપના સાત ભાગ પાડી પોતાના સાત પુત્રોને આપ્યા હતા.

આ દ્વીપમાં મણિકૂટ, વજ્રકૂટ, ઈંદ્રસેન, જ્યોતિષ-માન, સુપર્ણ, હિરણ્યગિરિ અને મેઘ માલ એવા સાત મહાપર્વત, તેમજ આ નૃમ્ણા, અંગિરસી, સાવિત્રી, સુપુત્ર, ઋતંભરા અને સત્યંભરા એવી સાત નદીઓ છે. આ દ્વીપમાં એક અતીત મોટું પીંપરનું વૃક્ષ (પ્લક્ષવૃક્ષ) હોવાથી આ નામ પડ્યું છે. / ભાગ૦ ૫ સ્કં૦ ૨૦; દેવી ભા૦ ૮ સ્કં૦ અ૦ ૧૨.

પ્લક્ષા નદીવિશેષ / ભા૦ ૧૦ ૯૨-૬

પ્લક્ષાદેવી ભારતવર્ષીય નદી.

પ્લક્ષાવતરણ યમુના નદી સંબંધી તીર્થ / ભાર૦ વન૦ અ૦ ૧૨૯. આ કુરુક્ષેત્રનું ગણાય છે. એને વખતે સ્વર્ગદ્વાર પણ છે. અહીં મરુત રાજાએ યજ્ઞ કર્યા હતા.

૬

ફલકક્ષ એક યક્ષ. / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૧૭.

ફલકીવન ભારતવર્ષીય તીર્થ. / ભાર૦ વ૦ ૮૧-૮૬

ફલાહાર એક બ્રહ્મર્ષિ. (૩. અંગિરા શબ્દ જુઓ.)

ફલોદક યક્ષવિશેષ. / ભાર૦ સ૦ ૧૦-૧૭

ફલગુ ગયામાં ફલગુનદી પર આવેલું તીર્થવિશેષ.

ફલગુનદી ભારતવર્ષીય નદી. એનો પ્રવાહ ભૂમિની નીચે છે. ગયામાં આવેલી ફલગુ નદી તે જ. / ભા૦ વ૦ ૮૨-૯૭.

ફલગુન પાંડુ રાજાના પુત્ર અર્જુનનું બીજું નામ. / વિ૦ ૪૩-૧૧.

ફલગુન પાંડુપુત્ર અર્જુનના અભિમન્યુ વગેરે પુત્રોને આ નામ લગાડાય છે.

કૈનપ રસાતલમાં રહેનારી એક બ્રહ્મર્ષિ.

इैनप (२) लूमि उपरनो ऐक षडर्षि. (लृग्य शब्द  
 णुओ). ऐ लार्गव वंश हतो अने ऐनुं अपरनाम  
 सुमित्र हुतुं. ऐ त्रिशिअर गिरि पर रहेतो हतो. /  
 लार० अनु० १२०.

इैनपा रसातण नामना सातमा पाताणमां रहेनारा  
 अने त्यां रहेली सुरलीभाणा नामनी गायना दूध  
 अने तेना इीणु उपर ज निर्वाह करनारा ऋषियो.  
 / लार० उ. १०२-५; लार० अनु० ४५-५।





બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેસાસરી

રચિત

# પૌરાણિક કથાકોશ

આપણા અમર પૌરાણિક પાત્રોની  
વિસ્તૃત કથાઓ સમેત આશરે  
૧૦,૦૦૦ કરતાં વધુ પાત્રો વિષે  
આવશ્યક પરિચયથી સમૃદ્ધ ગ્રંથ